

Ігор Папуша
Євген Васильєв
Віталій Назарець

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА

ПОСІБНИК-ХРЕСТОМАТІЯ

11 КЛАС

За програмою Міністерства освіти і науки 2001 р.

ТЕРНОПІЛЬ
«ПІДРУЧНИКИ & ПОСІБНИКИ»
2003

ББК 83.3(0)я721

П 17

Автори - упорядники :

Ігор Володимирович Папуша, *кандидат філологічних наук, доцент*
Євген Михайлович Васильєв, *кандидат філологічних наук, доцент*
Віталій Миколайович Назарець, *кандидат філологічних наук, доцент*

Рецензенти: *Роман Гром'як* — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії літератури і порівняльного літературознавства Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Сергій Музика — старший викладач кафедри іноземних мов та зарубіжної літератури Тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти

Редактор *Оксана Давидова*

Обкладинка *Антон Костенка, Сергія Музики*

На обкладинці використано фрагменти малярських робіт
С. Далі та В. Вазарелі

Папуша Ігор, Васильєв Євген, Назарець Віталій

П 17 Зарубіжна література. 11 клас. Посібник-хрестоматія. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. — 704 с.

ISBN 966-562-715-5

У посібнику-хрестоматії подано тексти літературних творів, що передбачені програмою із зарубіжної літератури, затвердженою Міністерством освіти та науки України у 2001 році. Він містить відомості про художні твори, життєвий та творчий шлях авторів та основні літературознавчі поняття.

Для учнів 11 класу та вчителів середньої загальноосвітньої школи.

ББК 83.3(0)я721

ISBN 966-562-715-5

© Папуша І., Васильєв Є., Назарець В., 2003

ЛІТЕРАТУРА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

ВСТУП

Сьогодні, коли ХХ століття залишилось позаду, стало нашим досвідом, можна сказати, що з його початком настав Новий час, час Модерну.

Появу цього Нового часу передчували, однак, ще раніше, наприкінці ХІХ століття, назвавши цю добу «зламом віків». Проте нова доба настала не відразу. У цей час в Європі та Америці поширеною була філософія позитивізму, що спиралася на розвиток точних та природничих наук.

Нові імпульси для свого розвитку одержав реалістичний спосіб моделювання дійсності, що завоював міцні позиції в ХІХ ст., базуючись на принципі історизму та на розумінні суспільства як певної об'єктивної цілісності, що надається до наукової систематизації у формах, схожих до життєвих. У країнах Європи утверджується жанр соціального роману, а пізнавальні можливості реалізму розкриваються в багатотомних романах.

Злам ХІХ–ХХ ст. — це час появи реалістичної новелістики та «нової драми», представниками якої стали Ібсен, Стріндберг, Шоу, Гауптман, Чехов, Леся Українка. Наслідком утвердження реалістичної життєподібності можна вважати театральну естетику системи Станіславського з його ідеєю вживання в образ.

Проте крайньою формою здійснення властивих для реалізму принципів є натуралізм, який разом з тим був і запереченням реалістичних принципів. Адже позитивісти відкидали суспільні науки як метафізичні, орієнтуючись на відкриття біології та медицини. Дарвін вбачав у житті суспільства щось на зразок життя тварин з їхнім природним добром.

Якщо Бальзак творив при світлі двох великих істин — релігії та монархії, — то що могло освітлювати шлях митця наприкінці ХІХ століття, коли, як звівив Фрідріх Ніцше, Бог помер?

Перш за все оформився «декаданс» як особлива якість суспільства та культури цієї доби. Декаданс — це не якийсь певний літературний напрямок, він радше є певною світоглядною позицією, що спричинює розпад триєдності: прекрасного, істинного та морального. Тому відчутні ознаки декадансу вбачають у символізмі, передусім французькому, залежному від «Квітів зла» Ш. Бодлера.

Розпад цілності — одночасне формування крайнощів у вигляді натуралізму і символізму. Натуралізм привертав увагу людини до матеріальних основ буття, пояснюваних за допомогою теорії біологічного детермінізму. Символізм прозрівав інші сфери, першооснови буття, його духовну сутність.

У цьому напрямку символізм зростає з імпресіонізмом, мистецтвом враження, метою якого було «бачити, почувати, виражати». Імпресіонізм розкрив нові можливості освоєння як світу зовнішнього з його мінливою кольоровою палітрою, так і світу внутрішнього з його «потоком свідомості». Імпресіонізм приземляв символістську ідею, перекладав її мовою природи, здійснюючи свою декадентську практику.

За своєю суттю декадентське мистецтво — романтичне, воно походить із протиставлення Ідеалу і Дійсності. Романтичний досвід не був наприкінці століття одномоментним, він стимулював альтернативність художніх шкіл цього часу.

Перш ніж розглянути ці художні школи більш детально, окреслимо стисло історико-соціальне тло доби.

Економічне зростання країн західної Європи і Америки, що супроводжувалось науково-технічними досягненнями (винайденням динамо-машини, генератора і трансформатора, двигуна внутрішнього згоряння, радіо, телеграфу, телефону, створення автомобіля і літака тощо) та здійсненням буржуазних революцій, призвело до загострення політичних відносин між країнами та низки загарбницьких колоніальних війн, взаємних територіальних претензій, повстань пригноблених колонізаторами народів. На зламі XIX–XX ст. відбулися війни, що призвели зрештою до світової війни 1914 року: прусько-австрійська (1866), франко-пруська (1870–1871), російсько-турецька (1877–1878), російсько-японська (1904–1905), італо-турецька (1911–1912), балканські війни (1912–1913). В економіці світу, ослабленій війною, відбувається спад, який тягне за собою важку економічну кризу, яка, у свою чергу, сприяла зростанню популярності і стрімкому поширенню в суспільстві марксистських ідей, появи численної кількості партій лівого спрямування. Соціалістичні ідеї знайшли сприятливий ґрунт для свого розвитку на уламках колишніх імперій. Спричинені ними революції в Росії та Німеччині з невеличкою різницею у часі призводять до виникнення в Європі двох могутніх тоталітарних режимів — комуністичного сталінського режиму в Радянському Союзі та націонал-соціалістичного гітлерівського режиму у фашистській Німеччині. Взаємне протистояння цих двох новітніх «імперій» та їхні амбіційні претензії на світове панування значною мірою визначили ту знервовану і трагічну атмосферу, в якій відбуватиметься політичний та культурний розвиток Європи першої половини XX ст. і піком якої стане розв'язана фашистською Німеччиною Друга світова війна (1939–1945).

Після Другої світової війни більшість європейських держав втратили на якийсь час свою колишню економічну міць і політичний вплив (Німеччина, Франція, Італія, Великобританія), значна частина європейських держав фактично втратила й свій суверенітет (Україна, Польща, Угорщина, Чехословаччина тощо). Натомість на політичну арену висунулись дві наддержави — СРСР і США, які раніше від інших оволоділи ядерною зброєю і своєю політикою скеровували напрямки політичного розвитку Європи. Дві наддержави створили в Європі військово-політичні блоки (НАТО і соціалістичних країн) і у протистоянні фактично перебували у стані так званої холодної війни, яка спричинила безпрецедентну гонку озброєнь і численні локальні або й повномасштабні військові конфлікти в усюмо світі: війна в Індокитаї (1946–1954), Корей (1950–1953), В'єтнамі (1965–1973), Афганістані (1979–1989), арабо-ізраїльські війни (1948–1949, 1967 і 1978 рр.), Карибська криза 1962 р. тощо. Кінець XX ст. був ознаменований появою на політичній арені нової серйозної загрози у вигляді міжнародного тероризму, спалахи якого періодично відбуваються в різних країнах світу, а найбільш резонансний і кривавий вилив знайшли в США, де 11 вересня 2001 р. терористами, що захопили відразу чотири цивільні літаки, були підірвані хмарочоси Всесвітнього торгового центру і одна з будівель Пентагону. Найбільш значимим явищем сучасної історії став остаточний крах у 1991 р. тоталітарної наддержави СРСР і підтримувана більшістю країн Європи орієнтація на тісне економічне і політичне співробітництво, в якому гідне місце посідатиме й Україна, що з початку 90-х років активно розбудовує власну державність і налагоджує активні стосунки зі світовою спільнотою.

Нові політичні та соціально-економічні реалії історичного руху визначили і головні закономірності культурно-історичного розвитку Європи, появу відповідних новому світобаченню філософських, наукових, соціологічних, культурологічних концепцій співвідношення людини та світу, місця, яке займає людина в суспільстві.

Із середини XIX ст. панівною в суспільній свідомості була філософія позитивізму. Вона стала вираженням ідеології буржуазної цивілізації з її утилітарно-прагматичним ставленням до життя, перевагою матеріальних інтересів над духовними, вірою в безмежні можливості людського розуму і раціонального пізнання світу. Програмні постулати позитивізму були викладені французьким філософом Огюстом Контом (1798–1857) і англійськими філософами Джоном Стюартом Міллем (1806–1873) та Гербертом Спенсером (1828–1903). «Слово «позитивне», зазначає Конт, означає реальне на противагу химерному». Позитивізм сподівався на те, що його нове, матеріалістичне ставлення до життя ініціює розвиток наукового та технічного прогресу і сприятиме якнайшвидшому розвитку буржуазного суспільства, що повинно поліпшити загальні умови людського існування.

Проте позитивістська програма перетворення світу не виправдала покладених на неї сподівань. Війни, революції, економічні потрясіння зумовили відчуття незахищеності й непевності в людині, породили загальну атмосферу тривожності та приреченості, очікування близької катастрофи і кінця європейської цивілізації й культури. Відповідно на ці кризові явища стала так звана «філософія життя», ідеалістична концепція розуміння життя як ірраціональної реальності, фатальної і хаотичної сили, яка не піддається раціональним, логічним методам пізнання і може бути збагненою лише за допомогою творчого прозріння, інтуїтивного осяяння.

Засновником цього філософського напрямку вважається німецький мислитель *Артур Шопенгауер* (1788–1860) з його теорією містичної Світової Волі як такої ірраціональної сили, що править світом і породжує всі речі та процеси в ньому. Відповідно до філософії Шопенгауера, усі компоненти природного світу наділені «волею до життя» і в намаганні ствердити свою волю ведуть безперервну «війну всіх проти всіх». Основна праця Шопенгауера *«Світ як воля і уявлення»* з'явилася ще в 1819 р., але по-справжньому ці ідеї стали популярними і знайшли значне число прихильників лише в останню третину XIX ст., коли аргументи позитивістської філософії почали здаватися вичерпаними.

Визначним учнем Шопенгауера, який спричинив своїми працями справжній переворот у самосвідомості європейців, був німецький філософ *Фрідріх Ніцше* (1844–1900). У своїх філософських працях, з яких основною є *«Так казав Заратустра»* (1885), Ніцше проголосив смерть Бога та традиційних моральних і духовних цінностей, що формувалися століттями. Наше життя, за Ніцше, — це мільйони людських воель, між якими точиться постійна і безкомпромісна боротьба за зверхність. У цій боротьбі, як вважав Ніцше, повинна загартуватися і постати нова людина — надлюдина, тобто така досконала істота, яка стане по той бік добра і зла, заперечить існуючу мораль і створить власну. У XX ст. його ідеї були вульгаризовані і пристосовані для пропагандистських потреб і амбіцій на расову зверхність ідеологами фашистської Німеччини. Ідеї Ніцше справили величезний вплив не лише на подальший розвиток філософії та естетики, а й літератури. На образах та ідеях Ніцше значною мірою постала європейська література модернізму.

У дусі ідей Шопенгауера свій варіант «філософії життя» створив ще один визначний німецький філософ *Освальд Шпенглер* (1880–1936). У праці «*Присмерк Європи*» (1918–1922) він розробляє вчення про стадіальний та циклічний характер культурно-історичного розвитку і пророкує близьку загибель європейської цивілізації і культури. Вчення Шопенгауера активно використовували різноманітні літературні модерністські школи перших десятиліть ХХ ст., на його ідеях значною мірою постала поетична школа так званого катастрофізму, яка культивувала відчуття близької загибелі європейської цивілізації.

Наступником ідей Шопенгауера і Ніцше був і французький філософ *Анрі Бергсон* (1859–1941), який створив філософський напрям, що отримав назву *інтуїтивізму*. У центрі вчення Бергсона була теорія інтуїції як специфічного засобу осягнення та розуміння світу, що протистоїть методам його раціонального пізнання. Інтуїтивізм (від лат. «уява, споглядання») абсолютизує інтуїцію як момент безпосереднього осягнення світу завдяки творчій фантазії, яка сприяє його естетичному сприйняттю й оцінці. Свої погляди на інтуїтивізм його основоположник Анрі Бергсон виклав у працях «*Пам'ять і матерія*», «*Творча еволюція*», «*Сміх*». Розум, на його думку, може служити людині лише у практичній діяльності, оскільки він здатний ідентифікувати окремі предмети з метою виявлення користі від їх подальшого використання. Естетичну ж функцію світу можна пізнати лише за допомогою інтуїції. Особливий вплив ідеї Бергсона справили на модерністську поезію.

Не менш значний, ніж «філософія життя», вплив на формування нового світогляду справила в першій третині ХХ ст. й *філософія фрейдизму*. Її засновником є австрійський лікар-психіатр *Зігмунд Фройд* (1856–1939), який висунув ідею про те, що поведінка людини у світі та суспільстві мотивується не раціональними і моральними чинниками свідомості, а підпорядкована владі підсвідомих потягів та інстинктів, часом алогічних і аморальних, які людина, за Фройдом, успадковує від народження. На перше місце при цьому Фройд ставив сексуальні потяги, імпульси яких, на його думку, породжують і мистецтво і, зрештою, усю складну і розмаїту людську культуру. Фройд вважав, що людина постійно перебуває під владою інстинктів, які впливають на все, у тому числі й на її творчу діяльність.

Літературні твори Фройд розглядав як такі, що є продуктами переробки неврозів, зокрема, емоційних конфліктів, породжених дитячими сексуальними переживаннями. Метод аналізу літературних творів за Фройдом отримав назву психоаналізу. Психоаналіз ставить за мету розкрити, «дешифрувати» підсвідомі мотиви і потяги, які нібито у своїй основі визначають задум письменника і реалізуються в суперечливих діях персонажів твору і особливостях зображення, яке символічно відтворює структуру того або іншого психологічного процесу, пов'язаного із зародженням, протіканням і витісненням прихованих сексуальних бажань автора твору.

Важливим внеском у культурологічний рух ХХ ст. став також і *екзистенціалізм*. (від лат. «екзистенція», тобто існування). Це один з найпопулярніших у Європі 40–60-х років напрямків розвитку філософської думки, який зосередив свою увагу на найбільш сутнісних, проблемних людського існування. Екзистенціалізм намагається переглянути саму концепцію людини як соціальної істоти і намагається відшукати більш глибокі, сутнісні, духовно-метафізичні основи людського буття і мислення.

На думку екзистенціалістів, світ не є упорядкованим, а місце людини в ньому — наперед визначеним. Світ — це хаос, і людина приречена бути відчуженою у світі, на

який вона не має змоги впливати. Свою відреченість від світу і водночас усю гостроту і непевність свого буття людина по-справжньому здатна збагнути лише в так званих «пограничних» ситуаціях, тобто таких, коли вона опиняється на тонкій межі, що розділяє життя і смерть. Єдине, що виправдовує буття людини, — це, на думку екзистенціалістів, свобода її вибору, її моральної позиції, що коливається від пасивного примирення з долею до спроб, попри усю хаотичність і випадковість людського існування, відшукати у ньому певний сенс, який реабілітуватиме людину, хоча б у її власних очах. Людина приречена на вигнання у всесвіті, на відчуженість від інших людей, на абсурд як «метафізичний стан людини у світі», за висловом Камю. Поняття відчуженості та абсурдності взаємопов'язані в літературних творах екзистенціалістів («Нудота» Сартра, «Сторонній» Камю). Екзистенціальний герой подібний до людини з філософського трактату «Або — або» С. К'єркегора, де йдеться про «самотню, на саму себе покинуту людину», що стоїть у «безмірному» ворожому світі, який іменується «нерозумінням».

Названі напрямки загальнофілософських та естетичних уявлень людини кінця XIX–XX ст. визначили і обличчя та специфіку літературного розвитку доби. Реалізм як провідний художній метод попередньої епохи вже з кінця XIX – початку XX ст. поступається своїми позиціями новому художньому баченню світу. Розвиток нового художнього світогляду у порядку його хронологічної послідовності прийнято об'єднувати у три етапи:

- декаданс (остання третина XIX ст.),
- модернізм (кінець XIX – перша половина XX ст.),
- постмодернізм (з другої половини XX ст.),

кожен з яких виявляється сумарним позначенням достатньо значної і розмаїтої сукупності літературно-художніх напрямків, шкіл та угруповань. Літературу XX ст. загалом визначає тенденція до різноманітних експериментів зі способами художнього вислову та формами вияву авторського світогляду.

У літературі XX ст. утверджуються нові тематичні напрямки, які раніше існували принагідно або перебували на периферії літературного розвитку: це, передусім, фантастика й детектив.

У сучасній літературі можна виділити кілька її різновидів. Це, перш за все, *масова література* та література *елітарна*.

Масова література — це література невисокого гатунку, що покликана задовольняти невибагливі й нерозвинуті естетичні смаки широкого загалу. Вона спрямована на елементи колективної, а не індивідуалізованої естетичної свідомості, зазвичай звертаючись до підсвідомих сфер людської свідомості (пов'язаних з насиллям, культом грубої фізичної сили, різноманітними фізіологічними інстинктами). У масовій літературі наслідуються та примітивізуються сюжети елітарної літератури.

Елітарна література — це література, міра художньої довершеності якої має значення взірцевості, етапності і асоціюється з якимись особливо вагомими внесками у розвиток традицій національної або й світової літератури. Вона спирається на значні пласти попереднього і сучасного культурного досвіду і, відповідно, потенційно вимагає від читача належного високого рівня культурного розвитку.

ПСИХОЛОГІЧНА ТА ЛІРИЧНА ПРОЗА, ВІРШІ У ПРОЗІ

На зламі XIX–XX століть поряд із реалізмом з'являються нові напрямки та течії в літературі та мистецтві, серед яких провідними були імпресіонізм, натуралізм, неоромантизм.

Натуралізм (лат. *natura* — природа) — це літературний напрямок, який виник у французькій літературі у другій половині 60-х років XIX ст. і до кінця 80-х років поширився майже в усіх європейських літературах. Термін «натуралізм» був запропонований французьким письменником Емілем Золя, який вважається його основним теоретиком і практиком. Типологічно натуралізм близький до реалізму і виступає як логічне продовження і завершення його найголовнішого постулату, а саме — принципу життєподібності. У натуралізмі під життєвою правдою розуміють фактологічність, тобто максимально вичерпну точність і відповідність реальності її художньому відображенню. Ідеалом точності відображення для натуралістів служили методи описання дійсності, якими користувалися точні науки. Таким чином, основним положенням, навколо якого визначались розбіжності між натуралістами та реалістами, була міра об'єктивності, життєподібності відображуваної в літературному творі дійсності.

У дусі сучасних їм наукових досліджень натуралісти вважали, що психологію людини визначає не стільки соціальна, скільки біологічна природа, зокрема її фізіологічні та еротичні потяги, а також імпульси спадковості, дію і спрямованість яких, як і будь-якого біологічного організму, визначає елементарна і постійна боротьба за виживання, в ході якої наявний в людині біологічний комплекс неминуче вступає в суперечність із моральними та етичними нормами суспільної поведінки. Відомими представниками натуралізму були Гі де Мопассан, Г. Флобер, брати Гонкури, А. Доде та інші. Більш або менш значними натуралістичними вкрапленнями позначена творчість Дж. Джойса, Ф. Кафки, Б. Пруса, С. Моема, С. Беккета тощо.

Іншим важливим напрямком у мистецтві зламу віків був **імпресіонізм** (від франц. *impression* — враження). Він заснований на принципі безпосередньої фіксації вражень, спостережень, співпереживань. Імпресіонізм розвивався в останній третині XIX – на початку XX ст. Спершу він виник у французькому живописі: в 1874 р. назву «Імпресьон» («враження») отримала картина Клода Моне «Схід сонця у Гаврі». А в 1877 р. група художників (К. Моне, О. Ренуар, К. Піссарро, Е. Дега, А. Сіслей) «добровільно» приймає назву «імпресіоністи» та починає видавати журнал «Імпресіонізм». Риси імпресіонізму властиві французьким художникам слова П. Верлену, С. Малларме, братам Гонкур, пізньому Г. Мопассану, М. Прусту; норвезькому письменникові К. Гамсуну, англійцям Р. Л. Стівенсону, О. Уайльду, Дж. Конраду; австрійським письменникам П. Альтенбергу, А. Бару, А. Шніцлеру. У російській літературі імпресіоністичну образність застосували прозаїки А. Чехов, І. Бунін, Б. Зайцев, поети І. Анненський, К. Бальмонт. Поетика імпресіонізму знаходить своє місце і в українській літературі. Насамперед це стосується новелістики М. Коцюбинського.

Основний стильовий прийом імпресіонізму — зображення не самого предмета, а враження від нього. Імпресіоніст не розмірковує — він схоплює. Причому його завданням не є всебічне, епічне охоплення дійсності. Імпресіоніст створює фрагментарну, етюдну, незавершену картину. Він може відтворювати деталь предмета, явища. Російський письменник А. Чехов так пояснював сутність імпресіонізму: для чого потрібно, зауважував він, писати прямо, що, мовляв, ніч була темною, якщо можна напи-

сати, що на греблі у місячному сяйві блиснуло скельце розбитої пляшки і кудись майнула тінь від собаки. Адже читає з другого опису теж збагне, що мова йде саме про ніч, а наскільки поетичніший саме другий — імпресіоністичний — спосіб зображення!

Імпресіоністичне світобачення є передусім ліричним. Поетичний імпресіонізм — це насамперед мистецтво тонкої передачі психологічних вражень та відчуттів. У поезії ці враження найчастіше передавалися у формі витончених пейзажних замальовок, а також вишуканого добору звукових сполучень, які поглиблювали мелодійність вірша і зумовлювали навіювання слухачу потрібного емоційного настрою. У прозі імпресіонізм найчастіше набирає вигляду поглибленого, підкресленого психологізму, що характеризується прагненням до якомога повнішого відтворення динаміки глибинних душевних переживань людини, швидкоплинних і складних психологічних станів людської душі.

Ще один літературний напрям доби зламу століть — *неоромантизм*. Генетично він сягає романтизму початку XIX ст. і виступає як його модерністська модифікація. У літературі кінця XIX ст. неоромантизм постає як напрямок, що рішуче протиставляє себе заземленій та гнітючій естетиці натуралізму. Неоромантики заперечують атмосферу побутовізму та типовості, що панує у традиційному мистецтві, і намагаються відшукати в потоці буденності нетипові, виняткові людські натури, незвичайні чи навіть екстремальні обставини, в яких діють змальовувані ними персонажі, акцентують увагу на елементах екзотики, героїчного та трагічного в житті людини, питаннях самоусвідомлення та громадської позиції особистості у зв'язку із проблемами етичного вибору та морального обов'язку (творчість Р. Л. Стівенсона, Р. Кіплінга, К. Гамсуна, Г. Гауптмана). У російській літературі межі століть елементи неоромантизму наявні у прозі В. Короленка і А. Чехова, у поезії М. Гумільова.

Особливо яскраво він виявив себе в ранній прозі М. Горького. Прикметними ознаками неоромантизму в його прозі виступають: 1) особлива композиційна форма «оповіді в оповіді». Життєві випадки, які стають предметом зображення в Горького, часто викладені від особи своєрідного персонажа-оповідача — старого цигана («Макар Чудра»), циганки («Стара Ізergіль»), старого татарина («Пісня про Сокола»), башкира («Німія») і т.д.; 2) широке використання мотивів народної творчості — матеріал казок, легенд, пісень; 3) контрастно протиставлені пари героїв: егоїст Ларра і альтруїст Данко; міщанин Вуж і бунтар Сокіл; романтик Чиж і тверезий скептик Дятел; сміливий Буревісник і боягузливий пінгвін тощо; 4) екзотична забарвленість образів: цигани, босяки, крадії тощо; 5) особлива смислова роль пейзажів, які емоційно аккомпанують думкам і переживанням оповідача і змальованих ним персонажів. Пейзажі в Горького часто набувають філософсько-символічного значення, як, наприклад, опис лісу в легенді про Данко («Стара Ізergіль»). Символічну спрямованість у Горького отримують образи світла і темряви, шуму і тиші, моря, небу, степу, бурі, грози тощо; 6) специфічний, піднесений пафос, якому притаманна емоційна підкресленість, лірична схвильованість, патетичність і урочистість. Цей ліричний у своїй основі пафос надає прозі Горького ознак віршового, поетичного твору. Про це, наприклад, у свій час писав відомий критик Віктор Шкловський, який зауважував, що проза Горького «відрізняється надзвичайною ліричністю. У Горькому завжди жив поет. Достатньо лише пригадати, як часто герої у його творах вигадують або співають пісні. Пісенна інерція живе за прозаїчними словами Горького, вона вигинає форми його твору, як

вода, налита в паперову коробку, вигинає тонкі стінки»; 7) особлива мовленнєва організація, яка полягає в підкреслено концентрованому доборі тропів і стилістичних фігур: яскравих епітетів, метафор, порівнянь, інверсій, антитез, умовчань, риторичних питань, звертань, вигуків тощо.

ОЛЕКСАНДР КУПРІН (1870–1938)

“У мистецтві — головне простота, а її досягти дуже важко”. Так говорив у своїй лекції 1916 року визначний російський письменник–реаліст, майстер жанрів оповідання й повісті Олександр Іванович Купрін. Він усе життя дотримувався принципу “простоти”: більшість прозових творів Купріна мають нескладний сюжет і струнку композицію, вони прості, життєподібні й надзвичайно правдиві.

Майбутній письменник народився 26 серпня 1870 року в місті Наровчаті Пензенської губернії, у сім’ї дрібного чиновника. Батько помер через рік після народження хлопчика, а в 1873 р. сім’я, що залишилася без засобів існування, була вимушена переселитися у московській Вдовий дім (пізніше описаний в оповіданні «Свята брехня»). Шести років Купріна було віддано до сирітського пансіону, з 1880 року він вчиться у 2-й Московській военній гімназії, яка згодом була реформована в кадетський корпус. Пізніше він навчається в юнкерському училищі (1888–1890). У 1889 році було опубліковано перше оповідання Купріна «Останній дебют». Автора за нього посадили на гауптвахту: вихованцям воєнного училища друкуватися заборонялось.

У 1891–1894 роках у складі 46-го Дніпровського полку, який стояв у Подільській губернії, Купрін служить в українських містечках Волочиську і Проскуріві (зараз Хмельницький). Він пізнає буденне армійське життя, яке згодом зобразить у багатьох своїх творах («Дізнання», «Нічліг», «Нічна зміна», «Прапорщик армійський», «Поединок» та ін.). У серпні 1894 року в чині поручика він виходить у відставку.

У 1894–1899 роках Купрін перепробував чимало занять, мандруючи українськими землями. У Києві він розвантажує баржі з кавунами, організовує атлетичну громаду. 1896 року він здійснює поїздку на Донбас, де кілька місяців працює на заводі. Наступного року Купрін перебуває на Волині, де служить лісником, керуючим маємком у Рівненському повіті, псаломщиком, вивчає зуболікувальну справу. Згодом він вступає до провінційної трупи, працює землеміром, зближається з цирковими артистами. Саме в ці роки Купрін став професійним літератором. Він працює в газетах «Київське слово», «Життя і мистецтво», «Киянин», «Волинь», пише статті й фейлетони, театральні рецензії та огляди преси, поліцейські й судові хроніки, нариси й оповідання. Мистецтво влучної соціальної і психологічної характеристики письменника проявилось у серії нарисів «Київські типи».

1896 року було надруковано повість Купріна «Молох», засновану на донецьких враженнях. Твір став етапним не лише для молодого письменника, але й для всієї російської літератури. Кризь сприйняття головного героя — інтелігента Боброва — Купрін зображує убогий побут робітничих поселень, а також підносить до інакомовлення. Молох — бог сонця давніх фінікіян, якому приносили людські жертви, — постає в повісті символом російського капіталізму, що потребує людських жертв.

Через рік у Києві виходить збірка оповідань Купріна «Мініатюри», куди зокрема увійшли твори про армійське життя («Нічліг» і «Брегета»), життя цирку («Allez!»),

життя тварин («Собаке щастя»). 1898 року в газеті «Киянин» друкується повість Купріна «Олеся» — твір, у якому Купрін уперше заявив про себе як про чудового співця кохання. У повісті зображується кохання сільської дівчини Олесі, що виросла у хаті старої «відьми», та інтелігента Івана Тимофійовича, якого «доля закинула... на цілих шість місяців у глухе село Волинської губернії, на околицю Полісся». Незважаючи на трагічний фінал, твір є поемою про високе щастя взаємного кохання. Природі, побуту і людям українського Полісся присвячені також купрінські оповідання «Лісова глуш», «Срібний вовк», «Конокради» тощо.

На початку ХХ ст. закінчуються роки мандрів Купріна. 1901 року він приїздить до Петербурга. 1897 року письменник знайомиться з Буніним, через рік — із Чеховим, у 1902 році — з Горьким. 1903 року очолюване Горьким видавництво «Знання» випускає перший том оповідань Купріна. 1905 року письменник завершує повість «Поєдинок», в якій зображена картина кризи, що охопила різні сфери російського життя, насамперед армію. Значне місце у книзі посідають картини солдатського (образи денщика Гайнана і забитого солдата Хлебнікова) і офіцерського життя (Осадчій, Бек-Агамалов, Лещенко, Слива, Бобетинський). Герой твору — молодий підпоручик Георгій Ромашов, самотній, але безвольний мрійник. Він переживає «період визрівання душі», морально виростає. Смертельна для Ромашова дуель з офіцером Ніколаєвим є логічним наслідком всенаростаючого конфлікту героя з офіцерським середовищем і безглуздою армійською системою. Одним з найцікавіших у повісті є також образ Назанського, тип інтелігентного й обдарованого офіцера, що вмів філософствувати, проте не вмів жити.

Після «Поєдинку», що мав величезний резонанс у Росії, Купрін пише алегоричне оповідання «Сни» (1905), оповідання «Штабс-капітан Рибников» (1906) і «Гамбрінус» (1907), цикл нарисів про балаклавських рибалок «Лістригони» (1907–1911). Тема поетичного кохання втілюється в оповіданнях «Суламіт» (1908) і «Гранатовий браслет» (1911). У 1915 році письменник завершує роман «Яма», присвячений проблемі узаконеної проституції; описує в ньому типи і звичаї «середнього» публічного дому.

Після жовтневого перевороту 1917 року Купрін, як і десятки інших російських письменників (Бунін, Л. Андрєєв, Зайцев, Шмельов, Алданов, Аверченко, Теффі, Саша Чорний, Мережковський, Гіппіус, Бальмонт, Г. Іванов тощо) емігрує з країни. З 1920 року разом із сім'єю він живе в Парижі. Емігрантське життя письменник переносив тяжко. В одному з листів він писав: «Чим талановитішою є людина, тим важче йому без Росії». У роки еміграції Купрін звертається майже виключно до теми старої Росії, причому тепер він вже не розвінчує її соціальні болячки, а створює дещо ідеалізований образ Батьківщини. Письменник випустив збірки оповідань «Купол св. Ісаакія Далматського» (1928), «Слань» (1929), «Колесо часу» (1930), «Жанетта» (1933), автобіографічний роман «Юнкера» (1933). Проте художнього рівня своїх найкращих творів 1890–1910-х років досягти вже не вдалося. Як зазначав сучасник Купріна, також емігрант, літературознавець Г. Струве, «як би не оцінили Купріна нашадки, його судитимуть головним чином за його дореволюційними творами».

1937 року Купрін повертається в Росію дуже хворим, вже не здатним працювати. За словами письменника Нікандрова, «він не приїхав в Москву, а його привезла туди дружина, як річ, оскільки він нічого не усвідомлював, де він і що він». У сталінській Москві за Купріна були написані панегіричні нариси і з'явилися «покаянні ін-

терв'ю». Купрін помер у Ленінграді 25 серпня 1938 року від раку; там само під час блокади покінчила життя самогубством його дружина.

«Гранатовий браслет» (1910). Над оповіданням «Гранатовий браслет» Купрін працював під час свого перебування в Одесі в 1910 році. Незадовго до цього він поховав свою матір. Її смерть сильно вплинула на Купріна. Він писав у листі до свого друга Ф. Батюшкова, що «смерть матері — це похорон молодості», і зізнався, що став «сентиментальний, чутливий і кволий». Купрін зізнається також, що в нього «послаблюється інтерес до побуту». Ці переживання відбилися на ліричному, зовсім не побутовому характері його «Гранатового браслета». Адже художнім завданням цього оповідання було показати не «нерівність станів» (хоча письменник звертається і до соціальної проблематики, до «маленької» людини), а духовно перетворюючу, просвітлюючу силу всепоглинаючого почуття кохання.

Оповідання «Гранатовий браслет» було одним з найулюбленіших творів письменника; думаючи про нього, він плакав. Купрін зізнався, що «нічого цютливішого він ще не писав». «Гранатовий браслет», подібно до багатьох купрінських творів, побудовано на реальних подіях. Письменник використав факти із сімейної хроніки князів Туган-Барановських: «ще... сумна історія маленького телеграфного чиновника» П. П. Жолтого, що був «так безнадійно, зворушливо і самовіддано закоханий у дружину Любімова». Проте напіванекдотичній історії Купрін надав рис високого трагізму. До того ж дію оповідання перенесено з Петербурга до Одеси.

Тема оповідання — «велике кохання, яке повторюється лише один раз на тисячу років», за висловом одного з персонажів. У «Гранатовому браслеті» відстоюється велике призначення кохання. Передаючи свої враження від опери «Кармен», Купрін говорив, що «любов — завжди трагедія, завжди боротьба і досягнення, завжди радість і страх, воскресіння і смерть».

Розповідь присвячена внутрішньому пробудженню героїні — княгині Віри Миколаївни Шеїної. Вона самотня і нещаслива: чоловік Василь Львович не розуміє її, до того ж вона позбавлена радості материнства. Віра поступово усвідомлює справжню роль любові, починає відчувати світ, прекрасне, людину, саму себе. Етапи переродження героїні символізують різні образи твору. Картина осінньої природи, прекрасної, але сумної, втілює початок цього процесу. А звуки бетховенської сонати №2 *Largo Appassionato* супроводжують відчуття Вірою переродження своєї душі.

Намагаючись оспівати красу високого почуття, Купрін наділяє ним дрібненького чиновника Желткова. Він відгородився за допомогою всепоглинаючого і самовідданого кохання від світу. Вісім років Віра заповнює всі його думки, це його єдина радість і вітха. Перед смертю Желтков зізнається княгині: «Сталося так, що мене не цікавить в житті нічого: ні політика, ні наука, ні філософія, ні турбота про майбутнє щастя людей, для мене усе життя полягає тільки у вас». Але велике почуття не померло разом із ним. Смерть Желткова духовно воскресила Віру, розкрила перед нею світ невідомих раніше почуттів. Велике кохання маленької людини увійшло в її життя і свідомість, стало тим «дивом», про яке Віра Миколаївна не знала раніше у своїх стосунках із чоловіком.

Оповідання сповнене символікою. Так, символічним є епіграф до «Гранатового браслету» — «L. van Beethoven. 2 Son. (op. 2. № 2). *Largo Appassionato*». Це назва частини музичного твору геніального німецького композитора. Саме ім'я Бетховена, що

прожив важке життя (позбавлений особистого щастя, глухий), звучить як трагічний акорд до подій купрінського оповідання. Вказівка на доволі маловідомий твір композитора (Друга соната), що його любить Желтков, також символічне: люди не почули маленького чиновника, так само як і Бетховена. Музичний термін Largo Appassionato вказує на темп і характер виконання твору: Largo — дуже повільно, широко, appassionato — пристрасно, з великим почуттям. Саме так повинно, за задумом Купріна, звучати і його оповідання, що розгортається дуже повільно й описує велике почуття. Саме так — Largo Appassionato, і за Бетховеном, і за Купріним, нехай повільно, але з великим почуттям — потрібно жити людині.

Гранатовий браслет

L. van Beethoven. 2 Son. (op. 2, № 2), Largo Appassionato

(Скорочено)

I

У середині серпня, перед народженням молодого місяця, раптом настала негода, така звична на узбережжі Чорного моря. То цілу добу важко лежав над землею і морем густий туман, і тоді величезна сирена на маяку ревля вдень і вночі, наче скажений бик. То від ранку до ранку йшов, не вщухаючи, дрібний, немов водяний пил, дощик, перетворюючи глинисті дороги й стежки на суцільну густе болото, в якому загрузали надовго вози та фіакри. То завівав з північного заходу, зі степу, лютий буревій; від нього верхів'яття дерев розгойдувались, нагинаючись і випростуючись, наче хвилі серед бурі, гриміли ночами залізні дахи дач, і здавалося, ніби хтось бігає по них у підкованих чоботях; здригались віконні рами, грюкали двері, і дико завивало в димарях. Кілька рибальських баркасів заблудилося в морі, а два й зовсім не повернулись: лише за тиждень повикидало трупи рибалок у різних місцях берега.

Мешканці приміського морського курорту — переважно греки та євреї, життєлюбні і підозріливі, як всі південці, — покvapом переселялись до міста. По розм'яклому шосе без краю тяглися биндюги, перевантажені різними домашніми речами: матрацами, диванами, скринями, стільцями, умивальниками, самоварами. Жалко, і сумно, і гидко було дивитись крізь каламутний серпанок дощу на це жалюгідне манаття, яке здавалось таким зношеним, брудним і вбогим; на покоївок і кухарок, що сиділи вгорі на возі на мокрому брезенті з якимись прасками, бляшками і кошиками в руках; на спітнілих, знесилених коней, які раз у раз зупинялись, тремтячи коліньми, паруючи і носячи боками; на закутаних від дощу в рогожі биндюжників, що сипло лялялись. Ще сумніше було бачити покинуті дачі, з їх несподіваним простором, порожнечою та спустошеністю, з понівеченими клумбами, розбитими шибками, покинутими псами та усляким дачним сміттям з недопалків, папірців, черепків, пачок і аптекарських пляшечок.

Та від початку вересня погода раптом різко й цілком несподівано змінилась. Одразу настали тихі безхмарні дні, такі ясні, сонячні і теплі, яких не було навіть у липні. На обсохлих скошених полях, на їх колочій жовтій щетині заблищала слюдяним блиском осіння павутина. Упокоєні дерева безшумно і покірно скидали жовте листя.

Княгиня Віра Миколаївна Шеїна, дружина предводителя дворянства, не могла залишити дачі, бо в їхньому міському будинку ще не покінчили з ремонтом. І тепер вона дуже раділа чудовим дням, що настали, тиші, самотності, чистому повітрю, щебетанню на телеграфних дротах ластівок, що збирались зграями для відльоту, і ласкавому солоному вітерцю, що ледь повівав з моря.

II

Позаяк сьогодні у неї були іменини — 17 вересня. З милих дитячих спогадів вона завжди любила цей день і завжди чекала від нього чогось щасливо-чарівного. Чоловік, їдучи вранці у невідкладних справах до міста, поклав їй на нічний столик футляр з прекрасними сережками із грушоподібних перлин, і цей подарунок ще більше звеселяв її.

Вона була одна на весь будинок. Її нежонатий брат Микола, товариш прокурора, що жив зазвичай разом з ними, також поїхав до міста, в суд. На обід чоловік обіцяв привезти небагатьох і то найближчих знайомих. Добре виходило, що іменини збіглися з дачним сезоном. У місті довелось б втрачати на великий парадний обід, певно навіть на бал, а тут, на дачі, можна було збутися найменшими витратами. Князь Шеїн, незважаючи на своє помітне становище в суспільстві, а можливо, й завдяки йому, ледве зводив кінці з кінцями. Величезний родовий маєток був майже цілком розладнаний його пращурами, а жити доводилось понад свої статки: влаштовувати прийоми, займатися доброчинством, гарно одягатись, тримати коней і т. ін. Княгиня Віра, у якої колишнє палке кохання до чоловіка давно вже перетворилося на почуття міцної, відданої, справжньої дружби, щосили прагнула допомогти князеві вберегтися від цілковитого банкрутства. Вона багато в чому, непомітно для нього, відмовляла собі і якомога заощаджувала в домашньому господарстві.

Тепер вона ходила садом і обережно зрізувала ножицями квіти до обіднього столу.

Близько від шосе долинали знайомі звуки автомобільного різка. Це під'їздила сестра княгині Віри — Анна Миколаївна Фріессе, яка зранку обіцяла по телефону приїхати допомогти сестрі приймати гостей і по господарству.

Тонкий слух не підвів Віру. Вона пішла назустріч. За кілька хвилин біля дачних воріт круто зупинився витончений автомобіль-карета, і шофер, спритно зіскочивши з сидіння, широко розчинив дверцята.

Сестри радісно поцілувалися. Вони від раннього дитинства були зв'язані одна з одною теплою і самовідданою дружбою. Зовні вони навдивовижу не були схожі між собою. Старша, Віра, вдалася в матір, красуню анг-

лійку, своєю високою гнучкою статурою, ніжним, проте холодним і гордим обличчям, чудовими, хоча й доволі великими руками і тим чарівним похилом плечей, який можна бачити на старовинних мініатюрах. Молодша — Анна — навпаки, успадкувала монгольську кров батька, татарського князя, дід якого хрестився лише на початку XIX століття і старовинний рід якого сягав до самого Тамерлана, чи Ланг-Теміра, як з гордістю називав її батько, по-татарськи, цього великого кровопивцю. Вона була на півголови нижча від сестри, дещо заширока у плечах, жвава й легковажна, насмішувата. Обличчя її, виразно монгольського типу з досить помітними вилицями, з вузькими очима, які вона до того ж, через короткозорість, мружила, з гордовитим виразом в маленькому чуттєвому роті, особливо в трохи накопиченій повній нижній губі, — обличчя це проте чарувало якоюсь невлвовимою і незрозумілою принадністю, яка полягала, може, в посмішці, може, в глибокій жіночності всіх рис, може, в пікантній, задержувато-кокетливій міміці, її граціозна некрасивість збуджувала і привертала увагу чоловіків значно частіше й сильніше, ніж аристократична краса її сестри.

Вона була заміжня за дуже багатим і дуже дурним чоловіком, який зовсім нічого не робив, але вважався на службі при якійсь добродійній установі і мав звання камер-юнкера. Чоловіка вона не могла терпіти, але народила від нього двох дітей — хлопчика й дівчинку; більше вона вирішила не мати дітей і не мала. Щодо Віри — та спрагло бажала дітей і навіть, їй здавалося, що більше, то краще, та чомусь вони у неї не народжувались і вона хворобливо і палко обожнювала гарненьких малокровних дітей молодшої сестри, завжди пристойних і слухняних, з блідими обличчями і з завитим лляним льяльковим волоссям.

Анна вся складалася з веселої безладності і милих, іноді дивних протиріч. Вона охоче віддавалась найризикованішому фліртові у всіх столицях і на всіх курортах Європи, але ніколи не зраджувала чоловіка, якого, проте, презирливо висміювала і в очі і позаочі; була марнотраткою, страшенно любила азартні гри, танці, сильні враження, гострі видовища, відвідувала за кордонам сумнівні кафе, але водночас відзначалась щедрою добротою й глибокою, щирою побожністю, яка змусила її навіть прийняти таємно католицтво. У неї були виняткової краси спина, перса та плечі. Ідучи на великі бали, вона оголювалась значно більше, аніж це дозволяли пристойність та мода, однак казали, що під низьким декольте у неї завжди була одягнута власняниця.

Віра ж була суворо проста, з усіма холодно й трохи зверхньо люб'язна, незалежна й по-королівському спокійна.

III

— Боже мій, як у вас тут гарно! Як гарно! — говорила Анна, ідучи швидкими й дрібними кроками поряд із сестрою по доріжці. — Якщо можна, посидьмо трохи на лавочці над кручею. Я так давно не бачила моря. І яке чудо-

ве повітря — дихаєш і серце звеселяється. В Криму, в Місхорі, минулого літа я зробила відкриття, гідне подиву. Знаєш, чим пахне морська вода під час прибою? Уяви собі — резедою.

Віра ласкаво посміхнулася:

— Ти фантазерка.

— Ні, ні. Я пам'ятаю також раз, — з мене всі сміялись, коли я сказала, що місячне світло має якийсь рожевий відтінок. А днями художник Борицький — це той, що малює мій портрет — погодився, що я мала рацію і що художники про це давно знають.

— Художник — твоє нове захоплення?

— Вічно ти вигадась! — засміялась Анна і, швидко підійшовши до самого краю кручі, що стрімко спадала глибоко в море, поглянула вниз і раптом скрикнула, проїнята жахом, і відсахнулася назад з поплотнілим обличчям.

— У, як високо! — промовила вона ослабленим і тремтячим голосом. — Коли я дивлюсь з такої висоти, у мене завжди якимось солодко й противно лоскоче у грудях... і пальці на ногах щемлять... І все-таки тягне, тягне...

Вона хотіла ще раз нахилитись над урвищем, але сестра зупинила її.

— Анно, люба моя, заради бога! У мене в самої голова йде обертом, коли ти так робиш. Прошу тебе, сядь.

— Ну добре, добре, сіла... Але ти тільки поглянь, яка краса, яка радість — просто око не намилюється. Якби ти знала, як я вдячна богам за всі чуда, які він для нас зробив!

— Я тебе розумію, — замріяно сказала старша сестра, — але в мене якимось не так, як у тебе. Коли я вперше бачу море, після довшого часу, воно мене і хвилює, і радує, і вражає. Ніби я вперше бачу величезне, урочисте чудо. Та потім, коли звикну до нього, воно починає мене гнітити своєю плиткою пусткою... Я нудькую, дивлячись на нього, і вже намагаюсь більше не дивитись. Набридає.

Анна посміхнулася.

— Чого ти? — запитала сестра.

— Минулого літа, — сказала Анна лукаво, — ми з Ялти поїхали великою кавалькадою верхи на Уч-Кош. Це там, за лісництвом, вище водоспаду. Потрапили спочатку в хмару, було дуже сиво і погано видно, а ми все піднімалися вгору, крутою стежкою, між соснами. І раптом якимось відразу скінчився ліс, і ми вийшли з туману. Уяви собі: вузький уступ на скелі, і під ногами у нас безодня. Села внизу здаються не більшими, за сірникову коробку, ліси й сади — як дрібна травичка. Вся місцевість збігає до моря, наче географічна мапа. А там далі — море! Верстов на п'ятдесят, на сто вперед. Мені здавалось — я повисла в повітрі і ось-ось полечу. Така краса, така легкість! Я обертаюсь назад і кажу провіднику в захопленні:

«Що? Гарно, Сеїд-огли?» А він тільки язиком поцмокав: «Ех, пані, як мене все це набрид. Кожний день бачим».

— Дякую за порівняння, — засміялась Віра, — ні, я лишень думаю, що нам, мешканцям півночі, ніколи не збагнути краси моря. Я люблю ліс. Пам'ятаєш — ліс у нас у Єгоровському?... Хіба може він коли-небудь надокучити? Сосни!.. А які мохи!.. А мухомори! Неначе з червоного атласу і вишиті білим бісером. Тиша така... прохолода.

— Мені однаково, я все люблю, — відповіла Анна. — А над усе я люблю мою сестричку, мою розсудливу Вірочку. Адже нас тільки двоє на світі.

Вона обійняла старшу сестру і пригорнулась до неї, щока до щоки. І раптом отямилась.

— Ні, яка ж я дурна! Ми з тобою, наче в романі, сидимо і розмовляємо про природу, а я зовсім і забула про мій подарунок. Ось поглянь. Я боюсь лишень, чи сподобається?

Вона дістала зі своєї ручної торбинки маленький записничок в дивній оправі: на старому потертому та посірілому від часу оксамиті вився тьмяно-золотий філігранний візерунок рідкісної складності, витонченості і краси, — мабуть, зроблений з любов'ю руками вправного і терплячого митця. Книжка була прилаштована до тоненького, як нитка, золотого ланцюжка, листки середині були замінені табличками зі слонової кістки.

— Яка прекрасна річ! Чудо! — сказала Віра і поцілувала сестру. — Дякую тобі. Де ти дістала такий скарб?

— В одній антикварній крамничці. Адже ти знаєш моє уподобання — порпатись у старовинному мотлосі. От я й набрела на цей молитовник. Подивись, бачиш, як тут орнамент творить фігуру хреста. Правда, я знайшла лише саму оправу, решту все довелось придумати — листочки, застібки, олівець! Але Молліне зовсім не хотів мене зрозуміти, як я йому не тлумачила. Застібки повинні були бути в такому ж стилі, як і весь візерунок, матові, старого золота, тонкої різби, а він бозна що зробив. Зате ланцюжок справжній венеціанський, дуже давній.

Віра ласкаво погладила чудову оправу.

— Яка сива давнина!.. Скільки може бути цій книжці? — запитала вона.

— Я не наважусь визначити точно. Приблизно кінець сімнадцятого століття, середина вісімнадцятого...

— Як дивно, — сказала Віра, задумливо посміхаючись. — Ось я тримаю в своїх руках річ, якої, може, торкались руки маркізи Помпадур або самої королеви Антуанетти... А знаєш, Анно, це лише тобі могла прийти в голову шалена думка переробити молитовник на жіночий carnet¹. Проте, все-таки ходімо подивимось, що там у нас твориться.

¹ Записна книжка.

Вони пройшли в будинок через велику кам'яну терасу, з усіх боків закриту густими шпалерами винограду «Ізабелла».

— Ти велиш тут накривати? — запитала Анна.

— Атож, я сама так думала спочатку... Але тепер вечори такі холодні. Вже краще в їдальні. А чоловіки хай сюди виходять курити.

IV

Після п'ятої години почали приїздити гості. Князь Василь Львович привіз з собою вдову-сестру Людмилу Львівну, за чоловіком Дурасову, повну, добродушну і вкрай мовчазну жінку; світського молодого, багатого шибеника та гульвісу Васючка, якого все місто знало під цим фамільярним ім'ям, дуже приємного в товаристві умінням співати й декламувати, а також влаштовувати живі картини, вистави і добродійні ярмарки; знамениту піаністку Женні Рейтер, подругу княгині Віри по Смольному інституту, а також свого шурина Миколу Миколайовича. За ними приїхали на автомобілі чоловік Анни з голеним, товстим, потворно великим професором Спешниковим і з місцевим віце-губернатором фон Зекком. Пізніше за інших приїхав генерал Аносов, у доброму найманому ландо, в супроводі двох офіцерів: штабного полковника Пономарьова, передчасно постарілого, худого, жовчного чоловіка, виснаженого непомірною канцелярською працею, і гвардійського гусарського поручника Бахтинського, що славився в Петербурзі як кращий танцюрист і неперевершений розпорядник балів.

Генерал Аносов, огрядний, високий, срібний старий, важко злавив з підніжки, тримаючись однією рукою за поручні козел, а другою — за задок фіакру. В лівій руці він тримав слуховий ріжок, а в правій — палку з гумовим наконечником. У нього було велике, грубе, червоне обличчя з м'ясистим носом і з тим добродушно-величним, ледь презирливим виразом у примружених очах, розташованих променистими, підпухлими півколами, який властивий мужнім і простим людям, які бачили часто і близько перед своїми очима небезпеку і смерть. Обидві сестри, здалеку впізнавши його, підбігли до коляски якраз вчасно, щоб напівжартома, напівсерйозно підтримати його з обох боків під руки.

— Наче... архієрея! — сказав генерал ласкавим хрипливатим басом.

— Дідусю, миленький, дорогий! — говорила Віра тоном легкого доко-ру. — Кожен день на вас чекаємо, а ви хоч би очі показали.

— Дідусь у нас на півдні геть совість втратив, — засміялась Анна. — Можна було б, здається, згадати про хрещену дочку. А ви тримаєте себе донжуаном, безсоромник, і зовсім забули про наше існування...

Генерал, знявши кашкет з своєї величної голови, поцілував по черзі руки в обох сестер, потім цілував їх в щоки і знову в руку.

Генерал Аносов був бойовим товаришем і відданим другом покійного князя Мірза-Булат-Тугановського. Всю ніжну дружбу і любов він після смер-

ті князя переніс на його дочок. Він знав їх ще зовсім маленькими, а молодшу, Анну, навіть хрестив. У ті часи — як і досі — він був комендантом великої, але майже зліквідованої фортеці у м. К. і щодня бував у домі Тугановських. Діти дуже любили його за пестоші, за подарунки, за ложі в цирк і театр і за те, що ніхто так захоплююче не вмів гратися з ними, як Аносов. Але найбільше їх чарували і тривкіше за все зберігалися в їхній пам'яті його розповіді про військові походи, бої і стоянки на бівуаках, про перемоги і відступи, про смерть, рани й люті морози, — неквапні, епічно-спокійні, щиросердні оповіді, що провадилися між вечірнім чаєм і тою нудною часиною, коли дітей покличувть спати.

За нинішніми звичаями цей уламок старовини видавався гігантською й незвичайно мальовничою постаттю. У ньому поєднувались ті прості, але зворушливі й глибокі риси, які навіть і в його часи далеко частіше зустрічалися в рядових, аніж в офіцерів, ті чисто російські, мужицькі риси, які у поєднанні дають величний образ, що робив іноді нашого солдата не тільки непереможним, але й великомучеником, майже святим, — риси, що склалися з простої, наївної віри, ясного, добродушно-веселого погляду на життя, холодної і ділової відваги, покірності перед лицем смерті, жалості до переможеного, безмежного терпіння і вражаючої фізичної та моральної витривалості.

Аносов, починаючи з польської війни, брав участь в усіх кампаніях, окрім японської. Він і на цю війну пішов би без вагань, але його не покликали, а в нього завжди було велике по скромності правило: «не лізь на смерть, доки тебе не покличуть». За всю свою службу він не тільки ніколи не відшмагав, а навіть не вдарив жодного солдата. Під час польського заколоту він відмовився якось розстрілювати полонених, незважаючи на особистий наказ полкового командира. «Шпигуна я не тільки розстріляю, — казав він, — а, якщо накажете, особисто уб'ю. А це полонені, і я не можу». І сказав він це так просто, з повагою, без тіні виклику чи манірності, дивлячись просто в вічі начальнику своїми ясними твердими очима, що його замість того, щоб самого розстріляти, залишили в спокою.

У війну 1877–79 років він дуже швидко дослужився до чину полковника, незважаючи на те, що був мало освічений, чи, як він сам висловлювався, скінчив лише «ведмежу академію». Він брав участь у переправі через Дунай, переходив Балкани відсиджувався на Шипці, був при останній атаці Плевни; поранили його один раз тяжко, чотири — легко і, крім того, він дістав осколком гранати важку контузію в голову. Радецький і Скобелев знали його особисто і ставились до нього з винятковою пошаною. Саме про нього й сказав якось Скобелев: «Я знаю одного офіцера, який значно хоробріший за мене, — це майор Аносов».

З війни він повернувся майже оглухлий, завдяки осколкові гранати, з хворою ногою, на якій були ампутовані три відморожених, під час балкансь-

кого переходу, пальці, з надзвичайно жорстоким ревматизмом, нажитим на Шипці. Його хотіли бува, по скінченню двох років мирної служби, запропорити у відставку, але Аносов запротивився. Тут йому дуже до речі допоміг своїм впливом начальник краю, живий свідок його холоднокровної мужності при переправі через Дунай. В Петербурзі вирішили не засмучувати заслуженого полковника, і йому дали довічне місце коменданта в м. К. — посаду більше почесну, аніж потрібну у справах державної оборони.

В м. К. він і зблизився з сім'єю Тугановських і такими тісними узами прив'язався до дітей, що для нього стало душевною потребою бачити їх щовечора. Коли траплялось, що панночки виїздили куди-небудь чи служба затримувала самого генерала, то він щиро сумував і не знаходив собі місця у великих кімнатах комендантського будинку. Щоліта він брав відпустку і проводив цілий місяць в маєтку Тугановських, Єгоровському, віддаленому від К. на п'ятдесят верстов.

Він усю свою заховану ніжність душі і потребу сердечної любові переніс на цю малечу, особливо на дівчаток. Сам він був колись одружений, але так давно, що навіть забув про це. Ще перед війною дружина втекла від нього з мандрівним актором, захопившись його оксамитовою курткою й мережаними манжетами. Генерал посилав їй пенсію аж до самої її смерті, але в дім до себе не пустив, незважаючи на сцени каяття й слізні листи. Дітей у них не було.

V

Всупереч сподіванню, вечір був такий тихий і теплий, що свічки на терасі та у ідальні горіли нерухожими вогнями. За обідом усіх забавляв князь Василь Львович. У нього була незвичайна і дуже своєрідна здібність розповідати. Він брав за основу оповідання дійсний епізод, де головною дійовою особою був хто-небудь із присутніх чи спільних знайомих, але так згущував барви й при цьому говорив з таким серйозним виглядом і таким діловим тоном, що слухачі надривалися від сміху. Сьогодні він розповідав про невідале одруження Миколи Миколайовича з однією багатою і вродливою панею. В основі було тільки те, що чоловік пані не хотів давати їй розлучення. Але в князя правда чудово переплелася з вигадкою. Серйозного, завжди трохи бундючного Миколу він змусив вночі бігти вулицею в самих панчохах, з черевиками під пахвою. Десь на розі молодого чоловіка затримав городовий, і лише після тривалого й бурхливого пояснення Миколі вдалось довести, що він товариш прокурора, а не нічний грабіжник. Одруження, за словами оповідача, трохи-трохи не відбулось, але в найкритичнішу хвилину відчайдушна згряя лжесвідків, що брали участь у ділі, раптом застрайкувала, вимагаючи додатку до заробітної платні. Микола, від скупості (а він і справді був скупуватий), а також будучи принциповим противником страйків, рішуче відмовився платити зайве, посилаючись на відповідну статтю закону, підтверджену думкою касаційного департаменту. Тоді розсерджені лжесвідки на відоме запитання:

«Чи не знає хто-небудь з присутніх приводів, що перешкоджають здійсненню шлюбу?» — хором відповіли: «Так, знаємо. Все засвідчене нами на суді під присягою — суцільна брехня, до якої нас примусив погрозами і насильством пан прокурор. А про чоловіка цієї пані ми, як обізнані особи, можемо сказати лише, що це найшановніша людина на світі, цнотлива, як Йосип, і ангельської доброти»...

Перед тим як вставати з-за столу, Віра Миколаївна машинально порахувала гостей. Виявилось — тринадцять. Вона була забобонна й подумала про себе: «Оце недобре! Як мені раніше не спало на думку перерахувати? І Вася винуватий — нічого не сказав по телефону».

Коли у Шеїних чи у Фрієссе збирались близькі знайомі, то після обіду звичайно грали в покер, тому що обидві сестри до смішного любили азартні ігри. Сіли за покер і цього разу. Віра, яка не брала участі у грі, хотіла вийти на терасу, де накривали до чаю, але раптом її з дещо таємним виглядом викликала з вітальні покоївка.

— Що таке, Дашо? — з невдоволенням запитала княгиня Віра, йдучи в свій маленький кабінет, поруч зі спальнею. — Що в вас за дурнуватий вигляд? І що таке ви крутите в руках?

Даша поклала на стіл невелику квадратну річ, загорнуту дбайливо в білий папір і старанно перев'язану рожевою стрічкою.

— Я, їй богу, не винна, ваша світлість, — залепетала вона, спалахнувши рум'янцем від образи. — Він прийшов і сказав...

— Хто такий — він?

— Червона шапка, ваша світлість... посильний.

— І що ж?

— Прийшов на кухню і поклав ось це на стіл. «Передайте, каже, вашій пані. Та тільки, каже, в їхні власні руки». Я питаю: від кого? А він каже: «Тут все зазначено». І з тими словами побіг геть.

— Ідіть, доженіть його.

— Ніяк не наздоженеш, ваша світлість. Він приходив посеред обіду, я тільки вас не зважувалась потурбувати, ваша світлість. Півгодини минуло вже.

— Ну, добре, йдіть.

Вона розрізала ножицями стрічку і кинула в кошик разом з папером, на якому була написана її адреса. Під папером був невеликий ювелірний футляр з червоного плюшу, мабуть, щойно з магазину. Віра підняла кришечку, підбиту блідо-блакитним шовком, і побачила втиснутий в чорний оксамит овальний золотий браслет, а всередині нього дбайливо складену гарним восьмикутником записку. Вона швидко розгорнула папірець. Почерк видався їй знайомим, але, як справжня, жінка, вона відразу відклала записку набік, щоб подивитись на браслет.

Він був золотий, низькопробний, дуже товстий, але дутий і зовні весь суцільно вкритий невеликими старовинними, погано відшліфованими гранатами. Але зате посередині браслета височіли, оточуючи якийсь дивний маленький зелений камінець, п'ять чудових гранатів-кабошонів, кожний завбільшки з горошину. Коли Віра випадковим рухом вдало повернула браслет перед вогнем електричної лампочки, то в них, глибоко під їхньою гладенькою яйцевидною поверхнею раптом спалахнули чарівні густо-червоні живі вогні.

«Наче кров!» — подумала з несподіваною тривоگوю Віра.

Потім вона згадала про лист і розгорнула його. Вона прочитала такі рядки, написані дрібно, бездоганно-каліграфічним почерком:

«Ваша Світлість,

Вельмишановна Княгине

Віро Миколаївно!

Шанобливо вітаючи Вас із снігом і радісним днем Вашого Ангела, я наважуюсь надіслати Вам моє скромне вірнопідданське підношення».

«Ах, це — той!» — з невдоволенням подумала Віра. Але проте дочитала лист...

«Я б ніколи не дозволив собі піднести Вам що-небудь, вибране мною особисто: для цього в мене нема ні права, ні тонкого смаку і — зізнаюсь — ні грошей. Утім, думаю, що й на всьому світі не знайдеться скарбу, гідного прикрасити Вас.

Але цей браслет належав ще моїй прабабці, а останньою, за часом, його носила моя покійна матінка. Посередині, між великими каменями, Ви побачите один зелений. Це дуже рідкісний сорт гранату — зелений гранат. За старовинним переказом, що зберігся в нашій родині, він має властивість надавати дару передбачення жінкам, які його носять, і відганяє від них важкі думи, чоловіків же оберігає від наглої смерті.

Всі камені з точністю перенесені сюди зі старого срібного браслета, і Ви можете бути певні, що перед Вами ніхто ще цього браслета не надівав.

Ви можете зараз же викинути цю смішну іграшку чи подарувати її кому-небудь, але я буду щасливий і тим, що до неї доторкались Ваші руки.

Благаю Вас не гніватись на мене. Я червонію при згадці про мою зухвалість сім років тому, коли Вам, панночці, я наважувався писати безглузді і дикі листи і навіть чекати відповіді на них. Тепер у мене залишилося тільки благоговіння, вічне почуття глибокої пошани і рабська відданість. Я вмю тепер лише бажати щохвилини Вам щастя і радити, коли Ви щасливі. Я в думках кланяюсь до землі меблям, на яких Ви сидите, паркетові, яким Ви ходите, деревам, яких Ви мимохіть торкаєтесь, слугам, з якими Ви розмовляєте. У мене немає навіть заздросців ні до людей, ні до речей.

Ще раз прошу прощення, що потурбував Вас довгим, непотрібним листом.

Ваш до смерті і після смерті покірний слуга.

Г. С. Ж.»

«Показати Васі чи не показати? І якщо показати — то коли? Зараз чи після гостей? Ні, вже краще після — тепер не лише цей нещасний буде смішним, але і я разом з ним».

Так роздумувала княгиня Віра і не могла відвести очей від п'яти червоних кривавих вогнів, що тремтіли всередині п'яти гранатів.

VI

Полковника Пономарьова ледве вдалось примусити сісти грати в покер. Він говорив, що не знає цієї гри, що взагалі не визнає азарту навіть жартома, що любить і порівняно добре грає лише у вінт. Проте він не встояв перед благаннями і врешті решт згодився.

Троє з гостей — Спешников, полковник і віце-губернатор, тупуватий, пристойний і нудний німець — були такого типу люди, що Віра зовсім не знала, як їх розважати і що з ними робити. Вона почала грати з ними у вінт, запросивши четвертим Густава Івановича.

Тепер вечір поплив рівно, невимушено, жваво...

Князь Василь Львович, сидячи за великим круглим столом, показував своїй сестрі, Аносову і шурину домашній гумористичний альбом з власноручними малюнками. Усі четверо сміялись від душі, і це потроху перетягнуло сюди гостей, не зайнятих картами.

Альбом служив нібито доповненням, ілюстрацією до сатиричних оповідань князя Василя. Зі своїм незворушним спокоєм він показував, наприклад: «Історію любовних пригод хороброго генерала Аносова в Туреччині, Болгарії та інших країнах»; «Пригода петиметра князя Ніколя Булат-Тугановського в Монте-Карло» і т. д.

— Зараз побачите, панове, короткий життєпис нашої коханої сестри Людмили Львівни, — говорив він, кидаючи швидкий насмішкуватий погляд на сестру. — Частина перша — дитинство. «Дитя росло, його назвали Ліма».

На аркуші альбому красувалась навмисне по-дитячому намальована постать дівчинки, з обличчям у профіль, але з двома очима, з ламаними рисочками, що стирчать замість ніг з-під плаття, з розчепіреними пальцями розведених рук.

— Ніколи мене ніхто не називав Лімою, — засміялась Людмила Львівна.

— Частина друга. Перше кохання. Кавалерійський юнкер відносить дівчині Лімі на колінах вірш власного виробництва. Там є поправді рядки-перли:

Твоя омріяна нога —
Це дивна пристрасть неземна!

— Ось і достеменно зображення ноги.

А тут юнкер схиляє невинну Ліму до втечі з батьківського дому. Тут сама втеча. А це ось — критичне становище: розлучений батько наздоганяє втікачів. Юнкер малодушно звалює усю біду на сумирну Ліму.

За історією дівчини Ліми йшла нова повістка: «Княгиня Віра і закоханий телеграфіст».

— Ця зворушлива поема ще тільки ілюстрована пером і кольоровими олівцями, — пояснював серйозно Василь Львович. — Текст ще виготовляється.

— Це щось нове, — зауважив Аносов, — я ще цього не бачив.

— Останній випуск. Свіжа новина книжкового ринку.

Віра тихо торкнулася його плеча.

— Краще не треба, — сказала вона.

Але Василь Львович чи не дочув її слів, чи не надав їм дійсного значення.

— Починається вона з часів доісторичних. Одного чудового травневого дня одна дівчина, на ім'я Віра, одержує поштою листа з голубками, що цілються, на заголовку. Ось лист, а ось і голуби.

Лист містить в собі палке освідчення в коханні, написане всупереч усім правилам орфографії. Починається він так: «Прекрасна Блондино, ти, яка... бурхливе море полум'я, що клекоче в моїх грудях. Твій погляд, як отруйний змії, впився в мою замучену душу і т. д.» у кінці скромний підпис: «За родом зброї я бідний телеграфіст, але почуття мої гідні мілорда Георга. Не смію відкривати мого повного прізвища — воно надто непристойне. Підписуюсь лише початковими літерами: П. П. Ж. Прошу відповідати мені в поштамт, poste restante¹». Тут ви, панове, можете бачити і портрет самого телеграфіста, дуже вдало виконаний кольоровими олівцями.

Серце Віри пробите (ось серце, ось стріла). Але, як пристойна і вихована дівчина, вона показує листа шановним батькам, а також своєму другові дитинства і нареченому, вродливому, молодому хлопцеві Васі Шеїну. Ось і ілюстрація. Звичайно, згодом тут будуть віршовані пояснення до малюнків.

Вася Шеїн, ридуючи, повертає Вірі обручку. — «Я не смію перешкоджати твоєму щастю, — каже він, — але, благаю, не роби одразу рішучого кроку. Подумай, зваж, перевір і себе і його. Дитино, ти не знаєш життя і леши, як метелик, на блискотливий вогонь. А я — гай-гай! — я знаю холодне і лицемірне світло. Знай, що телеграфісти зваблivi, але підступні. Для них дає незбагненну насолоду обдурити своєю гордою красою і фальшивими почуттями недосвідчену жертву і жорстоко насміятися з неї».

Минає півроку. У вихорі життєвого вальсу Віра забуває свого прихильника і виходить заміж за вродливого молодого Васю, але телеграфіст не забуває її. Він переодягається сажотрусом і вимазавшись в сажу, проникає в будуар княгині Віри. Сліди п'яти пальців і двох губ лишилися, як бачите, скрiзь: на килимах, на подушках, на шпалерах і навіть на паркеті.

¹ До запитання.

Ось він в одязі сільської баби поступає на нашу кухню простою посудницею. Проте надмірна увага кухаря Луки змушує його втекти.

Ось він в домі божевільних. А ось постригся в ченці. Проте щодня неухильно посилає він Вірі пристрасні листи. І там, де падають на папір його сльози, там чорнило розпливається плямами.

Нарешті, він помирає, але перед смертю заповідає передати Вірі два телеграфні гудзики і флакон з-під духів, — наповнений його слізьми...

— Панове, хто хоче чаю? — запитала Віра Миколаївна.

VII

Повільно догорала заграва осіннього надвечір'я. Згасла остання багряна, вузенька, немов щілина, смужка, що багряніла на небосхилі, між сизою хмарою і землею. Уже не стало видно ні землі, ні дерев, ні неба. Лише над головою великі зорі тремтіли своїми віями серед чорної ночі, та блакитний промінь від маяка здіймався просто вгору тонким стовпом і наче розпліскувався там об небесний купол блідим, туманним світлим колом. Нічні метелики бились об скляні ковпаки свічок. Зірчасті квіти білого тютюну в саду запахли гостріше з темноти й прохолоди.

Спешников, віце-губернатор і полковник Паномарьов давно уже поїхали, пообіцявши прислати коней назад із трамвайної станції за комендантом. Гості, що залишились, сиділи на терасі. Генерала Аносова, незважаючи на його протести, сестри змусили надіти пальто і закутали його ноги теплим покривалом. Перед ним стояла пляшка його улюбленого червоного вина Rommagd, поруч з ним обабіч сиділи Віра й Анна. Вони дбайливо упали коло генерала, наповнювали важким, густим вином його тонку склянку, підсували йому сірники, нарізували сир і таке інше. Старий комендант мружився від блаженства.

— Так... Осінь, осінь, осінь, — говорив старий, дивлячись на вогонь свічки і замислено похитуючи головою. — Осінь. От і мені вже час збиратися. Ах, шкода ж бо як! Тільки-но настали погожі днини. Тут би жити та й жити на березі моря, в тиші, спокійненько...

— І пожили б у нас, дідуся, — сказала Віра.

— Не можна, люба, не можна. Служба... Відпустка скінчилася... А що й казати, добре було б! Ти поглянь лишень, як троянди пахнуть... Звідси чую. А влітку в спеку жодна квітка не пахла, лише біла акація... але й та цукерками.

Віра витягла з вазочки дві маленькі троянди, рожеву й кармінову, й просунула їх в петлицю генеральського пальта.

— Дякую, Вірочко. — Аносов схилив голову до борта шинелі, понюхав квіти і раптом посміхнувся милою старечою посмішкою.

— Прийшли ми, пригадую, в Букарест і розмістились по квартирах. Ось якось іду я вулицею. Раптом війнув на мене сильний трояндовий запах, я зупинився і побачив, що між двома солдатами стоїть чудовий кришталевий

флакони трояндової оливи. Вони намастили вже нею чоботи, а також замки від рушниць. «Що це у вас таке?» — питаю. — «Яксь олія, ваше високоблагородіє, лили її в кашу, та не годиться, так і дере рот, а пахне вона гарно». Я дав їм карбованця, і вони з задоволенням віддали мені її. Оливи вже залишалось не більше половини, проте, судячи з її дорожнечі, було ще принаймні на двадцять червінців. Солдати, цілком задоволені, додали: «Та ось ще, ваше високоблагородіє, якийсь турецький горох, скільки його не варили, а все не піддається проклятий». Це була кава; я сказав їм: «Це лише придатне для турків, а для солдатів — ні». На щастя, опіуму вони не наїлись. Я бачив у деяких місцях пігулки, затопані в грязюці.

— Дідусю, скажіть відверто, — попросила Анна, — скажіть, почували ви страх під час боїв? Боялись?

— Як це дивно, Анночко: боявся — не боявся. Зрозуміло — боявся. Ти не вір, будь ласка, тому, хто тобі скаже, ще не боявся і що свист куль для нього найсолодша музика. Це або псих, або хвалько. Всі однаково бояться. Тільки один зо страху розкисає, а інший тримає себе в руках. І бачиш: страх залишається завжди той самий, а вміння тримати себе від практики все зростає: звідси й герої і сміливці. Он воно як. Але злякався я одного разу мало не до смерті.

— Розкажіть, дідусю, — попросили в один голос сестри. Вони й досі слухали оповідання Аносова з таким самим захопленням, як і в своєму ранньому дитинстві. Анна навіть мимоволі зовсім по-дитячому розставила лікті на столі й поклала підборіддя на долоні. Була якась затишна чарівність в його неквапливій і наївній розповіді. І самі звороти фраз, якими він переповідав свої воєнні спогади, набирали в нього мимохіть дивного, незграбного, дещо книжково характеру. Наче він розповідав за якимсь милим давнім стереотипом.

— Оповідання дуже коротке, — озвався Аносов. — Це було на Шипці, взимку, вже після того, як мене контузило в голову. Жили ми в землянці, вчотирьох. Ось тут якраз і трапилася зі мною страшна пригода. Якось вранці, коли я встав з ліжка, здалось мені, що я не Яків, а Микола, і ніяк я не міг себе переконати в протилежному. Помітивши, що в мене запаморочення, закричав, щоб подали мені води, змочив голову, і розум мій повернувся.

— Уявляю, Якове Михайловичу, скільки ви там перемог здобули над жінками, — сказала піаністка Женні Рейтер. — Ви, певно, замолоду дуже красиві були.

— О, наш дідусь і тепер красень, — вигукнула Анна.

— Красенем не був, — спокійно посміхаючись, сказав Аносов. — Але і мною теж не гребували. Ось в тому ж таки Букаресті був дуже зворушливий випадок. Коли ми в нього вступили, мешканці зустріли нас на міському майдані гарматною стріляниною, від чого потерпіло багато шибок: але ті, на яких поставлена була в склянках вода, — залишились неушкодженими. А як я про

це дізнався? А ось як. Прийшовши на призначене мені помешкання, я побачив на вікні низеньку кліточку, на кліточці була великого розміру кришталева пляшка з прозорою водою, в ній плавали золоті рибки, і між ними сиділа на перекладинці канарейка. Канарейка в воді! — це мене здивувало, але, роздивившись, побачив, що в пляшці дно широке і вдавлене глибоко всередину, так що канарейка вільно могла влітати туди і сидіти. Після цього зізнався сам собі, що я дуже недогадливий.

Увійшов я в будинок і бачу прегарненьку болгарочку. Я показав їй квитанцію на постій і до речі вже запитав, чому в них цілі шибки після канонади, і вона мені пояснила, що це від води. А також пояснила і про канарейку: до чого я був нетямущий!.. І ось посеред розмови погляди наші зустрілись, між нами пробігла іскра, подібна до електричної, і я відчув, що закохався — палко і безповоротно.

Старий замовк і обережно потяг губами чорне вино.

— Але ж ви все-таки освідчилися їй потім? — запитала піаністка.

— Гм... звісно, освідчились... Та тільки без слів. Сталося це так...

— Дідусю, сподіваюсь, ви не примусите нас червоніти? — зауважила Анна, лукаво сміючись.

— Ні, ні, — роман був винятково пристойний. Бачите, скрізь, де ми зупинялися на постій, міщани мали свої плюси й мінуси, але в Букаресті так тепло приймали нас мешканці, що коли якось я заграв на скрипці, то дівчата одразу ж нарядились і прийшли танцювати, і так запровадилось щодня.

Якось, під час танців, увечері, при світлі місяця, я увійшов у сіни, куди заховалась і моя болгарочка. Побачивши мене, вона почала вдавати, що перебирає сухі пелюстки троянд, які, мушу сказати, тамтешні жителі збирають цілими мішками. Та я обійняв її, пригорнув до серця і кілька разів поцілував.

...Відтоді щоразу, коли впливав місяць на зоряному небі, поспішав я до моєї коханої і всі щоденні турботи на якийсь час забував з нею. Коли ж настав час залишати ті місця, ми з нею заприсяглися у вічному взаємному коханні і розпрощались назавжди.

— І все? — запитала розчаровано Людмила Львівна.

— А чого ж вам більше? — відказав комендант.

— Ні, Якове Михайловичу, ви мені пробачте — це не любов, а просто білуачна пригода армійського офіцера.

— Не знаю, люба моя, їй-богу, не знаю — любов це була чи інше почуття...

— Та ні... скажіть... невже справді ви ніколи не кохали справжнім коханням? Знаєте, таким коханням яке ну, яке... словом... святим, чистим, вічним коханням... неземним... Невже не кохали?

— Далебі, не зумію вам відповісти, — запнувся старий, підводячись з крісла. — Мабуть, не кохав. Попервах все було ніколи: молодість, гульня, карти, війна... Здавалося, кінця не буде життю, юності і здоров'ю. А потім ози-

рнувся — і бачу, що я вже розвалюха... Ну, а тепер, Вірочко, не затримуй мене більше. Я розпрощаюсь... Гусар, — звернувся він до Бахтинського, — ніч тепла, підемо назустріч нашому фіаку.

— І я піду з вами, дідусю, — сказала Віра.

— І я, — підхопила Анна.

Перед тим, як іти, Віра підійшла до чоловіка й сказала йому тихо:

— Піди подивись... там у мене в столі, в шухлядці, лежить червоний футляр, а в ньому лист. Прочитай його.

VIII

Анна з Бахтинським ішли попереду, а позаду, кроків за двадцять, комедант під руку з Вірою. Ніч була така чорна, що в перші хвилини, коли очі не призвичаїлись після світла до темряви, доводилося навпомацки ногами відшукувати дорогу. Аносов, котрий зберіг, незважаючи на літа, дивовижну гостроту зору, повинен був допомагати своїй супутниці. Час від часу він ласкаво погладжував своєю великою холодною рукою Вірину руку, яка легко лежала на згині його рукава.

— Смішна ця Людмила Львівна, — раптом заговорив генерал, наче продовжуючи вголос хід своїх думок. — Скільки разів я в житті спостерігав: тільки-но бамкне пані п'ятдесятка, а надто коли вона вдова чи стара дівка, то так і тягне її коло чужої любові покрутитися. Або шпигує, зловтішається і розпускає плітки, або преться влаштовувати чуже щастя, або розводить словесний гуміарабик про високу любов. А я хочу сказати, що люди в наш час розучились кохати. Не бачу справжнього кохання. Та й свого часу не бачив!

— Ну, як же це так, дідусю? — м'яко заперечила Віра, потискуючи злегка його руку. — Нащо зводити наклеп? Адже ж ви самі були одружені. Отож, все-таки кохали?

— Зовсім нічого не значить, дорога Вірочко. Знаєш, як одружився? Бачу, сидить біля мене свіже дівча. Дише — груди так і ходять під кофтинкою. Опустить вії, довгі-довгі такі, і вся раптом спалахне. І шкіра на щоках ніжна, шийка біла така, невинна, і руки м'якесенькі, тепленькі. От дідько! А тут батько-мати ходять навколо, за дверима підслуховують, дивляться на тебе сумними такими, собачими, відданими очима. А коли йдеш — за дверима швиденькі такі поцілуночки... За чаюванням ніжною тебе під столом нібито ненароком торкне... Ну й маєш. «Дорогий Микито Антоновичу, я прийшов до вас просити руки вашої дочки. Повірте, що це свята істота...» А в батька уже й очі вологі, і вже цілуватися лізе... «Любий! Я давно догадувався... Ну, дай вам бог... Гляди лишень, бережи цей скарб»... І ось через три місяці святий скарб ходить у затріпаному капоті, туфлі на босу ногу, волоссячко ріденьке, нечесане, в папільйотках, з денщиками собачиться, як кухарка, з молодими офіцерами ламається, сюсюкає, верещить, заковує очі. Чоловіка чомусь на людях називає Жаком. Знаєш, отак у ніс, з розтяжкою, млосно: «Ж-а-а-ак». Ма-

рнотратка, актриса, нечупара, жадібна. І очі завжди брехливі-брехливі... Тепер все минулося, вляглося, вбулося. Я навіть цьому акторчику в душі вдячний... Слава богу, що дітей не було.

— Ви простили їм, дідусю?

— Простив — це не те слово, Вірочко. Спершу був як божевільний. Якби тоді побачив їх, звичайно, вбив би обох. А потім потроху одійшло й одійшло, і нічого і не залишилось, окрім презирства. І добре. Врятував бог од зайвого пролиття крові. І, крім того, я уник загальної долі більшості чоловіків. Що б я був таке, коли б не цей мерзотний випадок? В'ючний верблюд, ганебний потуральник, приховувач, дійна корова, ширма, якась домашня неохідна річ... Ні! Все до кращого, Вірочко.

— Ні, ні, дідусю, у вас все-таки, вибачте мені, говорить колишня образа... А ви свій нещасливий досвід переносите на все людство. Візьміть хоч нас із Васею. Хіба можна назвати наш шлюб нещасливим?

Аносов досить довго мовчав. Потім процідив неохоче:

— Ну, добре... скажемо — виняток... Але ось у більшості випадків чому люди одружуються? Візьмімо жінку. Соромно залишатися в дівках, особливо, коли подруги вже повиходили заміж. Важко бути зайвим ротом у сім'ї. Бажання бути господинею, головною в домі, панею, самостійною... До того ж потреба, просто фізична потреба материнства, і щоб почати вити своє гніздо. А в чоловіків інші мотиви. По-перше, утома від холостяцького життя, від безладдя в кімнатах, від корчмарських обідів, від бруду, недопалків, подертої і розпарованої білизни, від боргів, від нахабних товаришів і таке інше, і таке інше. По-друге, відчуваєш, що сім'єю жити вигідніше, здоровіше й ощадливіше. По-третє, думаєш: от діточки знайдуться: я ж бо помру, а частина мене либонь-таки зостанеться на світі... щось на зразок ілюзії безсмертя. По-четверте, спокуса невинності, як у моєму випадку. Крім того, бувають іноді й думки про посаг. А де ж кохання? Кохання безкорисливе, самовіддане, яке не чекає на винагороду? Те, про котре мовиться — «сильне, мов смерть»? Розумієш, таке кохання, заради якого здійснити будь-який подвиг, віддати життя, піти на муку — зовсім не тягар, а лише радість. Чекай, чекай, Віро, ти мені зараз знову хочеш про твого Васю? Справді, я його люблю. Він гарний хлопець. Як знати, може, майбутнє й покаже його кохання у світлі великої краси. Але ти зрозумій, про яке кохання я кажу. Кохання повинно бути трагедією. Найбільшою таємницею на світі і ніякі життєві вигоди, розрахунки і компроміси не повинні торкатися його.

— Ви бачили коли-небудь таке кохання, дідусю? — тихо запитала Віра.

— Ні, — відповів старий рішуче. — Я, щоправда, знаю два випадки схожих. Але один був продиктований дурістю, а другий... так... якась кислота... сама жалість. Якщо хочеш, я розповім. Це недовго.

— Прошу вас, дідусю.

— Ну от. В одному полку нашої дивізії (тільки не в нашому) була дружина полкового командира. Пика, я тобі скажу, Вірочко, найсправжнісінька. Кошава, руда, довготелеса, худюща, ротата. Штукатурка з неї так і сипалась, як з старого московського будинку. Але, розумієш, така полкова Мессаліна: темперамент, владність, презирство до людей, пристрась до різноманітності. До того ж — морфіністка.

І ось якось, восени, присилають до них у полк свіжоспеченого прапорщика, зовсім жовторотого горобця, тільки-но з військового училища. За місяць ця стара коняка зовсім оволоділа ним. Він паж, він слуга, він раб, він вічний кавалер її в танцях, носить її віяло і хусточку, в самому лише мундирчику вибігає на мороз гукати її коней. Жахлива це штука, коли свіжий і чистий хлопчина покладе своє перше кохання до ніг старої, досвідченої і властлюбної розпусниці. Якщо цього разу він вискочив цілим — однаково в майбутньому вважай його загиблим. Це — тавро на все життя.

До Різдва він їй уже набрид. Вона повернулась до одної зі своїх попередніх, випробуваних пасій. А він не міг. Ходить за нею, немов примара. Змучився весь, схуд, почорнів. Кажучи високим штилем — «смерть уже лежала на його високому чолі». Ревнував він її жахливо. Кажуть, цілі ночі простоював під її вікнами.

І ось якось навесні влаштували вони в полку якусь маівку чи пікнік. Я і її і його знав особисто, але при цій події не був. Як і завжди у таких випадках, було багато випито. Назад повертались вночі пішки залізничним полотном. Раптом назустріч їм іде вантажний поїзд. Іде дуже поволі нагору, доволі крутим підйомом. Дає свистки. І ось, тільки-но паровозні вогні порівнялися з компанією, вона раптом шепче на вухо прапорщику: «Ви все кажете, що кохаете мене. Але ж, якщо я вам накажу, — ви, напевне, під поїзд не кинетесь». А він, ні слова не відповівши, бігом — і під поїзд. Адже він, кажуть, точно розрахував, якраз між передніми і задніми колесами: так би його акуратно навіпіл і перерізало. Але якийсь ідіот вирішив його затримувати і відштовхувати. Та не подужав. Прапорщик як вчепився руками за рейки, так йому обидві кисті й відрізало.

— Ох, який жах! — вигукнула Віра.

— Довелось прапорщику залишити службу. Товариші зібрали йому якісь грошенята на виїзд. Залишатися в місті йому було незручно: живий докір перед очима і її і всьому полку. І пропала людина... найпідлішим чином... став жебраком... замерз десь на пристані в Петербурзі.

А другий випадок був зовсім жалюгідний. І така ж жінка була, як і перша, тільки молода і вродлива. Дуже й дуже негарно вела себе. На що вже ми легко дивились на ці домашні романи, та навіть і нас коробило. А чоловік — нічого. Все знав, все бачив і мовчав. Друзі натякали йому, а він лише руками

відмахувався: «Залиште, залиште... Не моя справа, не моя справа... Нехай тільки Оленка буде щаслива!..» Такий йолоп!

Кінець кінцем зійшлась вона дуже близько з поручником Вишняковим, субалтерном з їхньої роти. Так втрюх і жили у двочоловічому шлюбі — наче це цілком законний вид подружнього життя. А тут наш полк кинули на війну. Наші дами проводжали нас, проводжала й вона, і, справді, навіть дивитись було соромно: хоч би для пристойності поглянула раз на чоловіка, — ні, повисла на своєму поручникові, як чорт на сухій вербі, і не відходить. На прощання, коли ми вже посідали у вагони і поїзд рушив, так вона ще чоловікові вслід, безсоромниця, гукнула: «Пам'ятай же, бережи Володю! Якщо з ним трапиться що-не-будь — піду з дому і ніколи не повернусь. І дітей заберу».

Ти, може, думаєш, що цей капітан був який-небудь квач? мамула? заяча душа? Зовсім ні. Він був хоробрим солдатом. Під Зеленими Горами він шість разів водив свою роту на турецький редут, і у нього з двохсот чоловік залишилось лише чотирнадцять. Двічі поранений, він відмовився йти на перев'язочний пункт. Ось він був який. Солдати на нього богу молились.

Але вона звеліла... Його Оленка йому звеліла!

І він доглядав, за цим боягузом і ледарем Вишняковим, за дим трутнем безмедовим, — як нянька, як мати. На ночівлях під дощем, в грязюці він закутував його своєю шинелею. Ходив замість нього на штрафні роботи, а той відлежувався в землянці або грав у штос. Ночами перевіряв за нього сторожові пости.

А це, май на увазі, Віруню, було у той час, коли башибузуки вирізували наші пікети так само просто, як ярославська баба на городі зрізує головки капусти, їй-богу, хоч і гріх згадувати, але всі зраділи, коли довідалися, що Вишняков помер у госпіталі від тифу...

— Ну, а жінок, дідусю, жінок ви зустрічали люблячих?

— О, звичайно, Вірочко. Я навіть більше скажу: я певен, що майже кожна жінка здатна в коханні на найвищий героїзм. Зрозумій, вона цілує, обіймає, віддається — і вона уже мати. Для неї, якщо вона кохає, у коханні міститься увесь сенс життя — увесь Всесвіт. Але зовсім не вона винна в тому, що кохання в людей набуло таких вульгарних форм і зійшло просто до якоїсь житейської зручності, до маленької розваги. Винуваті чоловіки, у двадцять років пересичені, з курчачими тілами і заячими душами, нездатні до сильних бажань, до героїчних вчинків, до ніжності й обоження перед коханням. Кажуть, що раніше це бувало. А якщо й не бувало, то хіба не мріяли і не сумували про це кращі розуми й душі людства — поети, романісти, музиканти, малярі? Я днями читав історію Машеньки Леско і кавалера де-Гріс... Віриш, сльозами обливався... Ну, скажи ж, моя люба, широко, хіба кожна жінка в глибині свого серця не мріє про таке кохання — єдине, всепрощаюче, на все готове, скромне і самовіддане?

— О, звичайно, звичайно, дідусю...

— А коли його немає, жінки мстяться. Пройде ще років з тридцять... я не побачу, а ти, може, побачиш, Вірочко. Згадай моє слово, що років через тридцять жінки посядуть у світі нечувану владу. Вони будуть одягатися, як індійські ідоли. Вони будуть нехтувати нами, чоловіками, як огидними, поганськими рабами. Їхні безглузді забаганки і примхи стануть для нас нестерпними законами. І все тому, що ми цілими поколіннями не вміли схилитися й благоговіти перед коханням. Це буде помста. Знаєш закон: сила дії дорівнює силі протидії.

Трохи помовчавши, він раптом запитав:

— Скажи мені, Вірочко, якщо тільки тобі не важко, що це за історія з телеграфістом, про яку розповідав сьогодні князь Василь? Що тут правда і що вигадка, на його думку?

— Хіба вам цікаво, дідусю?

— Як хочеш, як хочеш, Віро. Якщо тобі чомусь неприємно...

— Та зовсім ні. Я з задоволенням розповім... І вона розказала коменданту зі всіма деталями про якогось безумця, який почав переслідувати її своїм коханням ще за два роки перед її одруження.

Вона жодного разу не бачила його і не знає його прізвища. Він лише писав їй і в листах підписувався Г. С. Ж. Якось він обмовився, що служить у якійсь казенній установі дрібним чиновником, — про телеграф він не згадував ані словом. Мабуть, він завжди стежив за нею, тому що у своїх листах дуже точно вказував, де вона була на вечорах, у якому товаристві і як була одягнена. Спочатку листи його мали вульгарний і курйозно-пристрасний характер, хоч і були цілком добросесні. Та якось Віра письмово (до речі, не розп'яткайте, дідусю, про це нашим: ніхто з них не знає) попросила його не турбувати її більше своїми освідченнями. Відтоді він замовк про кохання і писав лише зрідка: на Великдень, на Новий рік і на іменини. Княгиня Віра розповіла також і про сьогоднішню посилку і навіть майже дослівно переповіла дивний лист свого таємничого залицяльника...

— Та-ак, — протягнув генерал, нарешті. — Можливо, це просто ненормальний малий, маніяк, а — як знати? — може, твій життєвий шлях, Вірочко, перетягла саме така любов, про яку мріють жінки і на яку більше не здатні чоловіки. Стривай-но. Бачиш, попереду рухаються ліхтарі? Мабуть, мій фіакр.

В цей же час позаду почувся гучний ревіння автомобіля, і дорога, поорана колесами, засяяла білим ацетиленовим світлом. Під'їхав Густав Іванович.

— Анночко, я захопив твої речі. Сідай, — сказав він. — Ваша величність, чи не дозволите довести вас?

— Ні, дякую, мій милий, — відповів генерал. — Не люблю я цієї машини. Лише трясеться й смердить, а радості ніякої. Ну, прощай, Вірочко. Тепер я буду часто приїздити, — говорив він, цілуючи Вірі чоло і руки.

Усі попрощалися. Фрієссе довів Віру Миколаївну до воріт її дачі і, швидко обігнувши коло, зник у темряві зі своїм реучим і пахкаючим автомобілем.

IX

Княгиня Віра з неприємним почуттям піднялась на терасу і увійшла в дім. Вона ще здалеку почувала гучний голос брата Миколи і побачила його високу, сухорляву постать, що швидко снувала з кутка в куток. Василь Львович сидів біля ломберного столу і, низько схиливши свою стрижену, велику, світловолосу голову, креслив крейдою по зеленому сукну.

— Я давно наполягав! — говорив Микола роздратовано і роблячи правою рукою такий жест, наче він кидав на землю якийсь невидимий тягар. — Я давно наполягав, щоб покласти краї цим дурнуватим листам. Ще Віра за тебе заміж не виходила, коли я запевняв, що ти і Віра тішились ними, як дітки, вбачаючи в них лише смішне... Ось, до речі, й сама Віра... Ми, Вірочко говоримо зараз з Василем Львовичем про цього твого божевільного, про твого Пе Пе Же. Я вважаю це листування нахабним і безсоромним.

— Листування не було взагалі, — холодно зупинив його Шеїн. Писав лише він один...

Віра зашарілася при цих словах і сіла на канапі в затінку великої латанії.

— Вибач за вислів, — сказав Микола Миколайович і кинув на землю, наче одірвавши од грудей, невидимий важкий предмет.

— А я не розумію, чому ти називаєш його моїм, — втрутилася Віра, зрадівши підтримці чоловіка. — Він такий мій, як і твій...

— Добре, ще раз пробач. Словом, я хочу лише сказати, що його дурницям треба покласти край. Справа, по-моєму, переходить за ті межі, де можна сміятися й малювати кумедні малюночки... Повірте, коли я тут про що турбуюсь і за що хвилююсь, — то це лише про добре ім'я Віри і твоє, Василю Львовичу.

— Ну, це ти, здається, вже занадто, Колю, — відказав Шеїн.

— Можливо, можливо. Але ви надто ризикуєте пошитися в дурні.

— Не бачу, як саме, — сказав князь.

— Уяви собі, що цей ідіотський браслет, — Микола припідняв червоний футляр зі столу і відразу огидливо жбурнув його на місце, — що ця жаклива попівська штучка залишиться у нас, чи ми її викинемо, чи подаруємо Даші. Тоді, по-перше, Пе Пе Же може вихвалитися своїм знайомими чи приятелями, що княгиня Віра Миколаївна Шеїна приймає його подарунки, а по-друге, перша ця пригода захопить його до подальших подвигів. Завтра він надсилає перстень з діамантами, післязавтра кольє із перлин, там — дивись — сяде на лаву підсудних за розтрату чи підлог, а князі Шеїни будуть викликані за свідків... Миле діло!

— Ні, ні, браслет треба неодмінно відіслати назад! — вигукнув Василь Львович.

— Я теж так думаю, — погодилась Віра, — і якомога швидше. Та як це зробити? Адже ми не знаємо ані імені, ані прізвища, ані адреси.

— О, якраз це зовсім проста справа! — відказав зневажливо Микола Миколайович. — Нам відомі ініціали цього Пе Пе Же... Як його, Віро?

— Ге Ес Же.

— От і прекрасно. Крім того, нам відомо, що він десь служить. Цього цілком достатньо. Завтра ж я беру міський покажчик і віднайду чиновника чи службовця з такими ініціалами. Якщо ж я його чомусь не знайду, то просто-напросто покличу поліцейського розшукового агента і накажу відшукати. На випадок утруднення у мене є в руках ось цей папірець з його почерком. Словом, завтра до другої годин дня я знатиму напевне адресу і прізвище цього молодика і навіть години, в які він буває вдома. А коли я про це дізнаюсь, то ми не тільки завтра ж повернемо йому його скарб, а й вжиемо заходів, щоб він більше ніколи не нагадував нам про своє існування.

— Що ти думаєш зробити? — запитав князь Василь.

— Що? Поїду до губернатора і попрошу...

— Ні, тільки не губернатора. Ти знаєш, які наші взаємини... Тут певна небезпека пошитися в дурні.

— Все одно. Поїду до жандармського полковника. Він мені приятель по клубові. Хай-но він кличе цього Ромео і погрозить йому пальцем під носом. Знаєш, як він це робить? Приставить людині палець до носа і рукою зовсім не ворухить, а тільки один палець у нього хитається, і кричить: «Я, добродію, цього не потерплю-ю-ю!»

— Фі! Через жандармів! — поморщилась Віра.

— І правда, Віро, — підхопив князь. — Краще вже в цю справу нікого зі сторонніх не вплутувати. Підуть чутки, плітки... Ми всі досить добре знаємо наше місто. Усі живуть, наче у скляних бутлях... Краще уже я сам піду до цього... юнака... хоч, бог його знає, може, йому шістдесят років?... Вручу йому браслет і прочитаю добру, сувору нотацію...

— Тоді й я з тобою, — швидко перебив його Микола Миколайович. — Ти дуже м'який. Дай мені з ним поговорити... А тепер, друзі мої, — він дістав кишеньковий годинник і глянув на нього, — ви пробачте мені, якщо я піду на хвилинку до себе. Ледве на ногах тримаюсь, а мені треба переглянути дві справи.

— Мені чомусь стало жаль цього нещасного, — нерішуче сказала Віра.

— Жаліти його нічого! — різко обізвався Микола, обертаючись у дверях, — Якби такий вибрик з браслетом і листом дозволила собі людина нашого кола, то князь Василь послав би йому виклик. А коли б він цього не зробив, — то зробив би я. А за давнішніх часів я б просто велів відвести його на стайню і покарати різками. Завтра, Василю Львовичу, ти зачекай на мене в своїй канцелярії, я повідомлю тобі телефоном.

Х

Запльовані сходи відгнали мишами, котами, гасом і пранням. Перед шостим поверхом князь Василь Львович зупинився.

— Зачекай трішки, — сказав він шурину. — Дай я віддыхаюсь. Ах, Колю, не слід би цього робити...

Вони піднялись ще на два марші. На площадці було так темно, що Микола Миколайович повинен був двічі запалювати сірника, допоки не розгледів номера квартири.

На його дзвінок відчинила двері повна, сива, сіроока жінка в окулярах, з трохи зігнутим наперед, видно від якоїсь хвороби, тулубом.

— Пан Желтков удома? — запитав Микола Миколайович. Жінка тривожно забігала очима від очей одного чоловіка до очей другого і назад. Пристойна зовнішність обох, напевне, заспокоїла її.

— Вдома, прошу, — сказала вона, відчиняючи двері. — Перші двері наліво.

Булат-Тугановський постукав тричі коротко і рішуче. Якесь шарудіння почулося зсередини. Він ще раз постукав.

— Зайдіть, — озвався слабкий голос.

Кімната була дуже низька, але дуже широка й довга, майже квадратної форми. Двоє круглих вікон, цілком схожі на пароплавні ілюмінатори, ледве-ледве її освітлювали. Та й уся вона була схожа на кают-компанію вантажного пароплава. Вздовж однієї стіни стояло вузеньке ліжко, вздовж другої — дуже велика і широка канапа, застелена витертим чудовим текинським килимом, посередині — стіл, застелений барвистою малоросійською скатертиною.

Обличчя господаря спочатку не було видно: він стояв спиною до світла і зняковіло потирав руки. Він був високий на зріст, худорлявий, з довгим, пухнастим м'яким волоссям.

— Якщо не помиляюсь, пан Желтков? — запитав гордовито Микола Миколайович.

— Желтков. Дуже приємно. Дозвольте відрекомендуватися. — Він зробив в напрямі до Тугановського два кроки з простягнутою рукою. Але в той таки момент, наче не помічаючи його вітання, Микола Миколайович повернувся всім тілом до Шеїна.

— Я тобі казав, що ми не помилились. — Худі, нервові пальці Желткова забігали по борту коричневого короткого піджачка, застібуючи й розстібуючи гудзики. Нарешті, він через силу вимовив, показуючи на канапу і незграбно кланяючись:

— Прошу покірно. Сідайте.

Тепер його було всього видно: дуже блідий, з ніжним дівочим обличчям, з блакитними очима і впертим дитячим підборіддям з ямочкою посередині; років йому, певно, було коло тридцяти, тридцяти п'яти.

— Дякую вам, — сказав просто князь Шеїн, що розглядав його дуже уважно.

— Мегсі, — коротко відповів Микола Миколайович. І обидва залишились стояти. — Ми до вас всього лише на кілька хвилин. Це — князь Василь Львович Шеїн, губернський предводитель дворянства. Моє прізвище — Мірза-Булат-Тугановський. Я — товариш прокурора. Справа, про яку ми будемо мати честь говорити з вами, однаково стосується і князя і мене, чи, вірніше, дружини князя, а моєї сестри.

Желтков, зовсім розгубившись, опутився раптом на канапу і пролептав помертвілими губами: «Прошу, панове, сідати». Але, мабуть, згадав, що вже безуспішно пропонував те ж саме раніш, схопився, підбіг до вікна, куйовдячи волосся, і повернувся назад на попереднє місце. І знову тремтячі руки забігали, перебираючи гудзики, смикаючи світлі рудуваті вуса, мацаючи без потреби обличчя.

— Я до ваших послуг, ваше сіятельство, — промовив він глухо, дивлячись на Василя Львовича благальними очима. Але Шеїн промовчав. Заговорив Микола Миколайович:

— По-перше, дозвольте повернути вам вашу річ, — сказав він, і, діставши з кишені червоний футляр, акуратно поклав його на стіл. — Вона, звичайно, робить честь вашому смакові, але ми дуже просили б вас, щоб такі сюрпризи більше не повторювались.

— Пробачте... Я сам знаю, що дуже винен, — прошепотів Желтков, дивлячись вниз, на підлогу, і червоніючи. — Може, дозволите скляночку чаю?

— Бачте, пане Желтков, — продовжував Микола Миколайович, нібито не розчувши останніх слів Желткова. — Я дуже радий, що знайшов у вас порядну людину, джентльмена, здатного розуміти з півслова. І я думаю, що ми домовимось одразу. Адже, якщо я не помиляюсь, ви переслідуйте княгиню Віру Миколаївну вже коло семи-восьми років?

— Так, — відповів Желтков тихо і опутив її благоговійно.

— І ми досі не вживали проти вас жодних заходів, хоча, погодьтесь, це не тільки можна було, а навіть треба було зробити. Правда ж?

— Так.

— Так. Але останнім вашим вчинком, саме надсиланням ось цього гранатового браслета, ви переступили ті межі, де уривається наш терпець. Розумієте? — уривається. Я від вас не приховую, що першою нашою думкою було звернутися за допомогою до влади, але ми не зробили цього, тому що — повторюю — я одразу вгадав у вас шляхетну людину.

— Пробачте. Як ви сказали? — запитав раптом уважно Желтков і розсіміявся. — Ви хотіли звернутися до влади?.. Саме так ви сказали?

Він заклав руки у кишені, сів зручно у кутку канапи, дістав портсигар і сірники і запалив.

— Отже, ви сказали, що ви хотіли вдатися за допомогою до влади?.. Ви мені пробачте, князю, що я сиджу? — звернувся він до Шеїна. — Ну, далі?

Князь присунув стілець до стола і сів. Він, не відриваючись, дивився з подивом і жадібним, серйозним зацікавленням в обличчя цієї дивної людини.

— Бачте, любий мій, цей захід від нас ніколи не втече, — з легким зухвальством продовжував Микола Миколайович. — Вдиратися в чужу родину...

— Пробачте, я вас переб'ю.

— Ні, пробачте, тепер вже я вас переб'ю... — майже закричав прокурор.

— Як ваша воля. Кажіть. Я слухаю. Але в мене є кілька слів для князя Василя Львовича.

І, не звертаючи більше уваги на Тугановського, він сказав:

— Зараз настала найтяжча хвилина в моєму житті. І я повинен, князю, говорити з вами поза усілякими умовностями. Ви мене вислухаете?

— Слухаю, — сказав Шеїн. — Ах, Колю, та помовч ти, — сказав він не терпляче, помітивши сердитий жест Тугановського. — Кажіть.

Желтков протягом кількох секунд ловив ротом повітря, наче задихаючись, і раптом покотився, мов з кручі. Говорив він лише щелепами, губи в нього були білі й не рухались, немов у мертвого.

— Важко вимовити таку... фразу... що я кохаю вашу дружину. Але сім років безнадійного і ввічливого кохання дають мені право на це. Я згоден, що спочатку, коли Віра Миколаївна була ще панночкою, я писав їй безглузді листи і навіть чекав на них відповіді. Я згоден із тим, що мій останній вчинок, саме посилка браслета, був ще більшою дурістю. Але... от я вам просто дивлюсь в очі і відчуваю, що ви мене зрозумієте. Я знаю, що не в змозі розлюбити її ніколи... Скажіть, князю... припустімо, що вам це неприємно... скажіть, — що б ви зробили для того, щоб обірвати це почуття? Вислати мене в інше місто, як сказав Микола Миколайович? Все одно і там я буду кохати Віру Миколаївну так само, як тут. Ув'язнити мене в тюрму? Але й там я знайду спосіб дати їй знати про моє існування. Залишається тільки одно — смерть... Ви бажаєте, я прийму її в якій завгодно формі.

— Ми замість справи розводимо якусь мелодекламацію, — сказав Микола Миколайович, одягаючи капелюх. — Питання дуже коротке: вам пропонують одне з двох: або ви зовсім відмовляєтесь від переслідування княгині Віри Миколаївни, або, якщо на це ви не погодитесь, ми вживемо заходів, які нам дозволять наше становище, знайомство і т. д.

Але Желтков навіть не глянув на нього, хоч і чув його слова. Він звернувся до князя Василя Львовича і запитав:

— Ви дозволите мені вийти на десять хвилин? Я від вас не приховую, що піду розмовляти по телефону з княгинею Вірою Миколаївною. Запевняю Вас, що все, що можна буде вам переказати, я перекажу.

— Ідіть, — сказав Шеїн.

Коли Василь Львович і Тугановський залишилися удвох, Микола Миколайович одразу накинувся на свого шурина:

— Так не можна, — гримав він, роблячи вигляд, що кидає правою рукою на землю од грудей якийсь невидимий предмет. — Так абсолютно не можна. Я тебе попереджав, що всю ділову частину розмови я беру на себе. А ти розкис і дозволив йому паякати про свої почуття. Я б це зробив у двох словах.

— Стривай, — сказав князь Василь Львович, — зараз все це з'ясується. Головне це те, що я бачу його обличчя. І почуваю, що ця людина не здатна обманювати і брехати з наміром. І, справді, подумай, Колю, хіба він винен в коханні? І хіба можна керувати таким почуттям, як кохання, — почуттям, яке досі ще не знайшло свого тлумача. — Подумавши, князь сказав: — мені жаль цієї людини. І мені не тільки жаль, але ось я почуваю, що я присутній при якійсь величезній трагедії душі, і я не можу тут блазнювати.

— Це декадентство, — сказав Микола Миколайович. За десять хвилин Желтков повернувся. Очі його променились і були глибокі, наче наповнені непролитими слізьми. А видно було, що він зовсім забув про світські умовності, про те, кому де треба сидіти, і перестав триматися джентльменом. І знову з хворою, нервовою чутливістю зрозумів це князь Шеїн.

— Я готовий, — сказав він, — і завтра ви про мене нічого не почуете. Я нібито помер для вас. Проте одна умова, — це я вам кажу, князю Василю Львовичу, — бачите, я розтратив казенні гроші, і мені як-не-як доводиться з цього міста тікати. Ви дозволите мені написати ще останній лист княгині Вірі Миколаївні?

— Ні. Якщо кінчив, то кінчив. Ніяких листів, — закричав Микола Миколайович.

— Добре, пишіть, — сказав Шеїн.

— От і все, — промовив, гордовито посміхаючись, Желтков. — Ви про мене більше не почуете і, звичайно, ніколи мене більше не побачите. Княгиня Віра Миколаївна зовсім не хотіла говорити зі мною. Коли я її запитав, чи можна мені залишитися в місті, щоб хоч зрідка її бачити, звичайно, не показуючись їй на очі, вона відповіла: «Ах, якби ви знали, як мені набридла вся ця історія. Будь ласка, припиніть її якомога швидше». І ось я припиняю всю цю історію. Здається, я зробив все, що міг?

Увечері, приїхавши на дачу, Василь Львович переповів дружині дуже точно усі подробиці побачення з Желтковим. Він начебто почував обов'язок зробити це.

Віра, хоч була стривожена, але не здивувалась і не збентежилась. Вночі, коли чоловік прийшов до неї в ліжко, вона раптом сказала йому, повернувшись до стіни:

— Облиш мене, — я знаю, що ця людина вб'є себе.

XI

Княгиня Віра Миколаївна ніколи не читала газет, тому що, по-перше, вони їй бруднили руки, а по-друге, вона ніколи не могла розібратися в тій мові, якою тепер пишуть.

Але доля змусила її розгорнути саме той аркуш і натрапити на ту шпальту, де було надруковано:

«Загадкова смерть. Учора ввечері, близько сьомої години, покінчив життя самогубством чиновник контрольної палати Г. С. Желтков. Судячи з даних слідства, смерть покійного сталася з причини розтрати казенних грошей. Так принаймні самовбивця згадує у своєму листі. З огляду на те, що у цьому акті свідками встановлена його власна воля, вирішено не відправляти труп до анатомічного театру».

Віра думала про себе: «Чому я це передчувала? Саме цей трагічний кінець? І що це було: кохання чи божевілля?»

Весь день вона ходила квітником і фруктовим садом. Неспокій, який зростав у ній щохвилини, наче не давав їй всидіти на місці. І всі її думки були прикуті до того незнамого чоловіка, якого вона ніколи не бачила і навряд чи коли-небудь побачить, до цього смішного Пе Пе Же.

«Як знати, може, твій життєвий шлях перетяло справжнє, самовіддане, істинне кохання», — згадалися їй слова Аносова.

О шостій годині прийшов поштар. Цього разу Віра Миколаївна впізнала почерк Желткова і з ніжністю, якої вона від себе не чекала, розгорнула лист.

Желтков писав так:

«Я не винен, Віро Миколаївно, що богів було бажано послати мені, як величезне щастя, кохання до Вас. Сталося так, що мене в житті ніщо не цікавить: ні політика, ні наука, ні філософія, ні турбота про майбутнє щастя людей — для мене все життя втілюється лише у Вас. Я тепер відчуваю, що якимсь незручним клином вривався у Ваше життя. Якщо можете, пробачте мені за це. Сьогодні я виїжджаю і ніколи не повернусь, і ніщо Вам про мене не нагадає.

Я безмежно вдячний Вам за те, що Ви існуєте. Я перевірів себе — це не хвороба, не маніакальна ідея — це кохання, яким богу було бажано за щось винагородити мене.

Нехай я був смішний у Ваших очах і в очах Вашого брата, Миколи Миколайовича. Відходячи назавжди, я в захопленні говорю: «Нехай святиться ім'я твоє».

Вісім років тому я побачив Вас у цирку в ложі, і тоді ж з першої миті я сказав собі: я її люблю тому, що на світі немає нічого подібного до неї, немає нічого кращого, немає ні звіра, ні рослини, ні зірки, ні людини прекраснішої від Вас і ніжнішої. У Вас неначе втілилась вся краса землі...

Подумайте, що мені треба було робити? Втекти в інше місто? Все одно серце було завжди біля Вас, біля Ваших ніг, кожна мить дня заповнена Вами, думкою про Вас, мріями про Вас... солодким маренням. Я дуже соромлюсь і в думці червонію за мій недоладний браслет, — ну, що ж? — помилка. Уявляю, яке враження він справив на Ваших гостей.

За десять хвилин я поїду, я встигну лише наклеїти марки і кинути лист у поштову скриньку, щоб не доручати цього нікому іншому. Ви цей лист спаліть. Я ось зараз запалив грубку і спалюю все найдорожче, що було в мене в житті: вашу хустку, яку, я зізнаюся, вкрав. Ви її забули на стільці на балу в Благородному зібранні. Вашу записку, — о, як я її цілував! — нею Ви заборонили мені писати Вам. Програму художньої виставки, яку Ви одного разу тримали в руці і потім забули на стільці, при виході... Кінець. Я все відрізав, проте все-таки думаю і навіть певен, що Ви про мене згадаєте. Якщо Ви про мене згадаєте, то... я знаю, Ви дуже музикальні, я Вас бачив найчастіше на Бетховенських квартетах, — так от, якщо Ви про мене згадаєте, то заграйте чи накажіть заграги сонату D — dur № 2. Op. 2.

Я не знаю, як мені закінчити лист. Від щирого серця дякую Вам за те, що Ви були моєю єдиною радістю в житті, єдиною втіхою, єдиною думкою. Дай боже Вам щастя, і нехай ніщо дочасне і житейське не тривожить Вашу прекрасну душу. Цілую Ваші руки.

Г. С. Ж.».

Вона прийшла до чоловіка з почервонілими від сліз очима і припухлими губами і, показавши листа, сказала:

— Я нічого від тебе не бажаю таїти, але я відчуваю, що в наше життя вплуталось щось жакливе. Певно, ви з Миколою Миколайовичем зробили що-небудь не так як слід.

Князь Шеїн уважно прочитав лист, акуратно склав його і, довгенько помовчавши, сказав:

— Я не маю сумніву в щирості цієї людини і навіть більше, — я не смію розбиратися в її почуттях до тебе.

— Він помер? — запитала Віра.

— Так, помер. Я кажу, що він кохав тебе, а зовсім не був божевільним. Я не зводив з нього очей і бачив кожний його рух, кожную зміну його обличчя. І для нього не існувало життя без тебе. Мені здавалось, що я присутній при величезному стражданні, від якого люди помирають, і я навіть майже зрозумів, що переді мною мертва людина. Розумієш, Віро, я не знав, як себе тримати, що мені діяти...

— Ось що, Васю, — перебила його Віра Миколаївна: — тобі не буде боляче, якщо я поїду до міста і подивлюсь на нього?

— Ні, ні, Віро, будь ласка, прошу тебе. Я сам поїхав би, та тільки Микола зіпсував мені всю справу. Я боюсь, що буду почувати себе ніяково.

ХІІ

Віра Миколаївна залишила свій фіакар за дві вулиці до Лютеранської. Вона легко знайшла квартиру Желткова. Назустріч їй вийшла сіроока стара жінка, дуже повна, в срібних окулярах, і так само, як учора, запитала:

— Кого вам потрібно?

— Пана Желткова, — сказала княгиня.

Певно, її костюм — капелюшок, рукавички, і дещо владний тон справили на господарку квартири велике враження. Вона розговорилася.

— Будь ласка, будь ласка, ось перші двері наліво, а там зараз... Він так швидко пішов від нас. Ну, скажемо, розтрата. Сказав би мені про це. Ви знаєте, які наші капітали, коли здаєш квартири внайм холостякам. Та які-небудь шістсот-сімсот карбованців я б могла зібрати і внести за нього. Коли б ви знали, що це була за чудова людина, пані. Вісім років я його тримала на квартирі, і він здавався мені зовсім не квартирантом, а рідним сином.

Тут же у вітальні був стілець, і Віра опустила на нього.

— Я друг вашого покійного квартиранта, — сказала вона, підбираючи кожне слово до слова. — Розкажіть мені що-небудь про останні хвилини його життя, про те, що він робив і що говорив.

— Пані, до нас прийшло двоє панів і дуже довго розмовляли. Потім він пояснив, що йому пропонували місце управителя в економії. Потім пан Єжий побіг до телефону і повернувся такий веселий. Потім ці двоє панів пішли, а він сів і почав писати лист. Потім пішов і вкинув лист у скриньку, а потім ми чуємо, неначе з дитячого пістоleta вистрелили. Ми зовсім уваги не звернули. О сьомій годині він завжди пив чай. Ликера — служниця — приходиться і стукає, він не відповідає, потім ще раз, ще раз. І от мусили виламати двері, а він уже мертвий.

— Розкажіть мені що-небудь про браслет, — звеліла Віра Миколаївна.

— Ах, ах, ах, браслет — я й забула. Звідки ви знаєте? Він перед тим, як написати лист, прийшов до мене і сказав: «Ви католичка?» Я кажу: «Католичка». Тоді він каже: «У вас є милий звичай — так він і сказав: милий звичай — вішати на зображення Матки бозки персні, корали, подарунки. Так ось виконайте моє прохання: ви можете цей браслет повісити на ікону?» Я йому обіцяла це зробити.

— Ви мені його покажете? — запитала Віра.

— Прошу, прошу, пані. Ось його перші двері наліво. Його хотіли сьогодні відвезти до анатомічного театру, але в нього є брат, так він упрохав, щоб його поховати по-християнськи. Прошу, прошу.

Віра зібралася з силами і відчинила двері. В кімнаті пахло ладаном, і горіли три воскові свічки. Навскоси кімнати лежав на столі Желтков. Голова його лежала дуже низько, наче умисне йому, трупові, для якого все одно, підсунули маленьку м'яку подушку. Глибока поважність була в його заплющені

них очах, і губи посміхались блаженно й спокійно, неначе він перед розлукою з життям дізнався якусь глибоку і солодку таїну, що вирішила все людське його життя. Вона згадала, що той самий блаженний вираз вона бачила на масках великих страждальників — Пушкіна і Наполеона.

— Якщо накажете, пані, я вийду? — запитала стара жінка, і в її тоні почувлось щось надзвичайно інтимне.

— Так, я потім вас покличу, — сказала Віра і зараз же дістала з маленької бокової кишені кофточки велику червону троянду, підняла трохи вгору лівою рукою голову трупа, а правою рукою поклала йому під шию квітку. В цю мить вона зрозуміла, що те кохання, про яке мріє кожна жінка, пройшло повз неї. Вона згадала слова генерала Аносова про вічне рідкісне кохання — майже пророчі слова. І, розгорнувши в два боки волосся на лобі мерця, вона міцно стиснула руками його скроні і поцілувала його в холодне, вологе чоло дружнім поцілунком.

Коли вона виходила, то господарка помешканя звернулась до неї улесливим польським тоном:

— Пані, я бачу, що ви не як всі інші, не з цікавості лише. Покійний пан Желтков перед смертю сказав мені: «Коли трапиться, що я помру і прийде подивитися на мене яка-небудь пані, то скажіть їй, що у Бетховена найкращий твір...» — він навіть навмисне записав мені це. Ось подивіться.

— Покажіть, — сказала Віра Миколаївна і раптом заплакала. — Проба-чте мені, це враження смерті таке важке, що я не можу стриматися.

І вона прочитала слова, написані знайомим почерком:

L. van Beethoven. Son. № 2, op. 2.

Largo Appassionato.

XIII

Віра Миколаївна повернулась додому пізно увечері і була рада, що не застала вдома ні чоловіка, ні брата.

Зате на неї чекала піаністка Женні Рейтер, і, схвильована тим, що бачила і чула, Віра кинулась до неї і, цілуючи її чудові великі руки, закричала:

— Женні, люба, прошу тебе, заграй для мене що-небудь, — і зараз же вийшла з кімнати в квітник і сіла на лаві.

Вона майже ані на мить не сумнівалась в тому, що Женні заграє те саме місце з другої сонати, про яке просив цей мрець із смішним прізвисьмом Желтков.

Так воно і було. Вона упізнала з перших таки акордів цей винятковий, єдиний за глибиною твір. І душа її неначе роздвоїлась. Вона одночасно думала про те, що повз неї пройшло велике кохання, яке повторюється лише раз за тисячу років. Згадала слова генерала Аносова і запитала себе, чому ця людина змусила її слухати саме цей бетховенський твір та ще й супроти її бажання? І в умі її складались слова. Вони так збігалися в її думках з музикою,

що це були неначе куплети, які закінчувалися словами: «Нехай святиться ім'я твоє».

«Ось зараз я вам покажу в ніжних звуках життя, яке покірно й радісно прирекло себе на муки, страждання й смерть. Ні скарги, ні докору, ні болю самолюбства я не знав. Я перед тобою — сама молитва: «Нехай святиться ім'я твоє».

«Так, я передбачаю страждання, кров і смерть. І думаю, що важко розлучитися тілу з душею, але, прекрасна, хвала тобі, пристрасна хвала і тиха любов. «Нехай святиться ім'я твоє».

«Згадую кожний твій крок, посмішку, погляд, звук твоєї ходи. Солодким смутком, тихим, чудесним смутком оповиті мої останні спогади. Але я не завдам тобі горя. Я відходжу сам, мовчки, так завгодно було богам і долі. «Нехай святиться ім'я Твоє».

«В передсмертну сумну годину я молюся лише тобі. Життя могло б бути прекрасним і для мене. Не нарікай, бідне серце, не нарікай. В душі я кличу смерть, та в серці сповнений хвали тобі: «Нехай святиться ім'я твоє».

«Ти, ти і люди, які оточували тебе, всі ви не знаєте, яка ти була прекрасна. Б'є годинник. Пора. І, вмираючи, я в скорботну годину розлуки з життям все-таки співаю — слава тобі!».

Ось вона йде, все втихомирююча смерть, а я кажу — слава тобі!..»

Княгиня Віра обняла стовбур акації, пригорнулася до нього і плакала. Дерево м'яко здригалось. Налетів легкий вітерець і, наче співчуваючи їй, зашелестів листям. Гостріше запахли зірки тютюну... І в цей час дивна музика, ніби скоряючись її горю, продовжувала:

«Заспокойся, люба, заспокойся, заспокойся. Ти про мене пам'ятаєш? Пам'ятаєш? Адже ти моє єдине і останнє кохання. Заспокойся, я з тобою. Подумай про мене, і я буду з тобою, тому що ми з тобою кохали одне одного тільки одну мить, але навіки. Ти про мене пам'ятаєш? Пам'ятаєш? Пам'ятаєш? От я відчуваю твої сльози. Заспокойся. Мені спати так солодко, солодко, солодко».

Женні Рейтер вийшла з кімнати, вже закінчивши грати, і побачила княгиню Віру, яка сиділа на лаві вся в сльозах.

— Що з тобою? — запитала піаністка.

Віра, з очима, блискучими від сліз, тривожно, схвильовано почала цілувати їй обличчя, губи, очі, і говорила:

— Ні, ні, — він мене простив тепер. Все добре.

(Перекл. з рос. Ігоря Пануші)

Запитання і завдання

1. Визначте основні етапи творчого шляху Купріна.
2. Сформулюйте тему, відтворіть фабулу оповідання Купріна «Гранатовий браслет».
3. Що складає головний конфлікт в оповіданні?

4. Що означає кохання для княгині Віри? Як воно перероджує героїню?
5. Які риси автор виділяє в образі Желткова?
6. Що символізує епіграф до оповідання.
7. У чому символічне значення образу гранатового браслета?
8. Яку символічну роль виконують в оповіданні картини природи?

Рекомендована література

1. Безсонова М. И. Так ли уж безответна его любовь? О «Гранатовом браслете» А. И. Куприна. Материалы к уроку // Зарубіжна література. — 2000. — № 5.
2. Волков А. Творчество А. И. Куприна. — М., 1981.
3. Кулешов Ф. Творческий путь А. И. Куприна. 1883–1907. — М., 1983.
4. Куприна Ксения. Куприн — мой отец. — М., 1979.
5. Лилин В. Александр Иванович Куприн. — Л., 1975.
6. Михайлов О. Куприн. — М., 1981.

МОДЕРНІСТСЬКА ПРОЗА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Одним з визначальних літературних і мистецьких явищ ХХ століття є модернізм. *Модернізм* (від франц. *moderne* — новітній, сучасний) — це термін, що позначає сукупність літературних напрямів та шкіл кінця ХІХ – першої половини ХХ століття, яким притаманні формотворчість, експериментаторство, тяжіння до умовних засобів, антиреалістична спрямованість. Саме слово «модерн» пов'язане з ідеєю чогось нового та нетрадиційного. І новизна разом з антитрадиціоналізмом (хоча й модерністи ніколи не поривають із літературною традицією цілком) є визначальними рисами модернізму.

У літературі модернізм зароджується спочатку у французькій поезії другої половини ХІХ ст. (Ш. Бодлер, П. Верлен, А. Рембо), згодом поширюється в інших європейських країнах і переживає розквіт у прозі (Ф. Кафка, Дж. Джойс, М. Пруст) і драматургії (М. Метерлінк, Г. Ібсен, А. Стріндберг).

У модернізмі вирізняють ранній та зрілий періоди. *Ранній модернізм* — це умовна назва передмодерністських течій, що виникли в останній третині ХІХ ст. і сприяли становленню нового мистецького напрямку. Він уперше відмовляється від зображення «життя у формах життя», пориває з традиціями реалізму. Головними модерністськими течіями цього періоду були імпресіонізм і символізм. *Зрілий модернізм* складається на початку ХХ ст. У ньому простежуються новий підхід до моделювання дійсності, пошуки різних форм її одухотворення, що яскраво виявилось в поетичній творчості Р. М. Рільке, Г. Аполлінера, Т. С. Еліота. До зрілого модернізму належать такі течії, як імажізм та імажинізм, експресіонізм, акмеїзм і екзистенціалізм.

На думку іспанського філософа Х. Ортега-і-Гасета, модерністське мистецтво прагне: 1) дегуманізувати мистецтво; 2) уникати життєподібних форм; 3) щоб витвір мистецтва був нічим іншим, тільки витвором мистецтва; 4) вважати мистецтво лише грою і більше нічим; 5) бути глибоко іронічним; 6) стеретися підробки і тим самим прагнути ретельного виконання; 7) на думку молодих митців, мистецтво — це щось несерйозне, таке, що не впливає на життя.

Модерністи свідомо роблять свою творчість антидемократичною, *елітарною*. Модернізм зовсім не покликаний бути мистецтвом для широких мас, якраз навпаки. Модернізм утверджує *першість форми над змістом*. Іноді форма модерністського твору є самодостатньою та абсолютизованою (у футуристів, дадаїстів), іноді — підкорена формі категорія змісту є також важливою (в експресіоністів, екзистенціалістів). Один із теоретиків модернізму К. Фідлер проголошує: «У художньому творі форма повинна сама собою утворювати матеріал, заради якого й існує художній твір. Ця форма, що водночас є і матеріалом, не повинна виражати нічого, окрім себе самої... Зміст художнього твору є ніщо інше, як саме формоутворення».

Література модернізму є рішучим протестом і запереченням художніх принципів реалізму й натуралізму з їхнім зверненням до реальної дійсності, життєподібності, деміфологізмом. На зміну реалістичній та натуралістичній об'єктивності приходить *модерністська художня суб'єктивність*. Модерністів не цікавить предметний світ — він завжди ними деформується та абсурдизується. І ця «нова дійсність» є для митців-модерністів абсолютно реальною. Що неправдоподібнішою є картина світу, то вірогіднішою вона стає для модерністів. Загалом вони виступили проти реалістичного, здебільшого життєподібного відтворення дійсності. Реалізм для модерністів — це

лише один із можливих засобів моделювання світу. Але справжньої реальності — ірраціональної, метафізичної, непізнаваної та, врешті-решт, ірреальної — реалізм не досягає.

Одним з основних художніх прийомів літератури модернізму є *«потік свідомості»*. Термін цей належить відомому психологові та філософові В. Джеймсу. Класичними зразками застосування потоку свідомості в модерністській літературі є романи «Улісс» Джеймса Джойса, «У пошуках втраченого часу» Марселя Пруста, «Місіс Деллоуей» Вірджинії Вулф. «Потік свідомості» безпосередньо відтворює процес внутрішнього мовлення персонажа (його також називають «внутрішнім монологом»), словесними засобами зображаються його синтаксично ненормовані переживання, роздуми, спогади. Цей прийом застосували й реалісти XIX століття (Стендаль, Достоєвський, Толстой), але саме в модернізмі «потік свідомості» абсолютизується, перетворюючись часто на провідний стильовий прийом.

Іншим популярним художнім прийомом модернізму є *монтаж*, що прийшов у літературу з кіномистецтва (фільми С. Ейзенштейна). Він заснований на поєднанні різнорідних тем, фрагментів, образів. У футуризмі, дадаїзмі, «театрі абсурду» монтаж виступає як засіб пізнання світу: створюючи абсурдний образ, він наочно показує обрис безглузлого світу. Нерідко монтаж тісно пов'язаний з прийомом внутрішнього монологу.

Модернізм створює власні *міфи*, твори його нерідко перетворюються на міфологеми. «Замість розповідного методу ми можемо використовувати тепер міфічний метод», — писав один з найвизначніших модерністів XX століття Т. С. Еліот. Міфотворчими є твори Дж. Джойса та А. Белого, Г. Мейрінка та В. Хлебникова, Т. С. Еліота та Е. Паунда.

Специфічним відгалуженням модернізму вважають *авангардизм* (фр. *avantgarde* — передовий загін) як сукупність найбільш радикальних і свого роду бунтарських напрямків та шкіл мистецтва (футуризм, дадаїзм, сюрреалізм). Заперечення канонів традиційної естетики представниками цих напрямів реалізується у найбільш безкомпромісній і викличній формі. Як відзначає В. Руднев, «авангардист не може, подібно до модерніста, замкнутися в кабінеті і писати у стіл; самий сенс його естетичної позиції — в активному й агресивному впливі на публіку. Викликати шок, скандал, епатаж — без цього авангардне мистецтво неможливе».

Засновниками модерністської прози, трьома її «батьками» є француз Марсель Пруст, ірландець Джеймс Джойс і пражкий єврей Франц Кафка.

МАРСЕЛЬ ПРУСТ (1871-1922)

Марсель Пруст народився 10 липня 1871 року в Парижі. Його батько був респектабельним лікарем, а мати походила з заможної єврейської родини. З дев'ятирічного віку Пруст тяжко страждав на астму і канікули проводив з бабусею на морських курортах Нормандії.

Після навчання в ліцеї він, незважаючи на здоров'я, два роки служив в армії, потім учився в університеті в Школі політичних наук в Орлеані. Там він одержав учений ступінь з права, а згодом — і з літератури. Після закінчення університету він став частим гостем паризьких салонів.

Свій письменницький шлях Пруст розпочав з есеїв та оповідань, що згодом увійшли до збірки "Утіхи і дні", назва яких за контрастом перегукується з назвою поеми Гесіода "Роботи і дні".

Марсель Пруст знаменитий передовсім своїм романом—епопеєю "В пошуках утраченого часу", над яким працював упродовж 14 років. Твір складається з семи книг: "На Сваннову сторону" (1913), "В завітні дівчат у розквіті" (1918), "На бік Германтів" (1921), "Содом і Гоморра" (1921), "Полонянка" (1923), "Зникла Альбертіна" (1925), "Віднайдений час" (1927) (три останні частини були опубліковані після смерті Пруста).

Для визначення створеного Прустом жанру Томас Манн скористався формулою Гете — "суб'єктивна епопея". Дорослий Марсель пригадує життя, і ця пам'ять, тобто осмислення, відтворення структурування в усьому багатстві зв'язків, деталей, пахощів, звуків., кольорів, асоціацій, людських взаємин, думок і почуттів, нюансів, нерозгаданих таємниць людської поведінки і мистецьких супроводів, в нерозривній єдності минулого і сьогодення, — все це стає змістом суб'єктивної епопеї, того, що називається екзистенціальною історією, тобто зовнішнього світу, котрий увійшов у внутрішнє життя особистості.

Усі сім книг об'єднує образ героя—розповідача Марселя. Він прокидається серед ночі й пригадує своє життя: дитинство і юність, батьків і знайомих, коханих і друзів, подорожі та світське життя, розповідає про маленьке провінційне містечко Комбре, де в родинному маєтку минали кращі роки його життя, про світську атмосферу Парижа, в яку він занурився ще юнаком, і, врешті, про Францію, частиною історії якої був він та його товариство, а також про світ, де все це відбувалося. Пруст створює цілу портретну галерею живих і переконливих образів, які проходять через усі його твори: служниця Франсуаза, тітонька Леонія, бабуся і дідусь, Сванн і Жільберта, Одетта і ще десятки людей, котрі й представляли тогочасне французьке суспільство.

Пруст писав, що його книга — це "конструкція". Провідним переконанням письменника є визнання безумовної цінності й складності *свідомості*, її плинності. "Все — у свідомості, а не в об'єкті", — таким був основний принцип Пруста, полемічно спрямований проти реалістичного і натуралістичного роману. І хоча "В пошуках утраченого часу" є безперечним продовженням традицій Стендала і Бальзака принципи реалістичної типізації, концепція соціальної та історичної детермінованості особистості були чужими для Пруста. Рушійною силою вчинків людини є *підсвідоме*. Пруст декларував намір створити "роман про підсвідоме", дослідити "часовий плін", передати "музикальну багатоманітність часу". Засобами романної форми він відтворив найпопулярніші теорії свого часу — вчення про підсвідоме Зігмунда Фрейда та інтуїтивізм Анрі Бергсона.

На думку М.Пруста, усе наше реальне життя — це втрачений час. Життя ж справжнє — "тільки у світі уяви", в сновидіннях, мареннях, естетичній відстороненості від життя. Сам письменник жив усамітнено, відчужено від світу. Як відомо, він віддалився від людей, спав удень і творив уночі, а починаючи з січня 1909 року майже не виходив з дому. Пруст наказав оббити стіни свого будинку корою коркового дуба, а вікна затулити важкими заслонами, сам же хазяїн закутувався в теплі куфайки, які постійно грів біля вогню. Пруст тяжко хворів з самого дитинства на астму та алергію, знав, що повільно помирає, відчайдушне боровся з неміччю та самотністю. Величезна творча уява давала змогу переноситися з буденної реальності в інші світи.

Геніальний витвір Пруста може сприйматися передусім як форма існування його творця. У романі чітко виражена думка про переваги мистецтва над життям (“справжнє життє, єдине життя — це література” а “справжнє мистецтво — це мистецтво, яке вловлює реальність життя, що від нас удаляється”).

Світ реальний був чужим і далеким для Пруста, і він зробив його предметом уяви, пам’яті, спогадів, що й складають справжній зміст його романів. “Скільки разів у моєму житті, — пише Пруст в останній частині епопеї — романі “Віднайдений час”, — реальність мене розчарувала, тому що в той самий момент, коли сприймав її, моя уява, що була єдиним органом насолоди красою, не могла проникнути до неї в силу неминучого закону, згідно з яким уявити можна лише те, що відсутнє у теперішньому”. Однак Марселеві “осяяння”, інтуїтивні прозріння ніби обманюють цей закон: враження і народжене ним відчуття живуть водночас у минулому (і це дозволяє уяві насолоджуватись н им) і в теперішньому (це надає мрії життєвості й конкретності). Очевидно, що основою творчого методу письменника був *імпресіонізм*.

Персонажі прустівського роману статичні. Їх характери не розвиваються під впливом “середовища”. Змінюються лише моменти існування героя і точка зору спостерігача. Те саме стосується і зображуваних предметів, явищ, інтер’єрів тощо. Хрестоматійним є відтворення в романі Пруста Венеції. Італійське місто зображується кілька разів, і щоразу воно постає зовсім іншим, тому що змінюється враження, настрої і погляд героїв.

Характер у Пруста позбавлено цільності, адже особистість усвідомлена ним як ланцюг послідовних існувань різних “я”. Образ, будується як сукупність замальовок, що нашаровуються одна на одну, ніби дробиться на кілька складових: Сван — розумний і витончений відвідувач аристократичних салонів, Сван — коханець Одети, Сван — благополучний сім’янин, Сван — невиліковний хворий, — все це наче різні люди.

Можна сказати, що головним героєм роману Пруста є *пам’ять*, яка зберігає час. Воскресити пам’ять спроможна найменша дрібничка, коли вона збігається зі спогадами про минуле. Відновлення вражень завжди відбувається в романі через зв’язок конкретного образу минулого з уявленнями, почуттями, емоціями сучасного моменту шляхом асоціативних ланцюжків. Як писав Андре Моруа, “в основі творчості Пруста лежить воскресіння минулого шляхом безсвідомого спогаду”.

На сваннову сторону

Частина перша

Комбре

(уривки)

Лягати рано я давно звик. Іноді, ледве меркла свічка, очі мої так швидко злипалися, аж я не встигав подумати, що засинаю. А за півгодини будила думка, ніби пора спати: мені марилося, що книжка й досі в мене в руках, треба її відкласти й задмухнути свічку; вві сні я не переставав обмірковувати прочитане, але думки збивалися на манівці; я уявляв себе тим, про що йшлося в книжці: церквою, квартетом, суперництвом Франциска I та Карла V. Ця мара

тривала кілька секунд, мого розуму вона не баламутила, тільки полудою застеляла очі й заважала побачити, що свічка не горить.

Потім це наслання блякло, мов згадка після метемпсихозу з попереднього нашого буття; зміст книжки також бляк, я міг зважати на нього чи не зважати; відтак прозрівав і, собі на подив, виявляв, що круг мене п'ятьма, лагідна й благодатна для мого зору, і може, ще благодатніша для душі, в якій вона роїлась мов щось невловне, незбагненне, насправду темне. Я питав себе, котра може бути година, чув гудки потягів, вони перегукувалися то близько, то далеко, наче лісове птаство; з них можна було судити про відстань, гудки насували на думку гони безлюдних піль, якогось пасажира на підході до станції та стежину, яка вкарбується в його пам'яті хвилюванням, породженим незаними місцями, тим, що він діє зараз незвично, тим, що в нічній тиші його гріє недавня розмова, прощання під чужою лампою і втішна думка про близьке повернення.

Я припадав щоками до м'яких щік подушки, пухких і свіжих, наче щоки дитинства, й витирав сірника, аби глянути на годинник. Незабаром опівніч. Це саме та пора, коли ослаблого мандрівника, змушеного зупинитися в незнайомому готелі, будить напад, і нетяга радіє світляній смужці під дверима. Яке щастя, вже ранок. Зараз прокинеться обслуга, він подзвонить, хтось його врятує. Сподіванка, що йому попустить, захоочує до терпіння. Аж ось чути й кроки. Вони наближаються, потім даленіють. І світляна смужка під дверима зникає. Це опівніч, погашено газові ліхтарі, останній служник пішов, і доведеться всю ніч промучитися без рятунку.

Я знову засинав, але іноді прокидався саме на такий час, аби встигнути вловити виразне порипування лиштви, вирячитися в калейдоскоп темряви, завдяки хвилевому просвітку свідомості відчутти, як міцно сплять меблі, кімната, все те бездушне, чого дрібненькою часточкою я був і з чим мені випало злитися знову.

Або ж я, поринаючи в сон, за виграшки переносився в безповоротний мій ранній вік і мене знову поймали дитинні страхи; так, скажімо, я потерпав, як би мій дідунь не відчубив мене, хоча я перестав боятися його тоді, коли мене було обстрижено,— того дня зійшла зоря мого нового життя. Про цю пригоду я забував уві сні й знову згадував, як тільки мені вдавалося прокинутись, щоб вирватися з рук дідуня, але з обачності, перш ніж повернутись у світ сновидінь, я заривався головою в подушку.

Іноді, подібно до Єви з Адамового ребра, поки я дрімав, народжувалася жінка з мого незручно зігнутого стегна. Її творило передчуття близької насолоди, а мені ввижалося, що це мене потішає вона сама. Тіло моє, відчуваючи в тілі жінки власне тепло, прагнуло близькості, і я прокидався. Інші люди, здавалося мені, зараз далеко-далеко, а ця жінка, від якої я щойно відірвався, була тут, поряд, щока пашіла від її поцілунку, а моє тіло нило від ваги жіно-

чого тіла. Коли в неї були риси жінки, яку знав уявки, я ладен був усе віддати, щоб побачити її ще раз: так вирушають у мандри ті, кому не терпиться нарешті побачити омріяне місто, їм здається, ніби справді можна тішитися чарами уяви. Потроху спогад про неї блякнув, я забував цю вимріяну дівчину.

Сплячого обсотує пряжа годин, обнизує вервечка років і світів. Прокидаючись і несамохіть вивіривши їх, він миттю визначає, в якому куточку планети опинявся й скільки часу збігло до його пробудження, але ця сув'язь може переплутатись, розпастися. Скажімо, як він задрімає над ранок, після нічниці, читаючи в незручній позі книжку, то йому досить сягнути рукою, аби спинити сонце й повернути його назад. Першої миті не збагне, котра година, йому здаватиметься, ніби щойно заснув. Якщо ж засне в ще незвичнішій і неприроднішій позі, наприклад після обіду, сидючи в кріслі, тоді в світах, збитих з орбіт, усе попереплутується, чорнокнижний фотель з карколомною швидкістю понесе його крізь час, крізь простір, і тільки-но розклепить повіки, йому примариться, ніби він ліг кілька місяців тому й зовсім в іншому місці.

Зате в постелі мій сон був глибокий і давав душі цілковитий спочинок; тоді вже зовсім забувалося розташування кімнат, у яких засинав, і я, прокинувшись уночі, не міг уторопати, де опинився, не міг навіть згадати, хто я такий. У мені жило тільки просте первісне відчуття того, що я існую; таке життя жевріє, очевидно, і в тілі останньої тварі, якийсь троглодит, і той був би не такий нікчемний, як я. І ось тут спогад — не про місце, де я був, а про ті місця, де жив раніше чи міг би жити,— спогад приходив до мене, як поміч згори, і витягував із небуття, звідки я не міг вигар-батися самотужки. В одну мить для мене пролітали віки цивілізації, і невиразне уявлення про олійні лампи, про сорочки з виложистим коміром помалу вертало мені моє неповторне «я».

Можливо, незрушність навколишніх речей накинута їм нашою вірою, що це саме вони, а не щось інше, накинута застиглістю того, як ми їх собі уявляємо. Щоразу, коли я отак прокидався, мій мозок даремно бивсь над тим, де ж це я, а довкола мене потемки все танцювало: речі, краї, роки. Зовсім отерпле тіло намагалося визначити положення своїх членів, а відтак одчуті, куди тягнеться стіна, як порозставляювано меблі, а там уже відновити в свідомості й назвати оселю, куди я втрапив. Пам'ять, пам'ять боків, колін, плечей підказувала тілові, в яких ще кімнатах доводилось йому спати, поки довкола, пересуваючись за планом уявних покоїв, крутилися в темряві невидимі стіни. І перш ніж тьма, скута ваганням на цьому порозі форм і часів, розпізнавала, зіставляючи подробиці й усе житло, моє тіло згадувало, де саме стоїть яке ліжко, з котрого боку двері, куди дивляться вікна, чи є там коридор, і водно-раз воскресало ті думки, з якими я ліг і встав.

Скажімо, мій замлілий бік, намагаючись освоїтись, уявляв, що він протягся попід стіною у великому ліжку під запоною, і тоді я казав собі: «Чи ти ба! Не дочекався, поки прийде мама поцілувати мене, й заснув». Я був у селі, в діда, померлого вже давно, а тіло моє, той бік, що я перележав,— вірні блюстителі минувшини, якої моєму розумові повік не забути,— нагадували мені про полум'я нічника з богемського шкла у формі урни, почепленого до стелі на ланцюжках, коминок, змурований із сієнського мармуру, в комбрейській спальні діда-бабусі, де я жив у далекій давнині, яка здавалася мені теперішнім, хоча й досі не уявлялася чітко й вимальовувалась ясніше, коли мій мозок звільнявся від сну.

Потім наринав спомин про іншу поставу тіла; стіна тяглася не так, я був у сільських покоях пані де Сен-Лу. Боже свідче! Мабуть, уже десята, звичайно, вже повечеряли! Десь-то моя сієста затяглася,— я звик відпочивати після вечірньої прогулянки з пані де Сен-Лу, прогулянки, яку роблю перед тим, як убратись у фрак. Багато років тому, коли ми, гуляючи в Комбре, поверталися пізно, я бачив за вікном криваві відблиски заходу. Зовсім іншим життям живуть у Тансонвіллі, в пані де Сен-Лу, і я зазнаю зовсім іншої втіхи через те, що блукаю місячними вечорами тими дорогами, де колись грався на сонці, й коли ми повертаємося, ту кімнату, де спершу засну, а потім перевдягнуся до вечері, я бачу здалеку, її пронизує світло лампи, єдиний маяк посеред темної ночі.

Ця круговерть невиразних спогадів тривала всього кілька секунд, не довше, вагання щодо того, де ж це я, розрізняло одну від одної всякі гадки, з яких воно складалося, не ліпше, ніж ми виокремлюємо ступневі рухи скакуна в кінетоскопі. А проте мені ввижались то ті, то ті покої, де довелося жити, поки я, прокинувшись, перебирав їх у своїй замрії геть усі: ось помешкання зимове, де, забравшись до ліжка, тицяєшся носом у кубельце, вимощене тобою з усякої всячини,— з вуха подушки, з верху ковдри, з ріжка шалі, з краю постелі, з числа «Деба роз», а потім, зліпивши це все по-пташиному, на часину влаштуєшся там. Ось помешкання зимове, де так любо відчувати в холоднечу своє усамітнення (так мостить собі кубелечко глибоко в кручі, в земному теплі, морська ластівка). Тут цілу ніч палахкотить у коминку вогонь, а ти спиш під розлогим плащем теплого й курного повітря, в якому жевріють відблиски племінних головешок, спиш у примарному алькові, в гарячій печері, виритій посеред кімнати, в жаркому пасмі з хисткими обрисами, а протяг поза ними студить тобі обличчя й іде з куточків кімнати, з тих куточків, що ближче до вікна й далі від коминка, і тому прохолодніших.

А ось оселя літня, де так любо буває злитися з теплою ніччю, де місячне сяйво, промкнувшись крізь розведені віконниці, докидає свій чарівний трап до узніжжя постелі; де спиш просто неба, мов синичка, вколисувана вітерцем на кінчику сонячного паруса. Іноді це були покої в стилі Людовіка XVI, такі

веселенькі, що навіть першого вечора я не почувався там сиротливо,— покої, де гінке стовпчики, без зусилля підпираючи стелю, так зграбно розбігалися, щоб дати, не застуючи, місце ліжкові. Часом це бувала зовсім на них не схожа, малесенька, але з дуже високою стелею, частково вмебльована магонем, видовбана на два поверхи піраміда, де я першої ж миті був душевно затрутий незнайомим запахом нарду й переконувався у ворожнечі лілових фіранок та без-чільній байдужості дзигарів, які так вицокували, ніби мене там і не було; де якесь чудернацьке й немилосердне свічадо на гранчастих лапах, захаращуючи собою навкіс один куток кімнати, несподіваним більмом стирчало в обжитому мною до затишної щерти просторі. Там моя думка, годинами силкуючись розтектися, піднятися угору, аби влитися саме в цю форму кімнати й наповнити її величезну лійку, катувалася впродовж багатьох страшних ночей, а я лежав з розплющеними очима, з нашорошеними вухами, тамуючи серцебиття та подих доги, доки звичка перефарбовувала фіранки, змушувала стихнути дзигарі, робила милосердшим навкісне й безжальне свічадо, прибівала, а то й виганяла геть запах нарду й скрадала таку явну висоту стелі. Звичка спритна, але надто колупайлива домоврядниця! Спершу вона байдужа до тих страждань, яких цілі тижні зазнають наші душі в тимчасових оселях, а проте блаженний той, хто її набув, бо без тієї звички ми не зуміли б обжити жодного помешкання.

Ну от, я вже прокинувся остаточно, моє тіло зробило останній вольт, і добрий янгол певности усе зупинив у моїх покоях, накинув мене ковдрою і в пітьмі абияк порозставляв на місце комод, письмове бюро, кошинок, вікно на вулицю та двос дверей. І хоча добре знав, що я не в тих оселях, які спрощення поставали міражем переді мною, підказуючи, ніби можу опинитися й там, пам'ять моя скресала, я вже не спав, майже цілу ніч згадував, як ми були собі в Комбре, в моєї двоюрідної бабусі, в Бальбеку, Парижі, Донсьєрі, Венеції і деінде, згадував місця, людей, котрих знав, те, що підмітив за ними й що мені про них оповідали інші.

[...] Але навіть коли після давучої спеки хмарилось, коли зривалася буря або налітав шквал, бабуся все-таки вмовляла мене вийти з хати. І я, не згортаючи своєї книжки, й далі читав у садку, під каштаном, за трельяжем обтягнутої полотном альтанки, і сидів там схований від очей тих, хто міг завітати до нас у гості.

І хіба мої думки теж не були своєрідним сховком, у глибу якого я зоставався невидимцем, навіть коли спостерігав, що діється навколо? Якщо бачив певну річ, свідомість, що її бачу, відокремлювала мене від неї, оточувала її тонкою духовною оболонкою, й це не дозволяло мені торкнутися до її матерії. Матерія б здиміла, перш ніж би я встиг до неї сягнути,— так, якщо до мо-

крого предмета піднести розпечене тіло, воно не зможе доторкнутися до його вологости, позаяк круг предмета завжди утворюється шар опару.

Поки я читав, переживання на тому барвистому екрані, який розгортала моя свідомість,— переживання, породжуваного як найпотаємнішими моїми бажаннями, так і чисто зовнішнім сприйняттям виднокола, що світило перед моїми очима в кінці садка, найпотаємнішим моїм пориванням, тією в вічному русі підоймою, яка орудує всім іншим, була певність у багатстві думок, у чарах книжки, було бажання засвоїти їх, хоч би яка була ця книжка. Іноді я купував дещо навіть у Комбре, в книгарні Боранжа, розташованої задалеко від нашого дому, тож Франсуаза не сягала аж туди, роблячи закупки в Камю. Ця книгаренька мала багатий вибір канцелярського приладдя та книжок, цілу мозаїку брошур і часописів, що висіли на вірвовочках на обох стулках дверей, таємничіших і багатодумніших, ніж портал собору. Купував я ту чи ту річ тому, що чув про неї з вуст учителя або шкільного товариша, котрий зглибив, як мені тоді здавалося, таїну істини й краси, а я не стільки розумів їх, скільки вгадував, і пізнання було неясною, але незмінною метою мого мислення.

Слідом за цією корінною вірою, що під час читання безперее-тань підіймалася зсередини в одкритті істини нагору, снувались чуття, пробуджувані дією, в якій я брав участь, бо в ці літні полудневі години траплялося більше драматичних подій, ніж у декого протягом цілого життя. Ці події відбувалися в книжці, яку я читав. Щоправда, персонажі, казала Франсуаза, не були «справдешніми». Проте всі емоції, які змушує нас зазнавати радість чи горе сушої людини, виникають у нас із допомогою образів цієї радості чи горя.

Майстерність першого оповідача полягала в тім, аби з'ясувати, що єдиний істотний первень у структурі наших емоцій — це образ, а спрощення зовсім ліквідувало б реальних персонажів і стало б вирішальним удосконаленням. Хоч би яку глибоку симпатію відчували до живої істоти, ми сприймаємо її переважно нашими почуттями, тобто, вона зостається для нас непрозорою, мертвим вантажем, котрого нашій вражливості не до снаги підняти. Коли б цю живу істоту спіткало лихо, воно схвилювало б лише крихітну часточку нашого спільного уявлення про нього; ба більше, сама ця істота перейнялася б лише невеличкою частиною цього спільного уявлення, яке склалося в неї про себе.

Щаслива знахідка першого белетриста полягала в тім, що він здогадався замінити непроникні для душі частини рівною кількістю частин неречевих, себто таких, які здатна осягти наша душа. Відтак чи нам не все одно, що чинки і почуття цих нових істот лише здаються нам істинними? Адже ми зробили їх своїми, адже це трапляється з нами самими, адже ми гарячково перегортаємо сторінки, з ними пов'язані наш прискорений подих і напружений погляд. Тільки-но автор приводить нас до такого стану, коли, як і за будь-

якого суто внутрішнього стану, всяке набуває подесяте-ренної сили, коли його книжка хвилює нас, як хвилюють видива, але ясніші, ніж уві сні, й спогад про них збережеться довше, — як добру годину в нас нуртують усі радощі й усі болеші, тим часом у житті пішли б цілі роки, щоб пізнати лише деякі з них. Причому найяскравіших ми так би й не знали, бо повільність, із якою вони плинуть, заважає нам сприймати їх. (Так само і серце наше змінюється, і це нам болить найбільше, але ми знаємо про цей біль тільки з книжок, завдяки силі уяви. Насправді воно змінюється так само повільно, як повільно заходять явища природи; послідовно закарбовувати в свідомості кожен з його станів ми ще вміємо, зате нас звільнено від безпосереднього відчуття того, як стається ця зміна).

Уже не так інтимно близький моїй сутності, наполовину відірваний від моєї душі йшов за життям героїв краєвид, серед якого розгорталася дія і який справляв, одначе, на думку куди сильніше враження, ніж інший, той, що поставав перед моїм зором, тільки-но я відривавсь од книжки. Ось так, два літні сезони, сидючи на осонні в комбрейському садку, я завдяки книжці марив гористим і річнистим краєм, де переді мною бовваніло багато тартаків і де на дні потічків з бистрою водою гнили корчі в заростях різехи. Неподалік пнулися невисокими мурами гірлянди фіолетових і ясно-жовтих квітів. А що я ввесь час мріяв про жінку, яка покохала б мене, то в ті два літа ця мрія була овіяна прохолодою гірських річок, і хоч хай би хто була та жінка, чий образ я викликав в уяві, обабіч неї неодмінно, мов барвисті плями, виростали гірлянди темно-бузкових і ясно-жовтих квітів.

Ставалося це не лише тому, що образ, про який маримо, завжди лишається відзначеним, оздоблюється і збагачується відблиском химерних барв, які оточують його в нашій уяві. Краєвиди, про які я читав, були для мене не просто краєвидами, хай навіть мальовничішими за комбрейські, але, власне, до них подібними. Завдяки зробленому автором доборові, завдяки довірі, з якою моя думка поривалась уявляти все це і ніби вбачала в тому одкровення (таке враження навряд чи могло скластись у Комбре, надто ж у нашому садку, цьому непоказному витворі безкрилої фантазії садівника, якого так зневажала бабуся), — ці краєвиди здавалися мені істотною частиною самої Природи, гідною докладного вивчення.

Якби рідні дозволяли мені відвідувати описані в книгах краї, я був переконаний, що домігся б великих успіхів в осягненні істини. Справді, хоча нам завжди здається, ніби нас оточує наша душа, вона не уявляється нам у вигляді незрушної в'язниці, а проте ми пориваємось вирватися з неї у зовнішній світ. Це прагнення не позбавлене нехоті, бо ми чуємо круг себе все ті самі звуки, але то не луна, що докочується ззовні, а відголосок внутрішнього бриніння. Пробуємо знайти на речах, які стали для нас дорогими, відсвіт нашої душі; нас охоплює розчарування, коли бачимо, що насправді вони позбавлені

тих чарів, у які їх убрало в нашій голові сусідство з деякими думками. Іноді ми вкладаємо в наші прагнення всю палкість, усю добрячість, аби вплинути на тих, хто, як добре відчуваємо, лишається поза нами, за межами нашого досягу. Ось чому, якщо я завше уявляв собі довкуч коханої жінки місце, найбажаніше для мене, якщо мені хотілося, щоб саме вона привернула мене туди, відкрила доступ у невідомий світ,— то це пояснювалося зовсім не простою асоціацією уявлень. Ні, мої мрії про мандри та мрії про кохання були тільки двома моментами, які я сьогодні штучно поділяю,— це десь так, якби я розтинав на різних висотах веселчастий, на око нерухомий водяний струмінь. Ті мрії були двома цівками в єдиному і не-переливчастому сплескові всіх моїх життєвих сил.

Нарешті просуваючись далі від середових до поверхневих шарів свідомості, а ці шари вживались й переплітались між собою, перш ніж досягти їхнього реального оvidу, я зазнавав утіхи іншого штабу: втіху зручно вмоститися, пити медвяне повітря, усвідомлювати, що жоден випадковий гість не порушить читання, а коли на дзвіниці храму святого Іларія били дзигарі — втіхи спостерігати, як спадає, краплина по краплині, вже збігла частина пообіддя, аж поки до мене долинав останній удар, який спонукував згадати всю кількість ударів. Після цього западала довга тиша, започатковуючи, здавалось, у блакитних високостях найдовшу частину дня, відпущену мені для читання,— час аж до смачного обіду, який варила зараз Франсуаза і який підживить мене після виснажливого стеження за пригодами героя книжки. Й за кожним новим боєм дзигарів мені здавалося, що після попереднього бою минула не година, а всього кілька секунд. Новий удар укарбовувався в небеса мовби відразу за останнім ударом минулої години, і я не міг повірити, ніби між двома золотими знаками циферблата вмістилося шістдесят хвилин. Вряди-годи дзигар пробивав ніби на один удар більше; виходить, попереднє бамкання я прогавив, щось суще для мене не існувало; цікавість до книги, магічна, мов глибокий сон, збивала з плигу мій обмарений слух і стирала звук золотого дзвону з блакитної поверхні тиші. Чудове недільне пообіддя, проведене під каштаном у комбрейському садку, ретельно очищене мною від усіх дрібних буденних подій, які я заступав сповненим пригод і примхливих поривань життям на лоні природи, зрешеної швидкоплинними річками! Ви все ще викликаєте в моїй пам'яті те життя, коли я про вас думаю, і ви справді містите його в собі, бо мало-помалу обпаркували його й замикали — доки я чимраз глибше поринав у книжку і, в міру того як спадала спека,— занурювався в розмірений, покволомінливий, ажурний у листі кришталь ваших безгомінних, дзвінких, духмяних, прозірчастих годин.

Іноді в полудень мене відривала од книги донька садівника, яка бігла, мов оглашенна, перекидаючи дорогою кадуби з помаранчевими деревцями, калічачи собі пальці, вибиваючи зуби, й репетувала: «Ідуть!.. Ідуть!», аби ми

з Франсуазою не прогавили видовиська. Це бувало в ті дні, коли комбрейська залога вирушала на маневри, прямуючи звичайно вулицею Святої Ільдегарди. Наші служники, вклавшись рядком на стільцях під штахетами, спостерігали, як городяни роблять недільну прогулянку, та й себе їм показували, а в цей час донька садівника в прогалину між двома віддаленими будинками на Вокзальній помічала сяяння шоломів. Служники кидалися зі своїми стільцями назад у садок, бо кірасири дефілювали вулицею Святої Ільдегарди, заповнюючи її на всю широчінь, їхні коні неслись учвал попід стінами будинків: так річка у повінь затоплює береги надто вузького русла.

— Бідолашні дітки! — зі слізьми примовляла Франсуаза, ледве підійшовши до вікна. — Бідна молодь, адже її скосять, як траву на лужку. На саму думку про це мені робиться млосно, — додала вона, тулячи руку до серця, де її мучила млість.

— Дуже приємно дивитися, пані Франсуазо, на цих хлопців, адже життя вони не шанують, еге ж? — озвався садівник, аби «підсісти» її.

Старався він не марно.

— Не шанують життя? Але що ж тоді шанувати, якщо не життя, єдиний дар, яким Господь Бог нікого не наділяє двічі? Гай-гай! Ви маєте рацію: вони справді не шанують життя! Я надивилася їх у сімдесятому. Коли починається різанина, вони забувають про страх смерті. Божевільні, та й годі. Почепити їх на шибеницю — й то мало. Це не люди — це леви. (Для Франсуази порівняння людей з левами — вона вимовляла «ливи» — не мало нічого хвалебного.)

Вулиця Святої Ільдегарди круто завертала, тож помітити здалеку кірасирів ми не могли, і лише в прогалині між будинками на Вокзальній видніли все нові шоломи, що пливли й висявали проти сонця. Садівникові дуже кортіло знати, чи довго ще тягтимуться кірасири, бо сонце пекло і йому хотілося пити. Тоді його донька робила вилазку, ніби з обложеної твердині, — вихоплювалася за штахети, добігала до повороту і, сотні разів важачи життям, приносила нам карафку з лакричним напоєм, а також звістку про те, що принаймні ціла тисяча вершників безупинно скаче в бік Тіберзі та Мезегліза. Примирені Франсуаза й садівник міркували про те, як треба поводитися під час війни.

— Бачте, Франсуазо, — сказав садівник, — революція краща за війну, бо коли проголошують революцію, то битися за неї йдуть тільки охотники.

— А, це краще, бодай не силоміць. Садівник був переконаний, що по оголошенні війни потяги не ходять.

— Авжеж, аби ніхто не дав драла, — зауважила Франсуаза. Садівник підхопив:

— Го-го, тепер пішли такі хитрюги!..

На його думку, війна була не чим іншим, як одним із способів, до котрих удається уряд, аби пошити в дурні народ, тож якби людям трапилася нагода, всі взяли б ноги на плечі.

Але Франсуаза поспішала на поклик тітки. Я повернувся до книжки, служники знову вмостилися біля воріт і вже побачили:

курава та збудження, викликані проходом солдатів, уляглися. Ще довго після затишшя незвичний хід погуляльників чорнів комбрейські вулиці. І перед кожною кам'яницею, навіть перед тими, де це було не заведено, служники й навіть хазяї сиділи й лупали очима, обрамляючи пороги примхливою, темною, мережаною крайкою,— так, відкотившись, лишає візерунчатий креп водоростей і раковин на березі дев'ятого вал прибою.

В інші дні я міг читати всмак. Проте несподіваний візит Сванна та його оцінка творчості Берготта, зовсім нового для мене автора, чию книжку я саме читав, привели до того, що довго ще потому образ однієї жінки, якою я просто марив, почав вимальовуватися перед моїми очима вже не на тлі оповитої фіолетовими квітами стіни, а на зовсім іншому тлі — на тлі порталу готичного собору.

[...] Іноді погода псувалася безнадійно, нам доводилось вертатися й сидіти крячкою вдома. В посмерках і вогкості рівнина робилась подібною до моря, а в далечині поодинокі будинки, приліплені до схилу пагорба, оповитого мороком і пасмами дощу, блищали, наче суденця, що позгортали вітрила й ночують у чистому морі. Ну й хай дощ, ну й хай буря! Влітку негода — це лише тимчасова поверхнева примха підшкурної й гарної години, дуже відмінної від несталої й швидкоплинної зимової погоди, бо поліття, навпаки, розгостившись на землі, утвердившись у густому листі, яке обливає дощ, нітрохи не псуючи його одвічної веселости, на цілий сезон розвішує на міських вуличках, на мурах будинків і садових штахетах свої бузкові або білі едвабні стяги.

Читаючи перед обідом у віталеньці, я чув, як з наших каштанів летиться вода, але знав, що злива лише покошує листя й воно провисить на гіллі всю горобину ніч як запорука літа, а, отже, й доброї години. Я знав, що хоч нині лле як з цебра, завтра над білими штахетами Тансонвіля колихатимуться так само численні, як оце зараз, листяні сердечка, й мені зовсім не боліло, коли я бачив, як тополя на вулиці де Першан благає в бурі помилювання й розпачливо б'є їй поклони; мені не боліло, коли з глибини саду до мене долинали останні удари грому, що торохкав у куцах бузку.

Якщо хмарилося вже з ранку, мої родичі не йшли на прогулянку, і я теж не виходив з дому. Згодом привчився ходити сам на мезеглізьку сторону, але це вже було тієї осені, коли ми мусили приїхати в Комбре з нагоди спадщини по тітці Леонії, бо вона нарешті померла, і ця кончина була тріумфом як для

тих, хто запевняв, що нездоровий спосіб життя зрештою її доконає, так і для тих, хто завжди твердив, ніби тітчина хвороба не уявна, а найсправжнісінька, очевидність якої повинні визнати навіть скептики, тепер, коли вона упокоїлася. Своєю смертю тітка Леонія завдала горя тільки одній особі, але це горе було незмірне. Останні два тижні Франсуаза не покидала смертною ні на мить, не роздягалася, нікого не підпускала до тітки, а потім не розлучалася з небіжкою аж до самої ями. Тільки тепер до нас дійшло, що неустанне побоювання тітчиних докорів, підозр, спалахів гніву розвинули у Франсуази почуття, яке ми брали за зненависть, але яке насправді було благоговінням і любов'ю. Справдешньої господані, чії задуми годі було передбачити, каверзи важко полатати, а добре серце легко вмилювати; Франсуазиної цариці, загадкової і всесильної повелительки не стало.

Проти небіжчиці ми були ніщо. Давно минув той час, коли, приїжджаючи на вакації до Комбре, ми користувалися такою самою любов'ю Франсуази, як і тітка. Тієї осені мої рідні були заклопотані безконечними формальностями, переговорами з нотарями і фермерами, отож гуляти часу не було, та й сльота заважала, тому вони відпускали мене самого на мезеглізьку сторону, вгортаючи від дощу в довгий плед, який я то охвітніше накидав собі на плечі, що його шотландські кратки обурювали Франсуазу. Адже їй годі було довести, ніби колір убрання нічим не пов'язується з людською скорботою, вона взагалі дулася на нас за те, мовби ми переживаємо тітчину смерть не досить гостро, бо не влаштували бучних поминок, говорили про неї буденним тоном, а я іноді навіть наспівував. Я певен, у тому сам скидався на Франсуазу, що таке уявлення про жалобу в дусі «Пісні про Роланда» й скульптур на паперті Андрія Первозванного-в-полях викликало б у мене співчуття. Але тільки-но Франсуаза підходила до мене, якийсь лихий під'юджував мене дратувати її, і я за кожної нагоди казав, що оплакував тітку, бо тітка, попри всі свої дивацтва, була доброю людиною, а зовсім не тому, ніби вона моя родичка. Якби була іншою людиною, я б її терпіти не міг, і смерть не завдали б мені ніякого горя, а проте в книзі така думка здалася б геть безглуздою.

Франсуаза, як той поет, сповнена про жалобу невизначних думок та родинних спогадів, виправдовувалася, що не вміє спростувати мої вигадки, мовляв, «я не така язиката». Почувши це визнання, я зі своїм іронічним і грубуватим глуздом, гідним здорового глузду доктора Переп'є, тріумфував, і якщо Франсуаза додавала: «А проте вона ваша кривнячка, а кривняків треба шанувати», я знизував плечима й казав собі: «Хіба я дурний, щоб сперечатися з темною бабою, яка плутається в словах!»

У цих судженнях про Франсуазу я поділяв вузький погляд тих, хто на життєвих підмостках виступає резонером: міркує нібито безсторонньо, а насправді геть зневажає своїх ближніх.

Мої прогулянки тієї осені були то присмніші, що я виходив з дому, просидівши кілька годин з книжкою. Втопившись читати цілий ранок у по-коях, накидався пледом і йшов собі. Тіло, вимушене протягом довгого часу перебувати без руху, накопичувало моторність, і тепер, мов запущена дзига відчувало потребу витратити її без усякого стриму. Стінам будинків, тансо-нільському живоплоту, деревам руссенвільського лісу, заростям, до яких ту-лився Монжувен, діставалось ударів моєї парасольки або ціпка, вони чули переможні вигуки: і в тих вигуках, і в ударах виливалися невизразні думки, які хвилювали мене й не знаходили виходу, тож замість повільного й важкого з'ясування шукали втіхи в легше доступному солом'яному вогні. Більшість удаваного тлумачення того, що переживаємо, це є наше бажання спекатися його, викинути назовні таким сири́м, аж упізнати годі.

Силкуючись усвідомити, чим я завдячую мандрівкам на мезе-глізьку сторону, прагнучи охопити маленькі відкриття, для яких ті мандрівки прави-ли за випадкові рамки або на які мене надихали, я пригадую, саме тієї осені, на стежці, біля зарослого чагарями косогору, який прикривав Монжувен, ме-не вперше вразила розбіжність між людськими враженнями та їхнім звиклим виразом. Після години веселого борювання з дощем і вітром я вийшов на бе-рег монжувенської саджавки, до критої черепицею хатки, де садівник пана Вентейля тримав своє знаряддя. Тієї миті визирнуло сонце, і його позолота, вимита зливою, знову засяяла на небі, на деревах, на стіні хатки, на її ще мо-крій черепичній покрівлі, гребенем якої проходила курка. Вітер приги-нав по-земо пророслі на стіні билинки і стовбурчив пір'я на курці, отож і ті билинки, й пір'я віддавалися на волю вітрові з покірністю безвладних легесе-ньких предметів. Дахівки вивели на плесі, яке знову стало дзеркальним, мар-мурову рожеву прожилку — раніше я її не зауважував. Побачивши, як бліда усмішка на воді та на стіні відповідає усмішці сонця, я закричав у дикому за-хваті, вимахуючи згорнутою парасолькою: «Ого-го-го-го!» Але одразу від-чув, що не можу обмежитися цими безглуздими вигуками, я повинен пиль-ніше вдивитися в своє захоплення.

Зустрівши на дорозі незнайомого селянина, я вигукнув:

— Такої чудової днини добре гуляється, еге ж? — При цьому мало не ткнув його парасолею в обличчя. І так доволі понурий чоловігя ще дужче нахмурився, щось мені сквашено буркнув, з чого я прирозумів, що одні й ті самі емоції не виникають у різних людей одночасно, за усталеним наперед порядком. Згодом щоразу, коли після довгого читання мені хотілося побала-кати, товариш, до якого звертався, встигав почухати язика й уже мріяв про одне: щоб йому не заважали читати. А коли я з чулістю думав про своїх бать-ків, якщо ухвалював найобачніші постанови, котрі мали б особливо врадува-ти їх, то саме в цей час вони довідувалися про якийсь мій давнозабутий гри-шок і, коли я кидався поцьомати їх, починали мене сварити.

Вряди-годи до екзальтації, породженої самотою, домішувалося ще інше відчуття, і я не знав, якому з них віддати перевагу: це, друге, народжувалося бажанням несподівано побачити селянку й стиснути її в обіймах. Супутня з цим бажанням утіха виникала раптово, коли в моєму мізку роїлися розмаїті думки, отож я не встигав точно визначити, звідки вона, й мені здавалося, ніби це апогей насолоди, спричиненої тими думками.

Я вловлював ще одну звабу в усьому, що зараз уливалося в мою душу: в рожевому відблиску дахівки, в билінках на стіні садівникової хатки, в Руссенвілі, куди мене надило вже давно, в тамтешньому лісі, в дзвіниці сільської церкви, в тому невідомому хвилюванні, завдяки якому всі ці явища робилися ще бажанішими: адже мені здавалось, ніби саме вони й породжують у мені хвилювання і єдина мета цього хвилювання — аби чимскоріш перенести мене до них, надимаючи моє вітрило досі не відомим мені могутнім ходовим вітром.

Прагнення зійтися з жінкою додавало в моїх очах до красот природи щось іще збудливіше, зате чар природи розширював і ¹ поглиблював обмежений чар жінки. Мені здавалося, краса дерев є водночас і її красою, а поцілунок розкриває переді мною душу цих виднокіл, душу Руссенвіля, душу книжок, прочитаних цього року. Таким чином уява черпала нові сили в зіткненні з чуттєвістю, чуттєвість зрошувала всі царини уяви, і моя жага була вже невтоленна. Ось чому — як це буває в хвилини, коли, замріявшись на лоні природи, відкидаєшся од своїх звичок, перестаєш зважати на абстрактні поняття й сповнюєшся глибокою вірою в неповторність місць, де перебуваєш, вірою в те, що вони живуть своїм окремим життям, — я бачив у перехожій, до якої рвалося моє серце, не просто представницю якогось спільного типу, типу жінки, але необхідне й природне породження саме цієї землі. Бо в ті часи все, що не було мною, земля та живі істоти, здавалися мені дорожчими, значнішими, більш наділеними реальним життям, ніж це уявляється вже людям уматерілим.

Я не відокремлював землі й живих істот. Я жадав селянку мезеглізьку чи руссенвільську, рибальчиху-бальбечку так само, як бажав сам Мезегліз чи Бальбек. Якби міг своєю волею змінити обстановку, розкоші, яких сподівався од цих жінок, і вони здалися б мені не такими істинними, я б перестав вірити в них. Зійтися в Парижі із рибальчихою з Бальбека або селянкою з Мезегліза — це було б для мене все одно, що одержати в дар від когось мушлі, яких ніколи не бачив на морському березі, або папороть, якої не знаходив у лісі. Це означало б забрати в утіхи, яку дала б мені жінка, ті втіхи, посеред яких мені її малувала уява.

Проте тинятися руссенвільськими лісами й не пригорнути селянки було все одно, що не відати, де в цих лісах сховано скарб, не відати, в чому таємниця їхньої краси. Мені ця дівчина уявлялася в сітці тіней, якою її сповивало

листя, та й сама вона була начебто місцевою рослиною, але тільки вищого ґатунку, чия будова дозволяє гостріше відчутти неповторну самобутність урочища. Повірити в це мені було просто, як і в те, що її пестоші теж були б своєрідні й завдали б мені втіхи, якої не засмакувати з іншою жінкою. Таж і я довго не виходив з того віку, коли цю втіху ми ще не відділяємо від усіх тих жінок, з якими її зазнали, ще не звівши до спільного поняття, що дозволяє розглядати жінку як мінливе знаряддя завжди однакової втіхи. В цих літах та втіха не є навіть чимось окремішнім, відрубним, кінцевого метою нашого знайомства з жінкою, причиною її вістового — бентеги. Ми навіть не маримо про неї, як звичайно марять про близьку насолоду, ми ладні звернути все на жіночу звабу, бо за себе не думаємо, думаємо лише про те, як вийти за межі свого «я». Невиразно передбачувана, незнищенна, затамована, ця втіха в мить, коли її скуштує-мо, здатна доводити розкоші від ніжних зорів, од поцілунків тієї, що нині при нас, до такої нестями, аж вона стає чимось на зразок екстатичної вдячності, нашій подрузі за доброту серця та зворушливу прихильність, яку вона нам довела і яку вимірюємо її благодіяннями, тим щастям, яким ушедрила нас.

Еге, даремно я благав донжон руссенвільського замку послати мені назустріч якусь сільську дівчину. Я звертався до нього як до єдиного повірника моїх перших прагнень, коли з мансарди нашого комбрейського дому, з напачченої ірисом кімнатки, я бачив тільки цю вежу в чотирикутнику прочиненого вікна, зазнаючи героїчних вагань мандрівника-першопрохідця або кандидата на самогубці й, знемагаючи, торував у собі самому нову дорогу,— дорогу, як мені здавалося, смерти, торував доти, доки на листі перевислої до мене дикої смородини проступав такий собі природний слід, схожий на слід слимака.

Даремно я благав вежу під час прогулянки. Даремно шастав очима по довкіллі, маючи надію приворожити поглядом якусь жінку. Так я міг дійти аж до паперті храму Андрія Первозванного-в-полях: ніде не помічав дівчини, яка незмінне траплялася мені дорогою, коли я гуляв з дідусем і не міг озватися до неї. Я безконечно довго вдивлявся у стовбур далекого дерева, з-за якого вона вихилялася й шла мені назустріч. Обрій, хоч як я п'яв на нього очі, залишався пустельним; смеркало. Тепер без усякої надії зосереджував я всю увагу на цьому яловому ґрунті, на виснаженій землі, ніби сподіваючись, що під нею ховаються живі істоти. І вже сказано, а не радісно шмагав парасолькою дерева руссенвільського лісу, з-за яких не вигулькнуло ні лялечки, ніби це були дерева, намальовані на полотні, шмагав, хоча мене бісила думка, що треба вертатися додому, так і не пригорнувши жадану жінку,— шмагав доти, доки був змушений визнати, що випадкова зустріч навряд чи можлива, й вертав свої стопи назад, до Комбре.

А втім, якби я навіть спіткав жінку, чи стало б мені духу озватися до неї? Мені здавалось, вона поглянула б на мене як на божевільного. Я вже зневірився, що інші істоти зрозуміють мене, що бажання, виниклі під час прогулянки й знебулі, можуть мати якусь достеменність. Тепер вони малювалися мені як суто суб'єктивні, хирні, примарні творіння мого темпераменту. Не мали вже зв'язку з природою, з реальністю, яка втрачала для мене всі свої чари, всілякий глузд і ставала умовною рамкою життя, на кшталт тієї, якою є для дії роману вагон, де пасажир читає, аби збути час.

Можливо, на підставі іншого враження, яке склалося в мене поблизу того самого Монжувена, але за кілька літ по тому, враження, тоді ще млистого, в мене значно пізніше виникло уявлення про садизм. Свого часу читач побачить, що через зовсім інші мотиви спогад про це відіграє набіяку роль у моєму житті. Сталося це в велику спеку, мої рідні відлучилися були на цілий день і дозволили мені не поспішати з поверненням додому. Й ось, дійшовши до монжувенської саджавки, щоб помилуватися відбитком дахівки, я ліг і заснув під кущем на пагорбі, навислому над будинком, там, де я, бувало, чекав батька, коли він гостював у пана Вентейля. Вже зовсім спочило, коли я прокинувся. Хотів був устати, але в цю хвилину побачив панну Вентейль; я її насилу впізнав, бо рідко зустрічався з нею в Комбре, та ще коли вона була дівчам. Нині стала панною: мабуть, щойно прийшла додому й стояла лицем до мене, всього за кілька кроків, у тій самій кімнаті, де її тато гостив мого батька й де вона тепер улаштувала маленький салон. Вікно було прочинене, горіла лампа, я бачив усі її рухи, сам залишаючись невидимим для неї, але якби рушив з місця, кущі затріщали б, вона почула б і подумала, що хтось за нею шпигус.

Вона була в глибокій жалобі: недавно помер батько. Ми її не провідали, мою матір утримувала одна-однісінька чеснота, здатна заморозити будь-яку чуйність; високоморальність. Але мати співчувала сироті, пам'ятала смутний схилок життя пана Вентейля, цілком поглинутого спочатку взятими на себе клопатами матері й няньки, яких він заступив доньці, потім гризотами, завданими донькою. Мама бачила перед собою страдницький вираз, який останній час оселився на виду в старого; знала — пан Вентейль відмовився переписувати набіло свої твори останніх літ, недолугі п'єски відставного викладача музики, старого сільського органіста. Ми були переконані, що цінність їхня дуже невисока, але не ставилися до них зневажливо, бо ними дуже дорожив Вентейль: вони надавали сенсу його існуванню перед тим, як він пожертвував своє життя доньці. Хоча більшу їхню частину Вентейль навіть не занотував, а заховав лише в пам'яті, та й ті, що лишилися на клаптиках, годі було прочитати, і вони були приречені на забуття. Мама не могла не думати ще й про друге, куди болісніше розчарування, яке спостигло пана Вентейля: прощай його надія на статечне доччине щастя. Усвідомлюючи все страшне

безголів'я вчителя музики моїх двоюрідних бабусь, вона побивалася всім серцем і з жахом думала про те гнітюче горе, яким мала горювати панна Вентейль; це горе поглиблювали гризоти на думку, що головною винуватицею батькової смерті є саме вона.

[...] Вряди-годи, мандруючи на германтську сторону, я проходив повз вогкі садки, звідки звисали гірлянди темних квітів. Я простоював перед ними, гадаючи набути якесь цінне нове знання. Здавалося, ніби перед моїми очима частина поріччя, де так хотілось побувати по тому, як я познайомився з описом його в одного з улюблених авторів. І ось, коли почув від доктора Переп'є про квіти та про чудові струмки в замковому паркові, я подумки утотожив Германт, якому моя уява надала іншої подоби, з цим поріччям, з цією порізаною бурчаками землею. Мені марилося, як дюкиня Германтська, спалахнувши любовною жагою, запросила мене до себе. Цілий день ми ловили з нею форель, а ввечері, гуляючи зі мною під руку, вона показувала мені квіти, які звішували над низьким муром мотки лілового та червоного шовку, і називала їх.

Дюкиня цікавилась моїми майбутніми поезійками. Я готувався стати письменником, а ці мрії нагадували мені: час вирішувати, про що саме писати. Але тільки-но ставив собі ці запитання, стараючись знайти сюжет, в який міг би вкласти найглибший філософський зміст,— мій мозок переставав працювати, розумові очі бачили лише пустку, я відчував, що безталанний або якась душевна хвороба заважає моєму талантові розвинутися.

Іноді я розраховував на тата. Він був такою всесильною людиною, йому так потурали можновладці, що він ламав закони, які Франсуаза навчала мене вважати непохитнішими, ніж закони життя й смерті. Наприклад, тільки він у всьому кварталі міг не тинькувати ще цілий рік свій дім, вистарав у міністра для сина пані Сазра, яка збиралася на води, дозвіл здати випускні іспити на два місяці раніше, разом з кандидатами, чиї прізвища починалися на літеру А, не дожидаючись, коли надійде черга С. Якби я тяжко захорував, якби мене викрали бандити, то, сподіваючись на блат батька серед достойників, на силу його рекомендаційних листів до Господа Бога, я ставився б до своєї хвороби як до полону або як до химер, для мене цілком безпечних, і любісінько собі чекав би, коли настане пора неминучого повернення до відрадної дійсності, пора визволення чи одужання. Так ось, може, це безталання, ця чорна діра, зівуша в моєму мозку, коли я думав, про що мені писати,— це не що інше, як безпідставне мізкування, воно урветься завдяки втручанню батька: він домовиться про мене з урядом і Провидінням, і я стану першим пером своєї епохи. Але коли мої рідні нетерпеливилися, бачачи, як я пасу задніх, моє нинішнє життя переставало здаватися мені творінням мого батька, котре він міг змінити, як йому заманеться,— а, навпаки, було ніби вміщене в немилосердну

реальність, створену не для мене, в якій я не мав спільників і яка не таїла в собі нічогосінько. Тоді мені здавалося, що я такий самий, як і всі, що я зіста-рююся й умру, як і всі, і що я належу до тих, хто позбавлений літературного хисту. Отож, знеохочений, зрікався назавше словесности, незважаючи на підбадьорливі заклики Блока. Це інтимне і безпосереднє відчуття власної нікче-мности переважало всі втішні слова, всі компліменти, хоч би хто їх роздавав: так докори сумління нуртують у лиходієві, хоча всі підносять до небес його добрі вчинки.

Одного разу мама сказала мені:

— Ти все розводишся про дюкиню Германтську; так ось, чотири роки тому доктор Переп'є вилікував її, а тепер вона приїде до Комбре на весілля його доньки. Ти зможеш побачити її в церкві.

Про дюкиню Германтську я найчастіше чув саме від доктора Переп'є, і він же показав нам число ілюстрованого журналу, де фотограф зняв її в тій сукні, яка була на ній на костюмованому балу в принцеси Леонської.

І ось під час весільної меси церковний сторож перейшов на інше місце, дозволивши мені побачити в капличці біляву даму з великим носом, з колючими голубими очима, з прищиком під крилом носа; на шії в неї був намотаний пишній шарф з гладенького нового блисучого єдвабу. А ще на червоному обличчі дюки-ні (їй, мабуть, було дуже парко) я розрізняв — розпливчасті й ледь уловимі — штрихи подібности з журнальним портретом. А поза-як найсамобутніші її риси я міг би передати в тих самих виразах, що й доктор Переп'є, який описував мені дюкиню (великий ніс, голубі очі), то я сказав собі: «Ця дама схожа на дюкиню Германтську».

Однаке капличка, звідки дама слухала месу, була капличкою Жільберта Лихого, під могильними плитами якої, золотавими і витягнутими вздовж, мов медові стільники, спочивали давні княжата Брабантські, а мені запам'яталися чийсь слова: коли хтось із роду Германтів приходив на церковну відправу у Комбре, для нього відводилося місце в цій капличці. Очевидно, іншої жінки, схожої на пані Германтську з портрета, сьогодні, коли саме її чекали, в капличці Жільберта Лихого не могло бути: це вона!

Розчарування моє було величезне. Думаючи передусім про дюкиню Германтську, я ні разу не ввіймав себе на тім, що уява малює її мені на гобелені чи вітражі, переносить до іншої доби, творить не з того тіста, з якого виліплено інших людей. Ось чому я був розчарований. Зроду б мені не спало на думку, що вона може мати червоні щоки, ліловий шарф, як пані Сазра, та й овалом лица дуже скидалася на деяких моїх домочадців, через що в мене майнула підозра (правда, зараз же й розвіялася), що ця дама своїм фізичним складом, усіма молекулами, становить різкий контраст із дюкинею Германтською; її тіло, несвідоме титулу, яке носить, належить до певного жіночого типу, що охоплює також жінок лікарів та комерсантів.

«То це і є дюкиня Германтська?» — мабуть, малювалося на моєму виду, поки я здивовано розглядав її подобу, яка, звичайно, не мала нічого спільного з тими, котрі під іменем дюкині Германтської стільки разів марилися мені. Бо ця ось подоба, на відміну від інших, не була створена моєю фантазією — вона вперше постала перед моїми очима кілька секунд тому тут, у храмі; бо природа цієї жінки була інша; бо її годі було обарвити в інший колір, як ті, що слухняно наливалися жовтожаром одного-єдиного складу. Вона була такою реальною, що все в ній, аж до прищика на крилі носа, засвідчувало її підлеглість законам життя, як у театральному апофеозі складка на одінні феї чи тремтіння мізинчика видають тілесну сутність живої актриси. А якби цього не було, ми залишилися б у непевності, чи перед нами не картина чарівного ліхтаря?

Але водночас до цієї подоби, чий великий ніс і колючі очі припнули до себе мій погляд (може, тому, що спочатку порвали були його, поставили на ньому перший штамп, коли я не встиг ще зміркувати, чи ця постала переді мною жінка й справді є дюкиня Германтська), до цієї подоби, ще зовсім свіженької, не стужавілої, я пробував притулити думку: «Це дюкиня Германтська», але хоч як маніпулював, накладки не виходило. Так не сходяться відокремлені певною відстанню два кружала. Зате нині, коли я побачив, що та сама вимріяна мною дюкиня Германтська існує насправжки, окремо від мене, вона ще дужче полонила мою увагу, — поцілувавшись отак з дійсністю, що не справдила моїх надій, вона потроху отямилася й почала нашіптувати мені: «Германти, окриті хвалою ще до Карла Великого, мали право карати й милувати своїх васалів, дюкиня Германтська веде свій родовід од Женев'єви Брабантської. Вона не знайома й нізачо не рачить знайомитися ні з ким із присутніх тут, у церкві».

І — о чудородна незалежносте зорів людських, які тримаються на слабенько напнутій, на довжелецькій, на такій розтяжній нитці, що їм вільно пастися попаски, далеко від обличчя! — тоді як дюкиня Германтська сиділа в капличці над могильними плитами предків, погляд її блукав, п'явся по колонах, затримувавсь навіть на мені, наче сонячний промінь зазирає у приділ, але такий промінь, який коли пестив мене, здавався смисленним. Що ж до самої дюкині Германтської, то вона сиділа нерухомо, подібно до матері, яка вдає, ніби не бачить вибриків і неподобства своїх діток, що граються й зачіпають незнайомих людей, і я не міг зрозуміти, схвалює вона чи ганить у своєму душевному порожнюванні саму себе за те, що так ото блукає поглядом.

Я благав Бога, щоб вона не пішла, перше ніж я надивлюся на неї досхо-чу, адже вже кілька років страх як мріяв побачити її, і я не зводив з неї ока, як ніби кожен з моїх поглядів міг матеріально відірвати й скласти до скарбонки моєї пам'яті довгий ніс, багрові щоки, всі особливості, котрі — так мені здавалося — дають цінне й докладне уявлення про самобутність її вроди.

Тепер, коли всі думки про неї нашптували мені, що вона гожа, а може, не так думки, як своєрідний інстинкт плекання всього найкращого, що маємо ми самі, намагання будь-що уникнути розчарувань,— і я відлучав її від решти роду людського (оскільки дама й та дюкиня Германтська, яку раніше створював у своїй уяві, були однією й тією самою особою, тоді як чисте й шире споглядання її тіла на мить стопило дюкиню з ним,— нині мене обурювали балачки про неї: «Вона ладніша за пані Сазра, за панну Вентайль»,— бо ж ті її у підметки не годилися! І, зупиняючи погляд на ясних дюкининих косах, на блакитних очах, на лінії шиї й залишаючи без уваги риси, які могли б нагадати інші жіночі обличчя, я вигукував перед цим зумисне незавершеним шкщом:

«Яка вона гожа! Що то люди шляхетного коліна! Переді мною напrawdę дюкиня Германт, нащадок Женеv'єви Брабантської!»

І моя увага, зосереджена на цьому обличчі, такою мірою ізолювала його, що, згадуючи про весільну церемонію, я вже нікого не бачу, окрім неї та церковного сторожа, який відповів ствердно на моє запитання, чи ця дама справді дюкиня Германтська. Але особливо чітко я бачу її, коли весільчани рушили до ризниці, яку освітило вискалене з-поза хмари сонце того вітряного й дощового дня, коли дюкиня Германтська опинилася серед комб-рейців. Вона не знала навіть їхніх імен, але вищість її так упадала в очі, що дюкиня не відчувала до них нічого, крім найщирішої доброзичливості. До того ж вона знала, що простотою й люб'язністю зачарує їх ще більше.

Дюкиня не мала змоги посилати погляди, куди їй заманеться, й надавати їм певного виразу, як дивляться на знайомого в юрбі,— її неухайні думки пливли щедрим потоком голубого світла, який вона була безсила стримати й старалась нікого не спантелечити, поводитися так, щоб про неї не подумали, ніби гордує низотою, яку цей потік зустрічав на своєму шляху, омиваючи його щомиті.

Досі бачу над пишним ліловим шарфом її лагідно здивовані очі, вираз яких вона доповнювала несміливою усмішкою, не признаючи її нікому зокрема, але так, щоб кожному дісталася часточка, усмішкою удільної княгині, яка кохає своїх васалів і в чомусь їх перепрошує. Усмішка ця впала і на мене, того, хто не зводив з неї ока. Тоді, згадавши погляд, який вона зупинила на мені під час меси, голубий, мов промінь сонця, коли пронизує вітраж Жільберта Лихого, я сказав собі: «Ну, звісно, вона мене помітила!»

Я уявив, що сподобався їй, що дюкиня, пішовши з церкви, думатиме про мене і що, може, сьогодні ввечері, у Германті, сумуватиме без мене. І я теж закохався в неї. Адже для того, щоб покохати жінку, часом досить перехопити її зневажливий погляд, як погляд панни Сванн, спрямований на мене; часом буває достатньо уявити, що жінка ніколи не належатиме тобі; іноді, навпаки, вистачає доброзичливого погляду, як оце в дюкині Германтської, а

бува досить помислити, що вона може належати тобі. Очі її синіли, наче барвінок, цей барвінок я не міг зірвати, але вона дарувала його мені. Й сонце, хоча його й загрожувала поглинути хмара, поки, з усієї своєї моці протинаючи жалами проміння майдан і різницю, воно заливало барвою герані вистелені для більшої врочистості червоні килими, якими з усмішкою простувала дюкиня Германтська, й додавало до їхньої червіні вогняного кармазину, вистеляло світляним надшкурнем, уносило в радісну церемонію своерідну ніжність і величаву м'якість, такі характерні для Лоенгріна, для деяких картин Карпаччо; ось чому Бодлер прикладає до звуку сурми епітет «солодкий».

Як часто відтоді після прогулянок на германтську сторону я ще дужче, ніж раніше, побивався, бо мені бракує літературного хисту й треба розлучитися з мрією вийти в славетні письменники! Думаючи про це на самоті з собою, я зазнавав страшених мук, і, щоб якось утишити ці муки, мій розум ніби сам собою накладав вето на скорботу й переставав зовсім думати про вірші, романи, про літературну стежу, на яку мені годі вийти через безталання. Ось тоді-то, поза всякою залежністю від моїх мистецьких клопотів, поза всяким зв'язком з ними, нараз дах якоїсь будови, сонячні іскри на камені або степові запахи давали мені втіху, мали такий загадковий вигляд, ніби таїли щось недоступне моему зорові, ладні відступити це мені, та тільки я ніяк не вмів того виявити,— мали такий загадковий вигляд, аж я несамохіть зупинявся.

Відчував усе й тому стояв, як мурований, брав очі в руки, дихав на повні груди, намагався ввійти думкою в образ, у запахи. І якщо мені треба було наздогнати дідуся, верстати путь далі, я йшов заплющившись; намагався закарбувати в пам'яті лінію даху, колір каменю, бо мені хтозна-чому здавалося, ніби вони сповнені бажання відкритися й надати мені те, чого були лише оболонкою.

Зрозуміло, ці враження не могли воскресити в мені надію стати з часом письменником, адже вони завше пов'язувалися з конкретним предметом, позбавленим інтелектуальної вартості і не причетним до абстрактної істини. Принаймні вони завдавали мені ірраціональну втіху, створювали злуду запліднення, розганяли нуду, почуття безпорадності, якого я зазнавав щоразу, шукаючи філософської теми для великого літературного твору. Але обов'язок сумління перед враженнями від форми, пахоців або ж барви, обов'язок, який полягав у тому, аби спробувати вловити приховане за ними, був такий важкий, що я довго шукав вимовки не виконувати його над силу й скинути з себе цей клопіт.

На щастя, мене кликали родичі, я відчував, що на разі недостатньо спокійний, щоб розсудливо вести пошуки, й ліпше перестати думати про це до повернення додому й не втомлювати себе марними зусиллями. Коротше, я вже переставав з'ясовувати незнане, скрите під формою або ж під запахом, і

це мене нітрохи не обходило, бо знав, що під покровом образів донесу додому його живим,— так у ті дні, коли мене відпускали на риболов, я приносив у кошичку свою здобич, прикриту травою, завдяки чому риба лишалася свіжа. Прийшовши додому, я починав думати про щось інше, й у голові (як у кімнаті — квіти, зірвані під час прогулянок, або одержані у дар дрібнички) громадилися камінь із ряхтінням світла, покрівля, гра дзвону, аромат листя, безліч різних образів. Раніше я відчував за ними життя, мені тільки не вистачило волі його виявити, а тепер було видно, що це життя давно вже в них вигасло.

А втім, одного разу, коли загулялися й почало вже вечоріти, ми зраділи, бо на півдорозі нас наздогнав Переп'є повозом і, впізнавши, зупинив коней і зголосився підвезти,— тоді мені пощастило трохи поглибити одне з таких вражень. Мене всадовили на козлах коло візника, коні бігли щодуху, бо доктор ще мав заїхати в Мартенвіль-ле-Сек до хворого, і ми мали почекаати його біля дому. На одному повороті я несподівано зазнав ні з чим незрівняної втіхи, побачивши освітлені вечорним сонцем верхи мартенвільської церкви. Через те, що наш повіз рухавсь, а дорога вилялася, верхи весь час ніби переміщались. А потім до цих двох верхів прилучилася дзвіниця в'євікського храму; вона була за горбом і долиною, на вищому місці, а мені ввижалося, ніби дзвіниця їхня близька сусідка.

Закарбовуючи в пам'яті форму шпилів, пересування контурів, блиск їхніх стін, я відчував, що моє враження цим не вичерпане, за тим рухом, за тим сяянням щось є, і це щось вони містять у собі й водночас криють.

Верхи здавалися такими далекими, а повіз так повільно наближався до них, що я був уражений, коли ми за кілька хвилин зупинилися перед мартенвільською церквою. До мене не доходило, чому мене так тішило споглядання їх віддалеки, і зрозуміти це здавалося дуже нелегким, хотілося лише зберегти в пам'яті ці рухомі у сонячному світлі обриси й більше про них не думати. І вельми імовірно, що якби я так і діяв, то ці дві дзвіниці поділили б долю стількох дерев, дахів, запахів, звуків, які я вирізняв з-поміж інших, бо завдяки їм зазнав утіхи. Але то була втіха незбагненна, й зглибити її я так і не зумів.

Поки ми чекали на лікаря, я зіліз додолу й погомонів із родичами. Потім лікар повернувся, й ми рушили далі, я знову сів у передку й озирнувся, аби ще раз глянути на церкву. Трохи згодом її верхи пропали за поворотом. Візник на мої репліки здебільша відмовчувався, тож я мусив, не маючи ліпшого товариства, обмежитися власним і спробував пригадати вигляд церковних шпилів. Незабаром їхні контури, їхні сонячні поверхні залупилися, наче кора на деревах, світлячи подекуди тим, що ховалось од мене. І тут мені сяйнула думка і вбралася в слова, а втіха, якої я допіру зазнав, побачивши дзвіниці, настільки зросла, що я геть сп'янів, не міг думати ні про що інше. В цю мить, хоча ми вже відїхали далеко од Мартенвіля, я обернувся і знов їх угледів; цього разу вони були зовсім чорні, бо сонце вже сіло. Вряди-годи на скрутах

вони ховалися від моїх очей, нарешті майнули востаннє, й більше я їх не бачив.

Я не сподівався, що приховане за мартенвільською церквою може вилитися в якусь гарну фразу, проте оскільки воно постало мені в одежі слів, які потішили мене, я попросив у лікаря паперу й олівця, після чого для годиться й даючи волю захватові, скомпонував, хоч екіпаж трясло, такий уривок, який потім відшукував і наводжу тут з незначними правками:

«Самотою піднесені над рівниною й наче загублені в пустці тяглися до неба два мартенвільські шпилі. Небавом ми побачили третій: сміливим стрибком їх наздогнала припізніла в'євікська дзвіниця. Хвилини летіли, ми їхали швидко-прудко, і все ж три шпилі, подібні до птахів, нерухомо стояли в полі й, чітко видимі в сонячному світлі, бовваніли далеко попереду. Потім в'євікська дзвіниця від'єдналася, відстала, і мартенвільські шпилі zostалися самі, позолочені вечоровим сонцем; навіть на такій відстані я бачив, як його проміння грає й усміхається на їхньому узбіччі. Ми так повільно наближались до них, і я думав, що сплине багато часу, перш ніж досягнемо їх, як раптом віз крутонув і доставив нас до їхніх стіп. Верхи так притьмом вигулькнули назустріч, що якби фурман не осадив коней, повіз налетів би на паперть. Ми знову рушили в путь, трохи згодом покинули Мартенвіль; село, яке проводжало нас кілька секунд, зникло, й на обрії залишилися тільки шпилі його церкви та ще в'євікська дзвіниця; вони спостерігали нашу втечу, прощаючись кивками своїх сонячних шпилів. Коли-не-коли один з них відступав, щоб іншим було нас видно, потім дорога змінила напрямок, шпилі звертенилися трьома золотими починками й зникли з очей. Але трохи згодом, коли ми підїздили до Комбре й сонце вже сіло, я побачив їх востаннє здалеку. Тепер це були лише три квітки, вималювані на небесах, над низьким польовим видноколом. Вони нагадували мені також трьох дівчат із казки, які осмеркли на безлюдді; і поки ми чвалом їхали від них, а вони злякано металися в пошуках дороги, їхні шляхетні силуети позадкували, пригорнулись один до одного, сховались один за один, стопилися на ще рожевому небі в єдину темну масу, чарівну й покірну, й, нарешті, пропали в мороці».

Потім я забув про цю сторінку, та коли, сидячи на краєчку передка, куди фурман ставив звичайно кошика з птицею, придбаною на мартенвільському базарі, дописав, я відчув, що щасливий, з мене, завдяки цьому записові, спали, як камінь із серця, дзвіниці і те, що тайлося за ними, і я заспівав на ціле горло, схожий на курку, яка знесла яйце.

Цілими днями під час тих прогулянок я міг мріяти про те, яке це щастя — бути другом дюкині Германтської, ловити форель, кататися човном на Вівонні й, хоча жадібно поривався до цього щастя, я просив у такі хвилини від життя тільки одного: хай би воно все складалося з низки тихомирних післяполуденних годин. Ліворуч від дороги видніла ферма, досить відлегла од

двох інших, розташованих по сусідству. Від Комбре цю ферму відокремлювала лише дубова алея, по один бік якої зовсім близько тягнулися яблуневі садки, де росли на однаковій відстані одна від одної яблуні, вирисовуючи на спаді сонця японське мереживо тіней. Коли на зворотній путі я помічав цю ферму, серце моє тьохкало, я знав, що менше ніж за півгодини ми будемо вдома, і, як це буває в дні прохідок на германтську сторону, коли обідаємо пізніше, мене пошлють спати після першої ж страви. Моя мама, лишаючись за столом, як при гостях, не підніметься до мене побажати на добраніч.

Терен смутку, куди я збирався вступити, був так само відмежований од терену, де я шойно веселився, як іноді в небесах рожеву смужку відокремлює від зеленої чи чорної якась невидима риска. Ви бачите, птах летить по рожевому, наближається до краю, майже торкається чорняви, потім пропадає в ній. Ще мить тому круг мене роїлися бажання — піти в Германт, подорожувати, жити щасливо, тепер же я був настільки далекий від тих бажань, що їхнє здійснення не додало б мені жодної втіхи.

Як охоче я пожертвував би всім цим лише за те, щоб мені дозволили цілу ніч проплакати в обіймах у мами! За столом я тремтів, не зводячи стривожених очей з обличчя матері, яка не появиться ввечері в кімнаті, де я вже бачив себе в постелі. Мені хотілося померти, й цей стан триватиме до завтра, поки ранкове сонце, ніби садівник драбину, обіпре світляні свої пасмуги об мур, повитий настурціями, що спадають до вікна, і я зіскочу з ліжка й побіжу в садок, забувши про те, що знову настане вечір і разом з ним хвилина прощання з матір'ю.

Так прохідки на германтську сторону навчили мене розрізняти стани, які попеременно оволодівали мною на певний проміжок часу й навіть ділили між собою кожен мій день з пунктуальністю переміжної лихоманки: один наставляв і проганяв іншого. Хоча вони стикались, але це були зовсім різні терени, між собою ніяким світом не сполучні, отож, перебуваючи в одному стані, я не міг зрозуміти й навіть уявити собі, чого бажаю, чого страшуся, що роблю, поки перебуваю в іншому.

Отож мезеглізька сторона і германтська сторона пов'язуються для мене з безліччю дрібних подій в одному з тих життів, якими живемо рівнобіжно, в рясному на перипетії, в найбагатшому на пригоди, тобто в житті інтелектуальному. Ясно, воно еволюціонує в нас невловне, ми віддавна готуємо відкриття істин, які змінили для нас його сенс і подобу, освітили нам нові шляхи, але ця підготовча робота несвідома, віримо — ми відкрили їх того дня й тієї хвилини, коли вони стали для нас видимі. Квіти, які грали тоді в траві, вода, що струмувала на сонці, коротше, природа з її бездумним чи неухажним виразом, серед якої вони появились, завше супроводжувала спогад про них. І, звичайно, коли все це довго споглядав невідомий перехожий, мрійливий хлопча (так дивиться на царя загублений у юрбі хроніст), — цей куточок при-

роди, ця ділянка садка й гадки не мали, що завдяки перехожому вони довго житимуть з усіма їхніми мимолітними особливостями.

А проте моя екзальтованість не проочила ні запаху глоду, який оповивав живопліт і мав незабаром поступитися запахові шипшини, ні м'яких кроків по жорстві стежин, ні пухирця, що набубнявів біля водяної рослини на поверхні річки й одразу ж лопнув. І їй пощастило все це пронести крізь стільки років, тоді як протоптані тут стежки затрав'янили, повмирили ті, хто ними ходив, ба вмерла й сама пам'ять про них.

Іноді цей красвид, донесений мною допосі, зовсім відмежовується і, ніби квітнучий Делос, самотньо дрейфує в моєму мозку, а я не потраплю навіть сказати, з яких місць і з яких часів — чи, може, просто з марень — вилонився він. І все ж мезеглізьку сторону та германтську сторону я вважаю за найглибші поклади в духовній моїй землі, за найтвердіший ґрунт, на якому я зараз іще стою. А все це, бо, спостерігаючи це роками, за людьми, я був певен, що мені досі близькі й досі тішать мене тільки ті речі, тільки ті люди, з якими там зіткнувся. Чи то тим, що в мені вичерпалася живодавча снага, чи тим, що реальність твориться лише в пам'яті, але квіти, які я бачу вперше нині, здаються мені несправжніми. Мезеглізька сторона з отим бузком, глодом, блаватками, маком, яблунями; германтська сторона з її річкою, де кишіли пуголовки, з лататтям і жовтцем назавше створили для мене образ країни, де я хотів би жити, де б насамперед можна було ходити на тоню, кататися човном, бачити руїни Готичних твердинь і знаходити серед збіжжя монументальну церкву, таку, як храм Андрія Первозванного-в-полях, правдивий, сільський і золотавий, як скирта пшениці, й оскільки волошки, глід, яблуні, які мені трапляються на дорозі, коли гуляю, розташовані на тій самій глибині, на рівні моєї минувшини, вони відразу ж стають близькими моєму серцю.

І все ж у кожній місцині є щось індивідуальне, коли тебе огортає спрага знову побачити германтську сторону, ту спрагу не вгамуєш, прийшовши на берег річки, де росло б так само гарно, навіть ще гарніше, ніж на Вівонні, латаття, так само як, повертаючись додому ввечері, в часину пробудження туги, яка згодом переселяється в любов, причому в інших — назавше, — я не бажав би, щоб до мене прийшла прощатися мати, красивіша й розумніша від моєї рідної неньки. Ні, подібно тому, щоб я заснув щасливим сном, з тим безмежним спокоєм у душі, якого не могла дати жодна полюбовниця, бо ми сумніваємося в них, навіть коли ще їм віримо, й тому не владні над їхніми серцями так, як я був владний над серцем матері, коли вона з поцілунком віддавала його мені, віддавала беззастережно, цілковито, без угайки. Мені потрібна була вона, треба було, щоб вона наді мною нахилилась і я побачив у неї під оком рубець, який був мені так само дорогий, як усе її обличчя. Достоту так само мені потрібна германтська сторона, в тому вигляді, в якому я її знав, з фермою, розташованою дещо осторонь від двох інших, притулених одна до

одної при повороті на дубову алею. Потрібні моріжки, на яких, коли сонце робить їх дзеркальними, мов ставок, вимальовується листя яблунь. Потрібний увесь цей ландшафт із його самотності, яка обчаровує мене в безсонні ночі з якоюсь майже ворожбитською силою і розвіюється, тільки-но я прокинувся.

Безперечно, завдяки тому, що в мені нерозривно пов'язані розмаїті враження, пов'язані лише через те, що склалися вони одночасно, мезеглізька сторона й германтська сторона згодом принесли мені чимало розчарувань, ба більше: через них я допустився багато похибок. Адже я часто мріяв побачитися з тією чи тією людиною, не усвідомлюючи, що моя мрія викликана лише тим, що ця людина нагадала мені глід, і я переконував себе та інших, що в мені озвалася колишня симпатія, тоді як просто хотілося з'їздити туди. Але з цього ж таки приводу, а ще тому, що давні мої враження живуть у нинішніх, з якими в них є певний зв'язок, вони правлять їм за підпору, надають глибини, якогось особливого виміру. До того ж наділяють їх чарами, вагою, доступною лише мені. Коли літнього вечора сповнене гармонії небо починає рикати, як дикий звір, і всі нарікають на бурю, я один стою на мезеглізькій дорозі і крізь шум зливи з залассям удихаю дух невидимого й незбутного бузку.

Ось так я часто лежав до ранку, думаючи про комбрейські часи, про смутні безсонні вечори, про стільки днів, чий образ воскресений був недавно мені смаком — комбрейці сказали б «ароматом» — чаю й за асоціацією спогадів про те, що через багато років після мого від'їзду з цього містечка я дізнався про любов Сванна, яку той пережив ще перед моїм народженням. Дізнався до цяти, адже подробиці зібрати легше, якщо йдеться про людей, померлих кілька століть тому, ніж коли це пов'язане з твоїми ширими друзями. Така докладність здається справою неможливою, як здавалося колись неможливим розмовляти з іншим містом, поки не вигадано способу усунути таку незмогу.

Всі ці спроквола нагромаджені спогади мало-помалу утворили в мені одну цілість, не настільки проте однорідну, щоб я не міг розрізнити між ними — між найдавнішими й порівняно свіжими, посталими з аромату, а потім між спогадів іншої особи, яка поділилася ними зі мною,— якщо не розколини, якщо несправжні зсуви, то принаймні прожилки, цяточки, які в деяких гірських породах, у деяких мармурах зраджують походження, вік, «формацію».

(Пер. з франц. Анатолія Перепаді)

Рекомендована література

1. Андреев Л.Г. Марсель Пруст. — М., 1968.
2. Марченко Н.П. Матеріали до вивчення творчості М.Пруста // Всесвітня література. — 1999. — №11.
3. Ніколенко О. Концепція особистості у романі М.Пруста “Упошуках утраченого часу” (“Кохання Свана”) // Всесвітня література та культура. — 2000. — № 1.

4. Орлова О.В. Велична споруд з “піщинок пам’яті”. Матеріали до вивчення епопеї “У пошуках утраченого часу” // Зарубіжна література. — 1998. — № 7.
5. Тад’є Жан-Ів. Хроніка життя і творчості Марселя пруста // Всесвіт. — 1996. — № 10–11.

ФРАНЦ КАФКА (1883–1924)

Франц Кафка — один із провідних представників модернізму початку ХХ століття — справив величезний вплив на світову культуру. Майбутній письменник народився 3 липня 1883 року у Празі, в єврейській сім’ї. Батько письменника, Герман Кафка, був спочатку дрібним торговцем, а згодом завдяки наполегливості та вдалому шлюбові він заснував власний галантерейний бізнес. Герман Кафка був людиною грубою, жорстокою, деспотичною. Він мав похмурий і властолюбний характер, від якого страждали його рідні. Стосунки з батьком у Франца були надзвичайно складними. Про них йдеться у знаменитому «Листі до батька» (1919), який вперше було надруковано без купюр лише 1952 року. Батько відіграв непривабливу роль у житті сина. Він пригнічував його волю, ламав характер, вимагав від Франца участі у справах фірми. Крім того, Кафка залежав від сім’ї матеріально, був своєрідним заручником домашнього вогнища. Лише у віці 31 року в нього з’являється кімната далеко від батьків, до яких, однак, він згодом знову повернеться через хворобу. Утім, Кафка відчував до родини не лише почуття ненависті. Водночас він був глибоко прив’язаний до рідного дому, де його вважали невдахою. Це складне почуття зберігалось в Кафки протягом усього життя, відбившись у багатьох його творах.

Кафка вважав, що все незвичне в ньому він успадкував від роду матері — Юлії Леві — у якому були рабини, талмудисти, візіонери, ексцентрики, вихрести і божевільні. Утім, ставлення Кафки до матері було також складним. Юлія Кафка була доброю, слабкою жінкою, але, незважаючи на свою любов до сина, не проявляла своєї ніжності.хлопчик бачив її досить мало: весь день мати працювала у крамниці, але головне, вона завжди була бар’єром між сином і батьком.

З волі байдужого до єврейської релігії батька Кафка здобуває германізовану освіту. Він навчається в німецькій школі (з 1889 року) й гімназії (1893–1901). Але якщо Кафка створив безліч нотаток щодо сімейного життя, шкільних спогадів він практично не залишив. За відгуками друзів, нічим прикметним у шкільні роки він не відрізнявся. Влучну характеристику дав Кафці його однокласник і приятель Еміль Утіц (у майбутньому філософ): «Ми всі його любили й цінували, але ніколи ми не могли бути з ним повністю відвертими, він завжди був оточений якоюсь скляною стіною. Зі своєю спокійною та люб’язною посмішкою він дозволяв світу приходити до нього, але сам був закритий для світу». Кафка-гімназист увесь час сумнівається у своїх здібностях, хоча й належить до «блискучих» (але не кращих) учнів класу. На кожному іспиті він очікував провалу, хоча підстав для подібних страхів зовсім не було. Таким Кафка був усюди і завжди: водночас слухняним і невпевненим у собі, покірним і нещасливим, таким, що тремтить як перед майбутнім, так і перед теперішнім.

У 1901 році вісімнадцятирічний Кафка вступає до Празького університету, хоча й не відчуває в собі якогось покликання. Він несподівано починає навчання в університеті з хімії, але згодом вивчає право і германістику. У жовтні 1902 року

Кафка знайомиться з Максом Бродом, який став його найближчим другом. Під час студентських канікул, а пізніше відпусток Кафка любив подорожувати. Він здійснив поїздки до Німеччини, Франції, Швейцарії, Італії.

У червні 1906 року Кафка складає останній іспит і отримує ступінь доктора права. Протягом року він проходить стажування в суді. Відтак упродовж десяти місяців Кафка працює в агентстві Assicurazione Generali. А з 1908 року і майже до кінця життя Кафка служить в «Агентстві зі страхування робітників від нещасних випадків королівства Богемія». Функції його полягали в писанні звітів та газетних статей зі страхування робітників. Єдиним позитивним моментом у цій службі було те, що вона закінчувалася о 14 годині, що давало можливість займатися літературою. Не випадково початок кар'єри Кафки-чиновника збігається з дебютом Кафки-письменника. «Вільним художником» він так і не став, хоча все життя мріяв про це. Присвячуючи пообідній час сну, а ночі — літературній праці, Кафка швидко зруйнував своє здоров'я. У письменника розвинувся невроз, що тривалий час протікав приховано.

Наприкінці 1909 року Кафка починає вести свій знаменитий *«Щоденник»*, куди він записуватиме події свого життя, думки, начерки численних творів. У кінці його життя *«Щоденник»*, який Кафка вів нерегулярно, складатиме тринадцять грубих зошитів великого формату. Щоденники Кафки допомагають зрозуміти витоки його світовідчуття і художнього світу. Вони дають ключ до складної ідейної та образної структури його творів.

На службі у страховій компанії Кафка поступово просувався (з 1920 року він був шефом відділу), але подальшій кар'єрі завадила хвороба: у 1917 році Кафку вразив туберкульоз. 1922 року він змушений піти на пенсію. Наступного року він нарешті здійснив свою мрію — «втєкти» до Берліна. Однак стан здоров'я різко погіршився, і Кафка змушений повернутися до Праги. В останні тижні свого життя він майже втратив голос, спілкуючись за допомогою папірця. Кафка потерпав від тяжких фізичних і моральних страждань, однак до останніх миттєвостей свого життя не втрачав гумору. Згадаймо його слова: «Лікарю, дайте мені смерть, інакше ви вбивця». Помер він у санаторії Кірлінг під Віднем 3 червня 1924 року. Тіло Кафки було перевезено до Праги й поховано 11 червня на єврейському Страшницькому кладовищі.

Світовідчуття Франца Кафки було складним і трагічним. Його постійно переслідувало відчуття своєї самотності, відчуженості, роздвоєності. Він «фрозривався» між багатьма категоріями і речами, наприклад, між службою чиновника і творчістю, між німецькою і чеською мовами. Великий вплив на Кафку мали виховання й оточення. Він нерідко почував недовіру до людей та відчуження, мав нахил до песимізму, не почувався своїм ні в німецькому, ні в чеському середовищі. Фізично він був кволий і важко пристосовувався до світу, в якому жив. Тривалий час Кафка потерпав від безсоння й хворобливо реагував на найменший шерех. Щоденники Кафки сповіщають про нічні кошмари, турботи та страхіття, які володіли письменником. До Кафки приходили видіння. Акт творіння проходив у нього у стані, схожому на екстаз. У такі миттєвості Кафка відчував безмежне розширення своєї особистості, за його словами, «до меж людського». З роками ці стани, що лякали його, посилювалися й траплялись усе частіше.

Франц Кафка — автор романів, новел, притч, афоризмів. За його життя було видано лише кілька невеличких за обсягом книжок: «Споглядання» (1912), «Сільський лікар» (1919), «Голодомайстер» (1924). Після смерті письменника було надруковано

понад 30 новел і всі три романи Кафки («Америка», «Процес» і «Замок»). Видав їх Макс Брод, якому Кафка заповідав знищити все з написаного і неопублікованого.

Нині спадщина письменника складає десять томів: крім романів, новел, притч, афоризмів, начерків, сюди входять «Щоденники» 1910–1923, «Листи 1902–1924», «Листи до Мілени» (їхній адресат — подруга Кафки, чеський літератор і перекладачка М. Єсенська), «Листи до Феліції» (їх основні адресати — наречена Кафки Ф. Бауер та її приятелька Грета Блох), «Листи до Оттле та родини» (адресати — улюблена сестра й батьки). Те, що сам Кафка вважав за можливе опублікувати, складає чи не шосту частину його творів.

Франц Кафка створив незвичний художній світ — абсурдний, жахливий, незрозумілий, одне слово — «кафкіанський». Він вражає дивним поєднанням буденного і фантастичного, трагічного й іронічного, абсурдного і закономірного. Усе, що відбувається в ньому, не має логічного пояснення, але дає можливість відчутти порушення духовних зв'язків: руйнацію моралі, поширення суспільного хаосу у світі. Альбер Камю зазначав, що, «бажаючи виразити абсурд, Кафка застосовує логіку».

Письменик був «аскетом» у стилі, він практично не вживав тропів, а його оповідь — некваплива, сухувата, зовні традиційна та навіть архаїзована. Кафка писав ясно і простою, але канцеляризованою мовою, використовуючи науково-діловий стиль свідомо, щоб виразити реальність, юридично точно описати її, немовби складаючи протокол про ту чи іншу подію.

Своєрідність стилю Франца Кафки полягає також у тому, що він *моделює дійсність крізь свідомість персонажа*, без будь-якого авторського коментарю. Свідомість героя використовується як єдина можливість споглядання за тим, що відбувається. Така суб'єктивна перспектива зору героя допомагає передати атмосферу невизначеності й багатозначності. Особливістю художнього мислення Кафки є і його *фрагментарність*. Вона визначила тяжіння письменника до малих жанрів «роздуму», «повідомлення», «афоризму». Рання мала проза Ф. Кафки, створена ним протягом 1904–1910 рр., увійшла до збірки «Споглядання». Уже в перших творах письменника звучали типово «кафкіанські мотиви» — знецінене життя, негуманне ставлення до людини, її жахлива самотність та відчайдушні спроби бунту. Окремий описаний у новелі чи притчі випадок підноситься до типового, загального. Уже в ранніх своїх творах Кафка прагне надавати неправдоподібним ситуаціям зовнішньої правдоподібності, а парадоксальний зміст вміщувати у прозаїчну, буденну форму.

Перевтілення (1912). Новелу «Перевтілення» Кафка наважився опублікувати лише через два роки після створення. Серед літературних джерел «Перевтілення» називають «Метаморфози» Овідія і «Двійника» Достоевського. Новела Кафки має й *автобіографічні джерела*: у щоденнику Кафки міститься запис про те, що він на якийсь час відчув себе вкритим панциром.

Головний герой твору — Грегор Замза, пражанин, син незаможних міщан. П'ять років тому Замза-старший втратив майже всі свої гроші, після чого Грегор поступив на службу до одного з кредиторів батька. Він став комівояжером, торговцем сукном. Тоді батько зовсім припинив працювати, мати хворіла на астму, а сімнадцятирічна сестра Грета ще не працювала. Грегор утримує всю сім'ю, він підшукав квартиру на Шарлотенштрассе, де усі нині мешкають. Сім'я може дозволити собі утримувати покійку Анну (їй 16 років) і кухарку. Грегор постійно в роз'їздах, він пропонує зразки

тканин клієнтам. Але в перерві між діловими поїздками він ночує вдома, де й відбулася з ним ця жахлива метаморфоза.

Життя родини докорінно змінюється, батько і мати мусять працювати, сестра — вести домашнє господарство. До того ж, жахливого комашиного вигляду Грегора не зносить уся родина, від нього всі відсахнулися. Його замкнули в кімнаті, а в разі потреби йому часом прислуговує сестра. Грегор невимовно страждає. Адже, ставши комахою, він зберігає мислення людини, власне «я», намагається поводитись, як і колись. Його намагання якось полегшити життя рідних не мають успіху. Батько сповнився відради до сина. Навіть сестра, яка ще зберігала до брата якусь долю прихильності, стає нетерплячою і зверхньою у своєму ставленні до нього. Врешті Грегор розуміє, що єдиним розумним виходом з цього безглузлого становища є смерть. Поранений батьком у черговій сімейній сутичці, він захворів, втратив апетит і помер у самотині.

Вражає те, що ніхто з персонажів новели не має ні крихти співчуття до нещасного, ніхто не замислюється, чому сталася незвичайна метаморфоза, нікого не цікавить душевний стан Грегора. Усі сприймають жахливу подію як належну і неминучу.

Кафка вболіває за нещасну маленьку й нікчемну людину, яка, одначе, не заслуговує на зневагу, жорстоке, бездушне й байдуже ставлення. Адже почуття Грегора до своєї бруталної родини були благородні, він хотів їй добра.

«Перевтілення» — вираження драми самого Кафки, котрий відчував себе чужим у власній сім'ї, розгорнена метафора його комплексу провини перед батьком і родиною. Французький дослідник життя і творчості Кафки Клод Давід зазначає: «Грегор Замза — це явно Франц Кафка, перетворений своїм характером, своєю схильністю до самотності, своєю нав'язливою думкою про писання в певну подобу монстра; він послідовно відрізаний від роботи, сім'ї, зустрічей з іншими людьми, зачинений у кімнаті, куди ніхто не наслідуються ступити ногою і яку поступово звільняють від меблів, незрозумілий, зневажливий, відразний об'єкт в очах усіх». Але незважаючи на те, що Замза — один з автобіографічних «портретів» Кафки, цей образ має глибокий узагальнюючий зміст, адже він виражає трагічне світосприйняття людини ХХ ст., що відчуває на собі тиск зовнішніх обставин — ворожих, абсурдних і сповнених зла.

Перевтілення Грегора на комаху — яскрава *метафора відчуження людини від усього світу*. Втративши людську подобу, герой опинився за межами людського існування. Він автоматично був позбавлений права займати в суспільстві хоча б найнижчий щабель, і навіть у власній родині він не міг претендувати на будь-яке «людське» місце. Історія його поступового виштовхування з кола близьких людей, що завершилася сімейним судом і відвертим бажанням Грегорів смерті, у символічному плані прочитується як процес безжалісного відторгнення «хворої» своїм нещастям людини благополучним байдужим суспільством. У цьому розумінні метаморфоза охоплює не лише Грегора, а й членів його родини: якщо Грегора вона калічить, то його батька, матір та сестру викриває, виявляючи за фасадом сімейної ідилії правду, корисливість, егоїзм, огиду до нещасного, готовність його зректися.

Сюжет і композиція новели мають свої особливості. «Перевтілення» складається із трьох розділів, у кожному з яких вміщується певний елемент сюжету. У першому — *зав'язка* твору (перевтілення Грегора), у другому — його *кульмінація* (вигнання Грегора батьком, «бомбардування» яблуками), у третьому — *розв'язка* (смерть Грегора).

Кожен із розділів відображає певний *конфлікт* Грегора зі світом. У *першій частині*, де зображується зіткнення Грегора з повіреним і батьком, конфліктна ситуація

зумовлюється прагненням Замзи-комахи довести свою людську гідність та незмінність свого соціального статусу. У *другій*, де розгортається боротьба героя з матір'ю і сестрою навколо жіночого портрета, який символізує кохання, виявляється бажання героя зберегти свій інтимний, знову ж таки людський, але автономний від соціуму та родини, внутрішній світ. У *третьій* Грегор озивається на звуки скрипки, і це свідчить про його потяг до мистецтва, до найвищих духовних скарбів. І в усіх трьох випадках герой зазнає поразки. У такий спосіб Кафка доводить свою думку про те, що найважливіші гуманістичні цінності виявляються на початку ХХ ст. неспроможними, а нещастя відчуженості —неподоланим. При цьому опір, який чинить Замза, має підкреслено невиразний характер, адже за людські привілеї бореться комаха. Це від початку новели надає іронічної тональності прагненням і діям Грегора.

Кафка зображує і *три стани ставлення* до Грегора його родини. У першій частині — розгубленість. У другій — Грегор для них вже чужий: сестра заходила до нього «як до важкохворого або навіть як до чужого». Але родина ще сподівається, що все налаштується і до Грегора повернеться його звичайний вигляд. У третій частині родина відверто вороже ставиться до Грегора.

Три інтер'єри оточують Грегора у трьох частинах: спочатку — це досить непогано облаштована кімната молодого чоловіка, потім — пуста, а вже згодом — зважице непотрібних речей.

Як і інші твори Франца Кафки, «Перевтілення» вражає синтезом *реального і фантастичного*. Фантастика і реальність у Кафки тісно взаємодіють і взаємоповнюють. Найнеймовірніше й найабсурдніше відбувається в найбуденнішій обстановці. Вторгнення фантастичного у кафкіанський світ не супроводжується якимось романтичними казковими ефектами. Мало того, воно ні в кого не викликає подиву, сприймається, як щось природне.

Говорячи про «фантастичний реалізм» Кафки, можна пригадати і видатних письменників минулого, які також намагалися стикати неправдоподібне з вірогідним. Подібні спроби робили Рабле і Свіфт, Гофман і Гюго, Гоголь і Достоєвський. А серед тих, хто йшов слідом за «магічним реалізмом» Кафки в літературі ХХ століття, — Булгаков і Набоков, Йонеско і Дюрренматт, Маркес і Кортасар.

Отже, Ф. Кафка у своїй новелі «Перевтілення» показав, що реальний світ, який здається людям цілком нормальним, насправді жорстокий і жахливий. У ньому нікому немає ніякого діла до «маленької людини». Вона замкнена в колі своїх проблем, і лише смерть може звільнити її з духовної в'язниці.

Перевтілення

Прокинувшись одного ранку з неспокійного сну, Грегор Замза побачив себе в своєму ліжку перетвореним на велику комаху. Він лежав на своїй панцероподібній твердій спині і, підносячи трохи голову, бачив свій випнутий брунатний, поділений дугастими стяжками живіт, на висоті якого, майже зовсім готова сповзти, ледве трималася ковдра. Безліч у порівнянні з обсягом тіла жалюгідно тоненьких його ніжок безпомічно мерехтіли йому перед очима.

«Що зі мною сталося?» — подумав він. Це вже не сон. Його кімната, справжня, дещо мала кімната стояла в своїх чотирьох, добре знайомих стінах. Над столом, на якому був розкладений розпакований набір зразків сукна — Замза був комівояжером, — висіла картина, яку він недавно витяв з одного ілюстрованого журналу й оправив у гарну золочену раму. На ній була зображена дама в хутряній шапочці й хутряному боа, вона сиділа випростано й простягала до глядача важку хутряну муфту, в якій рука зникала до самого ліктя.

Потім погляд Грегора впав на вікно, і від похмурої погоди — чути було стукіт дощових крапель по блискі підвіконня — він поринув у глибоку меланхолію.

«Як добре було б ще трохи поспати й забути весь цей одур», — подумав він, але це було зовсім неможливе, бо він звик спати на правому боці, а в теперішньому стані не міг повернутися. Хоч як не кидався він з усієї сили на правий бік, кожного разу знову перевертався на спину. Він пробував так добру сотню разів, заплющував очі, щоб не бачити мерехтливих ніжок, і перестав аж тоді, як почув у боку ніколи не знаний йому легкий, тупий біль.

«Ах, Господи, — подумав він, — який важкий фак обрав я собі! День-у-день у дорозі. Службові турботи багато важчі, ніж на місці в торговельному закладі, а ще до того на мені тяжать ці муки подорожей, клопоти з пересіданнями, нерегулярна, погана їжа, завжди змінне, завжди нетривале товариство, яке ніколи не переходить у сердечні стосунки. Хай його чорти беруть усе це!»

Він почув легеньку сверблячку в горішній частині живота; посунувся злегка спиною ближче до спинки ліжка, щоб краще піднести голову; знайшов свербляче місце, що було густо вкрите дрібними білими цяточками, які йому годі було збагнути, і хотів однією з ніжок намацати це місце, але відразу ж смикнув її назад, бо при дотику його охоплював холодний дроз.

Він сповз знову на попереднє місце.

«Це передчасне пробудження, — подумав він, — робить людину божевільною. Людина мусить виспатися. Інші комівояжери живуть, як жінки в гаремі. Коли я, наприклад, десь перед обідом заходжу до ресторану, щоб переписати потрібні замовлення, ці панове сидять ще при сніданку. Якби спробував так при моєму хазяїні — відразу вилетів би. Хто знає, чи це й не було б дуже добре для мене. Якби я не тримався заради своїх батьків, давно вже взяв би розрахунок; я підступив би до хазяїна й висловив би все, що про нього маю в своєму серці. Він мусів би звалитися з-за пульту! Теж мені ще звичка — сісти за пульт і згори вниз говорити зі службовцем, який до того ж, з огляду на глухоту хазяїна, мусить підступити зовсім близько. Але надія ще не зовсім утрачена; як зберу колись грошей, щоб сплатити йому борг батьків — це може потривати ще п'ять-шість років, — конче так зроблю. Тоді відітну за одним разом. А поки що мушу вставати, бо мій потяг відходить о п'ятій».

І він кинув оком на будильник, що вицокував на шафі.

«Небесний Боже!» — подумав він. Було вже пів на сьому, і стрілки спокійно рухалися вперед, навіть минула вже половина, було без малого три чверті. Хіба що будильник не дзвонив? З ліжка видно було, що він правильно наставлений на четверту годину; певно, що він дзвонив. Так, але ж чи можна спокійно проспати той дзвінок, від якого стрясаються меблі? Хоч він і спав неспокійно, але, мабуть, трохи міцніше. Що йому тепер робити? Наступний потяг відходить о сьомій годині, щоб захопити його, треба було б божевільне поспішати, а колекція зразків ще не спакована, та й він сам почував себе щось не дуже свіжо й бадьоро. А навіть якби він ще й устиг до потягу, однак не уникнути лайки хазяїна, бо ж посланець фірми чекав на нього біля п'ятигодинного потягу і вже давно повідомив про його спізнення. Це був вислужник хазяїна, безхарактерний і дурний. А що як удати з себе хворого? Та це було б прикре й підозріле, бо Грегор за свою п'ятирічну службу жодного разу не хворів. Напевне хазяїн прийшов би з лікарем від каси хворих, дорікав би батькам за лінивість сина й відкидав би всі заперечення, посилаючись на лікаря від каси хворих, для якого взагалі існують тільки здорові, але ледачі до праці люди. І, зрештою, чи не мав би він у цьому випадку трохи рації? Як не зважати на надмірну заспаність, викликану довгочасним сном, Грегор справді почував себе зовсім добре і навіть мав якийсь особливо свіжий апетит. Коли він на швидкуруч передумав усе це, не зважаючись устати з ліжка — будильник саме пробив три чверті на сьому, — хтось обережно постукав у двері в головах ліжка.

— Грегоре, — кликали його, це була мати, — уже три чверті на сьому. Ти не збираєшся їхати?

Цей ласкавий голос! Грегор злякався, почувши свій власний голос, яким відповів; це був безсумнівно його попередній голос, але наче з глибини до нього домішувався нестримний болючий писк, який просто таки лише в першу мить не позбавляв слів виразності, щоб у дальшому вже звчанні так їх деформувати, що не було певності, що правильно їх почують. Грегор хотів докладно відповісти й усе пояснити, але за цих обставин обмежився лише тим, що сказав:

— Так, так, дякую, мамо, я вже встаю.

Через дерев'яні двері зміна в голосі Грегора зовні була непомітна, бо матір заспокоїла його відповідь, і вона відійшла. Але з цієї короткої розмови інші члени родини помітили, що Грегор несподівано для них був ще дома, і в протилежні двері вже стукав батько, легенько, але кулаком:

— Грегоре, Грегоре, — гукав він, — що сталося? — І за якусь мить він обізвався знову стишеним голосом: — Грегоре, Грегоре!

А при інших бічних дверях тихо квилала сестра:

— Грегоре, ти хворий? Чимось тобі допомогти?

Грегор, намагаючись найвиразнішою вимовою з довгими паузами між словами надати своєму голосові найбільшій виразності, відповів на обидва боки:

— Я вже готовий.

Батько й повернувся до свого сніданку, а сестра далі шепотіла:

— Грегоре, відчини, благаю тебе.

Але Грегор і не думав відчиняти, тішачись своєю виробленою в подорожах звичкою замикати на ніч двері навіть і вдома.

Зрештою, він хотів спокійно й без перешкод устати, одягнутися й на-самперед поспіяти, а тоді вже думати про решту, бо, як він помітив, у ліжку не дійшов би з своїми думками до жодного розумного висновку. Він пригадав, що часто в ліжку, можливо, з незручного лежання, він відчував якийсь легкий біль, який опісля здавався просто витвором уяви, і тепер він був дуже цікавий знати, як поступово розвіюється сьогоднішній запаморочення. Що зміна в голосі була тільки передвісником порядної простуди, професійної хвороби комівояжерів, у цьому не було жодного сумніву.

Скинути ковдру було дуже просто; вистачило трохи надутися, й вона сповзла сама. Але далі було важко, особливо ж тому, що він був незвично широкий. Йому треба було б рук і ніг, щоб підвестися, але, замість них, він мав лише багато ніжок, які безперервно метелялися сюди й туди, і він ніяк не міг над ними панувати. Коли він хотів зігнути одну з них, тоді саме ця випростувалася, а коли йому врешті вдавалося зробити з цією ногою те, що хотілося, в цей самий час усі решта працювали довільно в найболучішому збудженні.

«Тільки не лишатися без потреби в ліжку», — подумав Грегор. Спочатку він хотів вибратися з ліжка нижчою частиною свого тіла, але ця нижча частина, якої він ще не бачив і не міг скласти собі про неї жодного уявлення, виявилася дуже неповороткою; справа рухалася повільно; і коли він нарешті майже люто всіма силами безоглядно рвонувся вперед — зле розрахував напрям, сильно вдарився об бильце в ногах, і гострий біль, який він відчув, дав йому зрозуміти, що саме нижня частина його тіла була тепер, мабуть, найвразливіша.

Тому він спробував видобути з ліжка спочатку верхню частину й обережно зсунув голову на край ліжка. Це йому вдалося легко, і, попри свою широчінь і вагу, вся маса тіла повільно сунулася за рухом голови. Але щойно голова звисла вільно в повітрі за межами ліжка, як страх зупинив його від дальшого висунання, бо, впавши так, голова лишилася б не пораненою хіба якимось чудом. А саме ж тепер будь-якою ціною він не смів втратити притомність; ліпше лишатися в ліжку.

Та коли він по таких самих зусиллях, стогнучи, повернувся в попереднє положення і знову побачив свої ніжки, які ще лютіше змагалися між собою, і

не знайшов ніякої можливості дати спокій і порядок цій сваволі, тоді сказав він собі знову, що лишатися в ліжку неможливо і що було б найрозумніше офірувати всім, аби лиш була хоч найменша надія на звільнення з ліжка. А заразом він не забував іноді пригадувати собі, що спокійне і найспокійніше обміркування багато краще від одчайдушних рішень. У ці хвилини він якнайпильніше вдивлявся в вікно, але, на жаль, вигляд ранкового туману, що крив навіть протилежний бік вузької вулиці, мало додавав певності й бадьорості.

«Уже сьома година, — подумав він при нових ударах будильника, — уже сьома година, і досі ще такий туман».

Якусь мить він лежав спокійно, слабо дишучи, наче б від повного спокою сподівався повернутися до нормального й самозрозумілого становища.

Але потім сказав собі: «Перш ніж ударить чверть на восьму, я безумовно мушу зовсім вибратися з ліжка. А зрештою, вже й до того часу хтось прийде від фірми, щоб спитати за мене, бо магазин відкривається о сьомій годині».

І він заходився знову рівномірно висувати своє тіло з ліжка всією своєю довжиною. Коли він таким способом впаде з ліжка, голова, що на цей випадок буде високо піднесена вгору, може лишитися не ушкодженою. Спина здавалася твердою; їй нічого не станеться при паданні на килим. Найбільше непокоїв його голосний удар, що мусить статися при падінні й викличе за всіма дверима як не переляк, то в кожному разі неспокій. Але треба було зважитися.

Коли Грегор уже наполовину звисав з ліжка — нова метода здавалася скоріше грою, ніж напруженням, бо йому вистачало лише сунутися спиною; тоді впало йому на думку, як усе було б просто, якби хтось йому допоміг. Двох сильних людей — він мав на увазі батька й покоївку — цілком би вистачило. Вони лише засунули б руки під його вигнуту спину, щоб виїняти з ліжка, схилитися з вантажем і тоді тільки терпляче пильнувати, щоб він обернувся на підлозі, де вже й ці ніжки матимуть якесь застосування. Отже, чи не покликати справді на допомогу, не зважаючи на замкнені двері? При всьому своєму нещасті він не міг стримати посмішки від цієї думки.

Уже він посунувся так далеко, що під час сильного ривка ледве утримував рівновагу, і скоро мусів остаточно зважитися, бо було вже за п'ять хвилин чверть на восьму, як почув дзвінок на вході до помешкання.

«Це хтось з магазину», — сказав він собі й майже завмер, а ніжки тим часом затанцювали ще скоріше. Хвилину все було тихо.

«Вони не відкривають», — подумав Грегор, опанований якоюсь дикою надією. Але потім звичайно, як завжди, покоївка пішла важкими кроками до дверей і відкрила. Грегорові вистачало почути лише перше слово привітання відвідувача, як він уже знав, хто це був: управитель власною особою. За що Грегор був приречений служити в такій фірмі, в якій при найменшому спізненні відразу вдаються до найбільших підозрінь? Чи ж усі без винятку служ-

бовці були ганчірками, чи не було між ними щиро відданої людини, яка, не віддавши пари ранкових годин службі в магазині, божеволіла від закидів сумління, при тому не будши спроможною підвестися з ліжка? Чи не вистачало послати учня, щоб запитати — якщо вже взагалі це випитування було конче потрібне, — мусів приходити сам управитель і своєю появою всій невинній родині показувати, що розслідування такої підозрілої справи можна довірити лише управителю? І більше в наслідок роздратування, яке опало його від цих думок, ніж у висліді свідомого рішення, рвонувся він усією силою з ліжка. Стався досить лункий удар, але справжнього хряскоту не було. Килим дещо пом'якшив удар, та й спина була еластичніша, ніж уявляв собі Грегор, тому пролунав не дуже разючий, глухий звук. Лише голову тримав він не досить обачно й ударився нею; він повернув її від злоти та болю потерся об килим.

— Там щось упало, — мовив управитель у суміжній кімнаті ліворуч. Грегор намагався уявити собі, чи не могло колись статися й з управителем це саме, що сьогодні сталося йому. Таку можливість, властиво, можна припускати. Але, наче грубо відповідаючи на це питання, управитель зробив пару чітких кроків у суміжній кімнаті, заскрипівши лакованими чобітьми. З суміжної кімнати праворуч жебоніла сестра, щоб поінформувати Грегора:

— Грегоре, прийшов управитель.

«Я знаю», — мовив Грегор сам собі, але піднести голос так, щоб чула сестра, не зважився.

— Грегоре, — обізвався вже батько з суміжної кімнати ліворуч, — прийшов пан управитель і питається, чому ти не від'їхав ранковим потягом. Ми не знаємо, що йому сказати. А зрештою, він хоче говорити з тобою особисто. Отже, відкрий, будь ласка, двері. Він уже буде ласкавий пробачити нелад у кімнаті.

— Добрий день, пане Замзо, — гукнув тим часом дружньо управитель.

— Він хворий, — мовила мати до управителя, коли батько ще говорив через двері. — Він хворий, вірте мені, пане управителю. Бо інакше чого він спізнився б на потяг! Хлопцеві тільки те й у голові, що магазин. Я майже гнівалася, що він вечорами нікуди не виходить; от і тепер він був вісім днів у місті, але шовечора сидів дома. Отак сидить коло нас при столі або читає часопис чи вивчає розклад потягів. Ото тільки й розваги для нього, що вирізувати пилочкою щось у дереві. Ось, наприклад, за два-три вечори він вирізав маленьку рамку. Ви здивувалися б, яка вона гарна. Висить вона там у кімнаті; зараз ви побачите її, як Грегор відкрис. Я дуже щаслива, що ви тут, пане управителю; ми самі не упросили б його відкрити двері, бо він такий затятий; і хоч напевно хворий, але заперечував би це вдень.

— Зараз іду, — сказав Грегор тихо й обережно, але не ворухнувся з місця, щоб не пропустити жодного слова з розмови.

— Інакше, пані, я й не можу пояснити, — сказав управитель. — Сподіваюся, що немає нічого поважного. Хоч, з другого боку, мушу сказати, що ми ділові люди, — якщо хочемо, на жаль чи на щастя — легке недомагання дуже часто мусимо просто не помічати з уваги на справи.

— Отож, чи може пан управитель зайти вже до тебе? — питав нетерпляче батько, стукаючи знову в двері.

— Ні, — відповів Грегор. У суміжній кімнаті ліворуч запала прикра тиша, у кімнаті праворуч сестра почала тихо схлипувати.

Чому сестра не приєдналася до інших? Мабуть, щойно встала з ліжка і ще не починала вдягатися. Але чому вона плаче? Що він ще не встав і не впустив управителя, що він ризикує втратити посаду і що тоді хазяїн знову почав би переслідувати батьків своїми давніми вимогами? Але ж це поки що зайві турботи. Бо Грегор ще ніде не дівся і зовсім не мав на думку залишити у скруті батьків. У цю мить він, правда, лежав на килимі, і ніхто, знаючи його прикре становище, не міг би поважно вимагати, щоб він впустив управителя. Але за цю дрібну неввічливість, яку пізніше легко буде виправдати, не можуть Грегора негайно звільнити. І Грегорові здавалося, що було б багато розумніше дати йому зараз спокій, замість плачем і намовами заважати йому. Але знову ж кажучи, непевність турбувала їх і виправдувала їхню поведінку.

— Пане Замзо, — гукнув уже управитель підвищеним голосом, — що сталося? Ви забарикадувалися в своїй кімнаті, відповідаєте — так або ні, спричиняєте своїм батькам важкі, непотрібні клопоти і нечуваним способом — це лише між іншим — ухиляєтеся від своїх службових обов'язків. Я говорю тут від імені ваших батьків і вашого хазяїна та прошу зовсім поважно дати мені негайно виразне пояснення. Я дивуюсь, я дивуюся. Я вважав вас за спокійну, розсудливу людину, і от тепер вам, здається, захотілося раптом продемонструвати свої дивацькі примхи. Хазяїн, правда, висловив мені сьогодні вранці можливе пояснення вашого спізнання; воно стосувалося довіреної вам нещодавно готівки, але я справді майже поклав своє слово чести на те, що це пояснення не обгрунтоване. Ну, але тепер я бачу тут вашу незбагненну зягатисть і зовсім трачу бажання заступатися за вас у найменшій дрібниці. А ваше становище у кожному разі не найміцніше. Спочатку я мав намір все це сказати вам наодинці, а що ви даремно марнуєте свій час, то я вже й не знаю, чому б і панству вашим батькам не чути цього. Отож, ваші успіхи останнім часом були дуже незадовільні; правда, тепер не дуже сприятливий для торгівлі сезон, це ми знаємо; але таких сезонів, щоб не робити жодних операцій, взагалі немає, пане Замзо, не може бути.

— Але, пане управителю, — вигукнув обурений Грегор, забувши від збудження усіх останніх, — я зараз за одну мить відчиню. Легка хвороба, запаморочення перешкодило мені встати. Я ще лежу зараз у ліжку. Але мені вже знову краще. Саме я підводжуся з ліжка. Лише хвилинку терпіння. Воно

ще не так добре, як мені здавалося. Але вже ліпше. Так людину може схопити! Ще вчора увечері я почував себе зовсім добре, мої батьки це знають, або краще сказати, вже вчора я мав легеньке передчуття. Належало б мене оглянути. І чому я не повідомив магазин? Але завжди думається, що подолаєш хворобу, не лишаючись дома! Пане управителю! Пожалуйте батьків! На всі ті закиди, які ви мені щойно зробили, немає ніяких підстав; мені не говорено про це жодного слова. Можливо, ви не читали останніх замовлень, які я надіслав. А зрештою, ще восьмигодинним потягом я вирушу в подорож, пара годин спокою мене зміцнили. Не затримуйтеся, пане управителю; я зараз сам буду в магазині; і будьте ласкаві сказати це й замовити за мене слово хазяїнові.

І, з поспіхом витискаючи ці слова та ледве розуміючи сам, що каже, він у висліді уже пророблених у ліжку вправ легко наблизився до шафи й силкувався тепер випростатися коло неї.

Він, власне, хотів відчинити двері, вийти й поговорити з управителем; йому цікаво було знати, що ті інші, що так добивалися тепер до нього, сказали б, побачивши його. Якби вони злякалися, Грегор звільнився б від відповідальності й заспокоївся б. Якщо ж вони все сприймуть спокійно, тоді й він не має підстав турбуватися і, поспішивши, справді ще зможе бути на станції о восьмій годині. Спочатку він сковзнувся кілька разів зі слизької шафи, але нарешті зробив останній ривок і випростався; на біль у нижній частині тіла він уже зовсім не зважав, хоч як його пекло. Тепер він схилився на спинку ближчого стільця, схопившись ніжками за його край. А завдяки цьому опанував себе й стишився, бо тепер треба було слухати управителя.

— Чи ви зрозуміли бодай одне слово? — запитав управитель батьків. — Він робить з нас дурнів!

— Ради Бога, — заволала мати вже крізь сльози, — може, він тяжко хворий, а ми мучимо його. Грето! Грето! — гукнула вона потім.

— Що, мамо? — озвалася сестра з другого боку. Вони розмовляли через кімнату Грегора.

— Ти негайно мусиш бігти по лікаря. Ти чула, що говорив тепер Грегор?

— Це був тваринний голос, — сказав управитель, на диво тихо супроти крику матері.

— Анно! Анно! — кричав батько через передпокій до кухні й плескав у долоні, — негайно покликати слюсаря!

І двоє дівчат, шелестячи одягом, уже бігли через передпокій — як швидко вдяглася сестра? — й відчинили навстіж двері. Стуку зачинених дверей не було чути. Певно, вони кинули їх відчиненими, як звичайно робиться в домах, де сталося велике нещастя.

Але Грегор помітно заспокоївся. Його слів таки не розуміли, хоч він вимовляв їх досить ясно, ясніше, ніж звичайно, можливо, від при звичання

його вуха. На всякий випадок вони вже були певні, що з ним не все в порядку, й готові були прийти йому на допомогу. Певність і рішучість, з якою вживано перших заходів, вплинула на нього приємно. Він відчув себе знову в людському оточенні та сподівався від обох, від лікаря й слюсаря, хоч і не тямив різниці між ними, блискучих і приголомшливих наслідків. Щоб до наступних вирішальних розмов мати найчистіший голос, він легенько відкашлявся, звичайно намагаючись робити це зовсім глухо, бо, можливо, вже й цей звук лунав би відмінно від людського кашлю, чого він сам уже не був певен. У бічній кімнаті тим часом запанувала цілковита тиша. Може, батьки сиділи з управителем при столі і говорили пошепки, а може, всі притислися до дверей і слухали.

Грегор повільно підсувався зі стільцем до дверей, відчепився там від нього, схилився на двері, утримався коло них випроставшись — бо лапки його ніжок були трохи липкі — й відпочив одну мить від напруження. А потім заходився раптом обертати ключ у замку. Виявилось, на жаль, що він не має справжніх зубів — чим тепер схопити ключ? — зате щелепи були досить таки сильні; з їх допомогою він справді урухомив ключ, не зважаючи на те, що цим напевно завдав собі якогось ушкодження, бо з рота потекла якась брунатна рідина, попливла по ключу й капала на підлогу.

— Ось послухайте, — сказав управитель, — він обертає ключ.

Це дуже підбадьорило Грегора. Йому здавалося, що всі кричали до нього, батько й мати теж:

— Ще, Грегоре, — наче кричали вони, — натискай дужче, дужче натискай на замок!

І, уявляючи собі, що за всіма його зусиллями напружено стежать, він нестямно зосередив усі свої сили на ключі. Відповідно до оборотів ключа танцював він навколо замка; тримаючись тепер вертикально тільки з допомогою рота, він, залежно від потреби, повисав на ключі або тиснув униз усією вагою свого тіла. Дзвінкий звук нарешті відімкнутого замка достоту ніби збудив Грегора. Відітхнувши, він мовив собі: «Отже, я не потребував слюсаря», — і поклав голову на клямку, щоб зовсім відчинити двері.

Тому що він цим способом мусів відчиняти двері, його самого ще зовсім не було видно, як вони вже досить широко відчинилися. Тепер йому ще треба було повільно обкрутитися навколо ступки дверей, і то дуже обережно, якщо він не хотів на самому порозі кімнати розпластатися на спині. Він був ще заклопотаний цим складним рухом і не мав часу поглянути на інших, як уже почув голосне «О!» управителя — воно прозвучало як посвист вітру, а тепер побачив і його самого, що, стоячи найближче до дверей, затуляв рукою відкритий рот і повільно сунувся назад, наче на нього тисла якась невидима, рівномірно діюча сила. Мати — вона стояла тут, не зважаючи на присутність управителя, з розпатланим за ніч, високо наїжаченим волоссям, — дивилася

спочатку зі схрещеними руками на батька, потім ступила два кроки до Грегора і впала серед спідниць, розвіяних навколо неї, низько спустивши на груди голову. Батько загрозовито стиснув кулаки, наче хотів заштовхати Грегора назад до його кімнати, потім непевно озирнувся навколо по вітальні, закрив очі руками й заплакав, аж затряслися його могутні груди.

Грегор не заходив до кімнати, а сперся з середини на закріплену ступку дверей, так що видно було лише половину його тіла й схилену набік голову, що виглядала до присутніх. Тим часом надворі значно прояснилося; потойбіч вулиці ясно вимальовувався витин протилежного безмежного будинку — лікарні — з рівномірними гострими прорізами вікон на фасаді; дощ падав ще, але лише великими, нарізно видимими й буквально одиничне спадаючими на землю краплями. Сніданковий посуд у надмірній кількості стояв на столі, бо для батька сніданок був найголовнішою їжею дня, при якій він сидів годинами, перечитуючи різні газети. Якраз на протилежній стіні висіла світлина Грегора з часів його перебування у війську, вона показувала його як лейтенанта, який поклав руку на шпагу й, безтурботно усміхаючись, жадав пошани до своєї уніформи й постаті. Двері до передпокою були відчинені, і видно було, бо й вихідні двері теж стояли відкриті, приступці перед помешканням і початок сходів, що вели вгору.

— Ну, — сказав Грегор, з цілковитою свідомістю того, що один лише він зберігав спокій, — зараз я одягнуся, спакую колекцію зразків і поїду. Чи дозволите, чи дозволите ви мені поїхати? Тепер, пане управителю, ви бачите, що я не впертий і працюю охоче; подорожувати важко, але без подорожування я не можу жити. Куди ж ви йдете, пане управителю? До магазину? Так? Розповісте ви все правдиво? Хвилю можна бути нездібним до праці, але пізніше надходить відповідний час згадати попередні здобутки й обміркувати, що по усуненні перешкод працюється ще старанніше й зосердженіше. Я так багато зобов'язаний хазяїнові, це ви й самі добре знаєте. З другого боку, на мені лежать турботи за батьків і сестру. Мене спіткало лихо, але я знову викручусь. Не утруднюйте мого становища, що й так важке. Заступіться за мене в магазині! Я знаю, що комівояжера не люблять. Вважають, що він дістає даремно гроші й веде безтурботне життя. І цей осуд не мають особливої охоти міняти. Але ви, пане управителю, ви краще бачите відносини, ніж решта персоналу, навіть, зовсім одверто кажучи, краще бачите, ніж сам хазяїн, що, будучи хазяїном, легко дозволяє собі робити хибні висновки на шкоду службовцєві. Ви також добре знаєте, що комівояжер, який майже цілий рік перебуває поза магазином, легко може стати жертвою наговорів, випадковостей і безпідставних обвинувачень, проти яких йому важко боронитися, бо він про них майже зовсім нічого не знає, й аж тоді, як виснажений повернеться з подорожі, дома відчус на власній шкірі їхні погані, незбагненні йому наслідки.

Пане управителю, не відходьте, не промовивши мені слова, яке переконає мене, що ви бодай частково маєте виправдання для мене.

Але управитель відвернувся вже з першого слова Грегора і тепер лише через перекошені плечі дивився на нього, надувши губи. А під час промови Грегора він не стояв ні хвилини, а посувався, не спускаючи з Грегора очей, до дверей, зовсім повільно, наче б існувала таємна заборона виходити з кімнати. Уже коли він був у передпокої, з раптового руху, з яким він переставив останній раз ногу з покою, можна було подумати, що йому горять підшви. А в передпокої він простягнув праву руку далеко вперед до сходів, наче аж там чекало на-нього небесне спасіння.

Грегор розумів, що в такому настрої він не сміє відпустити управителя, бо його становищу в магазині загрожувала велика небезпека, батьки так добре не розуміли цього; за багато років вони звикли до переконання, що Грегор забезпечений на все життя в цьому магазині, а крім того, так були заклопотані тепер турботою цієї хвилини, що зовсім утратили відчуття дійсності. Але Грегор це відчуття мав. Управителя треба було затримати, заспокоїти і нарешті переконати; від цього ж залежало майбутнє Грегора і його родини! Коли б хоч сестра була в хаті! Вона мудра, вона плакала вже тоді, як Грегор лежав на спині. І напевно управитель, той приятель жінок, послухав би її; вона зачинила б вхідні двері й у передпокої заспокоїла б його. Але сестра якраз була відсутня, Грегор мусів діяти сам. І, не думаючи над тим, що він ще не знав своїх теперішніх можливостей рухатися, не думаючи над тим, що, можливо, ба дуже ймовірно, знову не зрозуміють його мови, він залишив двері й посунувся в прохід, хотів наблизитися до управителя, який сміховинне тримався вже обома руками за поруччя на приступцях; але відразу, шукаючи опертя, впав з легким криком на безліч своїх ніжок. Ледве це сталося, як він вперше цього ранку відчув фізичну приємність; ніжки мали під собою твердий ґрунт; вони, як він з радістю помітив, досконало корилися йому; навіть прагнули нести його, куди він хотів; йому вже здавалося, що от-от остаточно зникнуть його страждання. Але в ту саму мить, як він, гойдаючись від поступового руху недалеко від своєї матері, лежав саме навпроти неї, вона зірвалася раптом на ноги, хоч здавалося зовсім була поринула в себе, і з широко розставленими руками й розтопиреними пальцями закричала:

— Рятуйте, ради Бога, рятуйте! — і нахилила голову, наче бажаючи краще роздивитися Грегора, але, всупереч цьому, безтямно побігла назад; забувши, що за нею стояв накритий стіл, вона, досягнувши його, з розгубленим поспіхом сіла на нього і, здавалося не помічала, як поруч з нею з переверненого великого глечика рікою потекла на підлогу кава.

— Мамо, мамо, — тихо озвався Грегор і поглянув на неї. У цю мить він зовсім забув про управителя, зате при вигляді розлитої кави не міг стриматися, щоб не желіпнути кілька разів порожніми щелепами. Від того мати скрик-

нула ще раз, побігла від столу і впала на руки батькові, який поспішив їй назустріч. Але Грегорові тепер було не до батьків; управитель був уже на сходах; поклавши підборіддя на поруччя, він оглянувся востаннє на Грегора. Грегор розігнався будь-що наздогнати його; управитель наче передчував це, бо стрибнув через кілька східців і зник; він крикнув лише — «Ох!», що пролунало на всю клітку східців. На жаль, здавалося, втеча управителя зовсім спантеличила батька, який досі ще відносно панував над собою, бо, замість бігти самому за управителем або бодай не заважати переслідувати його Грегорові, він схопив правою рукою палицю управителя, який залишив її на стільці разом з капелюхом і плащем, зірвав лівою зі столу велику газету і, тупаючи ногами та вимахуючи палицею й газетою, заходився заганяти Грегора до кімнати. Не допомагали ніякі благання Грегора, що лишалися незрозумілими; він хотів смиренно схилити голову, але батько ще сильніше затупотів ногами. Мати, не зважаючи на свіжий вітер, відчинила вікно і, вихилившись із нього, закрила обличчя руками. Між завулком і кліткою сходів виник сильний протяг, злетіли вгору фіранки, зашелестіли на столі газети, деякі злетіли на підлогу. Батько натискав невблаганно і сичав, як дикун. А Грегор не мав жодного досвіду руху назад. Це тривало справді дуже повільно. Якби Грегор насмілювався обернутися, він відразу ж опинився б у своїй кімнаті, але він боявся повільним обертанням роздратувати батька, і йому загрожував смертельний удар палицею по спині або голові з батькових рук. Але, зрештою, Грегорові не лишилося нічого іншого, бо він з розпукою помітив, що в рухові назад ніяк не міг тримати напрямку; тому він почав, безупинно поглядаючи боком на батька, якомога скоріше, а в дійсності дуже повільно, обертатися. Мабуть, батько помітив цей добрий намір, бо не заважав йому, а навіть почав диригувати сюди й туди обертовим рухом кінця палиці здала.

Ох, якби не це нестерпне батькове сичання! Через нього Грегор зовсім втратив голову. Він майже остаточно обернувся, але, чуючи це безперервне сичання, дуже роздратувався і навіть дещо повернув назад. Коли він нарешті щасливо досяг головою отвору дверей, виявилось, що його тіло було занадто широке, щоб легко через них просунутися. Батькові в його теперішньому стані зовсім не впало на думку прочинити другу стулку дверей, щоб дати Грегорові потрібний прохід. Він бажав лише єдиного — щоб Грегор якомога швидше повернувся до своєї кімнати. Він ніяк не дозволив би їй відповідного підготування, потрібного Грегорові, щоб випростатися і, може, цим способом просунутися через двері. Навпаки, він, наче б не було жодних перешкод, гнав Грегора вперед з особливим галасом. Позаду Грегорові чути було вже тільки батьків голос; справді було не до жартів, і Грегор — будь-що-будь тиснувся до дверей. Один бік його тіла підвівся, і він лежав навкоси в отворі дверей з обідраною пахвою, на білих дверях лишилися гідкі плями; тепер він міцно застряв і сам уже не міг рухатися, ніжки з одного боку висіли, перебираючи в

повітрі, а по другий бік міцно вп'ялися в підлогу — тоді батько дав йому ззаду цього разу справді рятівного стусана, і він полетів, сильно кривавлячись до середини кімнати. Ще зачинено за ним палицею двері, і тоді все стихло.

Аж у вечірніх сутінках Грегор прокинувся з важкого непритомного сну. Певно, й без перешкод він прокинувся б не багато пізніше, бо почув, що спочив і виспався, однак йому здалося, наче його збудили поспішні кроки й обережне замикання дверей, що вели до передпокою. Світло електричних ліхтарів з вулиці блідо освітлювало де-не-де стелю й верхні частини меблів, але внизу біля Грегора було темно. Він поволі посунувся до дверей, ще невправно мацаючи своїми вусиками, вартість яких тільки тепер зрозумів, щоб подивитися, що там сталося. Його лівий бік здавався йому суцільно довгою, неприємно натягнутою раною, і він мусів ритмічно ковилати на двох рядах своїх ніжок. Одна з них під час вранішніх подій лишилася важко ушкодженою — майже чудо, що тільки одна була ушкоджена, — і мертво волочилася.

Тільки біля дверей він зауважив, що властиво тягнуло його туди, то були пахощі чогось їстівного. Там бо стояла миска, наповнена молоком, в якому плавали дрібні шматочки білого хліба. Він майже засміявся з радості, бо відчув ще більший голод, ніж зранку, і відразу ж занурив голову в молоко майже до очей. Але скоро витягнув її розчаровано назад; не лише тому, що його болочий лівий бік утруднював їжу — а він міг їсти, лише дишучи всім тілом, — а й молоко, що звичайно було його улюбленим напоєм, тому, певно, сестра йому й устала його, зовсім йому не смакувало, через це він навіть відвернувся майже з відразою від миски й поліз назад до середини кімнати.

Побіч, як бачив Грегор через щілинку в дверях, запалили газ, але коли звичайно в цю пору дня батько читав матері вечірні газети, а часто й сестра мала звичку читати вголос, тепер не чути було жодного звуку. Можливо, ці читання, про які йому сестра завжди оповідала й писала, останнім часом взагалі не практикувалися. Але й скрізь було тих, хоч помешкання напевно не було порожне.

«Яке спокійне життя вела моя родина», — подумав Грегор і відчув, вдивляючись у п'ятому перед собою, велику гордість з того, що він зміг забезпечити своїм батькам і сестрі таке життя в цьому гарному помешканні. А що як тепер цьому спокоеві, достаткові й задоволенню надходив жажливий кінець? Щоб не губитися в цих думках, Грегор волів ліпше рухатися й лазив туди й сюди по кімнаті.

Лише раз за довгий вечір одні бічні двері й один раз інші прочинилися вузькою щілиною й потім швидко закрилися; хтось мав потребу зайти, але потім побоявся. Грегор зупинився тепер перед самими дверима до вітальні, вирішивши якось спонукати нерішучого відвідувача зайти або бодай узнати, хто то був; але двері більше не відчинялися, і Грегор чекав даремно. Ранком, коли двері були замкнені, всі хотіли зайти до нього, тепер, коли він двері ві-

дімкнув й інші, очевидно, повідмикали, ніхто не приходив, і ключі стриміли вже ззовні.

Аж пізно вночі погасло світло у вітальні, і тепер легко було встановити, що батьки й сестра так довго не спали, бо виразно чути було, як вони тепер усі троє навшпиньки розійшлися. Тепер напевно вже до ранку ніхто не приїде до Грегора; отже, він мав багато часу, щоб без перешкод обміркувати, як йому тепер упорядкувати своє життя. Але висока порожня кімната, в якій він змушений був плазма лежати на підлозі, лякала його з невідомої йому самому причини, бо це ж була кімната, в якій він жив п'ять років, — і з якимось напівсвідомим рухом, не без легкого сорому, він поспішив під канапу, де, попри те, що спина була дещо притиснута й не можна було піднести голови, відразу ж відчув себе в затишку й шкодував лише, що його тіло було надто широке, щоб цілковито сховатися під канапою.

Там він перебув усю ніч, яку провів то в сні, прокидаючись весь час від голоду, то в турботах і невизірних надіях, що всі вели до єдиного висновку: він мусить поки що триматися спокійно й терпінням та найбільшою обачністю полегшувати родині прикросі, яких вимушений був завдати їй теперішнім своїм станом.

Уже раннім ранком, була ще майже ніч, Грегор мав нагоду перевірити силу своїх щойно ухвалених рішень, бо від передпокою сестра, майже зовсім одягнена, відчинила двері й з тривогою заглянула до кімнати. Вона помітила його не відразу, але коли зауважила його під канапою — Боже, мусів же він десь бути, не міг вилетіти геть, — так злякалася, що, не маючи змоги панувати над собою, знову зачинила ззовні двері. Але, наче соромлячись своєї поведінки, вона відразу знову відчинила двері й зайшла навшпиньки, наче до важко хворої або зовсім чужої людини. Грегор висунув голову аж до краю канапи і стежив за нею. Чи помітила, вона, що він залишив молоко, і то зовсім не з браку апетиту, і чи не принесла йому іншої їжі, яка йому краще смакувала б? Якби вона сама не зробила цього, він волів би краще померти з голоду, ніж нагадувати їй про це, і разом з тим його нестримно тягнуло висунутися з-під канапи, впасти сестрі до ніг і благодати в неї якоїсь доброї їжі. Але сестра негайно з подивом зауважила повну миску, з якої лише трохи молока було розхлюпано навколо, взяла, правда, не руками, а ганчіркою, і винесла її. Грегора надзвичайно цікавило, що вона принесе натомість, і він укладав собі найрізноманітніші припущення. Але ніяк не міг би відгадати, що могла зробити в доброті своїй сестра. Вона принесла йому, щоб перевірити його смак, великий вибір їжі, розклавши все на старій газеті. Там була стара напівгнила городина, кістки від вечері, обліплені стверділим білим соусом, пара родзинок і мигдалин, сир, який Грегор два дні тому визнав непридатним до їжі, сухий хліб, намащений маслом і посолений. Крім того, вона поставила до того всього ще миску, видно, назавжди призначену для Грегора, в яку налила во-

ди. І з делікатності, знаючи що Грегор не їв би в її присутності, поспішила вийти й навіть обернула ключ у дверях, щоб Грегор міг помітити, що він може почувати себе так зручно, як собі хоче. Грегорові ніжки аж гули, коли він подався до їжі. Його рани теж, мабуть, уже цілком загоїлися, бо він не відчував ніяких перешкод; він здивувався й згадав про те, як понад місяць тому зовсім легенько врізав ножем пальця, і та рана ще позавчора йому досить боліла.

«Це означає, що я значно втратив чутливість?» — подумав він і жадібно всмоктався в сир, до якого його негайно й виразно потягло сильніше від усіх інших страв. Швидко, з сльозами задоволення на очах спожив він сир, городину й соус; натомість свіжі страви йому не смакували; він не міг терпіти їхнього духу і навіть відтягнув трохи набік ті речі, які хотів їсти. Уже давно він упорався з усім і лежав тепер ліниво на тому самому місці, як сестра, даючи йому зрозуміти, щоб він відійшов, повільно обернула ключ. Це відразу налякало його, хоч йому уже навіть дрімалося, і він поспішив знову під канапу. Але йому коштувало великого зусилля бодай той короткий час, поки сестра була в кімнаті, лишатися під канапою, бо від великої кількості їжі його тіло дещо виповнилося, і тому, у тісноті, він ледве міг дихати. Майже задихаючись, дивився він вогкими очима, як сестра, нічого не підозріваючи, замітала мітлюю не лише рештки, а навіть і ті наїдки, до яких Грегор зовсім не доторкався, наче й вони вже були непридатні до вжитку, і все це з поспіхом скидала до відра, яке вона прикрила дерев'яною покришкою, і потім усе це винесла. Ледве вона вийшла, як Грегорвиліз з-під канапи, розправився й надувся.

Так одержував Грегор їжу щодня; раз ранком, коли батько й покоївка ще спали, і другий раз по загальному обіді, бо тоді батьки так само трохи спали, а покоївку сестра висилала з дому в яких-небудь справах. Звичайно, й вони не хотіли, щоб Грегор помер з голоду, але, можливо, не хотіли нічого знати, крім того, що чули про його харчування; можливо, й сестра хотіла їм, скільки могла, полегшити журбу, бо й без того вони досить страждали.

З якими поясненнями випроводили того першого ранку лікаря й слюсаря з помешкання, Грегор не міг дізнатися, бо, не зрозумівши його тоді, ніхто не думав, і сестра теж, що він міг розуміти інших, і тому, коли сестра заходила до кімнати, він мусів задовольнятися лише тим, що чув її дихання та колине-коли вимовляння імен святих. Лише пізніше, коли вона трохи призвичаїлася до всього, — про цілковите призвичаєння не могло бути й мови — Грегор схоплював часто окремі зауваження, що були дружньо висловлені чи мали прихильний зміст.

— Але сьогодні смакувало йому, — казала вона, коли Грегор добре споживав принесену їжу, тоді як в інших випадках, що траплялися дедалі частіше, вона говорила зажурено: — Знову все лишилося.

Тим часом як Грегор безпосередньо не міг почути ніяких новин, він багато підслухував з суміжних кімнат; лише зачувши десь голоси, він біг до ві-

дповідних дверей і притискався до них усім тілом. Особливо за першого часу не було жодної розмови, щоб якось, бодай і притишено, не заходила мова про нього. Протягом двох днів чути було, як при столі тривали наради про те, як належало тепер триматися, але й поміж їжею говорено на ті самі теми, бо завжди було щонайменше двоє членів родини дома, ніхто не насмілювався лишатися сам, а вже в жодному випадку не могли залишити помешкання всі. Покоївка того ж дня — невідомо було, що й скільки вона знала про випадок, — на колінах благала матір негайно відпустити її, і коли чверть години пізніше прощалася, дякувала крізь сльози за звільнення, наче за велику ласку, яку їй виявили, і, хоч від неї не вимагали цього, — дала страшну клятву нікому не зраджувати найменшій дрібниці.

Тепер сестра мусила готувати на кухні разом з матір'ю; правда, це не коштувало великих зусиль, бо майже ніхто нічого не їв. Грегор завжди чув, як одне одного даремно припрошували до їжі й завжди діставали лише одну відповідь:

— Дякую, мені вже досить.

Можливо, й не пили нічого. Сестра часто питала батька, чи не хоче він пива, й уклінно просилася сама його принести, а як батько мовчав, вона говорила, щоб попередити кожне його заперечення, врешті, вона могла б послати й жінку двірника. Але батько таки відповідав рішучим — «Ні», і більше про це не говорили.

Уже в перших днях батько вичерпно з'ясував як матері, так і сестрі їх мастковий стан і вигляди на майбутнє. Раз у раз він підводився з-за столу й витягав з маленької потайної каси, яку врятував під час банкрутства свого підприємства, що сталося п'ять років тому, то якийсь документ, то рахункову книгу. Чути було, як він відмикав складний замок і, взявши потрібне, знову замикав його. Ці батькові вияснення частково були першою втіхою, яку відчув Грегор на початку свого полону. Він вважав, що з того підприємства батькові нічогосінько не лишилося, принаймні батько не говорив йому нічого протилежного, та Грегор навіть і не питав його про те; тоді Грегора турбувало лише одне — зробити все, щоб родина якнайскоріше забула нещастя з підприємством, яке сповнило всіх почуттям цілковитої безнадії. І він заходився тоді з запалом працювати, майже за один день перетворившись із простого продавця на комівояжера, який, звичайно, мав зовсім інші можливості заробити грошей, і його заробітки у вигляді комісійних можна було покласти на стіл перед здивованою й щасливою родиною. Це були радісні часи, і ніколи вже потім вони не повторювалися у всьому їх блиску, хоч Грегор пізніше заробляв стільки грошей, що мав змогу перебрати й перебрав на себе всі видатки родини. До цього звикли як родина, так і Грегор, гроші приймали з вдячністю, він їх радо віддавав, але особливої теплоти вже не було. Лише сестра ще лишалася близькою до Грегора; і він плекав таємний план наступного ро-

ку послати її, що на відміну від Грегора дуже любила музику й уміла з почуттям грати на скрипці, до консерваторії, без огляду на великі кошти, потрібні для цього, які він здобув би вже іншим способом. Часто за коротких перебувань Грегора в місті у розмовах його з сестрою згадувалася консерваторія, але завжди — як гарна мрія, здійснення якої було недосяжне, і батьки не раз охоче слухали ці невинні розмови; але Грегор про консерваторію думав зовсім певно й передбачав урочисто оголосити своє рішення на Різдво.

Подібні, не потрібні в його сучасному стані думки приходили йому в голову, коли він, випроставшись, прилипав до дверей і підслухував. Часто від загальної втоми він не міг більше слухати й необережно стукався головою об двері, але негайно підводив її, бо найменший звук, викликаний цим, чули там і заговкали.

— Що він там знову витіває? — говорив батько за хвилину, очевидно, повертаючись до дверей, і шойно згодом перервана розмова поволі знову оживала.

Грегор з задоволенням дізнався тепер — бо батько мав звичку часто повторюватися в своїх поясненнях, почасти тому, що він сам давно не торкався цих справ, а почасти також і тому, що мати не розуміла з першого разу, — що, попри нещастя, з давніх часів лишилися ще деякі засоби, що недоторкані за цей час відсотки дещо зросли. А крім того, гроші, що їх Грегор щомісяця приносив додому — він залишав собі лише пару гульденів — не зовсім витрачалися, і нагромадився маленький запас. Грегор у себе за дверима втішено кивнув головою, урадуваний такою несподіваною передбачливістю й ощадністю. Властиво, цим лишком грошей він міг би значно зменшити батьків борг хазяїнові, і той день, коли можна було б залишити цю посаду, помітно наблизився б, але тепер безсумнівно було краще так, як урадив батько.

Та цих грошей зовсім не вистачало, щоб родина могла якось жити з відсотків, їх, може, вистачало б на утримання родини найбільше два роки, не далі. Це була лише така сума, яку, властиво, не можна було зачіпати, а треба було б відкласти на випадок крайньої потреби, а гроші на прожиток треба було заробляти. Правда, з батька була здорова, але вже стара людина; він уже п'ять років не працював і на всякий випадок не дуже міг на себе покладатися; за ці п'ять років, що були першим відпочинком його важкого й невдалого життя, він дуже розтовстів і став зовсім неповороткий. А чи, може, мусила заробляти гроші стара мати, хвора на астму, яка заважала їй навіть перейти кімнату? Кожного другого дня вона від нападів астми лежала на канапі при відкритому вікні. А чи мала заробляти гроші сестра, ще дитина в свої сімнадцять років, якій так бажаний був дотеперішній спосіб життя, що виявлявся в тому, щоб чисто одягатися, довго спати, допомагати по господарству і передусім грати на скрипці? Шойно мова заходила про потребу заробляти гроші,

Грегор відразу ж залишав двері й падав на холодний шкіряний тапчан, що стояв коло дверей, бо горів від сорому і журби.

Часто він пролежував так довгі ночі, не склепивши очей, і годинами те-рся об шкіру. Або, не шкодуючи великих зусиль, присував фотель до вікна, потім здирався на підвіконня, і спираючись на фотель, схилявся на вікно, очевидно, лише в якомусь далекому, неясному спогаді про полегшення, яке колись відчував, дивлячись через вікно. Бо фактично з дня на день він бачив навіть найближчі предмети дедалі невиразніше; розташовану навпроти лікар-ню, яку він проклинав раніше, бо занадто часто її бачив, тепер він взагалі не міг розрізнити, і якби не знав зовсім певно, що жив на тихій, але цілком місь-кій Шарлотташтрассе, міг би подумати, що перед його вікном простягалася пустеля, в якій невиразно сполучалося сіре небо з сірою землею. Вистачило уважній сестрі лише два рази побачити, що фотель стояв біля вікна, як вона вже кожного разу, прибравши кімнату, присувала знову його щільно до вікна, ба навіть з того часу лишала відкритим внутрішнє подвійне вікно.

Якби Грегор бодай міг говорити з сестрою й подякувати за все, що вона мусила для нього робити, йому легше було б терпіти її послуги; а так він дуже страждав. Сестра, звичайно, намагалася мірою можливості згладжувати прикросі, і чим далі плинув час, тим природніше й краще їй це вдавалося, але ж і Грегор з часом помічав це ясніше. Сам прихід її вже був страшний для нього. Ледве вступивши до кімнати, вона, не втрачаючи часу на закривання дверей, хоч і як поза тим пильнувала, щоб ніхто не заглядав до Грегорової кімнати, бігла просто до вікна й відчиняла його рвучким рухом, наче задиха-ючись, лишалася якусь мить біля вікна, хоч і було холодно, й глибоко вдиха-ла повітря. Цим бігом і стукотом вона лякала Грегора двічі на день. Весь цей час він дрижав під канапою, хоч певно ж знав, що вона не мучила б його цим, якби лиш могла витримати при закритому вікні в кімнаті, в якій перебував Грегор.

Одного разу, це було вже за місяць після перетворення Грегора, і сестра не мала жодних підстав здивуватися виглядом Грегора, вона прийшла трохи раніше, ніж звичайно, і застала Грегора, як він, непорушне й справді страшно випроставшись, ще дивився у вікно. Для Грегора не було б несподіванкою, якби вона не зайшла, але вона не лише не зайшла, вона вискочила назад і на-віть замкнула двері; хтось сторонній міг би подумати, що Грегор чигав на неї й хотів її вкусити. Грегор звичайно заховався негайно під канапу, але мусів чекати аж до обіду, доки сестра знову прийшла, і виглядала вона більш зане-покоюною, ніж звичайно. З цього він зрозумів, що його вигляд був їй нестер-пний і лишиться нестерпним надалі, що вона мусить дуже силювати себе, щоб не втекти навіть від вигляду невеликої частини його тіла, що висувається з-під канапи. Щоб звільнити її від цього вигляду, він переніс одного дня на своїй спині — витративши на цю працю чотири години — простирadlo на

канапу і заслав його так, щоб воно зовсім його закривало і щоб сестра, навіть нагнувшись, не могла його бачити. Якби це простирadlo, на її думку, було непотрібне, вона могла б його прибрати, бо ж було зовсім ясно, що Грегор хотів цілком затулитися не для власного задоволення, але вона лишила простирadlo так, як воно було, і Грегорові здавалося, що він упіймав вдячний погляд, коли одного разу обережно прохилив головою простирadlo, щоб подивитися, як сестра сприйняла нове устаткування.

Перші два тижні батьки не могли зважитися зайти до нього, і він часто чув, що вони цілковито схвалювали працю сестри, тоді як досі не раз гнівалися на неї, бо вважали її за непотрібне дівча. А тепер часто чекали обоє, батько й мати, коло кімнати Грегора, коли сестра там прибирала, і, ледве виїшовши, вона мусила докладно все оповісти їм, як виглядає кімната, що їв Грегор, як він поводився цього разу і чи не помітно бодай малого покращення. Правда, мати відносно скоро захотіла відвідати Грегора, але батько й сестра спочатку стримували її розумними аргументами, до яких Грегор дуже уважно прислухався і цілком їх схвалював. Але пізніше її треба було стримувати силою, і коли вона в цих випадках кричала: «Пустить мене до Грегора, він мій нещасний син! Чи розумієте ви, що я мушу до нього?» — тоді Грегор думав, що, може, було б і добре, якби мати заходила, не щодня, природно, але бодай раз на тиждень, бо вона розуміла все багато краще від сестри, що, попри всю свою відвагу, була тільки дитиною і в кінцевому рахунку, може, з дитячої легковажності взяла на себе таке важке завдання.

Грегорове бажання побачити матір скоро здійснилося. Протягом дня, з огляду на своїх батьків, Грегор не хотів показуватися у вікні, а повзати на парі квадратних метрів підлоги теж не міг багато. Спокійне лежання він ледве міг витримувати вночі, а їжа взагалі скоро перестала справляти йому якусь приємність; і так для розваги він призвичаївся повзати уздовж і вперек по стінах і стелі. З особливою приємністю висів він угорі на стелі; це було зовсім не те, що лежати на підлозі, легше дихалося, тіло здригалося в якихось легеньких коливаннях; і майже в щасливому забутті, в якому перебував Грегор там, угорі, траплялося йому відриватися й падати на підлогу. Але тепер, природно, він володів своїм тілом уже зовсім інакше, ніж раніше, й не ушкоджував себе, падаючи з такої висоти. Сестра негайно помітила нову розвагу, яку винайшов собі Грегор — бо, лаяючи, він скрізь залишав сліди свого клею, — і тоді вона вирішила дати найбільше можливостей Грегорові лазити і для цього винести меблі, які йому заважали, передусім шафу й письмовий стіл. Але вона не могла все це сама зробити; запросити на допомогу батька вона не зважувалася; покоївка зовсім певно не допомогла б їй, бо ця шістнадцятилітня дівчина, щоправда, сміливо залишилася на своєму місці після звільнення попередньої покоївки, але у вигляді пільги просила тримати кухню завжди на замку й відчиняти її тільки на спеціальний виклик; отже сестрі не

лишилося нічого іншого, як у відсутності батька взяти на допомогу матір. Мати надійшла з вигуками збудженої радості, але змовкла перед дверима Грегорової кімнати. Спочатку, звичайно, сестра оглянула, чи все в кімнаті було в порядку, і лише тоді впустила матір. Грегор з великим поспіхом ще нижче натягнув простирадло, наробивши багато бганонок, так щоб усе виглядало, ніби на канапу простирадло кинуте випадково. Цього разу Грегор відмовився виглядати з-за простирадла; він готовий був не бачити за першим разом матір і радів, що вона бодай прийшла.

— Іди лишень, його не видно, — мовила сестра, і, очевидно, вона вела матір за руку. Грегор лише чув, як дві слабі жінки пересували з місця досить таки важку стару шафу і як сестра весь час перебирала на себе більшу частину праці, не зважаючи на перестороги матері, яка боялася, щоб вона не надірвалася. Це тривало досить довго. Уже по чвертьгодинній праці мати зауважила, що ліпше шафу залишити тут, бо, по-перше, вона така важка, що до повернення батька вони не впораються і зовсім захарастять Грегорові прохід посередині кімнати, а по-друге, немає жодної певності, чи Грегорові сподобається, як винести меблі, їй здається — навпаки; їй важко було б на душі бачити голі стіни; а чому б і Грегорові не мати цього самого почуття, бо він давно зник до меблів і почував би себе самотньо в порожній кімнаті.

— І чи не виглядало б це так, — закінчила мати зовсім тихо, майже пошепки, наче хотіла б уникнути, щоб Грегор, місця перебування якого вона точно не знала, навіть не чув звуку її голосу, бо що він не розумів слів, того вона була певна, — чи не виглядало б це так, наче, виносячи меблі, ми показуємо цим, що немає жодних надій на покращення, і залишаємо його на самого себе? Я гадаю, що було б найліпше, якби ми постаралися утримувати кімнату точно в тому самому стані, в якому вона була раніше, щоб Грегор, коли він знову повернеться до нас, побачив усе без змін і тим легше міг забути цей час.

Чуючи ці слова матері, Грегор зрозумів, що цілковитий брак безпосереднього спілкування з людьми, при монотонному житті в самій родині, мусів за ці два місяці скаламутити його розум, бо як інакше пояснити, що він зовсім поважно хотів, щоб випорожнили його кімнату. Чи справді бажав він, щоб тепло, затишно устатковану успадкованими меблями кімнату перетворили на печеру, в якій він потім міг би, правда, безперешкодно лазити в усіх напрямках, зате швидко й цілковито забув би своє людське минуле? Адже й тепер він був недалеко від того, щоб забути, і лише давно нечутий голос матері струсонув його. Нічого не треба виносити; усе мусить лишитися; він не може позбутися доброго впливу меблів на його становище; і коли меблі заважали йому безглуздо повзати сюди й туди, то в цьому була не шкода, а велика вигода. Але, на жаль, сестра була іншої думки; вона в розмовах про Грегорові справи виступала перед батьками, звичайно, не зовсім безпідставно в

ролі особливого знавця; так і тепер міркування матері для сестри були достатньою причиною наполягати на винесенні не лише шафи й письмового стола, як вона сама спочатку думала, а й усіх меблів, за винятком конче потрібної канапи. У цьому виявилася звичайно не лише дитяча впертість і так несподівано й важко здобута за останній час самовпевненість, з якою вона наполягала на цій вимозі; вона й справді зауважила, що Грегорові для повзання потрібно було багато простору, для чого меблі, як видно, не були потрібні. А можливо, грала роль тут і властива дівчатам цього віку палка уява, що за всякої нагоди шукає вияву й тепер спокушає Грету зробити становище Грегора більше застрашливим, щоб потім робити для нього ще більше, ніж досі, бо до приміщення, в якому Грегор самотньо володів би стінами, ніхто, крім Грети, не наважувався б заходити.

Так вона й не поступилася своїм рішенням перед порадами матері, яка, почувавши себе непевною в цій кімнаті неспокою, скоро умовкла й мірою своїх сил допомагала сестрі витягати шафу. Ну, на крайній випадок Грегор ще міг від шафи відмовитися, але письмовий стіл мусів лишитися. І ледве жінки з шафою, яку вони стогнучи штовхали, залишали кімнату, як Грегор висунув голову з-під канапи, щоб роздивитися, як міг би він обережно й найбільш обачно втрутитися. Але, на нещастя, першою повернулася мати, тоді як Грета в суміжній кімнаті охопила шафу руками й сама штовхала її сюди й туди, не зрушуючи її, звичайно, з місця. Але мати не звикла до вигляду Грегора, він міг би її боляче вразити, і тому Грегор поспішив перелякано втекти аж до другого краю канапи, але не міг перешкодити, щоб простирадло не захиталося. Цього вистачило, щоб звернути увагу матері. Вона зупинилася, постояла трохи й пішла потім до Грети.

Хоч Грегор весь час заспокоював себе, що нічого особливого не сталося, що переставляли лише пару меблів, однак, він скоро мусів ствердити, що ходіння жінок туди й сюди, їх тихе перегукування, скрегіт меблів по підлозі викликали в нього велику тривогу, що ніби облягала його з усіх боків, і він мусів з неминучістю ствердити, втягнувши в себе голову й ноги, що не витримає цього до кінця. Вони випорожнювали його кімнату; забирали все дороге йому; шафу, в якій лежали пилочки та інше приладдя, вже винесли; тепер уже рихтувалися коло міцно врослого в підлогу письмового стола, на якому він виконував свої завдання, ще будучи студентом торговельної академії, учнем середньої школи, навіть учнем народної школи, — і йому вже справді не було коли зважувати добрі наміри обох жінок, про існування яких він, зрештою, майже забув, бо від перевтоми вони працювали вже тихо, і чути було лише важкий тупіт їхніх ніг.

Й от він вирвався — жінки саме схилилися в суміжній кімнаті на письмовий стіл, щоб трохи відпочити, — чотири рази міняв напрям свого бігу, бо справді не знав, що мав рятувати в першу чергу, потім йому впав у око на го-

лій стіні образ одягненої в хутро дами, він швидко зліз угору й притиснувся до скла, що прилипло до нього й приємно охолоджувало його гарячий живіт. Бодай цей образ, який Грегор цілковито закрит собою, ніхто не зможе взяти. Він обернув голову, щоб при вході жінок стежити за ними.

Вони не хотіли довго відпочивати й скоро повернулися. Грета охопила рукою матір і майже несла її.

— Ну, що візьмемо тепер? — мовила Грета й поглянула навколо, її погляд схрестився з поглядом Грегора на стіні. Певно, що тільки з уваги на присутність матері вона опанувала себе, схилилася обличчям до матері щоб не дати їй роздивитися, і промовила схвильовано й недоречно:

— Ходімо, чи не краще нам ще на хвилину повернутися до покою?

Гретин намір Грегорові був цілком ясний: вона хотіла відвести матір у безпечне місце, а потім прогнати його зі стіни. Але хай лише спробує! Він сів на свою картину й не віддасть її. Скоріше вчепиться сестрі в обличчя.

Але слова Грети лише занепокоїли матір, вона відступила набік, побачила велику брунатну пляму на розквітчаній шпалері, скрикнула пронизливим голосом, перш ніж усвідомила, що то був Грегор: «Ох, Боже! Ох, Боже!» — і безсило впала на канапу, розкинувши руки.

— Ти, Грегоре! — скрикнула сестра, погрозивши йому кулаком і гнівним поглядом.

Після перетворення це були перші слова, з якими вона безпосередньо до нього звернулася. Вона побігла до суміжної кімнати за якими-небудь краплями, щоб повернути до свідомості матір; Грегор теж хотів бігти — на рятування образу був ще час, — він був міцно приклеєний до скла і мусів з силою відриватися від нього; потім теж побіг до суміжної кімнати, наче б міг, як колись, щось порадити сестрі, але змушений був безсило зупинитися позад неї, а вона тим часом перебирала різні каламарчики і, обернувшись, перелякалася; один каламар упав на підлогу й розбився; уламок поранив Грегорові обличчя, а якісь їдкі ліки розлилися на нього. Грета схопила тепер, щоб не затримуватися, стільки каламарів, скільки могла тримати, і побігла з ними до матері; ногою вона причинила двері. Тепер Грегор лишився відтятий від матері, що, може, вмирала з його вини. Він не смів відчиняти дверей, якщо не хотів прогнати сестру, що мусила бути коло матері; йому не лишилося нічого іншого, як чекати; і, збуджений доріканням собі та хвилюванням, він почав ходити; облазив усе — стіни, меблі й стелю кімнати й нарешті в розпачі, коли вже вся кімната почала крутитися навколо нього, впав на середину великого стола.

Минув якийсь час, Грегор лежав знеможений, навколо було тихо, може, це був добрий знак. Раптом пролунав дзвінок. Покоївка звичайно сиділа закрившись у кухні, і тому відчиняти мусила Грета. Прийшов батько.

— Що сталося? — були його перші слова; вигляд Грети зрадив йому все. Грета відповідала глухим голосом, мабуть, вона припала обличчям до батькових грудей:

— Мати знепритомніла, але їй уже ліпше. Грегор вирвався.

— Цього я й чекав, — мовив батько. — Я вам завжди говорив, але ви, жінки, не хочете слухати.

Грегорові було ясно, що батько зле зрозумів дуже стисле повідомлення Грети і вважав, що Грегор винен у якомусь насильстві. Тому Грегор мусів тепер якось заспокоїти батька, бо пояснювати йому, що сталося, він не мав ні часу, ні можливості. Тому він утік до дверей своєї кімнати і притисся до них, щоб батько при вході з передпокою відразу ж міг бачити, що Грегор має найкращі наміри негайно повернутися до своєї кімнати й що його не треба туди заганяти, вистачить лише відкрити двері, й він відразу зникне.

Але батько не мав настрою помічати ці тонкощі.

— А! — вигукнув він, шойно вступивши до кімнати, таким тоном, наче б був обурений і радий одночасно. Грегор відірвав голову від дверей і повернув її до батька. Він ніяк не уявляв собі батька таким, як він стояв тепер перед ним. Правда, останнім часом при новому способі пересування він не мав часу, як раніше, турбуватися подіями в решті приміщення і мусів бути підготованим до того, що натрапить на інші відносини. Одначе, одначе, чи це батько? Той самий що лежав утомлений, зарившись у ліжко, коли Грегор ще подорожував; що приймав його, коли він повертався увечері, сидючи в фотелі в шлафроку, що не міг навіть підвестися, а лише на знак вдовolenня підносив угору руку, що при рідких спільних прогулянках в яких дві неділі на рік чи у великі свята, спираючись на Грегора й матір, що й так ішли повільно, трохи відстаючи від них, загорнений у старе пальто, з завжди виставленою наперед палицею, посувався вперед і, коли хотів щось сказати, зупинявся й збирав навколо себе супутників? Але тепер він був зовсім випростаний; одягнений у припасовану уніформу з золоченими гудзиками, в яких ходить обслуга банкових закладів; з-під високого стоячого ковніра сурдута звисало його міцне розвинене підборіддя; з-під кущуватих брів свіжо й пильно пробивався погляд його чорних очей; звичайно розкуйовджене біле волосся було дбайливо рівно пригладжене у лискучу зачіску з проділом. Він кинув свою шапку, на якій була примоцована монограма, мабуть, якогось банку, через усю кімнату на канапу й пішов, відкинувши назад поли довгого сурдута уніформи, тримаючи руки в кишенях, зі злим обличчям на Грегора. Він, мабуть, сам не знав, чого хотів; незвично підносив ноги, і Грегора дивували колосальні розміри його підшов. Одначе, Грегор не лишився на місці, бо знав ще з перших днів свого нового життя, що батько супроти нього мав намір застосувати тільки найсуворіших заходів. Так він і біг поперед батька, зупинявся, коли зупинявся батько, і поспішав знову вперед, шойно батько починав рухатися.

Так описали вони кілька разів коло навкруг кімнати, поки не сталося щось вирішальне, та й усе це в наслідок повільного темпу не мало вигляду переслідування. Тому й Грегор лишився поки що на підлозі, тим більше, що він боявся, що втечу на стіни чи стелю батько вважатиме за особливий злочин.

Справді ж Грегор мусів визнати, що навіть такого бігу він не витримав би довго, бо тим часом, як батько робив один крок, йому треба було виконати безліч рухів. Він уже починав задихатися, та й у попередньому житті не мав дуже надійних легенів. Коли він так хилитався від втоми, збираючи всі сили для бігу, майже нічого не бачачи, не думаючи в отупінні про якийсь інший рятунок, крім утечі, і майже зовсім забув, що до його послуг були стіни, обставлені тут тонко різьбленими меблями з безліччю зубців і виступів, — тоді зовсім близько біля нього щось пролетіло, легко кинуте, і покотилося перед ним. Це було яблуко, слідом за ним полетіло друге; Грегор зупинився з переляку; бігти далі не було сенсу, бо батько вирішив бомбардувати його. Він наповнив кишені з овочевої вази на буфеті і, не цілячись поки що точно, кидав яблуко за яблуком. Ці маленькі червоні яблучка, як наелектризовані, качалися по підлозі й стукалися одне об одне. Одне легко кинуте яблуко зачепило Грегорову спину, але скотилося, не завдавши шкоди. Зате слідом за ним друге просто врзалося в Грегорову спину; Грегор хотів повзти далі, наче б від зміни місця несподіваний пекучий біль міг стихнути; але він відчув себе наче б прицвяхованим до підлоги і розпластався, втрачаючи свідомість. Лише останнім поглядом він ще зауважив, як двері до його кімнати відчинилися, і перед сестрою, що кричала, вибігла його мати, у сорочці, бо сестра роздягнула її, щоб у непритомності звільнити їй віддих, як потім мати прибігла до батька, а по дорозі сповзав з неї розшнурований одяг, і як вона, плутаючись в сукнях, притискала до батька, обнімаючи його й зливаючись з ним — але далі гострота зору зрадила Грегора, — закинула руки батькові на шию і благала пощадити Грегорове життя.

Важка Грегорова рана, від якої він терпів понад місяць — яблуко, як видимий спогад, лишилося в тілі, бо ніхто не зважувався витягнути його, — здавалося, навіть самому батькові нагадувала, що Грегор, попри свій теперішній нещасний і огидний вигляд, був членом родини, до якого не можна ставитися, як до ворога, а за заповіддю родинного обов'язку треба було перемагати огиду й терпіти, нічого іншого, тільки терпіти.

Та хоч тепер Грегор через свою рану, мабуть, назавжди втратив рухливість і, щоб пересунути через кімнату, потребував, як старий інвалід, багато часу — про лазіння вгорі не було вже й мови, — він одержав за це погіршення свого стану, на його думку, повне відшкодування в тому вигляді, що завжди під вечір двері, за якими він пильно стежив уже годин зо дві перед тим, відчинялися так, що він, лежачи в п'ятні своєї кімнати, невидимий з вітальні,

міг бачити навколо освітленого стола всю родину й чути їхню розмову до певної міри з загального дозволу, отже, зовсім інакше, ніж раніше.

Правда, це вже не були жваві розмови попередніх часів, про які Грегор завжди думав з заздрістю по маленьких готельних кімнатах, коли, втомлений, мусів лягати у вогку постіль. Тепер майже завжди було тихо. Батько скоро по вечері засинав у своєму фотелі; мати й сестра вмовляли одна одну сидіти тихо; мати шила, низько схилившись під світлом, для магазину мод; сестра, що дістала посаду продавщиці, вправлялася вечорами в стенографії й вивчала французьку мову, щоб, можливо, пізніше здобути кращу посаду. Часто батько прокидався і, наче не знаючи, що він спав, говорив до матері:

— Як довго сьогодні ти шиєш знову! — і негайно засинав, а мати й сестра обмінювалися втомленими усмішками.

Зі своєрідною впертістю батько відмовлявся й дома знімати уніформу; і тим часом, як шлафрок непотрібно висів на гаку, батько, зовсім одягнений, дрімав на своєму місці, наче завжди був готовий до служби й лише чекав на поклик начальника. У висліді цього зовсім нова спочатку уніформа, незважаючи на старання матері й сестри, втратила свіжий вигляд, і Грегор часто цілий вечір дивився на той дедалі більше поплямований одяг з начищеними блискучими гудзиками, в якому літня людина незручно і все таки спокійно спала.

Щойно годинник бив десяту годину, мати, звертаючись до батька, намагалася збудити його й потім умовити лягти в ліжко, бо який же тут сон, а батькові він був так потрібен, щоб о шостій годині бути на службі. Але з упертістю, яка з того часу, як він пішов у службу, опанувала його, він завжди наполягав на тому, щоб ще довше лишатися при столі, хоч відразу ж засинав, і його з великим трудом вдавалося змусити змінити фотель на ліжко. Коли мати й сестра легкими доріканнями умовляли його, він ще чверть години повільно тряс головою й не підводився. Мати смикала його за рукав, шепотіла йому до вуха улесливі слова, сестра відкладала свої вправи, щоб допомагати матері, але на батька це не справляло жодного враження, він лише осідав ще глибше в своєму фотелі. Аж коли жінки хапали його за плечі, він відкривав очі, дивився по черзі на матір і сестру й говорив за звичкою:

— Отаке життя. Оце мій спокій на старість.

І, спираючись на обох жінок, він підводився, дозволяв їм уважно відвести себе до дверей, наче б для себе самого був великим тягарем, кивав їм звідти головою й самостійно йшов далі, тоді як мати з поспіхом кидала своє шитво, а сестра перо, щоб бігти допомагати йому далі.

Хто в цій родині, переpracьованій і втомленій, мав час турбуватися Грегором більше, ніж було вкрай потрібно? Витрати дедалі більше обмежувалися; покоївку відіслали; якась дебелиа костиста служниця з білим волоссям, що маялося навколо голови, приходила ранком й увечері виконати найважчу працю, усю решту, поруч з постійним шиттям, робила мати. Дійшло

аж до того, що, як дізнався Грегор одного вечора з розмов про виторг, продані були різні родинні дорогоцінності, якими мати й сестра з великою втіхою прихорошувалися колись під час прийнять та урочистостей. Але найбільше клопоту завдавало помешкання, велике для теперішніх обставин, і не можна було його змінити, бо трудно було придумати, як переселити Грегора. Та Грегор добре бачив, що не лише турботи за нього заважали переселитися, бо його легко можна було перевезти у відповідній скрині з парою дірок для вентиляції; найбільше ж стримувала родину від зміни помешкання повна безнадія й думки про те, що її побило таке горе, якого не зазнав ніхто в колі родичів і знайомих. Чого від нещасних людей вимагав світ, вони виконували з повною готовістю; батько подавав сніданок дрібним службовцям банку, мати виснажувалася коло білизни для чужих людей; сестра на наказ покупців бігала сюди і туди за прилавком; але на більше сил родини вже не вистачало. І рана на спині Грегора починала наче свіжо ятритися, коли мати й сестра, уклавши батька в ліжку, знову поверталися, відкладали працю набік і сиділи щільно щока до щоки; коли мати, показуючи на кімнату Грегора, говорила: «Зачини ті двері, Грето»; коли Грегор знову лишався в п'їтми, а там жінки проливали сльози або й без сліз непорушне опускали погляди на стіл.

Дні й ночі проводив Грегор майже зовсім без сну. Часто він мріяв проте, щоб, щойно відчиняться двері, знову, як і раніше, перебрати всі родинні справи в свої руки; у його думках знову по довгому часі виринали хазяїн та управитель, продавці й учні; тупоголовий слуга, двоє-трьох друзів з інших магазинів, покоївка одного провінційного готелю — милий скороминущий сподад; одна касирка з шапкарні, з якою він поважно, але дуже повільно женихався — усі вони з'являлися всуміш з чужими або вже й забутими людьми, але, замість допомогти йому й його родині, були назагал неприступні, і він тішився, як забував про них. Або потім знову він тратив охоту турбуватися за родину; його опадало обурення за поганий догляд, і, не маючи навіть уявлення про те, що йому смакувало б, він укладав плани, як уломитися до їдальні, щоб узяти там те, що йому все таки належало, хоч він і не відчував голоду. Не думаючи вже більше над тим, що смакувало б Грегорові, сестра, відходячи ранком чи в обід до магазину, штовхала з поспіхом ногою першу-ліпшу їжу до Грегорової кімнати, щоб увечері, навіть як він і не скоштував тієї їжі — у більшості так і було — або й не доторкнувся до неї, байдуже замести її віником. Прибирання кімнати, яке вона пересунула тепер на вечір, робилося з найбільшим поспіхом. Уздовж по стінах тягнулися брудні смуги, скрізь лежали ковтуни пилуки й бруду. Першого часу при появі сестри Грегор демонстративно залазив у кут, щоб цим висловити сестрі своєрідний закид, але якби він там лишався й цілими тижнями, ставлення сестри не мінялося; вона бо бачила бруд так само, як і він, але умисне його лишала. А при тому вона пильнувала з зовсім новою для неї вразливістю, яка опанувала тепер усю ро-

дину, щоб прибирання Грегорової кімнати полишили тільки на неї. Одного разу мати зробила ґрунтовну чистку Грегорової кімнати, витративши на це кілька відер води, — велика вогкість мучила Грегора, і він лежав, з гіркою непорушністю розкинувшись на канапі, — але кара не оминула матері, бо, ледве помітивши зміни в Грегоровій кімнаті, сестра з почуттям найвищої образи побігла до вітальні і, не зважаючи на благальне піднесені руки матері, вибухнула конвульсійним плачем, на що батьки дивилися спочатку здивовано й безпомічно — батько, звичайно, прокинувся в своєму фотелі, — аж поки це їх не розчулило; батько, сидючи праворуч, закидав матері, що вона не полишила на сестру прибирання Грегорової кімнати, а сестра, ліворуч від матері, кричала, щоб вона ніколи не сміла втручатися до прибирання; тим часом, як мати силувалася запровадити до спальні батька, що від хвилювання не тямив себе, сестра, здригаючись від ридання, біла своїми маленькими кулачками по столу; а Грегор голосно сичав з обурення, що нікому не впало на думку зачинити двері, щоб він не бачив і не чув цієї колотнечі.

Коли вже сестра, виснажена своєю працею, не мала сили турбуватися, як раніше, Грегором, то й мати ніяк не могла заступити її, а тим часом не можна було цілковито його занедбати. Тут і з'явилася служниця. Ця стара вдова, завдяки своїй костистій будові, могла витримати найсуворіші випробування й не мала ніякої відрази до Грегора. Без особливої цікавості вона відчинила якомсь двері до Грегорової кімнати і при його вигляді, що, захоплений зовсім зненацька, забігав по кімнаті, хоч ніхто за ним не гонився, з подивом зупинилася, склавши руки на животі. З того часу вона не пропускала нагоди щодня ранком й увечері трохи прочинити двері й заглянути до Грегора. Спочатку вона кликала його до себе словами, які, мабуть, вважала дружніми, на зразок: «Ди сюди, старий гнойовий жуче!» Або: «Дивіться на цього старого гнойовика!» На подібні звертання Грегор зовсім не реагував і лишався на своєму місці, наче б двері й не відчинялися. Чи не ліпше було б, замість дозволити цій служниці з її власної примхи заважати йому, наказати їй щодня прибирати його кімнату! Одного раннього ранку — густий дощ, можливо, вже ознака наближення весни, сік по шибках вікон — Грегор, коли служниця почала звертатися до нього з своїми розмовами, був так роздратований, що пішов до неї, наче для нападу, правда, повільно й невпевнено. Але служниця, замість перелякатися, лише піднесла вгору стілець, що стояв поблизу дверей, і як вона стояла там з широко відкритим ротом — її намір був ясний: лише тоді закрити рот, коли стілець в її руках рушиться на спину Грегора.

— Ну, далі вже ні? — запитала вона, коли Грегор знову повернувся, і спокійно поставила стілець у кут.

Грегор тепер уже майже нічого не їв. Лише випадково проходячи повз приготовану їжу, він, бавлячись, брав щось до рота, тримав його там годинами і в більшості випадків випльовував потім геть. Спочатку він думав, що

охоту до їжі відбивало йому невдоволення з приводу змін у його кімнаті, але саме з цими змінами він дуже скоро примирився. Виробилася звичка заносити до цієї кімнати речі, яким не було іншого місця, і таких речей стало тепер багато, бо одну кімнату помешкання винайняли трьом квартирантам. Ці поважні панове — як Грегор зауважив раз через щілину в дверях, всі вони мали бороди — пильно стежили за порядком, не лише в своїй кімнаті, а, відразу оселившись тут, й у всьому помешканні, а особливо в кухні. Непотрібного чи брудного мотлоху вони просто не терпіли. Крім того, вони принесли з собою більшість предметів власного устаткування. З цієї причини виявилось багато речей зайвих, яких не можна було продати, але шкода було й викинути. Усе це мандрувало до Грегорової кімнати. Так само, як і скринька з попелом та відходами з кухні. Усе, що під цю мить було не потрібне, служниця, яка завжди поспішала, кидала до Грегорової кімнати; на щастя, у більшості випадків Грегор бачив лише відповідний предмет і руку, що його тримала. Можливо, служниця мала намір з часом чи при нагоді ці речі знову забрати чи викидати, але фактично вони лишалися лежати там, куди їх з першого маху кидано, якщо Грегор не пробирався через мотлох і відтягав їх, спочатку з конечності, бо не лишалося вільного місця повзати, а пізніше від зростаючого задоволення, хоч по таких мандрівках він, смертельно втомлений і засмучений, годинами лежав непорушне.

З тієї причини, що квартиранти часто вечеряли в загальній вітальні, двері до неї не раз залишалися зачиненими, але Грегор легко зрікся відчинених дверей, бо не один вечір, коли вони відчинялися, не користався з того, хоч родина цього й не помічала, а лежав у найтемнішому закутку своєї кімнати. Але одного разу служниця лишила двері прочиненими, прочиненими вони лишилися й тоді, коли ввечері прийшли квартиранти й запалили світло. Вони посідали в кінці столу, де за попередніх часів сиділи батько, мати й Грегор, розгорнули серветки й узяли до рук ножі й виделки. Негайно у дверях з'явилася мати з мискою м'яса і відразу ж за нею сестра з повною мискою нарізаної картоплі, їжа густо парувала. Квартиранти низько схилилися над поставленими перед ними мисками, наче б перед їжею хотіли їх перевірити, і справді, той, що сидів посередині і, здається, був авторитетом для інших, розрізав шматок м'яса ще в спільній мисці, очевидно, щоб пересвідчитися, чи воно досить м'яке і чи не слід його повернути на кухню. Він лишився вдоволений, і мати з сестрою, що напружено спостерігали, полегшено зітхнули.

Сама родина їла в кухні, хоч батько, перш ніж іти до кухні, заходив до спільної кімнати і, вклонившись один раз, обходив стіл з кашкетом у руці. Усі квартиранти підводилися і щось мурмотіли в свої бороди. Лишившись самі, вони їли майже мовчки. Грегорові здавалося дивним, що з усіх різноманітних звуків під час їжі вирізнялися звуки жування зубами, наче тим нагадуючи Грегорові, що треба мати зуби, щоб їсти, і що з найкращими беззуби-

ми щелепами нічого не вдієш. «Я хочу їсти, — сказав собі стурбовано Грегор, — але не те, що їдять ці квартиранти, і я загину».

Саме того вечора — Грегор не пригадує, щоб він чув за весь цей час скрипку — вона зазвучала з кухні. Квартиранти вже з'їли вечерю, середній витягнув газету й дав двом іншим по аркушу; тепер вони читали й курили. Коли скрипка почала грати, вони стали прислухатися й підійшли навшпиньки до дверей передпокою, де, притиснувшись один до одного, зупинилися, їх мусило почути з кухні, бо батько гукнув:

— Може, панам неприємно слухати? То можна відразу ж і припинити.

— Навпаки, — сказав середній з панів, — чи не хотіла б панна перейти до нас і грати тут, у вітальні, де багато зручніше й затишніше?

— О, будь ласка, — відповів батько, наче б він сам грав на скрипці.

Пани повернулися до вітальні й чекали. Скоро з'явився батько з пультом, мати з нотами й сестра зі скрипкою. Сестра спокійно готувалася до гри; батьки, що ніколи не винаймали кімнат і тому були перебільшено ввічливі до квартирантів, не зважувалися сісти на свої стільці, батько прихилився до дверей, заклавши праву руку між двома гудзиками застібною ліvreї, а мати дістала запропонований одним паном стілець і сіла збоку в куті, бо залишила стілець там, де пан його випадково поставив. Сестра почала грати; батько й мати, кожне з свого боку, пильно стежили за рухом її рук. Грегор, приваблений музикою, наважився підсунутися ближче й виставив голову до вітальні. Він ледве чи дивувався з того, що останнім часом перестав бути уважним до інших; раніше ця увага була його гордістю. Йому ж саме тепер було найбільше підстав ховатися, бо через пилюку, що лежала скрізь у його кімнаті й здіймалася від найменшого руху, він теж був весь запилений; нитки, волосся, рештки їжі тягав він за собою скрізь на спині й боках; його байдужість занадто опанувала його, щоб, як він робив багато разів на день, перевернутися на спину й обтертися об килим. І, не зважаючи на такий стан, він не побоявся трохи висунутися на бездоганно чисту підлогу вітальні.

Правда, ніхто не звертав на нього увагу. Родина була цілком захоплена грою на скрипці; навпаки, квартиранти, що спочатку, заклавши руки в кишені, надто близько постали за пультом сестри, так що всі могли дивитися в ноти, що, певно, мусило заважати сестрі, скоро, розмовляючи півголосно, відійшли до вікна, де й зупинилися під стурбованим поглядом батька. І справді, складалося враження, наче вони були розчаровані в своєму бажанні послухати гарну чи веселу гру на скрипці, мали досить цього видовища і лише з ввічливості дозволяли себе турбувати. Особливо спосіб, яким вони носом і ротом пускали вгору дим своїх сигар, свідчив про велике роздратування. А сестра ж грала так гарно! Вона схилила набік голову й пильно та журно стежила поглядом за нотними рядками. Грегор просунувся ще трохи вперед і тримав голову низько при землі, бажаючи зустрітися з сестрою поглядом. Чи

ж був він твариною, коли його так захопила музика? Йому було так, наче перед ним відкривалася дорога до вимріяної, незнано смачної їжі. Він вирішив просунути а ж до сестри, смикнути її за сукню й тим сказати їй, що вона могла б прийти зі своєю скрипкою до його кімнати, бо ніхто тут не міг бути таким вдячним їй за гру, як він. Він хотів би не випускати її з своєї кімнати доти, доки й житиме; його жакливий вигляд уперше міг би придатися йому; він хотів бути одночасно на всіх дверях і відганяти напасників; але сестра мала залишитися в нього добровільно, а не з примусу; вона сиділа б коло нього на каналі, схиливши до нього вухо, а він сказав би їй тоді, що мав твердий намір послати її до консерваторії і що про це, якби тим часом не трапилося нещастя, минулого Різдва — Різдво минуло вже? — він мав сказати всім, не звертаючи уваги на будь-які заперечення. По цьому поясненні сестра від зворушення залилася б сльозами, а Грегор підвівся б аж до її плечей і поцілував би її в шию, яку вона носила відкритою, без хусточки й ковнірця, з того часу, як почала ходити до магазину.

— Пане Замзо! — гукнув середній пан до батька й показав, не кажучи більше й слова, вказівним пальцем на Грегора, який повільно посувався вперед. Скрипка змовкла, середущий квартирант спочатку засміявся, похитуючи головою, до своїх друзів, а потім знову подивився на Грегора. Батькові здалося важливішим, замість заганяти Грегора, спочатку заспокоїти квартирантів, хоч вони зовсім не хвилювалися, і, здавалося, Грегор розважав їх більше, ніж гра на скрипці. Він поспішив до них і намагався розпростертими руками втиснути їх до їхньої кімнати й одночасно затулити їм вигляд на Грегора. Вони тепер справді трохи сердилися, лише не знати було, чи на поведінку батька, чи від усвідомлення того відкриття, що не знали, якого сусіду по кімнаті мали в особі Грегора. Вони вимагали від батька пояснень, своєю чергою підносили руки, смикали стурбовано себе за бороди й лише повільно відступали до своєї кімнати. Тим часом сестра, подолавши розгубленість, яка опала її після раптом обірваної гри, постоявши ще якийсь час з безсило опущеними в руках скрипкою й смичком і далі дивлячись у ноти, наче б усе це грала, раптом зібрала всі сили, поклала інструмент на коліна матері, що в нападі браку віддиху сиділа ще на своєму стільці, важко працюючи легеньми, й побігла до суміжної кімнати, до якої під натиском батька вже наближалися квартиранти, видно було, як під вправними руками сестри злітали вгору й доладне лягали ковдри й подушки на ліжках. Ще перш ніж пани досягли кімнати, вона впералася з ліжками й вислизнула звідти. Здавалося, батька знову опанувала така впертість, що він забув повагу, з якою звичайно ставився до квартирантів. Він лише тиснув і тиснув, аж поки вже в дверях кімнати середній пан загрозило тупнув ногою й тим зупинив батька.

— Я хочу сказати, — мовив він і підніс руку, одночасно шукаючи поглядом матері і сестри, — що, з огляду на пануючі в цьому приміщенні й ро-

дині відносини, — при цьому він рішуче сплюнув на підлогу, — негайно відмовляюся від своєї кімнати. Звичайно, й за ці дні, що я тут прожив, нічого не платитиму, навпаки, ще подумаю, чи не виступлю проти вас з якимись — вірте мені — дуже легко обгрунтованими вимогами.

Він замовк і дивився просто перед себе, наче чекаючи чогось. І дійсно, обидва його друзі відразу ж промовили:

— Ми теж відмовляємося негайно.

Потім він схопився за клямку і з грюкотом зачинив двері. Батько, мацаючи руками, з трудом доплентався до свого фотеля і впав на нього; виглядало так, наче він розкинувся до свого звичайного вечірнього сну, але різкі коливання його наче безсилої голови свідчили, що він зовсім не спав. Грегор весь час тихо лежав на тому місці, де його зауважили квартиранти. Розчарування від провалу його плану, а може, й викликана тривалим голодом слабкість позбавили його можливості рухатися. Він боявся з усією певністю негайного вибуху гніву, що повис над ним, і чекав. Його навіть не злякала скрипка, що з тремтячих пальців матері дзвінко упала з її колін.

— Дорогі батьки, — мовила сестра і вдарила, щоб викликати до себе увагу, рукою по столу, — далі так бути не може. Коли ви цього, може, не розумієте, то розумію я. Я не хочу називати цю потвору своїм братом, і тому скажу лише одне: ми мусимо спробувати позбутися її. Ми зробили все можливе, щоб доглядати й терпіти її, я гадаю, що вона не може зробити нам найменшого закиду.

«Вона тисячу разів має рацію», — подумав батько. Мати, що все ще не могла віддихатися, почала з ошалілим виразом очей глухо кашляти, закривши уста рукою.

Сестра поспішила до матері й поклала їй руку на чоло. Слова сестри, здавалося, навели батька на виразніші думки, він сидів випростано, грався своїм службовим кашкетом між тарілками, що стояли ще на столі після вечері квартирантів, і деколи поглядав на незворушного Грегора.

— Ми мусимо звільнитися від цієї потвори, — мовила сестра тепер виключно до батька, бо мати в нападі кашлю нічого не чула. — Вона зведе зі світу вас обох, я бачу це. Коли вже мусиш так важко працювати, як ми всі, не можна витримувати ці вічні муки дома. — І вона так розплакалася, що сльози її потекли по обличчю матері, з якого вона стирала їх механічними рухами руки.

— Дитино, — озвався батько співчутливо, підкреслюючи, що розуміє її, — але що нам робити?

Сестра знизала плечима на знак безпорадності, яка опанувала її в плачі всупереч попередній певності.

— Якби він бодай розумів нас, — відповів батько напівпитанням, а сестра, плачучи далі, різко махнула рукою на знак того, що про це не може бути й мови.

— Якби він бодай розумів нас, — повторив батько і, заплющивши очі, зважував переконання сестри про неможливість чогось подібного. — Тоді, може, можна було б домовитися з ним. Але так...

— Треба його позбутися, — вигукнула сестра, — це єдиний вихід, тату. Тобі треба лише забути, що це Грегор. Що ми так довго в це вірили, в цьому, властиво, наше нещастя. Але який же це Грегор? Якби це він, він давно зрозумів би, що співжиття людей з такою твариною неможливе, і відійшов би геть добровільно. Тоді ми не мали б брата, але могли б жити й шанобливо зберігати пам'ять про нього. Але так — нас переслідує ця тварина, виганяє квартирантів, хоче, очевидно, захопити все помешкання й змусити нас спати на вулиці. Дивися, тату, — скрикнула вона раптом, — він починає знову.

І з зовсім не зрозумілим Грегорові страхом сестра покинула навіть матір, буквально відскочила від її стільця, наче ладна була скорше офірувати матір, ніж лишатися поблизу Грегора, і поспішила схватися за батька, який, збуджений лише її поведінкою, теж підвівся і, наче б на захист сестри, підніс назустріч їй руки.

Але Грегорові і в думці не було будь-кого, а тим більше свою сестру, лякати. Він лише просто почав обертатися, щоб повернутися до своєї кімнати; а це, правда, дуже разило, бо з огляду на свій хворобливий стан він мусів при важких поворотах допомагати собі головою, яку то підносив багатократно, то притискав до підлоги. Він зупинився й оглянувся навколо. Його добрий намір, здавалося, зрозуміли; то був лише хвилиевий переляк. Тепер усі дивилися на нього мовчазно й жахуєно. Мати, простягнувши ноги й стиснувши їх, лежала на своєму стільці, її очі майже заплющилися від утоми. Батько й сестра сиділи поруч; сестра поклала руки батькові на плече.

«Нарешті, я, здається, могу обернутися», — подумав Грегор і розпочав знову свої вправи. Він не міг погамувати задишку, викликану напруженням, і мусів час від часу відпочивати. Та його ніхто й не підганяв, залишеного на самого себе. Коли він довершив обертання, тоді почав негайно рухатися просто. Його дивувала велика віддаль, що відокремлювала його від кімнати, і він не розумів, як при такій слабості нещодавно покрив цю відстань, майже не помічаючи цього. Турбуючись тільки тим, щоб якнайскоріше доповзти, він не помічав, що жодні слова, жодні вигуки родини не заважали йому. Лише досягнувши дверей, він повернув голову, не зовсім, бо відчував, що йому задубіла шия, однак побачив, що позад нього ніщо не змінилося, лише сестра встала. Його останній погляд ховзнув по матері, яка вже зовсім заснула.

Ледве він опинився в своїй кімнаті, як двері поспішно зачинено, засунуто й замкнено. Раптовий шум позаду так налякав Грегора, що йому відібрало ніжки. То сестра так поспішала. Вона вже раніше стояла й чекала, потім легко підскочила — Грегор зовсім і не чув, як вона підійшла, — і, обертаючи ключ у замку, крикнула до батька: «Нарешті!»

«А тепер?» — запитав себе Грегор й озирнувся навколо в п'їтьмі. Невдовзі він встановив, що взагалі не міг більше рухатися. Це не здивувало його, скорше здавалося йому неприродним те, що він досі міг рухатися на тоненьких ніжках. Поза тим він почував себе відносно приємно. Правда, біль відчувався у всьому тілі, але чути було, як він наче поступово слабшав і слабшав і врешті зникав. Зогниле яблуко в своїй спині й рану навколо нього, що зовсім укрилася м'яким пилом, він уже ледве чув. Про родину думав розчулено й з любов'ю. Думка про те, що він мусить зникнути, була ще рішучіша, ніж думка сестри. Він лишався в цьому стані порожнього й мирного роздуму, аж поки годинник на вежі пробив третю годину ранку. Він ще жив, коли невдовзі за вікном почало світати. Потім голова мимоволі опала зовсім на підлогу, і ніздрями легко вийшов останній його віддих.

Коли рано вранці прийшла служниця — з великої сили й поспіху вона так стукала дверима, її не раз просили, щоб уникала цього, — що в усьому помешканні не могло бути й мови про спокійний сон, — вона при звичайній короткій візиті до Грегора спочатку не постерегла нічого особливого. Її здавалося, що він умисне лежить так непорушне й удає з себе ображеного. Вона певна була, що він усе розуміє. Маючи випадково в руках довгу мітлу, вона пробувала від дверей лоскотати його. Коли й це лишилося без наслідків, вона розгнівалася й легко підштовхнула Грегора, й аж зсунувши його без жодного опору з місця, почала пильно приглядатися. Скоро зрозумівши, що сталося, вона широко відкрила очі й тихо свиснула; але не довго стояла на місці, а рвонула навстіж двері до спальні й крикнула голосно в п'їтьму:

— Ось подивіться лишень, воно вже здохло, он там лежить, зовсім, зовсім здохло!

Подружжя Замзи сиділо в ліжку й мусило спочатку перебороти страх від появи служниці, перш ніж усвідомити її повідомлення. Але потім пан і пані Замза поспішно вилізли, кожне на свій бік, з ліжка; пан Замза кинув ковдру через плече; пані Замза вийшла в нічній сорочці; так і зайшли вони до кімнати Грегора. Тим часом відчинилися двері з кімнати, в якій спала Грета від часу появи квартирантів; вона була зовсім одягнена, наче й не спала, про що, здавалося, свідчило її бліде обличчя.

— Помер? — спитала пані Замза й питально подивилася на служницю, хоч могла й сама пересвідчитися в цьому, а навіть побачити, й не перевіряючи.

— Я так гадаю, — сказала служниця й на доказ цього посунула мітлою вбік тіло Грегора. Пані Замза зробила рух, наче хотіла затримати мітлу, але не зробила цього.

— Ну, — мовив пан Замза, — тепер можемо дякувати Богові. Він перехрестився, і всі три жінки наслідували його приклад. Грета, що не зводила очей з трупа, промовила:

— Дивіться лишень, який він був худий. Та він уже довгий час нічого не їв. Як принесли йому їжу, так і забирали назад.

Справді, тіло Грегора було зовсім пласке й сухе, це виразно видно було саме тепер, коли він уже не підносився на ніжках і ніщо не відволікало погляду від нього.

— Ходімо, Грето, на хвилину до нашої кімнати, — мовила пані Замза з сумною усмішкою, і Грета пішла, оглядаючись на труп, за батьками до спальні. Служниця залишила двері й широко відкрила вікно. Не зважаючи на ранній ранок, у свіжому повітрі вже чулося легеньке тепло. Був кінець березня.

Зі своєї кімнати вийшли троє квартирантів і з подивом оглядалися за своїм сніданком; про них забули.

— Де сніданок? — сердито запитав середній з панів служницю. Але вона покляла палець на уста й кивнула потім швидко й мовчазно панам, нехай, мовляв, заглянуть до Грегорової кімнати. Вони зайшли й зупинилися в уже зовсім освітленій кімнаті навколо трупа Грегора, заклавши руки в кишені дещо притертих сурдутів.

Тоді відчинилися двері спальні, й з'явився пан Замза в ліврєї з жінкою по один бік себе й з дочкою по другий. Усі були трохи заплакані; Грета іноді тулилася до батькової руки.

— Залишіть негайно моє помешкання! — сказав пан Замза й показав на двері, не відпускаючи від себе жінок.

— Як ви це розумієте? — запитав середній з панів і дещо розгублено й солодко засміявся.

Обидва інші тримали руки за спиною й весь час потирали їх наче в радісному чеканні великої сутички, яка випаде їм на користь.

— Я розумію це точно так, як сказав, — відповів пан Замза й пішов прямолінійно з своїми супутницями на квартирунта.

Той стояв спочатку спокійно й дивився в підлогу, наче б справа укладалася в його голові зовсім інакше.

— У такому разі ми йдемо, — сказав він потім і подивився на пана Замзу, наче, раптово охоплений покором, вимагав дозволу й на це рішення.

Пан Замза зі здивуванням в очах лише похитав багатократно головою. Потім пан справді пішов широкими кроками до передпокою; обидва його друзі якусь мить тримали вже руки спокійно і тепер відразу побігли за ним, наче від страху, що пан Замза може увійти до передпокою раніше від них і відтяти їх зв'язок з їхнім провідником. У передпокої всі троє взяли капелюхи, витягли палиці з стояка, для них призначеного, мовчазно відкланялися й залишили приміщення. З якимось, як виявилось, зовсім безпідставним підозрінням пан Замза вийшов з обома жінками за поріг; схилившись на поруччя, вони дивилися, як троє панів повільно, правда, але без зупинки спускалися довгими сходами, на кожному поверсі зникали у певному завороті клітки

сходів і за якусь мить з'являлися знову; що далі вони знижувалися, то менше цікавилася ними родина Замз, і коли назустріч їм, а потім вище від них з'явився в гордій поставі з вантажем на голові помічник різника, пан Замза з жінками залишив поруччя, і всі з полегшенням повернулися до помешкання.

Вони ухвалили цей день присвятити на відпочинок і прогулянки; бо не лише заслужили такої перерви в праці, а навіть конче її потребували. Вони сіли за стіл, щоб написати три вибачливі листи; пан Замза до своєї дирекції, пані Замза до замовця, а Грета до свого принципала. Під час писання увійшла служниця, щоб сказати, що вона відходить, бо її вранішня праця скінчилася. Троє, що писали, спочатку просто хитнули головами, не підводячи очей, і лише коли служниця все ще не хотіла йти, сердито подивилися на неї.

— Ну? — запитав Замза.

Служниця стояла, сміючись, в дверях, наче хотіла сповістити родині радісну вістку, але думала зробити це тільки тоді, як її почнуть докладно випитувати. Майже вертикальне страусове перо, яке драгувало пана Замзу протягом усього часу її служби, легенько похитувалося на всі боки.

— То чого ви, властиво, хочете? — запитала пані Замза, яку служниця найбільше поважала.

— Так, — відповіла служниця й від дружнього сміху не могла відразу говорити далі. — Отже з приводу того, як те все прибрати, не мусите турбуватися. Уже все в порядку.

Пані Замза й Грета схилилися над листами, наче хотіли писати далі; пан Замза, який зауважив, що служниця хотіла все докладно пояснювати, рішуче одмахнувся рукою. А вона, не змігши розповісти, згадала, що мусить поспішати, крикнула з очевидним почуттям образи: «До побачення!», дико обернулася й залишила помешкання, жакливо хряснувши дверима.

— Увечері я її звільню, — сказав пан Замза, але ні від дружини, ні від дочки не дістав відповіді, бо служниця порушила їх ледве здобутий спокій. Вони пішли до вікна й, обнявшись, залишилися там. Пан Замза обернувся в своєму фотелі до них і хвилину оглядав їх мовчазно. Потім гукнув:

— Ідьте бо сюди. Лишьте уже нарешті старі справи. Будьте й до мене трохи уважні.

Жінки відразу ж почули, попестили його й швидко скінчили свої листи.

Потім усі троє гуртом залишили приміщення, чого вони не робили вже кілька місяців; і поїхали трамваєм на свіже повітря за місто. Вагон, у якому вони сиділи самі, весь був залитий теплим сонячним промінням. Вони обговорювали, зручно вмовившись на сидіннях, перспективи на майбутнє, і виходило, що при ближчому розгляді вони були не такі вже й погані, бо праця всіх трьох, про яку вони, властиво, не випитували одне одного, назагал була добра й цілком сприятлива на майбутнє. Найбільшого негайного покращення становища легко було досягнути зміною помешкання; вони хотіли перейти до

меншого й дешевшого, але краще розташованого і взагалі практичнішого помешкання, ніж теперішнє, вибране ще Грегором. Розмовляючи так, пан і пані Замза, дивлячись на свою дочку, що дедалі жвавішала, майже одночасно помітили, як вона, попри всі нещастя, від яких поблідли її щоки, за останній час розквітла й стала гарною, вродливою дівчиною. Стишившись й майже несвідомо розмовляючи поглядами, вони думали, що надходив час шукати їй доброго чоловіка. І наче на підтвердження їхніх нових мрій і добрих намірів, коли вони досягли мети своєї подорожі, дочка підвелася перша й розправила своє юне тіло.

(Перекл. з нім. Івана Кошелівця)

Запитання і завдання

1. З'ясуйте своєрідність сюжету і композиції новели «Перевтілення».
2. Як розкривається проблема відчуження у творі? Чи відчував Грегор Замза відчуження ще до свого перевтілення?
3. Охарактеризуйте образи головних персонажів новели. Яку роль в їхньому змалюванні відіграють художні деталі?
4. Як поставилися до перевтілення Замзи оточуючі (мати, батько, сестра, колеги, пожилці)?
5. Як вплинуло перевтілення Замзи на інших людей?
6. Визначте авторські засоби створення образу Грегора Замзи.
7. Який момент (або ж декілька моментів) новели можна вважати психологічною кульмінацією?
8. Яке значення в новелі має переплетіння дійсного і уявного, свідомого і підсвідомого, сну і реальності?
9. У чому виявляються риси модерністської поетики в новелі? Проілюструйте свою думку цитатами.

Рекомендована література

1. Вовк Я. Г. Жорстокий світ самотності. Матеріали до вивчення новели Ф. Кафки «Перевтілення» // Зарубіжна література. — 1998. — № 4.
2. Давид Клод. Франц Кафка. — Харьков, Ростов-на-Дону, 1998.
3. Затонский Д. В. Франц Кафка и проблемы модернизма. — М., 1972.
4. Затонський Д. В. Франц Кафка // Затонський Д. В. Про модернізм і модерністів. — К., 1972.
5. Набоков В. Франц Кафка // Всесвіт. — 1993. — № 3–4.
6. Ніколенко О. Духовні «перевтілення» героїв Ф. Кафки та М. Хвильового // Всесвітня література та культура. — 2000. — № 2.
7. Сучков Б. Л. Франц Кафка // Сучков Б. Л. Лици времени. — М., 1969.

АВАНГАРДИСТСЬКІ Й МОДЕРНІСТСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ В ПОЕЗІЇ ХХ СТ.

ЗАХІДНА ПОЕЗІЯ

У західноєвропейській модерністській та авангардистській поезії початку ХХ століття спостерігаємо процесом відходу від декадансу і появу нових течій і шкіл: імажизму, футуризму, експресіонізму, кубізму, дадаїзму, сюрреалізму.

У Франції на початку ХХ століття виникає група *кубістів*. Термін цей належить Г. Аполлінеру, що позначив ним суть естетичних пошуків молодих художників-новаторів, до яких належав і Пабло Пікассо. Кубізм у літературі репрезентований творчістю таких поетів, як Гійом Аполлінер, Макс Жакоб, Блез Сандрар, Андре Сальмон тощо. Кубісти вважали, що більшої художньої правди можна досягти, «деформуючи реальність». Вони застосовували принцип симультанізму, що полягав у розгортанні в одночасовій і одноплановій площині віддалених, внутрішньо між собою не пов'язаних мотивів, образів, вражень.

Однією з найприметніших модерністських шкіл у поезії Англії та США 1910-х років був *імажизм* (від лат. image — образ). Ще 1909 року англійський поет і філософ Т. Е. Г'юм (учень А. Бергсона) засновує «Школу імажизму». З 1912 року американський поет Езра Паунд активно працює в чиказькому журналі «Поезія», який і познайомив світ з імажизмом у 1913 році. Саме тоді Е. Паунд друкує свої «Декілька «Ні» для імажиста», а через рік видає антологію «Імажисти», куди, окрім його власних віршів, увійшли поетичні твори американських ліриків Гільди Дулітл, Емі Лауел, Вільяма Карлоса Вільямса тощо. У різні роки до імажистської школи належали американець Дж. Г. Флетчер та англійські митці Т. С. Еліот, Ф. М. Форд, Д. Г. Лоуренс, Р. Олдінгтон.

Головний принцип імажизму, розроблений Т. Е. Г'юмом, — це принцип «чистої образності» при несуттєвості тематики. Образ є самодостатнім у поетичних творах імажистів, вірш для яких — то «ланцюг» подібних образів. Е. Паунд визначає образ як «інтелектуальний та емоційний комплекс у момент часу». Паунд, пояснюючи мету імажизму, вказує на такі його принципи: 1) принцип прямого відношення до «речі»; 2) принцип економії слів, спрямований проти вживання слів зайвих; 3) принцип узгодження композиції вірша з його «музикою».

Імажисти намагаються відтворити не саму реальність, а переживання, враження, які виникають асоціативно. Звідси й тематика їхніх поетичних творів: природа, предмети, ефемерні почуття та емоції.

З 1905 по 1920-ті роки розвивається й досягає найбільшого розквіту в Німеччині та Австрії *експресіонізм* (від expression — вираження, виразність). До виникнення експресіонізму спричиняються художні експерименти молодих дрезденських архітекторів, які об'єдналися в 1905 році в групу під назвою «Міст». 1911 року створюється ще одне мистецьке угруповання в Мюнхені («Синій вершник»). У той же час починають виходити експресіоністські журнали: «Дія» (1911–1933) та «Буря» (1910–1932). Засновник «Бурі» Х. Вальден був першим, хто вжив термін «експресіонізм» у 1911 році. Найвизначнішими теоретиками напряму були Курт Пінтус і Казимір Едшмід. Обличчя експресіоністської драми визначали Г. Кайзер, Е. Толлер, В. Газен-

клевер, Л. Рубінер. До найяскравіших поетів напряму належать Г. Гейм, Г. Тракль, Й. Бехер, Г. Бенн, Е. Ласкер-Шюлер, Ф. Верфель, Я. Ван-Годдис. Серед прозаїків експресіонізму — ранній А. Дьоблін, К. Едшмід, Л. Франк, Г. Мейрінк і близькі до напряму Ф. Кафка й молодий Г. Гессе. Подібні до експресіонізму тенденції виявляються тоді ж і у творчості Л. Андрєєва.

Термін «експресіонізм» був покликаний визначити сутність мистецтва, що за своїми цілями та засобами є протилежним імпресіонізму й натуралізму: мистецтво не зображає дійсність, а виражає її сутність.

Теоретичні положення експресіонізму різноманітно та яскраво проявляються в художній практиці напряму, всіх літературних жанрах. Великого емоційного напруження набуває *експресіоністська драма* — «драма крику», в якій діють умовні абстрактні персонажі (Чоловік, Жінка, Народ, Городянин). «Кожен повинен пізнати себе в усіх», — пояснює експресіоністське тяжіння до загального Бехер. Герої п'єс Толлера, Кайзера, Газенклевера часто-густо зверталися безпосередньо до глядача, а самі п'єси перетворюються на філософський трактат, публіцистичну статтю або пристрасний авторський монолог. До речі, до експресіоністської драматургії неодноразово звертався Лесь Курбас. Микола Бажан згадував, що зазнав впливу експресіонізму саме через п'єси «Березоля» — п'єси Толлера, Кайзера, прозу Верфеля. У *прозі* експресіонізму панує ліричне або гротескове, фантастичне начало. Ознаками експресіоністської *лірики* стають напруженість виражальних засобів, «нанизування» образів, впровадження нових версифікаційних і синтаксичних форм. На початку 20-х років стилістику експресіонізму запозичує й *кінематограф* («Кабінет доктора Калігарі», екранізація драми Кайзера «З ранку до півночі» тощо).

Найпомітнішими є традиції експресіонізму у драматургії Бертольта Брехта, Пєтера Вайса, Юджина О'Ніла, у прозі Гюнтера Грасса, у творчості Макса Фріша, Фрідріха Дюрренматта й інших провідних письменників світу. Експресіоністична образність притаманна також низці творів української літератури («Червоний роман» А. Головка, «Вальдшнепи» М. Хвильового, «Сонячна машина» В. Винниченка, «Маклена Граса» М. Куліша).

У роки Першої світової війни в нейтральній Швейцарії, у Цюриху, виникає група «Дада». Цю течію, що проіснувала протягом 1916–1922 років, називають також *дадаїзм* (від *dada* — у дитячій мові іграшковий, дерев'яний коник). Її заснували митці-емігранти Т. Тцара, Р. Гюльзенбек, Г. Балль, Г. Арн, М. Янко. Автор назви течії — її лідер Тристан Тцара, який раптово знайшов слово «дада» у французькому словнику. У «Маніфєсті 1918 року» Т. Тцара так пояснює значення цього слова: «Мовою негритянського племені Кру воно означає хвіст священної корови, в деяких регіонах Італії так називають матір, це може бути позначенням дитячого дерев'яного коника, подвійним ствердженням у російській та румунській мовах. Це може бути й відтворення незв'язного дитячого белькотіння. В усякому разі — дещо абсолютно безглузде...»

Після війни течія розділилася. Т. Тцара переїздить до Франції, де очолює групу «абсолютних дадаїстів» (А. Бретон, Л. Арагон, П. Елюар, Ж. Рібмон-Дессєнь). У Німеччині створюється угруповання «політичних дадаїстів» (Р. Гюльзенбек, Р. Гаусман, В. Мерінг, Е. Піскатор, Г. Грос, Дж. Гартфілд). На початку двадцятих років дадаїстська течія припиняє своє існування. Більшість колишніх дадаїстів бере участь у створенні нової авангардистської школи — сюрреалізму, сформувавши його основне ядро.

Дадаїсти утверджують алогізм як основу творчості. Вони вважають, що «думка формується в роті». Спираючись на алогізм, безглуздий набір слів та звуків, дадаїсти створюють свій специфічний світ — світ словотворчих трюків, гри, містифікації. Вони проголошують «повну самостійність слова». Т. Тцара, який вважав, що «відсутність системи — найкраща система», радив для створення дадаїстських віршів вирізати окремі слова із книг та газет і доволно поєднувати їх. І дійсно, дадаїсти вирізають слова, змішують їх у шапці, а потім виймають їх у випадковому порядку та монтують поему. Читання подібних творів вони супроводжують «бруїтською музикою» (від франц. bruit — галас), що складається зі звуків кастрюль, дзвінків, свистків тощо.

Головним видом дадаїстської діяльності було абсурдизоване видовище. Хвиля скандальних виступів, акцій та експозицій дадаїстів прокотилася Швейцарією, Австрією, Німеччиною, Францією. Як пригадував Л. Арагон, нічого, окрім скандалу, дадаїсти не шукали.

На зламі 1910–1920-х років у Франції виникає *сюрреалізм* (франц. surrealisme — надреалізм). Термін «сюрреалізм» належить Гійомові Аполлінеру: він назвав свою п'єсу «Груди Тірезія» (1918) «сюрреалістичною драмою». Сюрреалістичний рух очолює Андре Бретон. У 1919 році разом з Луї Арагоном та Філіппом Гупо він починає видавати журнал «Література». У цьому ж році Бретон і Суло створюють перший програмний твір сюрреалізму — «автоматичний» текст «Магнітні поля», що був записом потоку видінь. У 1924 році А. Бретон пише перший «Маніфест сюрреалізму», сюрреалізм консолідує свої сили, формується як самостійний художній напрям, виходять перші номери журналу «Сюрреалістична революція». Сюрреалізм стає інтернаціональним рухом, що охоплює різні види мистецтва: літературу, живопис, скульптуру, театр, кіномистецтво. До цього ж руху приєдналися, поряд із Бретоном, Суло й Арагоном, письменники П. Елюар, А. Арто, Т. Тцара, Р. Вітрак, Р. Деснос, Ж. Кокто, Р. Кено, А. Батай, М. Періс, художники С. Далі, М. Ернст, І. Тангі, Г. Арн, А. Массон, Х. Міро, кінорежисер Л. Бунюель, кінокритик Ж. Садуль. Сюрреалізм поширюється за межами Франції.

У «Маніфесті сюрреалізму» А. Бретон перелічує попередників течії, «починаючи з Данте й Шекспіра». Так, Бретон називає Свіфта «сюрреалістом в ядучості», По — «сюрреалістом у розважальності», Бодлера — «сюрреалістом у моралі», Рембо — «сюрреалістом у життєвій практиці». Усі вони, хоч і не були, за Бретоном, «в усьому сюрреалістами», але певною мірою підготували виникнення нової авангардистської течії. Однак безпосередньо ґрунт для народження сюрреалізму підготував дадаїзм. Вичерпавши себе, дадаїзм на початку 1920-х років знаходить своє продовження в сюрреалізмі.

Теоретики сюрреалізму пов'язували з новою течією надії на побудову нової художньої реальності, яка була б реальнішою («надреальною») за існуючу. Сюрреалізм прагне до автоматичної фіксації підсвідомого. Митець-сюрреаліст має спиратися на досвід сновидінь, галюцинацій, марень, містичних видінь тощо. Саме у сфері несвідомого, на думку сюрреалістів, криються справжні істини буття. «Сюрреалізм, — проголошує А. Бретон, — базується на вірі у всемогутність сну, у ворожу будь-якій цілісності гру мислення». Разом із цим сюрреалізм оголошує війну розумові, матеріалізові, логіці, моралі — усе це гальмує та закріпає творчі можливості.

Серед найвідоміших постатей, що представляли модерністську поезію першої половини ХХ ст., були англієць Т. С. Еліот і іспанець Ф. Гарсія Лорка, французи

Г. Аполлінер і П. Елюар, австрійці Г. Тракль і Р. М. Рільке, чех В. Незвал і поляк К. І. Галчинський.

ГІЙОМ АПОЛЛІНЕР (1880–1918)

Найвизначнішим французьким поетом-модерністом початку ХХ століття був Гійом Аполлінер. Його справжнє ім'я — Вільгельм Аполлінарій Костровицький. Він був позашлюбним сином збіднілої польської аристократки Ангеліки Костровицької. Найімовірніше, що батьком майбутнього поета був італійський офіцер Франческо Флуджі д'Аспермон. Хлопчик виховувався матір'ю, а пізніше взяв її прізвище.

Дитинство Вільгельма Костровицького пройшло в Італії (народився ж він у Римі), а юність — на півдні Франції: у Монако, Канні, Ніцці. Освіту він здобув у французьких колежах і ліцеях названих міст.

У 1897 році Аполлінер оселився в Парижі, хоча французьке громадянство зміг отримати лише в 1916 році. Тут він знайомиться із французькими поетами П. Формом, А. Сальмоном, М. Жакобом, починає писати вірші. У 1901 р. журнал «Гранд Франс» уміщує першу невелику добірку його поезій під прізвищем «Костровицький». Пізніше з'явиться підпис «Гійом Аполлінер».

1901 року Аполлінер їде до Німеччини, де він прожив понад рік, здійснюючи звіди подорожі до Чехії, Бельгії та Голландії. Позбавлений засобів до існування, Аполлінер змушений найнятися домашнім вчителем французької мови в родину Міло. У цей час він переживає першу душевну драму — нерозділене кохання до Анні Плейдон, молодої англійки, яка служила тут гувернанткою. З цього почуття народились ліричний цикл «Рейнські вірші» та поема «Пісня нелюбого».

Упродовж 1903–1907 років Аполлінер працює в різних символістських виданнях, де друкує вірші (згодом вони увійдуть до його збірки «Алкоголі»), новели, переклади з Боккаччо, нотатки про письменників і художників. У 1905 р. він знайомиться з Пікассо, а також зближується із французькими художниками-авангардистами (А. Матісс, Л. Брак, Ф. Леже).

1911 року було видано першу поетичну збірку Аполлінера. Вона мала назву «Бестіарій, або Кортєж Орфея» і була зібранням вишуканих афористичних чотири-віршів, присвячених певним тваринам («Кішка», «Засць», «Слон»), птахам («Голуб», «Павич»), комахам («Гусинь», «Блоха»). Книга нагадувала читачеві про середньовічний жанр бестіарію — твори про тварин, рослин, каміння, причому як реальних, так і фантастичних, що супроводжувалися алегоричними дидактичними тлумаченнями. У поетичних мініатюрах аполлінерівського «Бестіарію» відчувається прагнення поета схопити і втілити в образі кожну мить життя. Це гімн «орфічному» дару проникати у таємниці буття, відчувати, зокрема, його трагізм.

Цього ж року Аполлінер за підозру у викраденні з Лувру знаменитої «Джоконди» Леонардо да Вінчі був заарештований і деякий час провів у в'язниці. Так з'явився цикл віршів «У в'язниці Санте», що увійшов до книги «Алкоголі». Картина ж повернулася до музею наприкінці 1913 р.

У 1913 році вийшла поетична книга Г. Аполлінера «Алкоголі», яка містила вірші, написані впродовж п'ятнадцяти років творчості. Пояснюючи назву твору, поет говорив, що в ньому йдеться про «життя, палюче, немов спирт». Поет відходить від си-

мволістської камерності, зануреності у світ інтимних переживань та поетичних видінь. Він відкриває потужний ритм нового, ХХ століття, його революційні імпульси. Так народжувався своєрідний «ліричний епос» Аполлінера із притаманним йому почуттям залученості до історії, масштабністю поетичного видіння, поетизацією буденного.

В «Алкоголях» поет тяжіє до мозаїчності образів, композиція творів збірки характеризується «зв'язною фрагментарністю». Ліричний епос («Зона», «Кортеж», «Мандрівник») поєднується з інтимною інтонацією, безпосередністю почуття, музичальністю («Міст Мірабо», «Лорелєя», «Марі», «Прощання», «Хвора осінь»). Тут ми знайдемо описи тихих рейнських берегів («Ніч на Рейні») і шумних паризьких вулиць («Зона»), роздуми про невблаганний плин часу («Міст Мірабо») і про нерозривний зв'язок поета з людством («Кортеж»). У збірці є як верлібри, так вірші з традиційними розмірами. На час видання «Алкоголів» Аполлінер відмовився від пунктуації: він вбачав у ній спосіб насильницького регулювання ритму вірша.

Аполлінер настільки споріднився із Францією, що, коли почалася Перша світова війна, добровольцем пішов на фронт із патріотичних міркувань. З 1915 по 1916 рр. поет перебував на фронті. За відвагу Аполлінера було нагороджено Бойовим Хрестом. На війні він отримав тяжке поранення в голову.

1917 року була поставлена п'єса Аполлінера «Груди Тирезія», яку він назвав «сюрреалістською драмою». В авторській передмові Аполлінер висунув цілу низку принципів, що отримали розвиток у театральному авангарді ХХ ст., зокрема, у драматургії абсурду (Е. Йонеско, С. Беккет тощо). Так, він закликає до оновлення театру, до відродження театральної умовності: «необхідно повернутися до природи, але не імітувати її, як у фотографії. Коли людина забажала зімітувати рух, вона створила колоесо, на ногу несхоже. Тобто вона діяла по-сюрреалістичному, сама того не усвідомлюючи». Аполлінер також наголошує на взаємодоповненні та взаємозаміні полярних жанрів: трагічне має стикатися з комічним, а патетика переходити в бурлеск.

У 1918 році виходить друга значна поетична збірка Аполлінера «Каліграми. Вірші Миру і Війни». Цю книгу можна назвати автобіографічним щоденником-сповіддю, відзначеним трагічним сприйняттям війни. Вона об'єднала фронтіві поезії із так званими «каліграфіями», віршами-експериментами, що становлять своєрідний синтез власне поезії і візуальних мистецтв. Ці «каліграми» — ще один формальний винахід Аполлінера, народжений його зацікавленням змінами в тодішньому образотворчому мистецтві й чутливістю до візуального вигляду друкованого тексту. Вірші-«каліграми» написано у формі малюнків, де рядки розташовані таким чином, що нагадують обриси предметів, які описуються у цих віршах.

Збірка «Каліграми» складається із двох частин. До першої увійшли поезії, написані у довоєнний час (1913 р. та на початку 1914 р.), і фронтіві поезії. Тут автор також продовжує багато й сміливо експериментувати. Так з'являються його «поезії-розмови», «поезії-репортажі», «поезії-каліграми».

Формалістичні експерименти Аполлінера — поезії-каліграми — різновид фігурних віршів, які практикувалися в пізноантичній ліриці та поезії бароко. Популярними подібні «віршові іграшки» були й в українському бароко (Іван Величковський). Їх визначальна особливість — розміщення рядків таким чином, щоб конфігурація тексту вірша на папері витворювала обрис речі чи явища, про яке йдеться.

У збірці «Каліграми» Аполлінер широко застосовує *монтаж*. Він поєднує, наче склеюючи, уривки газетних статей, афіш, випадкових фраз, почутих у кафе, намагаючись відтворити ритм сучасного життя та утвердити естетичну цінність усіляких її проявів. «Каліграми» вважаються найбільш складною збіркою Аполлінера в галузі поетичної мови та образності. Згодом збірка викликала чимало наслідувань з боку дадаїстів і сюрреалістів.

9 листопада 1918 р. життя поета обірвалося. Аполлінер так і не зміг одужати після поранення, здоров'я його було підірваним, і він помер у Парижі від грипу саме того дня, коли весь Париж триумфував з приводу перемоги над Німеччиною в Першій світовій війні. На смерть поета було написано чимало віршів, наприклад, «Во славу Гійома Аполлінера» кубіста Блеза Сандрара і «Смерть Гійома Аполлінера» дадаїста Трістана Тцара.

Після смерті Аполлінера була опублікована його стаття «*Нова свідомість і поети*» — своєрідний поетичний заповіт Аполлінера. Він вважає, що провідною рисою «нової свідомості» є «дослідження і пошук істини», як в етичній сфері, так і «в галузі уяви».

У 1920 р. вийшов роман Аполлінера «*Жінка, що сидить*», написаний у сюрреалістичній манері, і драма «*Колір часу*», в якій засуджено жорстокість війни й індивідуалістичну втечу від дійсності. А у 1952 році опубліковано збірку «*Меланхолічний страх*», куди увійшли ненадруковані за життя поета вірші.

Художній світ Гійома Аполлінера складний і багатогранний. Ліризм поєднався в ньому з філософським напруженням, трагічне світовідчуття — з вірою в майбутнє, фольклорні мотиви — з найсучаснішими засобами зображення, експеримент — із розвитком та збагаченням літературних традицій.

Аполлінер був сміливим експериментатором, намагався реформувати поезію. Однак аполлінерівський пошук нових віршових форм і нового змісту не був кардинальним розривом із традицією. Аполлінер прагнув перейняти найсуттєвіші естетичні знахідки попередніх літературних епох. Уже у вірші «*Міст Мірабо*» можна помітити експериментаторство поета, попри наявність у ньому мотивів класицистичних (чітка циклічна форма; мислення опозиціями), романтичних (суб'єктивізм оповіді; переживання ліричного героя), імпресіоністичних (залежність сприйняття від настрою), символістських (вода як символ плинності життя і почуттів; міст як символ розлуки, межі між минулим, теперішнім і майбутнім). Це експериментаторство знайшло відображення у ритміці вірша, його плинності, особливому синтаксисі, позбавленому будьяких розділових знаків. У «*Мості Мірабо*» Аполлінер відтворив ритм ткацької пісні XIII сторіччя. Він спромігся створити шедевр інтимної лірики. Кохання, що минає, протиставляється у вірші водам Сени, які завжди течуть під мостом.

Читаючи аполлінерівську поезію, легко помітити ту велику роль, яку відіграє у ній також *графічна побудова* (поділ на строфи, пропуски, відступи, переноси, рядки різної довжини, незвичне розміщення вірша на сторінці). Поет вважав, що розділові знаки заважають цілісному сприйняттю віршів, якого можна досягти лише завдяки відчуттю їх внутрішнього ритму. Вільна поезія Аполлінера стала переломним явищем в історії французького віршування, skutого віковими правилами.

Аполлінер постійно застосовував несподівані порівняння й метафори. З легкістю він зіставляв, наприклад, сучасні поняття з міфологічними, поетичне — з прозаїчним. Поет виходить за межі традиційних літературно-художніх естетик.

Художні позиції Гійома Аполлінера відкрили нові можливості ліричного само-вираження, затвердили в поезії епічну масштабність художнього бачення, складну і несподівану метафоричність, асоціативність поетичного мислення, розкутість поетичної мови (верлібр, відміна пунктуації тощо).

Традиції Аполлінера знайшли своє продовження в поезії Луї Арагона, Поля Елюара, Сен-Жон Перса, поетів-дадаїстів і сюрреалістів, у драматургії Антонена Арто, Ежена Йонеско, Жана Жене, Фернандо Аррабаля, у прозі Бориса Віана і Ромена Гарі.

Міст Мірабо

Під мостом Мірабо струмує Сена
Так і любов
Біжить у тебе в мене
Журба і втіха кругнява шалена

Хай б'є годинник ніч настає
Минають дні а я ще є

Рука в руці постіймо очі в очі
Під мостом рук
Вода тече хлюпоче
Од вічних поглядів спочити хоче

Хай б'є годинник ніч настає
Минають дні а я ще є

Любов сплива як та вода бігуча
Любов сплива
Життя хода тягуча
Надія ж негамовано жагуча

Хай б'є годинник ніч настає
Минають дні а я ще є

Минають дні години і хвилини
Мине любов
І знову не прилине
Під мостом Мірабо хай Сена плине

Хай б'є годинник ніч настає
Минають дні а я ще є

(Перекл. з франц. М. Лукаша)

Лорелея

Жила у Бахарасі білявка чарівна
Усіх мужчин в окрузі з ума звела вона

І врешті сам єпископ позвав її на суд
Та виправдати мусив через її красу

О Лорелее очі у тебе як смарагд
Хто вчив тебе чаклунства який великий маг

Прокляті в мене очі проклята я сама
Хто в очі ті загляне тому життя нема

У них не самоцвіти пекельнії вогні
В огні в огні спаліте ті чари навісні

Не смійся превелебний молися небесам
Спали мене благаю рятуєш як можеш сам

Поїхав мій коханий у чужодальній світ
Спали мене благаю мені немилий світ

Болить у мене серце то мабуть не к добру
Сама на себе гляну вже знаю що помру

Болить у мене серце відколи я сама
Болить у мене серце бо милого нема

Призвав тоді єпископ трьох лицарів як стій
Ведіть цю божевільну в дівочий монастир

О Лоро тужна Лоро в очах у тебе шал
Іди іди в черниці забудеш марний жаль

І рушили в дорогу вони учотирьох
І плакалась небога до провозатих трьох

Пустіть мене молю вас на верх тії скали
Нехай ще раз погляну на замок мій згори

Нехай ще раз побачу свій образ у воді
А потім прилучуся до дів святих і вдів

Вже коси золотаві на вітрі розплелись
Вернися Лорелее гукали їй вернись

Ви бачите по Рейну там човничок пливе
А в човні тім мій милий і він мене зове

Вертається мій милий у мене серце мре
Не стямилась причинна шубовснула у Рейн

Побачила свій образ то і сама вмирай
Ті сонячні косої очі як смарагд

(Перекл. з франц. М. Лукаша)

Зарізана голубка й водограй

О постаті убиті любі
О дорогі розквітлі губи
Міє Марєє
Єтто Лорі
Анні і ти Маріє
Де ви дівчата
Я вас питаю
Та біля водограю
Що плаче й кличе
Голубка марєвіє

Душа моя в тремкій напрузі
Де ви солдати мої друзі
Де ви Бійї Даліз Реналь
Печальні ваші імена
Як у церквах ходи луна
Б'ють відгомонам до небес
Ви в сонну воду глядितесь
І погляд ваш вмирає десь
Де Брак де Макс Жакоб Дерен
Що в нього очі як той Рейн
Де милий Кремній волонтер
Вже може їх нема тепер

Душа ятриться з непокою
І водограй рида зі мною

А як вони іще живі
Десь б'ються на
Північнім фронті
Тим олеандри всі в крові
І сонце ранене в траві
На багрянистім горизонті

(Перекл. з франц. М. Лукаша)

Запитання і завдання

6. Складіть характеристику життєвого і творчого шляху Г. Аполлінера.
7. Поясніть назви поетичних книг Г. Аполлінера: «Бєстіарій», «Алкоголі», «Каліграмми».
8. Що символізують образи ріки і мосту в поезії «Міст Мірабо»? Чи сприймаються вони відірвано один від одного?
9. Яку художню функцію виконують образи водограю, «що плаче й кличе», та голубки, яка «марєвіє» поруч у поезії «Зарізана голубка й водограй»? Як у цьому творі постає образ війни?

10. Наведіть приклади оригінальних метафор і порівнянь з поетичних творів Аполлінера.
11. Як у ліриці Г.Аполлінера знайшло своє відображення його поетичне експериментаторство?

Рекомендована література

1. Балашов Н. Гийом Аполлинер и современность // Иностранная литература. — 1961. — №4.
2. Божович В. Поэзия зрительных образов // Вопросы литературы. — 1978. — № 3.
3. Стерн А. Таємниця Гійома Аполлінера // Всесвіт. — 1965. — № 12.
4. Хартвиг Ю. Аполлинер. — М., 1971.

РАЙНЕР МАРІЯ РІЛЬКЕ (1875–1926)

Райнер Марія Рільке — видатний австрійський поет, прозаїк, драматург і перекладач; один з найвизначніших ліриків ХХ сторіччя. Народився він у Празі 4 грудня 1875 року. Батько Рільке, вихідець із селянської родини, спочатку був унтер-офіцером артилерії, а згодом служив чиновником залізничної компанії. Мати поета належала до багатих буржуа, мала літературні здібності. Стосунки між батьками не склалися: коли хлопчикові було 9 років, мати Райнера Марії залишила свого чоловіка і переїхала до Відня. Сімейна обстановка не могла не вплинути на хлопчика; він з дитинства був схильним до незалежності й самотності. А взаємини матері, батька й сина відобразилися в його ранній новелістиці.

З 1882 по 1886 рік Райнер відвідує школу. Потім батько відсилає його до закритого кадетського корпусу (на гімназію не вистачало коштів). П'ять років перебування в ньому Рільке назве згодом найстрашнішим часом свого життя. Хоча військова кар'єра не приваблювала хлопця, саме тут він уперше відчув поетичне натхнення. Рільке був першим учнем, йому дозволялося писати вірші й декламувати їх перед класом. Однак слабе здоров'я не дозволило Райнерові закінчити військову школу: його комісували звідти в 1891 р.

Рільке продовжує навчання в Торговій академії (його дядечко бачив у ньому спадкоємця справи). А 1895 року він стає студентом Празького університету, де вивчає літературу, мистецтво, філософію. Пізніше він навчатиметься також в університетах Берліна та Мюнхена.

Перша поетична книга Рільке вийшла 1894 року і мала назву «Життя і пісні», більшість примірників якої автор власноручно знищив, вважаючи її незрілою. З 1894 по 1899 рік вийшли збірки: «Подорожник» (1895), «Дарунок ларам» (1896), «Вінчаний снами» (1897) тощо.

Протягом свого життя Рільке багато подорожував, побував у Німеччині та Італії, Швеції та Франції, Росії та Україні, в Африці та на Близькому Сході. Його називали вічним пілігримом.

У 1899 і 1900 роках Рільке двічі відвідує Росію, що стала його «поетичною вітчизною». Тут він відвідав Льва Толстого, зустрічався з художником Іллею Рєпіним та селянським поетом Спиридоном Дрожжиним, діячами науки і культури. «Росія зро-

била мене тим, що я є, — писав він 1920 року, — я вийшов звідти, всі мої першоджерела — там».

Інтерес до російської історії та культури сприяв тому, що Рільке глибоко зацікавився й *Україною*. Два тижні Рільке перебував у Києві, де його вразили церкви й монастирі, особливо Софійський собор і Києво-Печерська Лавра. Згодом він подорожує Дніпром, затримується на кілька днів у Полтаві, відвідує місця Полтавської битви, навколишні села. Побував поет також у Кременчузі та Харкові.

Поет був вражений красою української природи, народними піснями. На цій землі поет знаходить зразок жаданого єднання людей і природи, землі і Бога. Особливий інтерес у Рільке виник до історії Київської Русі та козацької минувшини. У творчості Р. М. Рільке *українські мотиви* відіграють важливу роль. Вони звучать, зокрема, у таких віршах, як «В оцім селі стоїть останній дім» («Книга годин», кн. 2), «Буря» («Книга картин», кн. 1, ч.2), «Карл XII, король шведський, мчить по Україні» («Книга картин», кн. 2, ч.1). Духовні враження від Києва втілились у книзі «Часослов» («Книга годин»), написаний від імені київського ченця як монолог, звернений до Бога.

Присутні українські мотиви і в прозових творах Рільке. У цьому відношенні показовою є книга «Історії про Господа Бога» — цикл із тринадцяти притч. Дві з них написано на українському матеріалі. Це «Пісня про Правду» і «Як старий Тимофій помирав співаючи».

Із часом перебування Рільке в Росії та Україні збігається його творче піднесення. Розквіт поетичного таланту Рільке припадає на 1898–1908 роки, коли з'являються збірки «Книга годин» (1899–1903), «Книга картин» (1902), «Нові поезії» (1907), «Нових поезій друга частина» (1908). У це десятиліття відбувається і ряд визначальних подій в житті поета. У 1900 році він знайомиться зі своєю майбутньою дружиною, скульптором Кларою Вестхоф. Наступного року вони одружуються, живуть неподалік від Бремена, у них народжується дочка. Однак в 1902 році їх шлюб розпався. Рільке замовляють монографію про Родена, він їде в Париж. Тут поет працює секретарем видатного скульптора, що справив на нього неабиякий вплив. Від містичної суб'єктивності Рільке поступово переходить до об'єктивності «предметного вірша», «вірша-речі». Книгу про Родена він видає 1903 року, а 1903–1904 роки проводить в Італії та Швеції. У 1907–1909 роках Рільке живе на Капрі, у Франції, подорожує Австрією та Німеччиною.

Із тривогою зустрів Рільке Першу світову війну. Під час неї паризька квартира поета була розкрадена. Сам він у 1916 році служив у Військовому архіві Відня, однак невдовзі був комісований. Післявоєнні роки поет проводить у Німеччині, Франції, Швейцарії, Італії. Жахи війни і революційних подій, яких Рільке не розумів і не сприймав, призвели його до тяжкої моральної депресії. Разом із нею настала і тривала творча криза.

З 1921 року Рільке живе у Швейцарії в замку М'юзю, у вежі серед трояндового саду «в постійному і часами жакливіму зростанні того, що зветься самотою, в усамітненні, що досягає крайнього, останнього ступеня». У 1922 році з'являються дві нові поетичні книги Рільке — «Дуїнянські елегії» та «Сонети до Орфея». 1924 року поет захворів на лейкемію (білокрів'я). 29 грудня 1926 року він помер.

Орфей, Еврідіка, Гермес (1904). Один з найприкметніших творів Рільке — вірш «Орфей, Еврідіка, Гермес». Він був створений у 1904 році. Поет почав його

писати в Римі, а завершив у Швеції. Існує припущення, що на створення цього вірша поета надихнув барельєф із Неаполітанського Національного музею, на якому було зображено Орфея, Еврідіку та Гермеса.

У цій поезії уперше у своїй творчості Рільке звертається до образу міфологічно-го співця Орфея, що відіграватиме значну роль у його наступних творах. Для австрійського поета Орфей був символом високої поезії. Недаремно самого Р. М. Рільке називають Орфеєм ХХ століття.

Рільке підійшов до міфу про Орфея творчо. Він зробив акцент не на особі Орфея (як у міфі), а на його дружині. Еврідіка, «відчужена смертю», перетворилася на головну героїню вірша.

До *«Дуїнянських елегій»* входять десять творів. Вони є похмурими та трагічними і за своєю тональністю, і за поетичною мовою. Ліричний герой елегій — людина скорботна, розгублена, людина, що втратила цільність і гармонію зі світом. За словами А. Карельського, Рільке збирає тут всі біди доби й біди серця, створюючи своєрідну «енциклопедію екзистенціального трагізму людського буття».

Сонети до Орфея (1922). «Сонети до Орфея» були написані «яко надгробок для Вери Оукама-Кнооп», дівчини, яка померла у 1919 р. Але похмура готика його *«Дуїнянських елегій»* поступається місцем доволі світлій «античній» життєрадісності і життєствердженню. Після «безбожного» світу попередньої збірки в «Сонети» повернувся Бог. Однак це не Бог київського ченця з «Книги годин». Це «дзвінкий бог», Орфей, поет-співець, який злився з образом самого Рільке. Звернення Рільке до образу Орфея не випадкове. Завдання поета він бачив у поверненні речам справжнього, але «забутого обличчя», одухотворенні світу. Поет-співець є провідником людини до храму духовності.

«Сонети до Орфея» містять 50 віршів, що є зразками італійської форми сонета. Вони складаються з класичних сонетівських 14 рядків, що розпадаються на два катрени (чотиривірши) і дві терцини (тривірші).

Орфей уособлює в сонетах високу місію поета. Сила справжньої поезії сприяє перетворенню хаосу на космос, зв'язаних сердець на осердя духу, зближує одухотворені сили мистецтва і земні сили «хижих» інстинктів.

Орфей, Еврідіка, Гермес

Була це душ копальня дивовижна, —
у ній, як жили тихих срібних руд,
тяглись вони крізь тьму. Поміж корінням
струміла кров, що до людей пливла,
тяжким порфіром в тьмі вона здавалась.

Ото й увесь багрянець. Там були
урвисті скелі, і ліси безлюдні,
і зведені над пусткою мости,
і той сліпий, великий, сірий став,
що над своїм глибоким дном повиснув,
як небо дощове над краєвидом.

І поміж піль, полога і сумирна,
виднілася бліда стяга дороги,
простелена, мов довге полотно.

Дорогою цією йшли вони.
Попереду ішов стрункий мужчина
в киреї голубій; він нетерпляче
і мовчазливо в далечінь вдивлявся,
і крок його жадібно жер дорогу
великими шматками; в нього руки
звисали з-під киреї тяжко й хмуρο,
немов забули вже про легкість ліри,
яка отак була вросла в лівицю,
як віть троянди у гілки оливи.
Чуття у ньому буцімто двоїлись,
бо мчався зір, неначе пес,
вперед, вертався, і спинявся, і чекав
на повороті ближчому дороги,
а нюх і слух позаду залишались.
Йому здавалось іноді, що він
вчуває кроки кожного з двох інших,
які за ним узвозом вгору йшли.
Проте це тільки крок його лунав
і вітер ззаду торгав за кирею.
Та він собі казав: «Вони ідуть»,
казав це гучно й до луни вслухався.
Вони ідуть, але страшенно тихо
обоє ходять. От якби посмів
він обернутись (але обертатись
було йому заказано при ділі,
яке він майже довершив), тоді
побачив би, що йдуть обидва тихі:
це бог мандрівок і доручень дальніх,
дорожній шлик над світлими очима,
вперед простерта палиця струнка,
маленькі крила, що об ступні б'ють,
і звірена його руці — в о н а .

Така кохана, — то її ця ліра
оплакала за плакальниць усіх,
аж світ на плач суцільний обернувся,
де знову все було; і ліс, і діл,
і шлях, і поле, і ріка, і звір;
але й в плачливому отому світі
так само, як над іншою землею,
і сонце йшло, й зоріло тихо небо,

плачливе небо в скривлених зірках, —
така Кохана.

Тепер вона ступає поруч бога,
хоч довгий саван заважає йти,
невпевнена, і ніжна, і терпляча.

Вона неначе стала при надії,
не думала й про мужа, що простує
попереду, не думала й про шлях,
що приведе її назад в життя.

Вона в собі вся скупчилась, посмертям
наповнена по вінця.

Як плід вбирає солодощі й тьму,
вона ввібрала в себе смерть велику,
таку нову, що й не збагнути їй.
В дівочості новітній, неторканній
вона вже існувала; стать її
була, немов надвечір юна квітка,
і так одвикли від звичаїв шлюбних
у неї руки, що й самого бога
безкрайно лагідний напутній дотик
її вражав, немов надмірна близькість.

Вона уже — не та білява жінка,
оспівана колись в піснях поета,
вона уже — не пахощі й не острів
широкої постелі, бо уже вона
не власність жодного мужчини.
її розв'язано, мов довгі коси,
і віддано, мов пробуялу зливу,
й поділено, немов запас стокротний.

Вона — вже корінь, і коли нараз
її спинив і з розпачем промовив
до неї бог: «А він таки оглянувсь», —
безтямно й тихо запитала: «Хто?»

А там здаля, при виході у світло,
стояв хтось темний, що його обличчя
не розпізнати. Він стояв і бачив,
як на стязі дороги польової
печальнозорий бог і посланець
безмовно обернувся, щоб іти
за постаттю, яка назад верталась,
хоч довгий саван заважав іти,
невпевнена, і ніжна, і терпляча.

*Йонсеред (Швеція), осінь 1904
(Перекл. з нім. Миколи Бажана)*

Сонети до Орфея

I.1.

Ось дерево звелось. О виростання!
О спів Орфея! Співу повен слух.
І змовкло все, та плине крізь мовчання
новий початок, знак новий і рух.

Виходять звірі з лісової тиші,
покинувши кубельця чи барліг;
вони, либонь, зробилися тихіші не з
остраху, не з хитрощів своїх,

а з прислухання. Рев, скавчання, гам
змаліли в їх серцях, їм за пристанок
недавно ще була маленька хижа,

де крилася жадливість їхня хижа
і де при вході аж хитався ганок, —
там ти воздвиг в їх прислуханні храм.

I.2.

В мені немов жило дівчатко гоже
і вибігло, зачувши ліри спів;
ссяйнувши крізь вуаль весінніх днів,
у вухах в мене примостило ложе

й заснуло там. Все стало сном її, —
все, що мене вражало, наче диво,
побачені дерева, луки, ниви,
всі ці далекі і близькі краї.

Вона снить світом. Як, співучий боже,
ти, всупереч самій, її створив?
Поглянь: вона звелася, хоч вві сні.

Де смерть її? Чи знайдеш ти мотив,
докіль не вб'ють її твої пісні?
Де зникло з мене?.. те дівчатко гоже...

(Перекл. з нім. Миколи Бажана)

Пантера

(В ботанічному саду. Париж)

З невинного ходіння мимо ґрат
у неї зір спустошився й стомився.
Здається їй, що стало більш в сто крат
тих ґрат, — за ними, певне, світ кінчився.

М'яка хода, та, сповнена снаги,
вона кружляє по вузькому колі.
Це — наче танець сили навкруги
могутньої, оглушеної волі.

Коли вона з зіниць своїх заслін
одсуне враз, — в них образ світу врине,
крізь пружну тишу тіла пройде він
і в глибу серця врешті згине.

*Париж, 1903, можливо, наприкінці 1902
(Перекл. з нім. Миколи Бажана)*

Осінній день

Мій боже, час! Вже літо стало ярим.
На сонячний годинник довгу тінь
накинй і вітер простели над яром.
Звели останнім ягодам оцим

ще наливатись, дай їм трохи строку,
щоб геть дозріти, щоб солодкість соку
відтак вином зробилася тяжким.
Хто був бездомний, той не знайде дому,

не збудеться самотник самоти,
не спатиме, читатиме, листи

почне писать чи вийде в парк брести
уздовж алей по листю воружкому.

*Париж, 21 вересня
(Перекл. з нім. Миколи Бажана)*

Запитання і завдання

1. Розкажіть про життєвий і творчий шлях поета.
2. Поясніть слова Рільке: «Коли б я прийшов у цей світ як пророк, то все життя проповідував би Росію як обітований край...».

3. У чому виявився інтерес Рільке до України? Як українські мотиви відбилися в його творчості?
4. Який античний міф лежить в основі поезії «Орфей, Еврідіка, Гермес»? Який новий акцент робить Рільке в художній інтерпретації цього міфу?
5. Які зміни у світі спричинив спів Орфея? (сонет «Ось дерево звелось...»)? Кому і в ім'я чого Орфей споруджує своїм співом храм?

Рекомендована література

1. Адмони В. Пoesия Р. М. Рильке // Вопросы литературы. — 1962. — № 12.
2. Березина А.Г. Пoesия и проза молодого Рильке. — Л., 1985.
3. Волощук Е. На путях к сердцевине бытия: Фрагменты о художественной философии Рильке // Вікно в світ. — 2000. — № 2.
4. Лисенко І. Райнер Марія Рільке і Україна // Радянське літературознавство. — 1989. — № 5.
5. Литвинец Н. С. «Сонеты к Орфею» Р.М. Рильке // Филологические науки. — 1974. — № 6.
6. Марченко Н. П. Рільке і Україна. // Відродження. — 1995. — № 4.
7. Наливайко Д. С. Пoesия Райнера Марії Рильке // Всесвіт. — 1968. — № 2.
8. Ніколенко О. М. Шлях до Бога (Рільке. «Книга годин») // Всесвітня література і культура. — 2000. — № 12.
9. Орлова О. «Так співати вміє лише Орфей!» Матеріали до вивчення поезії Р. М. Рільке // Зарубіжна література. — 1997. — № 11.
10. Стус В. «Ну, а тепер — Рільке» // Всесвіт. — 1991. — № 1.

РОСІЙСЬКА ПОЕЗІЯ

На зламі XIX–XX ст. російська поезія, як і західна, теж переживає бурхливий розвиток. У ній домінують авангардистські й модерністські тенденції. Модерністський період розвитку російської поезії кінця XIX – початку XX ст. називають «срібним віком», російським поетичним ренесансом.

Ідейним підґрунтям розвитку нової російської поезії став розквіт релігійно-філософської думки, який відбувається в Росії на межі XIX–XX ст. Нова філософія постає як критична реакція на позитивізм другої половини XIX ст. з його раціональним ставленням до життя як до факту буття виключно матеріального. Нова російська філософія, навпаки, була ідеалістичною, зверталася до іраціональних сторін людського буття і намагалася синтезувати досвід науки, філософії та релігії. До основних її представників належать М. Федоров, М. Бердяєв, П. Флоренський, М. Лоський, С. Франк та інші, серед яких чи не найбільш безпосередній вплив на формування ідейної основи російського поетичного модернізму справив визначний російський мислитель і поет Володимир Сергійович Соловйов. Його філософські ідеї та художні образи стоять біля витоків російського поетичного символізму.

Упродовж «срібного віку» в російській поезії яскраво виявили себе чотири покоління поетів: бальмонтівське (яке народилося в 60-ті та на початку 70-х років XIX ст.), блоківське (близько 1880-го року), гумільовське (близько 1886 року) і покоління 90-х років, представлене іменами Г. Іванова, Г. Адамовича, М. Цветаєвої, Р. Івнева, С. Єсеніна, В. Маяковського, М. Оцупа, В. Шершеневича та багатьох інших. Значна кількість російських письменників змушена була емігрувати за кордон (К. Бальмонт, І. Бунін, О. Купрін, Д. Мережковський, З. Гіппіус, Саша Чорний та багато інших). Розгром російської культури та поезії «срібного віку» був остаточно довершений восени 1922 р. примусовим висланням із радянської Росії за кордон 160 відомих вчених, письменників, філософів, журналістів, суспільних діячів, що поклато початок формуванню потужної еміграційної гілки російської літератури та культури.

Російська поезія «срібного століття» стала своєрідним підбиттям підсумків двохсотрічного розвитку нової російської поезії. Вона підхопила і продовжила кращі традиції попередніх історичних етапів розвитку російської поезії і водночас вдалася до суттєвої переорієнтації цінностей художніх і культурологічних пріоритетів, які спрямували її розвиток.

В історії розвитку російської поезії «срібного віку» найбільш яскраво виявили себе три напрямки: *символізм*, *акмеїзм*, *футуризм*. Окреме місце в російському поетичному модернізмі початку XX ст. посідають так звані «нові селянські» поети, а також поети, творчість яких чітко не співвідноситься з певним художнім напрямком.

Символізм. Першим з нових напрямків з'явився *символізм*, який і поклав початок «срібному віку» російської поезії. Символізм (грецьк. *symbolon* — умовний знак, прикмета) — літературний напрям кінця XIX – початку XX століття, основною рисою якого є те, що конкретний художній образ перетворюється на багатозначний символ. Символізм народжується у Франції і як сформований літературний напрям починає свою історію з 1880 року, коли Стефан Малларме започатковує літературний салон (так звані «квіторки» Малларме), в якому беруть участь молоді поети. Програмні символістські акції відбуваються в 1886 році, коли друкуються «Сонети до Вагнера» во-

сьми поетів (Верлен, Малларме, Гіль, Дюжарден тощо), «Трактат про Слово» Р. Гіля та стаття Ж. Мореаса «Літературний маніфест. Символізм».

Із символізмом пов'язують свою творчість видатні письменники й за межами Франції. У 1880-ті роки розпочинають свою діяльність бельгійські символісти — поет Еміль Верхарн і драматург Моріс Метерлінк. На зламі століть виступили видатні австрійські митці, пов'язані із символізмом — Гуго фон Гофмансталь і Райнер Марія Рільке. До символістів належав також польський поет Болеслав Лесьмян, з художніми принципами символізму співвідносяться окремі твори німецького драматурга Гергарта Гауптмана, англійського письменника Оскара Уайльда, пізнього Генріка Ібсена. В українську поезію символізм увійшов із творчістю М. Вороного, О. Олеса, П. Карманського, В. Пачовського, М. Яцківа та інших. Школу символізму пройшли такі визначні українські поети, як М. Рильський і П. Тичина, «Сонячні кларнети» якого складають вершину українського символізму.

Символізм протиставив свої естетичні принципи та поетику реалізові й натуралізові, напрямам, які він рішуче заперечував. Символісти не зацікавлені у відтворенні реальної дійсності, конкретного та предметного світу, у простому зображенні фактів повсякдення, як це робили натуралісти. Саме у своїй відірваності від реальності митці-символісти і вбачали свою перевагу над представниками інших напрямів. Символ є фундаментом усього напрямку. Символ допомагає митцеві відшукати «відповідності» між явищами, між реальним і таємничим світами.

Точкою відліку російського символізму стала діяльність двох літературних гуртків, які виникли майже одночасно в Москві та Петербурзі на ґрунті загального зацікавлення філософією Шопенгауера, Ніцше, а також творчістю європейських символістів. Наприкінці 90-х років XIX ст. обидві групи символістів об'єдналися, створивши таким чином єдиний літературний напрямок символізму. Тоді ж у Москві виникає і видавництво «Скорпіон» (1899–1916), навколо якого групуються російські символісти. Російських символістів прийнято поділяти на старших та молодших (відповідно до часу їх вступу у літературу і деяку розбіжність у теоретичних позиціях). До старших символістів, які прийшли в літературу в 1890-ті рр., належать Дмитро Мережковський (їх головний ідеолог), Валерій Брюсов, Костянтин Бальмонт, Федір Сологуб та інші. Ідейне підґрунтя своїх поглядів старші символісти виводили переважно з настанов французького символізму, на який головним чином і орієнтувались, хоча повністю не відкидали і здобутків російської ідеалістичної думки. Молодші символісти, що вступали в літературу вже на початку XX ст. (Андрій Бєлий, Олександр Блок, В'ячеслав Іванов та інші), більше орієнтувались на філософські пошуки власне російської ідеалістичної думки і традиції національної поезії, називаючи своїми предтечами поезію В. Жуковського, Ф. Тютчева та А. Фета.

Свою діяльність поети-символісти порівнювали з теургією (жрецтвом), а своїм віршам часто намагалися надати ознак ритуально-магічного тексту, схожого на заклинання. Зміст символічних образів у першу чергу розрахований на те, щоб збуджувати в уяві слухача складну гру асоціацій, пов'язаних з відповідним емоційним настроєм і позбавлених чітко окресленої предметної основи. Особливого значення символісти надавали звучанню вірша, його мелодії та звукопису, а також маловживаній поетичній лексиці. Звукопис вірша вони порівнювали з музикою, а ця остання асоціювалася для них із вершиною мистецтва і оптимальним засобом для вираження певного символічного змісту. Символізм відіграв надзвичайно важливу роль у розвитку російської

поезії «срібного віку». Він, по-перше, повернув поезії ту значимість і той авторитет, які вона втратила в літературі реалізму, зорієнтованій на прозу, і, по-друге, заклав традиції, на яких зросли (сприймаючи або відштовхуючись від них) інші напрями розвитку російської поезії початку ХХ ст. і насамперед акмеїзм і футуризм.

Акмеїзм (грецьк. *акме* — вершина, найвищий ступінь чого-небудь, міць) — модерністська течія в російській поезії 1910-х років, що об'єднала Миколу Гумільова, Анну Ахматову, Осипа Мандельштама, Сергія Городецького, Георгія Іванова, Михайла Зенкевича, Григорія Нарбута і «співчуваючих» Михайла Кузміна, Бориса Садовського та інших митців. Досить часто акмеїсти іменують свій напрям «адамізмом» (від першої людини, прабатька Адама, образ якого в даному разі асоціювався з виразом природного і безпосереднього «початково» ясного погляду на життя — на протизагаданому від реальності символізму. М. Гумільов визначав адамізм як «мужньо твердий і ясний погляд на життя». До течії застосовувався також термін М. Кузміна «кларизм» (від лат. *clarus* — ясний), яким поет називає «прекрасну ясність» як одну з основних засад нової поезії.

Спершу рух виник у вигляді вільної асоціації кількох поетів, що відмежувалися від символізму, точніше, від «Поетичної академії» В'ячеслава Іванова на знак протесту проти його нищівної критики гумільовської поеми «Блудний син» (1911 р.). Молоді поети створили спілку під назвою «Цех поетів» (існував у 1911–1914 роках, потім відновив свою діяльність у 1920–1922 роках), що охопив широке поетичне коло (до «Цеху поетів» входив і О. Блок).

Акмеїзм, на думку його представників, був новим напрямом, що йде на зміну символізму. Акмеїсти приймають символізм за свого «батька», але виступають проти його надмірного ірраціоналізму й містицизму. Мандельштам писав, що російські символисти «закупорили усі слова, усі образи, призначивши їх виключно для літургічного використання. Склалася дуже незручна ситуація — ні пройти, ні встати, ні сісти. На столі не можна обідати, тому що це не просто стіл. Не можна запалювати вогонь, тому що це, можливо, означає щось таке, що потім сам не будеш радий». Гумільов у зв'язку з цим протиставляв «звірину» природність акмеїзму символістській «неврастенії». «В акмеїстів, — зауважував з цього приводу С. Городецький, — троянда знову стала прекрасна сама по собі, своїми пелюстками, запахом і кольором, а не своєю вигаданою схожістю з містичним коханням чи ще з чимось». Тому й поезика акмеїзму фактично не має абстрактної метафізики й незрозумілих міфологічних образів. Акмеїсти виступили за відображення земного, конкретного, предметного і ясного світу, з його формами, обрисами, барвами й пахощами, за ясність і конкретність слова. Звідси в акмеїстів підкреслена увага до предметних, зримих деталей, що не лише акцентують абстрагований зміст образу, а й наочно окреслюють його матеріальні, зримі ознаки, які часто в акмеїстів свідомо висуваються в центр сприйняття і поезиуються. Уже в 1933 році О. Мандельштам визначав акмеїзм як «тугу за світовою культурою». І дійсно, поезія акмеїстів сповнена різноманітними культурними асоціаціями, перегуком з культурними епохами минулого. Поети течії торкаються у своїх творах античності й середньовіччя (О. Мандельштам), світу слов'янської міфології (С. Городецький) та української культури й побуту (В. Нарбут), екзотики Китаю та Африки (М. Гумільов).

Історико-культурні, релігійні, літературні ремінісценції¹ — одна з головних ознак акмеїстської поезії. Причому образи з різних пластів культури людства набувають в акмеїстів предметності, наочності, конкретики.

Футуризм (від лат. *futurum* — майбутнє) — авангардистська течія в літературі й мистецтві 10–30-х років ХХ століття. Батьківщиною футуризму була Італія. У 1909 році італійський поет Філіппо Томмазо Марінетті друкує в паризькій газеті «Фігаро» перший маніфест футуризму. Сформований напрям швидко набуває популярності в Європі. Футуристська естетика базується на антитрадиційності. Футуризм відмовляється від художньої спадщини, протиставляє старій культурі нову антикультуру. Футуристи намагаються оновити мистецтво, літературні форми. Футуризм вважає за необхідне цілковите знищення синтаксису й пунктуації, скасування прикметників і прислівників, вживання дієслова лише в неозначеній формі.

На початку 1910-х років футуризм виникає і в Росії. Появу російського футуризму — незалежно від італійського угруповання — знаменують «Пролог егофутуризму» (1911) І. Северяніна та збірка «Ляпас громадському смакові» (1913) поетів-кубофутуристів. Народження футуризму в Росії зумовила криза російського символізму і водночас бажання молодих, радикально налаштованих поетів відмежуватися від акмеїзму (якщо перших вони зневажливо називали «символятиною»), то других — «згасно Адамів»). Російські футуристи, так само, як і італійські, знищують «кордони між мистецтвом і життям, між образом і побутом», вони орієнтуються на мову вулиці, на лубок, рекламу, міський фольклор і плакат.

Футуризм в Росії складався із чотирьох угруповань: «Гілея», або кубофутуристи, — В. Хлебников, Д. і М. Бурлюки, В. Маяковський, В. Каменський, О. Гуро, О. Кручених, Б. Лівшиць; «Асоціація егофутуристів» — І. Северянін, І. Ігнат'єв, К. Олімпов, В. Гнедов; «Мезонін поезії» — В. Шершеневич, Р. Івнев, С. Третьяков, Б. Лаврєнов; «Центрифуга» — С. Бобров, Б. Пастернак, М. Асєєв, Божидар.

Обличчя російського футуризму визначали поети-кубофутуристи — найбільш радикальна й продуктивна група (назва запозичена від так званих художників-кубістів, що намагалися спатувати глядача, розкладаючи зображуване в найпростіші геометричні фігури — куби (звідки й назва), лінії, циліндри, прямокутники тощо. Саме діяльність кубофутуристів, або «будетлян» («провісників майбутнього»), як називав їх Хлебников, нерідко ототожнюється взагалі з футуристами в Росії. «Будетляни», як і митці групи Марінетті, оголошують війну традиції: у знаменитому маніфесті «Ляпас громадському смаку» вони вимагають «скинути Пушкіна, Достоевського, Толстого... з пароплава сучасності». Пориваючи з минулим, яке уявляється їм тісним («Академія та Пушкін не зрозуміліші за ієрогліфи»), кубофутуристи оголошують себе «обличчям нашого Часу». Висувають вони й «нові принципи творчості». Так, поети-кубофутуристи відкидають правопис, пунктуацію, «розхитують» синтаксис. Вони розробляють нові типи рим (фонетична рима), опрацьовують нові ритми («Ми перестали шукати розміри в підручниках — кожний рух народжує новий вільний ритм поетові»), експериментують у галузі віршової графіки (фігурні вірші, візуальна поезія, автографічна книга). Футуристи наголошують на «словотворчості і словонаваціях» без обмежень. Одним з головних принципів футуристів було «слово як таке», або «само-

¹ Ремінісценція — у художньому творі відгомін якихось мотивів, образів, деталей тощо з широко відомого твору іншого автора.

вите» слово, що видозмінює реальну мову. Таким чином, створюється мова «зарозуміла», яка, за висловом Велимира Хлебникова, є «майбутньою світовою мовою в зародку. Тільки вона може з'єднати людей». Основні принципи зарозумілої мови були вироблені на початку ХХ ст., у поезії російських футуристів, зокрема відомих теоретиків футуризму — Олексія Кручених та Велимира Хлебникова.

ОЛЕКСАНДР БЛОК (1880–1921)

Творчість О.Блока, яка припадає на перші два десятиліття початку ХХ ст. А.Ахматова назвала «пам'ятником початку доби». Блок став для сучасників уособленням найкращих здобутків «срібного віку» російської поезії, визнаним главою російського символізму і одним з найвизначніших представників російської поезії загалом.

Життя Блока небагате на зовнішні події. Він народився в Петербурзі, у сім'ї, що належала до кола старої російської інтелігенції (батько — професор-юрист, дід О. Бекетов — знаменитий біолог, ректор Петербурзького університету, мати, бабуся, тітки — письменниці й перекладачки). Виховувався в родині діда, закінчив гімназію (1891–1899), а потім юридичний факультет Петербурзького університету (1898–1901). Змалку почав писати вірші, а справжній поштовх до творчості відчув після знайомства влітку 1898 р. з донькою знаменитого хіміка Д. Менделєєва Любов'ю Дмитрівною. Згодом вона стане його дружиною, а її образ знайде відображення в понад 800 поезіях Блока.

Літературний дебют Блока відбувся в 1903 р. в журналі «Новий шлях», де був опублікований цикл із 10-ти віршів поета. Уже першими збірками Блок здобув надзвичайну популярність і одразу висунувся в число провідних поетів сучасності. Постійно поет живе в Петербурзі, улітку найчастіше — у родовому маєтку в Шахматово. У 1909, 1911 і в 1913 рр. здійснює закордонні мандрівки (Італія, Франція, Німеччина). Улітку 1916 р. Блок був призваний у діючу армію і служив в інженерно-будівельній дружині, яка зводила фортифікаційні укріплення у прифронтовій смузі, у районі Пінська. Після революції 1917 р. Блок деякий час працював у Надзвичайній слідчій комісії, яка розслідувала діяльність царського уряду. Ставлення до обох російських революцій у Блока було неоднозначним. З одного боку, він симпатизував декларованим ними прагненням до демократичних перетворень, але, з іншого боку, симпатії Блока були значною мірою ідеалізовані: революцію він сприймав крізь призму своїх містичних теорій про загибель старого світу і народження нової ери — гуманізму, «братсько-го пира труда и мира» («Скіфи»).

В останні роки життя Блок займається культурно-просвітницькою діяльністю, працює в Державній комісії у справах видання класиків, у видавництві «Всесвітня література», у Великому драматичному театрі, у Спільці поетів. Твереза оцінка революційної дійсності, її трагічна розбіжність з уявленнями Блока про «новий світ» викликають у ньому глибоку душевну депресію. У квітні 1921 р. Блок важко захворює (запалення серцевих клапанів, яке супроводжується психічним розладом), а 7 серпня того ж року помирає. Його смерть сучасники сприйняли як кінець епохи, етапний і трагічний злам культурного розвитку Росії.

Поезія Блока становить вершину російського символізму. Вона значна за обсягом і різноманітна за тематикою та ліричним пафосом. Три книги своїх віршів

(кн. 1 — «Вірші про Прекрасну Даму»; кн. 2 — «Несподівана радість»; кн. 3 — «Снігова ніч») сам Блок розглядає як своєрідну автобіографічну трилогію. У загальній еволюції власної поетичної біографії Блок відповідно виділяє три хронологічні етапи: містична «теза» (1900–1903), скептична «антитеза» (1904–1907) і «синтеза» (творчість після 1907 р., в якій центральне місце відводиться віршам про Росію).

Символічна перспектива образу Прекрасної Дами має на увазі божественне, вічно жіноче начало, яке проникає в наш світ і відроджує його. Блок наслідує вчення В. Соловйова з його містичними пророцтвами. У циклі ім'я Прекрасної Дами асоціюється для поета і з багатьма іншими символічно значимими образами: Вічною Весною, Вічною Надією, Вічною Жоною, Вічно Юною, Недосажною, Незрозумілою, Незрівнянною, Володаркою, Царівною, Берегинею, Сутінковою Потаємною Дівою.

Друга книга, що увірвала в себе вірші 1904–1908 рр., складається із 7-ми поетичних циклів «*Бульбашки землі*», «*Нічна фіалка*», «*Різні вірші*», «*Місто*», «*Снігова маска*», «*Файна*», «*Вільні думки*». Головний пафос книги, викликаний душевною кризою, сумнівом поета щодо здійсненності тих ідеалів, які він пов'язував з образом Прекрасної Дами. Причиною кризи стали також і події першої російської революції, які не підтвердили пророцтва щодо близької вселенської катастрофи та очікуваного приходу Небесної Царівни, й ідейні непорозуміння із дружиною. У вірші Блока вривається демонічне, темне начало, втілене в образах болота та його фантастичних мешканців (кудлаті тролі, чортенята, чаклуни тощо), а також снігового вихору (образи циклу «*Снігова маска*»). Прекрасної Дами більше нема, вона «в поля ушла без возврата», себе ж ліричний герой цього часу називає «невоскресшим Христом». Образи «храмів», в яких він найчастіше перебував, витісняється образами «трактирів». Прекрасна Дама перетворюється на Незнайому. Сміслова наповненість цього образу подвійна. З одного боку, він зберігає в собі колишні елементи обоготворення і поклоніння, а з іншого — додає до них риси іронії, роздратування, відчуття невинуватих сподівань.

Третя книга, що вибирає вірші 1907–1916 рр., складається з циклів «*Страшний світ*», «*Помста*», «*Ямби*», «*Італійські вірші*», «*Різні вірші*», «*Арфи і скрипки*», «*Кармен*», «*Солов'їний сад*», «*Батьківщина*», «*Про що співає вітер*». Провідним мотивом нової книги стає напружена внутрішня боротьба, яка точиться між світлими і темними силами в душі поета і, зрештою верх отримують світлі сили, у поета з'являється зацікавленість життям, його злободенними потребами і проблемами. Пафос рішучого повернення до життя домінує і у подальшій творчості Блока, однією з провідних тем якої стає тема батьківщини, Росії, її історичної долі та майбутніх перспектив («*На полі Куликовому*», «*Скідфи*», «*Дванадцять*» тощо). Росія стала для О. Блока новим поетичним міфом і новою духовною святинею, яку він втратив в образі Прекрасної Дами.

Незнайома (1906). Вірш увійшов до збірки «Несподівана Радість» (1907), яку сам Блок оцінював як «перехідну книгу», тобто таку, в якій поряд із містичними настроями очікування вселенського оновлення і приходу Прекрасної Дами починають звучати й настрої розчарування і зневіри в декларованих ідеалах. «Незнайома» була написана 24 квітня 1906 року і відразу ж стала одним із найбільш знаменитих віршів Блока. «Незнайома» вразила не лише шанувальників і знайомих поета. Сам Блок також довгий час, за свідченням сучасників, перебував під своєрідною «магією» її впливу. Тематично «Незнайома» Блока розпадається на дві частини. У першій частині (перша — шоста строфи) описується реальний світ, у другій частині (сьома — тринадця-

та строфи) — світ ілюзій, виявлений через образ таємничої Незнайомої. Ситуативне тло, на якому розгортається сюжет твору, — це уявна зустріч у замиському ресторанчику ліричного героя з таємничою жінкою, образ якої він у своїй уяві наділяє романтичними і містичними рисами.

У першій частині твору ескізно окреслюються картини замиського побуту — ресторанні сцени, п'яні вигуки, прогулянки місцевих донжуанів з дамами сумнівної поведінки, які, в загальному рахунку, створюють образ заземленого, монотонного і знудлого міщанського існування, позбавленого високих поривань і взагалі будь-яких виявів духовності. Враження нудьги і одноманітності, що пронизує міщанський побут, підсилено потрійним повтором «щовечора».

Різко контрастує із заземленою атмосферою першої частини твору образ Незнайомої, який з'являється у другій частині і окреслюється в романтично піднесених барвах, асоціюється із таємничим посланцем світу справжньої краси і благородства. Контраст, який виникає між образами першої і другої частини твору, Блок підсилює і специфічними прийомами підбору необхідних слів та їх синтаксичних сполучень, а також через прийоми звукопису.

Виявлений через образ Незнайомої ідейний зміст твору не має однозначного тлумачення. Найчастіше цей образ інтерпретують як символ того світлого, одухотвореного життєвого первня, до якого прагне душа ліричного героя твору і яке вона знаходить у світі реальному, де істину можна відшукати хіба що у вині. Безперечно, образ Незнайомої підноситься над світом бездуховності і міщанської зашкарублості, і в цьому слід бачити його позитивний зміст, визначений у межах твору. Але окреслений у творі образ Незнайомої, взятий у більш широкій, а саме — загальній смисловій перспективі його творчості цього періоду, набуває і деяких негативних рис. Передусім він закономірно сприймається як смислова паралель до образу Прекрасної Дами, під знаком оспівування якої минув початковий період творчості Блока. Співвіднесення двох образів засвідчує певне розчарування і сумнів поета: Незнайомка — хоча і романтична, але земна жінка, і її образ більше не уособлює тієї космічної мудрості, про яку так натхненно писав Блок у своїх ранніх віршах і яку він пов'язував з образом Прекрасної Дами. З цього боку образ Незнайомої може бути прочитаний як згасаючий відблиск колишніх містичних ілюзій Блока.

Про доблесті, про подвиги, про славу... (1908). За формою вірш є монологом, з яким ліричний герой звертається до уявної співрозмовниці, коханої, яка пішла від нього, залишивши про себе лише спогади, матеріалізовані в образі «лиця в оправі», що його зберігає на своєму столі герой. Основна тема вірша — муки кохання, що зринають у спогадах ліричного героя, при цьому локалізовані в межах цієї теми образи виразно інтертекстуальні, тобто явно спрямовані на смислове співставлення з іншим твором на тему кохання, а саме знаменитим пушкінським віршем «Я пам'ятаю мить чудову». Утім, є й суттєва відмінність між обома творами. Якщо у творі Пушкіна драма, яку переживає герой — це інтимна «серцева» травма з оптимістичним, світлим фіналом, то у Блока вона символічно співвідноситься із драмою цілого поетичного покоління символістів, містичні очікування яких на прихід Прекрасної Дами не виправдались. Тому фінал твору звучить песимістично: ліричний герой Блока усвідомлює неможливість нової «чудової миті».

Весно, весно, без меж і без краю... (1907). Вірш відкриває цикл «Заляття вогнем і темрявою» і становить одну із провідних його тем. Вірш побудований у формі ліричного монологу, адресованого через риторичне звертання до весни. Весна — центральний образ блоківського вірша, який виявляє кілька символічних значень. Передусім з образом весни асоціативно співвіднесене кохання ліричного героя до жінки, постать якої з'являється у вірші лише епізодично, але забарвлює своїм образом його схвильовану емоційну атмосферу, мотивує п'янкість почуттів і поривань героя. Але крізь образ кохання у вірші проступає й інше, більш глибоке символічне значення весни. Її образ символізує життя і одночасно ставлення до нього з боку поета.

Винятково важливим є внесок Блока в розвиток тематики, образного світу та віршової техніки російської поезії.

Ветер принес издалёка
Песни весенней намек,
Где-то светло и глубоко
Неба открылся клочок.
В этой бездонной лазури,
В сумерках близкой весны
Плакали зимние бури,
Реяли звездные сны.
Робко, темно и глубоко
Плакали струны мои.
Ветер принес издалёка
Звучные песни твои.

29 января 1901

НЕЗНАКОМКА

По вечерам над ресторанами
Горячий воздух дик и глух,
И правит окриками пьяными
Весенний и тлетворный дух.
Вдали, над пылью переулочной,
Над скукой загородных дач,
Чуть золотится крендель булочной,
И раздаётся детский плач.
И каждый вечер, за шлагбаумами,
Заламывая котелки,
Среди канав гуляют с дамами
Испытанные остряки.
Над озером скрипят уключины,
И раздаётся женский визг,
А в небе, ко всему приученный,
Бессмысленно кривится диск.

Вітер далекий навіяв
Пісні весняної тон,
Деся на осонні надії
Небо саянуло між крям.
Плив у блакиті незримій
Привид близької весни.
Плакали сніжні низини,
Линули зоряні сні.
Щемно, як сльози на віях,
Плакали струни в мені.
Вітер далекий навіяв
Співи твої голосні.

(Перекл. з рос. П. Перебийноса)

НЕЗНАЙОМА

Щовечора над ресторанами,
Де шал гарячий не приглух,
Правує окриками п'яними
Весни хмільний і тлінний дух.
Удалині, в нудоті вуличній,
Над замським затишшям дач,
Ледь золотіє крендель в булочній
І різке слух дитячий плач.
І кожний вечір, за шлагбаумами,
Заламуючи котелки,
Серед канав гуляють з дамами
На всякий дотеп мастаки.
Там кочети скриплять над озером,
І чується жіночий виск,
А в небі, все схопивши позирком,
Байдуже скривлюється диск.

И каждый вечер друг единственный
В моем стакане отражен
И влагой терпкой и таинственной,
Как я, смирен и оглушен.

А рядом у соседних столиков
Лакеи сонные торчат,
И пьяницы с глазами кроликов
«In vino veritas!» кричат.

И каждый вечер, в час назначенный
(Иль это только снится мне?),
Девичий стан, шелками схваченный,
В туманном движется окне.

И медленно, пройдя меж пьяными,
Всегда без спутников, одна,
Дыша духами и туманами,
Она садится у окна.

И веют древними поверьями
Ее упругие шелка,
И шляпа с траурными перьями,
И в кольцах узкая рука.

И странной близостью закованный,
Смотрю за темную вуаль,
И вижу берег очарованный
И очарованную даль.

Глухие тайны мне поручены,
Мне чье-то солнце вручено,
И все души моей излучины
Пронзило терпкое вино.

И перья страуса склоненные
В моем качаются мозгу,
И очи синие бездонные
Цветут на дальнем берегу.

В моей душе лежит сокровище,
И ключ поручен только мне!
Ты право, пьяное чудовище!
Я знаю: истина в вине.

24 апреля 1906. Озерки

* * *

І мій єдиний друг, наморений,
В моїм видніє келишку
І, тайним хмелем упокорений,
Як я, таїть журбу важку.

А там, біля сусідніх столиків,
Лакеї заспані стирчать,
І пияки з очима кроликів
«In vino veritas!» кричать.

І кожен вечір, в час умовлений,
(Чи це не мариться мені?),
Дівочий стан, шовками зловлений,
Пливе в туманному вікні.

Вона повільно йде між п'яними,
І все зажурена, одна,
Духами дишучи й туманами,
Сідає мовчки край вікна.

І віють давніми й оздобними
Повір'ями тугі шовки,
І брилик з перами жалобними,
І персні гарної руки.

Чудною близькістю закований,
За темну я дивлюсь вуаль —
І бачу берег зачарований
І чарами пойняту даль.

Мені всі тайнощі довірено,
З чимось сонцем заодно,
І душу всю мою незмірену
Терпке пронизує вино.

І, сколихнувшись, пера струсячі
У мозку тріпотять моїм,
І очі сині-сині, тужачи,
Цвітуть на березі смутнім.

В моїй душі є скарб, і вручено
Від нього ключ лише мені!
Потворо захмеліла й змучена,
Це правда; істина — в вині!

(Перекл. з рос. М. Литвянця)

* * *

О, весна без конца и без краю —
Без конца и без краю мечта!

138

Весно, весно, без меж і без краю —
Владо мрій, що без краю зроста!

Узнаю тебя, жизнь! Принимаю!
И приветствую звоном щита!

Принимаю тебя, неудача,
И удача, тебе мой привет!
В заколдованной области плача,
В тайне смеха — позорного нет!

Принимаю бессонные споры,
Утро в завесах темных окна,
Чтоб мои воспаленные взоры
Раздражала, пьянила весна!

Принимаю пустынные веси!
И колодцы земных городов!
Осветленный простор поднебесий
И томления рабских трудов!

И встречаю тебя у порога —
С буйным ветром в змеиных кудрях,
С неразгаданным именем Бога
На холодных и сжатых губах...

Перед этой враждующей встречей
Никогда я не брошу щита...
Никогда не откроешь ты плечи...
Но над нами — хмельная мечта!

И смотрю, и вражду измеряю,
Ненавидя, кляня и любя:
За мученья, за гибель — я знаю —
Все равно: принимаю тебя!

О життя! Пізнаю і приймаю!
Шлю привіт тобі дзвоном щита!

Вас приймаю, недолі погрози,
Ласко долі, — вітання й тобі!
В зачаклованім царстві, де сльози,
В тайні сміху — не місце ганьбі!

Вас, безсонні за спірками ночі
І світання в фіранках вікна, —
Все приймаю, аби тільки очі
Дратувала, сп'яняла весна!

Сіл пустельні приймаю оселі,
Зруби міст, весь їх морок і бруд,
Піднебесні простори веселі
І пекельний невільницький труд!

Ось, розвіявши в вітрі шаленім
Коси-змії, ти мчиш, ніби птах,
З нерозгаданим божим іменням
На затиснутих зимних устах.

В цім спітканні ворожим, неквалий,
Я ніколи не кину щита...
Ти плечей не відкриєш ніколи...
Влада мрії над нами зроста!..

І дивлюсь, ворожнечу зміряю,
Все — ненависть, прокльони, любов:
За тортури й загибель — я знаю —
Все приймаю!.. І знову! І знов!..

24 октября 1901

(Перекл. з рос. Г. Кочура)

Запитання і завдання

1. Простежте основні етапи творчої еволюції Блока.
2. Назвіть головні поетичні цикли і визначте провідні мотиви і символи блоківської лірики.
3. Як ви розумієте образ Прекрасної Дами? Як і чому цей образ художньо еволюціонував в ліриці Блока?
4. Відтворіть творчу історію та символічний зміст вірша «Незнайома» Блока. Як цей зміст виявляє себе через специфіку художньої форми вірша?
5. Розкрийте зміст вірша Блока «Про доблесті, про подвиги, про славу...»
6. Охарактеризуйте ідейний пафос та характер вирішення конфлікту у вірші Блока «Весно, весно, без меж і без краю...» Яке значення має у вірші символічний образ щита?

Рекомендована література

1. Авраменко А. А. Блок и русские поэты XIX века. — М., 1990.

2. Горелов А. Гроза над соловьиным садом: Александр Блок. — М., 1973.
3. Долгополов Л. К. Александр Блок: Личность и творчество. — Л., 1980.
4. Енишерлов В. Александр Блок: Штрихи судьбы. — М., 1980.
5. Максимов Д. Поэзия и проза Александра Блока. — Л., 1981.
6. Родина Т. М. Александр Блок и русский театр начала XX века. — М., 1972.
7. Тимофеев Л. И. Александр Блок. — М., 1965.
8. Турков А. Александр Блок. — М., 1981.

АННА АХМАТОВА (1889–1966)

«Російська Сапфо», як називали Ахматову, стала справжньою окрасою «срібно-го віку» російської поезії і тим символічним містком, який поєднав її кращі досягнення з пошуками і здобутками російської поезії наступних поколінь.

Ахматова народилася поблизу Одеси, до 16 років прожила в Царському Селі. У 1907 р. закінчила Київську гімназію і поступила на юридичний факультет Вищих жіночих курсів. У 1910 р. зв'язала свою долю з М. Гумільовим, на той час вже відомим поетом, який стане через два роки батьком її сина — Льва Гумільова — одного з найвизначніших російських вчених-істориків.

Після мандрівки до Парижа поетичне подружжя оселяється в Петербурзі, де Ахматова вчиться на Вищих історико-літературних курсах, пише вірші і входить до групи поетів-акмеїстів.

Свої перші вірші Ахматова написала в 11 років. Тоді її батько, у минулому флотський інженер-механік, жартома, очевидно, назвав її «декадентською поетесою», але коли справа дійшла до серйозної поезії, заборонив їй підписуватись своїм справжнім прізвищем — Горенко, і донька зробила літературним ім'ям прізвище своєї прабабусі — татарської княжни Ахматової.

Перша збірка віршів Ахматової «*Вечір*» з'явилася в 1912 р., ще через два роки, у 1914, вийшла друга її збірка «*Вервиця*» («*Чётки*»). Уже перша з них поставила ім'я Ахматової в один ряд з найвідомішими поетами «срібного віку». Писали про «ахматівську школу» в російській поезії, саму поетесу порівнювали із Блоком, а невдовзі після його смерті навіть визнавали за першого з російських сучасних поетів.

У поезію Ахматова увійшла як тонкий і проникливий співець жіночої душі, складного світу жіночих почуттів, потаємних думок та переживань. Центральною темою ранньої лірики Ахматової є тема кохання, розкритого в його найбільш глибоких і потаємних основах. Кожен вірш — це свого роду сповідь жіночого серця, пристрасного в переживаннях, але стриманого у їхньому зовнішньому вияві, окресленого пунктирно, найчастіше — через невеличку, але водночас і «промовисту» деталь, як, наприклад, сірі оченята доньки у вірші «Сіроокий король». Трагічна заостреність, недомовленість, лаконізм вияву почуттів — риси, що зумовили поглиблений психологізм лірики Ахматової, споріднений із психологізмом російської прози XIX ст., із романами Тургенева, Толстого, Достоевського, зв'язок з якими у своїй поезії відзначала й сама Ахматова. Синтез ліричного і епічного — це загалом одна з найбільш яскравих новаторських ознак поезії Ахматової. Свої ліричні мініатюри Ахматова не раз буде у формі своєрідної психологічної новели або балади з несподіваною розв'язкою. Даний

приєм, як зазначала сама Ахматова, вона запозичила з романів Достоевського, які і побудовані у формі однієї, але розтягнутої на цілий роман, розв'язки.

У післяреволюційний період з'являються нові поетичні збірки Ахматової — «Біла зрєя» (1917), «Подорожник» (1921), «Anno Domini. МСМХХІ» («1921 рік від П'єзда Христового»). Вважається, що у збірках цього періоду Ахматова суттєво не змінюється і продовжує розробляти тему кохання, тему сповіді жіночого серця, роздвоєного, за висловом Б. Ейхенбаума, між двома полюсами — «блудниці» з бурхливими пристрастями та монашки, яка прагне каяття. Проте не можна не помітити, що любовне почуття у віршах цього періоду стає більш духовно осмисленим і морально твердим, воно немовби переростає замкнутий світ інтимних інтересів і більш активно відгукується на суспільні проблеми своєї доби.

Наприкінці 30-х років Ахматова починає писати «Реквієм», в якому тема особистої материнської трагедії переплітається з темою історичної долі й історичної трагедії, яку в роки сталінських репресій переживає увесь народ. Роки війни, які Ахматова проводить спочатку в Ленінграді, а потім в евакуації в Ташкенті, викликали новий сплеск у її поетичній творчості. Як істинний патріот своєї вітчизни, вона виступає з віршами, в яких закликає до боротьби, ушлавляє мужність і непохитність радянського народу (поетичний цикл «Вітер війни»).

Повоєнна лірика Ахматової (збірка «Біг часу») також не замикається в колі тем інтимного звучання, тяжіє до соціально-філософської тематики, до широких узагальнень. Ахматова не декларує прямо свою опозиційність панівній ідеології, але влада продовжує її цькувати. Утім, незважаючи ні на що, Ахматова не припиняє писати (крім оригінальних віршів, у неї є й багато перекладів, а також літературознавчих праць) і, головне, всупереч усім життєвим труднощам не йде на компроміси ні з владою, ні з власним сумлінням, назавжди зберігає незаплямовану свою репутацію людини і поета. Одним з найбільш відомих творів Ахматової і водночас визначною літературною пам'яткою доби сталінського терору стала її поема «Реквієм».

Реквієм (1939–1940). Вірші, які склали поему, писалися в 1939–1940 рр. і на початку 60-х, а вперше поема була надрукована лише в 1988 р.

Поема komponувалася як своєрідний ліричний цикл, що складається з віршів, написаних у різний час, але об'єднаних спільною темою і наскрізними образами. Поему відкриває епіграф з ахматівського вірша «Так не зря мы вместе бесседовали...», який і задає головну тему твору: трагічної історичної долі російського народу, приреченого тиранічною владою на страждання. Епіграф — смисловий ключ не лише до поеми, це ще й смисловий місток, який зв'язує «Реквієм» з іншими творами Ахматової 30-х років аналогічної тематики («Навіщо ви отруїли воду...», «Трішечки географії...» тощо).

Образно-тематична площина поеми організована за принципом поліфонії, тобто багатоголосся, що проявляється в поєднанні кількох образно-тематичних ліній. Головною з них складає плач матері за втраченим сином — трагедія, яка проходить етапи наростання і поступового загострення материнського почуття: від початкового потрясіння і болю до повного відчаю. Водночас ця образно-тематична лінія осмислена в поемі і в перспективі більш широких узагальнень, збірному образі народного страждання. У цій образно-тематичній площині образ ліричної героїні, матері розростається до символічного образу батьківщини, Росії, а постать сина асоціюється з образом знедо-

леного і підданого репресіям народу. Ще одна образно-тематична лінія твору — біблійна, через яку трагедія матері осмислена й у планетарному, загальнолюдському масштабі, співзвучна трагедії Матері Божої.

Принцип поліфонії характеризує і жанрово-стильову організацію ахматівської поеми: тут і проза, і вірші різної строфічної та ритмічної побудови, написані у формі стилізації під різні поетичні жанри, починаючи від фольклорного («Тихо плине тихий Дін...») і закінчуючи імітаціями біблійної поезії («Розп'яття»).

Поема «Реквієм» — це лірико-філософське осмислення людського буття. Високе життя людського духу, мужність і стійкість у стражданнях, моральний опір насиллю, жертвність, глибока віра у справедливість, у торжество гуманізму — саме ці моральні цінності проповідує Анна Ахматова.

ПРО СТИХИ

Владимиру Нарбуту

Это — выжимки бессонниц,
Это — свеч кривых нагар,
Это — сотен белых звонниц
Первый утренний удар...
Это — теплый подоконник
Под черниговской луной,
Это — пчелы, это — донник,
Это — пыль, и мрак, и зной.

Апрель 1910

СЕРОГЛАЗЫЙ КОРОЛЬ

Слава тебе, безысходная боль!
Умер вчера сероглазый король.
Вечер осенний был душен и ал,
Муж мой, вернувшись, спокойно сказал:
«Знаешь, с охоты его принесли,
Тело у старого дуба нашли.
Жаль королеву. Такой молодой!..
За ночь одну она стала седой».
Трубку свою на камине нашел
И на работу ночную ушел.
Дочку мою я сейчас разбуду,
В серые глазки ее погляжу.
А за окном шелестят тополя:
«Нет на земле твоего короля...»

11 декабря 1910

ПРО ВІРШІ

Володимирові Нарбуту

Це — всі вичавки неспання,
Це — свічок кривих нагар,
Це — найперший спозарання
Безлічі дзвіниць удар...
Це — Чернігів, це — зігріта
Лугка в місячнім сріблї,
Це — буркун, бджолине літо,
Порох, п'ятьма, жар землі.

(Перекл. з рос. М. Москаленка)

СІРООКИЙ КОРОЛЬ

Болю безвихідний, слався тепер!
Вчора король сіроокий помер.
Вечір осінній задушно палав.
Муж мій вернувся й спокійно сказав:
«Знаєш, із ловів його принесли,
Тіло під дубом столітнім знайшли.
А королева, така молода,
Сивую стала до ранку. Шкода!..
Люльку свою на каміні знайшов
І на роботу нічну він пішов.
Буду я доню будити від сну,
В сірі очиці її зазирну.
А за вікном тополіне гілля
Шепче: «Немає твого короля...»

(Перекл. з рос. М. Москаленка)

* * *

Не будем пить из одного стакана
Ни воду мы, ни сладкое вино,
Не поцелуемся мы утром рано,
А ввечеру не поглядим в окно.
Ты дышишь солнцем, я дышу луною,
Но живы мы любовию одною.
Со мной всегда мой верный, нежный
друг,
С тобой твоя веселая подруга,
Но мне понятен серых глаз испуг,
И ты виновник моего недуга.
Коротких мы не учащаем встреч.
Так наш покой нам суждено беречь.
Лишь голос твой поет в моих стихах,
В твоих стихах мое дыханье веет.
О, есть костер, которого не смеет
Коснуться ни забвение, ни страх...
И если б знал ты, как сейчас мне любы
Твои сухие розовые губы!

1913

* * *

Твой белый дом и тихий сад оставляю.
Да будет жизнь пустынно и светла.
Тебя, тебя в моих стихах прославлю,
Как женщина прославить не могла.
И ты подругу помнишь дорогую
В тобою созданном для глаз ее раю,
А я товаром редкостным торгую —
Твою любовь и нежность продаю.

1913

* * *

Ты мне не обещан ни жизнью, ни Богом,
Ни даже предчувствием тайным моим.
Зачем же в ночи перед темным порогом
Ты медлишь, как будто счастьем томим?
Не выйду, не крикну: «О, будь единым,
До смертного часа будь со мной!»
Я только голосом лебединым
Говорю с неправедною луной.

1915

* * *

Не пити нам із однієї склянки
Води, ані солодкого вина,
Не поцілуємось ми рано-зранку,
А ввечері не глянемо з вікна.
Ти сонцем дишеш, я — пічною тьмою,
Проте любов'ю ми живі одною.
Мій вірний друг зі мною день при дні,
Весела подруга з тобою поряд.
Та острах твій — провинною мені,
І через тебе я неначе хвора.
Короткі стрічі наші, як завжди.
Так спокій нам судилось берегти.
Лиш голос твій звучить в моїх рядках,
Мій подих — у твоєму вірші віс.
О, це вогонь, якого не посміє
Торкнутися ні забуття, ні страх —
Коли б ти знав, як мені зараз любі
Твої рожеві пересохлі губи!

(Перекл. з рос. С. Жолоб)

* * *

Твій білий дім і тихий сад залишу.
В житті пробудуть світло і зола.
Тебе, тебе мої прославлять вірші —
Так жінка прославляти не могла.
І ти не можеш подругу забути
В тобою створенім для віч її раю.
Мені ж — товар найрідкісніший збути:
Твою любов і ніжність продаю.

(Перекл. з рос. І. Римарука)

* * *

Мені не обіцаний ти ані Богом,
Ні навіть таємним передчуттям.
Чого ж уночі перед темним порогом
Спиняєшся, як біля-райських брам?
Не вийду, не крикну: «О, будь єдиним,
До смертного часу дай руку свою!»
Я тільки голосом лебединим
З неправедним місяцем говорю.

(Перекл. з рос. С. Жолоб)

Requiem 1935–1940

Нет, и не под чуждым небосводом,
И не под защитой чуждых крыл, —
Я была тогда с моим народом,
Там, где мой народ, к несчастью, был.

1961

ВМЕСТО ПРЕДИСЛОВИЯ

В страшные годы ежовщины я провела семнадцать месяцев в тюремных очередях в Ленинграде. Как-то раз кто-то «опознал» меня. Тогда стоящая за мной женщина с голубыми губами, которая, конечно, никогда в жизни не слыхала моего имени, очнулась от свойственного нам всем оцепенения и спросила меня на ухо (там все говорили шепотом):

— А это вы можете описать?

И я сказала:

— Могу.

Тогда что-то вроде улыбки скользнуло по тому, что некогда было ее лицом.

1 апреля 1957. Ленинград

ПОСВЯЩЕНИЕ

Перед этим горем гнутся горы,
Не течет великая река,
Но крепки тюремные затворы,
А за ними «каторжные норы»
И смертельная тоска.
Для кого-то веет ветер свежий,
Для кого-то нежится закат —
Мы не знаем, мы повсюду те же,
Слышим лишь ключей постылый скрежет
Да шаги тяжелые солдат.
Подымались, как к обедне ранней,
По столице одичалой шли,
Там встречались, мертвых бездыханней,
Солнце ниже и Нева туманней,
А надежда все поет вдали.
Приговор... И сразу слезы хлынут,
Ото всех уже отделена,
Словно с болью жизнь из сердца вынут,
Словно грубо навзничь опрокинут,

Ні, не під чужинним небозводом
Вирієм я тишила судьбу —
Я тоді була з своїм народом,
Там, де мій народ, на лихо, був.

1961

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

У страхітливі роки ежовщини я простояла сімнадцять місяців у в'язничних чергах у Ленінграді. Одного разу хтось «упізнав» мене. Тоді жінка з голубими губами, яка стояла за мною і яка, звісно, ніколи в житті не чула мого імені, спам'яталася від заціпеніння, що ним усі ми були скуті, і запитала мене на вухо (там усі розмовляли пошепки):

— А це ви можете описати?

І я сказала:

— Можу.

Тоді щось схоже на посмішку промайнуло тим, що колись було її обличчям.

1 квітня 1957. Ленінград

ПОСВЯТА

У такому горі никнуть гори.
Кам'яніє тікищем ріка.
Незворушні лиш в'язниць затвори,
Поза ними «каторжанські норы»
І журба, як смерть, гірка.
Ще для когось, може, віє легіт,
Ніжне сонце за Неву спада —
Ми не знаєм, будневі підлеглі,
Чуєм лиш ключів іржавий скрегіт
Та важкий державний крок солдат.
Дзвонять нам заутрені зловіщі.
Брук столичний одичів, знімів.
Збіжимося — мерці од нас живіші!
Сонце низько, та Нева у вічі
Зблискує надією в імлі.
Врешті — вирок... Сльози рятували:
Назавжди відрізнена од всіх,
Мов на площі — навзник — згвалтували,
Пси у підворотні недорвали, —
Йдеш, немов сновида... В мертвий світ...

Но идет... Шатается... Одна...
Где теперь невольные подруги
Двух моих осатанелых лет?
Что им чудится в сибирской вьюге?
Что мерещится им в лунном круге?
Им я шлю прощальный свой привет.

Март 1940

ВСТУПЛЕНИЕ

Это было, когда улыбался
Только мертвый, спокойствию рад.
И ненужным привеском болтался
Возле тюрем своих Ленинград.
И когда, обезумев от муки,
Шли уже осужденных полки,
И короткую песню разлику
Паровозные пели гудки.
Звезды смерти стояли над нами,
И безвинная корчилась Русь
Под кровавыми сапогами
И под шинами черных «марусь».
Уводили тебя на рассвете,
За тобой, как на выносе, шла,
В темной горнице плакали дети,
У божницы свеча оплыла.
На губах твоих холод иконки,
Смертный пот на челе... Не забыть!
Буду я, как стрелецкие женки,
Под кремлевскими башнями выть.

Осень 1935. Москва

II

Тихо льется тихий Дон,
Желтый месяц входит в дом.
Входит в шапке набекрень.
Видит желтый месяц тень.
Эта женщина больна,
Эта женщина одна,
Муж в могиле, сын в тюрьме,
Помолитесь обо мне.

III

Нет, это не я, это кто-то другой страдает.
Я бы так не могла, а то, что случилось,
Пусть черные сукна покроют,
И пусть унесут фонари...
Ночь.

Де тепер сестриці безталанні
Двох моїх осатанілих літ?
Сніг сибірський, може, їм востанне
Шелестить з-під місяця й не тане?
Всім їм шлю прощальний свій привіт.

Березень 1940

ВСТУП

Це було в ті часи, як всіміхався
Тільки мрець: розквітався — і рад.
Наче зайвий доважок, гойдався
При в'язницях своїх Ленинград.
А коли, одурілі від муки,
Уже ткалися в'язнів полки,
Їм уривчасту пісню розлуки.
Паровозні ридали гудки.
Зорі смерті стояли над нами,
І безвинна судомилась Русь
Під кривавими каблуками
І під шинами чорних «марусь».
Забирали тебе на світанку,
Мов на цвинтар, тебе провела.
Плачуть діти тобі наостанку,
На божниці свіча оплыла.
На устах твоїх — крига ікони,
Смертний піт на чолі... Смертна мить.
Як стрілецькі знеславлені жони,
Під Кремлем буду вити і вить!

Осінь 1935. Москва

II

Тихо плине тихий Дін,
Жовтий місяць входить в дім.
Входить в шапці набакир.
Хлібний місяць, лютий мир.
В домі — голод і п'їтьма.
Хвора жінка в нім. Сама.
Мужа вбито. Син в тюрмі.
Хто заплаче по мені?

III

Ні, не я, це за мене хтось інший страждає.
Я б так не могла, а лицедійство
Хай запинала чорні заступлять.
І хай винесуть ліхтарі...
Ніч.

IV

Показать бы тебе, насмешнице
 И любимице всех друзей,
 Царскосельской веселой грешнице,
 Что случится с жизнью твоей —
 Как трехсотая, с передачею,
 Под Крестами будешь стоять
 И своей слезою горячею
 Новогодний лед прожигать.
 Там тюремный тополь качается,
 И ни звука — а сколько там
 Неповинных жизней кончается...

1938

V

Семнадцать месяцев кричу,
 Зову тебя домой,
 Кидалась в ноги палачу,
 Ты сын и ужас мой.
 Все перепуталось навек,
 И мне не разобрать
 Теперь, кто зверь, кто человек,
 И долго ль казни ждать.
 И только пышные цветы,
 И звон кадильный, и следы
 Куда-то в никуда.
 И прямо мне в глаза глядит
 И скорой гибелью грозит
 Огромная звезда.

1939

VI

Легкие летят недели,
 Что случилось, не пойму.
 Как тебе, сынок, в тюрьму
 Ночи белые глядели,
 Как они опять глядят
 Ястребиным жарким оком,
 О твоём кресте высокоом
 И о смерти говорят.

*Весна 1939***VII
ПРИГОВОР**

И упало каменное слово
 На мою еще живую грудь.
 Ничего, ведь я была готова,
 146

IV

Уявити б тобі, насмішнице,
 Чарівнице в своїм гурті,
 Царськосільська весела грішнице,
 Що тобі судилось в житті —
 Під Хрестами, із передачею,
 Дням і чергам втративши лік,
 І твоєю слезою гарячою
 Новорічний скипається лід.
 Осокір в'язничний гойдається,
 Ні шелесне, а скільки там
 Безневинних доль обривається...

1938

V

Сімнадцять місяців молю,
 Чекаю без надій,
 Але не знає кат жалю,
 Жаханний сину мій.
 Все переплуталось навів,
 Не тямлю білий світ,
 Хто звір у нім, хто чоловік,
 Коли мій смертний звіт.
 Лиш квіти, як цвіли, цвітуть.
 Кадильний подзвін.
 І ведуть У небуття сліди.
 Пече в зіниці і зорить
 Зловіщий знак мені згори
 Великої звізди.

1939

VI

Тижні плинуть перебігли,
 Що стрялося, не збагну.
 Синку, як тобі в тюрму
 Надивлялись ночі білі,
 Все ще підяться ущерть
 Вірлим оком і жорстоким
 Над твоім хрестом високим
 І нашіптують про смерть.

*Весна 1939***VII
ВИРОК**

І дїдала слова кам'яного,
 Придавило груди, ще живі.
 Що ж, була готова я до всього,

Справлюсь с этим как-нибудь.
У меня сегодня много дела:
Надо память до конца убить,
Надо, чтоб душа окаменела,
Надо снова научиться жить.
А не то... Горячий шелест лета,
Словно праздник за моим окном.
Я давно предчувствовала этот
Светлый день и опустелый дом.

Лето 1939

VIII К СМЕРТИ

Ты все равно придешь — зачем же не те-
перь?
Я жду тебя — мне очень трудно.
Я потушила свет и открыла дверь
Тебе, такой простой и чудной.
Прими для этого какой угодно вид,
Ворвись отравленным снарядом
Иль с гирькой подкрадись, как опытный бан-
дит,
Идь отрави тифозным чадом.
Иль сказочкой, придуманной тобой
И всем до тошноты знакомой, —
Чтоб я увидела верх шапки голубой
И бледного от страха управдома.
Мне все равно теперь. Клубится Енисей,
Звезда Полярная сияет.
И синий блеск возлюбленных очей
Последний ужас застилает.

19 августа 1939

IX

Уже безумие крылом
Души накрыло половину,
И поит огненным вином,
И манит в черную долину.
И поняла я, что ему
Должна я уступить победу,
Прислушиваясь к своему,
Уже как бы чужому бреду.
И не позволит ничего
Оно мне унести с собою
(Как ни упрасивать его
И как ни докучать мольбою):

Здужаю і владу слів.
Нині в мене днина клопітлива:
Треба вбити пам'ять і любов,
Треба, щоб душа закам'яніла,
Треба вивчитися жити знов.
Що ж бо інше? Літо палко шепче,
Ніби свято за вікном гуде.
Здавна я передчуввала все це —
Дім осиротілий, світлий день.

Літо 1939

VIII ДО СМЕРТІ

Ти ж неминуче прийдеш — чом би й не тепер
Зарадити в страшній годині?
Чекаю. Двері навстіж. І вогонь помер.
Тобі що варт, простій і дивній,
Личину будь-яку нацупити? Прийди,
Ввірвись отруєним снарядом,
Чи з гиркою підстережи, немов бандит,
Чи задуши тифозним чадом.
Чи милу казку вигайдай собі,
Майстриня, вправна в словоблудді, —
Бодай околиші побачу голубі
Й до смерті переляканих кербудів.
Мені вже все дарма. Клубочить Єнісей.
Вгорі Північна зірка сяє.
І синій виблиск люблених очей
Останнім жахом застилає.

19 серпня 1939

IX

Вже чорне безуму крило
Душі вгорнуло половину,
Вогненне лле мені вино
І в чорну зваблене долину.
І я збагнула: переміг,
Йому я поступитись мушу,
Хоч безум наче вже й не мій,
Але мою конав душу.
В собі ні крихітки свого
Не дасть мені він врятувати
(Намарне впрохувати його,
На милосердя уповати):

Ни сына страшные глаза —
Окаменелое страданье,
Ни день, когда пришла гроза,
Ни час тюремного свиданья,
Ни милую прохладу рук,
Ни лип взволнованные тени,
Ни отдаленный легкий звук —
Слова последних утешений.

4 мая 1940

X
РАСПЯТИЕ

Не рыдай Мене, Ма-
ти,
во гробе зрящи.

1

Хор ангелов великий час восславил,
И небеса расплавились в огне.
Отцу сказал: «Почто Меня оставил!»
А матери: «О, не рыдай Мене...»

2

Магдалина билась и рыдала,
Ученик любимый каменел,
А туда, где молча Мать стояла,
Так никто взглянуть и не посмел.

ЭПИЛОГ

1

Узнала я, как опадают лица,
Как из-под век выглядывает страх,
Как клинописи жесткие страницы
Страдание выводит на щеках,
Как локоны из пепельных и черных
Серебряными делаются вдруг,
Улыбка вянет на губах покорных,
И в сухоньком смехе дрожит испуг.
И я молюсь не о себе одной,
А обо всех, кто там стоял со мною
И в лютой холод, и в июльский зной
Под красною ослепшею стеною.

2

Опять поминальный приблизился час.
Я вижу, я слышу, я чувствую вас:
И ту, что едва до окна довели:
И ту, что родимой не топчет земли,

Ни синову страшну сльозу,
Що випекла мені зіниці,
Ні день, який наслав грозу,
Ні мить побачення в в'язниці,
Ні прохолоду любих рук,
Ані розхвильні тіні липи,
Ні лагідний далекий звук —
Останні передсмертні схлипи.

4 травня 1940

X
РОЗП'ЯТТЯ

Не рыдай Мене, Мати, во
гробе зрящи.

1

Хор янгольський великий час восславив,
Небесна твердь отверзлася вогнем.
Вітцю сказав: «Пощо Мене оставив!»
А матері: «О, не рыдай Мене...»

2

Магдалина билася, рыдала,
Любий учень в горі кам'янів,
Лиш на Матір, що, німа, стояла,
Аніхто поглянути не смів.

ЭПИЛОГ

1

Пізнала все: які спадають лица,
Який з-під вік тече липучий страх,
Які страшні, незгойні запеклися
Клинописи страждання на щоках,
Який вівсяні і смолисті скроні
Зненацька осипає срібний сніг,
Догідно кривляться уста безкровні,
Пересипає страх сухенький сміх.
Не милосердя лиш собі одній,
Для всіх благаю, хто стояв зі мною
Під лютой стужі і в липневі дні
Під красною осліплюю стіною.

2

Надходить урочий для помину час.
Я бачу, я чую, вчуваю всіх вас:
І ту, що надсил до квартирки тяглась,
І ту, що недовго топтатиме ряст.

И ту, что, красивой тряхнув головой,
Сказала: «Сюда прихожу, как домой!».
Хотелось бы всех поименно назвать,
Да отняли список, и негде узнать.
Для них соткала я широкий покров
Из бедных, у них же подслушанных слов.
О них вспоминаю всегда и везде,
О них не забуду и в новой беде,
И если зажмут мой измученный рот,
Которым кричит стомиллионный народ,
Пусть так же они поминают меня
В канун моего погребального дня.
А если когда-нибудь в этой стране
Воздвигнут памятник мне,
Согласье на это даю торжество,
Но только с условием — не ставит его
Ни около моря, где я родилась:
Последняя с морем разорвана связь,
Ни в царском саду у заветного дня,
Где тень безутешная ищет меня,
А здесь, где стояла я триста часов
И где для меня не открыли засов.
Затем, что и в смерти блаженной боюсь
Забить громыхание черных «марусь»,
Забить, как постылая хлюпала дверь
И выла старуха, как раненый зверь.
И пусть с неподвижных и бронзовых век,
Как слезы, струится подтаявший снег,
И голубь тюремный пусть гулит вдали,
И тихо идут по Неве корабли.

Март 1940. Фонтанный Дом

І ту, що легеньким волоссям — як дим —
Стріпнула: «Ходжу, як додому, сюди!»
Хотіла б згадати я всі імена,
Та віднято список, а де він — хто зна?
Широкий покровець зіткала я всім
Із бідних, у них же підслуханих слів.
Про них пам'ятатиму всюди й завжди,
Якої б мені не приспіло біди.
Коли ж мені стиснуть змордований рот,
Яким прокричав стомільйонний народ,
Хтось, може, нівроку згадає мене,
На проводи тихо мене пом'яне.
Якщо ж у вітчизні, у нашій, трудній,
Поставити пам'ятник схочуть мені,
Я згодна, але заповіту мого
Не руште: край моря не ставте його,
Де я народилась, де сонце й пісок:
Останній урвався із морем зв'язок,
Ні в царськiм саду, при таємному пні,
Де постать дівоча ще мріє мені.
Поставте ось тут, де я триста годин
Стояла — й замок не відкривсь ні один.
Ось тут, бо і в смерті спасенній боюсь
Забути про гуркіт зловісних «марусь»,
Про двері, розчахнуті нагло у двір,
Про жінку, що вила, мов ранений звір.
Нехай мені з бронзових мертвих повік,
Як сльози, підталай покрапує сніг,
І голуб в'язничний туркоче в імлі,
І тихо Невею ідуть кораблі.

(Перекл. з рос В. Затулівітра)

Запитання і завдання

1. Визначте провідні мотиви перших поетичних збірок Ахматової. У чому полягає художнє новаторство її поезії?
2. Визначте основні стильові риси поезії Ахматової.
3. Як еволюціонувала поезія Ахматової, написана в післяреволюційний період?
4. Розкрийте автобіографічну основу та образно-тематичну організацію поеми Ахматової «Реквієм».

Рекомендована література

1. Добин Е. Пoesия Анны Ахматовой. — Л., 1968.
2. Жирмунский В. Творчество Анны Ахматовой. — Л., 1973.
3. Ольшанська С. Анна Ахматова і Україна // Слово і Час. — 1994. — № 6.
4. Павловский А. Анна Ахматова: Жизнь и творчество: Кн. для учителя. — М., 1991.
5. Павловский Л. Анна Ахматова: Очерк творчества. — Л., 1982.

6. Хейт А. Анна Ахматова. Поэтическое странствие. — М., 1991.

ВОЛОДИМИР МАЯКОВСЬКИЙ (1893–1930)

Творчість В. Маяковського досі залишається визначним художнім здобутком російської поезії початку ХХ ст. Як і Ахматова, Маяковський став сполучною ланкою між «срібним віком» російської поезії та радянською епохою її розвитку.

Маяковський народився у Грузії, де минули його дитячі роки. Після смерті батька, у 1906 р., сім'я перебралася до Москви. Жили сутоужно, але майбутньому поетові вдалося закінчити гімназію. Далі — захоплення соціалізмом, зближення з лівими, підпільна робота і арешти, революція. Післяреволюційні роки, заповнені поезією і боротьбою за ствердження в масах соціалістичних ідей. Поїздки за кордон, кохання, трагічне самогубство у 1930 р.

Поетична творчість В. Маяковського розпочинається близько 10-х років ХХ ст., і як поет він формується під впливом кола футуристів, до якого належав разом із Д. Бурлюком, О. Кручених, В. Хлебніковим та іншими. У 1912 р. разом з ними він видає альманах «Ляпас суспільному смакові», що являв собою маніфест російського футуризму. Разом з іншими поетами-футуристами Маяковський закликає до революції в мистецтві, пророкує загибель старої культури і розквіт нової «машинної» цивілізації, бере активну участь у публічних виступах футуристів, які епатують слухачів свідомо акцентованою грубістю, нігілізмом, антиестетизмом і майже завжди закінчуються скандалом, а інколи й бійкою та втручанням поліції.

Ораторський тон, публіцистична підкресленість змісту, зверненість до широкої читачької аудиторії, а не до вибраного кола однодумців, — це ті риси, які повною мірою характеризують уже ранню поезію (до 1917 р.) В. Маяковського. Пафос ранньої поезії Маяковського переважно критичний. У його основі самоствердження і самовиявлення ліричного «Я» поета, яке вступає у конфлікт зі своїм оточенням, виявленням переважно в образах «старого світу» з його типово міщанським, самозадоволеним ставленням до життя («*А ви змогли б?*», «*Нате!*», «*Вам!*», «*Нічого не розуміють*»).

А ви змогли б? (1913). Один з найбільш відомих і водночас показових для ранньої лірики Маяковського вірш, який яскраво ілюструє визначеність його тогочасної проблематики. У цьому коротенькому вірші виявлені щонайменше три головні мотиви його ранньої лірики. Насамперед, це мотив міста і, ширше, мотив нової міської «машинної», за висловом футуристів, цивілізації. Місто уявляється поетові немовби в подвійному світлі. З одного боку, воно асоціюється з образом страшного пекла, в якому страждають люди («Пекло міста»), в якому людині — «лиф души расстегнули» і «тело жгут... кричи, не кричи» («З вулиці у вулицю»). З іншого боку, в його віршах звучать інтонації захоплення атмосферою міського життя і побуту, з яким футуристи пов'язували майбутнє людства. Його вражають сучасні міста, громади будівель, вулиць, площ, неонові вітрини і вогні реклами, невпинне і галасливе снування вулицями міста різноманітних транспортних засобів, дивують «флейта золоченої букви» («Вівіскам») і «зрачки малеваних афиш» («Театри»). Саме в контексті цього захоплення і прочитуються асоціативні образи «карти буднів», «рибин на вивісках строкатих» і заклочне риторичне запитання: «А ви ноктюрн змогли б заграти на флейті заржавілих

ринв?» Стихія міста, вулиці вимагає, на думку поета, нових слів, нової мови, старі поетичні засоби тут неприйнятні. Ще з більшою очевидністю у Маяковського цей мотив зазвучить у поемі «Хмарина в штанах»:

Пока выкипчивают, рифмами пиликаая,
Из любвей и соловьев какое-то варево,
Улица корчится безъязыкая —
Ей нечем кричать и разговаривать.

З образом флейти може бути співвіднесений другий важливий смисловий мотив твору. Образ флейти — це загальноновживана на час Маяковського метафора поезії. Образ флейти, вживаний у цьому значенні, трапляється в цілій низці творів поетів — сучасників Маяковського. Мотивом флейти Маяковський створює образ власної поезії, яка мислиться ним як альтернатива традиційній абстрагованій від реального життя з його злободенними проблемами ліриці символістів і акмеїстів.

Третій мотив — декларація власних принципів поетичного мистецтва, поданих через своєрідне футуристичне бачення. У цій декларації передусім відчутна полеміка з акмеїстами. Якщо настанови акмеїстів вимагали від поета чіткості, зрозумілості, ясності зображення, «обережного», так би мовити, і виваженого поведження з фарбами слова, то футуризм, з точки зору Маяковського, вводить у поезію нові принципи і прийоми зображення.

Послушайте! (1914). У вірші, побудованому як монолог ліричного героя, риторично звернений до невизначеного адресата, звучать життєстверджувальні, «прометеївські» мотиви. Проблематику вірша найчастіше тлумачать як декларацію загальної світоглядної позиції поета. Як доказ, наводять заявлений тут елемент активної громадської позиції, мотиви заперечення зашкарублого, «беззоряного світу», величі і благородства душевних поривань людини, сила яких здатна «запалювати зірки» (не з егоїстичних міркувань, а тому, що цього потребує інша людина), мотиви бунтарства (людина тут поставлена майже на рівень Бога, його можливостей). Як одне з можливих літературних джерел вірша наводять твір французького поета-символіста Франсіса Жамма «Молитва на отримання зірки», з яким, як гадають, вірш Маяковського вступає в полеміку:

Улітку 1915 р. до Маяковського приходить, за висловом поета, «громада-любов», коли він познайомився з Лілією Юрїівною Брік. Активна фаза їхніх любовних стосунків триватиме до середини 20-х років і знайде відображення в багатьох поетичних творах Маяковського: поєми «Флейта-хребет», «Люблю», «Про це», велика кількість ліричних творів, серед яких і «Лілічко! Замість листа...».

«Лілічко! Замість листа...» (1916). Вірш був написаний, коли любовний роман Маяковського і Лілі Брік ще не був закінчений, але вже з цього твору постає тінь складних, драматичних взаємин між поетом та його коханою.

Пізня творчість Маяковського, під якою прийнято розуміти творчість радянського періоду, у площині формальних пошуків та художніх здобутків у цілому не поступається раннім віршам, тоді як зміст цьогочасних поезій фактично зливається із пропагандою ідеологічних гасел правлячого режиму.

Утім, ідеологія не витісняє остаточно поезію з віршів Маяковського, як і раніше, його громадянська лірика вмщує в себе елементи іноді дуже їдкої сатири — тепер пе-

реважно на бюрократизм нової чиновницької машини (п'єси «Клоп» і «Баня»); тему поета і поезії; любовну лірику (зв'язану з почуттями поета до Тетяни Яковлевої, російської емігрантки, в яку Маяковський закохався в Парижі («Я ж навек любовью ранен: еле-эле волочусь»)) і якій присвятив вірші «Лист товарищу Кострову з Парижа про суть кохання», «Лист Тетяні Яковлеві»).

Подальша доля Маяковського склалася трагічно. Незважаючи на свій статус пролетарського поета, членство в ЛЕФі (Лівий Фронт Мистецтв), а потім і в найбільш радикальному літературному угрупованні РАПП (Російська асоціація пролетарських поетів), Маяковський поступово потрапляє в літературну, а далі й ідеологічну ізоляцію. Драматизм становища Маяковського спричинив глибоку душевну кризу, наслідком якої стало самогубство. Його смерть сколихнула країну і викликала значний суспільний резонанс, але впродовж п'яти наступних років ім'я поета було практично викреслено з літератури. І лише в 1935 р., після відомої резолюції Сталіна «Маяковський був і залишається кращим, найталановитішим поетом нашої радянської епохи...», поет був реабілітований, а надалі й канонізований як найвизначніший із радянських поетів.

Велика заслуга Маяковського як поета полягає в тому, що він виступив як справжній реформатор поетичної мови і форм ритмічної організації російського вірша. Значимість цих новаторських перетворень може бути зіставлена з тими реформами, які свого часу здійснили в російській поезії В. Тредіаковський і М. Ломоносов у XVIII ст. та М. Некрасов у XIX ст.

Основні принципи нової поетичної мови, що втілювались у його віршах, Маяковський обґрунтував і теоретично — у своїх численних статтях.

Загальна настанова на прозаїзацію поетичного мовлення спричинила реформування форм її ритмічної організації. Маяковський продовжив слідом за символістами та акмеїстами впровадження в російську поезію принципів тонічного віршування, в якому ритмічною одиницею повторності виступає не стопа (як у силабо-тоніці), а специфічна фразова одиниця. Якщо ритміка силабо-тонічного вірша надає мові мелодійності і наспівності, то тонічний ритм, який сприяє інтонаційній виділеності слів у потоці мовлення, навпаки, зближує мову вірша з прозою. Для того, щоб ще більше посилити інтонаційну виділеність окремого слова Маяковський будує свої вірші у формі сходинок, виносячи слова і їх групи в окремі рядки, що посилює їх смислову вагу та забезпечує розподіленість та точність смислових вражень.

Маяковський запровадив у поезію нові види римування (римуючи початки поетичних рядків, кінець попереднього і початок наступного, кінцеві слова рядків з словами з середини рядків і т. д.), а також обґрунтував смислову функцію рими як такої позиції вірша, на яку повинне виноситись найбільш важливе в смисловому відношенні слово рядка.

ПОСЛУШАЙТЕ!

Послушайте!

Ведь, если звезды зажигают —

значит — это кому-нибудь нужно?

Значит — кто-то хочет, чтобы они были?

Значит — кто-то называет эти плевочки
жемчужиной?

ПОСЛУХАЙТЕ!

Послушайте!

Якщо зірки засвічують —

Отже — це кому-небудь потрібно?

Отже — хтось бажає, щоб вони були?

Отже — хтось називає ці пльовочки
перлиною?

И, надрываясь
в метелях полуденной пыли,
врывается к Богу,
боится, что опоздал,
плачет,
целует ему жилистую руку,
просит —
чтоб обязательно была звезда! —
клянется —
не перенесет эту беззвездную муку!
А после
ходит тревожный,
но спокойный наружно.
Говорит кому-то:
«Ведь теперь тебе ничего?
Не страшно?
Да?!»
Послушайте!
Ведь, если звезды
зажигают —
значит — это кому-нибудь нужно?
Значит — это необходимо,
чтобы каждый вечер
над крышами
загоралась хоть одна звезда?!

А ВЫ МОГЛИ БЫ?

Я сразу смазал карту будня,
плеснувши краску из стакана:
я показал на блюде студня
косые скулы океана.
На чешуе жестяной рыбы
прочел я зовы новых губ.
А вы
ноктюрн сыграть
могли бы
на флейте водосточных труб?

ЛИЛИЧКА! (вместо письма)

Дым табачный воздух выел.
Комната —
глава в кручениховском аде.

І, надрываючись
в завірюхах полудневого пилу,
вривається до Бога,
боїться, що запізнився,
плаче,
цілує йому жилаву руку,
просить —
щоб обов'язково була зірка! —
присягається —
що не витримає цю темну муку!
А потім
ходить стурбований
та спокійний зовні.
Комуś говорить:
«Тепер тобі нічого?
Не страшно?
Так?!»
Послухайте!
Якщо зірки
засвічують —
Отже — це кому-небудь потрібно?
Отже — це необхідно,
Щоб кожний вечір
над покрівлями
спалахувала хоч одна зірка?!

(Перекл. з рос. О. Ніколенко)

А ВИ ЗМОГЛИ Б?

Я вміть закреслив карту буднів,
хлюпнувши фарбами зі склянок.
Відкрив я в холодці на блюді
вилицоватість океану.
З рибин на вивісках строкатих
читав я губ нових порив.
А ви
ноктюрн
змогли б заграти
на флейті заржавілих ринв?

1913

(Перекл. з рос. П. Воронька)

ЛЛІЧКО! (замість листа)

Дим тютюновий повітря вийв.
Кімната —
Крученихівського пекла уривок.

Вспомни —
за этим окном
впервые
руки твои, исступленный, гладил.
Сегодня сидишь вот,
сердце в железе.
День еще —
выгонишь,
может быть, изругав.
В мутной передней долго не
влезет
сломанная дрожью рука в рукав.
Выбегу,
тело в улицу брошу я.
Дикий,
обезумлюсь,
отчаяньем иссецась.
Не надо этого,
дорогая,
хорошая,
дай простимся сейчас,
Все равно
любовь моя —
тяжкая гиря ведь —
висит на тебе,
куда ни бежала б.
Дай в последнем крике вырветь
горечь обиженных жалоб.
Если быка трудом уморят —
он уйдет,
разляжется в холодных водах.
Кроме любви твоей,
мне
нету моря,
а у любви твоей и плачем не
вымолишь отдых.
Захочет покоя уставший слон —
царственный ляжет в опожаренном
песке.
Кроме любви твоей,
мне
нету солнца,
а я и не знаю, где ты и с кем.
Если б так поэта измучила,
он
любимую на деньги б и славу выменял,

Згадай-но —
за цим вікном
уперше
руки твої, нестямний, пестив.
Сьогодні сидиш от,
серце в залізі.
День іще —
виженеш,
висваривши, мабуть.
У тьмяній прихожій ніяк не
влізе
зламана дрожем рука в рукав.
Вибіжу,
тіло у вулицю кину я.
Дикий,
знетямлюсь,
відчаєм посічений.
Не треба цього,
моя люба,
хороша,
попрощаємось зараз.
Все одно —
кохання мое
жорном важким
висить на тобі,
куди б не втікала.
Дозволь же востанне криком виревти
образи болючі та гіркі мої жалі.
Як віл від праці знеможеться,
він піде,
розляжеться в холодних водах.
Крім кохання твого,
для мене
немає моря,
а в кохання твого й плачем не
вимолиш відпочинку.
Захоче спокою втомлений слон —
величний, ляже в пісок
розжарений.
Крім кохання твого,
для мене
немає сонця,
а я й не знаю, де і з ким ти.
Якби так поэта змучила,
він
кохану на гроші і славу б виміняв,

а мене
ни один не радостен звон,
криме звона твоего любимого
имени.
И в пролет не брошуйсь,
и не выпью яда,
и курок не смогу над виском
нажать.
Надо мною,
криме твоего взгляда,
не властно лезвие ни одного ножа.
Завтра забудешь,
что тебя короновал,
что душу цветущую любовью
выжег,
и суетных дней взметенный
карнавал
растреплет страницы моих книжек...
Слов моих сухие листья ли
заставят остановиться,
жодно дыша?

Дай хоть
последней нежностью выстелить
твой уходящий шаг.

26 мая 1916 г. Петроград

а для мене
жоден дзвін не на радість,
крим дзвону твоего любого
імені.
І з вікна не викинусь,
й отрути не вип'ю,
і курок не зможу біля скроні
натиснути.
Наді мною,
крим твоего погляду,
лезо жодного ножа не владне.
Завтра забудеш,
що коронував тебе,
що душу квітучу коханням
випік,
і суетних днів звихрена
метушня
розшарпає сторінки моїх збірок...
Чи ж слів моїх листя сухе
зупинитися змусить,
жадібно дихаючи?

Дозволь хоча б
останньою ніжністю вистелити
твої затихаючі кроки.

(Перекл. з рос. І. Римарука)

Запитання і завдання

1. Розкрийте основні етапи творчої еволюції Маяковського.
2. Визначте коло тем ранньої лірики Маяковського.
3. Розкрийте провідні мотиви вірша Маяковського «А ви змогли б?»
4. Проаналізуйте зміст вірша Маяковського «Послухайте!» з позиції його футуристичних відкриттів.
5. Визначте основні риси післяреволюційної творчості Маяковського. Як вони пов'язані з трагічною долею поета?
6. Поясніть, в чому виявила себе реформаторська суть поезії Маяковського. Самостійно опрацюйте статтю поета «Як робити вірші?», проаналізуйте викладені в ній принципи та прийоми поетичної техніки Маяковського.

Рекомендована література

1. Владимиров С., Молдавский Д. Вл. Маяковский. Биография. — Л., 1974.
2. Катанян В. Маяковский: Хроника жизни и деятельности. — М., 1985.
3. Михайлов А. Мир Маяковского. — М., 1990.
4. Перцов В. Маяковский: Жизнь и творчество: В 3 т. — М., 1976.
5. Февральский А. Встречи с Маяковским. — М., 1971.
6. Харджиев Н., Тренин В. Поэтическая культура Маяковского. — М., 1970.

БОРИС ПАСТЕРНАК (1890–1960)

Творча спадщина Пастернака належить до кращих здобутків російської літератури ХХ ст. Як митець він сформувався в атмосфері “срібного віку” російської поезії, успадкував її традиції і, примноживши їх своїм талантом, передав ці традиції новому поетичному поколінню — шестидесятникам, для яких став взірцем не лише творчої, але й високої моральної поведінки.

Ім’я Пастернака уособлює філософський напрямок розвитку російської поезії ХХ ст. Лірика Пастернака звернута до засадничих принципів буття людини і світу, до складної діалектики взаємозв’язків між усім сущим. Вона інтелектуально вишукана, розмислова і водночас схвильовано пристрасна.

Борис Леонідович Пастернак народився 10 лютого 1890 року в Москві у професійно-артистичній родині. Його батько, Леонід Осипович Пастернак, — академік живопису, викладав в Училищі живопису, скульптури й архітектури. Мати поета, Розалія Ісидорівна Кауфман, була обдарованою піаністкою. Борис Пастернак ріс в атмосфері мистецтва, з дитинства бачив художників, музикантів, письменників, з якими спілкувалась його родина. Ще перед вступом до гімназії Пастернак одержав добру домашню освіту, оволодів німецькою і французькою мовами. У дитячі роки він пережив і своє перше творче захоплення — музикою, якою займався близько шести років.

У 1909 році поет вступив на історико-філологічний факультет Московського університету, де захоплюється філософією, знання якої поглиблює в 1912 р. у Марбурзькому університеті в Німеччині. Паралельно з філософією Пастернак переживає захоплення поезією, яке згодом стає його життєвим покликанням.

Перші вірші Пастернака були опубліковані в 1913 році в альманасі «Лірика». Від призову до армії у зв’язку з початком Першої світової війни Пастернак був звільнений, оскільки ще в дитинстві впав з коня і серйозно пошкодив ногу. На пропозицію одного зі знайомих Пастернак їде на Урал і деякий час працює в конторі одного з хімічних заводів. З початком революції 1917 року він повертається до Москви. Урал залишить чималий слід у його творчості. Це і вірші, і проза — *«Дитинство Люверс»*, *«Повість»* (1929), *«Початок прози 1936 року»*, другий том *«Доктора Живаго»*, в яких тою або іншою мірою відбиваються його уральські враження.

Захоплення від тих рішучих змін, які відбувалися у країні, на деякий час оволоділо й Пастернаком. Утім, революційні мотиви в його поезії посідають незначне місце. У 1917–1918 рр. Пастернак пише й свої перші прозові твори, а також звертається й до перекладів (із Клейста та Суїнберна). У післяреволюційні роки Пастернак деякий час працює в Театральному відділі Наркомосвіти, а потім — у редакції газети «Гудок».

До середини 20-х років Пастернак вже був відомий як автор чотирьох збірок лірики. Починаючи з цього часу, він пробує свої сили і в більш значних за обсягом поетичних жанрах. У 1924 році з’являється перша його поема *«Висока хвороба»*. У наступних роках з’являються дві його історико-революційні поеми *«Дев’ятсот п’ятий рік»* (1925–1926) і *«Лейтенант Шмідт»* (1926–1927), присвячені першій російській революції 1905 року і повстанню матросів Чорноморського флоту. У 1931 року Пастернак пише роман у віршах *«Спекторський»*, який також варіював революційну тему, а також автобіографічну повість *«Охоронна грамота»*.

Атмосфера політичних гонінь та репресій кінця 20-х – початку 30-х років, смерть Маяковського гнітюче вплинули на Пастернака. Він навіть мав намір емігрувати за кордон, але ця спроба виявилась невдалою. Літо 1930 року Пастернак провів у Ірпені під Києвом.

Упродовж 1931–1959 років Пастернак чотири рази відвідав Грузію, яку змалював у кількох циклах своїх віршів: «Хвилі» (1932), «Художник», «Літні записки» (1936). До того ж Пастернак багато перекладав російською грузинських поетів. У тогочасній партійній критиці відзначалась безумовна художня обдарованість Пастернака: в 1936 році йому була виділена дача в селищі Переделкіно (де він жив до самої смерті і де тепер розміщений його меморіальний музей) і в 1937 році нова квартира в побудованому в Москві (у Лаврушинському провулку) письменницькому будинку. У Переделкіно поет зустрів і початок війни.

У віршах, надрукованих у журналах «Огонек» і «Красная новь», на повний голос зазвучала патріотична тема. Улітку 1943 року Пастернак у складі письменницької бригади виїжджав на фронт, під Орел. Його вірші з'являлись у літературних збірках, газетах «Красная звезда» і «Красный флот». Вірші, створені в евакуації, в Чистополі на Камі: «Зима наближається», «Оживаюча фреска», «Переможець», «Весна», — становлять ліричний цикл, в якому постає образ поета як гуманіста і патріота.

У 30–40-і роки продовжують з'являтися нові поетичні збірки Пастернака, але паралельно до них з 1946 року він, за його власними словами, починає працювати над «великою прозою», робота над якою триватиме 10 років і виллється восени 1956 року у роман під назвою «Доктор Живаго».

Пастернак помер 30 травня 1960 року і був похований в Переделкіно, на місцевому кладовищі.

Як поет Пастернак формується під перехресним впливом символістів та футуристів. З футуристами поета зв'язувала лише спільна спрямованість на пошуки нової поетичної мови, а також особиста дружба з В. Маяковським. Водночас Пастернак не сприймає колективістських намагань футуристів підпорядкувати творчі пошуки поетів певним груповим правилам і нормам, ніколи не відмежовував себе від зв'язків із російською поетичною класикою.

Уже перші поетичні збірки «Близнюк у хмарах» (1914) та «Поверх бар'єрів» (1917), хоча й були пов'язані з пошуком власного поетичного голосу та індивідуального стилю, містять чимало віршів, які стали справжніми поетичними шедеврами, як от «Цей лютий! Час для сліз і віршів...».

Широку популярність Пастернаку принесла наступна збірка його віршів «Сестра моя — життя» (1922), продовжена у 1923 р. збіркою «Теми і варіації». Характеризуючи вірші першої з цих збірок М. Горький писав: «Коли вчитуєшся в них, дивишся багатству і картинності порівнянь, вихору звучних слів, своєрідних рим, сміливим малюнкам і глибині змісту. Він зайняв виключно важливе місце в історії російської поезії ХХ століття». У 1932 році з'являється нова поетична збірка Пастернака «Друге народження», яка, крім усього іншого, увібрала до себе і завуальовані відгуки поета на атмосферу гонінь та репресій, що набирали оберти у країні: «О, знав бы я, что так бывает, / Когда пускался на дебют, / Что строчки с кровью — убивают, / Нахлынут горлом и убьют!».

Переломним, за його власним свідченням, стали для нього 40-і роки і, зокрема, збірка «На вранішніх поїздах» (1943). У подальші роки своєї творчості Пастернак

створить ще кілька поетичних збірок *«Земний простір»* (1945), *«Коли розгуляється»* (1957), в яких прагне до чіткості та зрозумілості вираження.

Пастернак увійшов в історію російської поезії як поет підкреслено нетрадиційний, не схожий на інших, відмінний як за поетичною манерою, так і за колом тем, обраних для зображення. У нього відсутній інтерес до злободенної, гостро-соціальної тематики, політичних та громадянських тем, які перебували в центрі уваги тодішньої радянської поезії. Центральне місце в колі його тематики посідає тема природи. Пейзаж у Пастернака — це вже не пасивний об'єкт зображення, а головний герой і активний ініціатор дії. Уподібнення природи людині, яке загалом властиве поезії, у Пастернака досягає такої межі, що пейзаж починає виступати в нього в ролі своєрідного наставника і морального взірця.

Важливою темою, до якої упродовж усього життя звертався поет, була тема поета і поезії. За концепцією, якої дотримувався Пастернак, мистецтво — це насамперед відсторонений погляд на життя, яке не спирається на попередній досвід і готові уявлення, а немовби сприймається вперше, з усією безпосередністю, свіжістю і хаотичністю вражень. Поет немовби не впізнає реальність і, описуючи її, не вдається до готових схем і встановлених логічних зв'язків між предметами. Одна з найбільш вживаних у Пастернака варіацій на тему мистецтва — це його зародження у надрах природи, або ж пояснення його суті через природні образи (див., наприклад, *«Цей лютий! Час для сліз і віршів...»*) і особливо *«Визначення поезії»*).

Ще один важливий тематичний елемент поезії Пастернака — це філософські аспекти буття людини і світу (призначення людини, сутність природи та світу, що оточує людину тощо). У багатьох творах Пастернака, як ранніх, так і пізніх, знаходимо пристрасне бажання дійти до першооснови речей, які нас оточують, природи та характеру взаємозв'язків, що встановлюються між різноманітними предметами та явищами буття і людини. Зображуючи той або інший предмет, Пастернак прагне змалювати не стільки його достовірну очевидність, скільки його приховану реальність, справжність, непомітну за призвичасністю сприйняття (свого роду програмним у цій філософській декларації є вірш Пастернака *«У всьому хочу я діяти самої суті...»*).

Заслуговує на увагу стиль поета. Ще М. Горький у рецензії на поему Пастернака *«Дев'ятсот п'ятий рік»* зазначав такі стильові ознаки поезії Пастернака, як смислова напруженість і непевність, насиченість образами, асоціативність і недоокресленість зображення. Ще одна яскрава ознака стилю Пастернака — його метафоричність. Утім, метафора у Пастернака — не просто засіб для підкреслення мальовничості, картинності зображуваного чи надання йому визначеного емоційного колориту. Метафора в поезії Пастернака виконує насамперед функцію зв'язку. Вона миттєво, динамічно стягує в одне ціле розрізненні частини дійсності і тим самим немовби втілює велику єдність світу, взаємодію і взаємопроникнення явищ.

Як і Маяковський, Пастернак вдавався до експериментів із засобами мовленнєвого вираження, намагаючись знайти шляхи оновлення поетичної мови. Однак Пастернак більш стриманий у виборі засобів: його улюблений прийом полягав у тому, щоб вводити в поетичну мову прозаїзми, які, на його думку, не деформували, а навпаки, підкреслювали її поетичність, її естетичну відстороненість від мови повсякденного спілкування. Спільна з футуристами ознака поетичного стилю Пастернака — «зламаний синтаксис» (граматична невпорядкованість, інверсованість слів, невиправдано довгі безсполучникові ряди слів, повтори, безприкметникові або бездієслівні констру-

кції тощо), який був покликаний відтворювати природну хаотичність і невпорядкованість живого розмовного спілкування.

Особливе місце в поетичному арсеналі Пастернака займають використовуваним ним прийом звукової організації творів, а серед них прийом звукового співвіднесення і уподібнення близько розміщених в поетичному рядку слів, що створює ефект своєрідного звукового перетікання, переливу слова в слово:

Это — круто налившийся свист,
Это — щелканье сдавленных льдинок,
Это — ночь, леденящая лист...

Зимова ніч («Мело, мело по всій землі...») (1947). «Зимова ніч» — один із творів віршового циклу, доданого до роману «Доктор Живаго». Центральний образ — запаленої свічки — це водночас і один із ключових символічних образів роману. Філософський зміст образу сягає Нагірної проповіді: «Ви світло для світу. Не може сховатися місто, що стоїть на верховині гори. І не запалюють світильника, щоб поставити його під посудину, але на свічник, — і світить воно усім у домі. Отак ваше світло нехай світить перед людьми, щоб вони бачили ваші добрі діла, та прославляли Отця вашого, що на небі» (Матвій, 5, 14–16). На формування та розгортання тематики «Зимової ночі», як гадають, мав також вплив вірша І. Анненського «Canzone» (1909), де з'являється образ запаленої у вікні свічки як знаку любовного побачення. Тема кохання, любовного побачення з'являється й у вірші Пастернака. Починаючи з 4-ї строфи, вона розгортається у вірші паралельно двом іншим темам — запаленої свічки і завірюхи, з якими вступає в асоціативно-образний зв'язок. А в 7-й строфі тема кохання забарвлюється асоціативним зв'язком з євангельською тематикою, введеною порівнянням «сили спокуси» з розкинутими у формі хреста крилами янгола. Утім, образ запаленої свічки виявлений у вірші не лише у предметному значенні, він насичений й більш глибоким, філософським і символічним змістом. Образ свічки — це усталена в поетичній практиці метафора людської душі, а полум'я свічки символізує духовне горіння людини, світлі начала її душі, глибину її духовних поривань і пошуків. Людське життя асоціативно співвіднесене зі сніговою круговертю, в якій на схрещенні двох людських доль спалахує вогонь духовного порозуміння.

Визначення поезії (1917). Вірш входить до збірки «Сестра моя — життя» (1917). Тема поезії, яка окреслюється в цьому творі, отримує незвичайну, з точки зору традиційних ліричних побудов, форму. Вона дійсно нагадує швидше логічне означення предмета, аніж ліричний, емоційний його опис. Подібну «логічну» конструкцію, засновану на багаторазово повторюваному «Це», першим у російській поезії використав А. Фет, а потім О. Блок.

У вірші Пастернака звичайні причинно-наслідкові зв'язки між предметами порушені, проте встановлені не в логічному, а в асоціативному зв'язку. Зміст вірша розкривається в зіставленні двох мотивів. Перший — мотив солов'їного співу, з яким також співвідноситься звук «луskоту льдинок» і який, зрештою, вказує на голос і покликання поета. Зірки, зоряне небо, всесвіт становлять другий основний мотив вірша Пастернака. Спів поета звернутий до зірок, які відповідають йому байдужим і глухим мовчанням. Метафорично це може означати розуміння поезії як сили, спрямованої на те, щоб пробудити в мовчазній байдужості усього того, що оточує поета, ті ж музичні творчі сили, які вже пробуджені до життя у ньому і прагнуть такого відгуку, взаємо-

розуміння і такого творчого діалогу, який би виправдовував місію і сенс існування поета.

Цей лютий! Час для сліз і віршів... (1912). Тема поезії у вірші також вводиться шляхом проведення аналогії між двома рядами асоціативно співвіднесених образів — природного і людського порядку. У вірші подається метафорично переосмислювана картина початку весни, яка, згідно із традиційною символікою, означає пробудження, оновлення сил природи і асоціюється із пробудженням творчого начала в душі поета. Асоціативний зв'язок між двома світами — поетичним і природним — концентрується у вірші Пастернака навколо двох основних предметних образів — чорноти і сліз, які спонукають до встановлення розгорнутих образних аналогій. У картині ранньої весни в Пастернака домінують чорні фарби. Це зорове враження, що пов'язане з чорнотою снігу, який починає танути під дією сонячного проміння, Пастернак додатково підсилює введенням інших природних образів з домінуванням чорного кольору: «весною чорною горить», «звуглілі груші», «десятки чорних птиць», «земля іще чорніша» — і відразу ж знаходить відповідну «кольорову» аналогію зі світу поезії — чорнила, які двічі згадуються у вірші. На рівні звукової організації мови вірша образ чорноти підтримується накопиченням «ч» та інших шиплячих звуків. Не менш важливу функцію виконує й образ сліз, який також зв'язує асоціативним співвіднесенням достатньо чисельний предметний ряд образів вірша. У природній площині: «гуркоче хвища» (рос.: «грохочущая слякоть»), «злива», «калюжі», «суха печальна дні зіниць»; у поетичній площині — «час для сліз і віршів, що не стихають ні на мить»; «чорнила і слъози»; «вірші складаються в слъзах».

Аналогія між природними і поетичними образами вірша може бути інтерпретована як метафора творчого процесу: поезія зароджується із глибини природних вражень і саме її ество може бути співвіднесено із силами природних стихій. Творчий імпульс стихійно виникає в душі людини і породжує в ній шквал емоцій, шал поетичного безумства, що спонукає до творчості.

* * *

* * *

Февраль. Достать чернил и плакать!
Писать о феврале навзрыд,
Пока грохочущая слякоть
Весною черною горит.

Достать пролетку. За шесть гривен,
Через благовест, чрез клик колес
Перенестись туда, где ливень
Еще шумней чернил и слез.

Где, как обугленные груши,
С деревьев тысячи грачей
Сорвутся в лужи и обрушат
Сухую грусть на дно очей.

Под ней проталины чернеют,
И ветер криками изрыт,
И чем случайней, тем вернее
Слагаются стихи навзрыд.

Цей лютий! Час для сліз і віршів,
Що не стихають ні на мить,
Коли гримить, гуркоче хвища
Й весною чорною горить.

Прольотку взяти. За шість гривень,
Крізь благовіст, крізь схлап коліс —
І чимскоріш — туди, де злива
Гучніша від чорнил і сліз.

Де раптом, як звуглілі груші,
З дерев десятки чорних птиць
Зірвуться долу і обрушать
Суху печаль на дно зіниць.

А там земля іще чорніша,
І вітер криками пропах,
І чим раптовіш, тим точніше
Вірші складаються в слъзах.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОЭЗИИ

Это — круто налившийся свист,
 Это — шелканье сдавленных льдинок,
 Это — ночь, леденящая лист,
 Это — двух соловьев поединок.

Это — сладкий заглохший горох,
 Это — слезы вселенной в лопатках,
 Это — с пультов и флейт — Фигаро
 Низвергается градом на грядку.

Все, что ночи так важно сыскать
 На глубоких купаленных доньях,
 И звезду донести до садка
 На трепещущих мокрых ладонях.

Площе досок в воде — духота.
 Небосвод завалился ольхою.
 Этим звездам к лицу б хохотать,
 Но вселенная — место глухое.

ЗЕРКАЛО

В трюмо испаряется чашка какао,
 Качается тюль, и — прямой
 Дорожкой в сад, в бурелом и хаос
 К качелям бежит трюмо.

Там сосны враскачку воздух саднят
 Смолой; там по маете
 Очки по траве растерял палисадник,
 Там книгу читает Тень.

И к заднему плану, во мрак, за калитку,
 В степь, в запах сонных лекарств
 Струится дорожкой, в сучках и в улитках
 Мерцающий жаркий кварц.

Огромный сад тормозится в зале
 В трюмо — и не бьет стекла!
 Казалось бы, все коллодий залил
 С комода до шума в стволах.

Зеркальная все б, казалось, нахлынь
 Непотным льдом облила,
 Чтоб сук не горчил и сирень не пахла, —
 Гипноза залить не могла.

Несметный мир семенит в месмеризме,

ВИЗНАЧЕННЯ ПОЕЗІЇ

Це — загуслий заливистий свист,
 Це — при березі лускіт льодинок,
 Це — умерзлий у темряву лист,
 Це — кількох солов'їв поединок.

Це — солодкий притихлий горох,
 Це — усесвіту сльози в лопатках,
 Це — з попітрів і флейт — Фігаро
 Круто валиться градом на грядку.

Все, що ночі важливо знайти
 У купальницьким плесі бездоннім,
 І зорю до садка донести
 На тремтячій вологій долоні.

Духота — наче дошка плеската.
 Жар небесний — не вичаха.
 Цим зіркам до лица б реготати,
 Але всесвіт — містина глуха.

1917

(Перекл. з рос. А. Кичинського)

ДЗЕРКАЛО

В трюмо сходить парюю чашка какао,
 Гойдається тюль, і — щомить
 До гойдалки в сад, в бурелом і хаос
 Трюмо відчайдушне біжить.

Там сосни — урозхить, такі безпорадні —
 Пахтять; там від маячінь
 Пенсне по траві розгубив палисадник,
 Там книгу читає Тінь.

А глибше, за хвіртку, у морок текучий,
 В степ, в запах сонних мікстур
 Пульсує доріжкою, в равликах, в суччі
 Палючий — зсередини — струм.

Метається сад величезний в залі
 В трюмо — і не вгробить скла!
 Здавалось, коллодій усе якнайдалі
 Залив — аж до самого тла.

Дзеркальна довкруж, здавалося б, нахлинь
 Льодами все облила,
 Щоб суччям відірколо, бузками відпахло, —
 Гіпнозу ж залить не могла.

Множинний світ аж ряхтить в месмеризмі,

И только ветру связать,
Что ломится в жизнь и ломается в призме,
И радо играть в слезах.

Души не взорвать, как селитрой залежь,
Не вырыть, как заступом клад.
Огромный сад тормошится в зале
В трюмо — и не бьет стекла.

И вот, в гипнотической этой отчизне
Ничем мне очей не задуть.
Так после дождя проползают слизни
Глазами статуй в саду.

Шуршит вода по ушам, и, чирикнув,
На цыпочках скачет чиж.
Ты можешь им выпачкать губы черникой,
Их шалостью не опоишь.

Огромный сад тормошится в зале,
Подносит к трюмо кулак,
Бежит на качели, ловит, салит,
Трясет — и не бьет стекла!

1917

ГАМЛЕТ

Гул затих. Я вышел на подмостки.
Прислонясь к дверному косяку,
Я ловлю в далеком отголоске,
Что случится на моем веку.

На меня наставлен сумрак ночи
Тысячью биноклей на оси.
Если только можно, авва отче,
Чашу эту мимо пронеси.

Я люблю твой замысел упрямый
И играть согласен эту роль.
Но сейчас идет другая драма,
И на этот раз меня уволь.

Но продуман распорядок действий,
И неотвратим конец пути.
Я один, все тонет в фарисействе.
Жизнь прожить — не поле перейти.

1946

ЗИМНЯЯ НОЧЬ

Мело, мело по всей земле
Во все пределы.

Лиш вітру все те зв'язать,
Що рветься в життя і ламається в призмі,
І щастям грати в слюзах.

Душі не з'ятриться в солоній печалі,
Цей скарб не схоронить імла.
Метається сад величезний в залі
В трюмо — і не вгробить скла.

І ось, в гіпнотичній оцій вітчизні
Мій погляд нічим не задуть.
Так після дощу проповзають слизні
Очима статуй в саду.

Ще й шемра у вухах вода, і до клумби
Навшпинечках скаче чиж.
Ти можеш в чорницю їм вимазать губи,
Грайливістю ж — не захмелиш.

Метається сад величезний в залі,
Здійма на трюмо кулак,
Гойдатись біжить, і втіка, й не щезає,
Трясе — і не вгробить скла!

(Перекл. з рос. П. Куценка)

ГАМЛЕТ

Гул затих. Я вийшов на підмостки.
До одвірка тулячись, людську
Наслухаю долю в одголоску —
Що мені судилось на віку.

Прямо в мене цілить морок ночі
Тисяччу біноклів на осі.
Та, якщо лиш можеш, авва отче,
Чашу цю повз мене пронеси.

Я люблю твій задум і пристану
На тобою визначену роль.
Але інша нині йде вистава,
І на цей раз вибути дозволь.

Та готовий вже порядок дійства,
І не відвернути німоти.
Я один, повсюди лицемірство.
Вік прожить — не поле перейти.

(Перекл. з рос. Ю. Буряка)

ЗИМОВА НІЧ

Мело, мело по всій землі,
Мело, сніжило.

Свеча горела на столе,
Свеча горела.
Как летом роем мошкара
Летит на пламя,
Слетались хлопья со двора
К оконной раме.

Метель лепила на стекле
Кружки и стрелы.
Свеча горела на столе,
Свеча горела.

На озаренный потолок
Ложились тени,
Скрещенья рук, скрещенья ног,
Судьбы скрещенья.

И падали два башмачка
Со стуком на пол,
И воск слезами с ночника
На платье капал.

И все терялось в снежной мгле,
Седой и белой.
Свеча горела на столе,
Свеча горела.

На свечку дуло из угла,
И жар соблазна
Вздыхал, как ангел, два крыла
Крестообразно.

Мело весь месяц в феврале,
И то и дело
Свеча горела на столе,
Свеча горела.

Свіча горіла на столі,
Свіча горіла.
Злітався сніг і вирував
Перед шибками,
Так влітку на вогонь мошва
Летить роями.

Ліпила віхола на склі
Кружки і стріли.
Свіча горіла на столі,
Свіча горіла.

І протяг тіні хилитав,
І мимоволі
Схрестились руки і уста,
Схрестились долі.

І черевички з ніг самі
Упали м'яко.
І віск із нічника слізьми
На плаття капав.

Все поглинала на землі
Хуртеча біла.
Свіча горіла на столі,
Свіча горіла.

На свічку дихала імла,
Й спокуси сила
Хрестоподібне підняла,
Як ангел, крила.

І доки хуга по землі
Мела, сніжила,
Свіча горіла на столі,
Свіча горіла.

1946

(Перекл. з рос. Л. Талалая)

Запитання і завдання

1. Розкажіть про життєвий шлях і основні етапи творчої еволюції Б. Пастернака.
2. Висвітліть коло тем, уподобаних Пастернаком. Чому, на вашу думку, у своїй творчості він мало звертався до соціально-критичної тематики?
3. Визначте провідні мотиви вірша Пастернака «Зимова ніч».
4. У чому полягає специфіка створеного у вірші Пастернака «Визначення поезії» образу поезії?
5. Як тема поезії розкривається у вірші «Цей лютий! Час для сліз і віршів...»?
6. Визначте основні прийоми поетичного стилю Пастернака.

Рекомендована література

1. Альфонсов В. Поэзия Пастернака. — Л., 1990.

2. Гиржева Г. Н. Некоторые особенности поздней лирики Бориса Пастернака // Русский язык и литература в средних учебных заведениях Украины. — 1990. — № 1.
3. Лазебник Ю. Поет і світ (Спроба інтерпретації картини світу в ліриці Пастернака) // Слово і Час. — 1991. — № 12.
4. Мірошніченко Л. Ф. Матеріали до уроків за творчістю А. Ахматової та Б. Пастернака // Відродження. — 1995. — № 7.
5. Пастернак Борис. Материалы для биографии. — М., 1989.
6. Троцьк О. «Слово есть Бог». Поэзия Б. Пастернака // Всесвітня література та культура. — 2000. — № 2.

ПРОЗА І ДРАМАТУРГІЯ 30-Х РОКІВ

Тридцять роки називають «чорними» тридцятими. 30 січня 1933 р. Гітлер прийшов до влади. Фашистські режими встановлюються в Італії та Іспанії. 1 вересня 1939 року розпочинається Друга світова війна. На теренах Радянського Союзу: голодомор в Україні, зростання диктатури і «культу особи» Сталіна, низка сфабрикованих процесів над «ворогами народу».

У 1934 році, на I з'їзді радянських письменників, було офіційно проголошено про панування в літературі єдиного стилю — соціалістичного реалізму.

Термін «соціалістичний реалізм» розробляється під час літературної дискусії, яка велася в СРСР наприкінці 20-х – на початку 30-х років. У 1932 році, на письменницькій нараді, яка відбулася на квартирі М. Горького, художнім методом радянської літератури було названо «соціалістичний реалізм». Це поняття затверджується та канонізується на I з'їзді радянських письменників, після чого в радянській літературі та мистецтві встановлюється жорсткий диктат єдиного творчого методу (стилю).

Очевидно, що сам термін «соціалістичний реалізм» є внутрішньо суперечливим. «Хіба буває реалізм соціалістичним, капіталістичним, християнським, магометанським?» — риторично запитує А. Терц (А. Синявський), автор відомої брошури «Що таке соціалістичний реалізм» (1957 р.). Як слушно зауважив Альбер Камю, «справжній об'єкт соціалістичного реалізму — це реальність, що на сьогоднішній день не існує». Адже реальність, пояснює Камю, «не була соціалістичною в минулому, як і не є такою тепер».

У статуті Спілки радянських письменників було проголошено, що соціалістичний реалізм «потребує від митця правдивого, історично-конкретного зображення дійсності в її революційному розвитку». При цьому правдивість та історична конкретність художнього зображення має поєднуватись із завданням ідейної переробки й виховання трудівників у дусі соціалізму.

Ознакою, що об'єднала практично всі твори соціалістичного реалізму, є присутність на їхніх сторінках так званого «позитивного героя». Досить пригадати Павку Корчагіна («Як гартувалася сталь» М. Островського), Чапаєва з однойменного роману Д. Фурманова, Давида Мотузку («Бур'я» А. Головка). Соціалістичний реалізм, що створює численних позитивних героїв, ідеалізує та нівелює людину, спрощує її, моделюючи без якихось суттєвих внутрішніх суперечностей.

Вплив соціалістичного реалізму та його жорстокий пресинг на літературу призвів до трагічних наслідків. Досить пригадати митців, що стали жертвами сталінського терору (М. Семенко і М. Куліш, В. Поліщук і Г. Косинка, І. Бабель і О. Мандельштам, Б. Пільняк і П. Романов, Т. Табідзе і Є. Чаренц), цькування та бойкоту (О. Довженко, В. Сосюра, А. Ахматова, М. Зоценко, Б. Пастернак), судових процесів (А. Синявський, Ю. Данієль, Й. Бродський), арешту творів («Собор» О. Гончара) тощо.

У світовій літературі 30-х років продовжують творити видатні **письменники-реалісти** Ромен Роллан, Анатоль Франс, Джон Голсуорсі, Бернард Шоу, Герберт Уелс, Гергарт Гауптман, Генріх і Томас Манни, Теодор Драйзер, Сінклер Льюїс. Визнання завойовують нові автори: Ліон Фейхтвангер і Бертольт Брехт, Еріх Марія Ремарк і Річард Олдінгтон, Ернест Хемінгуей і Шервуд Андерсон. Нові художні пошуки ведуть письменники-модерністи: Джеймс Джойс і Вірджінія Вулф, Томас Стернз Еліот і Поль Елюар, Герман Гессе і Андре Мальро, Андре Жід і Вільям Фолкнер. Але, не-

зважаючи на різні естетичні принципи, більшість митців проявляє єдність у боротьбі проти фашизму й загрози війни, в захисті гуманізму і свободи. І не лише силою слова. Наприклад, на боці іспанських республіканців проти фашизму воювали письменники різних країн: іспанець Ф. Гарсія Лорка, француз А. Мальро, німець Ф. Вольф, англієць Р. Фокс, американець Е. Хемінгуей, угорець М. Залка... А в роки Другої світової війни багато художників слова бере участь у русі Опору (Л. Арагон і П. Елюар, А. Камю і Ж.-П. Сартр, Ж. Ануй і С. Беккет, Ф. Моріак і М. Дрюон — у Франції).

На межі 1920–1930-х років складається література **«втраченого покоління»**. Термін «втрачене покоління» уперше вжила американська письменниця Гертруда Стайн стосовно молодих людей, які побували на фронтах Першої світової війни, були глибоко вражені її жорстокістю й абсурдністю, «втрачили» на війні свої ілюзії та самих себе і не змогли інтегруватися у мирне післявоєнне життя. Слова Г. Стайн («Всі ви — втрачене покоління») прославив Хемінгуей: він зробив їх епіграфом до свого роману «І сонце сходить» (1926). Згодом поняття «втрачене покоління» набуває більш широкого сенсу. Представники цього покоління засуджують війну і лицемірство суспільства, створюють образи молодих людей, морально і фізично скалічених війною.

Мотиви «втраченості» по-різному заявляли про себе в таких романах, як «Три солдати» (1921) Дж. Дос Пассоса, «Величезна камера» (1922) Е. Е. Каммінгса, «Великий Гетсбі» (1925) Ф. С. Фіцджеральда, «Солдатська нагорода» (1926) В. Фолкнера, «І сходить сонце», «Прощавай, зброе!» (1929) Е. Хемінгуея, «На західному фронті без змін» (1929) Е. М. Ремарка, «Смерть героя» (1929) Р. Олдінгтона.

Нових рис творчість представників «втраченого покоління» набуває у 1930-тих роках, коли люди, що повернулися з Першої світової війни, бачили небезпеку Другої. Показовою тут є творчість німецького письменника **Еріха Марії Ремарка (1898–1970)**. Ремарк добровольцем пішов на фронт у 1916 році, провів в окопах понад два роки, кілька разів був поранений. А післявоєнне десятиліття він провів у пошуках життєвого покликання, змінивши чимало професій. 1929 року він видав роман *«На Західному фронті без змін»* — книгу про вісімнадцятирічних юнаків, котрих послали воювати зі шкільної лави. Ремарк уперше в літературі показав війну без будь-якої її героїзації, а в повсякденні, що перетворює людей на «людей-звірів», безчуйних мерців, які здатні лише бігати й вбивати. Своєрідним продовженням книги Ремарка «На Західному фронті без змін» став його новий роман *«Повернення»* (1931). З темою післявоєнної долі «втраченого покоління» пов'язаний і найвідоміший роман Ремарка *«Три товариші»* (1938).

Прикметним явищем літератури 30-х років став **роман-антиутопія**. Саме жанрове найменування свідчить про відштовхування від іншого жанрового різновиду — роману утопічного. Антиутопія — це «утопія навиворіт», певний протест проти утопії та її викриття. Роман-антиутопія — це передбачення, застереження, тривога за майбутнє людства. Найкласичнішими антиутопіями ХХ ст. є романи Євгена Замятіна «Ми» (1924), Олдоса Хакслі «Прекрасний новий світ» (1932), Джорджа Оруелла «1984» (1949). Центром подій у цих творах є всесвітня Держава, яка виникла внаслідок насильницького перевороту. Ця тоталітарна держава знищує особистість, руйнує її, починаючи ледь не з народження. В антиутопічних романах зображується неприйняття окремим індивідом політичного устрою держави, організації суспільства, заснованого на повній ідентичності людей. Цей герой бореться із системою уніфікації, однак вре-

пшті-решт він ламається і, відмовляючись від себе, перестає бути особистістю. Серед інших антиутопій ХХ ст. слід виділити романи російського письменника Володимира Набокова «Запрошення на страту», українця Володимира Винниченка «Сонячна машина» і поляка Станіслава Лема «Повернення з зірок», англійського фантаста Герберта Уеллса «Сон», «Самовладдя містера Парема» і «Містер Блетсуорсі на острові Ремпол», американця Рея Бредбері «451° за Фаренгейтом».

Окремо слід виділити таких представників цього жанру, як Карел Чапек та Андрій Платонов.

Карел Чапек (1890–1938) — один з найвизначніших чеських письменників ХХ ст., який разом з Я. Гашеком та В. Ванчурою приніс чеській літературі світову славу. У чеську літературу він увійшов як прозаїк, драматург, публіцист і перекладач. У своїй творчості Чапек звертався переважно до суспільно-політичних проблем, але розглядав їх не в соціально-критичній, а в морально-етичній і філософській площині.

У 1935 році був надрукований найвидатніший твір Чапека — роман «Війна з саламандрами». Він став вершиною його творчості. Задум роману з'явився, як про це свідчить сам письменник, з того, що якимось він сів і записав таку фразу: «Не слід думати, що та еволюція, завдяки якій виникло наше життя, була єдиною можливою формою еволюції на цій планеті». І з цього все зародилось. Така була моя перша думка, а за нею з'явилася друга: що б ми сказали, якби не людина, а інший зоологічний вид заявив, що завдяки своєму інтелектові і численності лише він має право заселити весь світ і панувати над усім живим? Таким чином, це зіставлення з людською історією, і то з історією найактуальнішою, змусило мене сісти за письмовий стіл і написати «Війну з саламандрами». Чапеківський роман починається з того, що на одному з островів Тихого океану були знайдені людиноподібні ящури — саламандри, яких люди беруть під свою опіку. У романі послідовно простежуються всі етапи розвитку цивілізації саламандр, починаючи від перших її кроків і до часу, коли саламандри оголошують війну людству і починають його безжальне винищення. Головним об'єктом памфлетного спрямування чапеківського твору є фашизм, символом якого в романі виступають саламандри. Твір Чапека — не просто застереження світові про загрозу фашизму, це ще й заклик до практичних дій. У розділі шостому третьої книги «Ікс попереджує» автор прямо закликає людство об'єднатися для того, щоб дати відсіч саламандризму, тобто фашизму.

Лише наприкінці 1980-х років побачили світ найвизначніші твори **Андрія Платонова (1899–1951)** «Чевенгур» (1929), «Котлован» (1930) та «Ювенільне море» (1934), що складають своєрідну трилогію-літопис трагічної сталінської доби.

Найдовершенішою його книгою вважається повість «Котлован». Її провідною темою є процес спустошення людської душі в умовах жорстокого насильства, сталінської колективізації. У повісті звучать проблеми як соціально-історичні, пов'язані з сучасними письменникові подіями (організація колгоспів, ліквідація куркулів, роль партії в суспільстві), так і філософсько-психологічні (сєнс життя, свобода і насильство, ідея комунізму й засоби її втілення). Головний герой повісті — тридцятирічний шукач правди, «народний філософ» Воцев. Платонов показав, що насильство невід'ємне від страху і духовної деградації людини. Тому він закликає до духовного воскресіння всіх і кожного, до відновлення свідомості і внутрішньої свободи.

У 1930-і роки продовжує розвиватися **модерністський роман**. Це були останні роки творчості двох великих модерністів Англії — Джеймса Джойса і Вірджинії Вулф (обоє помирають у 1941 році). *Джойс* у 1939 році закінчує свій останній роман «Поминки по Фіннегану», над яким працював 17 років. Деякі літературознавці вважають, що саме з цього твору виникає постмодернізм. «Поминки по Фіннегану» — це роман міфотворчий і словотворчий. Джойс писав: «справжніми героями моєї книги є час, ріка, гора... У певному сенсі героїв тут взагалі немає». Роман Джойса був задуманий як спроба передати «безсловесний світ сну», як вираження підсвідомості людини, що спить. Джойс черпав слова з... сімдесяти мов світу, змішуючи їх, створюючи своєрідні міжмовні гібриди. Біда лише в тому, що мова «Поминок по Фіннегану», створена грою, залишається поза розумінням (сам автор наприкінці роботи над романом зізнався, що не розуміє створеного ним на початку роботи). *В. Вулф* в останнє десятиріччя свого життя написала романи «Хвилі», «Роки», «Між актами». У цих експериментальних за формою творах письменниця намагається створити універсальні картини буття, звертається до таких проблем, як людина і всесвіт, людина й історія. Так, працюючи над романом «Хвилі», *В. Вулф* записала у щоденнику: «Це повинна бути абстрактна містична книга: п'єса-поема». У творах 30-х років письменниця оперує протиставленнями добро — зло, життя — смерть, світло — морок. Образ людини в її романах стає узагальненим.

На початку 30-х років завойовує визнання майбутній лауреат Нобелівської премії американець **Вільям Фолкнер** (1897–1962). Одним з найвизначніших його творів є роман «Шум і лють» (1929). У ньому прозвучали слова, що пізніше будуть усвідомлені як один з підсумків Другої світової війни: «Жодна битва не призводить до перемоги. Битв навіть не існує. Поле бою лише розкриває людині глибину її помилок та її відчаю, а перемога — то лише ілюзія, породження філософів і дурнів». Сюжет роману є заплутаним і нечітким. Він проступає крізь репліки та внутрішні монологи героїв, і присвячений здебільшого сестрі трьох братів-розповідачів Кедді. Однією з особливостей стилю романів *В. Фолкнера* є його знаменита «фраза-монстр». Він застосовував довгі фрази, пояснюючи це тим, що людина ніколи не сприймалася ним сама по собі, а лише у зв'язку з її минулим, і цей зв'язок з минулим, як і деякі виходи у майбутнє, письменник намагався відобразити у фразі.

У 1930 році німецький письменник **Герман Гессе** (1887–1962) (який довгі роки жив у Швейцарії і отримав 1923 року швейцарське громадянство) починає писати один з найвизначніших романів ХХ століття «Гра в бісер» (він був закінчений у 1943 році, а через три роки Гессе отримав за нього Нобелівську премію). Славу письменнику принесли його попередні романи: «Деміан» (1919), «Сідххарта» (1922), «Степовий вовк» (1927), «Нарцис і Гольдмунд» (1930).

У центрі художніх пошуків Гессе були проблеми розвитку гармонійної особистості на шляху до глибин душі, самотності художника в суспільстві, долі культури та людського духу.

У романі «Гра в бісер» (1943) Гессе намагається з'ясувати болочу проблему — як сполучити мистецтво з антигуманною цивілізацією, як врятувати піднесений світ творчості від згубного впливу масової культури. Утім, актуальна проблематика маскується непростою символіко-утопічною формою. Сюжет роману складає історія фантастичної країни Касталії та життєпис «магістра гри» Йозефа Кнехта, які написані іс-

ториком-касталійцем, що живе в далекому майбутньому — на рубежі XXIV–XXV ст. Цей історик протиставляє духовне життя Касталії буржуазній псевдокультурі XX століття. «Фейлетонному» XX сторіччю письменник протиставив утопічну Касталію. Касталію заснували вибрані високоосвічені люди, що вбачали свою мету в збереженні духовних цінностей людства. Ці люди, абсолютно позбавлені життєвого практицизму, насолоджуються чистою наукою, високим мистецтвом, а також складною і мудрою «грою в бісер», вишуканою розвагою для небагатьох обраних.

Як і прозаїки, на події, що відбувалися в суспільно-політичному і духовному житті Європи, реагували **драматурги**. Видатний німецький драматург **Гергарт Гауптман** у 1932 році створює свою знамениту п'єсу «*Перед заходом сонця*». Гауптман тлумачить тему заходу сонця як захід людської культури у зв'язку з появою фашизму. Драматург говорить про наближення темряви (у цьому полягає символіка назви). Нездаремно час дії драми передує фашистському путчу 1933 року. У п'єсі протистоять сили світла, гуманності, культури і сили темряви, безлюдності, грубої сили. Антифашистська тема звучить також у драмі Г. Гауптмана «Темрява» (1937), спрямованій проти расової політики гітлерівців, а також в його тетралогії про Атрідів (1941–1944). Написана на сюжет античних міфів, тетралогія містить у собі протест проти злодіянь фашистів, відтворює атмосферу страху, картини кривавих вбивств, фашистські методи демагогії.

На гуманістичних і антифашистських позиціях стояв і видатний англійський драматург **Бернард Шоу**. У 1930-і роки він створює свої «політичні екстраваганци» — п'єси на злободенні суспільно-політичні теми, але написані в ексцентричній парадоксальній формі. До них належали «Візок з яблуками» (1929), «Гірко, але правда» (1932), «На мілізні» (1933), «Женева» (1938). Остання являє собою карикатуру на трьох фашистських лідерів — Гітлера, Муссоліні та Франко, які виступають у п'єсі під іменами Батлера, Бомбардоне і Фланко. У кінці дії «Женеви» вони мають постати перед судом.

У французькій драматургії 1930-х років прикметним явищем була так звана **інтелектуальна драма**. Вона пов'язана з іменами Жана Жіроду, Поля Клоделя, Жана Кокто, Анрі де Монтерлана, Жана Ануя, Жана-Поля Сартра, Альбера Камю. Цей напрям виникає в той час, коли активно наступала фашистська ідеологія з типовим для неї презирством до розуму, культом сили, нівелюванням особистості. Основу французької інтелектуальної драматургії складає зіткнення ідей і утвердження високих духовних цінностей. Показово, що її представники нерідко зверталися до міфів, міфологічних сюжетів і образів (найчастіше античних). Це дозволяло піднятися над повсякденням і осмислити реальність в узагальненому вигляді, а також надати філософського звучання ідейному конфлікту. У той час, як ідеологам фашизму міф, за словами Томаса Манна, служив «засобом для досягнення їх брудних цілей», драматурги йшли шляхом гуманізації міфу. До п'єс такого «міфологічного» жанру слід віднести такі твори інтелектуальної драми Франції, як «Антигона» і «Орфей» Ж. Кокто, «Троянської війни не буде» і «Електра» Ж. Жіроду, «Агамемнон» П. Клоделя і «Калігула» А. Камю. У цьому ж ряду стоять «Антигона» Ж. Ануя і «Мухи» Ж.-П. Сартра, які були поставлені у 1943 році в окупованому німцями Парижі й прозвучали як заклик до свободи і боротьби, до опору цілком конкретному злу — фашизму.

ТОМАС МАНН (1875–1955)

Томас Манн — видатний німецький романіст і новеліст, лауреат Нобелівської премії (1929), один з найвизначніших митців ХХ століття. Його творчість пов'язана з філософською і психологічною прозою, інтелектуальними романами, новелами, присвяченими проблемам мистецтва і дійсності.

Т. Манн народився у старовинному німецькому місті Любеку. Його батько був сенатором, власником великої хліботоргової фірми. Мати була родом із Бразилії, віртуозно грала на роялі, займалася живописом і потаємно писала. В їхній родині було п'ятеро дітей: три сини і дві дочки. Старший Генріх і середній Томас стали всесвітньо відомими письменниками. У Любеку пройшли дитинство і юність Томаса. На все життя він зберіг ніжні спогади про батьківський дім, завжди вважав, що мав щасливе дитинство. У 1891 році після смерті батька його торгова фірма, що проіснувала понад сто років, була ліквідована, а сім'я Маннів переїжджає в Мюнхен. 1894 року Томас поступив до страхової компанії, а весь свій вільний час присвятив літературі. Він відвідує Мюнхенський університет і політехнічний інститут, співпрацює з журналом «Сімпліциссімус», студіює праці Ф. Ніцше і А. Шопенгауера.

1896–1898 роки письменник проводить в Італії, тоді ж вийшла друком перша збірка новел Т. Манна «*Маленький пан Фрідеман*». Увагу молодого письменника привертають психологічні проблеми, особливо тема душі хворої, знівченої людини. В Італії у Т. Манна з'являється задум роману — історії занепаду однієї бюргерської родини. Він був побудований на матеріалі родинних переказів, як роман про старших родичів і у 1901 році вийшов у Берліні під назвою «*Будденброки. Занепад однієї сім'ї*». Ця книга поклала початок його світовій славі.

Літературне визнання відкривало перед Томасом Манном двері багатьох престижних будинків Мюнхена. В одному з них він зустрів «казкову наречену», свою майбутню дружину — дочку професора математики Катю Прінгсхейм. Від цього шлюбу народилося шестеро дітей. Один з них — Клаус — став автором відомого роману «*Мефістофель*».

Починаючи з новели «Трістан» (1902), Т. Манн усе частіше звертається до проблеми мистецтва і митця. Ця проблема постає у новелах «Тоніо Крегер» (1903) і «Смерть у Венеції» (1911).

Новела «*Тоніо Крегер*» є багато в чому автобіографічним твором, її головний герой внутрішньо близький Т. Манну. Він — натура обдарована і поетична — намагається осмислити своє місце у світі. Він перебуває в розладі з життям, у якому бачить лише потворне і смішне, з інтересами своєї сім'ї, що думає лише про матеріальне благополуччя. Юний Тоніо бачить своє покликання у служінні духу і слову, він починає писати. Але згодом він усе більше усвідомлює відповідальність митця перед світом і при цьому відчуває, що не може повністю розірвати все те, що пов'язувало його з бюргерською культурою.

Головним героєм новели «*Смерть у Венеції*» є Густав Ашенбах, ушлавлений німецький письменник. Його обтяжує низьке і прозаїчне буття. У немолодому віці, перебуваючи у Венеції, він зазнає спалаху пристрасті до красивого хлопця Тадзіо. У тяжкі дні Ашенбах різко відчуває всю порожнечу й мертвотність свого зовні благополучного існування. У роздумах героя виникає ідея: мистецтво по суті своїй є гріховним та

аморальним. Т. Манн психологічно тонко й достовірно відтворює обличчя інтелектуала, якого охопив моральний розпад. Новела завершується смертю Ашенбаха.

У період Першої світової війни Т. Манн переживає глибоку духовну кризу. На його думку, «світ швидко летів у невідому прірву, з якої, можливо, немає виходу». Письменник мучиться протиріччями: він то вдається до ніцшеанського заперечення, то до крайнього індивідуалізму в душі Шопенгауера, то прославляє романтику бюргерства і німецький націоналізм. Йому навіть здається, що це війна на захист німецької культури, проти гнилої «цивілізації». Суперечності світогляду Т. Манна знайшли відображення у *«Роздумах аполітичного»* (1918). Позички письменника засудили Ромен Роллан і Генріх Манн. На цьому ґрунті між братами виникає тривале відчуження.

У 1913 році Т. Манн починає працювати над романом *«Чарівна гора»*, опублікованому 1924 року. За чотири роки витримала сто видань, була перекладена багатьма мовами. Назва роману має міфологічний підтекст. Вона нагадує легенду про середньовічного мінезингера (представника німецької лицарської лірики) Тангейзера, який потрапив на чарівну гору Герзельбург і сім років перебував у полоні богині Венери, що піддавала його спокусам. Своєрідним спокусам піддається і герой роману Т. Манна Ганс Касторп, який щойно закінчив університет і готувався стати інженером. Він приїздить у високогірний санаторій для хворих на сухоти відвідати свого кузена. Однак у міру свого короткого перебування «тут нагорі», як говорять місцеві пацієнти, Ганс потроху заражається особливою атмосферою, що панує між життям і смертю, атмосферою фізичної бездіяльності та інтелектуального насичення книгами і розмовами, спочатку з італійським гуманістом Лодовіко Сеттембріні, а потім з його другом і опонентом євреєм-єзуїтом Лео Нафтою. До того ж у Касторпа знаходять легку форму туберкульозу, він залишається в санаторії ще на деякий час, переживає смерть свого кузена, як і смерть багатьох своїх сусідів по столу. Приїхавши на три тижні, Ганс Касторп проживає на «чарівній горі» сім років.

Усі ці роки герой живе в атмосфері «герметичної педагогіки». Спочатку простакуватий Ганс — типовий німецький буржуа — стає духовним учнем благородного італійського гуманіста, нащадка карбонаріїв, який працює над «Словником людських страждань». Через кілька років на Ганса починає впливати інший «спокусник» — Лео Нафта, що проповідує ідеї ірраціоналізму, насильства, тоталітарної більшості мас. Ще пізніше Ганс переконується в тому, що його наставники — просто «розумні базіки», і він віддається всепоглинаючому коханню до «російської Венери» Клавдії Шоша. Згодом у нього з'являється третій «педагог» — старий заможний і дивакуватий голландець Пеперкорн, який, подібно до Нафти, покінчить життя самогубством. В епілозі роману ми бачимо Ганса Касторпа на фронті — розпочалася Перша світова війна.

У романі «Чарівна гора» небагато зовнішніх подій (особливо після самогубства Пеперкорна і останнього від'їзду Клавдії Шоша). Це *«інтелектуальний роман»* (вистів Т. Манна), роман ідей. Весь інтерес сюжету заснований на русі ідей, на взаємодії тих, що мислять і сперечаються. У творі сполучаються конкретне і символічне. Так, санаторій є символічною моделлю світу, а самогубство Лео Нафти — символічним вираженням його морального банкрутства. Сам Томас Манн відзначав, що «реалістична оповідь постійно виходить за межі реалістичного, символічно активізуючи її, піднімаючи її, надаючи можливість зазирнути крізь неї у сферу духовного, у сферу ідей».

З 1926 по 1942 рік письменник працює над тетралогію *«Йосиф та його брати»*, яка народилася як спроба переказати старозавітну історію про Йосифа Прекрасного.

За проблематикою вона задумувалася як продовження «Чарівної гори». Т. Манн використав міфологію не заради створення біблійного колориту. Він перетворив свого героя — Йосифа — на «символічний образ людства», а сам роман став «поемою про людство».

У рік приходу Гітлера до влади Т. Манн залишає Німеччину (він оселився у Швейцарії), а 1938 року переселяється у США, де мешкає до 1952 р. Три останні роки свого життя письменник проведе в Цюріху.

1939 року Т. Манн закінчує роман «Лотта у Веймарі», в основу якого поклав реальний факт із життя Гете.

У 1947 р. Томас Манн друкує один зі своїх найвизначніших інтелектуальних романів «Доктор Фаустус». За формою це життєпис композитора Адріана Леверкюна, який складає його друг, професор філології Серенус Цейтблом. Леверкюн зображений надзвичайно талановитою людиною, доля якої склалася трагічно: композитор божеволіє (як і його основний прототип, філософ Ф. Ніцше). Але це також і роман-міф. Леверкюн є новим доктором Фаустом, що продає душу дияволу за можливість протягом 24 років творити геніальну музику.

Маріо і чарівник (1930). В усіх творах Томаса Манна, написаних у вигнанні, у роки диктатури Гітлера, присутні антифашистські мотиви. Але ще до того, як ця диктатура була встановлена, в автора «Чарівної гори» починає звучати антифашистська тема. І веде вона свій початок з новели «Маріо і чарівник».

Новела була створена в серпні 1929 року, коли родина Томаса Манна відпочивала на Балтійському узбережжі Східної Пруссії. Манн сидів із рукописом на колінах біля самої води. З події, що відбулася колись в італійському Форте-дел-Мармі, поблизу Віареджо, «раптово склалася фабула, із сипкого багатослів'я — новела, яка мала духовну значущість, з суто-особистого — етично-символічне».

У творі Томаса Манна присутнє конкретно-історичне тло — Італія 1920-х років. Саме це тло і є ключем до історії простого італійського хлопця Маріо, котрий двома револьверними пострілами вбиває «чарівника» — гіпнотизера-фашиста Чіполлу.

Однак Томас Манн через мистецтво художньої деталі відображає і політичну ситуацію, і загальну духовну атмосферу фашистської Італії. З перших же сторінок оповіді читач бачить прикмети тоталітарної держави: культ сили, підняту фашизмом хвилю зневаги до людей, марнославства, зарозумілості, самозакоханості, стадного інстинкту.

Герой-розповідач своїм аналітичним поглядом фіксує загальну атмосферу курортного містечка («як правило, нас оточувала людська посередність і міщанська обезличеність») та зміни, що відбулися з італійцями за останні роки. Зовні ця метаморфоза виразилася зокрема у «голосових якостях» жінки, що «двадцять днів поспіль» звала на пляжі свого сина. Місцева публіка поводитись досить дивно як для стороннього ока: в її поведінці помітне було чванство, вона виставляла напоказ свою добродішність і серйозність. Однак розповідачеві маннівської новели скоро стає зрозуміло «політичне підґрунтя» подібної поведінки — «тут замішана була ідея нації». І найбільш драматичним і протиприродним було те, що до цієї ідеї були залучені не тільки дорослі, але й діти: пляж був сповнений «юними патріотами».

Похмура атмосфера італійського життя 20-х років є ніби підготовкою до виходу на сцену антигероя твору — грубого і потворного Чіполли. Він, «гастролюючий вір-

туоз, артист розважального жанру», мав намір познайомити публіку курортного містечка з деякими таємничими і загадковими явищами.

Уже сам портрет гастролера говорить про його жалюгідну і нищу сутність. Невизначений, але немолодий вже вік, різкі риси спитого обличчя, щільно стиснуті тонкі губи, нафарбовані чорні вусики, фізична вада (зміщена грудна клітина і горб), претензійне і просте вбрання. Однак розповідач підкреслює, що гіпнотизер абсолютно не намагався видатись глядачам смішним: «ні про яку жартівливість, а тим більше клоунаду, ні в його рухах, ні в його міміці, ні в манері триматися не могло бути й мови: скоріше навпаки, в них виражалася гранична серйозність». Проте публіка не помічає цієї невідповідності між сміховинним виглядом Чіполли і його внутрішньою серйозністю.

Чіполла — втілення фашистського прагнення до влади над людьми. Подібно до фашистських лідерів, гіпнотизер вміло маніпулює натовпом, наче заворожує його. Під його чари підпадають навіть розумні й високодуховні люди, якими в новелі є розповідач і члени його сім'ї. Так, розповідач, що із самого початку виходу Чіполли на естраду бачить його потворне єство, зізнається: «я мимоволі тихенько повторив губами звук, з яким батіг Чіполли розсік повітря». Розповідач також припускається думки, що вони «піддалися чарам цієї людини..., чарам, які виходили від нього навіть між номерами, і паралізували нашу рішучість». Зображуючи продажного чарівника, Томас Манн підкреслює небезпеку гіпнотичного дурману фашизму, що вводить в оману мільйони людей.

Довго пихатий Чіполла знущається над своїми жертвами, використовуючи свою силу гіпнотизера. Він ламає їх волю, супроводжуючи свої дії демагогічним філософствуванням у фашистському дусі: «Існує свобода, існує і воля; але свободи волі не існує, бо воля, що прагне тільки до своєї свободи, провалюється у порожнечу». Чіполла запевняє, що здатність відректися від свого «я», стати простим знаряддям — «лише зворотній бік здатності хотіти і панувати; це одна і та сама здатність, панування і підкорення являють один принцип, одну неподільну єдність». На думку гіпнотизера, ці поняття так же нерозривно пов'язані, як «вождь і народ». Вустами Чіполли говорить справжнісінький ідеолог тоталітарної, фашистської держави.

Паралізувавши волю людей, Чіполла маніпулює тими, хто опинився під його владою. Із презирством він примушує їх робити смішні рухи. І ось гіпнотизер викликає нову жертву — служку з кафе Марію, простого симпатичного хлопця. Чіполла навіює Марію, що в його особі він бачить Сільвестру — дівчину, яку парубок кохає. Він просить Марію поцілувати Сільвестру, і той у «хвилину блаженства» цілує потворне обличчя Чіполли. Коли ж хлопчина пробудився від дурману, він схопив «крихітний» револьвер і застрелив гіпнотизера. Вбивство Марію у творі виправдане. Адже це не просто постріли у бридку і злу потвору. Загибель Чіполли слід розуміти більш широко. Постріли простого, але гідного парубка ще у 1930 році знаменували віру Томаса Манна в неминучу загибель фашизму.

Новела «Марію і чарівник» — органічне поєднання конкретного і алегоричного. Ця інакомовна площина дозволяє розглядати новелу Т. Манна як притчу.

Маріо і чарівник

Згадка про Торре ді Венере завжди викликає в мене гнітюче почуття. Злість, роздратування, напруження з самого початку висіли в повітрі, а наостанці нас зовсім приголомшила пригода з страхітливим Чіполлою, в особі якого, здавалося, фатально і, зрештою, по-людському дуже вимовно втілювався й загрозово зосередився весь лиховісний дух тамтешніх настроїв. Уже саме те, що мимовільними свідками жакливого кінця (як нам потім здавалося, наперед визначеного, закладеного в природі речей) стали ще й діти, було неподобством, прикрим непорозумінням, яке викликав своїми облудними містифікаціями той дивний чоловік. Слава богу, діти так і не збагнули, де скінчилась вистава і де почалася катастрофа, а ми не квапились відбирати в них щасливу віру, що то була тільки гра.

Торре лежить кілометрів за п'ятнадцять від Порто Елементе, одного з найпопулярніших курортів на Тірренському морі, по-міському елегантного, завжди дуже людного під час сезону, з готелем і крамничками на мальовничій вулиці вздовж моря і широким пляжем, покритим кабінами, піщаними фортецями з прапорцями різних країн і засмаглими курортниками, сповненим руху і гамору. Берег там усюди встелений м'якеньким, дрібним піском, облямований пінісєвими гаями, на нього задивляються близькі гори, тож і не дивно, що скоро в Порто Клементе, не дуже далеко від нього, з'явився скромніший конкурент: Торре ді Венере, — де, між іншим, давно вже й сліду не лишилося від тієї вежі, що дала йому назву, — як місце відпочинку стало ніби відділенням великого сусіднього курорту; протягом кількох років його вважали ідилічним куточком для небагатьох, сховищем для тих, хто любить тиху самоту. Але, як звичайно буває в таких місцевостях, межа спокою й тиші давно вже посунулася узбережжям, аж до Маріна Петрієра і бозна-куди далі. Бо ж відомо, що світ шукає тиші й відлякує її, коли зі сміховинною пристрасно кидається на неї; він гадає, що міг би жити з нею в парі й що там, де панує він, могла б панувати й вона; і навіть коли на її місці вже розпочався ярмарок світської метушні, йому все ще здається, що звідти не втекла тиша. Через це й Торре, хоч воно й досі ще скромніше, не таке показне, як Порто Клементе, стало дуже модне серед італійців і чужоземних гостей. Тепер уже ті, що хочуть відпочити, не всі прагнуть потрапити на великосвітський курорт, хоч Порто Клементе й далі переповнене ними і їхнім гамором, а ідуть у Торре, це навіть вишуканіше, та й дешевше місце, і воно й досі приваблює до себе колишньою тишею, якої тут давно вже немає. В Торре збудовано Гранд-готель, повиростали численні пансіонати, претензійні й простіші, власники й винаймачі літніх будиночків і садків угорі над узбережжям уже не мають спокою. У липні й серпні Торре тепер нічим не відрізняється від Порто Клементе: скрізь кишать купальники, які галасують, сваряться чи голосно виявляють свою радість і яким сонце немилосердно обпалює потилиці; на сліпу-

чий блакиті води погойдуються пласкі, яскраво розфарбовані човники, обліплені дітьми; повітря сповнюють дзвінки дитячі імена, що їх вигукують охрипли з надмірної опіки матері, не спускаючи з ока вутлих човників; торговці устрицями, напоями, квітками, кораловими прикрасами та *cornetti al burro*¹ переступаючи через ноги тих, що лежать на піску, теж хрипкими, по-південному протяглими голосами пропонують свій товар.

Таким було узбережжя в Торре, коли ми туди приїхали, — досить присмним, та все ж нам здалося, що ми трохи поспішилися. Середина серпня — саме розпал сезону для італійців і не зовсім сприятлива пора для чужинців, якщо вони хочуть натішитись красою цієї місцевості. Скільки люду набивалося надвечір у кав'ярні під відкритим небом на набережній, хоча б у ту ж «Есквізіто», де ми часом сиділи і де нас обслуговував Маріо, той самий Маріо, про якого я зараз розповідатиму! Вільного столика майже не можна було знайти, а оркестри, не зважаючи один на одного, грали собі кожен своє, аж у голові гуло. Якраз надвечір сюди щодня прибувало поповнення з Порто Клементе, бо непосидючі веселі гості великосвітського курорту полюбляли прогулюватися в Торре; по шосе ненастанно сновигали «фіати», і листя лаврових дерев та олеандрових кущів на цілий дюйм покривала біла, як сніг, пилюка — видовище незвичайне, але не дуже приємне.

Взагалі в Торре ді Венере найкраще приїздити у вересні, коли більшість купальників уже зникає, або в травні, поки море ще не нагрілося до такої міри, що мешканець півдня зважитьсь пірнути у воду. Крім того, до початку сезону й після його закінчення Торре хоч і не зовсім порожнє, а все ж життя в ньому трохи стихає і менше впадає в око італійський колорит. Під тентами біля кабін і в їдальнях пансіонатів сидять переважно англійці, німці та французи, а в серпні чужинець почуває себе ізольованим, ніби гостем нижчого гатунку серед флорентійського й римського товариства, принаймні так було в Гранд-готелі, де ми, не мавши під рукою адрес якихось малих пансіонатів, найняли собі кімнати.

У цьому ми не без прикрого почуття переконалися першого ж таки вчора, коли зайшли обідати до їдальні й кельнер показав нам, де сідати. Місце було як місце, але нас вабила звернена до моря засклена веранда, де на столиках під червоними дашками світилися ліхтарики. Вона була така сама переповнена, як і зала, але вільний столик ще б знайшовся. Дітей наших зачарувало те святкове освітлення, і ми наївно попросили пересадити нас на веранду, — як виявилось, попросили недоречно, бо кельнер ввічливо, хоч трохи й зняковіло, відповів, що ті затишні місця тримають для «наших клієнтів» — «*ai nostri clienti!*». Для «наших клієнтів»? А ми хто? Ми ж тут не проїздом, не гості-одноденки, а солідні пожильці, для яких готель мав стати домівкою на три-чотири тижні! Зрештою, ми вирішили не з'ясовувати, яка різниця між

¹ Рогалики, смажені в олії (*итал.*).

нами й тими клієнтами, що мали право обідати під червоними ліхтариками, а з'їли свій pranzo¹ в загальній залі за буденно освітленим столиком — досить-таки посередній, звичайне несмачне вариво всіх готелів; згодом нам більше сподобалася кухня в пансіонаті «Елеонора», розташованому трохи далі від берега.

Ми перебралися туди через три-чотири дні, ще не встигнувши навіть добре обжитися в Гранд-готелі, і зовсім не через веранду та її ліхтарики; діти, швидко заприязнившись з кельнерами й хлопчиками-посильними, захоплені морем, скоро забули про ту барвисту принаду. Але з деякими клієнтами, що сиділи на веранді, чи, швидше, з адміністрацією, що запобігала перед ними, у нас зразу ж виникло одне з тих непорозумінь, які з самого початку можуть так пригнітити похильця, що він піде шукати іншого місця. Серед гостей готелю були й римські аристократи, якийсь рінсіре² Н. з родиною, а що кімнати того панства прилягали до наших, то княгиня, великосвітська дама й віддана мати, перелякалася коклюшу, яким недавно перехворіли наші діти: інколи вночі невеликий кашель, останній слід тієї недуги, ще порушував звичайний міцний сон нашої найменшої дитини. Природа цієї хвороби ще мало з'ясована і дає поживу для всіляких забобонів, тому ми й не образилися на свою елегантну сусідку, яка, мабуть, дотримуючись досить розповсюдженої думки, ніби коклюш може передатися через самий звук кашлю, злякалася за своїх дітей. З непохитною впевненістю в своїх материнських правах вона поскаржилася дирекції готелю, а та в особі неодмінного адміністратора в сюртуку, виправдуючись і прохаючи вибачення, поквапилася заявити, що за таких обставин нам необхідно переселитися у флігель готелю. Даремно ми запевняли адміністратора, що хвороба минула, що це вже її останні сліди і немає ніякісінької небезпеки заразитися. Домоглися ми тільки того, що нашу справу віддали на суд медицини, тобто на висновок готельному лікареві, — лише йому, самим нам запрошувати якогось лікаря не дозволялося. Ми погодилися, певні, що це і княгиню заспокоїть, і нам не доведеться морочити собі голову переселенням. З'явився готельний лікар, чесний і справедливий служник науки. Оглянувши дитину, він підтвердив, що хвороба минула і боятися її немає підстав. Ми вже вирішили, що маємо цілковите право вважати непорозуміння з'ясованим, коли раптом адміністратор заявив, що, незважаючи на лікарське підтвердження, нам однаково доведеться звільнити кімнати й переселитися у флігель.

Це підлабузництво нас обурило. Навряд чи віроломна впертість, з якою ми зіткнулися, походила від княгині. Мабуть, улесливий господар навіть не зважився сказати їй про лікарський висновок. У кожному разі, ми заявили адміністраторові, що негайно вибираємося з готелю, і відразу ж заходилися

¹ Обід (*італ.*)

² Князь (*італ.*)

спаковувати речі. Щиро сказати, ми не дуже й журилися, бо тим часом устигли мимохідь оглянути пансіонат «Елеонора», що привернув нашу увагу своїм домашнім, привітним виглядом, і познайомитися з його симпатичною господинею, синьйорою Анджольєрі. Пані Анджольєрі, тендітна чорноока жінка тосканського типу, років тридцяти, з матово-блідим обличчям кольору слонової кістки, притаманного мешканцям півдня, та її чоловік, мовчазний, лисий, завжди охайно вбраний добродій, мали у Флоренції більший готель і тільки влітку та на початку осені особисто керували філією у Торре ді Венере. Але раніше, до одруження, наша нова господиня була компаньйонкою, супутницею, костюмеркою, навіть приятелькою Дузе, і про ту пору, мабуть, найщасливішу в її житті, вона почала захоплено розповідати вже під час наших перших відвідин. Всі столики й полицки в салоні пані Анджольєрі були заставлені фотографіями великої артистки із щирими написами та іншими пам'ятками їхнього спільного життя, і хоч видно було, що культ цікаво прожитого минулого мав трохи сприяти теперішньому розквіту її пансіонату, все ж таки ми, оглядаючи будинок, з задоволенням і увагою слухали, як вона дзвінкою, уривчастою, тосканською говіркою розповідала про страдницьку добрість, геніальне серце і глибоку чутливість своєї покійної господині.

Отже, ми звеліли перенести туди наші речі, на превеликий жаль готельної обслуги, що, за добрим італійським звичаєм, дуже любила дітей. Нам дали окреме, приємне житло, від якого було зручно діставатися до моря обсаженою молодими платанами алеєю, що виходила на набережну; в прохолодній чистій ідальні мадам Анджольєрі щодня сама насипала суп, обслуга була уважна й ласкава, кухня чудова, навіть знайшлися знайомі з Відня, з якими можна було після обіду погомоніти перед будинком, вони познайомили нас з іншими курортниками — одне слово, все складалося якнайкраще, ми були цілком задоволені переїздом і начебто мали все, щоб спокійно, мирно відпочивати.

А все ж справжньої втіхи ми не відчували. Може, через той безглуздий випадок, що примусив нас змінити житло, — визнаю, що мене особисто дуже пригнічують такі сутички зі звичайною ницістю, наївним зловживанням владою, несправедливістю, жалюгідним підлабузництвом. Я надто довго не можу їх забути і дратуюся, що марно сушу собі голову речами, які трапляються завжди, на кожному кроці. А втім, ми не зовсім порвали стосунки з Гранд-готелем. Діти й далі приятелювали з його служниками, один із них лагодив їм іграшки, часом ми пили чай у садку готелю і, бувало, бачили княгиню, коли вона з яскраво-червоними, підмальованими губами, легко, але впевнено ступаючи, надходила поглянути на своїх улюбленців, яких охороняла англійка. Княгиня й гадки не мала, що ми сидимо так небезпечно близько від її дітей, бо наш малий дістав суворий наказ не дай боже не кашлянути при ній.

Не знаю, чи варто про це згадувати, але спека була страхітлива, наче в Африці: не встигнеш вийти за край темно-синього затінку, як сонце починає так немилосердно пекти, що кілька кроків від пляжу до обіднього столу, навіть у самій піжамі, стають подвигом, до якого треба зітхаючи довго готуватися. Хіба можна таке витримати? Та ще й не один тиждень! Звичайно, це південь, класична погода, клімат, у якому розцвіла культура людства, сонце Гомера і так далі. Але що вдієш, за якийсь час мені починає здаватися, що ця погода одурманює людину. День у день над тобою нависає розпечена порожнеча неба, давить тебе, і хоч яскравість барв, дивовижна безпосередність цієї навали світла викликає святковий настрій, почуття безтурботності й незалежності від примх і витівок погоди, — але спершу ти навіть цього не помічаєш, — глибші, складніші потреби північної душі лишаються незаспокоєні, в ній утворюється пустка, а потім прокидається ніби зневага до того, що тебе оточує. Ви маєте рацію, якби не той безглуздий випадок з коклошем, я б, може, дивився на все це іншими очима; я був роздратований, мабуть, схильний до такого настрою і напівсвідомо вхопився за перший-ліпший психологічний привід якщо не викликати в собі ці почуття, то принаймні виправдати й посилити їх. Отже, вважайте, що ми самі винні, — не море ж, не ранок, проведений перед лицем його вічної краси, на чудовому, м'якому піску. І все ж вийшло так, що ми, незважаючи на свою добру волю, навіть на пляжі не почували себе затишно.

Рано, надто рано ми приїхали; на пляжі ще, як то кажуть, панував місцевий, середній клас, — досить приємний на вигляд, тут ви теж маєте рацію; серед молоді було чимало струнких, сповнених здорової грації юнаків і дівчат; а проте нас оточували звичайні сірі міщани, які в цих краях, це вже вам доведеться визнати, нітрохи не кращі, ніж під нашим небом. Ох і голоси в цих жінок! Часом просто важко повірити, що ти перебуваєш на батьківщині західноєвропейського вокального мистецтва. «Fuggiero!» — ще й досі в мене стоїть у вухах цей хрипкий пронизливий вигук, жахливо наголошений, з протягим, верескливим «е», ніби якийсь машинальний вияв розпачу; протягом трьох тижнів я по сто разів на день чув біля себе: «Fuggiero! Rispondi almeno!»¹ До того ж «сп» по-простацькому вимовлялося як «шп», — уже саме це сердило мене, тим більше, що я й так був у поганому гуморі. Ці вигуки були звернені до мерзенного хлопчика з огидною, випаленою сонцем раною між лопатками, — такої капосної, вередливої, злісної дитини я ще зроду не бачив; до всього він ще й був жахливий боягуз, здатний через свою обурливу чутливість до найменшого болю наполохати весь пляж. Якось у воді його вщипнув за палець маленький краб, і через цю дурницю він заревів на цілий берег, мов античний герой, що гірко оплакує свою долю; можна було подумати, що сталося страшне лихо. Мабуть, йому здалося, що він смертельно

¹ Фуджеро! Озвися ж! (итал.)

поранений. Вибравшись рачки на берег, він почав качатися по піску, ніби з нестерпного болю, зойкаючи, стогнучи, відбиваючись руками й ногами від матері, що трагічно голосила над ним, і від сусідів, які намагалися заспокоїти його. З усіх боків позбігалися люди. Привели лікаря, того самого, що так тверезо поставився до нашого коклюшу, і тут він знов показав свою наукову чесність. Добродушно заспокоюючи присутніх, він заявив, що нічогісінько не сталося, порадив своєму пацієнтові просто ще раз залізти у воду й охолодити невеличку ранку на пальці. А проте Фуджеро поклали на зроблені нашвидкуруч носі й цілою юрбою, наче втопленого чи вбитого, що впаз з кручі, понесли з пляжу. А другого дня він уже знов, ніби ненароком, розвалював іншим дітям піщані фортеці. Одно слово, паскуда, а не хлопчисько.

До того ж цей дванадцятирічний шибеник належав до головних носіїв громадського настрою, що ледь відчутно нависав у повітрі, намагаючись зіпсувати нам загалом приймний відпочинок. Тутешнім стосункам бракувало щирості й невимушеності; ця публіка «гнула кирпу». Спершу важко було збагнути, навіщо і з якою метою ці люди вихваляються своєю гідністю, хизуються одне перед одним перед чужинцями своїм умінням поводитись, виставляти напоказ перебільшене почуття честі. До чого це все? Але скоро ми зрозуміли, що це політика, що йдеться про ідею нації. І справді, на пляжі аж кишило юними патріотами — неприродне і дуже гнітюче явище. Адже діти — особлива людська порода, окреме суспільство, так би мовити, своя нація; скрізь, по всьому світі, на ґрунті спільного ставлення до життя вони сходяться легко й неодмінно, хоч би їхній невеликий запас слів і належав до різних мов. Наші малі теж скоро вже гралися з тутешніми дітьми й тими, що приїхали з інших країн. Але часто вони переживали незрозуміле розчарування. Італійці легко ображалися, надто любили демонструвати власну гідність, здавалося, зовсім недоречно, виникала боротьба національних прапорів, суперечка за авторитет і ранг; дорослі втручалися не стільки, щоб утихомирити дітей, скільки щоб рішуче захистити головні засади, виголосити гучні слова про велич і гідність Італії, не вельми веселі промови, після яких уже не хотілось гратися; ми бачили, що наших двоє малих, зняковілі й розгублені, починають уникати своїх нових товаришів, і нам не легко було хоч якось пояснити їм становище. Ці люди, казали ми, недавно пережили нервовий струс, щось схоже на хворобу, прикру, але, мабуть, неминучу.

З нашої вини, через наше недбальство дійшло до сутички з цими настроями, які ми все ж таки розуміли й шанували, — після цього другого конфлікту нам почало здаватися, що й попередній був не зовсім випадковий. Одне слово, ми зневажили громадську мораль. Наша восьмирічна донька, така дрібненька, що їй можна було дати хіба що сім років, худа, як горобець, досхочу накупувшись, як звичайно в теплу погоду, почала знов гратися в мокрому костюмчику; потім ми дозволили їй ще раз сполоснути його від налиплого

піску і більше не бруднити. Вона голенька пробігла кілька метрів до води, виполоскала купальник і вернулася назад. Хто б сподівався, який глум, яке обурення, які протести викличе її вчинок, тобто наш вчинок! Не буду вам читати лекції, але відомо, що за останні десятиріччя в цілому світі докорінно змінилося ставлення до голого тіла, а відповідно змінилися й почуття, які воно викликає. Є речі, на які вже ніхто не звертає уваги; саме з цих міркувань ми надали таку волю невинному дитячому тілу. Але тут цю волю сприйняли як виклик. Юні патріоти загорлали. Фуджеро засунув пальці в рот і засвистав. Серед дорослих навколо нас почувся збуджений гомін, що не відчував нічого приємного. Якийсь добродій у міському фраку і в капелюсі, зсунутому на потилицю, не вельми доречному на пляжі, запевнив своїх обурених дам, що він цього так не залишить; він підійшов до нас, і на голови нам полилася сердита філіппіка, в якій весь пафос життєрадісного півдня був поставлений на службу святенницькій моралі. Виявляється, ганебний вчинок, якого ми допустили, ще вдвічі ганебніший через те, що ми показали ним свою невдячність і образливу неповагу до гостинної Італії. Ми знехтували не тільки дух і букву правил громадського купання, а й честь його країни, і в ім'я цієї честі він, добродій у капелюсі, подбає про те, щоб наша наруга вад національною гідністю не минулася безкарно.

Ми задумливо кивали головами, слухаючи цей потік слів. Ми бачили, що заперечувати розпаленому промовцеві марна справа: нам же буде гірше. В нас не одне крутилося на язичі: наприклад, нам хотілося сказати, що слово «гостинність» він уживає не в тому значенні, в якому годилося б за таких обставин, що ми, якщо говорити точніше, не стільки гості Італії, скільки синьйори Анджольєрі, яка декілька років тому з компаньйонки Дузе стала господинею пансіонату. Ще нам кортіло сказати, що ми не уявляли собі, як занепа-ла мораль у цій чудовій країні, коли в ній можливе і навіть необхідне таке повернення до манірності й фальшивої цнотливості. Натомість ми запевнили його, що й гадки не мали робити виклик громадській моралі чи порушувати її, і в своє виправдання посилалися на зелений вік і фізичну нерозвиненість малої злочинниці. Та все дарма. Нашим запевненням ніхто не повірив, наші виправдання відкинули, а самих нас вирішили добре покарати в науку іншим. Про те, що сталося, повідомили, мабуть, по телефону місцеву владу, і на пляжі з'явився її представник; він заявив, що випадок цей дуже поважний, *inolto grave*, і повів нас па площу, де містився муніципалітет. Там вищий за нього службовець підтвердив попередній висновок про «*inolto grave*», висловив кілька нотацій з приводу нашого вчинку, які недалеко відбігали від повчань добродія в капелюсі і були, мабуть, тут узвичасні, й оштрафував нас на п'ятдесят лір. Ми вирішили, що пригода варта такого внеску в італійську державну скарбницю, заплатили й пішли. Чи, може, нам треба було виїхати звідти?

Якби ми були так і зробили! Тоді б ми не бачили й не чули того злочасного Чіполлу; але кілька міркувань утримало нас від переїзду в інше місце. Один поет сказав, що тільки лінощі заважають нам виходити з прикрого становища, — якраз це дотепне зауваження може пояснити, чого ми не поїхали звідти. До того ж після такої події нелегко зразу звільнити поле бою: не хочеться визнавати себе переможеним, особливо коли твоя впертість викликає співчуття в інших людей. У віллі «Елеонора» всі одностайно визнали, що з нами повелися несправедливо. Італійці, з якими ми познайомилися за спільним столом, вирішили, що цей випадок аж ніяк не додає слави їхній країні, і заявили, що притягнуть свого земляка до відповідальності. Та він того ж таки дня зник з пляжу разом із своєю компанією, звичайно, не через нас, — але, може, він тому й був такий хоробрий, що мав від'їздити; в кожному разі, нам полегшало, коли його не стало. А як сказати всю правду, то ми лишилися ще й тому, що тутешні обставини почали здаватися нам чудними, а все чудне вже саме собою цінне незалежно від того, яке почуття воно викликає — приємне чи неприємне. Невже треба згорнути вітрила і втекти від пригоди, якщо вона обіцяє тобі не саму радість і втіху? Поїхати, коли життя стає трохи неспокійним, тривожним, коли тебе щось зачіпає чи навіть ображає? Та ні ж, треба лишитися, придивитись до того, що відбувається, не ховатися від нього і, може, чогось навчитись. Отже, ми лишилися і на свою витривалість отримали страшну винагороду: пережили зловісно-цікаву появу Чіполли.

Я не згадав про те, що саме на той час, коли ми дістали кару від місцевої влади, припав кінець сезону. Той суворий оборонець моралі в капелюсі, який доніс на нас, був не єдиним гостем, що покинув курорт; почався масовий від'їзд, багато ручних візків з багажем рушило в напрямку вокзалу. Пляж утратив своє національне забарвлення, життя в Торре, в кав'ярнях і на алеях парку, стало вільніше, почало більше скидатися на європейське; мабуть, ми тепер могли б навіть обідати на веранді в Гранд-готелі, але нас туди не тягло, ми чудово почували себе за столом у синьйори Анджольєрі, наскільки нам дозволяв чудово почувати себе лихий дух тутешніх країв. Одночасно з цією приємною зміною настала й зміна погоди, — вона майже збіглася з закінченням канікул широкої публіки. Небо затягло хмарами, і зробилося не те щоб прохолодніше, але нестерпна спека, яка панувала вісімнадцять днів, відколи ми приїхали (а може, ще й не один тиждень перед тим), перейшла в парку задуху сироко, і подеколи оксамитову арену наших вранішніх утіх зрошував короткий дощ. Забув сказати: минуло вже дві третини того часу, який ми собі визначили на Торре, але нам і досі ще здавалося новиною це сонне, вилиняле море, на поверхні якого погойдувалися мляві медузи; безглуздо було б жалкувати за сонцем, через яке ми стільки зітхали, коли воно так гордо й пихато володарувало над пляжем.

Саме в цей час з'явився Чіполла. Кавальєре Чіполла, як стояло на афішах, що одного дня були вивішені геть усюди, навіть у їдальні пансіонату «Елеонора», — мандрівний віртуоз, майстер розважати публіку, *forzatore, illusionista e prestidigitatore*¹ (так він звав себе), який мав намір запропонувати увазі високошановної публіки Торре ді Венере дивовижні, загадкові й приголомшливі феномени. Чарівник! Досить було самого оголошення, щоб запаморочити голову нашим дітям. Вони ще зроду не бачили таких виступів, ця літня подорож обіцяла їм незнані розваги. Від тієї хвилини вони нам вуха протуркали, щоб ми взяли квитки на вечір штукаря, і хоч пізній початок — дев'ять година — трохи відлякував нас, ми все-таки здалися, сподіваючись, що після перших, мабуть, досить посередніх, номерів Чіполли ми вернемося додому і діти ще встигнуть виспатись до ранку. Отже, ми купили чотири квитки в самій синьйори Анджольєрі, яка подбала про те, щоб її пожилці дістали гарні місця. Щоправда, за високу майстерність штукаря вона не ручилася, та, зрештою, ми чогось особливого й не сподівались; але нам самим хотілося трохи розвіятись, до того ж нас мимоволі заразила палка цікавість дітей.

Приміщення, в якому мав виступати кавальєре, в розпал сезону правило за кінозал, де щотижня міняли програму. Ми там ще не були. Добиратися туди потрібно було повз *palazzo*² — схожу на рицарський замок будівлю, що тепер продавалася, — і далі головною вулицею містечка, на якій містилася аптека, перукарня й крамнички з дрібним крамом і яка з феодального світу через буржуазний вела просто в світ народу, бо далі бігла поміж убогими рибальськими халупами, на порозі яких сиділи старі баби й лагодили неводи; там, у самому центрі народної стихії, і стояла та «зала», що була звичайнісінькою дощаною халабудою; її схожий на браму вхід з обох боків був оздоблений строкатими афішами, які просто наліплювали одну на одну. Отже, того дня, невдовзі після вечері, ми смерком вирушили туди разом із радісно збудженими такою подією, по-святковому одягненими дітьми. Було парко, як уже не один день, спалахували блискавки, подеколи набігав раптовий дощ. Ми взяли в собою парасолі. Йти туди було хвилин п'ятнадцять. Біля входу в нас перевірили квитки, але свої місця нам довелося шукати самим. Вони були в третьому ряду ліворуч; сідаючи, ми помітили, що, хоч початок і так призначено на пізню годину, ніхто не поспішав. Партер, яким, власне, й кінчалася зала, оскільки тут лож не було, заповнювався дуже повільно, ніби люди навмисне хотіли спізнитися, і ця неквапливість трохи непокоїла нас. Від збудження і втоми в дітей уже й тепер горіли щоки, ніби в лихоманці. Коли ми з'явилися, заповнені були ще тільки стоячі місця в проходах попід стінами і в глибині зали. Там, згорнувши голі руки на грудях поверх смугастих трикотажних сорочок, юрмилися корінні мешканці Торре ді Венере, рибалки, спритні

¹ Заклинач, ілюзіоніст і штукар (*итал.*)

² Палац (*итал.*).

на вигляд хлопці; і коли ми тільки прихильно поставились до цих глядачів з народу, що надавали таким видовищам колориту й настрою, то діти наші не тямалися з радощів. Адже багато цих людей стали їхніми приятелями й знайомими під час ваших надвечірніх прогулянок по узбережжю. Часто, коли сонце, втомившись від своєї велетенської праці, сідало в море і забарвлювало в червонясто-золотий колір піну прибою, що набігала на берег, ми, вертаючись додому, натрапляли на гурт босоногих рибалок, які, ставши в ряд і налягаючи на ливну, під протяглі вигуки вибирали з моря неводи, а потім висипали в плетені коші свій здебільшого мізерний вилов, *frutti di mare*¹; діти дивилися на їхню працю, допомагали їм витягати невід, викладали до крихти все, що знали по-італійському, раді, що знайшли собі приятелів. Тепер вони віталися з ними, вишукуючи їх серед публіки попід стінами: он там стоїть Гіскардо, а он і Антоніо; вони знали їхні імена, стиха гукали їх, махали їм руками, і ті у відповідь теж кивали дітям головою і всміхалися, поблискуючи напрочуд здоровими зубами. Ти глянь, тут є навіть, Маріо з «Есквізіто», той, що подає нам шоколад! Також хоче поглянути на чарівника і, видно, прийшов уже давно, бо стоїть майже спереду; але нас він не помічає, не звертає на нас ніякої уваги, така вже в нього вдача, дарма що він тільки простий кельнер. Зате ми вітаємося з чоловіком, що видає на пляжі човни; він теж тут, але стоїть далеко ззаду.

Ось уже чверть, майже пів на десяту. Ви розумієте, як ми нервувалися. Коли ж діти ляжуть спати? Ми зробили помилку, привівши їх сюди, але забрати їх тепер, урвавши розвагу, яка, власне, ще й не почалася, було б надто жорстоко. Помалу партер заповнився; можна було сказати, що тут зібралось ціле Торре; гості Гранд-готелю, гості вілли «Елеонора» та інших пансіонатів, усе знайомі з пляжу обличчя. Чути було англійську й німецьку мови, навіть французьку, якою розмовляли румуни з італійцями. За два ряди позад нас сиділа сама пані Анджольєрі поряд зі своїм мовчазним, лисим чоловіком, що двома пальцями пригладжував вуса. Всі прийшли пізно, але ніхто не спізнився: Чіполла змушував чекати на себе.

Саме так: Чіполла змушував чекати на себе. Навмисне нагнітав напруження, відтягуючи свій вихід. Це навіть подобалося публіці, але ж усьому є своя межа. О пів на десяту знялися оплески — ввічливий спосіб виявити своє справедливе нетерпіння і водночас показати, що ми ладні прихильно зустріти артиста. Діти, звичайно, радо приєдналися до нетерплячих. Усі діти люблять плескати артистам. З стоячих місць почулися рішучі вигуки: «*Pronti! Cominciamol*!»² І ви гляньте, як воно буває: зразу виявилось, що справді можна починати, всі перешкоди були миттю усунені. Пролунав удар гонга, йому відповіло багатоголосе «Ох!» зі стоячих місць, і завіса розсунулась. Вона від-

¹ Дарунки моря (*итал.*)

² Швидше! Починаймо! (*итал.*)

слонила сцену, що скидалася швидше на класну кімнату, аніж на місце, де мав виступати штукар, в основному через чорну дошку, яка стояла на підставці ліворуч біля самої рампи. Крім неї, там була ще звичайна жовта вішалка, два плетені стільці місцевого виробу і далі, вглибині, — круглий столик, на якому стояла карафа з водою, склянка особливої форми, таця з пляшкою, повною якоїсь жовтої рідини, й лікерна чарка. Нам дали ще дві секунди, щоб ми скинули оком на весь цей антураж, і ось перед залом, в якій навіть не пригасили світла, з'явився Чіполла.

Кавальєре вийшов на сцену швидкою ходою, яка мала свідчити про те, що він готовий слугувати публіці й zarazом створити враження, ніби йому довелося з такою швидкістю долати немалий шлях, щоб устигнути до глядачів, хоч насправді він стояв за лаштунками. Костюм Чіполли також мав підтримати ілюзію, що штукар прийшов здалека. Чоловік непевного віку, але, безперечно, не молодий, з різко окресленим, змарнілим обличчям, ключими очима, міцно стуленим зморшкуватим ротом, підфарбованими в чорний колір вусиками й так званою «мушкою» в ямці між спідньою губою і підборіддям, він був одягнений в елегантний, але химерний вечірній костюм. На ньому була широка чорна накидка без рукавів з оксамитовим коміром і підшитою атласом пелериною, яку він притримував спереду руками в білих рукавичках, білий шарф навколо шії і циліндр з вигнутими крисами, насунутий навскіс на лоба. В Італії, мабуть, більше ніж будь-де зберігся дух вісімнадцятого сторіччя, а разом із ним такий характерний для тієї епохи тип шарлатана, ярмаркового блазня, — тільки тут його можна побачити живого в наші часи. Чіполла всім своїм виглядом відповідав цьому історичному типові; враження показного, фантастичного блазенства, притаманного цьому образу, що підсилювалося завдяки претензійному вбранню, що сиділо на ньому якось дивно: в одному місці неприродно напиналося, а в іншому збиралося в складки або ж висіло, як на вішалці; щось було не гаразд із його фігурою — і спереду, і ззаду, — що саме, з'ясувалося згодом. Але я мушу наголосити, що в його поставі, у виразі обличчя, в манерах не було й натяку на жартівливість чи клоуняду: навпаки, в ньому прозирала якась суворість, нехоть до всього смішного, часом понура гордість, а також підкреслена гідність і самовдоволення, властиві каліці, що, зрештою, не завадило публіці зустріти його сміхом, який вибухнув у багатьох місцях зали.

В поведінці кавальєре не було вже ніякої послужливості; швидка поява на сцені свідчила тільки про його внутрішню енергію, що не мала нічого спільного з улесливістю. Стоячи біля рампи й повільно стягуючи рукавички з довгих жовтавих рук, на одній з яких поблискував перстень з великим лазуритом, він неквапливо обводив залу маленькими суворими очима, під якими мішками зібралася в'яла шкіра, мовчки, не розтулюючи рота. Час від часу його допитливий, зарозумілий погляд спинявся на якомусь обличчі. Зіжмакані

рукавички він кинув далеко назад, наче недбало, але з такою дивовижною спритністю, що влучив якраз у склянку на круглому столику; потім, і далі мовчки озираючись по залі, дістав із внутрішньої кишені пачку цигарок — найдешевшого гатунку, видно було з обгортки, — витяг одну гострими пальцями і не дивлячись підніс до неї бензинову запальничку, яка миттю спалахнула. Підібгавши губи й набравши повні груди диму, він зухвало скривився, легенько тупнув ногою і випустив сизий струмінь крізь шербаті, гострі зуби.

Публіка розглядала його так само пильно, як і він її. Хлопці на стоячих місцях супили брови і стежили за ним гострим підозрілим поглядом, шукаючи в ньому якогось вразливого місця, — надто цей чоловік був самовпевнений. Проте знайти не могли. Вбрання було незручне, і кавальєре довго морочився, поки дістав і сховав цигарки та запальничку; при цьому він відгорнув накидку — і ми побачили в нього під рукою щось дивне й недоречне; нагайку з срібним рухів'ям у формі пазура, що висіла на шкірянній петельці. Побачили ми також, що під накидкою був не фрак, а звичайний сюртук, а коли Чіполла відкотив ще й полу сюртука, стало видно перевішену через плече й наполовину затулену жилетом барвисту стрічку. Глядачі, що сиділи позад нас, пошепотівшись, вирішили, що це відзнака, яка підтверджує його титул. Не знаю, чи воно й справді так, бо я ніколи не чув, щоб кавальєре носили якусь відзнаку. Швидше та стрічка була просто містифікацією, такою ж, як і мовчазні лінощі штукаря, що й досі ще нічого не показав, тільки недбало й пихато пускав на публіку дим із своєї цигарки.

Як я вже сказав, глядачі сміялися, веселий настрій охопив майже всіх, коли раптом із стоячих місць хтось голосно, суворо промовив:

— Buona sera!¹

Чіполла стрепенувся.

— Хто це? — спитав він, удаючи розгніваного. Хто це сказав? Ану? Спершу набрався зухвалості, а тоді злякався? Paura, eh?²

Голос у нього був досить тонкий, уривчастий, наче в астматика, але дзвенів холодно, як метал. Чіполла чекав.

— Це я, — серед тиші озвався біля самих нас хлопець, якого виклик Чіполли зачепив за живе.

Це був гарний юнак у ситцевій сорочці, з перекинутою через плече курткою. Його чорний шорсткий кучерявий чуб був підібраний угору й розпатланий — модна зачіска в «пробудженій батьківщині»; та зачіска трохи сплоторювала хлопця, надавала йому африканських рис.

— Так, це я. Вам належало б привітатися першому, але нехай, я не гордий.

Глядачі знов весело загомоніли. Хлопець, видно, був гострий на язик.

¹ Добрий вечір! (*итал.*)

² Страшно, га? (*итал.*)

— На sciolto lo scilinguagnolo¹, — мовив хтось біля нас.

Зрештою, ця лекція добрих манер була тут цілком доречна.

— Ах, браво! — відповів Чіполла. — Ти мені подобаєшся, Джованотто. Будь певен, я тебе вже давно примітив. Такі люди, як ти, мені найбільше подобаються, бо можуть знадобитися. Певне, ти хлопець хоч куди. Що хочеш, те й робиш. Чи, може, бувало й таке, що ти чогось хотів, а не робив? Чи робив те, чого не хотів? Послухай, друже, мабуть, приємно й цікаво хоч раз побути не героєм, у якого бажання і вчинки не завжди збігаються. Колись треба розподілити працю, — sistema americano, sa?² Чи не хотів би ти, наприклад, показати языка цій вибраній, вельмишановній публіці? Цілого языка, до самого кореня?

— Ні, — неприязно відповів хлопець. — Не хотів би. Чого б це я виставляв себе перед людьми таким нечемою? Я людина вихована.

— Яка ж це нечемність, — заперечив Чіполла, — ти тільки робитимеш те, що я тобі накажу. Честь і слава твоєму вихованню, але зараз ти, перше ніж я дорахую до трьох, повернешся праворуч і покажеш глядачам языка, та ще й так його висунеш, як досі ніколи не висував.

Чіполла пильно глянув на хлопця. Здавалося, що його колючі очі запалися ще глибше.

— Упо³ — сказав він і ляснув у повітрі нагайкою, яку встиг відчепити з петельки під рукою.

Хлопець повернувся обличчям до публіки й висунув языка на всю довжину, — видно було, що він натужується з усієї сили. Потім з байдужою міною знов звернув погляд на сцену.

— Це я, — передражнив Чіполла й кивнув на нього головою. — Так, це я. — І, лишивши публіку саму зі своїми враженнями, він підійшов до столика, налив собі чарку з пляшки, в якій, мабуть, був коньяк, і звичним рухом перехилив її в рот.

Діти весело сміялися. Вони майже нічого не втімили з цього словесного двобою, їх просто захопила смішна сценка між дивним чоловіком на естраді й одним із глядачів, а оскільки вони взагалі не уявляли собі, що має відбуватися такого вечора, то вважали, що це чудовий початок. Що ж до нас, то ми тільки Perezirnuлись, і, пам'ятаю, я несамохіть плямкнув губами, наслідуючи ляск Чіполлиної нагайки. Взагалі ж видно було, що люди не знали, як їм поставитись до такого безглузлого початку вечора, і добре не розуміли, чого Джованотто, що, так би мовити, був з ними заодно, раптом надумав повернути своє зухвальство проти них, глядачів. Врешті, публіка стала на тому, що він просто зробив дурницю, кинула про нього думати і знов зосередила свою

¹ Він за словом до батька не бігає (*итал.*)

² Американська система, правда ж? (*итал.*)

³ Раз! (*итал.*)

увагу на артистові, який, відійшовши від столика з коньяком, повів далі своїм астматичним, холодним, як метал, голосом:

— Шановні дами й панове! Ви бачили, що мене трохи образив урок, який мені спробував дати цей багатонадійний молодий лінгвіст («Questo linguista di belle speranze» — публіка трохи посміялася з цієї гри слів). Не забувайте, що я людина самолюбна! Я люблю, щоб зі мною віталися поважно й шанобливо, а то не варто й часу гаяти. Бажаючи мені доброго вечора, ви тим самим бажаєте його і собі. Бо ж публіка тільки тоді матиме добрий вечір, коли матиму його я, отже, цей улюбленець дівчат Торре ді Венере, — він не переставав шпигати хлопця, — не помилявся, він довів мені, що вечір справді буде добрий, отже, я можу знехтувати його побажанням. Наважусь похвалитися, що мої вечори майже всі добрі. Інколи, звичайно, випадає і трохи гірший, але рідко. Фах у мене важкий, здоров'я також не дуже міцне: маленька фізична вада не дозволяє мені брати участь у війні на славу нашої батьківщини. Але я всі сили свого духа й свого розуму віддаю на те, щоб оволодіти життям, що завжди означає — оволодіти самим собою, і тішу себе надією, що моя праця викликала шанобливе зацікавлення освіченої громадськості, її оцінили провідні газети, «*Corriere della sera*»¹ віддав мені належне, назвавши мене феноменом, а в Римі я мав честь на одному зі своїх вечорів бачити серед присутніх брата дуче. І коли навіть у такому блискучому, видатному місті люди ставились поблажливо до деяких моїх звичок, то невже я маю в невеличкому Торре ді Венере (публіка трохи посміялася з бідолашного Торре) поступатися ними і терпіти докори від осіб, трохи розбещених увагою жіночої половини?

На хлопця знов посипався град дотепів. Чіполла не переставав знущатися з нього, виставляв його в ролі *donnaiuolo*² і місцевого джигуна — і запекла образа, роздратування, яке весь час вчувалося в його тоні, різко суперечило самовпевненим манерам і тим світським успіхам, якими він хвалився. Мабуть, Чіполла просто вибрав хлопця жертвою своїх дотепів тому, що звук кожного свого вечора висміювати когось із глядачів. Але в його словах бриліла справжня ненависть, яку можна було по-людському зрозуміти, глянувши на постать того й того, навіть якби горбань і не натякав весь час на те, що цей вродливий хлопець має успіх у дівчат.

— Отже, для того, щоб почати розмову, — додав штукар, — дозвольте мені влаштуватися зручніше. Він підійшов до вішалки й почав роздягатися.

— *Parla benissimo*³ — зауважив хтось поблизу нас. Чоловік на сцені ще не показав свого мистецтва, але його мова вже була мистецтвом, вона подобалась публіці. Бо для жителів півдня мова — одна з основних радостей жит-

¹ «Вечірній вісник» (італ.).

² Гульвіси (італ.).

³ Чудово говорить (італ.).

тя, їй тут надають далеко більшого суспільного значення, ніж на півночі. Щось первісне, давнє, як світ, вчувається в повазі, з якою ці люди ставляться до рідної мови як засобу національного єднання, в тій радісній, глибокій пошані, з якою вони зберігають форми й закони мови. Жителі півдня втішаються, коли розмовляють, втішаються, коли слухають, і, слухаючи, складають тому, хто говорить, свою оцінку. Мова править за мірило людини. Коли хтось говорить недбало, кострубато, він викликає зневагу. Вишукана й майстерна мова здобуває пошану, тому навіть найнезначніша людина намагається вибрати влучні вислови й доречно їх уживати, коли хоче справити на когось враження. Принаймні з цього погляду Чіполла прихилив до себе глядачів, хоч аж ніяк не належав до тих людей, яких італієць, своєрідно змішуючи моральні й естетичні оцінки, вважає за «*simpatico*»¹.

Скинувши шовковий циліндр, шарф і накидку, він обсмакував сюртук, поправив застібнуті великими запонками манжети, пригладив свою блазенську стрічку і знов підійшов до рами. Зачіска в нього була огидна: на майже голому черепі від тім'я до лоба тяглося вузьке, ніби наліплене, пофарбоване в чорний колір пасмо з проділом посередині, а волосся на скронях, також підчорнене, було зализане від боків до куточків очей, — ця зачіска, як у старомодного директора цирку, була смішна, але дуже пасувала до його дивної постаті, і Чіполла носив її так самовпевнено, що ніхто з публіки не помітив, яка вона кумедна, і не засміявся. «Маленька фізична вада», про яку він уже згадував, тепер стала аж надто помітна, хоч і досі не можна було напевне сказати, в чому ж саме вона полягає. Груди, як завжди в таких людей, були зависокі, але горб на спині містився не між лопатками, як звичайно, а нижче, десь над стегнами, на попереку, і не заважав Чіполлі ходити, але якось химерно випинався з кожним його кроком. А втім, оскільки Чіполла попередив про своє каліцтво, воно нікого не вразило, і зала поставилась до нього із належною в цивілізованому світі делікатністю.

— До ваших послуг! — мовив Чіполла. — Якщо не заперечуєте, почнемо нашу програму з арифметичних вправ.

Арифметика? Яке ж це штукарство! У мене вже з'явилася підозра, що цей чоловік видав себе не за того, ким є насправді, от тільки незрозуміле було, хто ж він насправді. Мені стало шкода дітей, але поки що вони сяяли з радощів.

Гра з числами, яку влаштував Чіполла, була така ж проста, як і приголомшлива за своєю суттю. Він почав з того, що приколов у правому верхньому кутку дошки аркуш паперу і, відхиливши його, щось написав під ним крейдою. Поки він робив це, то ні на мить не змовкав, намагаючись пожвавити свою виставу безперервним словесним акомпанементом. Виявилось, що він дуже меткий на язик, спритний конферансьє власного номера. Він весь

¹ Симпатичних (*итал.*).

час намагався подолати прірву між сценою і залом з глядачами, через яку вже й так був перекинтий місток завдяки словесному двобоєві з молодим рибалкою, наполегливо запрошував на сцену представників публіки і сам спускався вниз дерев'яними східцями, щоб увійти в контакт із своїми глядачами, — мабуть, такий у нього був стиль, і це дуже подобалося дітям. Не знаю, чи сутички з окремими людьми входили в його систему, чи він затівав їх ненавмисне, бо весь час був суворий і роздратований, але глядачі, принаймні простий люд, мабуть, вважали, що це належить до програми.

Після того як Чіполла щось написав на дошці й прикрив написане аркушем паперу, він попросив, щоб двоє глядачів піднялися па сцену й допомогли йому в рахунках. Мовляв, це буде не важке завдання, навіть людина, не дуже сильна в арифметиці, легко впорається з ним. Як звичайно, ніхто не зголосився, а Чіполла остерігався зачіпати благородну публіку і звертався тільки до простолюду. Він вибрав двох здоровенних хлопців із стоячих місць у глибині зали, почав підбадьорювати їх, ганити за те, що вони стоять, витріщивши очі, й не хочуть прислужитися публіці, і врешті йому справді пощастило розворушити їх. Важко ступаючи, вони подалися наперед середнім проходом, піднялися східцями на сцену і, під гучні вигуки «Браво!» своїх товаришів, збентежено всміхаючись, стали біля дошки. Чіполла ще трохи пожартував з ними, похвалив їхню атлетичну статуру, їхні великі руки, ніби створені для того, щоб зробити публіці послугу, задля якої їх викликано, потім дав одному з них крейду й звелів просто записувати цифри, які він йому називатиме. Та хлопець заявив, що не вміє писати.

— No so scrivere, — сказав він басом.

— І я також не вмію, — додав його товариш.

Бог його знав, чи вони казали правду, чи тільки глузували з Чіколлі. В кожному разі, коли зала у відповідь на ці слова вибухнула веселим сміхом, кавальєре не приєднався до нього. Він був ображений і розгніваний. Він сів на плетений стілець посеред сцени, закинув ногу на ногу й закурив нову цигарку з тієї дешевої пачки; мабуть, йому було приємно закурити ще й тому, що він устиг випити другу чарку коньяку, поки недолугі помічники чвалали на сцену. Він знов, глибоко затягуючись, випускав дим крізь зуби і, погойдуючи ногою, суворо дивився повз веселих нечестивців, понад головами публіки в порожнечу, як людина, що, здивавшись із чимось невимовно мерзенним, замикається в почутті власної гідності.

— Ганьба, — сказав він холодно й злісно. — Ідіть на свої місця! Кожен умів писати в Італії, її велич несумісна з відсталістю і темнотою. Це кепські жарти — зводити перед інтернаціональною публікою наклепи на себе, які не тільки принижують нас самих, а й кидають тінь на наш уряд і на нашу країну. Якщо Торре ді Венере й справді найгірший закуток у нашій батьківщині, де

збереглася темнота й примітивне невігластво, то я жалкую, що відвідав його, хоч, звичайно, й знав, що з багатьох поглядів йому далеко до Рима...

Його перебив юнак з нубійською зачіскою і з курткою через плече; видно, в ньому знов спалахнув бойовий запал, який був на короткий час пригас, і тепер він, піднявши голову, по-рицарському кинувся захищати рідне містечко.

— Годі! — вигукнув він. — Годі сміятися з Торре! Ми всі тутешні й не дозволимо глумитися з нашого міста перед чужоземцями. Та й ці хлопці — наші приятелі. Хоч вони й не вчені, зате чесніші, ніж дехто в цій залі, що так хвалиться Римом, ніби сам його заснував.

Чудово присадив штукаря, нічого не скажеш. Мабуть, хлопець і справді був гострий на язик. Усім сподобалась ця драматична сценка, хоч вона й відтягала початок запланованої програми. Словесний двобій завжди цікаво послухати. Одним просто весело, і вони трохи злорадно втішаються тим, що самі лишилися збоку, інші почувають себе пригнобленими і схвильованими, і я їх дуже добре розумію, хоч цього разу мені здавалося, що все це до певної міри наперед погоджено, що обидва неписьменні телепні і навіть Джованотто, порозумівшись з актором, допомагають йому пожвавити виставу. Діти слухали з величезною насолодою. Вони нічого не розуміли, але від самої інтонації їм аж дух забивало. Он який він, цей вечір див, принаймні справжній італійський вечір! Усе їм здавалося чудовим.

Чіполла підвівся і перевальцем ступив два кроки до рампи.

— Гляньте-но, — сказав він із зловісною привітністю. — Давній знайомий! Хлопець, у якого що в голові, те й на язиці! — Він сказав: «Sulla linguaccia», — що дослівно означало «обкладений язик», і публіка зареготала. — Ідїть, друзі мої! — знов звернувся він до двох йолопів, — Досить з вас, мені треба взятися за цього рицаря честі, con questo torregiano di Venere, вартового на вежі Венери, що напевне сподівається солодкої винагороди за свою пильність...

— Ah, non scherziamo!¹ Поговорімо навпростець! — вигукнув юнак. Очі в нього блиснули, і він справді взявся за куртку, ніби хотів кинути її додолу і від слів перейти до діла.

Чіполлу не злякала його погроза. Адже, на відміну від нас, що занепокоєно презиралися між собою, кавальєре мав справу з земляком, відчував під ногами рідний ґрунт. Його незворушний вигляд свідчив про цілковиту перевагу над супротивником. Усміхаючись і зневажливо киваючи головою на заводіаку, він звернувся до публіки, закликав її бути свідком і разом з ним потішитися з задерикуватого супротивника, який так по-простацькому показує свій поров. А потім знов сталася дивна подія, що кинула зловісне світло на ту Чіполлину перевагу і якимось ганебним, незрозумілим способом обернула войовничу сцену в дешевий фарс.

¹ Ану годі жартувати! (Італ.).

Чіполла ще трохи наблизився до юнака, якимось особливо дивлячись йому в вічі. Він навіть почав спускатися в залу східцями, що були ліворуч від нас, але на півдорозі спинився. Тепер він стояв якраз навпроти войовничого юнака, трохи вище за нього. В руці він тримав нагайку.

— Ти не схильний жартувати, синку, — сказав він. — Воно й зрозуміло, бо кожен бачить, що ти нездужаєш. Он який у тебе язик, зразу видно, що дуже болить живіт. Не можна йти на вечірню виставу, коли так погано себе почуваш, та ти, я знаю, й сам вагався, чи не краще лягти в ліжко й поставити на живіт компрес. Дарма ти випив після обіду стільки білого вина, адже воно кисле, як оцет, тепер у тебе так коле в животі, що тобі хочеться скорчитися з болю. Нема чого соромитись. Тобі стане трохи легше, коли ти скорчишся.

Поки він проказував усе це слово за словом із спокійною наполегливістю і якимось суворим співчуттям, очі його над підпухлими слезовими мішками, спрямовані на юнака, ніби і поблякли, і спалахнули водночас — то були дуже дивні очі, і всі розуміли, що партнер Чіполли не може відірватися від них не з самої тільки чоловічої гордості. На засмаглому обличчі юнака не лишилося й сліду від колишнього зухвальства. Він дивився на кавальєре, роззявивши рота, всміхаючись розгублено й жалісливо.

— Зігнися! — знов наказав Чіполла. — Що ти можеш ще вдяти? Коли так болить, то треба зігнути. Не будеш же ти опиратися природному, інстинктивному порухові тільки тому, що це я тобі раджу зробити його.

Юнак поволі підняв руки, схрестив їх, притис до живота, тіло його подалося вперед і почало згинатися все нижче й нижче, майже до самої землі, ноги вивернулися п'ятами назовні, коліна зійшлись до купи, він весь скорчився, — живе втілення безмежного болю. Чіполла на кілька секунд лишив його в цій позі, тоді коротко ляснув у повітрі нагайкою, перевальцем підійшов до столика й випив ще одну чарку коньяку.

— Il boit beaucoup¹, — зауважила позад нас якась дама.

Невже їй більше нічого не впало в око? Нам було не ясно, чи публіка зрозуміла, що тут відбувається. Юнак уже знов випростався і стояв, збентежено всміхаючись, ніби й сам до пуття не збагнув, що з ним було. Всі напружено спостерігали цю сцену і заплескали в долоні, коли вона скінчилася, гукаючи то «Браво, Чіполло!», то «Браво, Джованотто!». Мабуть, глядачі не вважали, що в цій суперечці юнак зазнав поразки, а плескали йому, як акторові, що успішно зіграв роль страдника. І справді, він так виразно корчився з болю, ніби справжній актор, що хоче справити враження на публіку з гальорки. Але я не певен, чи таку поведінку глядачів можна пояснити тільки їхнім почуттям такту, в якому мешканці півдня нас переважають, чи вони дійсно розуміли суть того, що відбувалося в залі.

¹ Він багато п'є (франц.).

Підкріпившись, кавальєре закурив нову цигарку. Тепер можна було знов перейти до арифметичного номера. Цього разу легко знайшовся глядач із задніх сидячих рядів, що згодився записувати на дошці цифри. Ми його також знали; те, що в залі було стільки знайомих облич, надавало виставі якоїсь інтимності. Це був молодий продавець із бакалійно-овочевої крамнички на головній вулиці, який не раз нас чудово обслуговував. Звичклий мати справу з цифрами, він спритно орудував крейдою, поки Чіполла, спустившись униз, ходив перевальцем поміж рядами і збирав двозначні, тризначні й чотиризначні цифри, які йому довільно називали глядачі і які він зразу ж переказував молодому продавцеві, щоб той написав їх у стовпчик на дошці. Все це, ніби за взаємною мовчазною згодою, було розраховане на мистецтво діалогу, на жарт і ораторські відступи. Траплялося й таке, що артист звертався до чужоземців, які погано вміли рахувати по-італійському, і довго, з рицарською чемністю допомагав їм під стриманий сміх своїх земляків, яких він, у свою чергу, заганяв у глухий кут, вимагаючи, щоб вони перекладали названі цифри з англійської чи французької мови. Дехто називав великі дати з історії Італії. Чіполла відразу підхоплював їх і висловлював свої патріотичні міркування з цього приводу. Хтось вигукнув: «Zero!»¹ — і кавальєре, дуже ображений, як завжди, коли хтось пробував поглузувати з нього, кинув через плече, що ця цифра менша за двозначну. Тоді якийсь інший жартун крикнув: «Нуль, нуль!» — і почувся веселий регіт, бо всі мешканці півдня люблять двозначні натяки. Лише кавальєре тримався з холодною гідністю, ніби засуджував цей жарт, хоч сам же й спровокував його; але, стиснувши плечима, він звелів записати й це число.

Коли в стовпчику набралось десь із п'ятнадцять різних чисел, Чіполла загадав, щоб публіка додала їх. Вправніші рахували в пам'яті, але можна було користуватися також олівцем і записником. Поки глядачі додавали числа, Чіполла сидів на стільці біля дошки, курив і корчив гримаси з самовдоволеною претензійністю каліки. Суму — п'ятизначне число — вираховували швидко. Хтось назвав її, ще хтось підтвердив, у третього вона трохи не збіглася, в четвертого знов була та сама. Чіполла підвівся, струсив з костюма попіл, підняв аркуш паперу в правому верхньому кутку дошки й показав, що під ним написано. Там стояло те саме число, щось близько мільйона. Він його написав раніше.

Подив і бурхливі оплески. Діти сторопіли. «Як він зробив це?» — допитувались вони. Ми їм сказали, що це трюк, який не так легко пояснити, на те ж цей чоловік і штукар. Тепер вони вже знали, що таке вечір трюків. Спершу в рибалки раптом почалася колька в животі, а тепер на дошці виявилась готова, наперед вирахована сума, — це ж просто чудесно! Ми з тривогою переконалися, що хоч очі в них почервоніли в утоми, хоч годинник показував

¹ Нуль! (итал.)

майже пів на одинадцять, їх важко було б забрати звідси. Не обійшлося б без плачу. А ми ж бо добре розуміли, що цей горбань не показує ніяких штук, принаймні таких, де потрібна тільки спритність рук, і що вся ця вистава не для дітей. Знову ж таки я не знаю, що, власне, думала публіка, але навряд чи вона «довільно» називала цифри; може, хтось із запитуваних і міг запропонувати число, яке йому самому спало на думку, але загалом було ясно, що Чіполла підбирав собі людей і що весь процес додавання під тиском його волі був спрямований до визначеної наперед мети, — а проте його незвичайний хист до рахування викликав справжній захват, хоч усе інше, як не дивно, не справляло великого враження. А до всього ще й патріотизм Чіполли, його перебільшене почуття власної гідності; може, для земляків кавальєре це була рідна стихія, і вони радо вислухували його жарти, але сторонню людину вся ця мішанина пригнічувала.

А втім, Чіполла сам дбав про те, щоб ні в кого, хто хоч трохи розумівся на цьому, не виникало ніякого сумніву щодо природи його мистецтва, — правда, він не називав його прямо, точним терміном. Він, звичайно, говорив про нього, бо взагалі не замовкав ні на хвилину, але тільки загальними словами, самовпевненим, хвалькуватим тоном. Ще якийсь час він ішов уторованою стежкою, експериментував далі з числами, то ускладнюючи рахунки з допомогою інших арифметичних дій, то до краю спрощуючи їх, щоб показати, як це робиться. Часом він просто пропонував «угадувати» числа, які задалегідь писав на аркуші паперу. Майже завжди ця штука вдавалася. Хтось заявив, що він, власне, хотів назвати інше число; але тієї миті кавальєре лягнув перед ним нагайкою, і в нього вихопилося те, що потім виявилось написаним на дошці. Чіполла засміявся і стиснув плечима. Він прикидався, що його вражає здогадливість тих, хто йому називав числа, але в його компліментах було стільки принизливого глуму, що, мабуть, учасники Чіполлиних спроб не дуже були втішені ними, хоч і всміхалися у відповідь, приписуючи їй собі якусь частину успіху. Мені здавалося, що артист не завоював прихильності публіки. Відчувалася якась нехіть, навіть опір; але, крім того, що ввічливість наказує стримувати такі почуття, на глядачів справляла враження майстерність Чіполли, його сувора впевненість; та й нагайка, по-моєму, теж немало сприяла тому, що бунт так і не вирвався назовні.

Після арифметичних номерів він дістав з кишені дві колоди карт і перейшов до нових трюків. Наскільки я пам'ятаю, основний експеримент полягав у тому, що він не дивлячись вибирав з однієї колоди три карти, ховав їх у внутрішню кишеню сюртука, а потім пропонував кожному, хто хоче, витягти з другої колоди ті самі карти, — номер не завжди вдавався, інколи збігалися тільки дві карти, але здебільшого Чіполла з переможною міною показував свої три карти і стримано дякував за оплески, якими публіка винагороджувала його майстерність. Якийсь молодий італієць з гордим, тонким обличчям,

що сидів у першому ряду праворуч від нас, теж захотів тягти карти, але заявив, що вибиратиме їх тільки на свій власний розсуд, свідомо опираючись будь-якому впливові. Як Чіполла уявляє собі наслідок спроби за таких умов?

— Ви трохи утруднюєте моє завдання, — мовив кавальєре. — Але наслідок від вашого опору не зміниться. Є свобода, і є воля, але свободи волі немає, бо воля, яка прагне свободи, зійде в порожнечу. Ви можете або тягти карту, або не тягти. Але якщо зважитесь тягти, то це буде та карта, яка потрібна мені, — і тим певніше, чим дужче ви опиратиметесь.

Треба визнати, що ніякими іншими словами він би не зміг викликати такої непевності й збентеження в душах глядачів, як цими. Непокірливий італієць хвилину нервово вагався, тоді витяг карту і зразу ж захотів переконатися, чи є така сама у Чіполли в кишені.

— Як так? — здивувався Чіполла. — Навіщо ж переривати роботу посередині?

Але впертий італієць неодмінно хотів негайної перевірки.

— E servito¹, — мовив штукар з не властивою для нього улесливою міною і показав свої три карти, складені віялом, навіть не глянувши на них. Крайня ліворуч була та сама, що й в італійця.

Оборонець свободи сердито сів під оплески публіки. Наскільки Чіполлі помагав природжений хист, а наскільки механічне штукарство і спритність рук, знав хіба сам чорт. У кожному разі, глядачі сприймали виставу як складну цілість, з величезною цікавістю і втіхою спостерігаючи рідкісне видовище і віддаючи належне незаперечній фаховій майстерності штукаря. Поблизу від нас то тут, то там чути було схвальне: «Lavora bene!»² — і це свідчило про те, що об'єктивне почуття справедливості перемагало антипатію до артиста і мовчазний бунт.

Після цього останнього, неповного, зате ще разючішого, успіху Чіполла знов підкріпився коньяком. Він і справді «багато пив», і це справляло якесь неприємне враження. Та, видно, коньяком і цигарками він підтримував і відновлював свою духовну енергію, якої — він сам натякав на це — йому доводилось витрачати дуже багато. І справді, через якийсь час після підкріплення він марнів, млявішав, очі западалися ще глибше. Чарка коньяку шоразу підбадьорювала його, і, пускаючи з легень цілі струмені сірого диму, він знов говорив жваво й зухвало. Я добре пам'ятаю, що після трюків з картами він перейшов до своєї гри, основою якої була надприродна чи підсвідомо здатність людської природи бачити приховане, «магнетична» передача думок, одне слово, примітивна форма ясновидіння. Забув тільки, в якому саме порядку йшли номери. Та й не набридати вам спробою описати їх; всі ж бо знають ці вправи, кожен із нас колись брав у них участь, знаходив сховані

¹ До ваших послуг (*итал.*).

² Добра робота (*итал.*)

речі, сліпо виконував складні дії, слухаючись вказівок, які недослідженими шляхами один організм посилає іншому. І кожен при цьому хитав головою, висловлював свої дрібні, зацікавлено-зневажливі думки про нечисту двозначність і темну суть окультизму, який через людську природу своїх носіїв завжди опиняється в небезпеці, що до нього домішують трохи містифікації, а трохи шахрайства, яке йде з нею в парі і їй помагає, — не без того, що такий домішок кидатиме тінь на інші складові частини цієї сумнівної амальгами. Я лише кажу, що, звичайно, всі масштаби збільшуються і враження стає глибшим і різнобічнішим, коли керівником і головною дійовою особою цієї темної гри виступає така людина, як Чіполла. Він сидів у глибині сцени, спиною до публіки, й курив, поки десь у залі придумували йому завдання або, передаючи з рук у руки, ховали якусь річ, що її він мав спершу знайти, а тоді зробити з нею те, що йому наперед загадали. Далі відбувалося те, що й завжди на таких виставах: Чіполла спускався вниз, то невпевнено ступав кілька кроків, то зупинявся, немов прислухаючись, то раптом повертав у той бік, куди й повинен був іти; так блукаючи по залі, закинувши голову й простягнувши вперед руку, другою рукою він тримався за втаємниченого в задум провідника, який хоч і пасивно йшов слідом за ним, але мав весь час зосереджувати свої думки на завданні, поставленому Чіполлі. Наче помінялися ролі, струм пішов у зворотному напрямку, і артист, ані на хвилину не замовкаючи, звертав на це увагу глядачів. Тепер він, хто так довго намазував, накидав іншим свої бажання, став тією стороною, що улягала, корилася, слухалась; його воля була вилучена, і він мусив виконувати колективну волю, яка мовчки нависала в повітрі; але він наголошував на тому, що все це витікає з одного джерела. Мовляв, здатність зректися свого «я», стати знаряддям, слухатись беззастережно, в найглибшому розумінні цього слова, — тільки зворотний бік уміння хотіти й наказувати; власне, це та сама здатність: наказ і послух нерозривно зв'язані, ґрунтуються на одному принципі — хто вміє слухатись, той вміє й наказувати, і навпаки: одна ідея містить у собі й другу, як ідея народу й вождя; але його, Чіполлине, завдання — тяжке й виснажливе, це завдання керівника й виконавця, в якому воля стає покорою, а покора — волею, бо вони обидві зродилися в його душі, і воля, і покора, того йому доводиться так тяжко. Він часто й наполегливо наголошував на тому, що йому доводиться страшенно тяжко; мабуть, хотів пояснити цим свою потребу раз по раз підкріплятися чаркою коньяку.

Він ішов навмання, мов сновида, якого вела й підштовхувала таємна воля присутніх. Витягнувши оздоблену камінцями шпильку з черевичка однієї англійки, куди її перед тим сховали, він поніс її, зупиняючись і знов рушаючи далі, до іншої дами — це була синьйора Анджольєрі, — став навколішки і вручив їй шпильку з словами, які глядачі задумали наперед, звичайними в такому випадку словами, які, проте, нелегко було вгадати, бо задум полягав у

тому, що їх треба було сказати по-французькому. «Прийміть цей дарунок на знак моєї пошани!» — мав сказати він, і нам здавалося, що в цій важкій умові ховався лихий намір, що в ній виявилось протиріччя між прагненням публіки побачити щасливий кінець цікавого номера і бажанням, щоб зарозумілий штукар зазнав поразки. Чудно було дивитися, як Чіполла стояв навколішки перед мадам Анджольєрі і мучився над задуманою фразою, починаючи її і сяк і так.

— Я повинен щось сказати! — вигукував він. — І навіть чітко уявляю, що саме. А разом з тим знаю, що слова будуть не ті, коли я їх вимовлю. Тільки не допомагайте мені! Не давайте ніякого знаку! — просив він, хоч, безперечно, саме на це й сподівався... — *Pensez tres fort!*¹ — вигукнув раптом він кепською французькою мовою і зразу ж сказав потрібну фразу, щоправда, по-італійському, але останнє, основне слово все-таки зненацька вимовив французькою мовою, мабуть, зовсім йому незвичною: сказав не «*veperazione*», а «*veperation*» з неможливим носовим звуком на кінці.

Після того як Чіполла знайшов шпильку, вгадав її власницю й став перед нею навколішки, цей частковий успіх справив таке враження, якого, мабуть, не справила б навіть цілковита перемога, і публіка винагородила його бурхливими оплесками.

Чіполла підвівся і витер з лоба піт. Ви розумієте, що, розповідаючи про шпильку, я навів тільки один приклад його праці, який мені найдужче запам'ятався. Але Чіполла кілька разів міняв свій основний трюк, гаючи на це багато часу, і щоразу влітав у нього нові, дотепні імпровізації, яким сприяв його безперервний контакт з публікою. Найдужче, здавалося, зачарувала його наша господиня: вона надихала його на дивовижні відкриття.

— Від мене не сховалося, синьйоро, — сказав він їй, — що у вашому житті були особливі, великі події. Той, хто вміє бачити, зразу помітить над вашим чудесним чолом сяйво, що в минулому, коли я не помиляюся, було ще яскравіше, ніж тепер, сяйво, яке поволі пригасає... Не підказуйте мені! Жодного слова! Поряд з вами сидить ваш чоловік, правда ж? — звернувся він до мовчазного пана Анджольєрі. — Ви чоловік цієї дами, і можна тільки позаздрити вашому щастю. Але в це щастя вриваються спогади... величні спогади... Минуле, здається мені, відіграє у вашому житті, синьйоро, неабияку роль. Ви знали короля... Чи не зустрічався колись на вашому життєвому шляху король?

— Не зовсім так, — ледь чутно мовила добра фея наших супів, і її золотаво-карі очі спалахнули на аристократично-блідому обличчі.

— Не зовсім так? Ні, не король, я сказав це тільки взагалі, приблизно. Не король, не князь, а все ж таки князь, король у високому царстві духа. Великий митець, і ви колись поряд з ним... Ви хочете заперечити мені й не можете, не маєте рішучості, бо я наполовину вгадав. Так! То була велика, відо-

¹ Думайте напруженіше! (франц.)

ма на весь світ артистка, — її приязнь скрашувала вашу ранню молодість, а священна пам'ять про неї визначає і осяває ціле ваше життя... Ім'я? Чи ж треба називати вам це ім'я, слава якого давно вже злилася із славою батьківщини, так само безсмертна у віках? Елеонора Дузе, — закінчив він тихо й урочисто.

Маленька жінка зіщулилась, переможена його прозірливістю. Оплески вилилися мало не в національну демонстрацію. Майже кожен у залі, а найперше пожилці вілли «Елеонора», знали про почесне минуле пані Анджольєрі, а тому й могли оцінити інтуїцію кавальєре. От тільки виникало питання, чи не була ця історія відома йому наперед, адже він міг почути про неї зразу після приїзду в Торре, під час першого, професійного ознайомлення з містечком... Але в мене немає ніяких причин раціоналістично сумніватися в його хистові, що на наших очах став для нього фатальним...

Поки що оголосили антракт, і наш володар зник зі сцени. Признаюся, що майже від самого початку своєї розповіді я боявся дійти до цього місця. Вгадати людські думки взагалі неважко, а тут і поготів. Ви, звичайно, спитаєте мене, чому ж ми нарешті не пішли, і я не зумію вам відповісти. Я сам не знаю чому і не можу знайти для себе ніякого виправдання. Вже напевне був початок дванадцятої, а може, й більше. Діти послули. Остання серія трюків набридла їм, і природі легко було вступити в свої права. Вони заснули в нас на колінах — дівчинка в мене, а хлопчик у матері. З одного боку, ми втішали себе тим, що все-таки вони сплять, але з другого, це мало нагадати нам, що час пожаліти дітей і покласти їх у ліжко. Запевняю вас, ми хотіли послухатись цього зворушливого нагадування, щиро хотіли. Ми збудили бідолах і сказали їм, що довше сидіти вже не можна, та вони, тільки-но отямившись зі сну, почали благати нас лишитися, а ви ж знаєте, що забрати дітей від якоїсь розваги, не дочекавшись її кінця, можна тільки силоміць, ніякі слова на них не подіють, їм так гарно в чарівника, жалібно казали вони, і невідомо ж, що буде далі, треба почекати хоч до кінця антракту, побачити, з чого він почне, а тим часом вони трохи посплять, аби тільки не йти додому, не лягати в ліжко, поки не скінчиться цей чудесний вечір.

Ми поступилися, сподіваючись, що затримаємось ненадовго, лише на кілька хвилин. Вибачити нашу поступку неможливо і пояснити так само. Може, нам здавалося, що коли вже ми сказали «а», зробили помилку, привітавши сюди дітей, то мусимо сказати й «б»? Я вважаю, що це пояснення недостатнє. Може, нам самим було цікаво? І так і ні, наші почуття до кавальєре Чіполли були вкрай суперечливі, але, якщо не помиляюся, такі вони були і в усіх глядачів, а проте ніхто не йшов додому. Може, ми піддалися чарам цього чоловіка, що таким дивним способом заробляв свій хліб, чарам, що виходили від нього навіть поза програмою, в перервах між номерами, і паралізували нашу рішучість? З таким же успіхом можна було сказати, що ми лишилися

просто з цікавості. Хотілося знати, як закінчиться цей вечір, що так дивно почався, а крім того, Чіполла, йдучи зі сцени, оголосив нам, що його запаси далеко не вичерпані і нас чекають ще цікавіші номери.

Але все це не те, чи, інакше сказати, це ще не все. На запитання, чому ми тепер не пішли звідси, найкраще було б відповісти тими самими словами, що й на інше; чому ми раніше не поїхали з Торре. По-моєму, це одне запитання, і, щоб не завдавати собі клопоту, я міг би просто сказати, що вже відповідав на нього. Тут панував той самий дивний, напружений, тривожно-принизливий, гнітючий настрій, що й усюди в Торре; скажу навіть більше: в цій залі, паче у фокусі, зосередилась та напруженість, той дивний неспокій, що ним була ніби заряджена тутешня атмосфера, і чоловік, на якого ми очікували, здавався нам втіленням усього цього; і оскільки ми не покинули Торре, то нелогічно було робити те саме в меншому масштабі — покидати виставу. Як хочете: приймайте це пояснення нашої нерішучості чи не приймайте, а кращого я просто не можу знайти.

Отже, почався десятихвилинний антракт, що розтягся майже на двадцять хвилин. Діти, захоплені нашою поблажливістю, вже не спали і знайшли собі розвагу. Вони знов почали звертатися до своїх знайомих із стоячих місць: до Антонію, Гіскардо, до чоловіка, що видавав човни. Приклавши долоні до рота, вони вигукували їм побажання, що їх перейняли від нас: «Хай вам завтра ловиться рибка!», «Щоб були повні неводи!» Потім гукнули Марію, кельнерові з «Ексквізіто»: «Mario, una Cioccolata e biscotti!»¹ Цього разу він звернув на них увагу і, всміхнувшись, відповів: «Subito!»² Потім ми не раз згадували цю його привітну, трохи неухважну, меланхолійну усмішку.

Так скінчився антракт, пролунав гонг, балачки стихли, публіка знов зосередила свою увагу на сцені, діти нетерпляче випросталися на стільцях, згронувши на колінах руки. Під час антракту сцена стояла відкритою. Чіполла перевальцем вийшов з-за лаштунків і відразу, ніби конферансьє, почав вести друге відділення своєї програми.

Дозвольте мені тепер зробити висновок: цей самовпевнений каліка виявився найсильнішим гіпнотизером з усіх, яких мені будь-коли доводилось бачити. Якщо він і напускав туману на публіку, видаючи себе за штукаря, то все це, певне, тільки для того, щоб обминути постанову поліції, яка суворо забороняла вправи з гіпнозом. Мабуть, в Італії узвичаєне таке чисто формальне маскування, і поліція не дуже прискіпується до нього або й зовсім мириться з ним. У кожному разі, Чіполла вже з перших своїх номерів практично майже не приховував справжньої суті свого мистецтва, а друге відділення програми було відверто присвячене тільки спеціальним вправам, демонстрації знеособлення людини й підкорення її чужій волі, хоч він і далі прикривав-

¹ Марію, шоколад з бісквітом! (*итал.*)

² Зараз! (*итал.*)

ся своїм красномовством. У цілій низці смішних, цікавих приголомшливих номерів, які не скінчилися ще й опівночі, ми побачили все, що може дати ця природна, але загадкова царина людської душі, — від примітивного до мото-рошного; і за всіма химерними подробицями, то сміючись, то хитаючи головою, то лясаючи себе по колінах чи плескаючи в долоні, стежила публіка, явно підкорена волі сильної особистості, хоч вона — так мені принаймні здавалося — внутрішньо й опиралася цьому своєрідному приниженню, якого кожному окремо і всім разом завдавали Чіполліні успіхи.

Дві речі відігравали головну роль у цих успіхах: чарка для підкріплення і нагайка з руків'ям у формі пазура. Перша була йому потрібна, щоб знов і знов викликати приплив демонічної сили, яка без коньяку, видно, швидко вичерпувалася; це по-людському могло б викликати співчуття до Чіполлі, якби не друга річ — той образливий символ влади, та в'юнка нагайка, під яку він зухвало підставляв нас усіх і через яку ми не спромагалися на тепліші почуття — здатні були тільки на подив і впертість підкорених. Чи йому бракувало тепліших почуттів? Чи він претендував ще й на нашу жалість? Хотів мати все? В моїй пам'яті закарбувалося його ревниве зауваження, сказане в найвідповідальнішу хвилину, під час вправи з одним юнаком, який зголосився бути його об'єктом і відразу показав свою особливу схильність піддаватись його волі. Торкаючись руками юнака і дмухаючи на нього, Чіполла довів його до каталептичного стану: той поринув у такий глибокий сон, що просто задерв'янів, і кавальєре не тільки поклав його потилицею й ногами на спинки двох стільців, а ще й сам сів на нього, і заціпеніле тіло не прогнулося. Та потворна постать у сюртуку верхи на заляклому тілі справляла моторошне, огидне враження, і публіка, уявивши собі, які муки має терпіти жертва цих «наукових» розваг, щиро пожаліла її.

— Poveretto! Бідолаха! — загукали добродушні голоси.

— «Poveretto!» — грірко перекривив їх Чіполла. — Не на ту адресу ви висловлюєте свої співчуття, панове! Sono io il poveretto!¹ Я терплю всі муки.

Ми вислухали догану. Добре, хай так, хай навіть він на собі несе весь тягар цієї розваги, мучиться уявною кількою, від якої так жалісливо корчився Джованотто. Але ми не могли не вірити своїм очам, і ніхто з нас не захотів би крикнути «poveretto» людині, яка страждала для того, щоб принизити інших.

Я забіг наперед, зовсім порушивши послідовність номерів. У мене в пам'яті ще й тепер живуть спогади про мученицькі подвиги кавальєре, тільки я вже забув їхню черговість; а втім, це й не має значення. Знаю лише, що довгі, складні вправи, найцікавіші для публіки, на мене справили менше враження, ніж деякі короткі й незначні. Диво з хлопцем-лавкою я згадав тільки тому, що воно пов'язане з доганою, яку нам довелося вислухати від Чіполлі. Ще нецікавішим був для мене номер з літньою дамою, якій Чіполла нав'яз, ніби

¹ Це я бідолаха! (итал.)

вона подорожує по Індії і яка заснула на стільці, жваво розповідаючи крізь сон про свої пригоди на морі й на суходолі; мені здався куди химернішим і дивовижнішим випадок після антракту, коли високий, кремезний чоловік, схожий на військового, не міг підняти руку лише тому, що горбань, лягнувши нагайкою, запевнив його, нібито він уже й не зможе її підняти. Я й досі бачу перед собою обличчя того вусатого, показного *colonnello*¹, — зціпивши зуби, збентежено всміхаючись, він марно боровся за втрачену свободу рухів. Який конфуз! Він, видно, хотів, та не міг; але насправді не міг хотіти, бо це був той параліч волі, який відбирає свободу і який наш приборкувач глузливо провіщав юнакові з Рима.

Тим більше я не можу забути фантастичну, зворушливо-смішну сценку з мадам Анджольєрі; мабуть, кавальєре з першого ж погляду, яким він безцеремонне обвів залу, вгадав, що її тендітна натура не зможе опиратися його чарам. Тільки силою своєї волі він буквально підняв її з стільця, вивів з ряду, в якому вона сиділа, й поманив за собою; до того ж щоб виставити в ще яскравішому світлі своє мистецтво, звелів панові Анджольєрі гукати дружину, ніби хотів, щоб той кинув на терези свої права, самий факт свого існування і своїм голосом збудив у душі синьйори все те, що могло оборонити її доброчесність від лихих чарів. Та якими даремними виявилися всі ті заходи! Чіполла здалеку лягнув нагайкою, і той ляск так подіяв на нашу господиню, що вона, здригнувшись усім тілом, звернула погляд на артиста.

— Софроніє! — вже тоді вигукнув пан Анджольєрі (ми й не знали, що пані Анджольєрі зуть Софронією), і вигукувати було чого, бо кожен бачив небезпеку: його дружина так і прикипіла очима до проклятого кавальєре, а той, перекинувши нагайку через руку, простягнув до неї довгі, жовті пальці й почав манити її за собою, крок за кроком відступаючи назад. Тоді мадам Анджольєрі, смертельно бліда, підвелася, повернулася всім тілом до заклинача й ніби попливла за ним. Страшне, фатальне видовище! Немов сновида, ледь піднявши гарні руки й притиснувши лікті до тіла, наче не відриваючи ніг одну від одної, вона повільно полинула за спокусником, що вабив її за собою...

— Гукайте ж її, добродію, гукайте! — нагадував горбань.

І пан Анджольєрі крикнув кволим голосом:

— Софроніє!

Ох, він ще не раз гукав її, приставивши одну руку трубочкою до уст, а другою махаючи дружині, навіть підвівся, бо папі Анджольєрі все далі відпливала од нього, та жалюгідний голос любові й обов'язку безсило завмирав за спиною в пропащі, і вона, зачарована й оглушена, на порух Чіполлиних пальців нечутно й легко, мов сновида, линула до дверей. Складалося тверде враження, що вона ладна йти за своїм володарем, якщо він того забажав, хоч і на край світу.

¹ Полковника (*итал.*).

— *Accidente!*¹ — перелякано вигукнув пан Анджольєрі і схопився з місця, коли вони вже були біля самих дверей.

Але тієї миті кавальєре, ніби відмовившись від лаврів переможця, урвав номер.

— Досить, синьйоро, дякую вам, — мовив він своїй дамі, що наче впала з неба на землю, і з галантністю комедіанта запропонував їй руку, щоб відвести її назад до пана Анджольєрі.

— Добродію, — сказав він, уклонившись, — ось ваша дружина! З глибокою пошаною вручаю її вам цілою і неущокованою. На вас як на чоловіка лягає величезна відповідальність за цей скарб, що належить тільки вам, тож будьте ще пильніші, пам'ятаючи, що є сила могутніша, ніж розум і добродієність, і та сила тільки в окремих, виняткових випадках здатна на великодушне зречення!

Бідолашний пан Анджольєрі, мовчазний і лисий, він навряд чи зміг би зберегти своє щастя й не від такої демонічної сили, як та, що тепер до жаху додала ще й глум. Бундючний, самовдоволений, кавальєре повернувся на сцену під оплески публіки, що з подвійною силою винагородила його красномовність. Якщо не помиляюся, саме після цієї перемоги авторитет його піднявся настільки, що він міг примусити публіку танцювати, так, танцювати в буквальному значенні цього слова. Тепер глядачів опанувала якась розпуста, вони ніби сп'яніли, як буває пізньої ночі, втратили владу над своїми почуттями, здатність критично оцінювати вплив цього неприємного чоловіка і тверезо опиратися йому. Щоправда, Чіполлі довелося ще тяжко боротися за цілковиту владу над залом, бо її підважувала впертість молодого римлянина; його моральна стійкість давала публіці небезпечний приклад. А кавальєре дуже добре розумів, яке значення має приклад; тому він вибрав для нападу найвразливіше місце свого супротивника — зали з глядачами — і примусив розпочати танцювальну оргію того самого хворобливого і схильного до знеособлення юнака, якого вже перед тим обернув був на живу дошку. Тільки-но кавальєре кидав погляд на цього юнака, як він, наче громом ударений, відхилив назад груди і, виструнчившись, упав у якийсь вояцький сомнамбулізм; зразу було видно, що він ладен виконати будь-який наказ. Він, певне, любив коритися і радий був позбутися свого жалюгідного «я», бо раз по раз зголошувався на роль піддослідного і, мабуть, вважав за честь для себе стати вірцем цілковитого знеособлення і втрати волі. Тепер він також подався на сцену і, тільки-но кавальєре лягнув нагайкою, на його наказ почав робити різні па, тобто в якомусь блаженному екстазі, заплющивши очі й похитуючи головою, вимахувати на всі боки руками й ногами.

Видно, танцювати було приємно, бо скоро в Чіполлі знайшлося поповнення: ще двоє юнаків, один у простому костюмі і один гарно вбраний, під-

¹ Біда! (*итал.*)

нялися на сцену і почали робити те саме, що й перший танцюрист. Аж ось знов подав голос добродій з Рима: він уперто запитав, чи береться кавальєре навчити його танцю навіть проти його волі.

— Навіть проти вашої волі, — відповів Чіполла таким тоном, що я його ніколи не забуду. Мені ще й досі вчуваються ті зловісні слова! «Anche se non vuole».

І почався двобій. Чіполла найперше підкріпився чаркою і закурив нову цигарку, тоді поставив римлянина в середньому проході обличчям до дверей, а сам спинився недалеко позад нього, ляснув нагайкою і наказав:

— Balla!¹

Супротивник навіть не ворухнувся.

— Balla! — вигукнув кавальєре ще рішучіше і ляснув нагайкою.

Ми побачили, як у юнака сіпнула під коміром шия, як зігнулася в суглобах одна рука і одна нога повернулася п'ятою назовні. Довгий час все обмежувалося тільки цими рухами: юнак на мить конвульсивне здригався, тоді знов завмирав. Кожному було видно, що в цьому випадку Чіполлі доведеться подолати твердий намір не піддатися, героїчний опір; цей мужній юнак хотів оборонити честь людського роду, він корчився, але не танцював, спроба так затяглася, що кавальєре мусив ділити свою увагу — подеколи він обертався до танцюристів, які стрибали на сцені, і ляскав нагайкою, щоб вони не вийшли з покори, а тим часом пояснював залі, що хоч скільки б ті біснுவаті витанцювували, вони не стомляться, бо ж, властиво, це він танцює замість них. Потім знову впивався гострими очима в потилицю римлянина, штурмував далі фортецю, що загрозувала його пануванню.

Публіка спостерігала, як та фортеця хиталася від ненастанних ударів і вигуків, спостерігала з діловитим зацікавленням, до якого домішувався щирий жаль і жорстока зловтіха. Наскільки я зрозумів, римлянин програв через те, що стояв на позиції цілковитого заперечення. Видно, самого тільки небажання замало, щоб надати нам духовної сили; надовго ми не заповнимо життя тим, що не хотітимемо чогось робити, не хотіти чогось і взагалі нічого вже не хотіти, а все ж виконувати необхідне — мабуть, надто близькі поняття, щоб від них не постраждала ідея свободи; саме до цього вели ті фрази, що їх кавальєре виголошував між лясканням нагайки і наказами; він поєднував складні психологічні способи впливу з професійними, які тримав у таємниці.

— Balla! — вигукував він. — Навіщо так мучитись? І це насильство над собою ти називаєш свободою? Una ballatina!² Твої руки й ноги самі пориваються в танок. Як було б приємно дати їм волю! Ага, ти вже танцюєш! Це для тебе вже не боротьба, а насолода!

¹ Танцюй! (*итал.*)

² Один танок! (*итал.*)

І справді, корчі й конвульсії здолали нарешті тіло впертого юнака, він підняв руки, зігнув коліна, розслабив усі суглоби, підстрибнув, затанцював, і так, під оплески глядачів, кавальєре вивів його на сцену до інших маріонеток. Коли переможений опинився на підвищенні, всі побачили його обличчя. Він широко усміхався, примруживши очі, наче й справді відчував насолоду. Все-таки це була якась втіха: бачити, що тепер йому, певне, набагато краще, ніж під час гордині...

Можна сказати, що падіння римлянина стало вирішальною подією на вечорі. Кригу проламано. Чіполла досяг найвищого тріумфу; берло Цірцеї, ця в'юнка шкіряна нагайка з руків'ям у формі пазура, запанувала над усією залюю. На той час, — а було вже, мабуть, далеко за північ, — на маленькій сцені танцювало десь із вісім чи десять осіб, та й у залі глядачі хто як відповідали на ті танці; одна зубата представниця англосаксонської раси в пенсне без наказу маестро підвелася з місця і почала витанцювувати в середньому проході тарантелу. Тим часом Чіполла, недбало розсівшись на плетену стільці з лівого боку від сцени, курич цигарку й зухвало пускав дим крізь свої огидні зуби. Притупуючи ногою або й глузливо стискаючи плечима, він дивився на охоплену шалом залу і час від часу, не обертаючись, ляскав нагайкою перед тим танцювальником, що хотів уже стати. Діти, хоч як було пізно, ще не спали. Мені соромно згадувати про це. Тут не було нічого доброго, принаймні для дітей, і пояснити, чому ми їх і досі не забрали звідси, можна тільки тим, що нас на ту пору опанував загальний настрій. Тепер нам стало все байдуже. Хвалити бога, що вони хоч не розуміли двозначності цієї розваги. Вони в своїй невинності без кінця захоплювалися незвичайною подією, таким видовиськом, вечором чарівника! Інколи вони на кілька хвилин засинали в нас на колінах, а прокинувшись з рум'яними щоками й сонними очима, широко сміялися з тих людей, що з наказу Чіполли вистрибували по сцені. Вони не сподівалися, що тут буде так весело, і радісно аплодували невірними рученятами щоразу, коли в залі лунали оплески. А коли Чіполла поманив їхнього приятеля Маріо, Маріо з «Ексквізіто», — і поманив саме так, як на малюнку в книжці, згинаючи і розгинаючи вказівного пальця, якого він тримав перед носом, — вони в захваті аж застрибали на своїх стільцях.

Маріо послухався. Я ще й досі бачу, як він підіймається східцями до кавальєре, що й далі химерно манить його пальцем. На мить хлопець завагався, я добре пригадую. Цілий вечір він, схрестивши руки або засунувши їх у кишені, стояв біля дерев'яної колони ліворуч від нас, коло Джованотто з войовничою зачіскою, і, наскільки ми помічали, уважно, але не дуже весело спостерігав за сценою, навряд чи добре розуміючи, що там відбувалося. Він був явно незадоволений, що наприкінці ще й його залучено до участі у виставі. А проте зрозуміло, що коли Чіполла поманив його, він скорився. Така вже в нього була професійна звичка; а крім того, мабуть, психологічно не могло

статися, щоб такий простий хлопець, як він, не послухався Чіполли, людини, що того вечора, окрилена успіхом, панувала над усіма. Хоч-не-хоч Маріо відірвався від колони, подякував тим, що стояли спереду і, озирнувшись, дали йому дорогу, і піднявся на сцену з недовірливою усмішкою на товстих губах.

Уявіть собі кремезного хлопця років двадцяти, коротко підстриженого, з низьким лобом і важкими повіками над туманно-сірими, з зеленим і жовтим полиском очима. Я добре знаю, які в нього очі, бо ми часто розмовляли з ним. Верхня частина обличчя з плескатим носом у ластовинні якомсь відступала в тінь перед нижньою, з товстими губами, між якими, коли він розмовляв, видніли вологі зуби; ті віддуті губи й імлісті очі надавали його обличчю виразу наївної меланхолії, через що ми й симпатизували Маріо. Зовнішність його зовсім не здавалася простацькою, насамперед завдяки вузьким, гарним рукам, аристократичним навіть для жителя півдня, — приємно, коли тебе обслуговують такі руки.

Ми його знали як людину, але незнайомі були особисто, коли можна так сказати. Ми бачили його майже щодня, і нам подобалась його мрійливість і те, як він часом задумувався й забував про все на світі, а потім квапився послужливістю загладити свою провину. Він тримався поважно, не похмуро, але й не улесливо, усміхаючись хіба що до дітей, без робленої люб'язності, — швидше, він навіть не пробував бути люб'язним, бо не сподівався, що комусь сподобається. В кожному разі, ми б його однаково запам'ятали, тому що інколи незначні дорожні зустрічі лишаються в пам'яті надовше, ніж значні. Про його життя ми знали тільки те, що батько в нього — дрібний писар у муніципалітеті, а мати — прала.

Біла кельнерська куртка більше йому личила, ніж виляний костюм із тонкої смугастої тканини, в якому він прийшов на вечір; комірця в нього не було, зате він обмотав шию шовковою хусткою вогнистого кольору, сховавши її кінці під піджак. Він підійшов до Чіполли, але той не переставав манити його зігнути перед носом пальцем, і Маріо підступив ще ближче, до самого стільця, опинившись якраз проти ніг кавалєре, після чого той, розставивши лікті, схопив його, повернув обличчям до публіки і зміряв з голови до ніг зневажливим, владним і веселим поглядом.

— Як це так, *ragazzo mio*?¹ — мовив він. — Ми так пізно знайомимося? А втім, повір мені, що я давно тебе знаю... Авжеж, ти зразу впав мені в око, і я переконався в твоїх чудових здібностях. Як же це я міг знов забути про тебе? Але всього не втримаєш у пам'яті... Скажи ж бо мені, як тебе звати? Мені треба знати тільки твоє ім'я.

— Мене звати Маріо, — тихо відповів юнак.

— Ага, Маріо! Чудово! Гарне ім'я, дуже поширене. І до того ж давнє, одне з тих, що нагадують про героїчні традиції нашої батьківщини. Bravo!

¹ Хлопче мій? (*итал.*)

Salve!¹ — І, випнувши криве плече, Чіполла привітав його простягнутою навскоси рукою з долонею догори, як віталися стародавні римляни. Мабуть, він був уже трохи п'яний, та це й не дивно; але говорив він, як і досі, дуже чітко й плавно, хоч тепер і в його інтонації, і в поведінці з'явилося щось схоже на пересиченість турецького паші, якась вередливість і пиха.

— Отже, любий Маріо, — повів він далі, — добре, що ти сьогодні прийшов, та ще й обмотав шию такою гарною хусткою, вона тобі страх як личить, мало котра з дівчат, чарівних дівчат Торре ді Венере, встоїть перед нею...

Від стіни, звідти, де ще недавно стояв Маріо, почувся сміх — це Джованотто з войовничою зачіскою, з курткою, перекинutoю через плече, зареготав безцеремонно й глузливо.

Мені здалося, що Маріо стиснув плечима. В кожному разі, він здригнувся. А може, тим рухом він хотів приховати свої справжні почуття, показати, що йому байдуже і до хустки, і до чарівних дівчат.

Кавальєре мигцем глянув униз.

— Не будемо звертати на нього уваги, — сказав він. — Мабуть, він задрить, що твоя хустка подобається дівчатам, а може, й тому, що ми з тобою так приязно розмовляємо тут, на сцені... Коли він хоче, я нагадаю йому кольку. Мені не важко. Але скажи мені, Маріо: сьогодні ввечері ти розважаєшся... А вдень працюєш у галантерейній крамниці?

— У кав'ярні, — поправив його юнак.

— Тобто в кав'ярні! Ось і Чіполла раз дав маху. Ти cameriere², виночерпій, Ганімед, це мені подобається, ще одна згадка про старовину. Salviette!³ — І, на радість публіки, Чіполла знов стародавнім римським способом привітав Маріо.

Маріо також усміхнувся.

— Але раніше я був якийсь час продавцем у Порто Клементе, — додав він, наче виправдуючись. У його словах було чисто людське бажання допомогти ясновидцеві, дати йому провідну нитку.

— Так, так! У галантерейній крамниці! Там продавалися гребінці й щітки, — ухильно відповів Маріо.

— Хіба я не казав, що ти не завжди був Ганімедом з серветкою на руці? Коли Чіполла й дасть маху, однаково на нього можна покластися. Скажи, ти мені віриш?

Маріо зробив якийсь непевний жест.

— Це половинчата відповідь, — мовив Чіполла. — Мабуть, нелегко здобути твоє довір'я. Навіть мені, як я бачу, доведеться важко. Твоє обличчя

¹ Вітаю! (*лат.*)

² Кельнер (*італ.*).

³ Вітаю тебе! (*італ.*)

замкнуте, на ньому лежить печать смутку, un tratto di malinconia...¹ Скажи мені, — з цими словами він схопив Маріо за руку, — ти чимось журишся?

— No, signore!² — відповів Маріо швидко і впевнено.

— Ні, ти чимось журишся, — наполягав штукар, владно відкидаючи ту його впевненість. — Хіба я міг цього не помітити? Не пробуй обдурити Чіполлу! Звичайно, винні дівчата, швидше, одна дівчина. Ти журишся через кохання.

Маріо рішуче похитав головою. Тієї миті біля нас знов почувся глузливий регіт Джованотто. Кавальєре прислухався. Погляд його блукав десь по залі, але сміх він вислухав уважно, а тоді, як уже раз чи двічі під час розмови з Маріо, ляснув через плече нагайкою, щоб підбадьорити своїх маріонеток на сцені. Але тут його партнер мало не втік; здригнувшись, він раптом обернувся і кинувся до східців. Навколо очей у нього виступили червоні плями. Чіполла ледве встиг затримати його.

— Стривай! — гукнув він. — От тобі й маєш! Ти хочеш утекти, Ганімеде, в найкращу хвилину, чи майже в найкращу! Почекай, і я тобі обіцяю диво. Обіцяю переконати тебе, що ти журишся надаремно. Твоя дівчина, — її тут усі знають, — вона... як же її звати? Стривай-но! Я прочитав її ім'я в твоїх очах, воно крутиться в мене на язиці, та й тобі самому кортить його сказати...

— Сільвестра! — гукнув знизу Джованотто. Кавальєре й оком не змигнув.

— Бувають же такі нахаби, — зауважив він, навіть не глянувши в залу і звертаючись тільки до Маріо. — Бувають такі крикливі півні, що співають, коли треба й коли не треба. Він вихопив у нас із тобою ім'я просто з уст, та ще, певне, й гадає, ледащо, ніби має на це якесь особливе право. Та хай, навіть він нам! Але признайся: Сільвестра, твоя Сільвестра — чудова дівчина, правда ж? Справжній скарб! Серце завмирає, коли бачиш, як вона йде, дихає, сміється, така вона гарна. А її повні руки, коли вона пере і, стріпнувши головою, відкидає з чола кучері? Ангел небесний!

Маріо втупився в чарівника, витягнувши голову. Він наче забув, що стоїть на сцені і його бачить публіка. Червоні плями збільшилися, ніби він підмалював очі. Я рідко таке бачив. Його товсті губи були ледь розтулені.

Той ангел журить тебе, — вів далі Чіполла, — чи, швидше, ти журишся за ним... Це різні речі, любий мій, повір мені, зовсім різні речі! В коханні завжди бувають непорозуміння, можна навіть сказати, що ніхто стільки не свариться, як закохані. Ти, певне, подумаєш: що знає про кохання цей Чіполла із своєю маленькою фізичною вадою? помиляєшся, він знає про нього багато чого, він глибоко проник у таємниці кохання, і до його думок варто прислухатись. Та облишмо Чіполлу, зовсім забудьмо про нього і вернімося до Сільвестри, до твоєї чарівної Сільвестри! Що? Невже вона віддає перевагу

¹ Слід меланхолії (*итал.*).

² Ні, синьйоре! (*итал.*)

якомусь крикливому півневі, і він сміється, а тебе плач бере? Проміяти на когось іншого тебе, такого щирого, симпатичного хлопця? Нізачо, і ми знаємо це, Чіполла і вона. Коли я ставлю себе на її місце і мені доводиться вибирати між таким просмоленим телепнем, як він, солоною рибиною, морською черепахою, і Маріо, рицарем серветки, що спілкується з вищими колами, вправно подає чужоземцям напої і палко, щиро кохає мене, то присягаюся, моєму серцю не важко зробити вибір, я добре знаю, кому подарувати серце, кому я вже давно, червоніючи, подарувала його. Час уже тобі самому побачити це й зрозуміти, мій вибранцю! Час тобі побачити й пізнати мене, Маріо, коханий мій... Скажи, хто я?

Гидко було дивитися, як облудник чепурився, кокетливо поводив кривими плечима, пускав припухлі очі під лоба й щирив щербаті зуби в солодкій усмішці... Ох, та що сталося від цих облесливих слів з нашим Маріо? Важко мені розповідати про це, так само, як і тоді, важко було дивитися на те виявлення найпотасмніших його почуттів, на ту безнадійну, обманом ущасливлену пристрась, виставлену напоказ публіці. Він стиснув руки й підніс їх до уст, плечі його ходили ходором — так важко, схвильовано він дихав. Видно, він не вірив своїм очам і вухам, забувши тільки про одне — що їм і справді не треба було вірити.

— Сільвестра! — в щирому захваті прошепотів він.

— Поцілуй мене! — сказав горбань. — Повір, я дозволяю тобі! Я кохаю тебе. Поцілуй мене сюди. — І, відставивши вбік лікоть і відстовбурчивши мізинець, він пальцем показав на свою щоку, біля самого рота.

Маріо нахилився й поцілував його.

У залі запала мертва тиша. То була дивна, моторошна, напружена мить — мить блаженства Маріо. Ілюзія викликала в його серці почуття безмежного щастя; та коли та прикра, неприємна сценка досягла свого апогею, коли губи Маріо торкнулися облудно підставленого йому бридкого тіла, тишу порушив регіт Джованотто ліворуч від нас. А все ж таки в його реготі, брутальному й зловтішному, забринів, як мені здалося, й легкий жаль до облуденого мрійника — відгомін того самого «*proveretto*», якому позаздрив чарівник і якого він хотів приточити до себе.

Та не встиг ще завмерти той сміх, як поцілований горбань ляснув нагайкою біля ніжки стільця, і Маріо, прокинувшись, відсахнувся від нього. Він стояв, утупившись очима в порожнечу, всім тілом подавшись назад і притискаючи то одну, то другу руку до своїх споганених уст; раптом він ударив щиколотками себе по скронях, обернувся і кинувся східцями вниз під оплески глядачів. Чіполла, склавши руки на колінах, глузливо стиснув плечима. Уже внизу Маріо зненацька круто обернувся на бігу, скинув руку вгору, і кризь оплески й сміх прорвалося два короткі, оглушливі постріли.

Зразу ж стало тихо. Навіть танцюристи завмерли, спантеличено витріщивши очі. Чіполла схопився з стільця і простяг руки, наче хотів крикнути: «Стійте! Тихо! Всі геть від мене! Що це?» Та за мить уже важко осів на стільці, голова його впала на груди, а потім і сам він боком звалився додолу, та так і лишився лежати — нерухома, безладна купа одягу й кривих кісток.

Зчинилася неймовірна метушня. Дами трусилися й ховали обличчя на грудях у своїх супутників. Одні гукали, щоб хтось викликав лікаря й поліцію. Другі кинулися на сцену. Треті оточили Маріо, щоб відібрати в нього зброю, вихопити з опущеної руки маленький тупоносий механізм, що навіть не скидався на справжній пістолет, ледь помітний ствол якого доля спрямувала в ніким не передбачений, несподіваний бік.

Нарешті ми забрали дітей і повели до дверей, повз карабінерів, що поспішали до зали.

— Уже кінець? — допитувалися діти; вони хотіли впевнитись, що вже нічого не пропустять.

— Так, кінець, — підтвердили ми.

Жахливий, фатальний кінець. А все-таки він приніс визволення — так почував я тоді, так відчуваю тепер і не можу інакше!

(Перекл. з нім. Євгена Поповича)

Запитання і завдання

1. Розкажіть про життєвий і творчий шлях Томаса Манна.
2. Чому роман «Будденброки» має підзаголовок «Занепад однієї сім'ї»?
3. Які новели Т.Манна присвячені темі мистецтва і митця? У чому полягають їх ідейно-художні особливості?
4. У чому полягає зв'язок з міфом в романах «Чарівна гора», «Йосиф та його брати», «Доктор Фаустус»? Чому ці романи називають «інтелектуальними»?
5. Якими художніми деталями у новелі «Маріо і чарівник» відтворено атмосферу, просякнуту фашистськими ідеями?
6. Чому гіпнотизер Чіппола може бути названий фашистом?
7. Чи виправдане автором вбивство, яке скоїв Маріо? Що символізують його постріли?

Рекомендована література

1. Адмони В. Г., Сильман Т. И. Томас Манн: Очерк творчества. — Л., 1960.
2. Апт С. Над страницами Томаса Манна: Очерки. — М., 1980.
3. Дарзен И. Эпическое искусство Томаса Манна: Мировоззрение и жизнь. — М., 1981.
4. Кургинян М. С. Романы Томаса Манна. — М., 1975.
5. Русакова А. Н. Томас Манн. — Л., 1975.
6. Федоров А. А. Томас Манн: Время шедевров. — М., 1981.

МИХАЙЛО БУЛГАКОВ (1891–1940)

Михайло Булгаков увійшов в історію російської літератури як блискучий прозаїк і драматург, неперевершений сатирик, вдумливий літописець доби трагічних соціально-історичних зрушень та катастроф, які переживала Європа першої половини ХХ ст.

Майбутній письменник народився 15 травня 1891 р. в Києві в родині доцента Київської духовної академії та колишньої викладачки гімназії. Родина Булгакових була великою і дружньою: крім Михайла, який був найстаршим, у родині було ще шестеро дітей. З дев'яти років він навчається в гімназії, багато читає, захоплюється театром і сам організовує любительські сімейні вистави. У 1909 р. Булгаков вступає на медичний факультет Київського університету, а в 1913 р. одружується з Тетяною Миколаївною Лаппа, з якою зустрічається на той час уже близько п'яти років. З початком Першої світової війни М. Булгаков спочатку працює в одному з київських шпиталів, а після отримання диплому і у зв'язку з наступальними діями російської армії разом з госпіталем передислоковується безпосередньо до лінії фронту, спочатку в м. Кам'янець-Подільський, потім в м. Чернівці. Звідти М. Булгакова переводять у тил, в село Нікольське Смоленської губернії, а далі — у В'яземську міську лікарню. Подальші бурхливі роки революції та громадянської війни різко змінюють долю М. Булгакова. З кінця 1918 р. він знову в Києві, де займається приватною лікарською практикою, стає свідком трагічних подій, які в цей час відбувалися у місті — стрімких змін влади, кривавих розправ, розстрілів, сплеску анархії та насильства. Утім, М. Булгакову не довелося обмежитися лише роллю пасивного свідка історичних зламів доби, волею долі він змушений був брати в них безпосередню участь.

Спочатку він — член офіцерських угруповань, які виступили на захист уряду гетьмана П. Скоропадського. На початку лютого 1918 р. Булгаков був мобілізований в армію УНР С. Петлюри, але при її відступі з Києва дезертував, а влітку наступного, 1919 р. був мобілізований як лікар до частин Червоної Армії, після чого потрапляє до лав денікінської армії, де служить лікарем одного з козачих полків. Так Булгаков потрапляє до Владикавказу (Північний Кавказ), звідки, можливо, збирався емігрувати з залишками відступаючих білих частин за кордон, але, тяжко захворівши, не встигає це зробити і опиняється вже в радянській Росії.

Знову в його долі настає різкий злам. Булгаков залишає роботу в госпіталі і влаштовується працювати журналістом, працює у Владикавказі, Тифлісі, Батумі, на деякий час приїжджає до Києва, а з 1921 р. оселяється і працює у Москві, служить репортером та фейлетоністом, співпрацює з багатьма літературними газетами та журналами.

Літературну творчість М. Булгаков розпочав як прозаїк. Свої перші літературні спроби сам письменник датує 1919 роком, коли написав декілька фейлетонів на злободенні теми. Тоді ж Булгаков звертається і до художньої прози і впродовж 1919–початку 20-х рр. пише велику кількість оповідань, переважно автобіографічного характеру, частину яких об'єднує в тематичні цикли. Першим з них став цикл із 7-ми невеличких оповідань, якому пізніше Булгаков дав назву «*Записки юного лікаря*». У циклі відбилися враження письменника від перших років його медичної практики в Нікольській та В'яземській лікарнях. У центрі зображення — самовіддана праця моло-

дого провінційного лікаря, у процесі якої відбувається становлення його психології та характеру. Враження від років, проведених у Владикавказі, і перші кроки свого літературного становлення Булгаков описує в невеличкій повісті «*Записки на манжетках*» (1920–1921), яка також за своєю формою нагадує своєрідний тематичний цикл коротеньких замальовок. Обидва твори написані від імені оповідача, який із м'якою самоіронією стежить за тим, як поступово, у процесі найрізноманітніших життєвих випробувань, у вирі революційних подій руйнується його юнацький ідеалізм, на зміну якому приходять твереза і виважена позиція людини загартованої і зрілої, яка повністю починає усвідомлювати суть своїх духовних прагнень і моральних цінностей. Водночас у ранній прозі М. Булгакова звучать і трагічні нотки, пов'язані з неприйняттям тих жахливих картин насилля, які він спостерігав під час громадянської війни (оповідання «*Червона корона*», 1922; «*Незвичайні пригоди доктора*», 1922; «*Китайська історія*», 1923 та інші). Уже тут зароджуються деякі з тих мотивів, що надалі стануть центральними і пройдуть через усі головні його твори (провини і спокутування гріха, милосердя, безумства, хворого сумління тощо). У ці ж роки Булгаков пише й свій перший роман «*Біла гвардія*» (1923–1924).

Роман створювався на основі київських вражень письменника від подій 1918–1919 років. У трьох частинах свого роману письменник описує перипетії боротьби за Київ, яка точилася між військами Скоропадського, Петлюри, Денікіна і червоноармійців, змальовує сцени насилля і безчинств, кривавої анархії, якою було охоплено в ці роки місто. У центрі зображення роману — родина Турбінних та коло їх нечисленних знайомих, які уособлюють білу гвардію і, ширше, російську інтелігенцію з її високим потенціалом культурних та моральних цінностей, що протиставляються в романі аморальному світу революційного насильства і жорстокості.

Проблематика роману і недвозначність ідеологічних симпатій його автора різко контрастували з офіційно схваленим тогочасних творів на тему революції та громадянської війни, що викликало різку критику булгаковського роману і поклало початок його цькування як письменника. У художньому сенсі роман Булгакова поєднував традиції російської реалістичної прози XIX ст. із принципами оповіді початку XX ст. — прийомми імпресіоністичної техніки зображення і елементами символізму, який головним чином виявляє себе в образах релігійного та філософського звучання.

Починаючи з 20-х років, Булгаков виступає переважно як сатирик, створюючи цілий ряд сатиричних оповідань, нарисів та фейлетонів, в яких відбилася критична реакція письменника на викривлення соціалістичного побуту та моралі, абсурдність ідеологічних настанов нового режиму, пов'язаних з відмовою від тих культурних цінностей російської інтелігенції, які поділяв Булгаков і які він буде мати на увазі, коли пізніше, у листі до уряду СРСР, засвідчить свій «глибокий скептицизм щодо революційного процесу, що відбувається в моїй відсталій країні, і протиставлення йому шанованої мною Великої Еволюції». У подальші роки сатира Булгакова стає ще більш гострішою і в'їдливою і, головне, набуває ознак більш або менш прихованої пародії на політичну сучасність. Ряд творів Булгакова, в яких у найбільш яскравій формі виявила себе політична сатира, відкрила повість «*Дияволяда*» (1923–1924). Змістом «*Дияволяди*» є гротескно змальована доля маленької людини, непомітного гвинтика, що в якийсь момент втратила рівновагу посеред ходу велетенської бюрократичної машини і, безуспішно намагаючись знову знайти себе, з'їхала з глузду. У ще більш ідеологічно загостреній формі виявляє себе сатирична основа повістей «*Рокові яйця*»

та «Собаче серце», яким надано рис політичного фейлетону і антиутопії. Тематично з даним рядом творів співвідноситься також відомий булгаковський фейлетон «Багрянний острів».

З кінця 20-х і впродовж 30-х рр. Булгаков напише ще кілька значних за обсягом прозових творів, переважно автобіографічного характеру (повісті «Потаємному другу», 1929; «Записки покійника, або Театральний роман», 1936; а також роман «Життя пана де Мольєра», 1932–1936, що був замовлений йому для серії ЖЗЛ, який свого часу не був надрукований, оскільки не сподобався М. Горькому).

Не менш значним, ніж прозовий, є й драматургічний спадок письменника. До драматургії він звернувся у 1926 р. У жовтні цього року відбулася прем'єра одразу двох його п'єс — «Дні Турбіних» (інсценізована версія роману «Біла гвардія»), що були поставлені у МХАТі, та «Зойчиної квартири» — у театрі Вахтангова. У 1927 р. Булгаков створює трагікомедію «Біг», в якій змальовує останні дні розбитої врангелівської армії та поневіряння окремих її представників в еміграції, а ще через рік, у 1928 р. у Камерному театрі відбувається прем'єра його гостросатиричного памфлету-пародії на революцію та «революційні п'єси» сучасних йому драматургів «Багрянний острів». Незважаючи на жорсткий ідеологічний тиск та цензурні обмеження (у березні 1929 р., наприклад, усі його п'єси були зняті з репертуару Камерного театру), Булгакову все ж вдається ще деякий час прориватися до театрального глядача. У 1932 р. МХАТ поставив інсценовану ним версію «Мертвих душ» Гоголя, у 1936 р. — п'єсу про життя Мольєра «Кабала святош». Однак посилюється критика на його адресу з боку ідеологів соціалістичного реалізму, і усі п'єси Булгакова поступово знімаються з репертуару. Лише офіційний дозвіл Сталіна (який був на виставі «Дні Турбіних» 15 разів) дав Булгакову можливість ще шість років пропрацювати у МХАТі, куди його, звичайно, охоче взяли, оскільки поважали і цінували як одного з найталановитіших сучасних драматургів.

Драматургічний спадок Булгакова 30-х років складають п'єса-антиутопія про майбутню світову війну «Адам і Єва» (1931), п'єса з останніх днів життя Пушкіна «Останні дні» (1935), комедія «Іван Васильович» (1936), за мотивами якої в наші дні відзнятий відомий комедійний фільм «Іван Васильович змінює професію», «Дон Кіхот» (1938, за романом Сервантеса) та інші п'єси, а також значна кількість кіносценаріїв та оперних лібрето.

Майстер і Маргарита (1928–1940). Вершинним твором Булгакова став його роман «Майстер і Маргарита», над яким письменник працював останні 12 років свого життя. Роман писався надзвичайно важко, з відступами, паузами, переробками та редакціями з 1928 по 1940 рр. Булгаков створив шість варіантів цього роману, що мали назви: «Чорний маг», «Копито інженера», «Жонглер з копитом», «Гастроль (Воланда)», «Князь Темряви» та інші. На сторінках другої редакції в романі вперше з'являються образи Майстра і Маргарити, які й визначили його остаточну назву.

Композиційно у романі простежується три фабульні лінії. Перша з них описує фантастичну появу в Москві 30-х років ХХ ст. диявола, який в романі носить ім'я Воланд, та його почту, що складається з демонів нижчої ієрархії: Азazelло, чорного kota на прізвисько Бегемот, Коров'єва-Фагота, Абадонни та відьми Гелли. Поява диявола та його поплічників провокує в місті низку неймовірних подій та конфліктів, через які у романі розкриваються негативні сторони радянської дійсності.

У безпосередньому зв'язку з лінією Воланда в романі розкрита й фабульна лінія історії романтичного кохання Майстра та його подруги Маргарити.

Дві перші фабульні лінії роману найчастіше умовно об'єднують загальною назвою «московські», тоді як останню, третю виділяють як «біблійну» фабульну лінію. Подієва канва цієї лінії і становить сюжет того «роману про Пілата», який написав Майстер. Предметом зображення цієї лінії виступають описані в новозавітних євангельських текстах події останніх днів життя Ісуса Христа, страченого в Єрусалимі за наказом римського прокуратора Іудеї Понтія Пілата. Булгаков не відтворює описану в євангеліях картину буквально. Він змінює окремі імена (Ісус — на Єшуа), вводить у дію героїв, які в євангельських текстах не згадуються (Афраній, Ніза та інші), а головне, змінює багато з тих акцентів, якими традиційно визначаються смислові координати цієї ситуації. Утім, зовнішня канва подій залишається незмінною.

Головний композиційний принцип побудови твору визначають як «роман у романі»: сюжет булгаковського роману відтворює драматичні обставини написання Майстром роману про Єшуа та Пілата, власний сюжет якого складає зміст «біблійної» фабульної лінії булгаковського твору. Ускладненість композиції булгаковського твору виявляє себе й у тому, що «московська» й «біблійна» сюжетні лінії у ньому не ізольовані одна від одної, а навпаки, тісно поєднані: біблійні розділи (їх у романі 4) періодично вкрапляються в московську розповідь, а в останньому розділі роману обидва ці просторові і часові потоки зливаються у сцені «реальної» (звісно, у загальному фантастичному просторі булгаковського роману) зустрічі Майстра із придуманими ним героями. Упродовж усього сюжетного розвитку булгаковського твору періодичне і тісне переплетіння двох романів і двох розповідних ліній створює складну систему подієвих паралелей та смислових віддзеркалень (Москва-Єрусалаїм), долі Єшуа та Пілата і долі Майстра та ін.).

Складною і багатоаспектною є й проблематика булгаковського твору, яка спирається на широке коло мотивів літературного, історико-філософського та автобіографічного звучання. Серед основних літературних джерел роману передусім слід виділити знамениту гетівську трагедію «Фауст», з якої Булгаков запозичує епіграф до свого твору і з якою в булгаковському романі встановлюються численні смислові паралелі на ідейному, сюжетному та обраному рівнях. У числі інших літературних джерел можуть бути названі твори таких представників західноєвропейської і російської літератури XIX ст., як Гофман, Гоголь, Салтиков-Щедрін та Достоевський, із текстів яких Булгаков черпає окремі прийоми (насамперед комічного, фантастичного, гротеску тощо), сюжетні ходи та принципи ведення розповіді.

Загалом можна вести мову про дві головні площини, в яких виявляє себе проблематика булгаковського твору. Перша — *морально-філософська*, яка розкривається через головні образи роману — Майстра і Маргарити, Єшуа Га-Ноцрі і Пілата, Воланда. З образами Майстра і Маргарити насамперед пов'язані такі важливі теми, як роль і покликання митця в суспільстві, його взаємини із владою, теми морального вибору і відповідальності за нього, тема рятівної сили кохання.

У чомусь схожі і водночас відмінні долі описуваних Майстром героїв Єшуа і Пілата. Єшуа Га-Ноцрі, мандрівний проповідник, який приходить в Єрусалаїм, де його засуджують і страчують, в цілому мало нагадує справжнього, описаного в Євангеліях Ісуса, але в головному з ним споріднений — він твердо і до кінця стоїть за істину, цілком свідомий свого морального вибору і не відступає від нього навіть тоді, коли ці-

ною такої відмови стає його життя. З образом Га-Ноцрі пов'язана в романі й тема справедливості та відповідальності. Єшуа судить справедливо: за виявлену слабкодухність і Пілат, і Майстер приречені на постійні муки сумління, і хоча й отримують в фіналі роману прощення, але не святість, не звеличення. Якщо Єшуа втілює ідею моральної справедливості, то у зв'язку з образом Пілата звучить тема історичної справедливості, і саме Пілат, а не Єшуа є головним героєм цих розділів. Неважко помітити, що, незважаючи на усю ганебність свого вчинку, тобто фактично зраду Єшуа, якому він симпатизує, Пілат не змальований як персонаж безумовно негативний. Розкриваючи конфлікт між Єшуа і Пілатом, Булгаков підводить свого читача до цілого комплексу надзвичайно складних моральних та психологічних питань, пов'язаних із проблемою морального вибору, чіткістю і усвідомленістю власної моральної позиції, готовністю прийняти відповідальність за зроблений вибір.

Найбільш глибинний філософський шар проблематики роману пов'язаний з образом Воланда. У Булгакова це нетрадиційний диявол. І хоча він багато в чому споріднений із Мефістофелем Гете, але зрештою його образ у Булгакова більш складний і неоднозначний. Його місія більш приваблива і якоюсь мірою благородніша: як і належить, диявол ініціює в людях вияв темних сторін їхньої душі, але при цьому дії самого диявола виявляються внутрішньо ініційованими не його бажанням ствердити свою зверхність над людиною або звеличити себе в очах Бога, а ідеєю вищої моральної справедливості, волю якої він, хоче того чи ні, виконує. В образі Воланда відбилася складна проблема внутрішнього співвідношення і взаємопроникнення добра і зла, підкреслена епіграфом роману.

Друга головна площина вияву проблематики булгаковського роману — *сатирично-викривальна*. Частково вона пов'язана з образами Воланда та його підручних, що безжалісно викривають моральні вади, побутові та соціальні збочення тогочасного радянського суспільства, але викривальна тема значною мірою звучить у зв'язку з численними сатиричними (більшою чи меншою мірою) образами роману (Берліоз, Бездомний, Лиходєєв, Варенуха, Поплавський, Бенгальський, Семплеяров, Прохір Петрович тощо). Головними об'єктами сатиричної критики при цьому виступають літературний непрофесіоналізм, бездарність письменників-графоманів, які прагнуть догодити режиму, властолюбство, скупість, невігластво, хабарництво, чванство, бюрократизм і т.д. і т.п.). Сатиричні сцени роману характеризує підкреслено виявлена іронічна позиція оповідача.

Поетику роману характеризують також окремі риси модерністської літератури: це вже зазначені принципи його композиційної побудови, складні співвідношення в романі часових та просторових планів, екзистенціалістські мотиви суперечливості людського буття, гротескно-фантастична атмосфера зображення, багато в чому споріднена із принципами так званої літератури абсурду.

Майстер і Маргарита

(Скорочено)

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ 1. Ніколи не розмовляйте з невідомими

Якось навесні, в пору незвичайно спекотного надвечір'я, в Москві, на Патріарших ставках, з'явилося двоє громадян. Перший з них, одягнений в літню сіреньку пару, був низького зросту, вгодований, голомозий, свого пристойного капелюха пиріжком ніс в руці, а на чисто поголеному обличчі його містилися небачених розмірів окуляри в чорній роговій оправі. Другий — плечистий, рудавий, чубатий юнак в заламаному на потилицю картатому кепі — був у ковбойці, зіжмаканих білих штанях і в чорних тапочках.

Перший був не хто інший, як Михайло Олександрович Берліоз, голова правління однієї з найбільших московських літературних асоціацій, скорочено іменованої МАССОЛІТ, і редактор товстого художнього журналу, а молодий супутник його — поет Іван Миколайович Понирьов, який пише під псевдонімом Бездомний.

До речі, слід зауважити першу незвичайність цього страшного травневого вечора. По всій алеї, рівнобіжній до Малої Бронної вулиці, не виявилось жодного перехожого. Тут трапилася друга незвичайність, що стосувалася одного Берліоза. Зненацька серце його тенькнуло і на мить кудись провалилося, потому вернулося, але з тупою голкою, що засіла в ньому. Крім того, Берліоз охопив безпідставний, але настільки непоборний страх, що йому забাগлося зараз же втекти з Патріарших не озираючись. Берліоз тоскно озирнувся, не розуміючи, що його налякало. Він зблід, обер чоло хусточкою, подумав: "Що це зі мною? Цього ніколи не було...серце вар'ює... я перевтомився. Либонь треба покинути все до дідька і в Кисловодськ..."

І тут спекотне повітря згустилося перед ним, і виткався з цього повітря прозорий громадянин химерного вигляду. На маленькій голівці жокейський картузик, картатий куций повітряний-таки піджачок... Громадянин з сажень на зріст, але в плечах вузький, худий неймовірно, і фізіономія, прошу зауважити, глузлива.

Життя Берліоза складалося так, що до незвичайних явищ він не звик. Ще більше збліднувши, він витріщив очі й збентежено подумав: «Цього не може бути!..»

Але це, на жаль, було, і довготелесий, крізь якого видно, громадянин, не торкаючись землі, гойдався перед ним то вліво, то вправо.

Тут жах до того заволодів Берліозом, що він заплющив очі. А коли він їх розплющив, побачив, що все закінчилося, марево розчинилося, картатий зник, а заодно й тупа голка вискочила із серця.

— Тьху, до біса! — вигукнув редактор, — ти знаєш, Іване, мене щойно від спеки мало чорти не вхопили! Навіть щось схоже до галюцинації було, — він спробував посміхнутися, але в очах йому ще стрибала тривога, і руки тремтіли.

Одначе поступово він заспокоївся, обмахнувся хусточкою і, сказавши доволі бадьоро: «Ну, отож...» — попровадив перервану мову далі.

Мова ця, як опісля довідалися, йшла про Ісуса Христа. Річ у тім, що редактор замовив поетові для чергової книжки журналу велику антирелігійну поему. Цю поему Іван Миколайович створив, і то дуже швидко, та, на жаль, нею редактора ніскільки не вдовольнив. Обмалював Бездомний головну дійову особу своєї поеми, тобто Ісуса, вельми чорними барвами, а проте всю поему доводилось, на думку редактора, писати наново. І ось тепер редактор виголошував поетові щось на зразок лекції про Ісуса з тим, аби підкреслити головну хибу поета. Важко сказати, що саме підвело Івана Миколайовича — чи художня сила його таланту, а чи повна необізнаність у питанні, про яке він збирався писати, — але Ісус у його зображенні вийшов ну геть як живий, дарма що не надто привабливий, персонаж. Берліоз же хотів довести поетові, що головне не в тому, який був Ісус, чи то поганий, чи то хороший, а в тому, що Ісуса ж бо цього, як особистості, взагалі не існувало на світі та що всі оповідки про нього — просто вигадки, найзвичайнісінький міф.

Мусимо зазначити, що редактор був чоловіком начитаним і дуже вправно покликався у своїй промові на давніх істориків, приміром, на знаменитого Філона Александрійського, на блискуче освіченого Йосипа Флавія, які ніколи й словом не обмовилися про існування Ісуса [...].

Поет, для якого все, що повідомляв редактор, було новиною, уважно слухав Михайла Олександровича, витріщившись на нього своїми зеленими очима. Високий тенор Берліоза відлунив пустельною алеєю, і в міру того, як Михайло Олександрович забирався у нетрі, в які може забиратися, не ризикуючи скрутити собі в'язи, лишень вельми освічена людина, — поет дізнавався дедалі більше цікавого й корисного і про єгипетського Озіріса, милостивого бога та сина Неба й Землі, й про фінікійського бога Таммуза, й про Мардука, й навіть про менш відомого грізного бога Віцліпупці, якого вельми вшановували колись ацтеки в Мексиці.

І от саме в той час, коли Михайло Олександрович розповідав поетові про те, як ацтеки ліпили з тіста фігурку Віцліпупці, на алеї з'явився перший перехожий.

Згодом, коли, відверто кажучи, було вже пізно, різні установи подали свої зведення з описом цього чоловіка. Зіставлення їх не може не викликати подиву. Так, у першому з них сказано, що чоловік цей був низького зросту, зуби мав золоті й накульгував на праву ногу. В другому — що чоловік був

зросту велетенського, коронки мав платинові, кульгав на ліву ногу. Третє лаконічно повідомляє, що особливих прикмет у чоловіка не було.

Доводиться визнати, що жодне з цих зведень нікуди не годиться.

Найперше: ні на яку ногу описуваний не накульгував, і зросту був не маленького й не велетенського, а просто високого. Що стосується зубів, то з лівого боку в нього були платинові коронки, а з правого — золоті. Він був у дорогому сірому костюмі, в закордонних, під колір костюма, туфлях. Сірий берет він хвацько заломив набакир, під пахвою ніс ціпка з чорним набалдашником у вигляді голови пуделя. З виду — літ сорока з гаком. Рот якийсь перекривлений. Чисто поголений. Брюнет. Праве око чорне, ліве чомусь зелене. Брови чорні, але одна вища за іншу. Одно слово — іноземець.

Пройшовши повз лаву, на якій сиділи редактор і поет, іноземець зиркнув скося на них, зупинився і раптом всівся на сусідній лавці, за два кроки від приятелів.

«Німець», — подумав Берліоз.

«Англієць, — подумав Бездомний, — ач, і не парко йому в рукавичках».

А іноземець кинув зором на високі будинки, що квадратом облямовували став, причому помітно було, що бачить це місце він уперше і що воно його зацікавило.

Він зупинив погляд на горішніх поверхах, скло яких сліпуче відбивало поламане сонце, що назавжди полишало Михайла Олександровича, потім перевів його донизу, де шиби починали передсутінно темніти, до чогось поблажливо усміхнувся, примружився, руки поклав на набалдашник, а підборіддя на руки.

— Ти, Іване, — говорив Берліоз, — дуже добре й сатирично зобразив, приміром, народження Ісуса, сина Божого, але сіль якраз в тому, що ще до Ісуса народилася ціла низка синів Божих, як, скажімо, фригійський Аттис, коротко ж мовлячи, жоден з них не народжувався й нікого не було, в тім числі й Ісуса, і необхідно, аби ти, замість народження й, скажімо, приходу волхвів, описав безглузді чутки про це народження... А то виходить за твоєю оповіддю, що він і справді народився!..

І в цю ж мить Берліоз урвав свою мову, тому що іноземець раптом підвівся й попростував до письменників.

Ті глянули на нього з подивом.

— Пробачте мені, будь ласка, — почав він з іноземним акцентом, але не спотворюючи слів, — що я не будучи знайомим дозволяю собі...але предмет вашої вченої бесіди настільки цікавий, що...

Тут він увічливо скинув берет, і друзям нічого іншого не залишалось, як підвестися й розкланятися.

Слід додати, що на поета іноземець з перших же слів справив відразливе враження, а Берліозові радше сподобався, тобто не те щоб сподобався, а ... як би це висловитись... зацікавив, чи що.

— Дозвольте мені присісти? — ввічливо попросив іноземець, і приятелі якось несамохіть розсунулися; чужинець спритно всівся проміж них і зараз же вступив у розмову.

— Якщо мені не почулося, ви сказали, що Ісуса не було на світі? — запитав іноземець, звернувши на Берліоза своє ліве зелене око.

— Ні, вам не почулося, — поштиво відповів Берліоз, — саме це я й казав.

— Ах, як цікаво! — вигукнув іноземець.

"А якого біса йому треба?" — подумав Бездомний і насупився.

— А ви погоджувалися з вашим співрозмовником? — поцікавився невідомий, повернувшись вправо до Бездомного.

— На всі сто! — потвердив той, полюбляючи висловлюватись пишномовно й фігурально.

— Дивовижно! — вигукнув непроханий співрозмовник і, невідь чому злодійкувато озирнувшись та стиснув свій низький голос, мовив: — Даруйте мою настирливість, але я так зрозумів, що ви, попри все інше, ще й не вірите в Бога? — Він зробив перелякані очі й додав: — Клянусь, я нікому не скажу.

— Так, ми не віримо в Бога, — ледь усміхнувшись лякові інтуриста, відповів Берліоз. — Але про це можна говорити цілком вільно.

Іноземець відкинувся на спинку лави й поспитав, аж звереснувши від цікавості:

— Ви — атеїсти?!

— Так, ми — атеїсти, — усміхаючись, відповів Берліоз, а Бездомний подумав розсердившись: «От причепився, закордонний гусак!»

— Ох, як чудесно! — скрикнув дивовижний чужинець і завертів головою, дивлячись то на одного, то на другого літератора.

— У нашій країні атеїзм нікого не дивує, — по-дипломатичному ввічливо сказав Берліоз, — більшість нашого населення свідомо й давно не вірить в казки про бога.

Тут іноземець викинув таку штуку: встав і потис здивованому редакторові руку, промовивши про цьому слова:

— Дозвольте подякувати вам од щирого серця!

— За що це ви йому дякуєте? — закліпавши поцікавився Бездомний?

— За дуже важливі відомості, які мені, як мандрівникові, надзвичайно важливі, — багатозначно піднявши палець, поясним закордонний дивак.

«Ні, він не англієць...» — подумав Берліоз, а Бездомний подумав: «Де це він так призвичаївся розмовляти російською, ось що цікаво!» — і знову насупився.

— Але, дозвольте вас запитати, — після тривожного розмислу заговорив закордонний гість, — як же бути з доказами буття Божого, котрих, як відомо, існує рівно п'ять?

— На жаль! — зі співчуттям відказав Берліоз, — жоден з цих доказів нічого не вартий, і людство давно здало їх до архіву. Адже погодьтесь, що в царині розуму ніякого доказу існування Бога бути не може.

— Браво! — вигукнув чужинець, — браво! Ви повністю повторили думку неспокійного дідугана Імануїла з цього приводу. Та от курйоз: він дощенту зруйнував усі п'ять доказів, а потому, ніби глузуючи із самого себе, спорудив власний шостий доказ!

— Доказ Канта, — тонко посміхнувшись, заперечив освічений редактор, — також непереконливий. І недарма Шіллер говорив, що кантівські розмірковування про це питання можуть задовольнити лише рабів, а Штраус просто сміявся над цим доказом.

Берліоз говорив, а сам у цей час думав: «Але, все ж таки, хто він такий? І чому він так добре розмовляє російською?»

— Взяти б оцього Канта і за такі докази років на три в Соловки! — зовсім несподівано бовкнув Іван Миколайович.

— Іване! — зникновівши, шепнув Берліоз.

Але пропозиція спровадити Канта на Соловки не лише не вразила чужинця, а й навіть викликала у нього захват.

— Атож, атож, — закричав він, і ліве зелене око його, звернене на Берліоза, заблищало, — йому якраз там і місце! Адже казав я йому тоді за сніданком: «Ви, професоре, воля ваша, щось недолadne вигадали! Воно, може, й мудре, але надто вже незрозуміле. З вас же потішатися будуть».

Берліоз витріщив очі. «За сніданком... Кантові?... Що це він верзе», — подумав він.

— Але, — провадив далі іноземець, анітрохи не знічений здивуванням Берліоза, звертаючись до поета, — спровадити його на Соловки неможливо з тієї причини, що він вже понад сто літ перебуває в місцях значно віддаленіших, ніж Соловки, і витягти його звідтіля ніяким робом неможливо, запевняю вас!

— А шкода! — озвався задерика-поет.

— І мені шкода! — потвердив незнайомий, блискаючи оком, і продовжував: — Але ось яка річ мене непокоїть: коли Бога нема, то, постає питання, хто ж керує життям людським і взагалі всім побитом на землі?

— Сама людина й керує, — поквапився сердито відповісти Бездомний на це, сказати по правді, не надто ясне запитання.

— Даруйте, — м'яко озвався невідомий, — для того, аби керувати, треба, як-не-як, мати точний план на певний, бодай хоч трохи пристойний термін. Дозвольте ж вас запитати, як же може керувати людина, коли вона не лише позбавлена можливості скласти який-небудь план хоч би на сміховинно короткий термін, ну, років, скажімо, на тисячу, але й не може бути певною навіть за свій власний завтрашній день? І справді, — тут невідомий повернувся до Берліоза, — уявіть, що ви, наприклад, почнете керувати, розпоряджатися іншими й собою, взагалі, так би мовити, добирати смаку, і раптом у вас... кхе... кхе... саркома легені... — тут чужинець солодко посміхнувся, начебто думка про саркому легені завдала йому втіхи — так, саркома, — мружачись, мов кіт, повторив він звучне слово, — і ось ваше керівництво закінчилося! Нічия доля, окрім своєї власної, вас більше не цікавить. Родина вам починає брехати, ви, запідозривши недобре, кидаєтеся до вчених лікарів, потім до шарлатанів, а трапляється, і до ворожок. Як перше з другим, так і третє — цілком безглузде, ви самі розумієте. І все це закінчується трагічно: той, хто ще недавно вважав, що він чимось керує, опиняється раптом, лежачи нерухомо, в дерев'яному ящику, і близькі, розуміючи, що користі від лежачого нема більш ніякої, спалюють його в печі. А трапляється і ще гірше: тільки-но людина збереться поїхати до Кисловодська, — тут чужинець примружився на Берліоза, — дріб'язкова, здавалося б, справа, але й цього зробити не може, тому що невідь з якого дива раптом візьме — послизнеться і втрапить під трамвай! Невже ви скажете, що це вона сама собою закерувала так? Чи не доречніше вважати, що впорався з нею хтось зовсім інший? — і тут незнайомиць розсміявся чудним сміхом.

Берліоз уважно вислухав неприємну розповідь про саркому і трамвай, і якісь тривожні думки почали мучити його. "Він не іноземець! Він не іноземець! — думав він, — він дивний суб'єкт... Фле чекайте, хто ж він такий?"

— Ви бажаєте палити, як я бачу? — несподівано звернувся до Бездомного невідомий, — яким надаєте перевагу?

— А у вас бува різні є? — похмуро запитав поет, у якого цигарки скінчилися.

— Яким надаєте перевагу? — повторив невідомий.

— Ну, "Нашу марку", — злісно відповів Бездомний.

Незнайомиць одразу ж вийняв з кишені портсигар і запропонував його Бездомному:

— "Наша марка".

І редактора і поета не так вразило те, що виявилася в портсигарі саме "Наша марка", як самий портсигар. Він був велетенських розмірів, черленого золота, і на кришці його при відкриванні блиснув синім і білим вогнем діамантовий трикутник.

Тут літератури подумали різне. Берліоз: "Ні, не іноземець!", а Бездомний: "От дідько б його забрав! Га?"

«Треба буде йому заперечити так, — вирішив Берліоз, — звісно, людина смертна, ніхто проти цього й не заперечує. Але річ у тім, що...»

Одначе він не встиг вимовити цих слів, як заговорив іноземець:

— Так, людина смертна, та це було б іще півбіди. Зле те, що вона іноді нагло смертна, ось у чому штука! І взагалі не може сказати, що вона робитиме сьогодні увечері.

«Якась безглузда постановка питання...» — розміркував Берліоз і заперечив:

— Ну, це вже перебільшено. Сьогоднішній вечір мені відомий більш або менш достеменно. Само собою зрозуміло, що, коли на Бронній мені впаде на голову цеглина...

— Цеглина ні з того ні з сього, — значуще перебив невідомий, — нікому й ніколи на голову не впаде. Зокрема ж, запевняю вас, вам вона в жодному разі не загрожуватиме. Ви помрете іншою смертю.

— Можливо, ви знаєте якою саме? — з цілком природною іронією поцікавився Берліоз, втягуючись у якусь насправді безглузду розмову, — і скажете мені?

— Залюбки, — відгукнувся незнайомиць. Він зміряв Берліоза поглядом, ніби збирався пошити йому костюм, крізь зуби пробурмотів щось типу: "Раз, два... Меркурій в другому домі... місяць пішов... шість — нещастя... вечір — сім..." — і голосно й радісно оголосив: — Вам відріжуть голову!

Бездомний дико й злісно вибалушив очі на нахабного невідомого, а Берліоз поспитав, криво осміхнувшись:

— А хто саме? Вороги? Інтервенти?

— Ні, — відповів співрозмовник, — російська жінка, комсомолка.

— Гм... — мугикнув роздратований жартом невідомого Берліоз, — ну, це, даруйте, малоюмовірно.

— Даруйте й мені, — відповів чужинець, — але це так. До речі, мені хотілося б запитати у вас, що ви робитимете сьогодні увечері, якщо це не таємниця?

— Ніякої таємниці немає. Зараз я зайду до себе на Садову, а потому о десятій годині вечора у МАССОЛІТі відбудеться засідання, і я головуватиму на ньому.

— Ні, цього ніяк не може бути, — твердо заперечив іноземець.

— Це ж чому?

— Тому, — відповів іноземець і примруженими очима подивився у небо, де, в передчутті вечірньої прохолоди, нечутно черкали чорні птахи, — що Аннушка вже купила соняшникову олію, і не лише купила, але й навіть розлила. Так що засідання не відбудеться.

Тут, як можна зрозуміти, під липами запала мовчанка.

— Пробачте, — після паузи заговорив Берліоз, поглядаючи на чужинця, що молов нісенітницю, — до чого тут соняшникова олія... і яка Аннушка?

— Соняшникова олія тут ось до чого, — раптом заговорив Бездомний, вочевидь, вирішивши оголосити непроханому співрозмовнику війну, — вам не доводилось, громадянине, бувати коли-небудь у лікарні для душевнохворих?

— Іване!.. — тихо вигукнув Михайло Олександрович.

Але чужинець нітрохи не образився і дуже весело розсміявся.

— Бував, бував і не раз! — вигукнув він, сміючись, але не спускаючи з поета ока, що не сміялося, — де я тільки не бував! Шкода лишень, що я не знайшов часу спитати у професора, що таке шизофренія. Так що ви вже самі дізнайтеся про це в нього, Іване Миколайовичу!

— От що, Мишко, — зашепотів поет, відтягнувши Берліоза вбік, — ніякий він не інтурист, а шпигун. Це російський емігрант, який перебрався до нас. Питай у нього документи, а то втече...

І поет за руку потягнув Берліоза до лавки.

Незнайомиць не сидів, а стояв побіля неї, тримаючи в руках якусь книжечку в темно-сірій оправі, цупкий конверт з гарного паперу та візитівку.

— Пробачте мені, що в розпалі нашої суперечки забув відрекомендуватися вам. Ось моя візитівка, паспорт і запрошення приїхати в Москву для консультації, — вагомо промовив невідомий, проникливе дивлячись на обох літераторів.

Ті знітилися. «Чорт, чув усе...» — подумав Берліоз і ввічливим жестом дав знати, що пред'являти документи немає потреби. Поки чужинець підсовував їх редакторів, поет встиг розгледіти на візитівці надруковане чужинськими літерами слово «професор» і початкову літеру прізвища — подвійне «В».

— Дуже приємно, — тим часом знічено бурмотів редактор, і іноземець заховав документи до кишені.

— А у вас який фах? — поцікавився Берліоз.

— Я фахівець з чорної магії.

"На тобі!" — вдарило в голову в Михайла Олександровича.

— І... і вас за цим фахом запросили до нас? — затинаючись запитав він.

Так за цим запросили, — потвердив професор і пояснив: — Тут у державній бібліотеці віднайдені достеменні рукописи чорнокнижника Герберта Аврільакського, десятого століття, так от потрібно, щоб я їх розібрав. Я єдиний у світі фахівець.

— А-а! Ви історик? — з великою полегшою та повагою запитав Берліоз.

— Я — історик, — потвердив учений і додав ні в тин ні в ворота: — Сьогодні увечері на Патріарших буде цікава історія!

І знову вкрай здивувались і редактор і поет, а професор поманив обох до себе і, коли вони нахилилися до нього, прошепотів:

— Майте на увазі, що Ісус існував.

— Чи бачите, професоре, — вимушено посміхнувшись, відказав Берліоз, — ми вважаємо ваші великі знання, але самі в цьому питанні притримуємося іншої точки зору.

— А не треба ніяких точок зору! — відповів химерний професор, — просто він існував, і більш нічого.

— Але ж потрібен який-небудь доказ... — почав Берліоз.

— І доказів ніяких не треба, — відмовив професор і заговорив неголосно, причому акцент його чомусь зник: — Усе просто: у білім плащі...

Розділ 2. Понтій Пілат

У білім плащі з кривавим підбоєм, човгавою кавалерійською ходою, раннім ранком чотирнадцятого числа весняного місяця нісана в криту колонаду між двома крилами палацу Ірода Великого вийшов прокуратор Іудей Понтій Пілат.

Понад усе на світі прокуратор ненавидів запах трояндової олії, й усе тепер відчуvalo недобрий день, оскільки запах цей почав переслідувати прокуратора від світанку. Прокураторові здавалося, що трояндовий запах виділяють кипариси і пальми в саду, що до запаху шкіри і варті долучається проклятий трояндовий струмінь. Від флігелів у затиллі палацу, де розташувалась прибула з прокуратором до Єршалаїму перша когорта Дванадцятого Блискавичного легіону, тягнуло димком у колонаду через горішний майданчик саду, і до гіркуватого диму, який свідчив про те, що кашовари в кентуріях почали готувати обід, домішувався все той же масний трояндовий дух. О боги, боги, за що ви караєте мене?

«Так, сумнівів немає! Це вона, знову вона, непереможна, жахлива хвороба гемікранія, від якої болить півголови. Від неї немає засобів, немає жодного порятунку. Спробую не рухати головою».

На мозаїчній підлозі коло водограю вже було наготовано крісло, і прокуратор, не дивлячись ні на кого, сів у нього і простягнув убік руку.

Секретар поштиво вклав у цю руку шмат пергаменту. Не втримавшись від болісної гримаси, прокуратор скоса, побіжно проглянув написане, повернув пергамент секретареві й насилу промовив:

— Підслідний з Галілеї? До тетрарха справу надсилали?

— Так, прокураторе, — відповів секретар.

— І що ж він?

— Він відмовився дати висновок щодо справи і смертний вирок Синедріону направив на ваше затвердження, — пояснив секретар.

Прокуратор смикнув щокою і мовив тихо:

— Приведіть обвинувачуваного.

І зараз же з майданчика саду під колони на балкон двоє легіонерів увели й поставили перед кріслом прокуратора чоловіка літ двадцяти семи. Цей чоловік був убраний в старенький і роздертий блакитний хітон. Голова його була прикрита білою пов'язкою з ремінцем довкруг чола, а руки скручені за спиною. Під лівим оком у чоловіка був великий синець, в кутику вуст — садно з кров'ю, що запеклася. Приведений з тривожним зацікавленням дивився на прокуратора.

Той помовчав, потім тихо спитав по-арамейському:

— То це ти підмовляв народ зруйнувати ершалаїмський храм?

Чоловік зі зв'язаними руками трохи поступив наперед і почав говорити:

— Добрий чоловіче! Повір мені...

Та прокуратор, як і раніше не рухаючись і нітрохи не підносячи голос, зараз же перебив його:

— Це мене ти називаєш добрим чоловіком? Ти помиляєшся. В Єршалаїмі всі нашіптують про мене, що я люте чудовисько, і це достеменно правда, — і так само монотонно додав: — кентуріона Щуробоя до мене.

Всім здалося, що на балконі стемніло, коли кентуріон, який командував особливою кентурією, Марк на прізвисько Щуробій, постав перед прокуратором.

Щуробій був на голову вищий від найвищого із солдатів легіону й настільки широкий в раменах, що зовсім затулив ще невисоке сонце.

Прокуратор звернувся до кентуріона латиною:

— Злочинець називає мене «добрий чоловік». Виведіть його звідси на хвилю, поясніть йому, як слід розмовляти зі мною. Але не калічити.

Прогриміли важкі чоботи Марка, зв'язаний пішов за ним безшумно, цілковита мовчанка запанувала в колонаді, і було чути, як щебетали голуби на майданчику саду біля балкону, та ще вода співала чудернацьку приємну пісню у фонтані.

Вивіши арештованого з-під колон у сад, Щуробій вийняв з рук в легіонера, що стояв коло підніжжя бронзової статуї, бич і, несильно замахнувшись, вдарив арештанта по плечах. Рух кентуріона був недбалим і легким, але зв'язаний миттю повалився долі, немов йому підрубали ноги, захлинувся повітрям, обличчя його зблідло і погляд знеціямився. Марк однією лівою рукою, легко, мов порожній мішок, підійняв упалого в повітря, поставив його на ноги і заговорив гугняво, погано вимовляючи арамейські слова:

— Римського прокуратора називати — ігемон. Інших слів не говорити. Спокійно стояти. Ти мене зрозумів, чи вдарити тебе?

Арештований схитнувся, та оволодів собою, барва повернулася йому до обличчя, він перевів подих і відповів хрипко:

— Я зрозумів тебе. Не бий мене.

За хвилю він знову стояв перед прокуратором.

Пролунав тьмяний, хворий голос:

— Ім'я?

— Іешуа, — квапливо відповів арештант.

— Прізвисько є?

— Га-Ноцрі.

— Звідкіля ти родом?

— З міста Гамали, — відповів арештант, головою показуючи, що там, десь далеко, справа від нього, на півночі, є місто Гамала.

— Хто ти по крові?

— Я достоту не знаю, — жваво відповів арештований, — я не пам'ятаю моїх батьків. Мені казали, що мій батько був сирійцем...

— Де ти мешкаєш постійно?

— У мене нема постійного житла, — сором'язливо відповів арештант, — я мандрую з міста до міста.

— Це можна висловити коротше, одним словом — волоцюга, — мовив прокуратор і запитав: — Родичі є?

— Немає нікого. Я один у світі.

— Письменний?

— Так.

— Чи знаєш яку мову, крім арамейської?

— Знаю. Грецьку.

Спухла повіка ледь піднялася, оповите імлюю страждання око втупилося в арештованого. Друге око залишилося закритим. Пілат заговорив по-грецькому:

— То ти збирався зруйнувати будівлю храму і закликав до цього народ?

Тут арештант знову пожвавішав, очі його перестали світитися ляком, і він заговорив по-грецькому:

— Я, доб... — тут жах майнув в очах арештованого через те, що він заледве не обмовився, — я, ігемоне, ніколи в житті не збирався руйнувати будівлю храму і нікого не підбивав на цей безглуздий вчинок.

Подив відбився на обличчі секретаря, що згорбився над низеньким столом і записував зізнання. Він підвів голову, але зараз же знову схилив її над пергаментом.

— Чимало різних людей прибуває в це місто на свято. Бувають серед них маги, астрологи, віщунки й убивці, — говорив монотонне прокуратор, — а трапляються і брехуни. Ти, приміром, брехун. Записано ясно: підбурював зруйнувати храм. Так свідчать люди.

— Ці добрі люди, — заговорив арештант і, квапливо додавши: — ігемоне, — продовжував: — нічому не вчилися і все переплутали, що я казав. Я взагалі починаю побоюватись, що плутанина ця триватиме дуже довго. І все через те, що він невірньо записує за мною. [...]

— А що ж ти все-таки говорив про храм юрбі на базарі? Голос того, хто відповідав, здавалося, колов Пілатові скроню, був невимовно болючим, і цей голос говорив:

— Я, ігемоне, казав про те, що впаде храм старої віри й сотвориться новий храм істини. Сказав так, аби було зрозуміліше.

— Навіщо ж ти, волоцюго, на базарі бентежив народ, оповідаючи про істину, про яку ти уявлення не маєш? Що таке істина?

І тут прокуратор подумав: «О, боги мої! Я запитую його про щось зайве на суді... Мій розум не слугує мені більше...» і примарилась йому чаша з темною рідиною. «Яду мені, яду!»

І знову він почув голос:

— Істина передусім у тому, що в тебе болить голова, і болить так нестерпно, що ти легкодухо подумуєш про смерть. Тобі не лише несила говорити зі мною, але тобі важко навіть дивитися на мене. І зараз я мимоволі стаю твоїм катом, і це смутить мене. Ти не можеш навіть помислити про що-небудь і мрієш лишень про те, аби прийшов твій пес, єдина, вочевидь, істота, до якої ти прихильний. Але муки твої зараз закінчаться, біль мине.

Секретар витріщив очі на арештанта і не дописав слова.

— Ну ось, вже й по всьому, — говорив арештований, доброзичливо позираючи на Пілата, — і я страшенно цим втішений.

Помовчали, потім Пілат запитав по-грецькому:

— То ти стверджуєш, що не закликав зруйнувати... або підпалити, чи в який-небудь інший спосіб знищити храм?

— Я, ігемоне, нікого не закликав до подібних дій, повторюю. Хіба я схожий на недоумкуватого?

— О так, ти не схожий на недоумкуватого, — тихо відповів прокуратор і усміхнувся якоюсь страшною посмішкою, — то поклянися, що цього не було.

— Чим хочеш ти, аби я поклявся? — запитав, вельми пожвавившись, розв'язаний.

— Ну, хоч би життям твоїм, — відповів прокуратор, — ним клястися саме впору, позаяк висить воно на волосині, затям це!

— Чи не гадаєш ти, що сам його підвісив, ігемоне? — поспитав арештант, — коли це так, ти дуже помиляєшся.

Пілат здригнувся й відмовив крізь зуби:

— Я можу перетнути цю волосину.

— І в цьому ти помиляєшся, — ясно посміхаючись і затуляючись рукою від сонця, заперечив арештант, — погодься, що перетнути волосину вже напевне в змозі лиш той, хто підвісив?

— Так, так, — посміхнувшись, мовив Пілат, — тепер я не маю сумніву в тому, що ледачі нероби в Єршалаїмі ходили за тобою по п'ятах. Не знаю,

хто підвісив твій язик, але підвішений він добре. А тепер скажи мені, чому це ти увесь час вживаєш слова «добрі люди»? Ти всіх, чи що, так називаєш?

— Усіх, — відповів арештант, — лихих людей немає на світі...

Ластів'ячі крила фуркнули над самою головою ігемона, пташка метнулася до чаші водограю і вилетіла на волю. Прокуратор звів очі на арештанта й побачив, що біля того стовпом спалахнув пил.

— Все про нього? — спитав Пілат у секретаря.

— Ні, на жаль, — несподівано відповів секретар і подав Пілатові другий шмат пергаменту.

— Що там ще? — запитав Пілат і насупився.

Прочитавши подане, він ще більше змінився на виду. Чи то темна кров приплинула до шиї й обличчя, чи трапилось що інше, та тільки шкіра його втратила свою пожовть, побуріла, а очі немовби запали. І зі слухом сподіялося щось дивне — ніби вдалині прогнали наголосно й грізно сурми і дуже виразно почувся носовий голос, що погордливо тяг слова: «Закон про образу величності...»

Думки полетіли короткі, безладні й незвичні: «Пропав?», потім: «Пропа-ли!» І якась зовсім недоладна з-поміж них про якесь, що неминуче має бути — і з ким?! — безсмертя, причому безсмертя чомусь викликало нестерпну тугу.

Пілат напружився, прогнав видіння, повернувся зором на балкон, і знову перед ним опинилися очі арештанта. [...]

— Отож, — сказав він, — відповідай, чи знаєш ти такого собі Іуду з Кіріафа, і що саме ти говорив йому, якщо говорив, про кесаря?

— Діло було так, — охоче почав оповідати арештант, — позавчора ввечері я познайомився коло храму з одним юнаком, який назвався Іудою з міста Кіріафа. Він запросив мене до свого дому в Нижньому Місті й пригостив...

— І що ж ти сказав? — запитав Пілат, — чи ти відповіси, що ти забув, що казав? — але в голосі Пілата була вже безнадія.

— Серед іншого я говорив, — розповідав арештант, — що будь-яка влада є насильством над людьми і що прийде час, коли не буде влади ані кесарів, ані якої-небудь іншої влади. Людина перейде в царство істини й справедливості, де взагалі не буде потреби в жодній владі.

— На світі не було, нема й не буде ніколи більш величної та прекрасної для людей влади, аніж влада імператора Тіверія! — зірваний і хворий голос Пілата розрісся. [...]

Потому, стихивши голос, він запитав:

— Іешуа Га-Ноцрі, чи віриш ти в яких-небудь богів?

— Бог один, — відповів Іешуа, — в нього я вірю.

— То помолись йому! Добре помолись! Втім, — тут голос Пілатові зірвався, — це не допоможе. Дружини немає? — чомусь тоскно спитав Пілат, не тямлячи, що з ним коїться.

— Ні, я один.

— Осоружне місто, — раптом чомусь пробурмотів прокуратор і пересмикнув плечима, наче замерз, а руки потер, немов умиваючи їх, — коли б тебе зарізали ще до твоєї зустрічі з Іудою із Кіріафа, далєбі, це було б краще.

За хвилину перед прокуратором стояв Марк Щуробій. Йому прокуратор наказав здати злочинця начальникові таємної служби. На знак Марка варта оточила Ієшуа і вивела його з балкону.

Потім перед прокуратором постав командуючий легіоном легат. Прокуратор розпорядився, аби легат виділив з римської когорти дві кентурії. Одна з них, під командою Щуробоя, має супроводити злочинців, повози з причандалами для страти й катів під час переїзду на Лису Гору, а по прибутті до неї увійти в горішне оточення. Друга ж має бути зараз же відправлена до Лисої Гори й розпочати оточення негайно. З цією ж метою, тобто для охорони Гори, прокуратор попросив легата відрядити допоміжний кавалерійський полк — сирійську алу. Коли легат покинув балкон, прокуратор наказав секретареві запросити президента Синедріону, двох членів його та начальника храмової сторожі Єршалаїму до палацу. [...]

Накази прокуратора були виконані швидко й точно, і сонце не встигло ще наблизитися до своєї найвищої точки, коли на горішній терасі саду коло двох мармурових білих левів, що пильнували сходи, зустрілися прокуратор і виконуючий обов'язки президента Синедріону первосвященик іудейський Йосиф Каїфа. [...]

Пілат сказав, що він розглянув справу Ієшуа Га-Ноцрі й затвердив смертний вирок.

Таким чином, до смертної кари, яка мала відбутися сьогодні, засуджені троє розбійників: Дісмас, Гестас, Вар-равван і, окрім того, цей Ієшуа Га-Ноцрі. Перші двоє, що надумали підбурювати народ до бунту проти кесаря, схоплені з бою римською владою, числяться за прокуратором, і, отже, про них тут мова не йтиме. Останні ж, Вар-равван і Га-Ноцрі, схоплені місцевою владою і засуджені Синедріоном. Згідно із законом, згідно зі звичаєм, одного з цих двох злочинців треба буде відпустити на волю з нагоди великого свята Пасхи, що починається сьогодні.

Отож, прокуратор жадає знати, кого з-між двох злочинців має намір звільнити Синедріон: Вар-раввана чи Га-Ноцрі? Каїфа схилив голову на знак того, що запитання йому зрозуміле, й відповів:

— Синедріон просить відпустити Вар-раввана.

Прокуратор добре тямив, що саме так йому відповідь первосвященик, але завдання його полягало в тому, аби показати, що така відповідь викликає в нього подив.

— Зізнаюсь, ця відповідь мене здивувала, — м'яко заговорив прокуратор, — побоююсь, чи нема тут якого непорозуміння.

Каїфа глянув просто у вічі Пілатові й мовив тихим, але твердим голо-
сом, що Синедрион уважно ознайомився зі справою і вдруге повідомляє, що
має намір звільнити Вар-раввана.

— Як? Навіть після мого клопотання? Клопотання того, в чий особі
промовляє римська влада? Первосвященику, повтори втретє.

— І втретє ми повідомляємо, що звільняємо Вар-раввана, — тихо сказав
Каїфа.

Все було скінчено, і говорити більше не було про що. Га-Ноцрі відходив
назавжди, й страшні, злі болі прокуратора нікому вилікувати; від них нема
порятунку, окрім смерті. Але не ця думка приголомшила зараз Пілата. Все та
ж незбагненна туга, що вже приходила на балконі, пронизала всю його істо-
ту. Він зараз же спробував її пояснити, і пояснення це було дивне: невиразно
здалося прокураторові, начебто він про щось не договорив із засудженим, а
можливо, чогось і не дослухав. [...]

Було близько десятої години ранку.

Розділ 3. Сьомий доказ

— Так, було близько десятої години ранку, вельмишановний Іване Ми-
колайовичу, — сказав професор.

Поет провів рукою по обличчю, як людина, котра щойно прийшла до
тями, і побачив, що на Патріарших звечоріло [...].

Небо над Москвою ніби вицвіло, і зовсім виразно було видно у висоті
повний місяць, та ще не золотий, а білий. Дихати стало значно легше, і голо-
си під липами звучали м'яко, по-вечірньому.

«Як же це я не помітив, що він встиг сплести ціле оповідання?.. — по-
думав Бездомний із подивом, — адже ось уже й вечір! А може, то й не він
оповідав, а просто я заснув і все це мені наснилося?»

Але слід гадати, що все-таки розповідав професор, інакше доведеться
припустити, що те ж саме наснилося й Берліозові, бо той сказав, пильно вди-
ляючись в обличчя чужинцеві:

— Ваша розповідь надзвичайно цікава, професоре, хоч вона нітрохи не
збігається з євангельськими оповіданнями.

— Змилюйтеся, — поблажливо посміхнувшись, озвався професор, —
вже хто-хто, а ви мусите знати, що анічогісінько з того, про що написано в
євангеліях, не відбувалося насправді ніколи, і якщо ми почнемо покликатися
на євангелія як на історичне джерело... — він знову посміхнувся, і Берліоз
запнувся, тому що букваломо те саме він говорив Бездомному, йдучи з ним
Бронною до Патріарших ставків.

— Це так, — зауважив Берліоз, — та боюся, ніхто не може потвердити,
що й те, про що ви нам розповідали, відбувалося насправді.

— О ні! Це може хто потвердити! — переходячи на ламану мову, надзвичайно впевнено відповів професор і несподівано таємниче поманив обох приятелів ближче до себе.

Ті нахилилися до нього з обох боків, і він сказав, але вже без жодного акценту, який у нього, чорти його батька зна чому, то пропадав, то з'являвся:

— Річ у тім... — тут професор лясно озирнувся й заговорив пошепки, — що я особисто був присутній при всьому цьому. І на балконі був у Понтія Пілата, і в саду, коли він з Каїфою розмовляв, але тільки тайкома. Інкогніто, так би мовити, тож прошу вас — нікому ані слова і цілковита таємниця!.. Тсс!

Запанувала тиша, і Берліоз зблід.

— Ви... ви як довго в Москві? — тремтячим голосом запитав він.

— А я щойно цієї миті приїхав до Москви, — розгублено відповів професор, і тут лише приятелі здогадалися подивитися йому уважно в очі і переконалися в тому, що лівий зелений, у нього цілковито божевільний, а правий — порожній, чорний і мертвий.

«Ось тобі усе й прояснилося! — подумав Берліоз збентежено, — приїхав божевільний німець або щойно здурів на Патріарших. От так історія!»

Так, і справді, прояснилось усе: і чудернацький сніданок в покійного філософа Канта, й дурнуваті балачки про соняшникову олію та Аннушку, й пророцтва про те, що голова буде відрубана, й усе інше — професор був несповна розуму.

Берліоз миттю зметикував, що треба робити. Відкинувшись на спинку лави, він за плечима професора заморгав до Бездомного — не супереч, мовляв, йому, — але розгублений поет цих сигналів не втямив.

— Так, так, так, — збуджено говорив Берліоз, — втім, все це можливо! Навіть дуже можливо, і Понтій Пілат, і балкон, і таке інше... А ви одні приїхали чи з дружиною?

Один, один, я завжди один, — з гіркотою відповів професор.

— Як? А... де ж ви будете мешкати?

— У вашій квартирі, — раптом нахабно відповів божевільний і підморгнув.

— Я... я дуже радий, — забурмотів Берліоз, — але, далекі, в мене вам буде незручно...

— А диявола теж немає? — раптом весело поцікавився хворий у Івана Миколайовича.

— І диявола...

— Не супереч! — самими губами шепнув Берліоз, завалюючись за спину професора і кривляючись.

— Немає ніякого диявола! — розгубившись від усієї цієї бридні, крикнув Іван Миколайович не те, що треба — от морока! Покиньте ви дуріти.

Тут божевільний розреготався так, що з липи над їхніми головами випу-
рхнув горобець.

— Ну, це вже зовсім цікаво, — здригаючись від реготу, промовив про-
фесор, — що ж це у вас, чого не пімнешся, нічого немає! — Він перестав
знацяцька реготати і, що цілком зрозуміло при душевній хворобі, після реготу
впав у іншу крайність — роздратувався і крикнув суворо: — То виходить,
таки немає?

— Заспокойтеся, заспокойтеся, заспокойтеся, професоре, — бурмотів
Берліоз, остерігаючись хвилювати хворого, — ви посидьте хвилю тут з то-
варишем Бездомним, а я лише збігаю за ріг, дзеленькну по телефону, а потім
ми вас і проведемо, куди ви хочете.

— Зателефонувати? Ну що ж, зателефонуйте, — сумно погодився хво-
рий і раптом пристрасно попрохав: — Але благаю вас на прощання, повірте
хоча б у те, що дявол існує! Більшого від вас вже й не прошу. Майте на ува-
зі, що на це існує сьомий доказ, найнадійніший! І вам його зараз буде
пред'явлено.

— Гаразд, гаразд, — фальшиво-лагідно мовив Берліоз і кинувся до ви-
ходу з Патріарших.

Берліоз підбіг до турнікету й узявся за нього рукою. Повернувши його,
він вже збирався ступити на рейки, коли в обличчя йому бризнуло червоне й
біле світло: спалахнув у скляній скриньці напис «Стережися трамвая!».

І миттю надлетів цей трамвай. Обережний Берліоз, хоч і стояв безпечно,
вирішив повернутися за рогатку, переклав руку на вертушці, зробив крок на-
зад. І зараз же рука його ковзнула й зірвалася, нога нестримно, як на льоду,
поїхала по бруківці, що схилком збігала до рейок, другу ногу підкинуло, й
Берліоза пожбурило на рейки.

Силкуючись за щось ухопитися, Берліоз впав горілиць, несильно заби-
вшись потилицею до бруківки, й встиг побачити угорі, але справа чи зліва —
він вже не добрав, — визолочений місяць. Він встиг повернутись на бік, ска-
женим рухом в ту ж мить підтягнувши ноги до живота, і, озирнувшись, розг-
ледів геть побіліле від жаху обличчя жінки-вагоновода, що мчало на нього з
невтримною силою, та її яскраво-червону пов'язку.

Трамвай накрив Берліоза, і під огорожу Патріаршої алеї викинуло на
брукований схил темний предмет. Скотившись цим схилком, він застрибав
по бруківці Бронної.

То була відрізана голова Берліоза.

Розділ 4. Погоня

Затихли істеричні жіночі крики, відсюрчали свистки міліції, дві санітар-
ні машини відвезли: одна — обезглавлене тіло й відрізану голову в морг, ін-
ша — поранену уламками скла красуню вагоновода, двірники в білих фарту-

хах прибрали уламки скла й засипали піском криваві калюжі, а Іван Миколайович як упав на лавку, не добігши до турнікету, так і залишився на ній.

Кілька разів він намагався підвестися, але ноги його не слухались — з Бездомним трапилося щось схоже на параліч.

Поет кинувся бігти до турнікету, шойно почув перший зойк, і бачив, як голова підсакувала на брукувці. Від цього він до того збожеволів, що, впадши на лавку, вкусив себе за руку так сильно, що потекла кров. Про божевільного німця він, звісно, забув і намагався збагнути лише одне, як це може бути, що ось тільки-но він говорив з Берліозом, а за хвилину — голова...

Схвильовані люди пробігали повз поета алеєю, щось вигукуючи, проте Іван Миколайович їхніх слів не сприймав.

Якось несподівано біля нього зіткнулися дві жінки, і одна з них, гостроноса й простоволоса, закричала над самим вухом поета іншій жінці таке:

— Аннушка, наша Аннушка! Із Садової! Це її робота! Взяла вона в бакалійній крамниці олії, та візьми й розбий пляшку об вертушку! Всю спідницю вимазала... Вже вона сварилась, сварилась! А він, бідолаха, виходить, посковзнувся та й поїхав на рейки...

З усього того, що вигукувала жінка, у розладнаний мозок Івана Миколайовича вчепилося тільки одне слово: «Аннушка»...

— Аннушка... Аннушка?.. — пробурмотів поет, озираючись з тривогою навколо. — Чекайте, чекайте...

До слова «Аннушка» приліпилися слова «олія», а потім чомусь «Понтій Пілат». Пілата поет відкинув і став в'язати ланцюжок, починаючи зі слова «Аннушка». І ланцюжок цей в'язався дуже швидко і негайно відразу привів до божевільного професора.

Стривай! Він сказав був, що засідання не відбудеться, через те що Аннушка розлила олію. І, будьте ласкаві, воно не відбудеться! Цього мало: він прямо сказав, що Берліозу відріже голову жінка! Що ж це робиться? Га?

Не залишалось навіть зернини сумнівів у тому, що таємничий консультант точно знав наперед всю картину жахливої смерті Берліоза. Тієї ж миті дві думки пройняли мозок поета. Перша: «Він ніякий не божевільний! Все це нісенітниця!», — і друга: «Чи не влаштував усе це він сам?!»

Але, дозвольте запитати, яким чином?!

— Еге ж! Про це ми дізнаємося!

Зробивши над собою значне зусилля, Іван Миколайович підвівся з лави й кинувся назад, туди, де розмовляв з професором. І виявилось, що той, на щастя, ще не пішов.

На Бронній вже засвітилися ліхтарі, а над Патріаршими сяяв золотий місяць, і в місячному, завжди оманливому світлі Іванові Миколайовичу здалося, що той стоїть, тримаючи під пахвою не ціпок, а шпагу.

Відставний регент сидів на тому самому місці, де сидів ще донедавна сам Іван Миколайович. Тепер регент начепив собі на ніс зовсім не потрібне йому пенсне, в котрому одного скла зовсім не було, а друге тріснуло. Від цього строкатий громадянин став ще огиднішим, ніж був тоді, коли вказував Берліозу шлях на рейки.

З холонучим серцем Іван наблизився до професора і, зазирнувши йому в обличчя, переконався в тому, що ніяких ознак божевільля в цьому обличчі немає й не було.

— Зізнавайтесь, хто ви є? — глухо запитав Іван. Іноземець насупився, глянув так, немов уперше бачить поета, і відповів неприязно:

— Не розумій... руськи говорить...

— Вони не розуміють! — втрутився з лавки регент, хоча його ніхто не просив пояснювати слова іноземця.

— Не вигадуйте! — грізно сказав Іван і відчув холод у грудях. — Ви щойно чудово говорили російською. Ви не німець і не професор! Ви — вбивця й шпигун! Документи! — розлючено вигукнув Іван.

Загадковий професор бридливо скривив і без того кривий рот і стеноу плечима.

— Громадянине! — знову втрутився гидкий регент, — чого це ви чіпляєтеся до туриста? За це ви суворо відповісте! — А підозрілий професор зробив пихате обличчя, повернувся й пішов від Івана геть.

Іван відчув, що нависніє. Задиhaючись, він звернувся до регента:

— Гей, громадянине, допоможіть затримати злочинця! Ви зобов'язані це зробити!

Регент надзвичайно пожвавився, підскочив і заволав:

— Який злочинець? Де він? Іноземний злочинець? — очиці регента радісно заграли. — Цей? Якщо він злочинець, то насамперед слід кричати: «Караул!» А то він втече. То давайте разом! Разом! — і тут регент розкрив пащеку.

Розгублений Іван послухався витівника-регента й крикнув «караул!», а регент його обдурив, нічого не крикнув.

Самотній, хриплий крик Івана хороших результатів не дав. Якись дві дівиці шугонули від нього вбік, і він почув слово «п'аний!».

— А, так ти з ним заодно? — впадаючи в гнів, прокричав Іван. — Ти що ж це, глузуєш з мене? Пусти!

Іван кинувся праворуч, і регент — також праворуч, Іван — ліворуч, і цей мерзотник туди ж.

— Ти навмисно під ногами плутаєшся? — скаженіючи, закричав Іван. — Я тебе самого передам до рук міліції!

Іван зробив спробу вхопити мерзотника за рукав, але промахнувся і нічого не впіймав. Регент як кризь землю провалився.

Іван охнув, поглянув удалину і побачив ненависного незнайомця. Той був уже біля входу в Патріарший провулок, та ще й не один. Більш ніж сумнівний регент встигнув приєднатися до нього. Але це ще не все: третім у цій компанії був кіт, що казна-звідки там узявся, — величезний, мов кабан, чорний, мов сажа чи грак, і з хвацькими кавалерійськими вусами. Трійця рушила в Патріарший, до того ж кіт пішов на задніх лапах.

Іван попрямував за злочинцями вслід і відразу збагнув, що наздогнати їх буде дуже важко.

Трійця миттєво проскочила провулком і опинилась на Спиридонівці. Хоч як Іван прискорював ходу, віддаль між переслідуваними та ним аж ніяк не скорочувалася. І не встиг поет отямитися, як після тихої Спиридонівки опинився біля Никитських воріт, де становище його стало скрутнішим. Тут уже був натовп, Іван налетів на якогось перехожого, і його за це вилаяли. Злочинна група, до того ж, ще й вирішила вдатися до улюбленого бандитського прийому — кинутися врозтіч.

Регент спритно на ходу вгвинтився в автобус, що мчав до Арбатського майдану, і зник. Загубивши одного з переслідуваних, Іван зосередив свою увагу на коті і бачив, як цей дивовижний кіт підійшов до підніжки вагона «А», що стояв на зупинці, нахабно висадив жінку, яка через це голосно завершала, вчепився за поручні і навіть зробив спробу втулити кондукторці гривеника через відкрите з огляду на задуху вікно.

Поведінка kota настільки вразила Івана, що він непорушне заляк біля бакалійного магазину на розі і тут уже вдруге, але набагато сильніше, був вражений поведінкою кондукторки. Вона, щойно побачивши kota, який ліз до трамваю, аж тремтячи від злості, закричала:

— Котам не можна! З котами не можна! Брись! Злізай, а то міліцію покличу!

Ні кондукторку, ні пасажирів не здивувала сама сутність справи: не те, що кіт ліз до трамваю, в чому було б ще півбіді, а те, що він збирається платити!

А кіт показав себе не тільки платоспроможним, але й дисциплінованим звіром. Після першого ж вигуку кондукторки він припинив наступ, зіскочив з підніжки й сів на зупинці, потираючи гривеником вуса. Але як тільки кондукторка рвонула вірвовку і трамвай рушив, кіт вчинив так, як вчинив би будь-хто, кого вигнали з трамваю, але кому, проте, треба їхати. Пропустивши повз себе всі три вагони, кіт застрибнув на задню дугу останнього, лапою вчепився в якусь кишку, що виходила зі стінки, і поїхав, зекономивши у такий спосіб гривеника.

Зосередившись на паскудному коті, Іван ледве не загубив головного з трьох — професора. Але, на щастя, той не встиг втекти. Іван побачив берет в густому натовпі на початку Великої Никитської чи вулиці Герцена. Вмить

Іван і сам там опинився. Проте йому не пощастило. Поет і ходу прискорював, і підтюпцем починав бігти, штовхаючи перехожих, але й на сантиметр не наблизився до професора.

Хоч як був засмучений Іван, проте його вражала та надприродна швидкість, з якою відбувалася погоня. Ще кілька секунд, і ось якийсь темний провулок з нерівними тротуарами, де Іван Миколайович упав і розбив коліно. Знову освітлена магістраль — вулиця Кропоткіна, потім провулок, потім Остоженка і ще провулок — сумний, гидкий і майже не освітлений. І ось саме тут Іван Миколайович остаточно загубив того, хто був йому так потрібний. Професор шез.

Іван Миколайович знітився, але ненадовго, бо раптом зміркував, що професор неодмінно повинен опинитися в домі № 13 і обов'язково в квартирі 47.

Увірвавшись до під'їзду, Іван Миколайович вбіг на другий поверх, швидко знайшов цю квартиру і нетерпляче подзвонив. Чекати довелося недовго: відчинила Іванові двері якась дівчинка років п'яти і, ні про що не питаючи у нього, зараз же кудись пішла.

У великому, дуже занедбаному передпокої, слабо освітленому малесенькою лампочкою, під високою, чорною від бруду стелею на стіні висів велосипед без шин, стояла здорова скриня, оббита залізом, а на полиці над вішалкою лежала зимова шапка, і довгі її вуха звисали вниз. За одними з дверей гучний чоловічий голос в радіоапараті сердито кричав щось віршами.

Іван Миколайович анітрохи не розгубився в незнайомій обстановці й одразу попрямував в коридор, метикуючи так: «Він, звісно, сховався у ванній». У коридорі було темно. Потичавшись у стіни, Іван побачив слабеньку смугу світла внизу під дверима, намацав ручку та несильно рвонув її. Зашіпка відскочила, Іван опинився саме в ванній та подумав про те, що йому пощастило.

Однак не так уже й пощастило! На Івана війнуло вологим теплом, і при світлі вугілля, яке тліло в колонці, він розгледів великі корита, що висіли на стіні, і ванну, всю в чорних, страшних плямах від збитої емалі. Так ось, у цій ванні стояла гола громадянка, уся намилена і з мочалкою в руках. Вона короткозоро примружилась на Івана, який вдерся, і, очевидно, не добачивши у нестерпному освітленні, сказала тихо й весело:

— Кирюшко! Облиште жарти! Ви що, збожеволіли?.. Федір Іванович зараз повернеться. Геть звідси негайно! — і махнула на Івана мочалкою.

Непорозуміння було очевидним, і винний у цьому був, звичайно, Іван Миколайович. Але визнати цього він не захотів і, вигукнувши докірливо: «О, розпутниця!..» — відразу чомусь опинився на кухні. Там нікого не було, і на плиті в напівтемряві стояло мовчазно близько десяти погаслих примусів. Тільки місячний промінь, пробившись крізь запилене, роками не мите вікно,

скупо освітлював той куток, де в пилюці й павутинні висіла забута ікона, з-за кіоту якої виглядали кінчики двох вінчальних свічок. Під великою іконою висіла пристебнута маленька — паперова.

Нікому не відомо, яка саме думка оволоділа тоді Іваном, але перед тим як вибігти на чорний хід, він привласнив одну із цих свічок, а також і паперову іконку. Разом із цими предметами він залишив невідому квартиру, щось бубонячи, соромлячись, думаючи про те, що він зараз пережив у ванній, мимоволі намагаючись відгадати, хто був цим нахабним Кирюшкою і чи не йому належить бридка шапка з вухами.

У безлюдному похмурому провулку поет озирнувся, шукаючи втікача, але того ніде не було. Тоді Іван твердо сказав самому собі.

— Ну звичайно ж він на Москві-ріці! Вперед!

Слід було б хоч запитати Івана Миколайовича, чому він гадає, що професор саме на Москві-ріці, а не де-небудь в іншому місці. Та біда в тому, що запитати не було кому. Гидкий провулок був геть безлюдний.

Минуло зовсім небагато часу, а Івана Миколайовича можна було вже побачити на гранітних сходах амфітеатру Москви-ріки...

Скинувши з себе одяг, Іван доручив його якомусь приємному бороданю, що курич самокрутку біля рваної білої толстовки та розшнурованих стоптаних черевиків. Замахавши руками, щоб охолонути, Іван ластівкою кинувся в воду. Подих йому перехопило, бо вода була дуже холодна, і майнула навіть думка, що не судилося йому, мабуть, вискочити на поверхню. Проте він вискочив, і, хекаючи і пирхаючи, з круглими від жаху очима, Іван Миколайович почав плавати у пропахлій нафтою чорній воді поміж заломлених зигзагів берегових ліхтарів.

Коли мокрий Іван дотанцював сходами до того місця, де залишився під охороною бороданя його одяг, з'ясувалося, що вкрадено не лише друге, але й перший, тобто сам бородань, теж зник. На тому місці, де була купа одягу, залишились смугасті кальсоні, порвана толстовка, свіча, іконка і коробка сірників. Посварившись у безсилій люті комусь вдалині кулаком, Іван вбрався в те, що було залишено.

Тут його почали непокоїти дві думки: перша — це те, що зникло посвідчення МАССОЛІТу, з яким він ніколи не розлучався, і друга, чи вдасться йому в такому вигляді без перешкод пройти по Москві? Все-таки в кальсонах... Воно, кому яке діло, проте коли б не трапилось якоїсь причіпки чи затримки.

Іван обірвав гудзики з кальсонів там, де вони застібалися біля кісточки, розраховуючи на те, що в такому вигляді вони, може, зійдуть за літні брюки, забрав іконку, свічу й сірники і вирушив, сказавши самому собі:

— До Грибоєдова! Поза всякими сумнівами, він там. Місто вже жило вечірнім життям. У пилюці пролітали, брязкаючи ланцюгами, вантажівки, і

на їх платформах, на мішках, лежали догоричерева якісь чоловіки. Усі вікна були відчинені. В кожному з них горів вогонь під оранжевим абажуром, а з усіх вікон, з усіх дверей, із усіх підворіть, з дахів та горищ, із підвалів та дворів долинали хрипке гарчання полонезу з опери «Євгеній Онєгін».

Побоювання Івана Миколайовича були небезпідставними: перехожі звертали на нього увагу і дивилися йому вслід. Тож він прийняв рішення покинути великі вулиці і пробиратися провулками, де люди не такі набридливі, де менше шансів, що причепляться до босої людини, дратуючи її розпитуваннями про кальсони, які вперто не хотіли бути схожими на брюки.

Іван так і зробив і заглибився в тасмичне переплетіння арбатських провулків і почав пробиратися попід стінками, лякливо поглядаючи скоса, що-хвилини озираючись, часом ховаючись у під'їздах та уникаючи перехресть зі світлофорами, шикарних дверей посольських особняків.

І на всьому його важкому шляху невідь-чому невимовне мучив всюдишущий оркестр, під акомпанемент якого важкий бас співав про свою любов до Тетяни.

Розділ 5. Було діло в Грибоедові

Старовинний двоповерховий будинок кремового кольору розміщався на бульварному кільці, в глибині вбогого саду, відділеного від тротуару візерунчастими чавунними ґратами. Невеликий майданчик перед будинком був заасфальтований, і в зимовий час на ньому здіймався замет з лопатою, а в літню пору він перетворювався на чудове відділення літнього ресторану під парусиновим тентом.

Будинок називався «Будинком Грибоедова» на тій підставі, що нібито колись ним володіла тітка письменника — Олександра Сергійовича Грибоедова. Ну володіла вона чи не володіла — ми точно не знаємо. Пригадується навіть, що, здається, ніякої тітки, володарки будинку, у Грибоедова не було... Проте будинок так назвали. Мало того, один московський брехун розповідав, що ніби от на другому поверсі, в круглій залі з колонами, знаменитий письменник читав уривки з "Лиха з розуму" тій самій тітці, що розкинулася на кнапі, а зрештою, дідько його знає, може й читав, не суттєво це!

А суттєво те, що нині володів цим будинком той самий МАССОЛІТ, на чолі якого стояв нещасний Михайло Олександрович Берліоз до своєї появи на Патріарших ставках.

МАССОЛІТ розмістився в Грибоедові так, що краще й затишніше не придумати. Кожен, хто приходив до Грибоедова, передусім мимоволі знайомився з повідомленнями різних спортивних гуртків і з груповими, а також індивідуальними фотографіями членів МАССОЛІТу, якими (фотографіями) були обвішані стіни сходів, що вели на другий поверх.

На дверях першої ж кімнати в цьому верхньому поверсі видно було великий напис «Рибно-дачна секція», і тут же був зображений карась, що впіймався на гачок.

На дверях кімнати № 2 було написано щось не зовсім зрозуміле: «Одноденна творча путівка. Звертатися до М. В. Підложної».

Інші двері давали коротку, але вже зовсім незрозумілу інформацію:

«Перелигіно». Потім у випадкового відвідувача Грибєєдова починали розбігатися очі від написів, що майоріли на горіхових тітчиних дверях: «Запис у чергу на папір у Покльовкіної», «Каса», «Особисті розрахунки скетчистів»...

Той, хто долав довжелезну чергу, що починалася вже внизу біля швейцарської, міг побачити напис на дверях, куди щомиті заходили люди: «Квартирне питання».

За квартирним питанням видно було розкішний плакат, на якому висоčila скеля, а по гребені її їхав вершник у бурці і з гвинтівкою за плечима. Нижче були зображені пальми й балкон, на якому сидить молодик з чубчиком і дивиться кудись угору дуже жвавими очима, тримаючи в руці самописне перо. Підпис: «Творчі відпустки від двох тижнів (розповідь-новела) до одного року (роман, трилогія). Ялта, Суук-Су, Борове, Цихідзирі, Махінджаурі, Ленінград (Зимовий палац)». Біля цих дверей також була черга, але не надто велика — близько півтори сотні чоловік [...].

Будь-якому відвідувачу, який потрапляв до Грибєєдова, якщо він, звісно, не був геть тупаком, відразу ж спадало на думку: як же добре живеться отим щасливцям — членам МАССОЛІТу, і чорна заздрість одразу ж починала мучити його. І одразу ж він звертав до неба гіркі докори за те, що воно не нагородило його при народженні літературним талантом, без чого, природно, нічого було і мріяти оволодіти членським массолітівським квитком, що пахне дорогою шкірою, коричневим, із золотою широкою облямівкою, — відомим усій Москві квитком [...].

О пів на одинадцяту того вечора, коли Берліоз загинув на Патріарших, у Грибєєдові нагорі була освітлена лише одна кімната, і в ній знемагало від нудьги дванадцять літераторів, саме тих, які зібралися на засідання й чекали на Михайла Олександровича.

Усі, хто сидів на стільцях, і на столах, і навіть на двох підвіконнях у кімнаті Правління МАССОЛІТу, дуже потерпали від задухи. Найменшого свіжого струменя не потрапляло у відчинені вікна. Москва віддавала накопичений за день в асфальті жар, і зрозуміло було, що ніч не принесе полегші. Пахло цибулею з підвалу тітчиного будинку, де працювала ресторанна кухня, і всім хотілося пити, усі нервувалися й сердилися [...].

Ой, кричали вони намарне: не міг Михайло Олександрович зателефонувати нікуди. Далеко, далеко від Грибєєдова, у величезній залі, освітленій ти-

счоватними лампами, на трьох цинкових столах лежало те, що зовсім недавно було Михайлом Олександровичем.

На першому — оголене, в запеченій крові, тіло з перебитою рукою і розчавленою грудною кліткою, на другому — голова з вибитими передніми зубами, з помутнілими відкритими очима, що не боялися різкого світла, а на третьому — купа зашкарублого ганчір'я.

Біля обезголовеного стояли: професор судової медицини, патологоанатом і його прозектор, представники слідства і викликаний по телефону від хворої дружини заступник Михайла Олександровича Берліоза по МАССО-ЛІТу — літератор Желдибін. [...]

Так, Михайло Олександрович нікуди не міг зателефонувати, і зовсім даремно обурювалися та кричали Деніскін, Глухарьов і Квант із Бескудниковим. Якраз опівночі всі дванадцять літераторів залишили верхній поверх і спустилися до ресторану. Отут знову подумки недобрим словом пом'янули Михайла Олександровича: усі столики на веранді, звичайно ж, були вже зайняті, тому довелося залишатися вечеряти в цих гарних, але задушливих залах.

І якраз опівночі в першому з них щось гримнуло, задзвеніло, посипалося, застрибало. І відразу ж тоненький чоловічий голос несамовито загорлав під музику: «Аллїлуйя!» Це вдарив знаменитий грибоєдовський джаз. Вкриті потом обличчя начебто засвітилися, здалося, що ожили на стелі намальовані коні, у лампах начебто додали світла, і раптом, ніби зірвавшись із ланцюга, затанцювали обидва зали, а за ними затанцювала й веранда [...].

А ресторан почав жити своїм звичайним, нічним життям і жив би ним до закриття, тобто до чотирьох годин ранку, коли б не сталося щось, уже зовсім надзвичайне, таке, що вразило ресторанных гостей набагато більше, ніж звістка про загибель Берліоза.

Першими захвилювалися візники, що чергували біля воріт грибоєдовського будинку. Чутно було, як один з них, піднявшись на козлах, прокричав: — Тю! Ви тільки-но подивіться!

Услід за цим, хтозна звідки взявшись, біля чавунних ґрат спалахнув вогник і став наближатися до веранди. Усі за столиками почали підводитися, придивлятися і тоді побачили, що разом з вогником прямує до ресторану біла примара. Коли вона наблизилася до самісінького трельяжа, усі мов уклакли за столиками зі шматками стерляді на виделках і витріщивши очі.

І примара, пройшовши в отвір трельяжа, безперешкодно ступила на веранду. Отут усі побачили, що це — аж ніяк не примара, а Іван Миколайович Бездомний — найвідоміший поет.

Він був босий, у розідраній білуватій толстовці, до якої на груди англійською шпилькою була приколена паперова іконка з напівстертим зображенням невідомого святого, і в смугастих білих кальсонах. У руці Іван Микола-

йович ніс запалену вінчальну свічу. Права щока Івана Миколайовича була щойно розідрана. Важко навіть вимірити глибину мовчання, що запанувало на веранді. Видно було, як в одного з офіціантів пиво тече з мимохить нахиленого кухля на підлогу.

Поет підняв свічу над головою і голосно сказав:

— Здорові будьте, друзі! — після чого заглянув під найближчий столик і вигукнув тоскно: — Ні, його тут немає!

Почулося два голоси. Бас сказав безжалісно:

— Діло ясне.. Біла гарячка.

А другий, жіночий, переляканий, вимовив слова:

— А як же міліція пропустила його по вулицях у такому вигляді? Це Іван Миколайович почув і озвався:

— Двічі хотіли затримати, у Скатерному й тут, на Бронній, так я стрибонув через паркан і, бачите, щоку порвав! — отут Іван Миколайович підняв свічу і скрикнув: — Брати в літературі! (Охриплий голос його зміцнів і став рішучішим.) Слухайте мене всі! Він з'явився! Ловіть же його негайно, інакше він накоїть невимовного лиха!

— Що? Що? Що він сказав? Хто з'явився? — почулося з усіх боків.

— Консультант! — відповів Іван, — і цей консультант зараз убив на Патриарших Михайла Берліоза [...].

Іван впав у неспокій, розштовхав присутніх, почав розмахувати свічею, заливаючи себе воском і заглядаючи під столи. Отут почулося слово: «Лікаря!» — і чиясь ласкаве м'ясисте обличчя, голене й угодване, у рогових окулярах, з'явилося перед Іваном.

— Товаришу Бездомний, — заговорило це обличчя поважним голо- сом, — заспокойтеся! Ви засмучені смертю Михайла Олександровича... ні, просто Михайла Берліоза. Ми все це добре розуміємо. Вам потрібний спокій. Зараз товариші проводять вас до ліжка, і ви заспокоїтеся...

— Ти, — визвірившись, перебив Іван, — чи розумієш ти, що треба спіймати професора? А лізеш до мене зі своїми дурницями! Кретине!

— Товаришу Бездомний, отямтеся, — відповіло обличчя, червоніючи, задкуючи і вже каючись, що вплуталося в цю справу.

— Ні, це вже ти сам, напевне, втратив глузд, — з тихою ненавистю сказав Іван Миколайович.

Судомо спотворила його обличчя, він швидко перекинув свічу з правої руки в ліву, широко розмахнувся і вдарив співчутливе обличчя по вуху.

Отут здогадалися кинутися на Івана — і кинулися. Свіча згасла, і окуляри, що зіскочили з обличчя, були відразу ж розтоптані. Іван несамовито скрикнув, так, що збентежив навіть перехожих на бульварі, і почав захищатися. Задзвенів посуд, що полетів зі столів, закричали жінки [...].

За чверть години надзвичайно приголомшена публіка не лише в ресторані, але й на самому бульварі й у вікнах будинків, що виходять у сад ресторану, бачила, як із воріт Грибєєдова Пантелій, швейцар, міліціонер, офіціант і поет Рюхін виносили сповитого, як ляльку, молодика, який, заливаючись слізьми, плювався, намагаючись влучити саме в Рюхіна, давився слізьми і кричав:

— Сволота!

Шофер вантажної машини зі злим обличчям заводив двигун. Десять недалеко візник розігрів коня, бив його по крижах бузковими віжками, кричав:

— А от на Біговий! Я возив до психічної!

Навкруги гуділа юрба, обговорюючи небачену подію; словом, був бридкий, мерзенний, принадливий, свинський скандал, що скінчився лише тоді, коли вантажівка повезла від воріт Грибєєдова нещасного Івана Миколайовича, міліціонера, Пантелія і Рюхіна.

Розділ 6. Шизофренія, як і було сказано

Коли в приймально знаменитої психіатричної клініки, недавно відбудованої під Москвою на березі ріки, увійшла людина з гострою борідкою й одягнена в білий халат, було опів на другу ночі. Троє санітарів не зводили очей з Івана Миколайовича, який сидів на дивані. Тут був і вкрай схвильований поет Рюхін. Рушники, що ними був зв'язаний Іван Миколайович, лежали купою на тім же дивані. Руки й ноги Івана Миколайовича були вільні [...].

— Так, так, так, — сказав лікар і, обернувшись до Івана, додав: — Здрастуйте! Скільки вам років?

— Ідіть ви всі від мене під три чорти! — грубо закричав Іван і відвернувся.

— Чому ж ви сердитесь? Хіба я сказав вам що-небудь неприємне?

— Мені двадцять три роки, — збуджено заговорив Іван, — і я подам скаргу на вас усіх. А на тебе передусім, гнидо! — звернувся він окремо до Рюхіна.

— А за що ж ви хочете на нас скаржитись?

— За те, що мене, здорову людину, схопили й силою притягли в божевільню! — гнівно відповів Іван [...].

— Ви перебуваєте, — спокійно заговорив лікар, сідаючи на білий табурет на блискучій ніжці, — не в божевільні, а в клініці, де вас ніхто не стане затримувати, якщо в цьому немає потреби.

— А чому, власне, вас привезли до нас? — запитав лікар, уважно вислухавши обвинувачення Бездомного.

— Так чорт би їх побрав, йолопів! Схопили, зв'язали якимось ганчір'ям і потягли у вантажівку!

— Дозвольте вас запитати, а чому ви до ресторану прийшли у спідній білизні?

— Нічого тут немає дивного, — відповів Іван, — пішов я купатися в Москві-ріці, ну й потягли мою одержу, а це паскудство залишили! Не голим же мені по Москві йти? Одягнув що було, бо поспішав у ресторан до Грибосдова.

— Ага, — сказав лікар, — чому так поспішали? Якась ділова зустріч?

— Консультанта я ловлю, — відповів Іван Миколайович і тривожно озирнувся [...].

— Яких же заходів вами було вжито, щоб зловити цього вбивцю? — отут лікар повернувся і скинув очима на жінку в білому халаті, що в сиділа за столом по той бік кімнати. Вона дістала аркуш і почала заповнювати порожні місця в його графах.

— Заходи ось такі. Узяв я на кухні свічечку...

— Ось цю? — запитав лікар, вказуючи на зламану свічку, що лежала на столі перед жінкою поруч з іконкою.

— Цю саму, і...

— А іконка навіщо?

— Ну так, іконка... — Іван почервонів, — саме іконка найбільше і злякала, — він знову тицьнув пальцем, вказуючи на Рюхіна, — але річ у тім, що він, консультант, він, будемо говорити прямо... з нечистою силою знається... і так його не піймаєш.

Санітари чомусь витягнули руки по швах і очей не спускали з Івана.

— Еге ж, — казав далі Іван, — знається! Оце факт неспростовний. Він особисто з Понтієм Пілатом розмовляв. Годі на мене так дивитися! Я правильно говорю! Усе бачив — і балкон і пальми. Був, одним словом, у Понтія Пілата, за це я ручаюся. [...]

Шприц зблиснув у руках лікаря, жінка одним махом розпоролла старий рукав толстовки і вчепилась у руку з нежіночною силою. Запахло ефіром, Іван ослабнув у руках чотирьох санітарів, і спритний лікар скористався цим моментом, щоб вштрикнути голку в руку Іванові. Івана потримали ще кілька секунд і потім опустили на диван.

— Бандити! — прокричав Іван і підхопився з дивана, але його посадили на нього знову. Тільки-но його відпустили, як він знову підхопився був, але на цей раз сів уже сам. Він помовчав, дикувато озираючись, потім несподівано позіхнув, потім злісно посміхнувся.

— Ув'язнили однак, — сказав він, позіхнув ще раз, несподівано приліг, голову поклав на подушку, кулака по-дитячому під щоку, замурмотів уже сонним голосом, без злості: — Ну і дуже добре... самі ж за все й поплатитесь. Я попередив, а там як хочете! Мене ж зараз найбільше цікавить Понтій Пілат... Пілат... — отут він заплющив очі [...].

Розділ 7. Недобра квартирка

Якби наступного ранку Стьопа Лиходєєву сказали б так: «Стьопо! Тебе розстріляють, якщо ти цієї ж хвилини не встанеш!» — Стьопа відповів би млосним, ледве чутним голосом: «Розстрілюйте, робіть зі мною, що хочете, але я не встану». [...]

Пояснимо: Стьопа Лиходєєв, директор театру Вар'єте, прокинувся вранці у себе в тій самій квартирі, що займав разом з покійним Берліозом, у великому шестиповерховому будинку на Садовій вулиці.

Мусимо сказати, що квартира ця — № 50 — віддавна вже зажила якщо не темної, то, у кожному разі, дивної слави. Ще два роки тому володіла нею вдова ювеліра де Фужере. Ганна Францівна де Фужере, п'ятдесятилітня поважна і дуже ділова пані, три кімнати з п'яти винаймала мешканцям: одному, прізвище якого було, здається, біломут, і другому і втраченим прізвищем.

І ось два роки тому почалися в квартирі незбагненні події: з цієї квартири люди почали безслідно зникати [...].

Та що б там не було, квартира простояла порожньою і запечатаною лише тиждень, а тоді в неї вселилися — небіжчик Берліоз з дружиною і цей самий Стьопа теж з дружиною. Цілком природно, що, як тільки вони потрапили в бісову квартиру, і у них почалося чорт зна що [...].

Поворухнувши пальцями ніг, Стьопа здогадався, що лежить у носках, тремтячою рукою провів по стегну, щоб визначити, у штанях він чи ні, але так і не визначив.

Нарешті, бачачи, що він усіма покинутий і самотній, що немає кому йому допомогти, вирішив піднятися, яких би людських зусиль це йому не коштувало.

Стьопа розліпив склеєні повіки й побачив у трюмо людину з розпатланим волоссям, з опухлою, вкритою чорною щетиною фізіономією, із запухлими очима, у брудній сорочці з коміром і краваткою, у кальсонах і в шкарпетках.

Таким він побачив себе в трюмо, а поруч із дзеркалом побачив невідому людину, одягнену в чорне й у чорному береті.

Стьопа сів на ліжку і як тільки міг витріщив налиті кров'ю очі на невідомого.

Мовчанку порушив цей невідомий, промовивши низьким, важким голосом і з іноземним акцентом такі слова:

— Доброго дня, найсимпатичніший Степане Богдановичу!

Виникла пауза, після якої, зробивши над собою неймовірне зусилля, Стьопа промовив:

— Що вам тут потрібно? — і був просто приголомшений, не пізнавши власного голосу. Слово «що» він вимовив дискантом, «вам» — басом, а «потрібно» у нього й зовсім не вийшло.

Незнайомець приязно посміхнувся, дістав великого золотого годинника з алмазним трикутником на кришці, продзвонив одинадцять разів і сказав:

— Одинадцять! І вже минула ціла година, як я чекаю вашого пробуження, тому що ви призначили мені бути у вас о десятій. От і я!

Стьопа, витріщаючи очі, побачив, що на маленькому столику сервірована таця, на якій лежав нарізаний білий хліб, паюсна ікра у вазочці, білі мариновані гриби на тарілочці, щось у каструльці і, нарешті, горілка в об'ємистому ювеліршиному графинчику. Особливо вразило Стьопу те, що графин запотів від холоду. Утім, це було зрозуміло — він стояв у полоскальниці, набитій льодом. Накрито, словом, було чисто, уміло.

Незнайомець не дав Стьопиному здивуванню розвинутися до ступеня хворобливого і спиртно налив йому півчарки горілки.

— А ви? — пискнув Стьопа.

— Із задоволенням!

Рукою, що аж підстрибувала, підніс Стьопа чарку до вуст, а незнайомець одним духом проковтнув усе, що було в його чарці. Прожовуючи ікру, Стьопа видушив із себе слова:

— А ви що ж... закусити?

— Дякую, я не закушую ніколи, — відповів незнайомець і налив по другій. Відкрили каструлю — у ній виявилися сосиски в томаті.

І от проклята зеленавість перед очима станула, почали вимовлятися слова, і, головне, Стьопа дещо пригадав.

Так, учорашній день ліпився зі шматочків, однак тривога не полишала директора Вар'єте. Річ у тім, що в цьому вчорашньому дні зяяла превеличезна чорна діра. Оцього незнайомця в береті, хоч убийте, Стьопа у своєму кабінеті вчора й у вічі не бачив.

— Професор чорної магії Воланд, — вагомо сказав візитер, завваживши Стьопині утруднення, і розповів усе докладно.

Учора вдень він приїхав з-за кордону до Москви, негайно з'явився до Стьопи і запропонував свої гастролі у Вар'єте. Стьопа зателефонував у Московську обласну комісію з питань масових видовищ і справу цю узгодив (Стьопа сполотнів і почав блимати очима), підписав із професором Воландом контракт на сім виступів (Стьопа відкрив рота), домовився, що Воланд приїде до нього для уточнення деталей о десятій годині ранку сьогодні... От Воланд і прийшов!

У Стьопи одразу ж склався план: будь-що приховати свою неймовірну забудькуватість, а зараз передусім хитро випитати в іноземця, що він, власне, має намір сьогодні показувати в довіреному Стьопі Вар'єте?

Тут Стьопа повернувся і в дзеркалі, що було в передпокої, яке давно не витирала ледача Груня, чітко побачив якогось дивного суб'єкта — довгого, мов жердина, і в пенсне (ох, коли б то був тут Іван Миколайович! Він пізнав

би цього суб'єкта одразу!) А той відбився у дзеркалі і враз зник. Стьопа стривожено зазирнув до передпокою, і вдруге його аж струснуло, бо в дзеркалі пройшов величезний чорний кіт і також зник.

У Стьопа на серці похолонуло, він похитнувся. «Що ж це таке? — подумав він, — чи не зуваюся я часом з глузду? Звідкіля ж ці віддзеркалення?!»

Гість перебував у спальні вже не один, а в компанії. У другому кріслі сидів той самий тип, що привидівся в передпокої. Тепер його було добре видно: вуса-пир'їнки, скельце пенсне поблискує, а другого скельця немає. Але були в спальні речі й ще гірші: на ювеліршиному пуфі в безцеремонній позі розвалився хтось третій, а саме — неймовірних розмірів чорний кіт із чаркою горілки в одній лапі і виделкою, на яку він устиг підчепити маринований гриб, в другій.

Світло, і так слабеньке в спальні, почало геть тьмяніти в очах Стьопа. «Он воно як божеволіють!» — подумав він і вхопився за одвірок.

— Я бачу, ви трохи здивовані, найдорожчий Степане Богдановичу? — поцікавився Воланд у Стьопа, в якого цокотіли зуби, — а тим часом дивуватися нема чого. Це мій почет.

Отут кіт випив горілки, і Стьопа рука поповзла по одвірку вниз.

— І почет цей потребує місця, — вів далі Воланд, — так що дехто з нас тут зайвий у квартирі. І мені здається, що цей зайвий — саме ви!

— Вони, вони! — гугнявим голосом заспівав довгов'язий у картатому, у множині говорячи про Стьопа, — взагалі, вони останнім часом жажливо свинствують. Пиячать, вступають у зв'язки з жінками, використовуючи своє становище, ні біса не роблять, та й робити нічого не можуть, бо нічого не розуміють у тім, що доручено. Начальству замулюють очі.

— Машину даремно ганяє казенну! — наядбничав і кіт, жуючи гриб. І отут трапилася четверта, і остання, поява у квартирі, коли Стьопа, який зовсім уже зсунувся на підлогу, обм'яклою рукою дряпав одвірок.

Прямо з дзеркала трюмо вийшов хтось маленький, але надзвичайно широкоплечий, у котелку на голові і з іклом, що стирчало з рота і спотворювало й без того неймовірно мерзенну фізіономію. І при цьому ще вогненно-рудий.

— Я, — вступив до розмови цей новий, — взагалі не розумію, як він зажив честі стати директором, — рудий гугнявив усе дужче й дужче, — він такий самий директор, як я архієрей!

— Ти не схожий на архієрея, Азazelло, — зауважив кіт, накладаючи собі сосисок на тарілку.

— І я ж про це кажу, — прогугнявив рудий і, повернувшись до Воланда, додав шанобливо: — Дозвольте, мессире, його викинути до всіх чортів із Москви?

— Брись!! — раптом гаркнув кіт, здививши шерсть.

І тоді спальня закрутилася навколо Стьопа, і він ударився об одвірок головою і, втрачаючи свідомість, подумав: «Я помираю...»

Але він не помер. Розплющивши легенько очі, він побачив, що сидить на чомусь кам'яному. Довкола нього щось шуміло. Коли він як слід розплющив очі, то побачив, що шумить море, і що навіть більше того, — хвиля погойдується біля самісіньких його ніг, і що, коротше кажучи, він сидить на самому кінці молу, і що під ним блакитно виблискує море, а позаду — красиве місто на горах.

Не знаючи, що роблять у таких випадках, Стьопа звівся на тремтячі ноги і пішов по молу до берега.

На молу стояв якийсь чоловік, палив, плював у море. На Стюпу він подивився дикими очима і перестав плювати. Тоді Стьопа викинув таку штуку: став на коліна перед невідомим курцем і вимовив:

— Благаю, скажіть, яке це місто?

— Одначе! — сказав бездушний курець.

— Я не п'яний, — хрипло відповів Стьопа, — я хворий, зі мною щось трапилося, я хворий... Де я? Яке це місто?

— Ну, Ялта...

Стьопа тихо зітхнув, звалився на бік, головою стукнувся об нагрітий камінь молу.

Розділ 8. Поєдинок між професором і поетом

Саме тоді, коли свідомість залишила Стюпу в Ялті, тобто приблизно о пів на дванадцятю, вона повернулася до Івана Миколайовича Бездомного, який прокинувся після глибокого і тривалого сну. Якийсь час він розмірковував, як це він потрапив у невідому кімнату з білими стінами, з дивним нічним столиком зі світлого металу і з білою шторою, за якою відчувалося сонце.

Іван мотнув головою, переконавшись в тому, що вона не болить, і згадав, що він перебуває в лікарні. Ця думка потягла за собою спогад про загибель Берліоза, але сьогодні він не викликав у Івана сильного потрясіння.

До кімнати ввійшла повновида симпатична жінка в білому чистому халаті і сказала Іванові:

— Доброго ранку!

Іван не відповів, бо вважав це привітання за таких обставин недоречним. Справді, запроторили здорову людину в лікарню, та ще й вдають, наче це так і треба!

— Що хочете вдягти — халатик чи піжамку?

Закріплений за новим житлом силоміць, Іван мало в долоні не сплеснув від безцеремонності жінки і мовчки ткнув пальцем у піжаму з яскраво-червоної байки.

Після цього Івана Миколайовича повели порожнім і беззвучним коридором і привели до кабінету величезних розмірів.

У Івана випитали геть усе про його минуле життя, аж до того, коли і як він хворів скарлатиною, років п'ятнадцять тому. Списавши за Іваном цілу сторінку, перегорнули її, і жінка в білому стала розпитувати про родичів Івана. Почали тягти тяганину: хто вмер, коли та чому, чи не пив, чи не хворів на венеричні хвороби і все щось подібне. Наостанку попросили розповісти про вчорашню подію на Патріарших ставках, але дуже не напосідалися, повідомленню про Понтія Пілата не дивувалися.

Нарешті Івана відпустили. Його було відведено до своєї кімнати, там він одержав чашку кави, два некруто зварених яйця і білий хліб з олією.

З'ївши й випивши все запропоноване, Іван вирішив дочекатися когось головного в цій установі і вже в цього головного домогтися й уваги до себе, і справедливості.

І він дочекався його, невдовзі після свого сніданку. Несподівано відчинилися двері до кімнати Івана, і через них увійшла безліч народу в білих халатах. Попереду всіх ішов ретельно, по-акторськи виголений чоловік років сорока п'яти, із приємними, але дуже пронизливими очима і ввічливими манерами. Увесь почет виявляв йому знаки уваги і поваги, і тому вхід його виїшов урочистим. «Як Понтій Пілат!» — подумалося Іванові.

Так, це був, безсумнівно, головний. Він сів на табурет, а всі залишилися стояти.

— Доктор Стравінський, — відрекомендувався чоловік Іванові і приязно подивився на нього.

— Ви — професор?

У відповідь на це Стравінський чемно нахилив голову.

— І ви — тут головний? — провадив далі Іван. Стравінський і на це поклонився.

— Мені з вами треба говорити, — багатозначно сказав Іван Миколайович.

— Я для цього і прийшов, — відгукнувся Стравінський.

— Річ от у чому, — почав Іван, відчуючи, що настав його час, — мене божевільним виставили, ніхто не хоче мене слухати!..

— О ні, ми вислухаємо вас дуже уважно, — серйозно і заспокійливо сказав Стравінський, — і божевільним вас виставляти ні в якому разі не дозволимо.

— Так слухайте ж: учора ввечері я на Патріарших ставках зустрівся з тасмничою особою, іноземцем чи не іноземцем, який задалегідь знав про смерть Берліоза й особисто бачив Понтія Пілата.

Почет мовчки і не поворухнувшись слухав поета.

— Пілата? Пілат, це той, який жив за часів Ісуса Христа? — мружачи очі на Івана, запитав Стравінський.

— Той самий.

— Ага, — сказав Стравінський, — а цей Берліоз загинув під трамваем?

— От саме його вчора при мені й зарізало трамваем на Патріарших...

— Викладіть на папері усі ваші підозри й обвинувачення проти цієї людини. Нічого немає простішого, як надіслати вашу заяву куди слід, і коли, як ви думаєте, ми маємо справу зі злочинцем, усе це з'ясується дуже скоро. Але тільки за однієї умови: не напружуйте голови і намагайтеся поменше думати про Понтія Пілата. Хіба мало що можна розповісти! Не всьому ж треба вірити.

— Зрозумів! — рішуче заявив Іван, — прошу видати мені папір і перо.

Видайте папір і коротенький олівець, — наказав Стравінський товстій жінці, а Іванові сказав так: — Але сьогодні раджу не писати.

— Ні, ні, сьогодні ж, неодмінно сьогодні, — стривожено закричав Іван.

— Ну гаразд. Тільки не напружуйте мозок. Не вийде сьогодні, вийде завтра.

— Він зникне!

— О ні, — упевнено заперечив Стравінський, — він нікуди не зникне, запевняю. І пам'ятайте, що тут у нас вам усіляко допоможуть, а без цього у вас нічого не вийде. Ви мене чуєте? — раптом багатозначно запитав Стравінський і заволодів обома руками Івана Миколайовича. Узявши їх у свої, він довго, впритул дивлячись в очі Іванові, повторював: — Вам тут допоможуть... ви чуєте мене?... Вам тут допоможуть... вам тут допоможуть... Вам полегшає. Тут тихо, усе спокійно... Вам тут допоможуть... [...]

За кілька секунд перед Іваном не було ні Стравінського, ні почту. За сіткою у вікні, у полуденному сонці, красувався радісний весняний бір на іншому березі, а ближче виблискувала ріка.

Розділ 9. Коров'євські штуки

Никанор Іванович Босой, голова житлового товариства будинку № 302-біс по Садовій вулиці в Москві, де проживав покійний Берліоз, був страшенно заклопотаний, починаючи з попередньої ночі із середи на четвер.

Опівночі, як ми вже знаємо, приїхала до будинку комісія, у якій був Желдибін, викликала Никанора Івановича, повідомила йому про загибель Берліоза і разом з ним відправилася в квартиру № 50.

Там було зроблено опечатування рукописів і речей покійного. Звістка про загибель Берліоза поширилася по всьому будинку з якоюсь надприродною швидкістю, і, починаючи з сьомої години ранку четверга, до Босого стали телефонувати, а потім і особисто приходити з заявами, у яких було викладено претензії на житлоплощу покійного. І протягом двох годин Никанор Іванович прийняв таких заяв тридцять дві штуки.

У них були благання, погрози, кляузи, доноси, обіцянки зробити ремонт на свій кошт, скарги на нестерпну тісноту й неможливість жити в одній квартирі з бандитами. Серед усього іншого був і приголомшливий за своєю художньою силою опис викрадення пельменів, покладених безпосередньо в кишеню піджака, у квартирі № 31, дві обіцянки покінчити життя самогубством і одне визнання в таємній вагітності.

Никанора Івановича викликали в передпокій його квартири, брали за рукав, щось шепотіли, підморгували й обіцяли не залишитися в боргу.

Ледве відбившись від тих, хто йшов за ним через асфальтовий двір, Никанор Іванович сховався в шостому під'їзді і піднявся на п'ятий поверх, де й містилася ця погана квартира № 50.

Віддихавшись на площадці, огрядний Никанор Іванович подзвонив, але йому ніхто не відчинив. Він подзвонив ще раз і ще раз і почав щось бурчати й тихенько лягтися. Але й тоді не відчинили. Терпець Никанорові Івановичу увірвався, і він, діставши з кишені низку дублікатів ключів, що належать домоуправлінню, владною рукою відчинив двері й увійшов.

— Ей, домробітниця! — прокричав Никанор Іванович у напівтемному передпокої. — Як тебе? Груня, чи що? Тебе немає?

Ніхто не відгукнувся.

Тоді Никанор Іванович звільнив двері кабінету від печатки, вийняв з портфеля складаний метр і ступив до кабінету.

Ступнути він ступнув, але зупинився здивований біля дверей і навіть здригнувся.

За столом покійного сидів невідомий, худий і довгов'язий громадянин у картатому піджачку, у жокейській шапочці й у пенсне... ну, словом, той самий.

— Ви хто такий будете, громадянине? — злякано запитав Никанор Іванович.

— Ба! Никанор Іванович, — закричав деренчливим тенором несподіваний громадянин і, підхопившись, привітав голову насильницьким і раптовим потиском руки.

— Так хто ви такий?

— Я, бачте, є перекладачем при особі іноземця, який має резиденцію в цій квартирі, — відрекомендувався той, хто назвав себе Коров'євим, і клацнув підбором рудого нечищеного черевика.

Никанор Іванович роззявив рота. Присутність якогось іноземця, так ще й з перекладачем, у цій квартирі була для нього цілковитою несподіванкою сюрпризом, і він зажадав пояснень.

Перекладач охоче все пояснив. Іноземного артиста pana Воланда люб'язно запросив директор Вар'єте Степан Богданович Лиходєєв оселитися під час своїх гастролей у нього в квартирі, приблизно на тиждень, у зв'язку з

чим він ще вчора написав Никанорові Івановичу листа, у якому просив прописати іноземця тимчасово, доки сам Лиходєєв з'їздить до Ялти.

— Нічого він мені не писав, — здивовано сказав голова.

— А ви порийтеся у себе в портфелі, Никаноре Івановичу, — солодким голосом запропонував Коров'єв.

Никанор Іванович, знизуючи плечима, відкрив портфель і знайшов у ньому лист Лиходєєва.

— Як же це я про нього забув? — тупо дивлячись на розірваний конверт, промурмотів Никанор Іванович [...].

Никанор Іванович заявив, що йому необхідно особисто побачити іноземця, але в цьому перекладач йому відмовив: ніяк неможливо. Зайнятий. Дресирує kota.

— Kota, якщо маєте бажання, можу показати, — запропонував Коров'єв.

Від цього, зі свого боку, відмовився Никанор Іванович, а перекладач відразу зробив голові несподівану, але дуже цікаву пропозицію.

Зважаючи на те, що пан Воланд не має ніякого бажання мешкати у готелі, а жити він звик просторо, то от чи не винайме житлотовариство на тиждень, доки триватимуть гастролі Воланда в Москві, йому всієї квартири, тобто й кімнати небіжчика? [...]

В пропозиції перекладача був ясний практичний сенс, та діловий і обережний Никанор Іванович заявив, що йому перш за все доведеться узгодити це питання з інтуристським бюро.

— Я розумію, — закричав Коров'єв, — як же без узгодження, обов'язково. От вам телефон, Никаноре Івановичу, і негайно погоджуйте. А щодо грошей не соромтеся, — пошепки додав він, виводячи голову в передпокій до телефону, — з кого ж і взяти, як не з нього! Якщо б ви бачили, яка в нього вілла в Ніцці! Так наступного літа, коли поїдете за кордон, обов'язково завітайте подивитися — ахнете!

Справа з інтуристським бюро улагодилася по телефону настільки швидко, що голову це вразило. Виявилось, що там уже знають про намір пана Воланда жити в приватній квартирі Лиходєєва і проти цього аніяк не заперечують.

— Ну й добре! — репетував Коров'єв.

Трохи приголомшений його тріскотною, голова заявив, що житлове товариство погоджується здати на тиждень квартиру № 50 артисту Воланду з платнею по... — Никанор Іванович запнувся трошки і сказав:

— По п'ятсот карбованців денно.

Отут Коров'єв остаточно втратив голову. Злодійкувато підморгнувши убік спальні, відкіля чулися м'які стрибки важкого kota, він прохрипів:

— За тиждень — це, значить, виходить три з половиною тисячі?

Никанор Іванович подумав, що він додасть до цього: «Ну й апетитик же у вас, Никаноре Івановичу!» — але Коров'єв сказав зовсім інше:

— Так хіба ж це сума! Просіть п'ять, він дасть.

Розгублено посміхнувшись, Никанор Іванович і сам не помітив, як опинився біля письмового столу небіжчика, де Коров'єв з неймовірною швидкістю і спритністю написав у двох примірниках контракт. Після цього він збігав з ним у спальню і повернувся, причому обидва примірники були вже розмашисте підписані іноземцем. Підписав контракт і голова. Отут Коров'єв попросив розписочку на п'ять...

— Прописом, прописом, Никаноре Івановичу!.. тисяч карбованців... — і зі словами, що якое не пасували до серйозної справи: — Ейн, цвей, дрей! — виклав голові п'ять новеньких банківських пачок.

Відбулося підрахування, що пересипалося жартами і примовками Коров'єва, щось на зразок «без лічби і грошей немає», «копійка любить, щоб її рахували» та інших подібних.

Перерахувавши гроші, голова отримав від Коров'єва паспорт іноземця для тимчасової прописки, поклав його, і контракт, і гроші в портфель і, якое не втримавшись, сором'язливо попросив контрамарочку...

І отут трапилося, як стверджував згодом голова, чудо: пачка сама вповзла до нього в портфель. А потім голова, якийсь розслаблений і навіть розбитий, опинився на сходах. Думки вихором крутилися в його голові. Крутилася й ця вілла в Ніцці, і дресирований кіт, і думка про те, що свідків справді не було, і що Пелагея Антонівна зрадіє контрамарці. Це були безладні думки, але в цілому приємні. А проте десь якась голочка в самісінькій глибині душі поколювала його. Це була голочка занепокоєння. Крім того, відразу на сходах голову, мов удар, шмагнула думка: «А як же потрапив до кабінету перекладач, якщо на дверях була печатка?! І як він, Никанор Іванович, про це не запитав?» Якийсь час голова, як баран, дивився на сходинок, але потім вирішив плюнути на це й не мучити себе мудрим питанням...

Щойно голова залишив квартиру, як зі спальні долинув низький голос:

— Мені цей Никанор Іванович не сподобався. Він пройдисвіт і шахрай. Чи не можна зробити так, щоб він більше не приходив?

— Мессире, досить вам наказати це!.. — озвався звідкілясь Коров'єв, але не деренчливим, а дуже чистим і звучним голосом.

І тої ж миті проклятий перекладач опинився в передпокої, наvertів там номер і почав чомусь дуже плаксиво говорити в слухавку:

— Алло! Вважаю своїм обов'язком повідомити, що наш голова житл-товариства будинку номер триста два-біс по Садовій, Никанор Іванович Босой, спекулює валютою. У даний момент у його квартирі номер тридцять п'ять у вентиляції, у вбиральні, у газетному папері чотириста доларів. Говорить мешканець зазначеного будинку з квартири номер одинадцять Тимофій

Квасцов. Але благаю тримати в таємниці моє ім'я. Побоююся помсти вищезазначеного голови.

І повісив трубку, негідник.

Що далі відбувалося в квартирі № 50, невідомо, але відомо, що відбувалося в Никанора Івановича. Замкнувшись у себе у вбиральні на гачок, він витяг з портфеля пачку, нав'язану перекладачем, і пересвідчився, що в ній чотириста карбованців. Цю пачку Никанор Іванович загорнув в обривок газети і засунув у вентиляційний хід.

За п'ять хвилин голова сидів за столом у своїй маленькій їдальні. Дружина його принесла з кухні акуратно нарізаний оселедчик, густо посипаний зеленою цибулею. Никанор Іванович налив чарку, випив, налив другу, випив, підхопив на виделку три шматки оселедця... і в цей час подзвонили.

В цю хвилину до їдальні ввійшло двоє громадян, а з ними чомусь дуже бліда Пелагея Антонівна. Поглянувши на громадян, побілів і Никанор Іванович і підвівся.

— Де вбиральня? — заклопотано запитав перший, який був у білій косоротці.

На обідньому столі щось стукнуло (це Никанор Іванович упустив ложку на клейонку).

— Тут, тут, — скоромовкою відповіла Пелагея Антонівна. І захожі негайно кинулися в коридор.

— А що сталося? — тихо запитав Никанор Іванович, ідучи за громадянами, — у нас нічого такого в квартирі не може бути... А у вас документики... я перепрошую...

Перший на ходу показав Никанорові Івановичу документик, а другий цієї ж миті вже стояв на табуретці у вбиральні і засунув руку у вентиляційний хід. В очах у Никанора Івановича потемніло. Газету зняли, але в пачці виявилися не карбованці, а невідомі гроші, чи то сині, чи то зелені, і з зображеннями якогось старого. Утім, усе це Никанор Іванович розглянув нечітко, перед очима в нього плавали якісь плями.

— Долари у вентиляції, — задумливо сказав перший і запитав Никанора Івановича м'яко і чемно: — Ваш пакетик?

— Ні! — відповів Никанор Іванович страшним голосом, — підкинули вороги!

І відразу невідомо що привиділось Пелегеї Антонівні, та тільки вона, сплеснувши в долоні, зойкнула:

— Покайся, Івановичу! Тобі знижка вийде!

З очима, налитими кров'ю, Никанор Іванович звів кулаки над головою дружини, прохрипівши:

— У, дурепо, проклята!

Тут він ослаб і сповз на крісло, очевидно, вирішивши покоритись невідворотному.

За п'ять хвилин мешканці будинку, що були у дворі, бачили, як голова в супроводі ще двох осіб прямував до воріт будинку. Розповідали, що Никанор Іванович геть був спав на лиці, що він похитувався, проходячи, немов п'яний, і щось белькотів.

Розділ 10. Вісті з Ялти

У той самий час, коли трапилося нещастя з Никанором Івановичем, недалеко від будинку № 302-біс, на тій же Садовій, у кабінеті фінансового директора Вар'єте Римського перебували двоє: сам Римський і адміністратор Вар'єте Варенуха. [...]

За столом сидів Римський, він від самісінького ранку мав поганий настрій, а Варенуха, на противагу йому, був дуже жвавий і якимось особливо неспокійно-діяльний. Поміж тим виходу його енергії не було.

Варенуха ховався зараз у кабінеті у фіндиректора від контрамарочників, які отруювали йому життя, особливо в дні зміни програми. А сьогодні саме й був такий день [...].

Двері відчинилися, і капельдинер витяг товсту пачку щойно надрукованих додаткових афіш. На зелених аркушах великими червоними літерами було надруковано:

Сьогодні і щодня в театрі Вар'єте
понад програму:
ПРОФЕСОР ВОЛАНД
Сеанси чорної магії з повним її викриттям

З'ясувалося, що Варенуха, як і Римський, не бачили мага. Цієї миті до кабінету ввійшла жінка у форменій куртці, у кашкеті, у чорній спідниці й у тапочках. З маленької сумки на поясі жінка вийняла біленький квадратик і зошит і запитала:

— Де тут Вар'єте? Вам телеграма-блискавка. Розпишіться.

Варенуха черкнув якусь карлючку в зошиті, і щойно двері за жінкою зачинилися, розкрив квадратик.

Прочитавши телеграму, він заблимав очима і передав квадратик Римському.

У телеграмі було надруковане таке: «Ялти Москву. Вар'єте. Сьогодні половину дванадцятого карний розшук з'явився шатен нічній сорочці штанях без чобіт психічний назвався Лиходеевим директором Вар'єте. Дайте блискавку ялтинський розшук де директор Лиходеев» [...].

— Здрастуйте, я ваша тьотя! — вигукнув Римський і додав: — Ще сюр-приз!

— Лжедмитрій, — сказав Варенуха і заговорив у трубку телефону; — Телеграф? Рахунок Вар’єте. Прийміть блискавку... Ви слухаєте?.. «Ялта, карний розшук... Директор Лиходєєв Москві Фіндиректор Римський»...

Незалежно від повідомлення про ялтинського самозванця, Варенуха знову взявся по телефону розшукувати Стюпу де попало і, природно, ніде його не знайшов. Саме тоді, коли Варенуха, тримаючи в руках трубку, роздумував про те, куди б його ще зателефонувати, увійшла та сама жінка, яка принесла й першу блискавку, і вручила Варенусі новий конвертик. Квапливо розкривши його, Варенуха прочитав надруковане і свиснув.

— Що там іще? — нервово пересмикнувшись, запитав Римський. Варенуха мовчки подав йому телеграму, і фіндиректор побачив у ній слова: «Благаю вірити кинутій Ялту гіпнозом Воланда дайте блискавку карному розшуку підтвердження особистості Лиходєєв».

Римський і Варенуха, торкаючись один одного головами, перечитували телеграму, а перечитавши, мовчки витріщилися один на одного. [...]

Розділ 11. Роздвоєння Івана

Бір на протилежному березі ріки, ще годину тому освітлений травневим сонцем, потьмянів, розмазався й розчинився.

Вода суцільною пеленою ринула за вікном. В небі раз по раз спалахували нитки, небо тріскало, кімнату хворого заливало трепетним лясним світлом.

Іван тихо плакав, сидючи на постелі й дивлячись на каламутну ріку, що кипіла в бульбашках. За кожним ударом грому він жалібно скрикував і затуляв обличчя руками. Списані Іваном аркуші лежали на підлозі; їх здуло вітром, що влетів до кімнати перед початком грози.

Спроби поета написати заяву з приводу страшного консультанта не привели ні до чого. Як тільки він отримав від товстої фельдшерлиці, яку звали Парасковією Федотівною, недогризок олівця й папір, він заклопотано потер руки й квапливо прилаштувався за столиком. Початок він вивів доволі жваво:

«В міліцію. Члена МАССОЛІТу Івана Миколайовича Бездомного. Заява. Вчора ввечері я прийшов з покійним М. О. Берліозом на Патріарші стави...»

І зразу поет заплутався, головню через слово «покійним». З місця виходила якась нісенітниця: як це так — прийшов з покійним? Не ходять небіжчики! Дійсно, чого доброго, за божевільного приймуть! Відрізана голова Берліоза та передбачення консультанта наштовхнули його на думку про Понтія Пілата, й задля більшої переконливості Іван вирішив усю оповідь про прокуратора викласти повністю з тієї самої миті, як той в білому плащі з кривавим підбоєм вийшов у колонаду Іродового палацу.

Іван працював ревно і перекреслював написане, і вставляв нові слова, і навіть спробував намалювати Понтія Пілата, а потім kota на задніх лапах.

Але й малюнки не допомогли, і що далі, то плутанішою й незрозумілішою ставала заява поета.

До того часу, як з'явилася здалека лячна хмара з краями, що димілися, й накрила бір і дмухнув вітер, Іван відчув, що знесилів, що з заявою йому не впоратися, не став підіймати розкидані аркуші й тихо та гірко заплакав.

Так тривало до вечора. Напившись гарячого молока, Іван знову приліг і сам подивувався тому, як змінилися його думки. Якось пом'якшав у пам'яті клятий бісів кіт, не лякала більше відрізана голова, й, облишивши думку про неї, став розмірковувати Іван про те, що, по суті справи, в клініці дуже незле.

Тепер Іван лежав у солодкій знеможі й поглядав то на жарівку під абажуром, що лила з-під стелі пом'якшене світло, то на місяць, що сходив над чорним бором, і бесідував сам із собою.

— Чому, власне, як так розхвилювався через те, що Берліоз потрапив під трамвай? — розмірковував поет. — Врешті-решт, ну його в болото! Хто я, насправді, кум йому чи сват? І потім, громадяни, — провадив далі свою мову Іван, звертаючись до когось, — розберемося ось у чому: чого це я, пояснить, збісися на цього загадкового консультанта, мага й професора з порожнім і чорним оком? До чого вся безглузда гонитва за ним у підштанках і зі свічкою в руках, а потому й дика петрушка в ресторані?

— Ну-ну-ну, — раптом суворо мовив десь, чи то всередині, чи то над вухом, колишній Іван Іванові новому, — про те, що голову Берліозу відріже, адже він все-таки знав наперед? Як же не розхвилюватися?

— І про що, товариші, розмова! — заперечив новий Іван ветхому, колишньому Іванові, — що тут діло нечисте, це зрозуміло навіть дитині. Він особистість непересічна й таємнича на всі сто. Але ж в цьому якраз і полягає найцікавіше! Людина була особисто знайома з Понтієм Пілатом, чого ж більш цікавого вам треба? І замість того, аби здійсмати дурнувату бузу на Патріарших, чи не розумніше було б увічливо розпитати про те, що було далі з Пілатом і цим арештованим Га-Ноцці?

А я чорт зна чим зайнявся! Важлива, справді, подія — редактора журналу задавило! Та що від цього, журнал, чи що, закритється? Ну, що вдієш: людина смертна і, як справедливо сказано було, нагло смертна. Ну, царство небесне йому! Ну, буде інший редактор і навіть, можливо, ще красномовніший від попереднього.

Подрімавши трохи, Іван новий їдко запитав у старого Івана:

— То хто ж я такий виходжу в цьому випадку?

— Дурень! — виразно мовив десь бас, що не належав жодному з Іванів і надзвичайно схожий на бас консультанта.

Іван, чомусь не образившись на слово «дурень», але навіть приємно подивувавшись йому, посміхнувся й у півсні стих. Сон скрадався до Івана, і вже привиділася йому й пал'яма на слоновій нозі, й кіт пройшов повз нього — не

15*. Папуша. Зарубожна література. 11

страшний, а веселий, і, словом, ось-ось накриє сон Івана, як раптом грати безгучно від'їхали вбік, і на балконі з'явилася таємнича постать, що ховалася від місячного світла, й пригрозила Іванові пальцем.

Іван без будь-якого ляку звівся на постелі й побачив, що на балконі знаходиться чоловік. І цей чоловік, притискаючи палець до вуст, прошепотів:

— Тссс!

Розділ 12. Чорна магія та її викриття

Із коридору, де вже лунали сигнальні дзвінки, до великої вбиральні під різними приводами з цікавістю заглядали люди. Серед них були фокусники в барвистих халатах і в чалмах, ковзаняр у білій плетеній курточці, блідий від пудри оповідач і гример.

Знаменитість, яка прибула, вразила всіх своїм дуже довгим фраком дивовижного крою, а також тим, що з'явилася в чорній масці. Але найбільш дивними були двоє супутників чорного мага: довготелесий картатий з тріснутим пенсне і чорний жирний кіт, який, увійшовши до вбиральні на задніх лапах, зовсім невимушено сів на диван, мружачись на оголені гримувальні лампіони.

Римський спробував зобразити на обличчі усмішку, від чого воно зробилося квасним і лютим, і розкланявся з мовчазним магом, який сидів разом з котом на дивані. Потиску рук не було. Зате безцеремонний картатий сам відрекомендувався фіндиректорові, назвавши себе «іхній помічник». Ця обставина здивувала фіндиректора, і знов-таки неприємно: у контракті абсолютно нічого не згадувалося ні про якого помічника.

— Ваш годинничок? Прошу одержати, — безцеремонно посміхаючись, сказав картатий і на брудній долоні подав розгубленому Римському його власність.

— З таким у трамвай не сідай, — тихо й весело шепнув оповідач гримеру.

Але кіт викинув коника, оригінальнішого за номер з чужим годинником. Зненацька піднявшись з дивана, він на задніх лапах підійшов до столика під дзеркалом, передньою лапою витяг корок з графіна, налив води в склянку, випив її, поставив корок на місце і гримувальною ганчіркою витер вуса.

Отут ніхто навіть і не ойкнув, тільки роти пороззявляли, а гример захоплено шепнув:

— Оце клас!

Отут утретє тривожно заgrimіли дзвоники, і всі, збуджені, наперед тішачись, що побачать цікавий номер, повалили з убиральні геть.

За мить в залі для глядачів згасли кулі, спалахнула й дала червонуватий відблиск на низ завіси рампа, і в освітленій щілині завіси стала перед публікою повновида, весела мов дитина людина з голеним обличчям, у пом'ятому фракі і несвіжій білизні. Це був добре знайомий усій Москві конферансьє Жорж Бенгальський.

— Отже, громадяни, — заговорив Бенгальський, посміхаючись дитячою посмішкою, — зараз перед вами виступить... Отже, виступить знаменитий іноземний артист мосьє Воланд із сеансом чорної магії! Ну, ми з вами, звичайно, розуміємо, — отут Бенгальський посміхнувся мудрою посмішкою, — що її зовсім не існує на світі...

Вихід мага з його довготелесим помічником і котом, що ступив на сцену на задніх лапах, дуже сподобався публіці.

І одразу ж підлога сцени вкрилася перськими килимами, виникли величезні дзеркала, з боків освітлені зеленуватими трубками, а поміж дзеркал вітрини і в них глядачі у веселому приголомшенні побачили паризькі жіночі суكنі різних кольорів і фасонів. Це в одних вітринах, а в інших з'явилися сотні дамських капелюхів, і з пір'їнками, і без пір'їнок, і з пряжками, і без них, також сотні черевичок — чорних, білих, жовтих, шкіряних, атласних, замшевих, і з ремінцями, і з камінцями. Поміж черевичок з'явилися футляри, і в них заграли світлом блискучі грані кришталевих флаконів. Гори сумочок з антилопової шкіри, із замші, із шовку, а між ними — цілі купи карбованих золотих довгастих футлярчиків, у яких буває губна помада.

Фагот, солодко посміхаючись, оголосив, що фірма зовсім безкоштовно робить обмін старих дамських платтів і взуття на паризькі моделі і паризьке ж взуття. Те ж саме він додав щодо сумочок, парфумів та іншого.

Кіт почав човгати задньою лапою, передньою водночас роблячи якісь жести, властиві швейцарам, що відчиняють двері.

Публіка хвилювалася, але йти на сцену досі ніхто не зважувався. Та нарешті якась брюнетка вийшла з десятого ряду партеру і, посміхаючись так, що їй, мовляв, абсолютно байдуже і, взагалі, на все наплювати, пройшла і по бічному трапу піднялася на сцену.

— Браво! — закричав Фагот, — вітаю першу відвідувачку! Бегемоте, крісло! Почнемо із взуття, мадам.

Брюнетка сіла в крісло, і Фагот відразу ж вивалив на килим перед нею цілу купу черевичок.

Брюнетка зняла свій правий черевичок, примірила бужковий, потупала в килим, оглянула підбор.

— А вони не будуть затісними? — задумливо запитала вона. На це Фагот ображено вигукнув:

— Що ви, що ви! — а кіт ображено нявкнув.

— Я беру цю пару, мосьє, — сказала брюнетка з гідністю, взуваючи і другий черевичок. [...]

Розділ 13. З'ява героя

Отож, невідомий пригрозив Іванові пальцем і прошепотів: «Тсс!»

Іван спустив ноги з постелі й придивився. З балкону обережно зазірав до кімнати голений, темноволосий, з гострим носом, стривоженими очима й

пасмом волосся, що спадало йому на лоба, чоловік приблизно літ тридцяти в'осьми.

Той, що прийшов, підморгнув Іванові, сховав до кишені в'язку ключів, пошепки запитав: «Можна присісти?» — й, отримавши ствердний кивок, розташувався у кріслі.

— Як же ви сюди потрапили? — скоряючись сухому пальцеві, що суворо накивував, пошепки запитав Іван, — адже балконні ґрати замкнені?

— Ґрати то замкнені, — potwierдив гість, — але Парасковія Федорівна — дуже мила, та, на жаль, неуважна людина. Я викрав у неї місяць тому в'язку ключів і, в такий спосіб, отримав можливість виходити на загальний балкон, а він тягнеться довкола всього поверху, і, в такий спосіб, навідати інколи сусіда. То через що ви потрапили сюди?

— Через Понтія Пілата, — похмуро зиркнувши на підлогу, відповів Іван.

— Як?! — забувши обережність, скрикнув гість і сам собі затулив рота рукою, — різючий збіг! Благаю, благаю, розкажіть!

Чомусь відчуваючи довіру до невідомого, Іван, спочатку затинаючись і ніяковіючи, а потому осмілівши, почав оповідати вчорашню історію на Патріарших ставах. Так, вдячного слухача отримав Іван Миколайович в особі таємничого викрадача ключів! Гість не робив з Івана божевільного, страшенно зацікавився тим, про що розповідалося, і в міру розвитку цього оповідання, врешті, прийшов у захват.

Іван нічого не пропускав, йому самому було так легше розповідати, й поступово добрався до того моменту, як Понтій Пілат у білій мантиї з кривавим підбосом вийшов на балкон.

Тоді гість молитовно склав руки й прошепотів:

— О, як я вгадав! О, як я все вгадав!

— І от, — розповівши про подію в Грибоєдові, засумувавши й затуманівши, Іван закінчив: — я опинився тут.

Гість співчутливо поклав руку на плече бідного поета й мовив так:

— Нещасний поет! Але ви самі, голубе, в усьому винні. Не можна було вести себе з ним настільки невимушено й навіть нахабнувати. От ви й поплатилися, і треба ще сказати «спасибі», що все це обійшлося для вас порівняно дешево.

— Та хто ж він, врешті, такий? — збуджено вимахуючи кулаками, запитав Іван.

Гість поглянув на Івана і відповів запитанням:

— А ви не впадаєте у неспокій? Ми всі тут люди ненадійні... Викликів лікаря, уколів та зайвої метушні не буде?

— Ні, ні! — вигукнув Іван, — скажіть, хто він такий?

— Ну гаразд, — відповів гість і вагомо й виразно сказав: — Вчора на Патріарших ставах ви зустрілися із сатаною.

Іван не впав у неспокій, як і обіцяв, але був усе ж таки якнайсильнішим чином ошелешений.

— Не може цього бути! Його не існує.

— Змилюйтеся! Вже кому-кому, але не вам це говорити. Ви були, вочевидь, одним з перших, хто від нього постраждав. Сидите, як самі розумієте, в психіатричній лікарні, а все розводитеся про те, що його немає. Далекі, це дивно!

Спонтелічений Іван замовк. Гірка зморшка позначилася коло вуст гостя.

— Дивімося правді у вічі, — й гість повернув своє обличчя в бік нічного світила, що бігло крізь хмару. — І ви і я — божевільні, чого там відпиратися! Бачите, він вас вразив — і ви схибнулися, бо ж у вас, вочевидь, сприятливий для цього ґрунт. Але те, що ви оповідаєте, безсумнівно було насправді. Та це так незвично, що навіть Стравінський, геніальний психіатр, вами, звичайно, не повірив. Він дивився вас? (Іван кивнув). Ваш співрозмовник був і в Пілата, і на сніданку в Канта, а тепер він відвідав Москву.

— Та він тут чорт зна чого накоїть! Як-небудь його треба впіймати? — не зовсім впевнено, але все ж підняв голову в новому Іванові попередній, ще не остаточно добитий Іван.

— Ви вже спробували, й доста з вас, — іронічно озвався гість, — іншим теж пробувати не раджу. А що накоїть, це вже будьте певні. Ах, ах! Але до чого ж мені прикро, що зустрілися з ним ви, а не я!

— А навіщо він вам знадобився?

Гість довго журився й смикався, але врешті заговорив:

— Бачите, яка дивовижна історія, я сиджу тут через те, що й ви, саме через Понтія Пілата, — тут гість лякливо озирнувся й сказав: — Річ у тім, що рік тому я написав про Пілата роман.

— Ви — письменник? — зацікавлено спитав поет.

Гість потемнів на виду й пригрозив Іванові кулаком, потім сказав:

— Я — майстер, — він зробився суворим і вийняв з кишені халата геть засмальцьовану чорну шапчину з вишитою на ній жовтим шовком літерою «М». Він одягнув цю шапчину й показався Іванові і в профіль і у фас, аби довести, що він — майстер. — Вона власноруч зшила її мені, — таємничо додав він.

— А як ваше прізвище?

— У мене немає більше прізвища, — з похмурим презирством відповів дивний гість, — я відмовився від нього, як і взагалі від усього в житті. Забудьмо про нього.

— То ви хоча б про роман розкажіть, — делікатно попросив Іван.

— Будь ласка. Історія моя, дійсно, не зовсім звичайна, — почав гість.

...Історик за фахом, він ще два роки тому працював в одному з московських музеїв, а крім того, займався перекладами.

— З якої мови? — з цікавістю поспитав Іван.

— Я знаю п'ять мов, окрім рідної, — відповів гість, — англійську, французьку, німецьку, латину й грецьку. Ну, трохи ще читаю італійською.

— Ти ба! — заздрісно шепнув Іван.

Жив історик самотою, не маючи ніде рідних і майже не маючи знайомих у Москві. І, уявіть, одного разу виграв сто тисяч рублів.

— Уявіть мій подив, — шепотів гість у чорній шапчині, — коли я встромив руку в кошик з брудною білизною і дивлюся: на ній той самий номер, що й у газеті! Облігацію, — пояснив він, — мені в музеї дали.

Вигравши сто тисяч, загадковий гість Івана вчинив так: накупив книг, покинув свою кімнату на М'ясницькій...

— Уу, клята діра! — прогарчав гість.

...і винаймив у забудовника в провулку поблизу Арбату...

— Ви знаєте, що таке — забудовники? — спитав гість у Івана й зараз же пояснив: — Це нечисленна група шахраїв, котра певним чином уціліла в Москві...

Винаймив у забудовника дві кімнати у підвалі маленького будиночка в садку. Службу в музеї покинув і почав створювати роман про Понтія Пілата.

— Ах, це був золотий вік, — виблискуючи очима, шепотів оповідач, — цілковито окреме помешкання, й ще передпокій, і в ньому раковина з водою, — чомусь із особливою гордістю підкреслив він, — маленькі віконця над самим пішоходом, що проводив од хвіртки. Навпроти, за чотири кроки, під парканом, бузок, липа і клен. Ах, ах, ах! Взимку я дуже рідко бачив у віконці чий-небудь чорні ноги й чув порипування снігу під ними. І в печі у мене завжди палахкотів вогонь! Але раптово настала весна, й крізь мутні шиби побачив я спершу голі, а потім зодягнені в зелень куці бузку. І от тоді, минулої весни, трапилося дещо більш захоплююче, аніж отримання ста тисяч рублів. А це, погодьтеся, величезна сума грошей!

— Це правда, — визнав Іван, що уважно слухав.

— Я відкрив віконця й сидів у другій, зовсім малесенькій кімнаті, — гість почав відмірювати руками, — так... ось диван, а навпроти другий диван, а поміж ними столик, і на ньому прекрасна нічна лампа, а до віконця ближче книги, тут маленький письмовий столик, а в першій кімнаті — величезна кімната, чотирнадцять метрів, — книги, книги й пічка. Ах, яка в мене була обстановка! Незвичайно пахне бузок! І голова моя ставала легкою від втоми, й Пілат добігав кінця.

— Біла мантія, червоний підбій! Розумію! — вигукував Іван.

— Саме так! Пілат добігав кінця, до кінця, і я вже знав, що останніми словами роману будуть: «... П'ятий прокуратор Іудеї, вершник Понтій Пілат».

Ну, натурально, я виходив гуляти. Сто тисяч — величезна сума, і у мене був чудовий сірий костюм. Або вирушав обідати до якогось дешевого ресторану. На Арбаті був дивовижний ресторан, не знаю, чи існує він тепер.

Тут очі гостя широко розплющились, і він продовжував шепотіти, дивлячись на місяць:

— Вона несла в руках відразливі, тривожні жовті квіти. Чорт їх зна, як їх зовуть, але вони перші чомусь з'являються в Москві. І ці квіти дуже ясно вирізнялися на чорному її весняному пальті. Вона несла жовті квіти! Негарний колір. Вона повернула з Тверської у провулок і тут обернулася. Ну, Тверську ви знаєте? По Тверській йшли тисячі людей, але я вас запевняю, що побачила вона мене одного й подивилася не те щоб тривожно, а якось навіть хворобливо. І мене вразила не стільки її краса, скільки незвичайна, ніким не бачена самотність в очах!

Скоряючись цьому жовтому знакові, я теж звернув у провулок і пішов їй услід. Ми йшли по кривому, нудному провулку безмовно, я з одного боку, вона з іншого. І не було, уявіть, у провулку ані душі. Я мучився, бо мені здалося, що з нею треба говорити, й тривожився, що я не вимовлю жодного слова, а вона піде, і я ніколи більше її не побачу...

І, уявіть, несподівано заговорила вона:

— Чи подобаються вам мої квіти?

Я добре пам'ятаю, як пролунав її голос, низький досить-таки, але зі зривами, і, як це не безглуздо, здалося, що луна вдарила в провулку і відбилася від жовтої брудної стіни. Я швидко перейшов на її бік і, підходячи до неї, відповів:

— Ні.

Вона подивилася на мене здивовано, а я раптом, і зовсім несподівано, збагнув, що я все життя любив саме цю жінку! От так штука, га? Ви, звісно, скажете, божевільний?

— Нічого я не кажу, — вигукнув Іван і додав: — Благаю, далі!

І гість продовжував:

— Еге ж, вона поглянула на мене здивовано, а потім, подивившись, запитала так:

— Ви взагалі не любите квітів?

У голосі її була, як мені здалося, ворожість. Я йшов з нею поряд, намагаючись іти в ногу, і, на мій подив, зовсім не почував себе ніяково.

— Ні, я люблю квіти, тільки не такі, — сказав я.

— А які?

— Я троянди люблю.

Тут я пошкодував про те, що це сказав, бо вона винувато посміхнулася й кинула свої квіти в ривчак. Трохи розгубившись, я все ж таки підняв їх і подав їй, та вона, усміхнувшись, відштовхнула квіти, і я поніс їх в руках.

Так йшли мовчки якийсь час, поки вона не вийняла у мене з рук квіти, не кинула їх на бруківку, тоді взялася своєю рукою в чорній рукавичці під мою, і ми пішли поряд.

— Далі, — мовив Іван, — і не опускайте, будь ласка, нічого.

— Далі? — перепитав гість, — що ж, далі ви могли б і самі вгадати. — Він раптом витер несподівану сльозу правим рукавом і продовжував: — Кохання вискочило перед нами, як з-під землі вискакує убивця у провулку, і вразило нас відразу обох! Так вражає блискавка, так вражає фінський ніж!

Вона ж, втім, стверджувала згодом, що це не так, що любили ми, звісно, одне одного дуже давно, не знаючи одне одного, ніколи не бачивши, і що вона жила з іншою людиною, і я там тоді... з цією, як її...

— З ким? — запитав Бездомний.

— З цією... ну... цією, ну... — відповів гість і заклацав пальцями.

— Ви були одружені?

— Авжеж, от я й клацаю... На цій... Вареньці, Манечці.... ні, Вареньці... ще сукня смугаста... музей... втім, я не пам'ятаю.

Так ось, вона говорила, що з жовтими квітами в руках вона вийшла того дня, аби я нарешті її знайшов, і що коли б цього не сталося, вона отруїлася б, тому що життя її пусте.

Так, кохання вразило нас миттєво. Я це знав уже того таки дня, за годину, коли ми опинилися, не помічаючи міста, коло Кремлівської стіни на набережній.

Ми розмовляли так, ніби розлучилися вчора, ніби знали одне одного багато років. На другий день ми змовилися зустрітися там само, на Москві-ріці, й зустрілися. Травневе сонце світило нам, і скоро, скоро стала ця жінка моєю таємною дружиною.

Вона приходила до мене щодня, а чекати її я починав від ранку. Очікування це полягала в тому, що я переставляв на столі предмети. За десять хвилин я сідав до віконця, і починав прислухатися, чи не гримне старенька хвіртка.

Вона проходила у хвіртку один раз, а биттів серця перед тим я переживав не менш десяти. Я не брешу. А потім, коли надходив її час, і стрілка показувала полудень, воно навіть не переставало битися доти, доки без стуку, майже зовсім безшумно, не рівнялися з вікном туфлі з чорними замшевими накладками-бантами, стягнутими сталевими застілками.

Іноді вона жартувала і, затримавшись біля другого віконця, стукала носком у шибку. Я тієї ж миті опинявся біля цього вікна, але шезала туфля, чорний шовк, що затуляв світло, шезав, і я йшов їй відчиняти.

Ніхто не знав про наш зв'язок, у цьому я вас запевняю, хоча ніколи й не буває. Не знав її чоловік, не знали знайомі. У старенькому особнячку, де мені

належав цей підвал, знали, звичайно, бачили, що до мене приходять якась жінка, та імені її не знали.

— А хто вона така? — запитав Іван, надзвичайно зацікавлений любовною історією.

Гість зробив жест, який означав, що він ніколи і нікому цього не скаже, і провадив свою оповідь далі.

Іван дізнався, що гість його й таємна дружина вже в перші дні свого зв'язку прийшли до висновку, що зіштовхнула їх на розі Тверської та провулку сама доля й що створені вони одне для одного навіки.

Іван дізнався з оповіді гостя, як проводили день закохані. Вона приходила й першим ділом одягала фартух, і у вузькому передпокої, де знаходилася та сама раковина, якою гордився чомусь бідолашний хворий, на дерев'яному столі запалювала гасника, й готувала сніданок, і накривала його в першій кімнаті на овальному столі. Коли йшли травневі грози й повз підсліпуваті вікна шумно котилася у підворіття вода, загрожуючи залити останній притулок, закохані розпалювали піч і пекли в ній картоплю. Від картоплі валувала пара, чорне картопляне лушпиння бруднило пальці. У підвальчику лунав сміх, дерева в саду скидали з себе після дощу зламані гілочки, білі китиці. Коли закінчилися грози й настало задушливе літо, у вазі з'явилися довгоочікувані й обома улюблені троянди.

Той, хто називав себе майстром, працював, а вона, затопивши у волосся тонкі з гостро відточеними нігтями пальці, перечитувала написане, а перечитавши, шила ось цю саму шапчину. Інколи вона сиділа навпочіпки біля долішніх полиць або стояла на стільчику коло горішніх і ганчіркою витирала сотні запилюжених корінців. Вона віщувала славу, вона квапила його й ось тут стала називати майстром. Вона очікувала на ці обіцяні вже останні слова про п'ятого прокуратора Іудеї, співуче й голосно повторювала окремі фрази, які їй подобалися, і говорила, що в цьому романі її життя.

Він був дописаний у серпні місяці, був відданий якійсь невідомій друкарці, й та передрукувала його у п'яти примірниках. І, нарешті, настала пора, коли довелося полишити таємний прихисток і вийти в життя.

— І я вийшов у життя, тримаючи його в руках, і тоді моє життя закінчилося, — прошепотів майстер і понурив голову, і довго гойдалася смутна чорна шапчина з жовтою літерою «М». Він повів далі свою оповідь, але та стала дещо безладною. Можна було зрозуміти тільки одне, що тоді з гостем Івана трапилася якась катастрофа.

— Я вперше потрапив у світ літератури, але тепер, коли все вже закінчилося й загибель моя очевидна, згадую про нього з жахом! — урочисто прошепотів майстер і звів руку. — Так, він надзвичайно вразив мене, ах, як вразив!

— Хто? — ледь чутно шепнув Іван, побоюючись перебивати схвильованого оповідача.

— Та редактор, я ж кажу, редактор. Так, отож він прочитав. Він дивився на мене так, начебто в мене шока була роздута флюсом, якимось косував у куток і навіть знічено хихикнув. Він без потреби м'яв манускрипт і крєктав. Питання, які він мені задавав, видалися мені божевільними. Не кажучи нічого по суті роману, він запитував мене про те, хто я такий і звідкіля я взявся, чи давно пишу й чому про мене нічого не було чути раніше, і навіть задав, як на мене, цілком ідіотське запитання: хто це мене напоумив написати роман на таку дивну тему?

Врешті, він мені набрид, і я запитав його попросту, чи друкуватиме він роман чи ні.

Тут він заметушився, почав щось мимрити і заявив, що особисто вирішити це питання він не може, що з моїм твором повинні ознайомитися інші члени редакційної колегії, а саме критики Латунський і Аріман та літератор Мстислав Лаврович. Він прохав мене прийти за два тижні.

Я прийшов за два тижні, і мене прийняла якась дівуля зі скошеними до носа від постійної брехні очима.

— Це Лапшеннікова, секретар редакції, — посміхнувшись, сказав Іван, який добре знав той світ, що його так гнівно описував його гість.

— Можливо, — одрізав той, так от від неї я одержав свій роман, уже добряче засмальцьований і зашарпаний. Намагаючись не потрапляти своїми очима в мої, Лапшеннікова повідомила мені, що редакція забезпечена матеріалами на роки вперед і що тому питання про друкування мого роману, як вона висловилась, відпадає.

— Що я пам'ятаю після цього? — бурмотів майстер, потираючи скроню, — ага, облетіли червоні пелюстки на титульному аркуші та ще очі моєї подруги. Так, ці очі я пам'ятаю.

Оповідання Іванового гостя ставало все заплутанішим, дедалі більше наповнювалося якимись недомовками. Він говорив щось про косий дощ і відчай у підвальному притулку, про те, що ходив кудись іще. Пошепки вигукував, що він її, яка штовхала його на боротьбу, анітрохи не звинувачує, о ні, не звинувачує!

— Пам'ятаю, пам'ятаю цей клятий вкладний аркуш до газети, — бурмотів гість, маюючи двома пальцями рук у повітрі газетний аркуш, і Іван здогадався з подальших плутаних фраз, що якийсь інший редактор надрукував великий уривок з роману того, хто називав себе майстром.

За словами його, пройшло не більше двох днів, як в іншій газеті з'явилася стаття критика Арімана, котра називалася «Ворог під крилом редактора», в якій говорилося, що Іванів гість, користаючи з безтурботності й невігластва редактора, зробив спробу протягнути в друк апологію Ісуса Христа.

— А, пам'ятаю, пам'ятаю! — вигукнув Іван. — Але я забув, як ваше прізвище!

— Облишмо, повторюю, моє прізвище, його немає більше, — відповів гість. — Діло не в ньому. Через день в іншій газеті за підписом Мстислава Лавровича виявилася інша стаття, де автор її пропонував ударити і міцно вдарити, по пілатчині й тому богомазові, який надумав протягнути (знову це прокляте слово!) її до друку.

Остовпівши від цього слова «пілатчина», я розгорнув третю газету. Тут було дві статті: одна — Латунського, а друга — підписана літерами «Н. Е.». Запевняю вас, що творіння Арімана й Лавровича могли вважатися жартом у порівнянні з тим, що написав Латунський. Достатньо вам сказати, що називалася стаття Латунського «Войовничий старообрядник».

Іван якось присоромлено покректав, але нічого не сказав.

— Почалися зовсім безрадні дні. Роман був написаний, більше робити було нічого, і ми обоє жили тим, що сиділи на килимку коло печі й дивилися у вогонь. Утім, тепер ми частіше розлучалися, ніж раніше. Вона стала ходити на прогулянки. А зі мною трапилася оригінальність, як нерідко бувало в моєму житті... В мене несподівано з'явився приятель. Так, так, уявіть собі, я взагалі не схильний сходитися з людьми, наділений чортовою дивакватістю: сходжуся з людьми важко, недовірливий, підозріливий. Так, але чим, власне кажучи, він мене привабив? Річ у тім, що загалом людина без сюрпризу всередині, у своїй шухляді, нецікава. Такий сюрприз у своїй шухляді Алоїзій (ага, я забув сказати, що мого нового знайомого звали Алоїзій Могарич) — мав. Власне, ніде до цього я не зустрічав і впевнений, що ніде не стріну людини такого розуму, яким був наділений Алоїзій. Якщо я не розумів сенсу якого-небудь допису в газеті, Алоїзій пояснював мені його буквально за одну хвилину, причому видно було, що пояснення це йому не вартувало анічогісінько. Те ж саме з життєвими явищами й питаннями. Але цього було мало. Скорив мене Алоїзій своєю пристрасстю до літератури. Він не заспокоївся доти, поки не впрохав мене прочитати йому мій роман увесь від дошки до дошки, причому про роман він відгукнувся дуже схвально, але з вражаючою точністю, начебто будучи присутнім при цьому, розповів усі зауваження редактора стосовно цього роману. Він поціляв із ста разів сто разів. Крім того, він достеменно пояснив мені, і я здогадувався, що це непомильно, чому мій роман не міг бути надрукований. Він прямо казав: розділ такий-то йти не може...

Статті не припинялися. Над першими з них я сміявся. Але чим більше їх з'являлося, тим більше змінювалося моє ставлення до них. Другою стадією була стадія здивування. Щось напрочуд фальшиве й невпевнене відчувалося буквально в кожному рядку цих статей, попри їхній грізний і впевнений тон. Мені все здавалося, — і я не міг від цього позбутись, — що автори цих статей говорять не те, що вони хочуть сказати, і що їхній гнів спричинений саме

чим. А згодом, уявіть собі, настала третя стадія — страху. Ні, не страху цих статей, зрозумійте, а страху перед іншими, що зовсім не стосувалися до них чи роману, речами.

Так, приміром, я став боятися темряви. Словом, почалася стадія психічного захворювання. Варто мені було перед сном загасити лампу в маленькій кімнаті, як мені здавалося, що через віконце, хоча воно й було зачинене, вповзає якийсь спрут з дуже довгими і холодними шупальцями і спати мені довелось з вогнем.

Моя кохана дуже змінилася, схудла й зблідла, перестала сміятися й усе прохала вибачити їй за те, що вона пораяла мені, аби я надрукував уривок. Вона благала мене не боятися нічого. Вона казала, щоб я покинув усе, поїхав на південь до Чорного моря, витратив на цю поїздку всі, що залишились від ста тисяч гроші.

Вона дуже наполягала, а я, щоб не сперечатися (щось підказувало мені, що не доведеться їхати до Чорного моря), обіцяв їй це зробити днями. Та вона сказала, що сама візьме мені квиток. Тоді я вийняв усі свої гроші, тобто близько десяти тисяч рублів, і віддав їй.

Це було присмерком, в середині жовтня. І вона пішла. Я ліг на диван і заснув, не запалюючи лампи. Прокинувся я од відчуттям, що спрут поруч. Намацуючи в темряві, я ледве зумів запалити лампу. Кишеньковий годинник показував другу годину ночі. Я ліг захворюючи, а прокинувся хворим. Мені раптом здалося, що осіння пільма видавить шибки, увіллється до кімнати і я захлинуся в ній, мов у чорнилі. Я став людиною, яка вже не володіє собою. Я боровся з собою, немов безумний. У мене стало сили дістатися до печі й розпалити у ній дрова. Коли вони затріщали й заслінка застукотіла, мені начебто стало трохи легше. Я кинувся до передпокою і там запалив світло, знайшов пляшку білого вина, відкоркував її й став пити вино з горлечка. Я відкрив заслінку, так що жар почав обпалювати мені обличчя й руки, і шепотів:

— Згадайся, що зі мною трапилася біда. Прийди, прийди, прийди!

Але ніхто не йшов. У печі ревіло полум'я, по вікнах періщив дощ. Тоді трапилося останнє. Я дістав з шухляди столу важкі списки роману й чернеткові зшитки і почав їх палити. Це страшенно важко робити, тому що списаний папір горить неохоче. Ламаючи нігті, я роздирав зшитки, стійма вкладав їх між полінами й коцюбою тіпав аркуші. Попіл часами долав мене, дусив полум'я, але я боровся з ним, і роман, вперто чинячи спротив, усе ж гинув. Знайомі слова миготіли переді мною, пожовть нестримно здіймалася знизу вгору сторінками, але слова все-таки проступали й на ній. Вони пропадали тільки тоді, коли папір чорнів і я коцюбою несамовито добивав їх.

У цей час у вікно хтось став шкребтися тихо. Серце моє стрибнуло, і я, затопивши останній зшиток у вогонь, метнувся відчиняти. Цегляні сходинок

вели з підвалу до дверей надвір. Спотикаючись, я підбіг до них і тихо запитав:

— Хто там?

І голос, її голос, відповів мені:

— Це я.

Не тямлячи як, я дав собі раду з ланцюгом і ключем. Як тільки вона ступила досередини, вона припала до мене, вся мокра, з мокрими щоками й розбурханим волоссям, тремтяча. Я міг вимовити лише одне слово:

— Ти... ти? — і голос мені увірвався, й ми побігли вниз. Вона вивільнилася у передпокої від пальта, і ми швидко увійшли до першої кімнати. Тихо зойкнувши, вона голіруч викинула з печі на підлогу останнє, що там залишалося, пачку, котра зайнялася знизу. Дим наповнив кімнату тієї ж миті. Я ногами затоптав вогонь, а вона впала на диван і заплакала невимримо й судомно.

Коли вона втихла, я сказав:

— Я зненавидів цей роман, і я боюся. Я хворий. Мені страшно.

Вона підвелася й заговорила:

— Боже, який ти хворий. За віщо це, за віщо? Але я тебе врятую, я тебе врятую. Що ж це таке?

Я бачив її спухлі від диму й плачу очі, відчував, як холодні руки гладять мені чоло.

— Я тебе вилікую, вилікую, — бурмотіла вона, впираючись мені в плечі, — ти відновиш його. Чому, чому я не залишила в себе один примірник!

Вона вишкірилася од люті, щось ще говорила нерозбірливо. Потому, стиснувши уста, вона взялася збирати й розправляти обгорілі аркуші. Це був якийсь розділ із середини роману, не пам'ятаю який. Вона ретельно склала обгорілі аркуші, загорнула їх у папір, перев'язала стрічкою. Всі її дії показували, що вона сповнена рішучості й що вона оволоділа собою.

Вона зажадала дати їй вина і, випивши, заговорила спокійніше.

— Ось як доводиться платити за брехню, — говорила вона, — й більше я не хочу брехати. Я залишилася б у тебе й зараз, але мені не хочеться це робити в такий спосіб. Я не хочу, аби в нього назавжди залишилося в пам'яті, що я втекла від нього вночі. Він не заподіяв мені ніколи ніякого зла. Його викликали раптово, у них на заводі пожежа. Та він невдовзі повернеться. Я все з'ясую з ним завтра вранці, скажу, що я люблю іншого, і назавжди повернуся до тебе. Скажи мені, ти, можливо, не хочеш цього?

— Бідолашна моя, бідолашна, — сказав я їй, — я не допущу, щоб ти це вчинила. Зо мною буде нехороше, і я не хочу, щоб ти гинула разом зі мною.

— Лише ця причина? — запитала вона і наблизилася свої очі до моїх.

— Лише ця.

Вона вкрай пожвавішала, припала до мене, звиваючись навколо моєї шиї, і промовила:

— Я гину разом з тобою. Вранці я буду в тебе.

І от, останнє, що я пам'ятаю в моєму житті, це — смужку світла з мого передпокою, і в цій смужці світла розвіяне пасмо, її берет і її сповнені рішучості очі. Ще пам'ятаю чорний силует на порозі надвірних дверей і білий згорток.

— Я провів би тебе, але я вже не в силі йти один назад, я боюся.

— Не бійся. Потерпи кілька годин. Завтра вранці я буду в тебе. — Це й були її останні слова в моєму житті.

Те, про що розповідав хворий на вухо, вочевидь, дуже хвилювало його. Судома раз від разу перебігала його обличчям. В очах йому плавав і метався страх і лють...

— Але ви можете видужати... — несміло мовив Іван.

— Я невиліковний, — спокійно відповів гість. — Ага, так на чому, пак, я зупинився? Мороз, ці летючі трамваї. Я знав, що ця клініка вже відкрилася, й через усе місто пішки подався до неї. Безумство! За містом я, напевне, замерзнув би, але мене врятував випадок. Щось поламалося у вантажівці, я підійшов до водія, це було за чотири кілометри від застави, і, на мій подив, він пожалів мене. Машина йшла сюди. І він повіз мене. І ось четвертий місяць я тут.

— Скажіть мені, а що було далі з Іешуа й Пілатом, — попросив Іван, — благаю, я хочу знати.

— Ах, ні, ні, — болісно смикнувшись, відповів гість, — я згадати не можу без дрожу мій роман. А ваш знайомий з Патріарших зробив би це краще за мене. Спасибі за розмову. До побачення.

І раніше, ніж Іван отямився, закрилися ґрати з тихим дзвоном, і гість зник.

Розділ 14. Слава півневі!

Глузд фіндиректора за розум завертав. Зовні нісся рівний гомін. Публіка потоками вилівалася з будинку Вар'єте на вулицю. До слуху фіндиректора, що надзвичайно загострився, раптом долинула виразна міліцейська трель. Вже сама по собі вона ніколи не провіщає нічого приємного. А коли вона повторилася і до неї на допомогу доєдналася інша, більш владна і тривала, а потім приєдналося і виразно чутне гоготіння, і навіть якесь атукання, фіндиректор одразу зрозумів, що на вулиці зчинилося ще щось скандальне й капосне. І що це, як би не хотілося відмахнутися від нього, перебуває в найтіснішому зв'язку з огидним сеансом, влаштованим чорним магом і його помічниками. Проникливий фіндиректор анітрошки не помилився.

Щойно він поглянув у вікно, яке виходить на Садову, обличчя його перекривилося, і він не прошепотів, а прошипів:

— Я так і знав!

У яскравому світлі потужних вуличних ліхтарів він побачив на тротуарі внизу під собою даму в одній сорочці і панталонах фіолетового кольору. На голові в дами, щоправда, був капелюшок, а в руках парасолька.

Ця дама, яка перебувала в стані цілковитого збентеження, то присідала, то поривалася кудись бігти, а навколо неї юрмився збуджений натовп, видаючи той самий регіт, від якого у фіндиректора мурашки по спині забігали. Біля дами кидався на всі боки якийсь громадянин і здирав із себе літнє пальто, а від хвилювання ніяк не міг впоратися з рукавом, у якому застрягла рука.

Лементи й ревучий регіт донеслися також з іншого місця — саме від лівого під'їзду, і, повернувши туди голову, Григорій Данилович побачив другу даму, у рожевій білизні. Та стрибнула з бруківки на тротуар, прагнучи сховатися в під'їзді, але публіка, що витікала, перекивала їй дорогу, і бідна жертва свого легкодумства й пристрасті до убрань, обманута фірмою поганого Фагота, мріяла тільки про одне — провалитися крізь землю. Міліціонер направлявся до нещасної, свердлячи повітря свистом, а за міліціонером поспішали якісь превеселі молоді люди в кепках. Саме від них було чути отой регіт та атукання.

І тут йому здалося, що з-під дверей кабінету потягло раптом гнилуватою вогкістю. Дрож пройняла фіндиректора. А тут іще вдарив зненацька годинник і став бити північ. І навіть від бою годинника фіндиректора кинуло в дрож. Але зовсім у нього серце упало, коли він почув, що в замку дверей тихенько повертається англійський ключ. Вчепившись у портфель вологими, холодними руками, фіндиректор відчував, що коли ще якийсь час шурхотітиме в замковій шпарі, він не витримає і пронизливо закричить.

Нарешті двері піддалися чийось зусиллям, відчинилися, і до кабінету безшумно увійшов Варенуха.

Римському здалося, що світло в настільній лампі гасне і що письмовий стіл нахилиється. Римського наче хвиля крижана накрила, але, на щастя для себе, він переміг себе і не впав. У нього ще вистачило сил на те, щоб шепнути, але не крикнути:

— Допоможіть...

Варенуха, вартуючи двері, підстрибував біля них, подовгу застряючи в повітрі і погойдуючись у ньому. Скрюченими пальцями він махав убік Римського, сичав і чмокав, підморгував дівиці у вікні.

Та заспішила, усунула руду голову в кватирку, простягнула скільки могла руку, нігтями почала дряпати нижній шпінгалет і трясти раму. Рука її почала подовжуватися, як гумова, і вкрилася трупною зеленню. Нарешті зелені пальці мертвої обхопили голівку шпінгалета, повернули її, і рама почала відчинятися. Римський тихо скрикнув, притулився до стіни і портфель виставив вперед, як щит. Він розумів, що прийшла його загибель.

І в цей час радісний несподіваний крик півня долинув із саду, з того низького будинку за тиром, де тримали птахів, що брали участь у програмах. Горлатий дресирований півень сурмив, сповіщаючи, що до Москви зі сходу котиться світанок.

Дика лють спотворила обличчя дівичі, вона випустила хрипку лайку, а Варенуха біля дверей верескнув і впав з повітря на підлогу.

Сивий, мов сніг, без жодної чорної волосини старий, який недавно ще був Римським, підбіг до дверей, відстебнув гудзичок, відчинив двері і кинувся бігти темним коридором.

Тієї ж миті деренчлива машина, як вихор, летіла по кільцю Садової.

З-під скляного купола вокзалу зник кур'єрський і начисто пропав у темряві. З ним разом пропав і Римський.

Розділ 15. Сон Никанора Івановича

Неважко здогадатися, що товстун з багряною фізіономією, якого помістили в клініці в кімнаті № 119, був Никанор Іванович Босой.

Потрапив він, однак, до професора Стравінського не відразу, а побувавши попередньо в іншому місці.

Від іншого місця в Никанора Івановича залишилось у спогадає мало що. Пригадувався лише письмовий стіл, шафа і диван.

Там з Никанором Івановичем, у якого в очах якось мутилось від приливів крові і душевного збудження, вступили в бесіду, та бесіда вийшла якась дивна, плутана, а сказавши по правді, зовсім не вийшло [...].

Стало цілком зрозуміло, що Никанор Іванович ні до жодних бесід не придатний. Його вивели, помістили в окремі кімнаті, де він дещо втихомирився і лише молився і схлипував.

Увечері Никанора Івановича одвезли в клініку Стравінського. Тоді йому приснився сон, в основі якого, поза сумнівом, були його нинішні переживання. Почалося з того, що Никанорові Івановичу привиділося, ніби якісь люди з золотими трубами в руках підводять його, і дуже урочисто, до великих лакованих дверей. Поблизу цих дверей супутники заграли нібито туш Никанорові Івановичу, а тоді голосний бас з неба весело мовив:

— Ласкаво просимо, Никаноре Івановичу! Здавайте валюту.

Вкрай здивований, Никанор Іванович побачив над собою чорний гучномовець.

Тоді він чомусь опинився в театральній залі, де під золоченою стелею сяяли кришталеві люстри. Здивувало Никанора Івановича те, що вся публіка було однієї статі — чоловічої і вся чомусь з бородами. З куліс тут вийшов артист в смокінгу, гладко виголений і причесаний на пробор, молодий і з дуже приємними рисами обличчя. Публіка в залі пожвавішала, і вся повернулася до сцени. Артист підійшов до сцени і потер руки.

— Отож, наступний номер нашої програми — Никанор Іванович Босой, голова будинкового комітету і завідувач дієтичної їдальні. Просимо Никанора Івановича!

В очі йому знизу й спереду вдарило світло кольорових ламп, від чого відразу поринув у темін зал з публікою.

— Ну ж, Никаноре Івановичу, покажіть приклад, — сердечно мовив молодий артист, — і здавайте валюту [...].

Розділ 16. Страта

Сонце вже схилялося над Лисою Горою, і була ця гора оточена подвійним оточенням.

Та кавалерійська ала, що перетнула шлях прокураторові близько полудня, рясю вийшла до Хевронських воріт міста. Шлях для неї вже був приготований. Піхотинці каппадокійської когорти відтиснули на узбіччя стовпська людей, мулів та верблюдів, і ала, рясючи й здіймаючи до неба білі стовпи пилу, вийшла на перехрестя, де сходилися дві дороги: південна, що вела до Віфлеєму, й північно-західна — до Яффи. Ала помчала північно-західною дорогою. Ті ж каппадокійці були розсипані обабіч дороги, й загодя вони зігнали з неї убік всі каравани, що поспішали на свято в Єршалаїм. Юрми богомольців стояли за каппадокійцями, полишивши свої тимчасові смугасті шатра, розкинуті просто на траві. Пройшовши близько кілометра, ала обігнала другу когарту Блискавичного легіону й першою підійшла, подолавши ще один кілометр, до підніжжя Лисої Гори. Тут вона спішилася. Командир розсипав алу на чоти, і вони оточили все підніжжя невисокого пагорба, залишивши вільним лише один підйом на нього з яфської дороги.

Перегодя за алою до пагорба підійшла друга когорта, піднялася на один ярус вище й вінцем оперезала гору. Врешті підійшла кентурія під командою Марка Щуробоя. Вона йшла, розтягнена двома ланцюгами по узбіччях дороги, а між цими ланцюгами, під конвоєм таємної варти, їхали на візку троє засуджених з білими дошками на шиї, на кожній з яких було написано «Розбійник і бунтівник», двома мовами — арамейською та грецькою. За візком засуджених рухалися інші, вантажені свіжообтесаними стовпами з поперечинами, мотузками, заступами, відрами й сокирами. На цих візках їхали шестеро катів. За ними верхи їхали кентуріон Марк, начальник храмової сторожі Єршалаїму, і той самий чоловік у каптурі, з яким Пілат мав короткочасну нараду в затемненій кімнаті палацу. Замикав процесію ланцюг солдатів, а за ним уже йшло близько двох тисяч роззяв, які не злякалися пекельної спеки й бажали бути присутніми при цікавому видовищі.

Ала пропустила усіх в другий ярус, а друга кентурія нагору пропустила тільки тих, хто мав стосунок до страти, а потому, швидко маневруючи, розсіяла натовп довкола всього пагорба, так що той опинився поміж піхотним

оточенням нагорі й кавалерійським в долині. Тепер він міг бачити страту крізь нещільний ланцюг піхотинців...

Те, що було сказано, ніби за ланцюгом легіонерів не було жодної людини, не зовсім вірно. Якраз один чоловік був, але просто не всім його було видно. [...]

Муки чоловіка були настільки великими, що іноді він заговорював сам до себе.

— О, я дурень! — бурмотів він, розгойдуючись на камені від душевного болю й нігтями дряпаючи смагляві груди, — дурень, немудра жінка, боягуз! Стерво я, а не людина!

Він вмовкав, схиливши голову, потому, напившись із дерев'яної фляги теплої води, оживав знову й хапався то за ніж, захований під талліфом на грудях, то за шмат пергаменту, що лежав перед ним на камені поряд із паличкою й пляшечкою з тушшю.

На цьому пергаменті вже були накидані записи:

«Збігають хвилини, і я, Левій Матвій, перебуваю на Лисій Горі, а смерті все немає!»

Далі:

«Сонце хилиться, а смерті нема». Тепер Левій Матвій безнадійно записав гострою паличкою так:

«Боже! За що ти гніваєшся на нього? Пошли йому смерть». Записавши це, він безслізно схлипнув і знову нігтями зранив собі груди.

Звернувши свій зір до підніжжя пагорба, Левій прикипів до того місця, де стояв, розсипавшись, кавалерійський полк, і побачив, що там відбулися значні зміни. З височини Левію вдалося добре розгледіти, як солдати метушилися, висмикуючи списи із землі, як накидали на себе плащі, як коноводи бігли до шляху підтюпцем, ведучи на поводі вороних коней. Полк відходив, це було ясно. Левій, захищаючись від курави, що біла в обличчя, відпльовуючись, намагався збагнути, що б це мало значити, що кавалерія збирається відходити? Він перевів погляд вище й розгледів силуетку в багряній військовій хламиді, що підіймалася на місце страти. І тут від передчуття радісного кінця похололо серце колишнього збирача. Той, хто підіймався на гору о п'ятій годині страждань розбійників, був командир когорти, який прискакав з Єршалаїму в супроводі ординарця. Ланцюг солдатів за помахом Щуробоя розімкнувся, й кентуріон віддав честь трибунові. Той, відвівши Щуробоя вбік, щось прошепотів йому. Кентуріон повторно віддав честь і рушив до групи катів, що сиділи на каменях біля підніжжя стовпів. Трибун же попрямував до того, хто сидів на триногому дзиглику, і той ввічливо піднявся назустріч трибунові. І йому щось неголосно мовив трибун, і вони удвох підійшли до стовпів. До них приєднався й начальник храмової сторожі.

Щуробій, гидливо зиркнувши скося на брудне ганчір'я, що лежало на землі коло стовпів, ганчір'я, котре було нещодавно одягом злочинців, від якого відмовилися кати, відкликав двох із них і наказав:

— За мною!

З найближчого стовпа лунала хрипка безглузда пісенька. Підвішений на ньому Гестас до кінця третьої години страти збожеволів від мух і сонця, й тепер тихо наспівував щось про виноград, але головою, покритою чалмою, все ж зрідка похитував, і тоді мухи мляво здіймалися з його обличчя й поверталися на нього знову.

Дісмас на другому стовпі страждав більше, ніж двоє інших, бо його не долало забуття, і він хитав головою часто й мірно, то вправо, то вліво, аби вухом вдаряти до плеча.

Найщасливішим з-між них був Іешуа. На першій же годині він почав непритомніти, а потім впав у забуття, звисивши голову в розмотаній чалмі. Мухи й гедзі через те цілком обліпили його, так що лице його зникло під чорною воружкою масою. В пахвині, й на животі, й під пахвами сиділи жирні гедзі й смоктали жовте оголене тіло.

Скоряючись рухам людини в каптурі, один з катів узяв списа, а другий приніс до стовпа відро й губку. Перший з катів підняв списа й постукав ним спершу по одній, потім по другій руці Іешуа, витягнутих і прив'язаних путами до поперечини стовпа. Тіло з випнутими ребрами здригнулося. Кат провів кінцем списа по животі. Тоді Іешуа підвів голову, й мухи з гудінням знялися, і відкрилося обличчя повішеного, розпухле від укусів, із набряклими очима, невпізнанне обличчя.

Розліпивши повіки, Га-Ноцрі глянув униз. Очі його, зазвичай ясні, тепер були каламутні.

— Га-Ноцрі! — мовив кат.

Га-Ноцрі ворухнув спухлими губами й озвався хрипким розбійницьким голосом:

— Чого тобі треба? Навіщо підійшов ти до мене?

— Пий! — мовив кат, і просякнута водою губка на кінці списа піднялася до вуст Іешуа. Радість зблиснула в того в очах, він припав до губки й пожадливо став вбирати вологу. З сусіднього стовпа долинув голос Дісмаса:

— Несправедливість! Я такий самий розбійник, як і він.

Дісмас напружився, але поворухнутися не зміг, руки його в трьох місцях на поперечині тримали кільця пут. Він втягнув живіт, нігтями уп'явся в кінці поперечини, голову тримав оберненою до стовпа Іешуа, злість палала в очах Дісмаса.

Хмара пилу накрила майданчик, сильно стемніло. Коли пил віднесло, кентуріон гукнув:

— Мовчати на другому стовпі!

Дісмас вмовк. Іешуа відірвався від губки і, намагаючись, аби голос його звучав лагідно й переконливо, і не досягши цього, хрипко попрочав у ката:

— Дай попити йому.

Ставало дедалі темніше. Хмара залила вже півнеба, рвучись до Єршалаїму, білі киплячі оболочки мчали попереду напоєної чорною вологою і вогнем хмари. Зблиснуло й ударило над самим пагорбом. Кат зняв губку зі списа.

— Слав великодушного ігемона! — урочисто шепнув він і тихенько вколов Іешуа в серце. Той здригнувся, прошепотів:

— Ігемон...

Кров побігла по його животі, нижня щелепа судомно здригнулася, й голова його обвисла.

За другим громовим ударом кат уже напував Дісмаса й з тими ж словами:

— Слав ігемона! — убив і його.

Збожеволілий Гестас налякано скрикнув, як тільки кат опинився побіля нього, та коли губка торкнулася його вуст, прогарчав щось і вчепився у неї зубами. За кілька секунд обвисло і його тіло, наскільки дозволяли пута.

Чоловік у каптурі йшов услід катові й кентуріону, а за ним начальник храмової сторожі. Зупинившись коло першого стовпа, чоловік у каптурі уважно огледів закривавленого Іешуа, торкнув білою рукою ступню й мовив супутникам:

— Мертвий.

Те ж повторилося й коло двох інших стовпів. Після цього трибун дав знак кентуріонові й, повернувшись, пішов з верхівки разом з начальником храмової сторожі й чоловіком у каптурі. Запали сутінки, й блискавиці краляли чорне небо. З нього раптом сипонуло вогнем, і крик кентуріона: «Знімай ланцюг!» — потонув у гуркоті. Щасливі солдати кинулися бігти з пагорба, одягаючи шоломи. Питьма закрила Єршалаїм.

Злива ринула раптово й захопила кентурії на півдорозі з пагорба. Вода обрушилася так страшно, що, коли солдати бігли донизу, їм навздогін вже летіли вируючі потоки. Солдати ковзали й падали на розмоклій глині, поспішаючи на рівну дорогу, по якій — вже ледь видима крізь пелену води — відходила до Єршалаїму вщент вимокла кіннота. За кілька хвилин у димному вариві грози, води й вогню на пагорбі зостався лишень один чоловік. Потрясаючи вкраденим ножем, зриваючись зі слизьких уступів, чіпляючись за щобудь, іноді повзучи на колінах, він квапився до стовпів. Він то пропадав у цілковитій млі, то раптом його осявало трепетне світло.

Дорвавшись до стовпів, уже по щиколотку в воді, він здер із себе важкий, набряклий водою талліф, зостався в одній сорочці й припав до ніг Іешуа. Він перерізав мотузки на гомілках, піднявся на нижню поперечину, обняв Іешуа й вивільнив руки від горішніх пут. Голе вогке тіло Іешуа налягло на

Левія й повалило його на землю. Левій зараз же хотів завдати його на плечі, але якась думка зупинила його. Він залишив на землі у воді тіло із закинutoю головою й розкинутими руками й побіг на ногах, що роз'їжджалися в глиняній жижі, до інших стовпів. Він перерізав мотузки й на них, і два тіла повалилися на землю.

Минуло кілька хвилин, і на верхівці пагорба залишилися тільки двоє цих тіл та три порожні стовпи. Вода біла й перевертала ці тіла. Ані Левія, ані тіла Іешуа на верхівці пагорба в цей час уже не було.

Розділ 17. Неспокійний день. Невдачливі візитери

Вранці в п'ятницю, тобто наступного дня після триклятого сеансу, весь особовий склад службовців Вар'єте не були при справі на своїх місцях, а всі сиділи на підвіконнях вікон, що виходили на Садову, і дивилися на те, що коїться під стіною Вар'єте. Під цією стіною в два ряди тулилася багатотисячна черга, хвіст якої був на Курінській площі.

Черга була схвильованою, привертала увагу сторонніх громадян і займалась обговоренням захоплюючих оповідок про вчорашній набачений сеанс чорної магії.

До десятої години ранку черга тих, хто був спраглий квитків так спухла, що про неї дійшли чуттки до міліції, і з дивовижною швидкістю були надіслані як піші, так і кінні наряди, які цю чергу до певної міри впорядкували.

Це було ззовні, а зсередини Вар'єте теж було не все гаразд. З раннього ранку почали дзвонити й дзвонити безперервно телефони в кабінеті Лиходеева, в кабінеті Римського, в бугалтерії, в касі і в кабінеті Варенухи [...].

Розділ 18. Невдачливі візитери

В той самий час з плацкартного м'якого вагона № 9 київського поїзда, що прийшов до Москви, серед інших вийшов пасажир з маленьким фібровим чемоданчиком в руці. Пасажир цей був не хто інший, як дядько покійного Берліоза, Максиміліан Андрійович Поплавський, економіст-плановик, що мешкав у Києві на колишній інститутській вулиці. Причиною поїздки Максиміліана Андрійовича в Москву стала одержана позавчора пізно увечері телеграма такого змісту: "Мене щойно зарізало трамваєм на Патріарших. Похорон п'ятницю, третя пополуноді. Приїзди. Берліоз".

Належить відкрити одну таємницю Максиміліана Андрійовича. Хто б сперичався, йому було жаль племінника дружини, що загинув в розквіті літ. Але, звичайно, як чоловік діловий, він розумів, що ніякої потреби в його присутності на похороні немає. І попри те Максиміліан Андрійович дуже поспішав до Москви. У чому ж справа? В одному — в квартирі. Квартира в Москві — це серйозно. Словом, незважаючи на труднощі, потрібно було зуміти успадкувати квартиру племінника на Садовій [...].

Що далі відбувалося дивовижного в Москві, ми не знаємо і дошукуватися, звичайно, не будемо, до того ж, настає час переходити нам до другої частини цієї правдивої оповіді. За мноє, читачу!

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ 19. Маргарита

За мною, читачу! Хто сказав тобі, що немає на світі справжнього, вірного, вічного кохання? Хай відітнуть брехунові його мерзенний язик!

За мною, мій читачу, й тільки за мною, і я покажу тобі таке кохання!

Ні! Майстер помилявся, коли з гіркотою говорив Іванкові в лікарні тоді, коли ніч перевалювалася через північ, що вона забула його. Цього бути не могло. Вона його, звісно ж, не забула.

Передусім відкриємо таємницю, якої майстер не захотів відкрити Іванкові. Кохану його звали Маргаритою Миколаївною. Все, що майстер казав про неї бідолашному поетові, було широко правдою. Він описав свою кохану вірно. Вона була красива й розумна. До цього треба додати ще одне — з упевненістю можна сказати, що чимало жінок усе, що завгодно, віддали б за те, аби проміняти своє життя на життя Маргарити Миколаївни. Бездітна тридцятилітня Маргарита була дружиною значного фахівця, котрий, до того ж, зробив надзвичайно важливе відкриття державної ваги. Чоловік її був молодий, красивий, добрий, чесний і обожднював свою дружину. Маргарита Миколаївна зі своїм чоловіком удвох займали увесь верх прекрасного особняка в саду в одному з провулків поблизу Арбату. Чарівне місце! Всяк може в цьому переконатися, якщо забажає піти до того саду. Нехай звернеться до мене, я скажу йому адресу, вкажу дорогу — особняк цілий ще й подосі.

Маргарита Миколаївна не мала нужди в грошах. Маргарита Миколаївна могла купити все, що їй сподобається. Серед знайомих її чоловіка траплялися цікаві люди. Маргарита Миколаївна ніколи не торкалась до примуса. Маргарита Миколаївна не знала жахів життя у спільному помешканні.

Словом... вона була щаслива? Ані хвилини! Відтоді, як дев'ятнадцятилітньою вона вийшла заміж і потрапила в особняк, вона не знала щастя. Боги, боги мої! Що ж потрібно було цій жінці?! Що потрібно було цій жінці, в очах якої завжди горів якийсь незбагнений вогник, що потрібно було цій ледь кривій на одне око відьмі, яка прикрасила себе тоді навесні мімізами? Не знаю. Мені невідомо. Очевидячки, вона говорила правду, їй потрібен був він, майстер, а зовсім не готичний особняк, і не окремих сад, і не гроші. Вона любила його, вона казала правду. Навіть у мене, правдивого оповідача, але сторонньої людини, стискається серце від думки про те, що пережила Маргарита, коли прийшла другого дня в будиночок майстра, на щастя, не встигнувши переговорити з чоловіком, який не повернувся у призначений термін, і дізналася, що майстра вже немає.

Вона зробила все, аби розізнати що-небудь про нього, й, звісно ж, не розізнала анічогісінько. Тоді вона повернулася в особняк і зажила на попередньому місці.

Того самого дня, коли відбувалась всіляка нісенітна веремія, спричинена з'явою чорного мага в Москві, в п'ятницю, коли скоїлося чимало дурнуватих і незбагнених речей, Маргарита сиділа під Кремлівською стіною на одній з лавок, розмістившись так, що їй було видно манеж.

Маргарита мружилася до яскравого сонця, згадувала свій сьогоднішній сон, згадувала, як рівно рік, день у день і година в годину, на оцій самій лаві вона сиділа поруч з ним. І точнісінько так, як і тоді, чорна сумочка лежала поряд із нею на лавці. Його не було поруч цього дня, та розмовляла подумки Маргарита Миколаївна все ж із ним: «Якщо ти засланий, то чому ж ти не даєш знати про себе? Адже ж дають люди знати. Ти розлюбив мене? Ні, я чомусь у це не вірю. Виходить, ти був засланий і помер... Тоді, прошу тебе, відпусти мене. дай мені нарешті свободу жити, дихати повітрям». Маргарита Миколаївна сама відповідала за нього: «Ти вільна... Хіба я тримаю тебе?» Потім заперечувала йому: «Ні, що ж це за відповідь! Ні, ти піди геть із моєї пам'яті, тоді я стану вільною».

Люди проходили повз Маргариту Миколаївну. Якийсь чоловік нечутно підсів до неї. Маргарита здивувалася:

— Ви мене знаєте?

Замість відповіді рудий зняв котелок і взяв його на відльот. «Вповні розбійницька пика!» — подумала Маргарита, вдивляючись у свого вуличного співрозмовника.

— А я вас не знаю, — сухо сказала Маргарита.

— Звідкіля ж вам мене знати! А поміж тим я до вас присланий за ділом.

Маргарита зблідла й відсахнулася.

— Ви мене хочете арештувати?

— Нічого подібного, — вигукнув рудий, — що це таке: раз уже заговорив, то вже обов'язково арештувати! Просто є до вас діло.

— Нічого не розумію, яке діло?

Рудий озирнувся і сказав таємничо:

— Мене прислали, аби вас сьогодні увечері запросити в гості.

— Що ви марите, які гості?

— До одного дуже вельможного чужинця, — значуще мовив рудий, прискаливши око.

Маргарита страшенно розсердилася.

— Нова порода з'явилася: вуличний звідник, — підводячись, щоб іти, сказала вона.

— От спасибі за такі доручення! — образившись, вигукнув рудий і пробурчав услід Маргариті: — Дурепа!

— Мерзотник! — озвалася та, обертаючись, і зараз же почула за собою голос рудого:

— Питьма, що прийшла із Середземного моря, накрила ненависне прокураторові місто. Щезли висячі мости, що сполучали храм зі страшною Антонієвою вежею... Пропав Єршалаїм, велике місто, наче й не існував на світі... Та згиньте ви з вашим обгорілим зшитком і сушеною трояндою! Сидіть тут на лавці одна й благайте його, аби він відпустив вас на свободу, дав дихати повітрям, пішов би з пам'яті!

Збілівши на виду, Маргарита повернулася до лавки. Рудий дивився на неї, примружившись.

— Я нічого не розумію, — тихо заговорила Маргарита Миколаївна, — про аркуші ще можна дізнатися... проникнути, підглядіти... Наталя підкуплена? еге ж? Але як ви могли взнати мої думки? — Вона страдницьки зморщилася й додала: — Скажіть мені, хто ви такий? З якого ви закладу?

— Ну гаразд, зовуть мене Азазеллом, але ж все одно вам це нічого не говорить.

— А ви мені не скажете, звідкіля ви дізналися про аркуші та про мої думки?

— Не скажу, — сухо відповів Азазелло.

— Але ви що-небудь знаєте про нього? — благаюче шепнула Маргарита.

— Ну, скажімо, знаю.

— Благаю: скажіть лиш одне, він живий? Не мучте.

— Ну, живий, живий, — неохоче озвався Азазелло.

— Боже!

Азазелло сказав суворо:

— Попрошу вас хвильку помовчати.

Маргарита покірно замовкла.

— Я запрошую вас до чужинця цілком безпечного. І жодна душа не знатиме про ці відвідини. От за це вже я вам ручуся.

— А навіщо я йому знадобилася? — вкрадливо запитала Маргарита.

— Ви про це дізнаєтесь згодом.

— Що за чужинець такий?! — розгублено вигукнула Маргарита так голосно, що на неї озирнулися ті, хто проходив повз лавку, — і який мені інтерес йти до нього?

Азазелло нахилився до неї й шепнув багатозначно:

— Ну, інтерес якраз дуже великий... Ви скористаєтеся нагодою...

— Що? — вигукнула Маргарита, й очі її округлилися — коли я вас правильно зрозуміла, ви натякаєте на те, що там я можу дізнатися про нього?

Азазелло мовчки хитнув головою.

— Іду! — з притиском вигукнула Маргарита й ухопила Азазелла за руку, — іду, куди завгодно.

— Тоді потрудіться отримати, — мовив Азазелло й вийнявши з кишені кругле золоте пуделко, простягнув його Маргариті зі словами: — та ховайте ж, а то перехожі дивляться. Воно вам знадобиться, Маргарито Миколаївно. Ви добряче постаріли від горя за останні півроку. (Маргарита спалахнула, але нічого не відповіла, а Азазелло продовжував). Сьогодні увечері, рівно пів на десяту, потрудіться, роздягнувшись догола, натерти цією маззю обличчя й усе тіло. Далі робіть що хочете, але не відходьте від телефону. О десятій я вам зателефоную і все, що потрібно, скажу. Вам ні про що не доведеться турбуватися, вас доставлять куди слід. І вам не заповдіють нічого лихого. Зрозуміло?

Маргарита помовчала, потім відповіла:

— Зрозуміло. Ця річ із щирого золота, видно по ваготі... Ну що ж, я чудово розумію, що мене підкупляють і тягнуть у якусь темну історію, за яку мені доведеться поплатитися.

— Ти ба! — раптом загорлав Азазелло й, вирячивши очі на огорожу саду, став показувати кудись пальцем.

Маргарита повернулася туди, куди вказував Азазелло, але нічого особливого там не виявила. Тоді вона обернулася до Азазелла, бажаючи отримати пояснення цьому безглуздому «Ти ба!», але давати це пояснення було нікому: таємничий співрозмовник Маргарити Миколаївни зник. Маргарита швидко засунула руку в сумочку, куди перед цим вигуком заховала пуделко, й переконатися, що воно там. Тоді, ні про що не думаючи, Маргарита квапливо побігла з Александрівського саду геть.

Розділи 20–21. Крем Азазелло. Політ

[Намастивши тіло чарівним кремом Азазелло, Маргарита при сьйві повного місяця вилетіла через вікно. Невидима, влетіла вона на Арбат і, знайшовши кабінет критика Латунського, вона вчинила в ньому величезний погром. Маргарита, осідлавши щітку, залишила Арбат. Озирнувшись, Маргарита побачила, що її верхи на кабані наздоганяє Наташа, яка скористалася рештками крему Азазелло.]

Розділ 22. При свічках

Рівне гудіння машини, що летіла високо над землею, заколисувало Маргариту, а місячне сьйво її приємно зігрівало. Заплющивши очі, вона віддала обличчя вітрові й думала з якимось смутком про полишений нею невідомий берег річки, котру, як вона відчувала, вона ніколи більше не побачить. Опісля всіх чарів та чудес сьогоднішнього вечора вона вже здогадувалася, до кого саме в гості її везуть, але це не лякало її. Надія на те, що там їй вдасться добитися повернення свого щастя, зробила її безстрашною [...].

Висадивши Маргариту, яка ні про що не питалася, біля одного з надгробків разом з її щіткою, грак завів авто, спрямувавши його прямісінько в рів за кладовищем. Там воно з гуркотом впало й у ньому загинуло. Грак поштиво козирнув, сів на колесо верхи й відлетів.

Зараз же з-за одного із пам'ятників показався чорний плащ. Ікло зблиснуло під місяцем, і Маргарита впізнала Азазелла. Той жестом запросив Маргариту сісти на шітку, сам скочив на довгу рапіру, обоє злетіли й ніким не помічені за кілька секунд висадилися коло дому №302-біс на Садовій вулиці.

Дзвонити не стали. Азазелло нечутно відкрив двері своїм ключем.

Перше, що вразило Маргариту, це та п'ятьма, в яку вони потрапили. Нічого не було видно, як у підземеллі, й Маргарита мимоволі вхопилася за плащ Азазелла, побоюючись, що спіткнеться. Але тут вдалині й угорі замиготів вогник якоїсь лампадки й почав наближатися. Азазелло на ходу вийняв у Маргарити з-під пахви шітку, й та зникла без будь-якого звуку в темряві. Тут стали підійматися по якихось широких східцях, і Маргариті почало здаватися, що кінця їм не буде. Її вражало, як у передпокої звичайнісінького московського помешкання можуть поміститися ці незвичайні невидимі, але добре відчутні безкінечні сходи. Але тут сходження закінчилося, й Маргарита збагнула, що вона стоїть на майданчику. Вогник наблизився впритул, і Маргарита побачила освітлене обличчя чоловіка, довготелесого й чорного, який тримав у руці ту саму лампадку. Ті, хто мали вже нещастя цими днями трапитися йому на дорозі, навіть при цьому слабенькому світлі язичка в лампадці, звичайно, відразу ж упізнали б його. Це був Коров'єв, він же Фагот.

Маг, регент, чарівник, перекладач, а чи дідько його зна хто насправді — словом, Коров'єв — розкланявся їй, широко обвівши лампадою в повітрі, запросив Маргариту йти слідом за ним. Азазелло зник.

— Дозвольте мені представитися вам, — заскрипів Коров'єв, — Коров'єв. Вас дивує, що нема світла? Просто мессієр не любить електричного світла, і ми дамо його в останній момент. І тоді, повірте, недостачі в ньому не буде. Навіть, можливо, добре було б, якби його було трохи менше.

Коров'єв сподобався Маргариті, й тріскуча його балаканина подіяла на неї заспокійливо.

— Ні, — відповіла Маргарита, — понад усе мене вражає, де все це розташовується. — Вона провела рукою, підкреслюючи цим безмежність залу.

Коров'єв солодко осміхнувся, через що тіні ворухнулися в складках коло його носа.

— Найпростіше з-поміж усього! — відказав він. — Тим, хто добре знайомий з п'ятим виміром, нічого не вартує розсунути приміщення до бажаних меж. Скажу вам більше, шановна пані, до чорт зна яких меж! Але до діла, до діла, Маргарито Миколаївно. Ви жінка вельми розумна й, звісно, вже здогадалися про те, хто наш господар.

Серце Маргарити тенькнуло, й вона хитнула головою. — Ну, от, от, — говорив Коров'єв, — ми вороги всіляких недомовок і таємничостей. Щорічно мессієр влаштовує один бал. Він називається весняним балом місячної повні, чи балом ста королів. Народу! — тут Коров'єв ухопився за щоку, ніби в ньо-

го заболів зуб, — втім, я сподіваюся, що ви самі в цьому переконаєтесь. Так от: потрібна господиня, — Коров'єв розвів руками, — згодьтеся самі, без господині...

Маргарита слухала Коров'єва, намагаючись не впустити ані слова, під серцем у неї похоллоло, сподівання на щастя закрутило їй голову.

— Усталилася традиція, — говорив далі Коров'єв, — господиня балу повинна обов'язково носити ім'я Маргарита по-перше, а по-друге, вона має бути місцевою уродженкою. А ми, як бачите, подорожуємо і в даний час перебуваємо в Москві. Сто двадцять одну Маргариту виявили ми в Москві, й, чи повірите, — тут Коров'єв з відчаєм лягнув себе по стегні, — жодна не підходить. І, зрештою, щаслива доля...

Коров'єв промовисто осміхнувся, схиляючи стан, і знову похоллоло серце Маргарити.

— Коротше! — вигукнув Коров'єв, — зовсім коротко: ви не відмовитеся взяти на себе цей обов'язок?

— Не відмовлюся, — твердо відповіла Маргарита.

— Звичайно! — сказав Коров'єв і, піднісши лампаду, додав: — Прошу за мною.

Вони пішли поміж колонами й врешті вибралися у якийсь інший зал, в якому чомусь сильно пахло лимоном, де вчувалися якісь шемрання і де щось зачепило Маргариту по голові. Вона здригнулася.

— Не лякайтеся, — солодко заспокоїв Коров'єв, беручи Маргариту під руку, — бальні хитрощі Бегемота, й нічого більше. І взагалі я дозволю собі сміливість порадити вам, Маргарито Миколаївно, ніколи й нічого не боятися. Це нерозумно. Бал буде бучний, не стану приховувати від вас цього. Ми побачимо осіб, обсяг влади яких свого часу був надзвичайно великим. Та, далєбі, як подумасш про те, наскільки мікроскопічне малі їх можливості в порівнянні з можливостями того, до чийого почту я маю честь належати, стає смішно і, навіть я б сказав, сумно. Та й до того ж ви самі — королівської крові.

— Чому королівської крові? — злякано шепнула Маргарита, тулячись до Коров'єва.

— Ах, королево, — грайливо торохтів Коров'єв, — питання крові — найскладніші питання у світі! Й коли б розпитати деяких прабабусь і особливо тих із них, що мали репутацію святенниць, предивні таємниці відкрилися б, шановна Маргарито Миколаївно. Я ніскільки не погіршу, коли, кажучи про це, згадаю й про химерно тасовану колоду карт. Є речі, в яких цілковито недійсні ані станові перегородки, ані навіть кордони поміж державами. Натякну: одна з французьких королев, котра жила в шістнадцятому столітті, слід гадати, дуже здивувалася б, якби хто-небудь сказав їй, що її чарівну прапрапраправнучку я через багато років вестиму під руку в Москві через бальні зали. Але ми прийшли!

Тут Коров'єв задув свою лампаду, й вона пропала в нього з рук, і Маргарита побачила смужку світла, що лежала на підлозі перед нею під якимись темними дверима. І в ці двері Коров'єв тихо постукав. Тут Маргарита розхвилювалася настільки, що в неї заокотіли зуби й по спині забігали мурахи. Двері відкрились. Кімната виявилася зовсім невеликою. Маргарита побачила широку дубову постіль із зім'ятими й зібганими брудними простирадлами й подушкою. Перед постіллю стояв дубовий на різьблених ніжках стіл, на якому стояв підсвічник з гніздами у вигляді кігтистих пташиних лап. У цих семи золотих лапах горіли товсті воскові свічки. Крім того, на столику була велика шахівниця з фігурками винятково майстерної роботи. На маленькому вичовганому килимку стояв низенький ослін. Був ще один стіл з якоюсь золотою чашею і другим підсвічником, гілки якого були зроблені у вигляді змії. В кімнаті пахло сіркою й смолою, тіні від світильників схрещувалися на підлозі. Оголена відьма Гелла сиділа на килимку біля постелі, помішуючи в каструлі щось, від чого валувала сірчана пара.

Серед присутніх Маргарита відразу впізнала тепер уже вбраного у фрак Азазелла, що стояв коло бильця постелі. Причепурений Азазелло вже не скидався на того розбійника, в подобі якого з'являвся Маргариті в Александрівському саді, й вклонився він Маргариті надзвичайно галантно.

Окрім цих, був ще в кімнаті здоровецький чорний котисько, що сидів на високому дзиглику перед шаховим столиком і тримав у правій лапі шахового коня.

Гелла підвелася й вклонилася Маргариті. Те ж зробив і кіт, зіскочивши з дзиглика, шаркаючи правою задньою лапою, він упустив коня й поліз за ним під постіль.

Усе це Маргарита, завмираючи від страху, розгледіла в непевних тінях від свічок абияк. Зір її притягувала постіль, на якій сидів той, кого ще зовсім недавно бідолашний Іван на Патріарших переконавав у тому, що диявола не існує. Оцей неіснуючий і сидів на постелі.

Двоє очей вперлися Маргариті в обличчя. Праве із золотою іскрою на дні, що свердлило будь-кого до дна душі, й ліве — порожнє та чорне, начеб вузьке вухо голки, як вихід у бездонний колодязь всіякої п'єтми й тіней... Обличчя Воланда було скривлене набік, правий кутик вуст відтягнений донизу, на високому полисілому лобі були прорізані глибокі паралельні до гострих брів зморшки. Шкіру на обличчі Воланда здавалось навіки спалила за смага.

Воланд широко розкинувся на постелі, був одягнений в одну лиш нічну довгу сорочку, брудну й залатану на лівому плечі. Одну голу ногу він підібгав під себе, другу простягнув на ослінчик. Коліно цієї темної ноги й натирала якоюсь маззю, що димілася, Гелла.

Ще розгледіла Маргарита на розхристаних безволосих грудях Воланда мистецьки з темного каменю вирізьбленого жука на золотому ланцюжку і з якимись письменами на спинці. Поруч з Воландом на постелі, на важкому постаменті, стояв дивовижний, немовби живий і освітлений з одного боку сонцем глобус.

Кілька секунд тривала мовчанка. «Він вивчає мене», — подумала Маргарита й зусиллям волі спробувала стримати дроз у ногах.

Нарешті Воланд заговорив, усміхнувшись, від чого його іскристе око немов би спануло:

— Вітаю вас, королево, й прошу мене вибачити за моє домашнє убрання.

Голос Воланда був такий низький, що на деяких словах переходив у хрип. Воланд взяв з постелі довгу шпагу, нахилившись, поворушив нею під постіллю й сказав:

— Вилазь! Партія відмінється. Прибула гостя.

— Ні в якому разі, — тривожно свиснув по-сфлєрськи над вухом Маргарити Коров'єв.

— Ні в якому разі... — почала Маргарита.

— Мессір... — дихнув Коров'єв у вухо.

— Ні в якому разі, мессіре, — оволодівши собою, тихо, але виразно відповіла Маргарита й, посміхнувшись, додала: — Я благаю вас не припиняти партії. Я гадаю, що шахові журнали заплатили б непогані гроші, коли б мали можливість її надрукувати.

Азазелло тихо й схвально крєкнув, а Воланд, уважно подивившись на Маргариту, зауважив ніби про себе:

— Так, має рацію Коров'єв! Як химерно тасується колода! Кров!

Він простягнув руку й поманив до себе Маргариту. Та підійшла, не відчуваючи підлоги під босими ногами. Воланд поклав свою важку, ніби камінну, і в той же час гарячу, як вогонь, руку на плече Маргарити, смикнув її до себе й посадовив на постіль поруч із собою.

— Ну, вже коли ви так чарівно люб'язні, — промовив він, — а я ні на що інше й не сподівався, то будемо без церемоній, — він знову нахилився до краю постелі й гукнув: — Довго триватиме цей балаган під постіллю? Вилазь, окаянний гансе!

— Отож, — звернувся до Маргарити Воланд, — рекомендую вам, донно, мій почет. Цей, що клеїть дурня — кіт Бєгємот. Із Азазеллом і Коров'євим ви вже зазнайомилися, служницю мою Гєллу рекомендую. Мєтка, тямуща, і немає такої послуги, яку б вона не зуміла надати.

Красуня Гєлла посміхалася, звернувши до Маргарити свої зеленкуваті очі, не перестаючи зачерпувати пригорщею мазь і накладати її на коліно.

— Ну, ось і все, — закінчив Воланд і покритився, коли Гелла занадто сильно стиснула йому коліно, — товариство, як ви бачите, невелике, розмаїте й нелукаве. — Він змовк і став обертати перед собою свій глобус, зроблений так майстерно, що сині океани на ньому ворушилися, а шапка на бігуні лежала, як справжня, льодова й сніжна.

— Гелло, час, — мовив Воланд, і Гелла зникла з кімнати. — Нога розболілася, а тут цей бал, — провадив далі Воланд.

— Дозвольте мені, — тихо попросила Маргарита. Воланд пильно подивився на неї й підсунув їй коліно. Гаряча, мов лава, рідина обпалювала руки, але Маргарита, не кривлячись, намагаючись не зробити боляче, втирала її в коліно.

— Оточення стверджує, що це ревматизм, — говорив Воланд, не спускаючи очей з Маргарити, — але я маю велику підозру, що цей біль у коліні залишила мені на згадку одна чарівна відьма, з якою я близько зазнайомився в тисяча п'ятсот сімдесят першому році в Брокенських горах, на Чортовій Катедрі.

— Ах, чи може таке бути! — мовила Маргарита.

— Дурниці! Літ через триста це минеться. Мені нараяли чимало ліків, та я по-старосвітському притримуюсь бабусиних засобів. Дивовижні трави зоставила мені у спадок паскудна старенька, моя бабуся! До речі, скажіть, ви не страждаєте через що-небудь? Можливо, у вас є якийсь смуток, що отруює душу, туга?

— Ні, мессіре, нічого цього немає, — відповіла розумниця Маргарита, — а зараз, коли я у вас, я почуваю себе зовсім добре.

— Кров — велике діло, — невідь до чого сказав Воланд і додав: — Я бачу, що вас цікавить мій глобус.

— О так, я ніколи не бачила такої штучки.

— Хороша штучка. Я, правду кажучи, не люблю останніх новин по радію. Повідомляють про них завжди якісь панночки, що невиразно вимовляють назви місць. Окрім того, кожна третя з них недорікувата, немов таких умисне підбирають. Мій глобус набагато зручніший, тим більше що події мені треба знати точно. Ось, приміром, бачите цей шмат землі, бік якого мис океан? Дивіться, ось він наливається вогнем. Там почалася війна. Якщо ви наблизите очі, ви побачите й деталі.

Маргарита нахилилася до глобуса й побачила, що квадратик землі поширшав, різнобарвне розмалювався й перетворився ніби в рельєфну мапу. А по тому вона побачила й стьожку ріки, і якесь поселення біля неї. Будиночок, який був розміром з горошину, розрісся і став як сірникова коробка. Раптово й безгучно дах цього будинку злетів угору вкупі з клубом чорного диму, а стіни впали, так що від двоповерхової коробочки нічого не залишилося, крім купки, від якої валував чорний дим. Ще наблизивши своє око, Маргарита ро-

згледіла маленьку жіночу фігурку, що лежала на землі, а побіля неї в калюжі крові маленьку дитину, що розкинула руки.

— От і все, — посміхаючись, мовив Воланд, — вона не встигла нагрішити. Робота Абадонни бездоганна.

— Я б не хотіла бути на тій стороні, проти якої цей Абадонна, — сказала Маргарита, — на чий він стороні?

— Що далі розмовляю з вами, — люб'язно озвався Воланд, — то більше переконуєся в тому, що ви дуже розумні. Я заспокою вас. Він винятково безсторонній і однаково співчуває обом воюючим сторонам. Внаслідок цього й результати для обох сторін бувають завжди однакові. Абадонно, — неголосно покликав Воланд, і тут зі стіни з'явилася постать якогось худого чоловіка в темних окулярах. Ці окуляри чомусь справили на Маргариту таке сильне враження, що вона, тихенько скрикнувши, уткнулася обличчям в ногу Воланда. — Та припиніть, — крикнув Воланд, — до чого нервозні сучасні люди. — Він з розмаху ляснув Маргариту по спині, так що в її тілі загуг дзвін. — Адже ж бачите, що він в окулярах. Крім того, ніколи не було випадку, та й не буде, аби Абадонна з'явився перед ким-небудь завчасу. Та й зрештою, я тут. Ви в мене гостею! Я просто хотів вам показати.

Абадонна стояв нерухомо.

— А можна, щоб він зняв окуляри на секунду? — запитала Маргарита, притискаючись до Воланда й здригаючись, але вже від цікавості.

— А ось цього не можна, — серйозно відповів Воланд і махнув рукою Абадонні, й того не стало. — Що ти хочеш сказати, Азazelло?

— Північ наближається, мессір.

— А, добре. — Воланд звернувся до Маргарити: — Отож, прошу вас! Наперед вам вдячний. Не втрачайте самовладання і нічого не бійтеся. Нічого не пийте, окрім води, а то розімлієте і вам буде важко. Пора!

Маргарита підвелася з килимка, й тоді у дверях з'явився Коров'єв.

Розділ 23. Великий бал у сатани

Північ наближалася, довелося поспішати. Маргарита невизрадно бачила що-небудь. Запам'яталися свічки й самоцвітний якийсь басейн. Коли Маргарита стала на дно цього басейну, Гелла й Наташа, яка допомагала їй, облили Маргариту якоюсь гарячою, густою червоною рідиною. Маргарита відчула солоний смак на вустах і збагнула, що її минають кров'ю. Кривава мантія змінилась іншою — густою, прозорою, рожевуватою, і в Маргарита запаморочилось у голові від трояндової олії. Потому Маргариту кинули на кришталеву лужу й до блиску стали розтирати якимись великими зеленими листками. Тут увірвався кіт і став допомагати. Він всівся навпочіпки біля ніг Маргарити й став натирати їй ступні з таким виглядом, немов би чистив чоботи на вулиці. Маргарита не пам'ятає, хто зшив їй з пелюсток блідої троянди мешти, і як ці мешти самі собою застебнулися золотими пряжками. Якась сила підняла

Маргариту й поставила перед дзеркалом, і у волоссі в неї зблиснув королівський алмазний вінець. Невідь звідки з'явився Коров'єв і повісив на груди Маргариті важке в овальній рамі зображення чорного пуделя на масивному ланцюгу. Ця прикраса надзвичайно обтяжила королеву. Ланцюг зараз же став муляти шию, зображення силувало її зігнутися. Та дещо винагородило Маргариту за ті незручності, які їй заподіяв ланцюг з чорним пуделем. Це — та поштивість, з якою почали ставитися до неї Коров'єв та Бегемот.

— Нічого, нічого, нічого! — бурмотів Коров'єв коло дверей кімнати з басейном, — нічого не вдієш, треба, треба, треба. Дозвольте, королево, вам дати останню пораду. Серед гостей будуть розмаїті, ох, страшенно розмаїті, але нікому, королево Марго, ніякої переваги! Коли хто-небудь і не сподобається... я розумію, що ви, звісно, не покажете цього на своєму обличчі... Ні, ні, не можна подумати про це! Помітять, помітять в ту ж мить. Треба полюбити його, полюбити, королево. Сторицею буде винагороджена за це господиня балу! І ще: не пропустити нікого. Хоч посмішечку, якщо не буде часу кинути слово, хоч малесенький поворот голови. Усе, що завгодно, та тільки не неувага. Від цього вони захиріють...

Тут Маргарита в супроводі Коров'єва й Бегемота ступила в суцільну темряву.

— Я, я, — шепотів кіт, — я подам сигнал!

— Подавай! — відповів у темряві Коров'єв.

— Бал! — пронизливо вереснув кіт, і зараз же Маргарита скрикнула й на кілька хвиль заплющила очі. Бал впав на неї відразу ж у вигляді світла, разом з ним — звуку й запаху. Линучи під руку з Коров'євим, Маргарита побачила себе в тропічному лісі. Червоногруді зеленохвості папуги чіплялися за ліани, перескакували по них і оглушливо кричали: «Я в захваті!» Та ліс швидко закінчився, і його лазнева задуха зараз же змінилася на прохолоду бального залу з колонами із якогось жовтавого іскристого каменю. Цей зал, так само як і ліс, був зовсім порожній, і лише біля колон нерухомо стояли оголені мурини в срібних пов'язках на головах. Обличчя їх стали брудно-бурими від хвилювання, коли до залу влетіла Маргарита зі своїм почтом, у якому звідкись взявся Азazelло. Тут Коров'єв випустив руку Маргарити й шепнув:

— Просто на тюльпани!

Невисока стіна білих тюльпанів виросла перед Маргаритою, а за нею вона побачила незліченні вогні у ковпачках і перед ними білі груди й чорні рамена фрачників. Тоді Маргарита збагнула, звідкіля лунав бальний згук. На неї обвалилося ревіння труб, а злет скрипок, що вирвався з-під нього, обдав її тіло, наче кров'ю. Оркестр чоловік на півтори сотні грав полонез.

Чоловік у фракку, що вивищувався перед оркестром, уздрівши Маргариту, зблід, завсміхався і раптом помахом рук підняв увесь оркестр. Ні на мить не перестаючи грати, оркестр, стоячи, обдавав Маргариту звуками. Чоловік

над оркестром відвернувся від нього й вклонився низько, широко розкинувши руки, і Маргарита, посміхаючись, помахала йому рукою.

— Ні, мало, мало, — зашепотів Коров'єв, — він не спатиме всю ніч. Гукніть йому: «Вітаю вас, королю вальсів!»

Маргарита гукнула це й подивувалася тому, що її голос, повний, мов дзвін, перебив виття оркестру. Чоловік від щастя здригнувся й ліву руку приклав до грудей, правою продовжуючи махати оркестрові білим жезлом.

— Мало, мало, — шепотів Коров'єв, — дивіться вліво, на перші скрипки, й кивніть їм так, аби кожен думав, що ви його впізнали здала. Тут лише світові знаменитості. Он цьому, за першим пультом — це В'стан. Так, дуже добре. Тепер далі.

— Хто диригент? — відлітаючи, запитала Маргарита.

— Йоганн Штраус, — закричав кіт, — і нехай мене повісять у тропічному саду на ліані, коли на якому-небудь балі коли-небудь грав такий оркестр. Я запрошував його! І, зауважте, жоден не захворів і жоден не відмовився.

В наступному залі не було колон, замість них стояли стіни червоних, рожевих, молочно-білих троянд з одного боку, а з іншого — стіна японських махрових камелій. Між цими стінами вже били, шиплячи, водограї, й шампанське закипало бульбашками у трьох басейнах, з яких був перший — прозоро-фіолетовий, другий — рубіновий, третій — кришталевий. Побіля них метушилися мурини в яскраво-червоних пов'язках, срібними черпаками наповнюючи з басейнів пласкі чаші.

Нарешті вилетіли на майданчик, де, як зрозуміла Маргарита, її в п'ятимі зустрів Коров'єв з лампадкою. Тепер на цьому майданчику вічі сліпнули від світла, що лилося з кришталевих виноградних грон. Маргариту встановили на місце, й під лівою рукою в неї опинилася низька аметистова колонка.

— Руку можна буде покласти на неї, коли стане дуже важко, — шепотів Коров'єв.

Якийсь чорношкірий підкинув під ноги Маргариті подушку з вишитим на ній золотим пуделем, і на неї вона, скоряючись чийось рукам, поставила, зігнувши в коліні, свою праву ногу. Маргарита спробувала розгледітися. Коров'єв і Азazelло стояли побіч неї в парадних позах. Поряд з Азazelлом — ще троє молодиків, що невиразно чимсь нагадували Маргариті Абадонну. В спину віяло холодом, озирнувшись, Маргарита побачила, що з мармурової стіни позад неї струмує шипляче вино й збігає у льодяний басейн. Коло лівої ноги вона відчувала щось тепле й волохате. Це був Бегемот.

— Де ж гості? — запитала Маргарита в Коров'єва.

— Будуть, королево, будуть, зараз будуть. В них нестачі не буде. І, да-лебі, я б краще рубав дрова замість того, аби приймати їх тут на майданчику.

— Що рубати дрова, — підхопив балакучий кіт, — я волів би служити кондуктором на трамваї, а вже гіршого понад цю роботу немає нічого на світі.

— Все має бути готове заздалегідь, королево, — пояснював Коров'єв, поблискуючи оком крізь зіпсований монокль. — Нема нічого паскуднішого, аніж коли гість, який приїхав першим, тиняється, не знаючи, що йому вдіяти, а його законна мегера пошепки гризе йому голову за те, що вони приїхали найраніше. Такі бали треба викидати на смітник, королево.

— Запевне що на смітник, — potwierдив кіт.

— До півночі не більше десяти секунд, — додав Коров'єв, — зараз почнеться.

Ці десять секунд видалися Маргариті надзвичайно довгими. Очевидячки, вони збігли вже, й зовсім нічого не сталося. Аж тут раптом щось гримнуло внизу у величезному коминку, й з нього вискочила шибениця з напіврозсипаними останками, що теліпалися на ній. Ці останки зірвалися з мотузка, вдарилися об підлогу, й з них вискочив чорнокосий красень у фраку та в лакованих мештах. З коминка вибігла напівзітліла невелика домовина, віко її від скочило, й з неї випали другі останки. Красень галантно підбіг до них і подав руку калачиком, другі останки перекинулися в голу вертляву жінку в чорних мештках і з чорним пір'ям на голові, й тоді обоє, і чоловік і жінка, заквапилися східцями вгору.

— Перші! — вигукнув Коров'єв, — пан Жак з дружиною. Рекомендую вам, королево, один з найцікавіших чоловіків. Переконаний фальшивомонетник, державний зрадник, але вельми незлецький алхімік. Уславився тим, — шепнув на вухо Маргариті Коров'єв, — що отруїв королівську коханку. А таке не з кожним трапляється! Погляньте, який красень!

Зблідла Маргарита, розкривши рота, дивилася вниз і бачила, як зникають в якомусь бічному ході передпокою шибениця й труна.

— Я в захваті, — зарепетував просто в обличчя панові Жаку, який піднявся по східцях, кіт.

У цей час внизу з коминка з'явився безголовий, з відірваною рукою кістяк, вдарився до землі й перетворився на чоловіка у фраку.

Дружина пана Жака вже ставала перед Маргаритою на одне коліно й, бліда від хвилювання, цілувала коліно Маргарити.

— Королево, — бурмотіла дружина пана Жака.

— Королева у захваті, — кричав Коров'єв.

— Королево... — тихо сказав красень, пан Жак.

— Ми в захваті, — завив кіт.

Молодики, супутники Азazelло, посміхаючись неживими, але привітними посмішками, вже відтіснили пана Жака з дружиною вбік, до чаш із ша-

мпанським, що їх мурина тримали в руках. По сходах піднімався угору бігцем самотній фрачник.

— Граф Роберт, — шепнув Маргариті Коров'єв, — як і раніше цікавий. Зверніть увагу, як смішно, королево — протилежний випадок: цей був коханцем королеви й отруїв свою дружину.

— Ми раді, графе, — закричав Бегемот.

З коминка поспіль одна за одною випали, тріскаючи й розпадаючись, три домовини, потім — хтось у чорній мантиї, якого наступний, що вибіг із чорної пащі, вдарив у спину ножем. Внизу пролунав здушений крик. З коминка вибіг майже повністю розкладений труп. Маргарита замружилась, і чиясь рука піднесла до її носа пляшечку з білою сіллю. Сходи стали заповнюватися. Тепер вже на кожній сходинці опинилися, здаля видаючись всуціль однаковими, фрачники й голі жінки з ними, що відрізнялися одна від одної лишень барвою пір'я на головах і мештві.

До Маргарити наближалася, шкутильгаючи, в чудернацькому дерев'яному чоботі на лівій нозі, дама з опущеними по-чернечому очима, худенька, скромна й чомусь із широкою зеленою пов'язкою на шії.

— Яка зелена? — машинально запитала Маргарита.

— Чарівлива й дуже солідна дама, — шепотів Коров'єв, — рекомендую вам: пані Тофана, була надзвичайно популярною серед молодих чарівних неаполітанок, а також мешканок Палермо, особливо тих, яким обридли їхні чоловіки. Адже ж буває так, королево, щоб набрид чоловік.

— Атож, — глухо відповіла Маргарита, тим часом посміхаючись двом фрачникам, котрі один за одним схилилися перед нею, цілуючи коліно й руку.

— Ну от, — примудрявся шепотіти Коров'єв Маргариті й водночас кричати комусь: — Герцогу, келих шампанського! Я захоплений! Ага, так ось, пані Тофана входила у становище цих бідолашних жінок і продавала їм якусь воду в пляшечках. Жінка виливала цю воду в юшку чоловікові, той її з'їдав, дякував за ласку й почував себе знаменито. Щоправда, через кілька годин йому починало дуже сильно хотітися пити, потім він злягав у постіль, і за день прекрасна неаполітанка, що нагодувала свого чоловіка юшкою, була вільною, як весняний вітер.

— А що це в неї на нозі? — питала Маргарита, невтомно подаючи руку гостям, які обігнали шкутильгаючи пані Тофану, — і навіщо ця зелень на шії? Блякла шия?

— Яв захваті, князю! — кричав Коров'єв і в той же час нашіптував Маргариті: — Прекрасна шия, але з нею халепа трапилася у в'язниці. На нозі в неї, королево, іспанський чобіток, а стрічка ось чому: коли тюремники дізналися, що близько п'ятисот невдало вибраних чоловіків покинули Неаполь і Палермо назавжди, вони згарячу вдавили пані Тофану у в'язниці.

— Яка я щаслива, чорна королево, що мені випала висока честь, — по чернечому шепотіла Тофана, силкуючись опуститися на коліно. Іспанський чобіт завадив їй. Коров'єв і Бегемот допомогли Тофані підвестися.

— Я рада, — відповіла їй Маргарита, одночасно подаючи руку іншим.

Тепер по сходах знизу догори піднімався потік. Маргарита перестала бачити те, що коїться у передпокої. Вона механічно підносила й опускала руку й, одноманітно шкірячись, усміхалася до гостей. У повітрі на майданчику вже стояв гамір, з покинутих Маргаритою бальних залів, як море, лунала музика.

— А ось це — нудна жінка, — вже не шепотів, а вголос говорив Коров'єв, знаючи, що в гаморі голосів його вже не почують, — обожнює бали, все мріє пожалітися на свою хусточку.

Маргарита ввіймала поглядом серед гостей ту, на яку вказував Коров'єв. Це була молода жінка років двадцяти, незвичайної вроди, але з якимись неспокойними й докучливими очима.

— Яку хусточку? — спитала Маргарита.

— До неї камеристка приставлена, — пояснив Коров'єв, — і тридцять років кладе їй на ніч на столик носову хусточку. Як вона прокинеться, то хусточка вже тут. Вона вже й спалювала її в печі, й топила її у річці, але нічого не допомагає.

— Яку хусточку? — шепотіла Маргарита, підносячи й опускаючи руку.

— Із синьою облямівкою хусточку. Річ у тім, що, коли вона служила в кафе, господар якось закликав її до комори, а через дев'ять місяців вона народила хлопчика, віднесла його до лісу й запхала йому в рот хусточку, а потім закопала хлопчика в землі. На суді вона сказала, що їй нічим годувати дитину.

— А де ж господар цього кафе? — спитала Маргарита.

— Королево, — раптом заскрипів знизу кіт, — дозвольте мені запитати вас: при чім же тут господар? Адже він не дувши немовля у лісі!

Маргарита, не перестаючи посміхатися й хитати правою рукою, гострими нігтями лівої вп'ялася у вухо Бегемота й зашепотіла йому:

— Якщо ти, сволото, ще раз дозволиш собі встрянути у розмову...

Бегемот якось не по-бальному звискнув і захрипів:

— Королево... вухо спухне... Навіщо ж псувати бал спухлим вухом?.. Я говорив юридично... з юридичної точки... Мовчу, мовчу... Вважайте, що я не кіт, а риба, тільки облиште вухо.

Маргарита випустила вухо, й надокучливі, понурі очі опинилися перед нею.

— Я щаслива, королево-господине, бути запрошеною на великий бал місячної повні.

— А я, — відповіла їй Маргарита, — рада вас бачити. Дуже рада. Чи любите ви шампанське?

— Що ви робите, королево?! — відчайдушно, але безгучно закричав на вухо Маргариті Коров'єв, — вийде загата!

— Я люблю, — благаючи говорила жінка й раптом механічно стала повторювати: — Фріда, Фріда, Фріда! Мене зовуть Фрідою, о королево.

— То ви вийтеся нині, Фрідо, і ні про що не думайте, — мовила Маргарита.

Фріда простягнула обидві руки до Маргарити, але Коров'єв і Бегемот дуже спритно підхопили її попід руки, і її затерло в натовпі.

Тепер знизу вже стіною йшов люд, немов штурмуючи майданчик, на якому стояла Маргарита. Голі жіночі тіла піднімалися поміж фрочними чоловіками. На Маргариту напливали їхні смагляві, й білі, й барви кавового зерна, й зовсім чорні тіла. У волосі рудому, чорному, каштановому, світлому, як льон, — у зливі світла вигравали й танцювали, розкидали іскри дорогоцінні камені. І начебто хтось покропив штурмуючу колону чоловіків крапельками світла, — з грудей бризкали світлом діамантові запонки. Тепер Маргарита щомиті відчувала доторк уст до її коліна, щомиті простягала вперед руку для поцілунку, обличчя її стягнуло в нерухому маску привітання.

— Я в захваті, — монотонне співав Коров'єв, — ми в захваті, королева у захваті.

— Я захоплений, — вигукував кіт.

Знизу текла ріка. Кінця тій ріці не було видно. Джерело її, велетенський коминок, продовжував її наповнювати. Так збігла година й пішла друга година. Тут Маргарита стала помічати, що ланцюг її зробився важчим, аніж був. Щось дивне скоїлося й з рукою. Тепер перед тим, як піднести її, Маргариті доводилось кривитися. Цікаві зауваження Коров'єва перестали розважати Маргариту. І розкочі монгольські обличчя, і обличчя білі й чорні зробилися байдужними, іноді зливалися, а повітря між ними чомусь починало тремтіти й струмувати. Гострий біль, як від голки, раптом пронизав праву руку Маргарити, й, стиснувши зуби, вона поклала лікоть на тумбу. Якийсь шелест, мов крил по стінах, долинав тепер позаду із залу, й було зрозуміло, що там танцюють нечувані полчища гостей, і Маргариті здавалося, що навіть масивні мармурові, мозаїчні й кришталеві підлоги в цьому дивовижному залі ритмічно пульсують.

Ані Гай Кесар Калігула, ані Мессаліна вже не зацікавили Маргариту, як не зацікавив жоден з королів, герцогів, кавалерів, самогубців, отруйниць, вішальників і звідниць, тюремників і махлярів, катів, донощиків, зрадників, безумців, нишпорок, гвалтівників. Усі їхні імена сплуталися в голові, обличчя зліпилися в один велетенський млинець, і лиш одне обличчя болісно сиділо в пам'яті, облямоване справді вогненною бородою, обличчя Малюти Скура-

това. Ноги Маргарити підгиналися, кожної хвилини вона боялася заплакати. Найгірших страждань їй завдавало праве коліно, яке цілували. Воно розпухло, шкіра на ньому посиніла, незважаючи на те, що кілька разів рука Наталі з'являлась коло цього коліна з губкою і чимось духмяним обтирала його. Наприкінці третьої години Маргарита глянула вниз цілком безнадійними очима й радісно здригнула: потік гостей рідшав.

— Закони бального з'їзду однакові, королево, — нашіптував Коров'єв, — зараз хвиля почне спадати. Клянуся, що ми терпимо останні хвилини. Он група брокенських гульвіс. Вони завжди приїжджають останніми. Авжеж, це вони. Двійко підпилих упирів... все? Ах ні, ось ще один. Ні, двоє!

Сходами піднімались двоє останніх гостей.

— Та це хтось новенький, — говорив Коров'єв, мружачись крізь шкельце, — ах так, так. Яюсь одного разу Азазелло навідав його й за коньяком нашептав йому пораду, як позбавитись від одного чоловіка, викриттів якого він страшенно боявся. І от він звелів своєму знайомому, що залежав від нього, оббризкати стіни кабінету отрутою.

— Як його звати? — спитала Маргарита.

— А, далєбі, я сам ще не знаю, — відповів Коров'єв, — треба спитати в Азазелла.

— А хто з ним?

— Та той самий ретельний його підлеглий. Я захоплений! — гукнув Коров'єв двом останнім.

Сходи спорожніли. З обережності зачекали ще трохи. Але з коминка більш ніхто не виходив.

За мить, не тямлячи, як це сталося, Маргарита опинилася в тій же кімнаті з басейном і там, відразу заплакавши від болю в руці й нозі, впала просто на підлогу. Але Гелла й Наталя, втішаючи її, знову потягли її під кривавий душ, знову розім'яли її тіло, й Маргарита знову ожила.

— Ще, ще, королево Марго, — шепотів Коров'єв, що з'явився поряд, — треба облетіти зали, аби поважні гості не почували себе кинутими.

І Маргарита знову вилетіла з кімнати з басейном. На естраді за тюльпанами, де грав оркестр короля вальсів, тепер біснувався мавпячий джаз. Велетенська, в кудлатих бакенбардах горила з люлькою в руці, важко пританцьовуючи, диригувала. В один ряд сиділи орангутанги, дули в блискучі труби. На плечах у них верхи примістилися веселі шимпанзе з гармоніями. Двійко гамадрилів у гривах, схожих на лев'ячі, грали на роялях, і цих роялів не було чути в гуркоті й писку і бухканнях саксофонів, скрипок та барабанів у лапах гібонів, мандрилів і мартишок. На дзеркальній підлозі незліченна кількість пар, неначе зіллявшись, вражаючи спритністю й чистотою рухів, кружляючи в одному напрямку, стіною йшла, загрожуючи все змести на своєму шляху. Живі атласні метелики пірнали над танцюючими полчищами, зі стель сипа-

лися квіти. В капітелях колон, коли згасла електрика, запаливались міради світляків, а в повітрі пливли болотяні вогні.

В усій оцій веремії запам'яталося одне зовсім п'яне жіноче обличчя з безтямними, але й в нестямі благаючими очима, і пригадалося одне слово — «Фріда»!

— Останній вихід, — прошепотів Маргариті стурбовано Коров'єв, — і ми вільні. Вона в супроводі Коров'єва знову з'явилася в бальному залі, але тепер у ньому не танцювали, і гості незліченною юрбою товпилися поміж колонами, залишивши свобідною середину залу. Маргарита не пам'ятала, хто допоміг їй піднятися на узвишшя, що з'явилося посередині цього вивільненого простору залу. Коли вона зійшла на нього, вона, до подиву свого, почувала, як десь б'є північ, яка давним-давно, за її підрахунками, збігла. З останнім ударом невідомо звідки чутого годинника мовчанка впала на юрми гостей. Тоді Маргарита знову побачила Воланда. Він йшов в оточенні Абадонни, Азазелла й ще кількох схожих на Абадонну, чорних і молодих. Маргарита тепер побачила, що навпроти її узвишшя було наготоване друге узвишшя для Воланда. Та він ним не скористався. Вразило Маргариту те, що Воланд ви-йшов на цей останній вихід на балу якраз в тому самому вигляді, в якому був у спальні. Все та ж брудна залатана сорочка висіла на його плечах, ноги були в стоптаних нічних мештах. Воланд був зі шпагою, але цією оголеною шпагою він користувався як ціпком, спираючись на неї. Накульгуючи, Воланд зупинився побіля свого узвишшя й зараз же Азазелло спинився перед ним з тарелем в руках, і на цьому тарелі Маргарита вздріла відрізану голову чоловіка з вибитими передніми зубами. Й надалі стояла цілковита тиша.

— Михайле Олександровичу, — неголосно звернувся Воланд до голови, й тоді повіки вбитого розплющилися, і на мертвому обличчі Маргарита, здригнувшись, побачила живі, сповнені думкою й стражданням очі. — Все збулося, чи не правда? — провадив далі Воланд, дивлячись у вічі голові, — голова відрізана жінкою, засідання не відбулося, і живу я у вашому помешканні. Це — факт. А факт — найупертіша в світі річ. Але тепер нас цікавить подальше, а не цей доконаний факт. Ви завжди були палким проповідником тієї теорії, що після відрізання голови життя в людині припиняється, вона перетворюється на тлін і йде в небуття. Мені приємно повідомити вам, у присутності моїх гостей, хоч вони й слугують доказом зовсім іншої теорії, про те, що ваша теорія і поважна і дотепна. Утім, адже всі теорії варті одна одної. Є серед них і така, згідно з якою кожному буде дано за його вірою. Нехай же збудеться це! Ви йдете у небуття, а мені радісно буде з чаші, в яку ви перетворюєтесь, випити за буття. — Воланд підняв шпагу. Зараз же покрови голови потемніли й зібгалися, потім відпали шматками, очі зникли, і небавом Маргарита уздріла на тарелі жовтавий, зі смарагдовими очима й перловими зубами, на золотій нозі, череп. Кришка черепа відкинулася на шарнірі.

— Я п'ю за ваше здоров'я, панове, — неголосно мовив Воланд і, піднявши чашу, торкнувся до неї вустами.

Тоді сталася метаморфоза. Зникла залатана сорочка й стоптані мешти. Воланд опинився у якійсь чорній хламиді зі сталевною шпагою при боці. Він швидко наблизився до Маргарити, підніс їй чашу і владно сказав:

— Пий!

У Маргарити запаморочилося в голові, її хитнуло, але чаша опинилася вже коло її вуст, і чиїсь голоси, а чиї — вона не добрала, шепнули в обидва вуха:

— Не бійтеся, королево... Не бійтеся, королево, кров давно пішла в землю. І там, де вона пролилася, вже ростуть виноградні грона.

Маргарита, не розплющуючи очей, зробила ковток, і солодкий струм побіг по її жилах, у вухах задзвеніло, їй здалося, що кричать оглушливі півні, що десь грають марша. Юрми гостей стали втрачати свою подобу. І фрачники й жінки розпалися на порохно. Тлін на очах у Маргарити охопив зал, над ним поплив запах склепу. Колони розпалися, згасли вогні, все зібгалось, й не стало ніяких водограїв, тюльпанів і камелій. А просто було, що було — скромна вітальня ювелірші, і з напівпрочинених до неї дверей випадала смужка світла. І до цих напівпрочинених дверей і ввійшла Маргарита.

Розділ 24. Визволення майстра

У спальні Воланда все виявилось, як було до балу. Воланд у сорочці сидів на постелі, й тільки Гелла не розтирала йому ногу, а на столі, там, де раніше грали в шахи, накривала вечерю. Коров'єв і Азазелло, знявши фраки, сиділи коло столу, а поряд з ними, звісно, розташувався кіт, що не захотів розлучатися зі своєю краваткою, дарма, що та перетворилася на справжнісіньку брудну ганчірку. Маргарита, похитуючись, підійшла до столу й сперлася на нього. Тоді Воланд поманив її, як і тоді, до себе й показав, аби вона сіла поруч.

— Ну що, вас дуже вимучили? — запитав Воланд.

— О ні, мессіре, — відповіла Маргарита, але майже нечутно.

— Ноблесс обліж¹, — зауважив кіт і налив Маргариті якоїсь прозорої рідини в лафітну склянку.

— Це горілка? — слабо запитала Маргарита. Кіт підскочив на стільці від образи.

— Змилуйтеся, королево, — прохрипів він, — хіба б я дозволив собі налити дамі горілки? Це чистий спирт!

Маргарита посміхнулася й спробувала відсунути від себе склянку.

— Сміливо пийте, — мовив Воланд, і Маргарита зараз же взяла склянку до рук. — Гелло, сідай, — наказав Воланд і пояснив Маргариті: — Ніч місяч-

¹ Становище зобов'язує.

ної повні — святкова ніч, і я вечеряю в тісному товаристві близьких і слуг. Отож, як ви відчуваєте себе? Як пройшов цей втомливий бал?

— Разуче! — заторохтів Коров'єв, — всі зачаровані, залоблені, розчавлені, стільки такту, стільки вміння, чарівливості й шарму!

Воланд мовчки підняв склянку й цокнувся з Маргаритою. Маргарита покірно випила, гадаючи, що тут їй і прийде кінець від спирту. Але нічого поганого не трапилося. Живе тепло потекло по її животі, щось м'яко штовхнуло в потилицю, повернулися сили, немовби вона встала після довгого відсвіжуючого сну, крім того, відчула вовчий голод. А при згадці про те, що вона не їла нічого з учорашнього ранку, він ще більше розпалився. Вона стала жадбно ковтати ікру.

Бегемот відрізав шматок ананаса, посолив його, поперчив, з'їв і після цього так хвацько хильнув другу чарку спирту, що всі зааплодували.

Після другої чарки, випитої Маргаритою, свічки у свічниках розгорілися ясніше, і в коминку додалося полум'я.

— Ось що мені невтямки, — говорила Маргарита, й золоті іскри від кришталю стрибали у неї в очах, — невже зовні не було чути музики і взагалі гуркоту цього балу?

— Звісно, не було чути, королево, — пояснював Коров'єв, — це треба робити так, щоб не було чути. Це якомога акуратніше треба робити.

— Авжеж, авжеж... А то річ у тім, що цей чоловік на сходах... Ось коли ми проходили з Азазеллом ... і другий коло під'їзду... Я гадаю, що він стежив за вашим помешканням...

— Вірно, вірно! — кричав Коров'єв, — вірно, дорога Маргарито Миколаївно! Ви потверджуєте мої підозріння. Так, він стежив за помешканням. Я сам було сплутав його з неуважливим приват-доцентом чи закоханим, що нудьгує на сходах, але ні, ні! Щось смоктало моє серце! Ах! Він стежив за помешканням! І другий коло під'їзду теж! І той, що був у підворотті, те ж саміньке!

— А ось цікаво, якщо вас прийдуть арештовувати? — спитала Маргарита.

— Неодмінно прийдуть, чарівна королево, неодмінно! — відповів Коров'єв, — чує серце, що прийдуть, не зараз, звичайно, але у свій час обов'язково прийдуть. Та гадаю, що нічого цікавого не буде.

Весела вечеря тривала. Свічки спливали в підсвічниках, по кімнаті хвилями розходилося сухе, духмяне тепло від коминка. Опісля їжі Маргариту охопило почуття блаженства. Вона дивилася, як сизі кільця від сигари Азазелла пливли в коминок і як кіт ловить їх на кінчик шпаги, їй нікуди не хотілося йти, хоча й було, за її підрахунками, вже пізно. Судячи з усього, час наближався до шостої ранку. Скориставшись паузою, Маргарита звернулася до Воланда й несміло сказала:

— Мабуть, мені пора... Пізно.

— Куди ж ви квапитеся? — запитав Воланд увічливо, але сухувато. Решта промовчали, роблячи вигляд, що захопилися сигарними кільцями диму.

— Так, пора, — зовсім розгубившись від цього, повторила Маргарита й обернулася, немовби шукаючи накидку або плаща. Її нагота раптом стала нітати її. Вона підвелася з-за столу. Воланд мовчки зняв з постелі свій вичовганий і засмальцьований халат, а Коров'єв накинув його Маргариті на плечі.

— Спасибі вам, мессіре, — ледь чутно сказала Маргарита й запитально подивилася на Воланда. Той у відповідь посміхнувся їй ввічливо і байдужо. Чорна туга якось відразу підкотилася до серця Маргарити. Вона відчула себе обманеною. Ніякої нагороди за всі її послуги на балу ніхто, вочевидь, їй не збирався пропонувати, як ніхто її й не затримував. А поміж тим їй цілком ясно було, що йти їй звідси більш нікуди. Побіжна думка про те, що доведеться вернутися в особняк, викликала в ній внутрішній вибух відчаю. Попросити, чи що, самій, як спокусливо равав їй Азazelло в Александрівському саду? «Ні, нізащо», — мовила вона собі.

— Всього найкращого, мессіре, — сказала вона вголос, а сама подумала: «Лише б вибратися звідси, а там вже я дійду до річки і втоплюся».

— Сядьте-но, — раптом владно наказав Воланд. Маргарита перемінилася на виду й сіла. — Можливо, що-небудь хочете сказати на прощання?

— Ні, нічого, мессіре, — гордо відповіла Маргарита, — окрім того, що коли я ще потрібна вам, то я готова охоче виконати все, чого ви забажаєте. Я нітрохи не стомилася і вельми звеселилася на балу. Так що, коли б він тривав і далі, я охоче б надала своє коліно для того, аби до нього прикладалися тисячі вішальників та убивць, — Маргарита дивилася на Воланда, немов крізь пелену, очі її наповнювалися слізьми.

— Вірно! Ви маєте цілковиту рацію! — лунко й страшно прокричав Воланд, — так і треба!

— Так і треба! — як луна повторив почет Воланда.

— Ми вас випробовували, — продовжував Воланд, — ніколи й нічого не просіть! Ніколи й нічого, і особливо в тих, хто сильніший за вас. Самі запропонують і самі все дадуть! Сідайте, горда жінко! — Воланд зірвав важкий халат з Маргарити, й знову вона опинилася сидячи поруч з ним на постелі. — Отож, Марго, — продовжував Воланд, зм'якшуючи свій голос, — чого ви хочете за те, що сьогодні ви були в мене господинею? Чого бажаєте за те, що провели цей бал нагою? За скільки ви ціните ваше коліно? Які збитки від моїх гостей, котрих ви щойно поіменували вішальниками? Говоріть! І тепер уже говоріть не соромлячись: бо запропонував я.

Серце Маргарити застукотіло, вона важко зітхнула, стала обмірковувати щось.

— Ну, що ж, сміливіше! — заохочував Воланд, — будіть свою фантазію, пришпорюйте її! Ну?

Дух перехопило в Маргарити, і вона вже хотіла вимовити заповітні й зарання наготовані в душі слова, як раптом зблідла, розкрила рота й витріщила очі. «Фріда! Фріда! Фріда! — прокричав їй у вуха чийсь настирливий, благаючий голос. — Мене зовуть Фрідою» — і Маргарита, спотикаючись на словах, заговорила:

— То я, виходить, могу попросити про одну річ?

— Зажадати, зажадати, моя донно, — відповів Воланд, розуміюче усміхаючись, — зажадати одну річ.

Ах, як ловко й виразно Воланд підкреслив, повторюючи слова самої Маргарити — «одну річ»!

Маргарита зітхнула ще раз і сказала:

— Я хочу, аби Фріді перестали подавати ту хусточку, якою вона задушила свою дитину.

Кіт звів очі до неба й шумно зітхнув, але нічого не сказав, вочевидь, пам'ятаючи накручене на балу вуха.

— З огляду на те, — заговорив Воланд, усміхнувшись, — що можливість отримання вами хабаря від цієї дурепа Фріди цілком, звісно, виключена — адже це було б несумісним з вашою королівською гідністю, — я вже не знаю, що й робити. Залишається, мабуть, єдине — надбати ганчір'я й позатикати ним усі щілини моєї спальні!

— Ви про що говорите, мессіре? — здивувалася Маргарита, вислухавши ці насправду незрозумілі слова.

— Цілком з вами згідний, мессіре, — встряв у розмову кіт, — саме ганчір'я. — І в подратуванні кіт вдарив лапою по столі.

— Я про милосердя говорю, — пояснив свої слова Воланд, не спускаючи з Маргарити вогненного ока. — Іноді цілком несподівано й підступно воно пролазить у найвужчі шпарини. От я й кажу про ганчір'я.

— І я про те ж кажу! — вигукнув кіт і про всяк випадок відхилився від Маргарити, прикривши вимашченими в трояндовому кремі лапами свої гострі вуха.

— Забирайся геть, — сказав йому Воланд.

— Я ще кави не пив, — відмовив кіт, — як же це я піду? Невже, мессіре, у святкову ніч гостей за столом поділяють на два гатунки? Одні — першої, а інші, як висловлювався цей засмучений скнара-буфетник, другої свіжості?

— Мовчи, — наказав йому Воланд і, звернувшись до Маргарити, запитав: — Ви, судячи з усього, людина виняткової доброти? Високоморальна людина?

— Ні, — з притиском відповіла Маргарита, — я знаю, що з вами можна розмовляти лише відверто, і я відверто вам скажу: я легковажна людина. Я

попросила вас про Фріду тільки через те, що мала необережність подати їй тверду надію. Вона жде, мессіре, вона вірить у мою допомогу. І коли вона зостанеться обманеною, я потраплю в жахливе становище. Я не матиму спокою все життя. Нічого не вдієш! Так вже вийшло.

— А, — мовив Воланд, — це зрозуміло.

— То ви зробите це? — тихо запитала Маргарита.

— В жодному разі, — відповів Воланд, — річ у тім, дорога королево, що тут сталася маленька плутанина. Кожне відомство має займатися своїми справами. Не сперечаюсь, наші можливості доволі великі, вони значно більші, аніж вважають деякі, не надто проникливі люди...

— Так, таки значно більші, — не втерпів і вставив кіт, вочевидь будучи гордим з таких можливостей.

— Мовчи, чорти б тебе забрали! — сказав йому Воланд і продовжував, звертаючись до Маргарити: — Але просто, який сенс у тім, аби зробити те, що належить робити іншому, як я висловився, відомству? Отож, я цього не робитиму, а ви зробіть самі.

— А хіба по-моєму виконається?

Азazelло іронічно покосував кривим оком на Маргариту й непомітно покрутив рудою головою і пирхнув.

— Та робить же, от гризота, — пробурмотів Воланд і, повернувши глобус, став вглядатися у якусь деталь на ньому, вочевидь, займаючись і другою справою під час розмови з Маргаритою.

— Ну, Фріда, — підказав Коров'єв.

— Фріда! — пронизливо крикнула Маргарита. Двері розчахнулися, й розпатлана, гола, але вже без будь-яких ознак хмелю жінка з нестямними очима вбігла до кімнати й простягла руки до Маргарити, а та мовила велично:

— Тебе прощають. Не подаватимуть більше хусточку.

Пролунав крик Фріди, вона впала на підлогу ницьма й розпростерлася хрестом перед Маргаритою. Воланд махнув рукою, і Фріда зникла з очей.

— Спасибі вам, прощайте, — сказала Маргарита й підвелася.

— Ну що ж, Бегемоте — заговорив Воланд, — не наживатимемось на вчинкові непрактичної людини у святкову ніч, — він обернувся до Маргарити, — отож, це не йде в рахунок, я ж нічого не робив. Що ви хочете для себе?

Запала мовчанка, і урвав її Коров'єв, який зашепотів на вухо Маргариті:

— Алмазна донно, цього разу раджу вам бути більш розважливою! А то фортуна може й вислизнути!

— Я хочу, аби мені зараз же, в цій хвилі, повернули мого коханця, майстра, — сказала Маргарита, й обличчя її спотворила судом.

Тут до кімнати увірвався вітер, так що полум'я свічок у підсвічниках лягло, важка завіса на вікні відсунулася, розчахнулося вікно, і в далекій висо-

чині відкрився повний, але не ранковий, а опівнічний місяць. Від підвіконня на підлогу лягла зеленава хустка нічного світла, і в ній з'явився нічний Іванків гість, що називав себе майстром. Він був у своєму лікарняному одязі — в халаті, мештах і чорній шапчині, з котрою не розлучався. Неголене обличчя його смикалося гримасою, він божевільно-лячно косував на вогні свічок, а місячний потік закипав довкола нього.

Маргарита відразу впізнала його, простогнала, сплеснула руками й підбігла до нього. Вона цілувала його в лоб, в уста, притискалася до колючої щоки, й довго стримувані сльози тепер бігли ручаями по її обличчі. Вона вимовляла тільки одне слово, безтямно повторюючи його:

— Ти, ти, ти...

Майстер відсторонив її від себе й глухо сказав:

— Не плач, Марго, не терзай мене. Я важко хворий. — Він вхопився за підвіконня рукою, немов збираючись вискочити на нього й утекти, вищирив зуби, вглядаючись у присутніх, і закричав: — Мені лячно, Марго! В мене знову почалися галюцинації.

Ридання душили Маргариту, вона шепотіла, давлячись словами:

— Ні, ні, ні, не бійся нічого! Я з тобою! Я з тобою!

Коров'єв спритно й непомітно підпихнув до майстра стілець, і той опустився на нього, а Маргарита кинулась на коліна, притулилася до недужого збоку й так втихла. У своєму схвилюванні вона не помітила, що нагота її якось раптово закінчилася, на ній тепер був шовковий чорний плащ. Недужий опустил голову й став дивитися в землю понурими хворими очима.

— Так, — заговорив після мовчанки Воланд, — його добряче обробили. — Він наказав Коров'єву: — Дай-но, рицарю, цьому чоловікові чогонебудь випити.

Маргарита впрошувала майстра тремтячим голосом:

— Випий, випий. Ти боїшся? Вір мені, що тобі допоможуть.

Недужий взяв склянку й випив те, що було в ній, але рука його здригнулась, й спорожніла склянка розбилася коло його ніг.

— На щастя! На щастя! — зашепотів Коров'єв до Маргарити, — дивіться, він вже приходить до тями.

Дійсно, погляд хворого став не такий дикий та неспокійний.

— Але це ти, Марго? — запитав місячний гість.

— Не сумнівайся, це я, — відповіла Маргарита.

— Ще! — наказав Воланд.

Після того, як майстер вихилив другу склянку, його очі стали живими й осмисленими.

— Ну ось, це друге діло, — сказав Воланд, примружуючись, — тепер поговоримо. Хто ви такий?

— Я тепер ніхто, — відповів майстер, і посмішка скривила його рот.

— Звідкіля ви зараз?

— З дому скорботи. Я — душевнохворий, — відповів прибулець. Цих слів Маргарита не витримала й заплакала знову. Потому, витерши очі, вона вигукнула:

— Жахливі слова! Жахливі слова! Він майстер, мессіре, я вас попереджаю про це. Вилікуйте його, він вартий цього.

— Ви знаєте, з ким ви зараз говорите, — запитав у прибульця Воланд, — в кого ви перебуваєте?

— Знаю, — відповів майстер, — моїм сусідом у божевільні був цей хлопчик Іван Бездомний. Він розповів мені про вас.

— Авжеж, авжеж, — озвався Воланд, — я мав утіху зустрітися з цим молодиком на Патріарших ставах. Він заледве мене самого не звів з розуму, доводячи мені, що мене немає! Але ж ви вірите, що це дійсно я?

— Доводиться вірити, — сказав прибулець, — та, звісно, набагато спокійніше було б вважати вас плодом галюцинації. Вибачте мені, — спохопившись додав майстер.

— Ну, що ж, якщо спокійніше, то й вважайте, — ввічливо відповів Воланд.

— Ні, ні, — злякано говорила Маргарита й трясла майстра за плече, — схаменися! Перед тобою дійсно він!

— А скажіть, чому Маргарита називає вас майстром? — запитав Воланд.

Той посміхнувся і сказав:

— Це простима слабкість. Вона надто високої думки про той роман, що його я написав.

— Про що роман?

— Роман про Понтія Пілата.

Тут знову захиталися й застрибали язички свічок, задеренчав посуд на столі, Воланд засміявся громоподібно, але нікого не злякав і сміхом цим не здивував. Бегемот чомусь заплодував. — Про що, про що? Про кого? — заговорив Воланд, переставши сміятись. — Ось тепер? Це вражає! І ви не могли знайти іншої теми? Дайте-но глянути, — Воланд простягнув руку долонею догори.

— Я, на жаль, не можу цього зробити, — відповів майстер, — тому що я спалив його в пічці.

— Даруйте, не повірю, — відповів Воланд, — цього бути не може. Рукописи не горять. — Він обернувся до Бегемота й сказав: — Ану, Бегемоте, дай сюди роман.

Кіт миттю скочив зі стільця, й усі побачили, що він сидів на товстому пакунку рукописів. Горішній екземпляр кіт з поклоном подав Воланду. Маргарита затремтіла й закричала, схвилювавшись знову до сліз:

— Ось він, рукопис! Ось він!

Вона кинулася до Воланда й захоплено додала:

— Всесильний, всесильний!

Воланд взяв до рук поданий йому екземпляр, обернув його, відклав убік і мовчки, без посмішки втупився в майстра. Але той не знає чому впав у тугу й неспокій, звівся зі стільця, заломив руки й, звертаючись до далекого місяця, здригаючись, почав бурмотіти:

— І вночі при місяці мені нема супокою, навіщо потривожили мене? О боги, боги...

Маргарита вчепилася в лікарняний халат, притислася до нього й сама почала бурмотіти в тузі й сльозах:

— Боже, чому ж тобі не допомагають ліки?

— Нічого, нічого, нічого, — шепотів Коров'єв, звиваючись коло майстра, — нічого, нічого... Ще скляночку, і я з вами за компанію.

І скляночка підморгнула, зблиснула в місячному світлі, й допомогла ця скляночка. Майстра посадовили на місце, й обличчя недужого набуло спокійного виразу.

— Ну, тепер все ясно, — сказав Воланд і постукав довгими пальцями по рукопису.

Очі Маргарити спалахнули, і вона благальне звернулася до Воланда:

— Дозвольте мені з ним пошепотітись?

Воланд кивнув головою, і Маргарита, припавши до майстрового вуха, щось нашептала йому. Чутно було, як той відмовив їй:

— Ні, пізно. Нічого більше не хочу в житті. Окрім того, аби бачити тебе. Але тобі знову раджу — залиш мене. Ти пропадеш зі мною.

— Ні, не залишу, — відповіла Маргарита й звернулася до Воланда: — Прошу знову повернути нас до підвалу в провулку на Арбаті, й щоб лампа загорілася, й аби все стало, як було.

Після короткої мовчанки Воланд звернувся до майстра:

— То, виходить, в арбатський підвал? А хто ж писатиме? А мрії, натхнення?

— В мене більше немає жодних мрій і натхнення теж немає, — відповів майстер, — ніщо мене довкола не цікавить, окрім неї, — він знову поклав руку на голову Маргарити, — мене зламали, мені нудно, і я хочу до підвалу.

— А ваш роман, Пілат?

— Він мені ненависний, цей роман, — відповів майстер, — я надто багато зазнав через нього.

Маргарита відокремилася від майстра й заговорила дуже палко:

— Я зробила все, що могла, і я нашептала йому найспокусливіше. А він відмовився від цього.

— Те, що ви йому нашептали, я знаю, — заперечив Воланд, — але це не найспокусливіше. А вам скажу, — посміхнувшись, звернувся він до майстра, — що ваш роман вам принесе ще сюрпризи.

— Це дуже сумно, — відповів майстер.

— Ні, ні, це не сумно, — мовив Воланд, — нічого страшного вже не буде. Ну, Маргарито Миколаївно, все зроблено. Чи маєте ви до мене яку-небудь претензію?

— Що ви, о, що ви, мессіре!

— То візьміть же оце від мене на згадку, — сказав Воланд і вийняв з-під подушки невеличку золоту підкову, всіяну алмазами.

— Ні, ні, ні, з якого побиту!

— Ви хочете зі мною посперечатися? — посміхнувшись, запитав Воланд.

Маргарита молитовне простягла обидві руки до Воланда, але не посміла наблизитися до нього й тихо вигукнула:

— Прощайте! Прощайте!

— До побачення, — мовив Воланд.

І Маргарита в чорнім плащі, майстер у лікарняному халаті вийшли в коридор ювеліршиного помешкання, в якому горіла свічка й де на них очікував почет Воланда. Коли пішли з коридору, Гелла несла валізку, в якій був роман і невеличке майно Маргарити Миколаївни, а кіт допомагав Геллі. Біля дверей помешкання Коров'єв розкланявся й зник, а решта пішли провжджати по сходах.

За годину в підвалі маленького будиночка в одному із арбатських провулків, у першій кімнаті, де було все так само, як було до страшної осінньої ночі минулого року, за столом, накритим оксамитовою скатертиною, під лампою з абажуром, біля якої стояла вазочка з конваліями, сиділа Маргарита й тихо плакала від пережитого потрясіння й щастя. Зшиток, понівечений вогнем, лежав перед нею, а поруч вивищувався стос віцілих зшитків. Будиночок мовчав. У сусідній маленькій кімнаті на дивані, вкритий лікарняним халатом, лежав у глибокому сні майстер. Його рівне дихання було безгучним.

Наплакавшись, Маргарита взялася за віцілі зшитки й відшукала те місце, що його перечитувала перед зустріччю з Азazelлом під Кремлівською стіною. Маргариті не хотілося спати. Вона гладила рукопис лагідно, як гладять улюблену кицьку, й обертала його в руках, оглядаючи з усіх боків, то зупиняючись на титульному аркуші, то відкриваючи кінець. На неї накопилися раптом жажлива думка, що все це чари, що зараз зшитки щезнуть з очей, що вона опиниться у своїй спальні в особняку й що, прокинувшись, їй доведеться йти топитися. Але це була остання страшна думка, відголосок довгих страждань, які їй довелося пережити. Ніщо не зникло, всесильний Воланд був дійсно всесильним, і скільки завгодно, хоч би й до самого світанку, могла

Маргарита шелестіти аркушами зшитків, розглядати їх і цілувати й перечитувати слова...

Розділи 25–26. Як прокуратор намагався врятувати Іуду з Кіріафа. Погріб

[Страшна злива ринула на Єришалаїм чотирнадцятого дня весняного місяця нісана. Після того як вона пройшла, до прокуратора Понтія Пілата з'явився начальник таємної служби Афраній. Після розпитів про подробиці страти і поведінку «божєвільного філософа» прокуратор в завульованій формі наказує Афранію зарізати Іуду.

Вночі Пілату приснився Ієшуа Га-Ноцрі і пообіцяв йому, що вони «тепер будуть завжди разом». Прокуратор Іудеї плакав і сміявся у сні. Його розбудив під ранок прихід Афранія, який повідомив, що Іуду з Кіріафа кілька годин тому знайшли зарізанним.]

Розділи 27–28. Кінець квартири №50. Останні походеньки Коров'єва і Бегемота

[Тепер в квартирі № 50 чергувала міліція, а Коров'єв і Бегемот відвідали валютний магазин на Смоленському ринку і письменницький ресторан Грибосєдова, що завершилось пожежами та стріляниною.]

Розділ 29. Долю майстра і Маргарити визначено

При заході сонця високо над містом на камінній терасі однієї з найкрасивіших споруд у Москві, споруди, збудованої близько півтори сотні років тому, знаходилися двоє: Воланд і Азazelло. Їх не було видно знизу, з вулиці, позаяк їх закривала від непотрібних поглядів балюстрада з гіпсовими вазами й гіпсовими квітами. Але їм місто було видиме майже до самих околиць.

Воланд сидів на складаному дзиглику, одягнений у чорну сутану. Його довга й широка шпага була встромлена між двома розтрісканими плитами тераси вертикально, так що вийшов сонячний годинник. Тінь шпаги повільно й неухильно видовжувалась, підповзаючи до чорних мештів на ногах сатани. Поклавши гостре підборіддя на кулак, скулившись на дзиглику й підібгавши одну ногу під себе, Воланд не відриваючись, дивився на неозоре збіговисько палаців, гігантських будинків і маленьких, приречених на злам халуп. Азazelло, розпрощавшись зі своїм сучасним вбранням, одягнений, як і Воланд, у чорне, нерухомо застиг неподалік від свого повелителя, так само як і він не спускаючи очей з міста. Воланд заговорив:

— Яке цікаве місто, чи не правда?

Азazelло ворухнувся й відмовив поштиво:

— Мессіє, мені більше до вподоби Рим!

— Так, це справа смаку, — відповів Воланд. Через якийсь час знову пролунав його голос:

— А пощо цей дим отам, на бульварі?

— Це горить Грибосєдов, — відповів Азazelло.

— Треба гадати, що це нерозлучна парочка, Коров'єв і Бегемот, побувала там?

— В цьому немає жодного сумніву, мессіре.

Знову запала мовчанка, і обидва, що перебували на терасі, дивилися, як у вікнах, звернених на захід, у горішніх поверхах громадь запалювалося по-ламане сліпуче сонце. Але тут щось змусило Воланда відвернутися від міста й зосередити свою увагу на круглій вежі, яка була в нього за спиною на даху. Зі стіни її вийшов обдертий, вимашений глиною похмурий чоловік у хітоні, в саморобних сандаліях, чорнобородий.

— Ти ба! — вигукнув Воланд, насмішковано дивлячись на того, що увійшов, — менш за все можна було чекати тебе тут! Ти з чим прийшов, не-проханий, але передбачуваний гостю!

— Я до тебе, духу зла й повелителю тіней, — відповів той, що ввійшов, спідлоба незичливо дивлячись на Воланда.

— Якщо ти до мене, то чому ж ти не привітався зі мною, колишній зби-рачу податків? — заговорив Воланд суворо.

— Тому що я не хочу, аби ти був живим і здоровим, — відповів виклич-не той, що увійшов.

— Але тобі доведеться змиритися з цим, — заперечив Воланд, і посмі-шка скривила йому рота, — не встиг ти з'явитися на даху, як зразу ж бовкнув нісенітницю, і я тобі скажу, в чому вона — у твоїх інтонаціях. Ти вимовив свої слова так, наче ти не визнаєш тіней, а також і зла. Чи не був би ти такий добрий поміркувати над питанням: що б робило твоє добро, якби не існувало зла, і як би виглядала земля, коли б з неї зникли тіні? Адже тіні виходять від предметів і людей. Ось тінь від моєї шпаги. Але бувають тіні від дерев і від живих істот. Чи не хочеш ти обдерти всю земну кулю, знісши з неї геть усі дерева й усе живе через твою фантазію насолоджуватися голим світлом? Ти дурень.

— Я не сперечатимусь із тобою, старий софісте, — відповів Левій Мат-вій.

— Ти й не можеш зі мною сперечатися, з тієї причини, про яку я вже згадав, — ти дурень, — відповів Воланд і спитав: — Ну, говори коротко, не втомлюючи мене, навіщо заявився?

— Він прислав мене.

— Що ж він велів передати тобі, рабе?

— Я не раб, — все більше оздоблюючись, відповів Левій Матвій, — я його учень.

— Ми розмовляємо з тобою на різних мовах, як завжди, — озвався Во-ланд, — але речі, про які ми розмовляємо, від цього не змінюються. Отож...

— Він прочитав твір майстра, — заговорив Левій Матвій, — і просить тебе, аби ти взяв із собою майстра і винагородив його спокоєм. Невже це важко тобі зробити, духу зла?

— Мені нічого не важко зробити, — відповів Воланд, — і тобі це добре відомо. — Він помовчав і додав: — А чого ж ви не берете його до себе, у світло?

— Він не заслужив світла, він заслужив спокій, — смутним голосом промовив Левій.

— Передай, що буде зроблено, — відповів Воланд і додав, причому око його спахнуло: — і облиш мене негайно.

— Він просить, аби ти, яка любила й страждала через нього, ви взяли теж, — вперше благаюче звернувся Левій до Воланда.

— Без тебе ми ніяк не здогадалися б про це. Іди.

Левій Матвій після цього зник, а Воланд підкликав до себе Азазелла й наказав йому:

— Лети до них і все влаштуй.

Азазелло залишив терасу, й Воланд зостався один. Але самотність його не була тривалою. Залунав на плитах тераси стукіт кроків і пошвавлені голоси, й перед Воландом постали Коров'єв і Бегемот.

Але тепер примуса при товстуні не було, а навантажений він був іншими предметами. Так, під пахвою в нього був невеличкий ландшафтик у золотій рамі, через руку був перекинутий куховарський, наполовину обгорілий халат, а в другій руці він тримав цілу сьомгу в шкурі й з хвостом. Від Коров'єва й Бегемота несло гаром, пика Бегемота була в сажі, а картуз наполовину обгорів.

— Салют, мессіре, — прокричала невгамовна парочка, й Бегемот замавав сьомгою.

— Дуже гарні, — сказав Воланд.

— Мессіре, уявіть, — закричав збуджено й радісно Бегемот, — мене сплутали з мародером!

— Судячи з принесених тобою предметів, — відповів Воланд, позираючи на ландшафтик, — ти і є мародер.

— Чи вірите, мессіре... — щиросердим голосом почав Бегемот.

— Ні, не вірю, — коротко відповів Воланд.

— Мессіре, клянуся, я робив героїчні спроби врятувати все, що було можливо, й ось усе, що вдалося відстояти.

— В усякому випадку, ми з'явилися, мессіре, — доповідав Коров'єв, — і чекаємо на ваші розпорядження.

Воланд підвівся зі свого дзиглика, підійшов до балюстради й довго мовчки, один, обернувшись спиною до свого почту, дивився в далечінь. Потім він відійшов від краю, знову опустився на свого дзиглика й мовив:

— Розпоряджень ніяких не буде — ви виконали все, що могли, й більше ваших послуг я поки що не потребую. Можете відпочивати. Зараз прийде

гроза, остання гроза, вона довершить усе, що слід довершити, і ми рушимо в дорогу.

— Дуже добре, мессієре, — відповіли обидва блазні й зникли десь за круглою центральною вежею, розташованою посередині тераси.

Гроза, про яку говорив Воланд, вже скупчувалася на обрії. Чорна хмара здійнялася на заході й до половини відрізала сонце. Потому вона вкрила його цілком. На терасі посвіжіло. Ще за якийсь час стемніло.

Ця пільма, що прийшла із заходу, накрила велетенське місто. Зникли мости, палаци. Все зникло, начебто цього ніколи й не було на світі. Через усе небо перебігла одна вогняна нитка. Потім місто струсонув удар. Він повторився й почалася гроза. Воланд зник у її млі.

Розділ 31. На Воробійових горах

Грозу віднесло без сліду, й, аркою перекинувшись через усю Москву, стояла в небі різнобарвна веселка, пила воду з Москви-ріки. На височині, на пагорбі, між двома гаями виднілися три силуетки. Воланд, Коров'єв та Бегемот сиділи на чорних конях у сідлах, спозируючи на місто, що розкинулося за рікою, з ламаним сонцем, яке зблискувало в тисячах вікон, звернених на захід, на пірникові вежі Дівочого монастиря.

У повітрі зашуміло, й Азazelло, у якого в чорному хвості його плаща легіли майстер і Маргарита, опустився разом з ними побіля гурту очікуючих.

— Довелося вас потурбувати, Маргарито Миколаївно й майстре, — заговорив Воланд після деякої мовчанки, — але ви не будьте на мене в претензії. Не думаю, аби ви про це пожалкували. Ну, що ж, — звернувся він до одного майстра, — попрощайтеся з містом. Нам пора, — Воланд вказав рукою в чорній рукавиці з розтрубом туди, де незчисленні сонця плавили скло за рікою, де понад цими сонцями стояв туман, дим, пара розпеченого за день міста.

— Назавжди! Це варто осмислити, — прошепотів майстер і лизнув сухі, розтріскані вуста. Він став прислухатися й докладно зауважувати все, що відбувається в його душі. Його хвилювання перейшло, як йому здалося, в почуття глибокої й кривної образи. Але та була нестійкою, пропала й чомусь змінилася погордливою байдужістю, а вона — передчуттям постійного сулокою.

Гурт вершників доживався майстра мовчки. Гурт вершників дивився, як чорна довга фігура на краю урвища жестикулює, то підносить голову, ніби намагаючись перекинути погляд через усе місто, зазирнути за його околиці, то вішає голову, немовби вивчаючи витоптану миршаву траву під ногами.

Урвав мовчанку Бегемот, який занудьгував.

— Дозвольте, метр, — заговорив він, — свиснути перед дорогою на прощання.

— Ти можеш налякати даму, — відповів Воланд, — і, крім того, не забудь, що всі твої сьогоднішні неподобства вже закінчилися.

— Ах ні, ні, мессіре, — озвалася Маргарита, яка сиділа в сідлі, мов амазонка, взявшись у боки й звісивши до землі гострий шлейф, — дозвольте йому, нехай він свисне. Мене охопив смуток перед далекою дорогою. Чи не правда, мессіре, він цілком природній, навіть тоді, коли людина знає, що наприкінці тієї дороги на неї чекає щастя? Нехай насмішить нас, а то я побоююся, що це закінчиться сльозами, і все буде зіпсовано наостанок!

Воланд кивнув Бегемотові, той притьма пожвавився, зіскочив із сідла на землю, вклав пальці до рота, надув щоки й свиснув. У Маргарити задзвеніло у вухах. Кінь її скинувся дибки, в гаю посипалися сухі гілячки з дерев, злетіла ціла зграя ворон та горобців, стовп пилюги помчало до ріки, й видно було, як у річковому трамваї, що проходив повз пристань, знесло в пасажирів кілька картузів у воду. Майстер здригнувся від свисту, але не обернувся, а став жестикулювати ще неспокійніше, здіймаючи руки до неба, наче погрожуючи місту. Бегемот гордо огледівся.

— Свиснуто, не сперечаюся, — поблажливо зауважив Коров'єв, — дійсно свиснуто, але, якщо говорити безсторонньо, свиснуто вельми середньо!

— Я ж не регент, — з гідністю й надувшись відповів Бегемот і несподівано підморгнув Маргариті.

— А дай-но я спробую по старій пам'яті, — сказав Коров'єв, потер руки, подмухав на пальці.

— Але ти гляди, гляди, — пролунав суворий голос Воланда з коня, — без калічних штук!

— Мессіре, повірте, — озвався Коров'єв і приклав руку до серця, — пожартувати, виключно пожартувати... — Тут він раптом витягнувся вгору, наче був гумовий, з пальців правої руки зробив якусь хитромудру фігуру, закрутився, як гвинт, і потому, раптово розкрутившись, свиснув.

Цього свисту Маргарита не почула, але вона його побачила тоді, як її разом з гарячим конем кинуло сажнів на десять убік. Поряд з нею з коренем видерло дубове дерево, й земля вкрилася тріщинами до самої ріки. Величезний пласт берега, разом з пристанню й рестораном, висадило в ріку. Вода у ній закипіла, зметнулася, й на протилежний берег, зелений і низинний, вихлопнуло цілий річковий трамвай із анітрохи неушкодженими пасажирами. До ніг коня Маргарити, що хропів, швиргнуло вбиту свистом Фагота галку. Майстра злякав цей свист. Він вхопився за голову й побіг назад до гурту очікуючих на нього супутників.

— Ну що ж, — звернувся до нього Воланд з висоти свого коня, — всі рахунки сплачені? Прощання відбулося?

— Так, відбулося, — відповів майстер і, заспокоївшись, подивився в обличчя Воландові просто й сміло.

І тоді над горами прокотився, як трубний голос, страшний голос Воланда:

— Пора!! — й різкий свист і регіт Бегемота.

Коні рвонулися, і вершники здійнялися вгору й поскакали. Маргарита відчувала, як її скажений кінь гризе й тягне мундштук. Плащ Воланда роздуло понад головами всієї кавалькади, цим плащем почало закривати вечоріючий небосхил. Коли на мить чорний покров віднесло вбік, Маргарита на скаку озирнулася й побачила, що позаду нема не лише різнобарвних веж з аеропланом, що розвертався над ними, але й нема вже давно й самого міста, яке пішло в землю й залишило по собі тільки туман.

Розділ 32. Прощення й вічний притулок

Боги, боги мої! Яка смутна вечірня земля! Які таємничі тумани понад болотами. Хто блукав у цих туманах, хто багато страждав перед смертю, хто летів понад цією землею, несучи на собі непосильний тягар, той це знає. Це знає втомлений. І він без жалю полишає тумани землі, її болітця й ріки, він віддається з легким серцем до рук смерті, знаючи, що тільки одна вона заспокоїть його.

Чарівні чорні коні й ті втомилися і несли своїх вершників повільно, й неминуха ніч стала їх наздоганяти. Чуючи її за своєю спиною, притих навіть невгамовний Бегемот і, вчепившись у сідло кігтями, летів мовчазний і серйозний, розпушивши свого хвоста. Ніч почала закривати чорною хусткою ліси й луки, ніч запалювала печальні вогники десь далеко внизу, тепер уже нецікаві й непотрібні ані Маргариті, ані майстрові, чужі вогники. Ніч обганяла кавалькаду, сіялась на неї зверху й викидала то там, то тут у смутному небі білі плямки зірок. Ніч густішала, летіла поруч, хапала вершників за плащі й, здерши їх з плечей, викривала омани. І коли Маргарита, яку обдував прохолодний вітер, відкривала очі, вона бачила, як змінюється подоба всіх, що летіли до своєї мети. Коли ж назустріч їм з-за краю лісу почав сходити багрянний і повний місяць, усі омани щезли, впали в болото, втопилися в туманах чарівницька нестійка одіж.

Навряд чи тепер упізнали б Коров'єва-Фагота, самозваного перекладача при таємничому й не потребуєчому жодних перекладів консультантові, в тому, хто тепер летів безпосередньо поряд з Воландом праворуч від подружки майстра. На місці того, хто в одертому цирковому одязі покинув Воробйові гори під іменем Коров'єва-Фагота, тепер скавав, тихо подзвонюючи золотим ланцюгом поводу, темно-фіолетовий рицар з похмурим обличчям, яке ніколи не посміхалося. Він вперся підборіддям у груди, він не дивився на місяць, він не цікавився землею під собою, він думав про щось своє, летячи поруч з Воландом.

— Чому він так перемінився? — спитала тихо Маргарита під свист вітру у Воланда.

— Рицар цей колись недоречно пожартував, — відповів Воланд, повертаючи до Маргарити своє обличчя з тихо палаючим оком, — його каламбур, котрий він склав, розмовляючи про світло й пільму, був не зовсім добрий. І рицареві довелося після цього пожартувати трохи довше й більше, ніж він гадав. Але сьогодні така ніч, коли зводяться рахунки. Рицар свій рахунок сплатив і закрит!

Ніч відірвала й пухнастий хвіст у Бегемота, здерла з нього шерсть і розметала її клапті над болотами. Той, хто був котом, що потішав князя пільми, тепер виявився худеньким юнаком, демоном-джурою, найкращим блазнем, який існував коли-небудь у світі. Тепер притих і він, і летів безгучно, підставивши своє молоде обличчя під світло, що лилося від місяця.

Осторонь від усіх, зблискуючи сталлю обладунків, летів Азazelло. Місяць змінив і його обличчя. Зникло безслідно безглузде потворне ікло, і зизоокість виявилася фальшованою. Обое очей Азazelла були однаковими, порожніми й чорними, а обличчя біле й холодне. Тепер Азazelло летів у своєму справжньому вигляді, як демон безводної пустелі, демон-убивця.

Себе Маргарита бачити не могла, але вона добре бачила, як переми́нвся майстер. Волосся його біліло тепер під місяцем і ззаду збиралося в косу, і вона летіла на вітрі. Коли вітер відносив плаща від ніг майстра, Маргарита бачила на ботфортах його то гаснучі, то спалахуючі зірочки шпор. Схоже до юнака-демона, майстер летів, не спускаючи очей з місяця, й посміхався йому, немов добре знаному й любленому.

І, врешті, Воланд летів теж у своїй справжній подобі, Маргарита не могла б сказати, з чого зроблений повід його коня, й гадала, що, можливо, це місячні ланцюжки і сам кінь — тільки брила мороку, й грива цього коня — хмара, а шпори вершника — білі плями зірок.

Так летіли у мовчанці довго, допоки й сама місцевість унизу не стала мінятися. Смутні ліси втонули в земному мороці й потягли за собою і тьмяні ле́за річок. Внизу стали з'являтися й полискувати валуни, а поміж ними зачорнілися провалля, в які не засягало світло місяця.

Воланд осадив свого коня на кам'янистому, безрадісному пласкому верхів'ї, і тоді вершники рушили ступою, наслухоючи, як коні їхні підковами давлять крем'яхи й камінці. Місяць заливав майданчик зелено і яскраво, й Маргарита швидко розгледіла в пустельній місцевості крісло й у ньому білу фігуру сидячого чоловіка. Можливо, що той, хто сидів, був глухий або надто занурений у роздуми. Він не чув, як здригалася кам'яниста земля під вагою коней, і вершники, не потривоживши його, наблизилися до нього.

Біля ніг сидячого лежить череп'я розбитого глека й простирається невисихаюча чорно-червона калюжа. Вершники зупинили своїх коней.

— Ваш роман прочитали, — заговорив Воланд, обертаючись до майстра, — і сказали тільки одне, що він, на жаль, не закінчений. Так ось, мені хо-

тілося показати вам вашого героя. Близько двох тисяч літ сидить він ось на цьому майданчику й спить, але коли настає повний місяць, як бачите, його терзає безсоння. Воно мучить не лише його, але й його вірного сторожа, пса. Якщо правда, що боягузтво — найтяжча вада, то, далекі, собака у ній не винний. Єдине, чого боявся хоробрий пес, це грози. Ну що ж, той, хто любить, повинен розділити долю того, кого він любить.

— Що він каже? — спитала Маргарита, й цілковито спокійне її обличчя затяглося серпанком співчуття.

— Він каже, — пролунав голос Воланда, — одне й те ж, він каже, що й при місяці йому нема супокою і що в нього погана посада. Так каже він завжди, коли не спить, а коли спить, то бачить одне й те ж — місячну дорогу, й хоче піти по ній і розмовляти з арештантом Га-Ноцці, тому що, як він стверджує, він чогось не договорив тоді, давно, чотирнадцятого числа весняного місяця нісана. Але, на жаль, на цю дорогу йому вийти чомусь не вдається. І до нього ніхто не приходить. Тоді, що ж поробиш, доводиться розмовляти йому із самим собою. Утім, потрібне ж яке-небудь різноманіття, і до своєї мови про місяць він нерідко додає, що понад усе на світі ненавидить своє безсмертя й нечувану славу. Він стверджує, що він охоче б помінявся своєю долею з обдертим волоцюгою Левієм Матвієм.

— Дванадцять тисяч місяців за один місяць колись, чи не занадто це багато? — спитала Маргарита.

— Повторюється історія з Фрідою? — сказав Воланд, — але, Маргарито, тут не турбуйте себе. Все буде правильно, на цьому збудовано світ.

— Відпустіть його, — раптом пронизливо крикнула Маргарита так, як колись вона кричала, коли була відьмою, і від цього крику зірвався камінь у горах і полетів по уступах в безодню, сповнюючи гори гуркотом. Але Маргарита не могла сказати, чи був це гуркіт падіння чи гуркіт сатанинського сміху. Як би там не було, Воланд сміявся, позираючи на Маргариту, й казав:

— Вам не треба просити за нього, Маргарито, тому що за нього вже попросив той, з ким він так прагне розмовляти, — тут Воланд знову обернувся до Майстра й мовив: — Ну що ж, тепер ваш роман ви можете закінчити однією фразою!

Майстер мовби вже чекав цього, поки стояв нерухомо й дивився па сидячого прокуратора. Він склав руки рупором і гукнув так, що луна застрибала безлюдними й безлісими горами:

— Вільний! Вільний! Він чекає на тебе!

Гори перетворили голос майстра на грім, і цей же грім їх зруйнував. Прокляті скелясті стіни впали. Зостався лишень майданчик з камінним кріслом. Над чорною безоднею, в яку запалися стіни, спалахнуло незоре місто з царюючими над ним осяйними ідолами над пишно розбуялим за багато тисяч тих місяців садом. Прямісінько до цього саду простяглася довгоочікувана

прокуратором місячна дорога, й першим по ній кинувся бігти гостровухий пес. Чоловік у білому плащі з кривавим підбоем звівся з крісла й щось прокричав хрипким, зірваним голосом. Не можна було розібрати, чи плаче він, чи сміється і що він кричить. Видно було тільки, що слідом за своїм вірним сторожем по місячній дорозі стрімко побіг і він.

— Мені туди, за ним? — запитав тривожно майстер, торкнувши повід.

— Ні, — відповів Воланд, — навіщо ж гнатися по слідах того, що вже закінчене?

— То, виходить, туди? — запитав майстер, обернувся, й вказав назад, туди, де виткалося недавно покинуте місто з монастирськими пірниковими вежами, з розбитим на друзки сонцем у шибях.

— Теж ні, — відповів Воланд, і голос його погустішав і полився над скелями, — романтичний майстре! Той, кого так жадає побачити вигаданий вами герой, якого ви самі щойно відпустили, прочитав ваш роман. — Тут Воланд повернувся до Маргарити: — Маргарито Миколаївно! Не можна не повірити в те, що ви старалися вигадати для майстра найкраще майбутнє, але, далекі, те, що я пропоную вам, і те, про що просив Іешуа за вас же, за вас — ще краще. Залиште їх удвох, — говорив Воланд, перехилиючись зі свого сидла до сидла майстра й вказуючи услід прокураторові, що пішов, — не заважатимемо їм. І, можливо, до чогось вони договоряться, — тут Воланд змахнув рукою в сторону Єршалаїму, і той погас.

— І там теж, — Воланд вказав на тил, — що робити вам у підвальчику? — Тут погасло зламане сонце у склі. — Навіщо? — продовжував Воланд переконливо й м'яко, — о, тричі романтичний майстре, невже ви не хочете вдень гуляти зі своєю подругою під вишнями, які починають цвісти, а ввечері слухати музику Шуберта? Невже ж вам не буде приємно писати при свічках гусячим пером? Невже ви не хочете, схоже до Фауста, сидіти над ретортою в надії, що вам вдасться виліпити нового гомункула? Туди, туди. Там чекає на вас дім і старий слуга, свічки вже горять, а скоро вони згаснуть, тому що ви негайно ввійдете у світанок. Цією дорогою, майстре, цією. Прощайте! Мені час.

— Прощайте! — одним криком відповіли Воланду Маргарита і майстер. Тоді чорний Воланд, не розбираючи дороги, кинувся у провалля, і слідом за ним з шумом обрушився його почет. Ні скель, ні майданчика, ні місячної дороги, ні Єршалаїму не стало навколо. Пропали й чорні коні. Майстер і Маргарита побачили обіцяний світанок. Він починався тут же, безпосередньо за опівнічним місяцем. Майстер йшов зі своєю подругою в блисківі перших вранішніх променів через кам'янистий вимшліий місток. Він подолав його. Ручай zostався позаду вірних коханців, і вони йшли піщаною дорогою.

— Слухай безгучність, — говорила Маргарита майстрові, й пісок шарудів під її босими ногами, — слухай і насолоджуйся тим, чого тобі не давали в

житті, — тишею. Дивись, он попереду твій вічний дім, який тобі дали в нагороду. Я вже бачу венеціанське вікно і виткий виноград, він здіймається до самого даху. Ось твій дім, ось твій вічний дім. Я знаю, що ввечері до тебе прийдуть ті, кого ти любиш, ким ти цікавишся і хто тебе не потурбує. Вони тобі гратимуть, вони співатимуть тобі, ти побачиш, яке світло в кімнаті, коли горять свічки. Ти засинатимеш, одягнувши свій засмальцьований і вічний ковпак, ти засинатимеш з посмішкою на вустах. Сон зміцнить тебе, ти станеш розмірковувати мудро. А прогнати мене ти вже не зумієш. Берегтиму твій сон я.

Так говорила Маргарита, йдучи з майстром у напрямку до їхнього вічного дому, і майстрові здавалося, що слова Маргарити струмують так само, як струмував і нашіптував зоставлений позаду ручай, і пам'ять майстра, неспокійна, сколота голками пам'ять стала втишуватися. Хтось відпустив на волю майстра, як сам він щойно відпустив ним створеного героя. Цей герой пішов у безодню, пішов безповоротно, прощений у ніч на неділю син короля-звіздаря, жорстокий п'ятий прокуратор Іудеї, вершник Понтій Пілат.

Епілог

Але все-таки, що ж було далі в Москві, після того, як суботнього вечора при заході Воланд покинув столицю, зникнувши разом зі своїм почтом з Воробйових гір?

Про те, як протягом тривалого часу по всій столиці йшов важкий гомін найнеймовірніших чуток, що дуже швидко перекинулися й у віддалені й глухі місця провінції, і говорити не доводиться, і чулки ці навіть огидно повторювати.

Шепіт «Нечиста сила...» лунав у чергах, що стояли коло молочарень, у трамваях, в магазинах, у помешканнях, на кухнях, у поїздах, і дачних, і далекого слідування, на станціях і полустанках, на дачах і на пляжах.

Найбільш розвинуті й культурні люди в цих оповідках про нечисту силу, що відвідала столицю, звісно, ніякої участі не брали і навіть сміялися над ними й намагалися оповідачів спам'ятати. Але факт все-таки, як то кажуть, залишається фактом, і відмахнутися від нього без пояснень ніяк не можна: хтось побував у столиці. Вже одні вуглики, що zostалися від Грибоедова, та й чимало іншого надто красномовно це потверджували.

Культурні люди стали на точку зору слідства: працювала ватага гіпно-тизерів та червомовців, що прекрасно володіла своїм мистецтвом.

Було ще чимало, всього й не згадаєш. Було велике бродіння умів.

Ще й ще раз треба віддати належне слідству. Все було зроблено не лише для того, аби впіймати злочинців, але й для того, аби пояснити все те, що вони накоїли. І все це було пояснено, й пояснення ці не можна не визнати і зрозумілими і незаперечними.

Але от що залишилося цілковито нез'ясовним для слідства — це спонукка, яка змусила ватагу викрасти душевнохворого, що іменував себе майстром, із психіатричної клініки. Цього встановити не вдалося, як не вдалося добути й прізвисько викраденого хворого. Так і запропав він навіки під мертвим назвиськом: «Номер сто вісімнадцятий з першого корпусу».

Отож, майже все прояснилося, і закінчилося слідство, як взагалі все закінчується.

Так, минуло кілька років, і затягнулися правдиво описані в цій книзі події й загасли в пам'яті. Та не у всіх, та не у всіх.

Щороку, лиш тільки настає весняна святкова місячна повня, надвечір з'являється під липами на Патріарших ставах чоловік років тридцяти або тридцяти з гаком. Рудуватий, зеленоокий, скромно вбраний чоловік. Це — співробітник інституту історії та філософії, професор Іван Миколайович Понирьов.

Прийшовши під липи, він завжди всідається на ту саму лавку, на якій сидів того вечора, коли давно забутий усіма Берліоз востаннє в своєму житті бачив місяць, що розпадався на шматки.

Тепер він, цілий, на початку вечора білий, а потому золотий, з темним коником-драконом, пливе над колишнім поетом, Іваном Миколайовичем, і водночас стоїть на одному місці у своїй височині.

Іванові Миколайовичу все відомо, він усе знає й розуміє. Він знає, що в молодості він став жертвою злочинних гіпнотизерів, лікувався опісля цього йвилікувався. Але знає він також, що з дечим впоратися він не може. Не може він впоратися з цією весняною місячною повню. Лиш тільки вона починає наблизатися, лиш тільки починає розростатися й наливатися золотом світило, стає Іван Миколайович неспокойним, нервує, втрачає апетит і сон, дожидається, поки дозріє місяць. І коли настає повня, ніщо не втримає Івана Миколайовича вдома. Під вечір він виходить і йде на Патріарші стави. Сидячи на лавці, Іван Миколайович вже відверто розмовляє сам із собою, курить, примружується то на місяць, то на добре пам'ятний йому турнікет.

Годину чи дві проводить так Іван Миколайович. Потім знімається з місця й завжди одним і тим же маршрутом, через Спиридонівку, з порожніми й незрячими очима йде в арбатські провулки...

І повертається додому професор уже геть хворим. Його дружина прикидається, що не помічає його стану, і квапить його лягати спати. Але сама вона не лягає і сидить біля лампи з книжкою, дивиться гіркими очима на сплячого. Вона знає, що на світанку Іван Миколайович прокинеться зі страдницьким криком, почне плакати й метатись. Тому й лежить перед нею на скатертині під лампою наперед заготований шприц у спирту й ампула з рідиною густої чайної барви.

Бідолашна жінка, зв'язана з важкохворим, тепер вільна і без побоювань може заснути. Іван Миколайович тепер спатиме до ранку із щасливим обличчям і бачитиме невідомі їй, але якісь піднесені й щасливі сни.

Будить ученого й доводить його до жалібного крику в ніч місячної повні одне й те ж. Він бачить неприродного безносого ката, який, підстрибнувши і якось ухнувши голосом, коле списом у серце прив'язаного до стовпа й збожеволілого Гестаса. Та не стільки страшний кат, скільки неприродне освітлення уві сні, що походить від якоїсь хмари, яка кипить і навалюється на землю, як це буває тільки під час всесвітніх катастроф.

Після уколу все змінюється перед сплячим. Від постелі до вікна простягається широка місячна дорога, і на цю дорогу сходить чоловік у білому плащі з кривавим підбоем і починає йти до місяця. Поряд з ним йде якийсь молодик у роздертому хітоні й зі знівеченим обличчям. Ті, що йдуть, про щось розмовляють запально, сперечаються, хочуть про щось домовитися.

— Боги, боги, — каже, звертаючи пихате обличчя до свого супутника, той чоловік у плащі, — яка вульгарна страта! Але ти мені, будь ласка, скажи, — тут обличчя з пихатого перетворюється в благаюче, — адже її не було! Благаю тебе, скажи, не було?

— Ну, звичайно, не було, — відповідає хрипким голосом супутник, — це тобі привиділося.

— І ти можеш поклястися в цьому? — запобігливо прохає чоловік у плащі.

— Клянуся, — відповідає супутник, і очі його чомусь посміхаються.

— Більше мені нічого не треба! — зірваним голосом вигукує чоловік у плащі й здіймається все вище до місяця, тягнучи свого супутника. За ними йде спокійний і величний гігантський гостровухий пес.

Тоді місячна дорога закипає, з неї рине місячна ріка й розливається на всебіч. Місяць владарює і грає, місяць танцює й бешкетує. Тоді в потоці складається незвичайної краси жінка й виводить до Івана за руку оброслого бородою чоловіка, що лячно озирється. Іван Миколайович відразу впізнає його. Це — той номер сто вісімнадцятий, його нічний гість. Іван Миколайович уві сні простягає до нього руки й жадібно запитує:

— То, виходить, цим і скінчилося?

— Цим і скінчилося, мій учню, — відповідає номер сто вісімнадцятий, а жінка підходить до Івана й каже:

— Звичайно, цим. Все скінчилося і все закінчується... і я вас поцілую в чоло, і все у вас буде так, як треба.

Вона нахиляється до Івана й цілує його в чоло, й Іван тягнеться до неї і вдивляється їй у вічі, але вона відступає, відступає і йде разом зі своїм супутником до місяця.

Тоді місяць починає шаленіти, він обрушує потоки світла просто на Івана, він розбризкує світло навсербіч, у кімнаті починається місячна повідь, світло хитається, піднімається вище, затоплює постіль. Ось тоді спить Іван Миколайович із щасливим обличчям.

На ранок він прокидається мовчазним, але цілком спокійним і здоровим. Його сколота пам'ять затихає, і до наступної повні професора вже не потривожить ніхто. Ні безносий убивця Гестаса, ні жорстокий п'ятий прокуратор Іудеї вершник Понтійський Пілат.

(Пер. з рос. Ігоря Пануші)

Запитання і завдання

1. Відтворіть творчу історію та сюжетно-композиційну побудову роману Булгакова «Майстер і Маргарита».
2. Визначте проблематику та літературні джерела роману «Майстер і Маргарита», особливості його художньої організації, що зближують твір із літературою модернізму.
3. Проаналізуйте головні образи роману «Майстер і Маргарита», аргументуйте їх зв'язок з тими морально-філософськими та соціально-критичними проблемами, що їх ставить у своєму творі Булгаков.

Рекомендована література

1. Белозерская-Булгакова Л. Е. Воспоминания. — М., 1990.
2. Воспоминания о Михаиле Булгакове. — М., 1988.
3. Виленский Ю. Доктор Булгаков. — К., 1991.
4. Галинская И. Загадки известных книг. — М., 1986.
5. Гудкова В. Время и театр Михаила Булгакова. — М., 1988.
6. Дневник Елены Булгаковой. — М., 1990.
7. М. А. Булгаков-драматург и художественная культура его времени. — М., 1988.
8. Смелянский А. Михаил Булгаков в Художественном театре. — М., 1989.
9. Соколов Б. В. Булгаковская энциклопедия. — М., 1998.
10. Чудакова М. Жизнеописание Михаила Булгакова. — М., 1988.
11. Яновская Л. Творческий путь Михаила Булгакова. — М., 1983.

БЕРТОЛЬТ БРЕХТ (1898–1956)

Бертольт Брехт — найвизначніший німецький драматург першої половини ХХ століття. Він був людиною обдарованою в різних галузях літератури і мистецтва: поет і прозаїк, драматург і режисер, публіцист і теоретик театру. Народився Брехт 10 лютого 1898 року в баварському місті Аугсбурзі в родині директора паперової фабрики. Спочатку він навчався в місцевій гімназії, а згодом — у Мюнхенському університеті, де вивчав медицину і природничі науки. Писати Бертольт почав ще в гімназії, а з 1914 року в аугсбурзькій газеті «Фольксвіле» друкуються його вірші, новели і театральні рецензії. У 1918 році Брехта призивають в армію, де він був санітаром у військово-

вому шпиталі. У цей час він пише свої перші антивоєнні вірші та пісні й виконує їх під гітару. Серед них особливо виділяється його «*Балада про мертвого солдата*» (1918).

Молодий Брехт виявляє свою близькість до **експресіонізму**: це й застосування гіперболи, гротеску, фантастики, і так звана «дика» мова. Експресіоністські прийоми характерні і для перших брехтівських драм: «*Валл*» (1918), «*Барабани серед ночі*» (1919), «*У джунглях міст*» (1923). Постановка однієї з них приносить Брехту перший значний успіх. П'єса «*Барабани серед ночі*» була поставлена в Мюнхенському камерному театрі 1922 року і принесла автору престижну літературну премію імені Кляйста. Згодом драму поставили в Берліні та інших німецьких містах.

1924 року видатний німецький режисер Макс Рейнгардт запросив Брехта драматургом у свій театр у Берліні. А в 1927 році Брехт зближується іще з одним визначним театральним діячем — Ервіном Піскатором, творцем «політичного театру». У цьому ж році Брехт випустив окремою збіркою свої вірші, написані протягом десятиліття — «*Домашні проповіді*». Тоді ж драматург створює злободенні сатиричні п'єси, з яких найвідомішою була антивоєнна комедія «*Людина є людина*» (1926). Б. Брехт вважав цю комедію своїм першим твором, написаним з нових ідейно-естетичних позицій. У ній уперше відбилися його принципи «**епічного театру**».

Вихідним пунктом теорії Брехта було протиставлення двох форм театру: 1) «драматичного», або «арістотелівського» і 2) «епічного», або «неарістотелівського». Він зазначав, що **драматичний** театр прагне підкорити собі емоції глядача, щоб той пережив катарсис (очищення) через страх і співчуття, щоб він співпереживав, хвилювався, віддався тому, що відбувається на сцені, всім єством, втратив відчуття різниці між театральною дією та справжнім життям, і відчував би себе не глядачем, а особою, залученою до справжніх подій. **Епічний театр**, за Брехтом, навпаки, має апелювати до розуму і вчити, він перетворює глядача на спостерігача-аналітика, розповідає про ситуації та проблеми, так що той зберігає контроль над своїми почуттями, не піддаючись ілюзії сценічної дії, визначає свою принципову позицію і приймає рішення. Сам Брехт склав порівняльний перелік ознак драматичного і епічного театру.

Для здійснення положень «епічного театру» Брехт використовує художній прийом, який називає «**ефектом очуження**» (**Verfremdungseffekt**, або **V-ефект**). Сенса цього ефекту полягає у тому, щоб представити глядачу добре знайоме й буденне явище дивним, незрозумілим, «чужим», таким, що провокує на дискусію та роздуми. Він був покликаний порушити автоматизм глядацького сприймання. Брехт пояснював: «Виконати очуження події чи характеру означає перш за все позбавити подію чи характер усього, що само собою є зрозумілим, знайомим, очевидним, та викликає з приводу цієї події подив і цікавість». Драматург говорив, що глядач впізнає певний предмет зображення, однак сприймає його образ як щось незвичайне, тобто «очужене». Ефект очуження допомагає драматургові, режисеру, актору показати ті чи інші явища не в їхньому звичному вигляді, а з певного несподіваного і нового боку, що примушує глядача подивитися на старі і, здавалося б, добре знайомі речі по-новому, а значить — активніше ними зацікавитись і глибше осягнути. «Сенс техніки ефекту очуження, — зазначав Брехт, — полягає у тому, щоб навіть глядачу аналітичну, критичну позицію щодо зображуваних подій».

Одним із джерел брехтівського ефекту очуження був традиційний театр Японії та Китаю. Він писав, що «ефект очуження є старим законом мистецтва, відомим за-

вдяки народним комедіям і практиці азійського театру». Але прояви цього ефекту ми знайдемо, наприклад, в античній драмі і в театрі Шекспіра, у Мольєра і Гете, Пушкіна і Шоу. «Ефект очуження» — це об'єктивний і універсальний закон мистецтва, що за різних часів має свої прояви. У театрі Брехта форми його різноманітні. Це, приміром, знамениті пісні (зонги), які проголошуються безпосередньо в зал і прямо не пов'язані із сюжетом п'єси. Це й використання такої давньої, відомої з античних часів театральної форми, як хор. Це й чергування віршів і прози, діалогу й пісні, застосування масок і плакатів, зміна оформлення при відкритій завісі тощо.

Брехт прагне до глибинного оновлення театру, до пошуків нових художніх форм. Так, на ранньому етапі своєї творчості він зацікавився **драмою-притчею** як повчальним, дидактичним жанром. Однак притчі був притаманний загальнолюдський характер, а її мораль — універсальна, позачасова. Брехт розширив рамки і можливості притчі. Він переводить її із загальнолюдського в конкретний соціально-політичний план. Позаісторичний характер притчі не задовольняв драматурга, і завдяки цій принциповій зміні акцентів п'єса-притча трансформується у Брехта в **п'єсу-параболу**. Брехтівським параболом притаманне активне втручання в сьогодення, вони спрямовані на формування світогляду глядачів. До них належать такі його твори, як «Круглоголові та гостроголові», «Сходженню Артуро Уї можна було завадити», «Добра людина з Сичуані», «Кавказьке крейдяне коло» тощо.

Питанням теорії «епічного театру» Б. Брехт присвячував численні статті, трактати, виступи: «Про оперу» (1930), «Про експериментальний театр» (1939), «Малий органон для театру» (1949), «Діалектика в театрі» (1953).

1928 року Брехт одружився з видатною німецькою актрисою Геленою Вайгель (1900–1971). Пізніше вона виконуватиме головні ролі в багатьох брехтівських п'єсах. Зокрема, Г. Вайгель створила образи трьох матерів — Пелагеї Власової («Мати»), матінки Кураж і Тереси Каррар.

Цього ж року разом із композитором Куртом Вайлем Брехт пише «Трикопійчану оперу», яку була поставлена в Берліні. Саме цей твір приносить драматургу європейську славу.

На рубежі 20–30-х років Брехт звернувся до такого жанру, як **повчальна драма**. Він намагається повчати прямо і ясно, не боячись відвертої дидактики. До повчальних п'єс належали: «Баденська повчальна п'єса», «Щасливий кінець», «Виняток і правило», «Заходи», «Вища міра», «Свята Іоанна різниця», «Мати».

У 1933 році, вже на другий день після підпалу Рейхстагу, Брехт залишив Німеччину. П'ятнадцять років він і Г. Вайгель провели в еміграції. Вони змінили різні країни, мешкаючи поперемінно в Чехословаччині, Австрії, Франції, Данії, Швеції, Фінляндії, США. «Ми країни міняли частіше, ніж черевики», — писав Брехт. У 1935 та 1941 роках Брехт із дружиною приїздили в СРСР, де зустрічалися з радянськими письменниками та німецькими антифашистами. Період поневірян був для драматурга найбільш плідним, особливо 1933–1941 роки. У 1934 році Брехт пише параболу «Круглоголові та гостроголові», памфлет на гітлерівський рейх. У гостросатиричній манері написана ще одна антифашистська параболою Брехта — «Сходженню Артуро Уї можна було завадити» (1941). Інакормовно в ній відтворюється історія виникнення фашистської диктатури. Протягом 1935–1938 років Б. Брехт створив 24 одноактні драми, які він об'єднав у збірку «Страхи і відчай у Третій імперії». У них драматург відмовився від умовного, гротескно-фантастичного тла, малюючи трагічну історію су-

часного німецького життя в життєподібній манері. У 1939 році, у момент вторгнення гітлерівців у Польщу, Брехт закінчує один із найзнаменитіших своїх творів — хроніку Тридцятирічної війни «*Матінка Кураж та її діти*».

У жовтні 1948 року Брехт повертається в Німеччину. Цього ж року він створює разом із дружиною Геленою знаменитий театр «Берлінер Ансамбль». Тут ідуть брехтівські п'єси, які півтора десятка років чекали на своє сценічне втілення. В останні роки життя Брехт, який тепер отримав можливість реалізувати свої театральні принципи на практиці, активно працює як режисер. Він також створює обробки драм Софокла («Антигона»), Шекспіра («Коріолан»), Ленца («Гувернер»), Гауптмана («Червоний півень»), задумує написати п'єси про Тіля Уленшпігеля та Альберта Ейнштейна.

У 1949 році Брехта нагороджено Національною премією Німецькою Демократичною Республікою. 1954 року його було обрано віце-президентом Академії мистецтв НДР. У цьому ж році Брехт, член Всесвітньої Ради Миру і активний борець за мир, нагороджений Міжнародною Ленінською премією «За зміцнення миру між народами».

1955 року Брехт серйозно занедужав і 14 серпня 1956 року помер від інфаркту міокарда. Його поховали по сусідству з могилами видатних німецьких мислителів Гегеля і Фіхте.

Матінка Кураж та її діти (1939). В основу драми покладено повість німецького письменника Ганса Якоба Крістофа Гріммельсгаузена «Життєпис пройдисвітки і бродяги Кураж» (1669). Героїня цього твору в молодості веде розбещене життя, багатіє, обкрадаючи своїх коханців-офіцерів, а постарівши й зубожівши, стає маркітанткою. Дія п'єси Брехта, як і дія повісті Гріммельсгаузена, відбувається за часів спустошливої для Німеччини Тридцятилітньої війни (1618–1648), яка відкинула Німеччину на сторіччя назад.

В умовах 30-х років «Матінка Кураж» звучала як протест проти демагогічної пропаганди війни фашистами. Брехт адресував її тій частині німецького населення, яка піддалась цій демагогії. Адже війна зображена у п'єсі як стихія, що є органічно ворожою людському існуванню. Її прем'єра відбулася 19 квітня 1941 року в швейцарському місті Цюриху.

Проте справжня, найголовніша прем'єра «Матінки Кураж» пройшла 11 січня 1949 року, коли п'єсу Брехта поставили в Берліні, в Німецькому театрі імені Макса Рейнгардта. Одним з режисерів був сам драматург. Ця вистава здобула всесвітню славу, а на її основі кілька місяців потому виник «Берлінер ансамбль».

Брехт написав п'єсу-пересторогу, попереджаючи людство про жахливі наслідки мілітаристської політики. Автор розповідає історію сім'ї маркітантки Анни Фірлінг, яку прозвали Матінкою Кураж, на тлі історичних подій XVII ст. Це п'єса-парабола. Доля сім'ї Кураж уособлює долю всього німецького народу і навіть ширше — Європи. Недаремно троє її дітей народилися від різних батьків — представників різних європейських народів. Матінка Кураж з гордістю говорить, що зі своїм фургоном вона «цілий світ об'їхала». Отже її родина — своєрідна модель усього людства.

Між першою і останньою картинами розгортається драма жінки й матері, яка сказала «так» війні, що забрала усіх її дітей, спустошила німецьку землю і відняла у матінки Кураж усе, крім старого фургончика. Тридцять років її фургон, в якому завжди міститься ходовий товар, їздить дорогами війни. Кураж хоробра (звідси й її при-

звисько), розумна, дотепна, практична, приваблює своїм оптимізмом (особливо на початку драми) і тверезим розумінням життя. Але вона є породженням меркантильного, жорстокого і цинічного духу Тридцятилітньої війни. До причин же і суті цієї війни Кураж абсолютно байдужа. Вона їде на війну в надії на зиск, а залежно від ситуації піднімає над своїм фургоном то лютеранський, то католицький прапор.

Анна Фірлінг втілює ідею наживи, яку іронічно коментує фельдфебель: «Ага, нехай, значить, війна самий качанчик виїсть, а грушку залишить! Ти хочеш на війні вигодувати свій виводок, а данину війні хай платять інші». Сам фельдфебель теж пропагує війну, свою годувальницю: «Мир — це безладдя. Тільки війна може навести лад. Мирного часу людство переводиться на ніщо». У ширшому переконанні, що «без війни порядку нема», він закликає віддати себе війні. На зіткненні цих ідей будеться подальша дія. Вербувальник зваблює стати солдатом старшого сина Ейліфа, згодом сама матінка Кураж, охоплена жаждою привласнити полкову касу, так славно поторгувалась, що іншого її сина Швейцеркаса розстріляли. Анна Фірлінг за дванадцять років «роботи» на війні втратила дітей, але так і не розбагатіла. Рятуючи матір, загинула німа Катрін, але й це не привело героїню до прозріння.

Завдання автора п'єси полягало не в тому, щоб примусити вкінці прозріти матінку Кураж... Авторіві потрібно було, щоб бачив глядач, адже сліпота матінки Кураж відкриває очі читачам та глядачам.

У п'єсі Брехта втілено чимало принципів і прийомів «епічного театру». Проза у «Матінці Кураж» чергується з віршами, діалоги — з піснями. Режисерські вказівки Брехта до п'єси свідчать про застосування таких форм очуження, як звернення акторів до глядачів, використання фотографій та кінопроекцій. Очужує дію і короткий виклад подальших подій перед початком кожної з дванадцяти картин: це дає змогу зосередитись не на тому, *що* відбудеться, а *як* відбудеться, а значить, сприяє формуванню активної аналітичної позиції глядача (під час вистави ці ремарки проєктувалися на екран) й читача. Ефект очуження досягався у брехтівському театрі й особливими режисерськими прийомами, і системою акторської майстерності, і музикою, і оформленням.

Надзвичайно велику роль у драмі відіграють пісні (зонги). Зонги «очужують» дію, коментують її, проливають світло на характери дійових осіб, узагальнюють сенс твору. Саме в зонгах подається безпосереднє розуміння конфлікту п'єси, а також виявляється позиція драматурга. Зонги «Матінки Кураж» написані в різних жанрах. Це марші («Пісня матінки Кураж»), балади (про братання, про дружину і солдата), куплети («Пісня про велику капітуляцію», «Пісня про великих людей»). Дві останні пісні виконують особливо важливу функцію. Без зонгу про велику капітуляцію (картина 4) неможливо зрозуміти численні вчинки Анни Фірлінг. А в пісні про великих людей (картина 9) сходяться всі основні мотиви п'єси. «Мудрість» веде Кураж до тих же сумних наслідків, що й біблійного царя Соломона. Хоробрість є причиною смерті Ейліфа, як і Юлія Цезаря. Подібно давньогрецькому філософу Сократу, від своєї чесності гине Швейцеркас. А Катрін помирає, як і Святий Мартін, від доброти і самопожертви.

За рік до своєї смерті, у 1955 році, Бертольт Брехт, розмірковуючи про сценічну долю своєї найзнаменитішої драми, говорив: «Я хотів би знати, скільки сьогоднішніх глядачів «Матінки Кураж та її дітей» розуміють пересторогу, яка є у п'єсі».

Матінка Кураж та її діти

Хроніка з часів Тридцятилітньої війни

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Матінка Кураж.	Старий полковник.
Катрін, її німа дочка.	Писар.
Ейліф, старший син.	Молодий солдат.
Швейцеркас, менший син.	Літній солдат.
Вербувальник.	Селянин.
Фельдфебель.	Селянка.
Кухар.	Юнак.
Командувач.	Стара жінка.
Військовий священик.	Інший селянин.
Інтендант.	Інша селянка.
Іветта	Хлопець.
Потьє.	Прапорщик.
Чоловік з пов'язкою.	Солдати.
Інший фельдфебель.	Голос.

Весна 1624 року. Командувач Уксеншерва вербує в Даларне військо для походу на Польщу. У маркітантки Анни Фірлінг, відомої під прізвиськом матінки Кураж, забирають сина.

На шляху поблизу міста, мерзнучи, стоять фельдфебель і вербувальник.

В е р б у в а л ь н и к . Хіба тут набереш загін? Фельдфебелю, мені вже часом спадає на думку повіситись. До дванадцятого я маю підготувати для командувача чотири ескадрони, а тут людська такі клятві, що я вже не сплю ночами. Одного лобуря я, нарешті, піймав, подивився крізь пальці на те, що в нього курячі груди, удав, ніби не помічаю у нього розширених жил, добряче його напоїв, він уже підписався, я плачу за горілку, а він іде надвір. Щось, думаю, непевне — і пішов слідом за ним. Де там! Зник, як блоха в сні. Тутешні люди не знають ні слова честі, ні почуття обов'язку, ні вірності. Тут я втратив довіру до людства, фельдфебелю.

Ф е л ь д ф е б е л ь . Зразу видно, що в цих краях давненько не було війни. Звідки ж тут узятися моральності, питаю? Мир — це безладдя. Тільки війна творить лад. Мирного, часу людство переводиться нінащо. І люди, і худоба розбещуються вкрай. Кожне жере, що хоче, білу паляницю з сиром, а поверх сиру ще й скибку сала. Ніхто не знає, скільки в цьому місті молодих хлопців і добрих коней, їх ніколи ніхто не рахував. Я побував у краях, де війни не було, мабуть, років сімдесят, тож там люди взагалі не мають прізвищ, не знають одне одного. Лиш там, де точиться війна, є такі як слід списки і реєстрація, і чоботи паками, і зерно лантухами, там кожну людину і кожну худобину візьмуть на облік і відберуть. Бо ж відома річ, що без порядку нема війни!

В е р б у в а л ь н и к . Щира правда!

Ф е л ь д ф е б е л ь . Всяке добре діло починати тяжко, отак і війну. Зате вже коли розбуяє, не стримаєш. Тоді люди починають боятися миру, як гравці кінця гри. Бо ж доведеться підрахувати, скільки вони програли. Але спочатку люди бояться війни. Це ж бо для них новина.

В е р б у в а л ь н и к . Диви-но, якийсь фургон їде. Дві жінки і двоє хлопців. Затримай стару, фельдфебелю. Коли й цього разу нічого не вийде, я більше не згоден мерзнути під цим холодним вітром, кажу тобі навпростець.

Чути звуки губної гармонійки. Двоє парубійків тягнуть фургон. На ньому сидить матінка К у р а ж та її німа дочка К а т р і н .

М а т і н к а К у р а ж . Доброго ранку, пане фельдфебель!

Ф е л ь д ф е б е л ь (заступаючи дорогу). Доброго ранку, людоньки! Хто ви такі?

М а т і н к а К у р а ж . Крамарі (Співає).

Гей, командири, у поході
Мерщій спинить людей своїх:
Везу обідраній піхоті
Багато пар чобіт міцних.
Солдатам легше крокувати,
І годувать вошву в путі,
І помирать під гул гармати
В новому, доброму взутті.
Гей, християни! Тане сніг!
Мерці вкушають супокій.
А кожен, хто ще не поліг,
Встає, щоб вирушити в бій.
Вам треба знати, що солдати
На смерть не підуть без ковбас.
Кураж їх ладна частувати —
Вина у мене є запас.
Гарматний грім замість сніданку
Солдатам шкодить з давніх пір.
А поїдять і вип'ють зранку —
Ведіть людей хоча б у вир.
Гей, християни! Тане сніг!
Мерці вкушають супокій.
А кожен, хто ще не поліг,
Встає, щоб вирушити в бій.

Ф е л ь д ф е б е л ь . Стривайте, обозники, з якої ви частини?

С т а р ш и й с и н . З Другого Фінляндського полку.

Ф е л ь д ф е б е л ь . Де ваші папери?

М а т і н к а К у р а ж . Папери?

М е н ш и й с и н . Та це ж матінка Кураж!

Ф е л ь д ф е б е л ь . Зроду про таку не чув. А чому її звать Кураж?

Матінка Кураж. Кураж мене звать, фельдфебелю, тому, що, боячись розору, я під гарматним вогнем виїхала з Риги з півсотнею хлібин у фургоні. Хліб уже почав цвісти, я мусила поспішати, у мене іншої ради не було.

Фельдфебель. Ну, годі жартувати! Де папери?

Матінка Кураж (виймаючи з олов'яної коробки пачку паперів і злязачи з фургона). Ось, фельдфебелю, всі мої папери. Це цілий службник, я дістала його в Альтегінзі, він іде у мене на загорання огірків, а ось карта Моравії, бозна, чи мені коли доведеться там побувати, якщо ні, то на біса вона мені, а ось тут свідчиться печаткою, що моя коняка не хвора ні на сап, ні на ящур, на жаль, вона в мене здохла, а коштувала п'ятнадцять гульденів — не мені, хвалити бога. Чи цього паперу не досить?

Фельдфебель. Ти що, хочеш заморочити мені голову? Я відучу тебе від такого зухвальства. Ти ж знаєш, що повинна мати ліцензію.

Матінка Кураж. Говоріть зі мною пристойно і не базікайте при моїх малолітніх дітях, ніби я хочу закрутити вам голову. Не годиться так, я вас і знати не знаю. Обличчя порядної жінки — ось моя ліцензія у Другому полку, і якщо ви не вмієте читати такі ліцензії, то це не моя провина. А печатки на себе ставити я не дозволю.

Вербувальник. Фельдфебелю, з цієї баби так і пре непокірливий дух. У нашому таборі має бути дисципліна.

Матінка Кураж. А я думала — має бути ковбаса.

Фельдфебель. Як звати?

Матінка Кураж. Анна Фірлінг.

Фельдфебель. То ви всі Фірлінги?

Матінка Кураж. Чого це? Фірлінг — це моє прізвище. А в них не такі.

Фельдфебель. А я думав — усі вони твої діти.

Матінка Кураж. Авжеж, та чому вони всі повинні мати одне прізвище? (Показуючи на старшого сина). Цей, наприклад, Ейліф Нойоцький. Чому? Його батько завжди твердив, що він Койоцький чи то Мойоцький. Хлопчик ще добре його пам'ятає, а втім, пам'ятає він уже іншого, отого французу з цапиною борідкою. А взагалі він кмітливий, весь у таточка; той, було, так спритно стягне штани з селянина, що бідолаха нічого й не помітить. Кожне з нас має своє прізвище.

Фельдфебель. Що, кожне має інше прізвище?

Матінка Кураж. А буцімто ви такого ніколи не чули?

Фельдфебель. То цей, либонь, китаєць? (Показує на меншого сина).

Матінка Кураж. А от і не вгадав. Швейцарець.

Фельдфебель. Після француза?

Матінка Кураж. Після якого француза? Я не знаю ніякого француза. Не плутайте, бо ми простоїмо тут до вечора. Він швейцарець, а прізвище

його Фейош, але це прізвище зовсім не тичеться його батька. У того було інше прізвище і він був будівничий фортець, та, на жаль, спився.

Менший син радісно киває головою, німій Катрін так само весело.

Ф е л ь д ф е б е л ь . Чому ж тоді він зветься Фейош?

М а т і н к а К у р а ж . Не хочу вас образити, але клею у вас в голові не дуже багато. Коли він народився, я жила з одним угорцем, на прізвище Фейош. А угорцеві було байдуже, що я дала синові його прізвище, він хворів на нирки, хоч горілки й не нюхав, і був дуже порядний чоловік. Хлопчик удався в нього.

Ф е л ь д ф е б е л ь . Таж він не був йому батьком!

М а т і н к а К у р а ж . І все ж таки хлопець удався в нього. Я називаю його Швейцераком, Швейцарським Сиром. Чому? Бо він добре тягне фургон. (Показуючи на дочку). А її звати Катрін Гаупт, вона наполовину німкеня.

Ф е л ь д ф е б е л ь . Гарненька сімечка, нічого не скажеш.

М а т і н к а К у р а ж . Авжеж, весь світ я обійшла з цим фургоном.

Ф е л ь д ф е б е л ь . Все це ми запишемо. (Записує). Ти ж із Баварії, з Бамберга, як тебе сюди занесли?

М а т і н к а К у р а ж . А що, мені було чекати, поки війна до Бамберга прийде?

В е р б у в а л ь н и к . Вам би годилося зватись Лошаком і Віслюком, бо ж ви тягнете фургон. Мабуть, ви ніколи не вилазите з цього запрягу?

Е й л і ф . Матусю, можна, я дам йому по пиці? Мені дуже кортить.

М а т і н к а К у р а ж . Стий, не руш з місця. А тепер, панове офіцери, чи вам не потрібні добрі пістолети або пряжки? Ваша, пане фельдфебель, вже зовсім стерлась.

Ф е л ь д ф е б е л ь . Мені потрібне дещо інше. Я бачу, твої хлопці вирости кремезні, як ті дуби, груди як барило, плечі широкі. Цікаво, чому вони ухиляються від військової служби?

М а т і н к а К у р а ж (швидко). Нічого не вдієш, фельдфебелю. Сини мої не годяться для воєнного ремесла.

В е р б у в а л ь н и к . А чому це? Воно ж дає і гроші, і славу. Торгувати чобітьми — діло жіноче. (До Ейліфа). Вийди наперед, дай глянути, чи є в тебе м'язи, чи ти кволий, як курка.

М а т і н к а К у р а ж . Він кволий, як курка. Досить суворо глянути на нього, і він зразу падає.

В е р б у в а л ь н и к . А, падаючи, вбиває теля, коли яке трапиться поряд. (Хоче відвести Ейліфа вбік).

М а т і н к а К у р а ж . Та дайте йому спокій! Він не про вашу честь.

В е р б у в а л ь н и к . Він тяжко образив мене, назвавши моє обличчя пикою. Ми з ним зараз відійдемо трохи й поговоримо віч-на-віч, по-чоловічому.

Е й л і ф . Не бійся, мамо. Я йому всиплю.

Матінка Кураж. Не руш, гультяю! Знаю тебе, ти б цілий день бився. У нього за халявою ніж, він вас штрикне.

Вербувальник. Я вирву в нього ножа, як молочного зуба. Ходімо, хлопчику!

Матінка Кураж. Пане фельдфебель, я поскаржусь полковникові. Він запроторить вас за ґрати. Лейтенант — наречений моєї дочки.

Фельдфебель. Не чіпай його, братику. (До матінки Кураж). А чим тобі не до вподоби військова служба? Хіба його батько не був солдатом? Хіба не поліг він у чесному бою? Ти ж сама це сказала.

Матінка Кураж. Мій син ще зовсім дитина. Ви хочете повести його на заріз, знаю я вас. Бо одержите за нього п'ять гульденів.

Вербувальник. Насамперед він дістане гарного капелюха і пару чобіт з закотами, чи не так?

Ейліф. Не від тебе.

Матінка Кураж. Ходімо зі мною рибу вудити, сказав рибалка черв'якові. (До Швейцеркаса). Біжи й кричи, що вони хочуть украсти твого брата. (Витягає ножа). Спробуйте-но, тільки торкніться його! Я вас удушу, падлюки! Я вам покажу, як гнати його на війну! Ми чесно торгуємо білизною і шинкою, ми люди мирні.

Фельдфебель. Видно по твоєму ножаці, які ви мирні люди. І взагалі, посоромся. Дай-но сюди ножа, шльондро! Ти ж сама сказала, що живеш з війни, та й з чого б ти жила, якби не було війни? А хіба війна буває без солдатів?

Матінка Кураж. То хай чужі сини ідуть у солдати, а не мої.

Фельдфебель. Ага, нехай, значить, війна самий качанчик виїсть, а грушку тобі зоставить! Ти хочеш вигодувати на війні свій виводок, а данину війні хай платять інші. Нехай, мовляв, війна сама піклується про себе? Називаєшся Кураж, а боїшся війни, своєї годувальниці? А сини твої не бояться, я певен.

Ейліф. Я війни не боюсь.

Фельдфебель. А чого її бояться? Гляньте на мене: хіба солдатське життя пішло мені на шкоду? А я з сімнадцяти років у війську.

Матінка Кураж. Тобі й тепер ще не сімдесят.

Фельдфебель. Можу почекати.

Матінка Кураж. Чи, бува, не в могилі?

Фельдфебель. Ти кажеш, що я помру, аби мені дошкулити?

Матінка Кураж. А що, коли це правда? А що, коли я бачу на тобі знак смерті? А що, як ти виглядаєш, наче мертв'як у відпустці?

Швейцеркас. Вона бачить те, що приховане, всі кажуть. І вміє провіщати майбутнє.

Вербувальник. Ану, провісти-но панові фельдфебелю його майбутнє, розваж його трохи.

Фельдфебель. Ет, пусте це все.

Матінка Кураж. Дай-но свій шолом.

Фельдфебель (дає їй шолом). Це ворожіння і понюху табака не вагте. Я лиш хочу трошки посміятись.

Матінка Кураж (виймає аркушик пергаменту і рве на клапти). Ейліфе, Швейцеркасе і Катрін, хай і нас так само роздере на шматки, якщо ми занадто встрянемо у війну. (До фельдфебеля). Та хай, для вас я зроблю ласку, поворожу безплатно. Намалюю на цьому клаптику чорного хреста. Це означає смерть.

Швейцеркас. А решта клаптиків — чисті, бачиш?

Матінка Кураж. Тепер я їх згорну і перемішаю. Так само, як усі ми перемішані ще в материнському лоні. А тепер тягни і довідаєшся про свою долю.

Фельдфебель вагається.

Вербувальник (до Ейліфа). Я беру не кожного. Всі знають, який я перебірливий. Але ти хлопець завзятий і мені подобається.

Фельдфебель (порившись у шоломі). Та це нісенітниця! Мана, і квит!

Швейцеркас. Фельдфебель витяг чорного хреста. Йому вже рясту не топтати.

Вербувальник. Та не бійся, ще не для кожного кулю відлито.

Фельдфебель (хрипко). Ти мене пошила в дурні.

Матінка Кураж. Ти сам пошив себе в дурні того дня, коли пішов у солдати. А тепер, діти, їдьмо далі, війна буває не щодня, мені треба квапитись.

Фельдфебель. Стривай, дідька лисого ти мене піддуриш. Твого байстрюка ми заберемо, зробимо з нього солдата.

Ейліф. Хочу в солдати, мамо.

Матінка Кураж. Заткни пельку, ти, фінський чортяко!

Ейліф. От і Швейцеркас хоче в солдати.

Матінка Кураж. Оце-то новина! Зараз я вас примушу тягти жеребок, усіх трьох. (Біжить у глиб сцени і малює хрести на клаптиках пергаменту).

Вербувальник (до Ейліфа). Наші вороги плещуть, ніби у шведському таборі занадто дбають про віру. Та це брехня, її вигадали, щоб нам шкодити. З божественного співають у нас тільки неділями, і тільки один псалом, та й то лиш ті, хто має голос.

Матінка Кураж (повертається з клаптиками пергаменту в фельдфебелевому шоломі). Вони, чортяки, раді втекти від матері, їм кортить потрапити на війну, як телятам полизати сіль. Але зараз я поворожу, і вони побачать, що світ — це не райський сад, і коли тобі співають «Ходімо, синку, станеш командиром», знай, що це брехня. Фельдфебелю, я страшенно боюся за них, боюся, що вони погинуть на війні. У них, у всіх трьох, жадлива вдача. (Простягає шолом Ейліфові). Ану, тягни свій жеребок.

Ейліф виймає і розгортає клаптик паперу.

(Видирає жеребок у сина). Ось і маєш хреста! О, я нещасна мати! Чи на те я його в муках породила? Невже він загине? Такий молодий? Якщо він піде в солдати, то певне вріже дуба! Він занадто хоробрий, у батька вдався. Коли не буде розумний, його посічуть на січку, жеребок правду каже. (Гримає на нього). Ти будеш розумним?

Ейліф. Чом би й ні?

Матінка Кураж. Розумний той, хто лишається біля матері, а коли з тебе глузують і називають тебе кволою куркою, ти смійся, та й годі.

Вербувальник. Якщо ти вже наклав у штани, я побалакаю з твоїм братом.

Матінка Кураж. Я ж тобі сказала, щоб ти сміявся. Тож смійся! А тепер тягни ти, Швейцеркасе. За тебе я менше боюся, ти хлопець чесний.

Швейцеркас тягне з шолома папірець.

Ой, чого ти так чудно дивишся на жеребок? Певне ж, він чистенький. Не може бути, щоб там стояв хрест. Тебе ж я не повинна втратити. (Бере жеребок). Хрест? І в нього! Невже тому, що він такий простак? Ох, Швейцеркасе, і ти загинеш, коли не будеш чесний завжди й в усьому, як я вчила тебе з пелюшок, коли не вертатимеш мені решту, купивши хліба. Лише тоді ти порятуєш своє життя. Диви-но, фельдфебелю, хіба тут не чорний хрест?

Фельдфебель. І справді хрест. Не розумію тільки, чому саме я витяг хреста. Я ніколи не лізу наперед. (До вербувальника). Вона не махлює, її сини також витягли хрести.

Швейцеркас. І я витяг хреста. Але я стерегтимусь.

Матінка Кураж (до Катрін). Тепер тільки за тебе я не боюся, ти сама — наче хрест, у тебе добре серце. (Простягає їй шолом, але сама витягає жеребок). Ой, лишенько. Не може цього бути, я, певно, помилилась, коли перемішувала. Не будь занадто доброю, Катрін, не будь, бо й на твоєму шляху стоїть хрест. Поводься тихенько, тобі воно не важко, бо ж ти — німа. Що ж, тепер ви все знаєте. Стережіться всі, бо вам є чого стерегтись. А тепер сядемо та й поїдемо. (Віддає фельдфебелю його шолом і лізе на фургон).

Вербувальник (до фельдфебеля). Затримай їх!

Фельдфебель. Щось мені нездужається.

Вербувальник. Може, ти застудився на вітрі без шолома. Почни з нею торгуватись. (Голосно). Ти б хоч глянув на пряжку, фельдфебелю. Адже ці добрі люди живуть торгівлею, правда? Гей, ви, фельдфебель хоче купити пряжку!

Матінка Кураж. Півгульдена. Така пряжка коштує два гульдени. (Знов вилазить із фургона).

Фельдфебель. Пряжка не нова. Тут такий вітер, а мені треба роздиртись її як слід. (Бере пряжку і йде за фургон).

Матінка Кураж. По-моєму, ніякого вітру нема.

Фельдфебель. Може, пряжка справді варта півгульдена, вона ж срібна.

Матінка Кураж (іде до нього за фургон). Тут повних шість унцій.

Вербувальник (до Ейліфа). А потім хильнемо по чарці, як справжні чоловіки. Завдаток у мене з собою. Ходімо.

Ейліф вагається.

Матінка Кураж. Хай уже буде півгульдена.

Фельдфебель. Не розумію. Я завжди тримаюсь позаду. Нема безпечнішої служби, ніж фельдфебельська. Завжди можеш послати вперед інших, нехай здобувають собі славу. Аж обідати не хочеться. Знаю, що й шматок у горло не полізе.

Матінка Кураж. Та нащо брати це так близько до серця, щоб аж їсти не хотілось. Тільки тримайся позаду, оце й усе. На ось, випий чарку горілки, вояче. (Дає йому випити).

Вербувальник (бере Ейліфа під руку й тягне його за собою). Кладу тобі десять гульденів на бочку, і ти герой героєм, і воюєш за короля, і жінки б'ються за тебе. І можеш дати мені по пиці за те, що я тебе образив.

Обидва виходять. Німа Катрін сплигує з фургона і кричить хрипким голосом.

Матінка Кураж. Зараз, Катрін, зараз. Ось тільки пан фельдфебель заплатить. (Пробує на зуб монету). Я перевіряю кожну монету. З мене люди-на бувала, фельдфебелю. Що ж, ця монета не фальшива. А тепер їдьмо далі. Де той Ейліф?

Швейцерак. Пішов з вербувальником.

Матінка Кураж (постояла мовчки, потім). Ех ти, простаче. (До Катрін). Я знаю, ти не можеш говорити, ти не винна.

Фельдфебель. Вихили й ти чарку, матінко. Отаке-то... Солдатом — це ще не найгірше. Хочеш коштом війни жити, а щоб ти і твої діти лишилися остеронь?

Матінка Кураж. Тепер, Катрін, доведеться тягти тобі з братом.

Брат і сестра впрягаються у фургон і рушають з місця. Матінка Кураж іде поруч.

Фургон котиться далі.

Фельдфебель (дивлячись їм у слід). Хочє війною жити, мусить їй щось та сплатити.

2

У 1625–1626 роках матінка Кураж мандрує дорогами Польщі в обозі шведського війська. Коло фортеці Вальгоф вона зустрічає свого сина. Вигідно продано каплуна;
день слави її хороброго сина.

Намет командувача. Поряд кухня. Чути грім гармат. Кухар торгується з матінкою Кураж, яка хоче продати йому каплуна.

Кухар. Шістдесят гелерів за таке нікчемне пташеня?

Матінка Кураж. Нікчемне пташеня? Оцей гладкий орляка? Невже ваш командувач, нажерши собі отаке пузо, неспроможний заплатити якихось там шістдесят гелерів? Буде вам, якщо ви лишите його без обіду!

Кухар. Та я де завгодно на десять гелерів куплю десяток таких пташок.

Матінка Кураж. Що, такого каплуна ви дістанете де завгодно? Коли облога і голод такий, що аж у голові паморочиться? Пацюка, може, ви ще дістанете, я кажу «може», бо всіх пацюків уже пожерли. Уп'ятьох треба ганялись півдня за одним голодним пацюком. А ви даєте п'ятдесят гелерів за здоровезного каплуна, та ще й під час облоги!

Кухар. Але ж не ми обложені, а вони. Ми облягли їх, зрозумійте ви це, нарешті!

Матінка Кураж. Але ж і ми не маємо чого їсти, нам ще гірше, ніж тим, обложеним. Місто ж має запаси. Кажуть, вони там розкошують. А ми! Я була у селян, по хатах як виметено.

Кухар. Селяни мають харч. Вони поховали.

Матінка Кураж (радісно). У них нема нічого. Вони розорені вщент, ось що! Люди мруть з голоду. Я сама дещо бачила: ті викопують корінці, ті варять шкуртки, та ще й пальці облизують. Он воно як. А я щоб віддала каплуна та за сорок гелерів!

Кухар. Не за сорок, а за тридцять. Я ж сказав, що за тридцять.

Матінка Кураж. Та щоб ви знали, це ж не простий каплун. Це був птах із великим хистом. Кажуть, він жер тільки під музику і мав свій улюблений марш. І був такий кмітливий, що навіть умів рахувати. І сорок гелерів за такого каплуна — це забагато? Командувач із вас голову зніме, якщо ви не подасте йому обіду.

Кухар. Ось бачите, що я зроблю? (Бере шмат м'яса і збирається його різати). Ось у мене шмат волонини, візьму та й підсмажу. Даю вам хвилину на роздуми.

Матінка Кураж. Що ж, смажте. М'ясо торішне.

Кухар. Вчора ввечері цей віл ще траву скуб. Я бачив його на власні очі.

Матінка Кураж. Значить, він смердів ще за життя.

Кухар. Якщо потрібно буде, я варитиму його п'ять годин поспіль. Побачимо, чи буде воно тверде. (Ріже м'ясо).

Матінка Кураж. Покладіть більше перцю, щоб пан командувач не почув смороду.

У намет заходять командувач, військовий священик і Ейліф.

Командувач (поплескуючи Ейліфа по плечу). Ну, синку, заходь до свого командувача і сідай праворуч від мене. Ти вчинив подвиг, ти благочестивий лицар. Те, що ти зробив, зроблено в ім'я бога, у війні за віру, за це я тебе найдужче хвалю, і тільки-но здобуду місто, нагороджу тебе золотим наручнем. Ми прийшли врятувати їхні душі, а що витинають ці безсоромні, за-

дрипані селюки? Вони женуть геть свою худобу! Зате попів вони годують, як на заріз. Але ти навчив їх доброго звичаю. Ось я наливаю тобі кухоль червоного вина, і ми вип'ємо його одним духом!

П'ють.

Священикові ж дамо дулю, він у нас благочестивий. А що тобі хотілося б на обід, синку?

Ейліф. Та якби м'яса добрий кусень.

Командувач. Кухарю, м'яса!

Кухар. І так нема чого їсти, а він ще гостей приводить.

Матінка Кураж знаком просить його мовчати, бо вона прислухається до голосів у наметі.

Ейліф. Селян дубасити така робота, що зразу зголоднієш.

Матінка Кураж. Господи, та це ж мій Ейліф!

Кухар. Хто?

Матінка Кураж. Мій старший. Два роки я його не бачила. Його вкрали у мене дорогою. Певно, він тут у великій ласці, коли вже сам командувач запрошує його до столу. А що у тебе на обід? Якась погань! Ти чув, чого забажав гість: м'яса! Послухайся доброї ради, купи швидше каплуна, він коштує один гульден.

Командувач (сідаючи за стіл з Ейліфом і священиком, кричить). Неси їсти, Ламбе, а то я тебе вб'ю, клятий кухарю!

Кухар. Давай сюди, хай тобі чорт, шкуродерко!

Матінка Кураж. А я гадала, що це дрібне пташеня.

Кухар. Душа в тебе дрібна! Це ж безбожна ціна. П'ятдесят гелерів дам.

Матінка Кураж. Я сказала: один гульден. Для мого старшого, коли він у гостях у самого пана командувача, мені нічого не шкода.

Кухар (дає їй гроші). Тоді хоч обскуби його, поки я розпалю вогонь.

Матінка Кураж (сідає скубти каплуна). Ото рота роззявить, як мене побачить. Він у мене хоробрий і розумний хлопець. У мене є ще один син, той дурний, зате чесний. Дочка моя — ні риба ні м'ясо. Але вона принаймні мовчить, це вже чогось варте.

Командувач. Випий ще келих, синку, це моє улюблене фалернське, у мене лишилась ще тільки одна бочка, найбільше дві, але мені не шкода, коли я бачу, що є ще справжня віра у моєму війську. А душпастир хай знову на нас подивиться, бо не знає, як воно робиться. А тепер, Ейліфе, сину мій, розкажи нам докладніше, як ти вбрав у шори селян і здобув двадцять волів. Сподіваюсь, їх скоро приведуть сюди.

Ейліф. Через день, найпізніше через два.

Матінка Кураж. Мудро придумав мій Ейліф, що волів приженуть лише завтра. А то б ви на мого каплуна і оком не кинули.

Ейліф. Ось як воно було. Я дізнався, що селяни потай, здебільшого ночами, зганяють захованих від нас у лісі волів до одного гайка. А звідти їх мали забрати городяни. Я дозволив селянам спокійно зігнати худобу в одне

місце, адже їм легше розшукувати її в нетрях, ніж мені. А своїм людям я два дні ще більше врзував і так мізерну пайку, і вони до того зголодніли за м'ясом, що у них слина текла, тільки-но почують якесь слово на «м'я», наприклад, «м'якуш».

Командувач. Розумно зробиш.

Ейліф. Чом ні. Решта вже пусте. Хіба тільки що селян було втричі більше, ніж нас, і вони мали дрючки. Вони по-звірячому напали на нас. Четверо загнали мене в чагарник, вибили з рук шаблю і кричать: «Здавайся!» Що його робити, думаю, мене ж посічуть на капусту.

Командувач. І що ж ти зробиш?

Ейліф. Зареготав.

Командувач. Що, що?

Ейліф. Зареготав. Ми розбалакались. Я зразу почав торгуватись. Двадцять гульденів за вола, кажу, це не по наших грошах. Даю п'ятнадцять. Ніби збираюсь платити. Спантелечені селюки чухають потилиці. А я нахилився, вхопив свою зброю й порубав їх. Хто в біду попадає, закон відкидає, правда?

Командувач. А що ти на це скажеш, душпастирю?

Священник. Правду кажучи, в Біблії таких слів нема, але ж наш Господь чудом створив з п'яти хлібин п'ятсот, отже, і біди, власне, не стало, і він міг жадати любові до ближнього, бо люди були ситі. А тепер часи не ті.

Командувач (сміється). Зовсім не ті. Зараз і тобі, фарисею, дамо хильнути. (До Ейліфа). Отже, ти їх порубав. Що ж, добре зробиш, моїм бравим воякам буде що під'їсти. Хіба в святому письмі не сказано: «Що заподіяв ти наймізернішому з братів моїх, те заподіяв ти мені?» А що ти їм заподіяв? Ти забезпечив їм добрий м'ясний обід, вони ж не звикли до цвілого хліба. Раніше, бувало, перед тим, як іти в бій за віру Господню, солдати наливали в шоломи вино і кришили туди паляницю. Перекуска називалось.

Ейліф. Еге, я вмить нахилився, вхопив свою зброю і порубав їх.

Командувач. У тебе душа як у молодого Цезаря. Ти вартий того, щоб побачити короля.

Ейліф. Я бачив його здалеку. В ньому є щось ясне. Я б хотів брати приклад з нього.

Командувач. Ти вже чимось схожий на нього. Я шаную таких відважних солдатів, як ти, Ейліфе. Я їх маю за рідних синів. (Веде його до карти). Подивись, яке становище, Ейліфе. Нам ще доведеться повоювати.

Матінка Кураж (чує розмову в наметі і тепер з розгніваним виглядом обскубує каплуна). Цей командувач, мабуть, дуже поганий.

Кураж. Хай ненажерливий, але чому поганий?

Матінка Кураж. Бо йому потрібні відважні солдати, ось чому. Якби у нього стало глузду придумати добрий план походу, навіщо б тоді йому здались такі відважні солдати? Досить було б звичайних. І взагалі, де вже вдаються до високих чеснот, там щось не гаразд.

Кураж. А я думав, це добра ознака.

Матінка Кураж. Ні, погана. Чому, коли командувач або король дурень дуренний і веде своє військо на смердючий смітник, тоді йому треба солдатів відчайдушних і добродесних? А коли він скнара і вербує мало солдатів, тоді всі вони повинні бути геркулесами. А коли він недбайло і не піклується про людей, вони повинні бути мудrimi, як змії, бо інакше їм капець. Звісно, і вірність потрібна йому якась надзвичайна, бо він забагато від них сподівається. Одне слово, самі чесноти ні порядній країні, ні доброму королю або командувачеві зовсім не потрібні. У добрій країні непотрібні ніякі чесноти, всі можуть бути простими собі людьми, не дуже розумними і, як на мене, то навіть боягузами.

Командувач. Закладаюся, твій батько був солдат.

Ейліф. І, кажуть, неабиякий. Через те мати мене застерігала. Я знаю одну пісню.

Командувач. Проспівай нам! (Сердито кричить). Скоро там їжа буде?

Ейліф. Називається «Пісня про жінку й солдата».

Танцює військовий танець з шаблею в руці.

«Кого рушниці вб'ють, кого списи проткнуть,
А хто подасться вблід, — поглине річка клята.
Чи в кризі смерті жди. Розумний будь, не йди!» —
Так жінка, вся в сльозах, казала до солдата.
«Гримить барабан — стаємо у ряди.
Солдати до бою готові завжди.
Ніщо нас не може злякати.
Вперед ідемо по воді й по землі.
Диви, на льоту ми хапаєм шаблі», —
Відказують жінці солдати.

«Ти знайдеш смерть свою, загинеш у бою,
Коли порад моїх не будеш шанувати.
Ти високо не лїзь! Чекає згуба скрізь», —
Так жінка, вся в сльозах, казала до солдата.
«Шаблюка при боці, рушниця в руці
І усміх холодний на мужнім лиці:
Ковбаням його не втримати!
Коли понад стріхою місяць зійде,
Ми будемо вдома — це слово тверде», —
Відказують жінці солдати.

Матінка Кураж (на кухні підхоплює пісню, пристукуючи ложкою по горщику).

«Ви з подвигом своїм розвістесь, як дим,
Не може подвиг ваш жінкам нічого дати!
Розвістесь, як дим! Господь хай буде з ним!» —
Так жінка, вся в сльозах, казала про солдата.

Ейліф. Що таке?

Матінка Кураж (співає далі).

Шаблюка при боці, рушниця в руці —
Хоробрий солдат потопає в ріці,
З ковбані його не дістати.
Над стріхою високо місяць пливе,
Під кригою тіло лежить неживе,
Що жінці тут скажуть солдати?
«Він з подвигом своїм розвіявся, як дим,
Нічого він не міг героїством жінці дати.
Не слухав добрих рад — тому поліг солдат», —
Так жінка, вся в сльозах, казала до солдата.

Командувач. Роблять у мене на кухні все, що їм заманеться.
Ейліф (іде на кухню. Обіймає матір). Яка зустріч! А де брат, сестра?
Матінка Кураж (в його обіймах). Живуть, як риби у воді. Швейцаркас — скарбником у другому полку. Принаймні не ходить у бій. Зовсім урятувати його від служби мені не пощастило.

Ейліф. А як твої ноги?

Матінка Кураж. Ранком насилу влізаю в черевики.

Командувач (підходить до них). Ах, ти його мати. Сподіваюсь, у тебе є ще сини для мене. Такі, як оцей.

Ейліф. Оце щастить мені: мати сидить на кухні і чує, як вихваляють її сина!

Матінка Кураж. Авжеж, я чула. (Дає йому ляпаса).

Ейліф (хапається за щоку). За те, що я захопив волів?

Матінка Кураж. Ні. За те, що ти не здався в полон, коли на тебе напали четверо і хотіли посікти на капусту! Хіба я не вчила тебе берегтись? Фінський чортяко!

Командувач і священик сміються, стоячи коло дверей.

3

Ще через три роки матінка Кураж разом з рештками Фінляндського полку потрапляє в полон, їй щастить урятувати дочку та фургон, але її чесний син гине.

Польовий табір. Пообідній час. На жердині полковий прапор. Між фургоном, обвішаним усяким крамом, і великою гарматою натягнуто вірвовку. Матінка Кураж знімає з неї білизну і разом з Катрін складає на лафеті. А водночас торгується з інтендантом за мішечок куль. Швейцаркас у мундирі військового скарбника стежить за ними.

Вродлива дівчина, Іветта Потьє, перед якою стоїть склянка горілки, щось пришиває до барвистого капелюшка. Вона в панчохах, біля неї — червоні черевики на високих підборах.

Інтендант. Я віддам вам мішечок куль за два гульдени. Це дешево, але мені потрібні гроші. Полковник ось уже два дні пиячить з офіцерами, і весь лікер випито.

Матінка Кураж. Це бойовий припас батальйону. Якщо їх знайдуть у моєму фургоні, мене віддадуть до польового суду. Ви, мерзотники, продасте припас, а солдатам нічим стріляти у ворога.

Інтендант. Не будьте така вперта, рука руку мие.

Матінка Кураж. Військового майна я не купую. За таку ціну.

Інтендант. Сьогодні ж увечері ви зможете продати ці кулі інтендантові четвертого батальйону за п'ять гульденів, навіть за вісім, якщо дасте йому розписку на дванадцять. У нього зовсім нема припасу.

Матінка Кураж. Чому ж ви самі цього не робите?

Інтендант. Я йому не довіряю, ми з ним приятелюємо.

Матінка Кураж (бере мішечок). Давай сюди. (До Катрін). Сховай і заплати панові інтенданту півтора гульдени. (На протест інтенданта). Я сказала, півтора гульдени.

Катрін несе мішечок геть, інтендант іде за нею.

(До Швейцеркаса). Ось бери свої спідні, добре бережи їх, тепер уже місяць жовтень, може настати осінь, кажу — «може», а не «має», мене вже навчило життя, що певному ні за що не можна бути, навіть за пори року. Та дивись, щоб полкова каса була ціла, хоч би там що. Як там, нема нестачі?

Швейцеркас. Немає, мамо.

Матінка Кураж. Не забувай, що тебе призначили скарбником, бо ти чесний і не такий хоробрий, як твій брат. А насамперед тому, що ти — дурний і тобі не спаде на думку втекти з касою. Тому я й спокійна. А спідніх гляди не загуби.

Швейцеркас. Не загублю, мамо, сховаю під сінник. (Хоче йти).

Інтендант. Ходімо разом, скарбнику.

Матінка Кураж. Та не вчіть його своїх викрутів!

Інтендант, не прощаючись, іде разом із Швейцеркасом.

Іветта (навздогін). Міг би й попрощатися, інтенданте! Матінка Кураж (до Іветти). Ох і не люблю бачити їх разом. Це негожа компанія для мого Швейцеркаса. А війна йде непогано. Поки в неї втягнуться всі країни, вона може протривати чотири-п'ять років — і не зчуєшся. Трошки передбачливості, трошки обережності, і я підторгую грошенят. А ти хіба не знаєш, що при твоїй хворобі не можна пити зранку?

Іветта. Хто тобі сказав, що я хвора? Брехня!

Матінка Кураж. Усі кажуть.

Іветта. Усі брешуть. Матінко Кураж, я не знаю, що мені діяти. Через цю брехню всі відвертають від мене носа, як від гнилої риби. І нащо я морочуся з цим капелюшком? (Кидає його геть). Тому я й п'ю зранку. Що я ніколи не робила раніше. Від цього робляться зморшки, але тепер мені байдуже. У Другому Фінляндському мене знають усі. Було б мені лишитись удома, коли мій перший зрадив мене. Гордість не для таких, як ми. Не навчишся терпіти кривду — покотишся вниз.

Матінка Кураж. Зараз ти знов почнеш розповідати при моїй невинній дочці про свого Пітера і про те, як воно сталося?

Іветта. Йй не завадить послухати, щоб уберегти себе від кохання.

Матінка Кураж. Від нього не вбережешся.

І в е т т а . Я розповім, і мені полегшає. Почну з того, що я виросла в прегарному краю, у Фландрії. Інакше б я з ним не зустрілася і не була б тепер у Польщі. Він був полковий кухар, блондин, голландець, але худий. Катрін, бережись худорлявих, тоді я цього не знала, не знала й того, що він уже мав іншу і всі його називали Пітером-з-люлькою, бо він ніколи не випускав люльки з рота, так уже звук до неї. (Співає «Пісню про братання»).

Було мені сімнадцять,
Як ворог край наш взяв.
Відклав убік він шаблю
І руку він мені подав.

О весняній порі
Солдати на зорі
Марширували всім полком.
А вечорами вороги
Водили нас, дівчат, в луги
Брататись під листком.

Один солдатський кухар
Був ворогом моїм:
Ненавиділа вдень я,
Вночі ж кохалась з ним.

О весняній порі
Солдати на зорі
Марширували всім полком,
А вечорами вороги
Ходили з нами у луги
Брататись під листком.

Закохана була я
Уперше на віку.
До ворога плекала
Не зло — жагу палку.

В осінній день яюсь
Заплакати довелось,
І похмурніло все кругом:
То лютий ворог геть ішов
Із наших міст, лугів, дібров,
І зник мій друг з полком.

На своє лихо, я поїхала слідом за ним. Але я його більше ніколи не бачила. Відтоді минуло вже п'ять років. (Хитаючись, іде за фургон).

М а т і н к а К у р а ж . Візьми свого капелюшка.

І в е т т а . Хай його бере, хто хоче.

М а т і н к а К у р а ж . Дивись та кайся, Катрін. Ніколи не волочись з солдатнею. Кохання — вища сила, запам'ятай. Навіть з тими, хто не служить у

війську, кохання — це не мед. Спочатку він каже, що ладен тобі ноги цілувати, — до речі, ти їх мила вчора? — а потім робить із тебе служницю. Добре, що ти німа, ти ніколи не суперечиш сама собі і тобі ніколи не хочеться відкусити свого язика за те, що він сказав правду. Німота — це дар божий. А ось іде командувачів кухар. Чого йому тут треба?

Заходять кухар і військовий священник.

Священник. Я приніс вам вітання від вашого сина, Ейліфа, а кухар пристав до мене, він вас уподобав.

Кухар. Я пристав до нього, щоб трохи подихати свіжим повітрям.

Матінка Кураж. Дихати можете, скільки вам заманеться, тільки поводьтеся пристойно. А якщо ні — я все одно впораюся з вами. Чого він від мене хоче? Зайвих грошей у мене нема.

Священник. Власне, я хотів побалакати з його братом, паном скарбником.

Матінка Кураж. Швейцарка тут нема і взагалі ніде нема. Він не скарбник свого брата. І нема чого Ейліфові спокушати його і чужими руками жар вигортати. (Дає священникові гроші із сумки, яка висить у неї через плече). Передайте йому оце і скажіть, що гріх спекулювати на материнській любові, хай посоромиться.

Кухар. Так триватиме недовго, він піде з полком, хтозна, може, на смерть. Додайте ще трошки, бо потім жалкуватимете. Ви, жінки, вперті, а потім самі шкодуєте. Чарка горілки — це ж дрібниця. Та коли вона саме потрібна, у вас руки тремтять від скнарості, а там, дивись, лежить солдатик у темній домовині, і ви вже його ніколи не видобудете.

Священник. Годі рюмсати, кухарю. Загинути на цій війні — ласка божа, а не безталання. Чому? Бо це війна за віру. Не якась звичайна, а особлива і тому боговгодна.

Кухар. Правда. Воно начебто справжня війна, де й руйнують, і рижуть, і грабують, не від того, щоб трохи й і гвалтувати, але різниться вона від усіх інших війн тим, що провадиться за віру, ясне діло. Погодьтеся, що вона будить і спрагу.

Священник (до матінки Кураж, показуючи на кухаря). Я намагався його втримати, але він каже, що ви його зачарували, він марить вами.

Кухар (запалює куценьку люльку). Мені хотілось лише дістати чарочку горілки з прекрасних рук, нічого більше. За це мене вже покарано: дорогою священник весь час кидав такі жарти, що я, мабуть, і досі червонію.

Матінка Кураж. І це духовна особа! Що ж, доведеться дати вам випити, бо ви, може статися, від нудьги ще причепитесь до мене з якимсь неподобством.

Священник. Це спокуса, сказав один двірський священник і піддався їй. (Ідучи, оглядається на Катрін). А це що за мила дівчина?

Матінка Кураж. Ця дівчина не така мила, як порядна.

Священик і кухар ідуть з матінкою Кураж за фургон. Катрін дивиться їм услід, потім лишає білизну і підходить до капелюшка. Піднімає його, сідає і взуває червоні черевички. Чути, як за фургоном матінка Кураж розмовляє зі священиком і кухарем про політику.

Оцим полякам тут, у Польщі, не слід було втручатись. Щоправда, наш король удерся до них із своїми людьми, кіньми та обозом. Але вони, замість додержувати миру, втрутилися у свої власні справи і напали на короля, хоч його військо, вступивши сюди, не порушило спокою. Значить поляки самі зламали мир і вся кров упаде на їхні голови.

С в я щ е н и к . Наш король мав на меті лише свободу. Імператор усіх поневолив однаково, як поляків, так і німців, і королю доводиться їх визволяти.

К у х а р . Так і є, ваша горілка предобра, ваше обличчя не обмануло мене. Але ми говоримо про короля, і тут я мушу сказати: та свобода, що він хотів запровадити в Німеччині, коштувала йому недешево. У Швеції він запровадив податок на сіль, а це великий тягар на плечі бідному люду. А потім йому ще доводилось ув'язнювати й четвертувати німців, бо вони не хотіли зрестися свого рабства в імператора. Звісно, з тим, хто не хотів бути вільним, король не жартував. Спочатку він хотів захистити від лихих людей, надто від імператора, тільки Польщу, але, розохотившись, почав захищати всю Німеччину. А вона вчинила впертий опір. Отже, в нагороду за свою ласку і видатки добрий король дістав саму невдячність. Звичайно, він не занепав духом. Видатки він покрити податками, в народі знов пішло обурення, та йому дарма. Слово боже було за нього, і то вже добре. Бо якби не слово боже, пішли б поголоски, ніби він робить це все задля своєї користі. А так сумління у короля чисте, а це для нього головне.

М а т і н к а К у р а ж . Зразу знати, що ви не швед. Якби ви були шведом, ви б не казали такого про нашого героя короля.

С в я щ е н и к . Зрештою, ви їсте його хліб.

К у х а р . Я не їм його хліба, я печу йому хліб.

М а т і н к а К у р а ж . Подолати його не можна. Чому? Бо його люди вірять у нього. (Поважно). Великі пани кажуть, ніби вони ведуть війну лише заради страху божого, тільки за добрі та гарні діла. А як придивишся ближче — і вони зовсім не такі йолопи, а воюють заради свого зиску. Якби не зиск, то й маленькі люди, такі як я, також не хотіли б знати війни.

К у х а р . Це свята правда.

С в я щ е н и к . А вам, як голландцеві, корисно було б спочатку роздивитись, який прапор метляється тут, у Польщі, а вже потім висловлювати свою думку.

М а т і н к а К у р а ж . Слава протестантству на віки вічні. За ваше здоров'я!

Катрін, надвіши капелюшок, наслідую кокетливу ходу Іветти. Раптом лунають гарматні та рушничні постріли. Матінка Кураж, кухар і священик вибігають з-за фургона. В руках чоловіків — чарки. Прибігають інтендант і солдат. Вони кидаються до гармати і намагаються відтягти її вбік.

Що сталось? Дайте мені спершу зняти білизну, йолопи! (Намагається врятувати свою білизну).

Інтендант. Католики! Напад! Не знаю, чи пощастить нам утекти. (До солдата). Забери звідси гармату! (Біжить геть).

Кухар. Господи боже, мені треба до командувача. Кураж, днями я знов прийду, тоді побалакаємо. (Кидається геть).

Матінка. Кураж. Стривайте, ви впустили люльку!

Кухар (здалека). Підберіть її! Вона мені потрібна.

Матінка. Кураж. І треба ж, саме як ми почали трошки заробляти!

Священик. Що ж, піду і я. Звісно, коли вже ворог так близько, небезпечне діло. Блаженні миротворці, як то кажуть. Якби у мене був плащ, я б накинув його.

Матінка. Кураж. Я не позичаю плащів, хоч би й задля чийогось порятунку. Мене вже навчило.

Священик. Але ж мені через мою віру найбільша небезпека загрожує!

Матінка. Кураж (дістає йому плащ). Оце сама собі шкоджу. Тікайте ж!

Священик. Широ дякую. Ви дуже щедрі. А може, мені краще лишитись тут? Бо коли я побіжу, то тільки в очі ворогові впаду.

Матінка. Кураж (до солдата). Не чіпай гармати, йолопе! Хто тобі за це заплатить? Я візьму її в тебе на схов, бо ти через неї накладеш голову.

Солдат (тікаючи). Ви будете свідком, що я хотів її забрати.

Матінка. Кураж. Засвідчу, присягаюсь. (Помічає дочку в капелюшку). Нащо тобі капелюшок цієї шльондри? Скинь зараз мені цю покришку! Чи ти з глузду з'їхала? Тепер, коли от-от прийде ворог? (Здирає капелюшка з голови Катрін). Хочеш, щоб вони помітили тебе і зробили повією? І черевички вона взула, ця божевільна! Скинь! (Хоче зірвати з неї черевички). Господи Ісусе, поможи мені! Пане священику, скажіть їй, щоб вона роззулася! Я зараз повернусь. (Біжить до фургона).

Іветта (заходить, пудрячись). Ну, що ви скажете, католики ідуть? Де мій капелюшок? Хто це топтав його ногами? Я ж не можу ходити з непокритою головою, коли ось-ось прийдуть католики. Що вони про мене подумають? І люстерка в мене теж нема. (До священика). Як я виглядаю? Чи не забагато пудри?

Священик. Ні, саме враз.

Іветта. А де мої червоні черевички? (Не знаходить їх, бо Катрін ховає ноги під сукню). Я лишила їх тут. Доведеться бігти в свій намет босоніж. Просто сором! (Виходить).

Задиханий, прибігає Швейцеркас із скринькою в руках.

Матінка. Кураж (заходить з повними пригорщами попелу. До Катрін). Ось попіл. (До Швейцеркаса). Що це ти припер?

Швейцеркас. Це полкова каса.

Матінка. Кураж. Кинь її! Скінчилось твоє скарбникування.

Швейцеркас. Але ж мені довірили її. (Іде в глибоку сцену).

Матінка Кураж (до священника). Скидай свій пасторський сюртук, священнику, вони тебе й у плащі пізнають. (Маже попелом обличчя Катрін). Не смикайся! Ось так, трошки бруду, і ти в безпеці. Ну й нещастя! Вартові всі були п'яні. Кажуть, не слід виставляти свого хисту напоказ. Бо тільки-но солдат, надто католик, побачить гарненьке личко, як на одну шльондру стає більше. Тижнями їм не дають жерти, та вже коли награбують і нажеруться, зразу накидаються на жінок. Ну, тепер хай приходять. Дай-но глянути на тебе. Непогано. Ніби ти викачалась у грязюці. Не трусись. Тепер нічого з тобою не скоїться. (До Швейцеркаса). Де ти сховав свою касу?

Швейцеркас. Я подумав, що можна сховати її у фургоні.

Матінка Кураж (жахється). Що? В моєму фургоні? Не дав тобі бог розуму! З тебе не можна спускати очей. Вони ж повісять нас усіх трьох!

Швейцеркас. Тоді я заховаю її десь-інде або втечу з нею!

Матінка Кураж. Лишайся тут. Тікати вже пізно.

Священик (переодягається в глибині сцени). Бога ради, прапор!

Матінка Кураж (знімає полковий прапор). Боже мій! Я вже й зовсім забула за нього. Двадцять п'ять років він у мене.

Канонада гучнішає.

Через три дні, ранком. Гармати нема. Матінка Кураж, Катрін, священник і Швейцеркас засмучені сидять за сніданком.

Швейцеркас. Я вже третій день тут байдикую, а пан фельдфебель — він завжди був такий ласкавий до мене — напевно вже думає, куди це Швейцеркас завіявся із полковою касою?

Матінка Кураж. Дякуй богові, що вони не натрапили на твій слід.

Священик. А що вже мені казати? Я не можу назвіть помолитись, щоб не вскочити в халепу. Кажуть, із повняви серця уста промовляють, та горе мені, якщо мої уста почнуть промовляти!

Матінка Кураж. Авжеж! Один сидить у мене на карку із своєю вірою, а другий — із своєю касою. Не знаю, що небезпечніше.

Священик. Нині ми справді в руці божій.

Матінка Кураж. Не думаю, щоб ми були такі вже пропащі безнадійно. Але ночами я все ж таки не можу спати. Без тебе, Швейцеркасе, нам було б легше. Здається, я вже з ними поладнала. Сказала їм, що я проти антихриста-шведа, бо він рогатий. Мовляв, я сама бачила, лівий ріг трошки надломлений. Як допитували, я поцікавилась, де можна закупити свічки для обідні, щоб не дуже дорого. На цій справі я добре знаюсь, бо Швейцеркасів батько був католиком і частенько жартував з тих свічок. Вони мені не зовсім вірять, але в них у полку нема маркітантів. Тому й дивляться на мене крізь пальці. Може, все обернеться на добре. Ми в полоні, але так, як воша в кожу-сі.

Священик. Молоко добре. Що ж до кількості, то нам доведеться тепер трошки погамувати свої шведські апетити. Адже нас, як-не-як, переможено.

Матінка Кураж. Кого переможено? Що для великих панів перемога чи, там поразка, то для маленьких людей бува якраз навпаки. Буває й таке, коли поразки вигідні маленьким людям. Утрачено саму тільки честь, і нічого більше. Пригадую, в Ліфляндії ворог якось дав такого прочухана нашому командувачеві, що в переполосі мені навіть припав кінь з обозу. Аж сім місяців він тягав мій фургон, але потім ми перемогли, і його взяли на облік. Взагалі, можна сказати, що нам, маленьким людям, і перемоги, і поразки коштують дорого. Найкраще для нас, коли політика не рушає з місця. (До Швейцеркаса). Їж!

Швейцеркас. Мені шматок у горло не лізе. Як же фельдфебель виплачуватиме солдатам платню?

Матінка Кураж. Яка там у біса виплата, коли військо тікає.

Швейцеркас. Все одно, солдати мають право. Безплатно їм і тікати нічого. Ані кроку не ступлять.

Матінка Кураж. Швейцеркасе, мене аж страх бере, що ти такий сумлінний. Я вчила тебе бути чесним, бо ти не дуже розумний, але треба й міру знати. Ось ми з священником підемо купувати католицького прапора і м'яса. Ніхто не вмів так вибирати м'ясо, як він. І робить він це так певно, мов сновида. Мені здається, він тому знаходить найкращі шматки, що у нього слина тече мимоволі, коли він їх бачить. Ще добре, що вони дозволяють мені торгувати. У гендіяра питають не про його віру, а про ціну. А протестантські штани незгірше гріють.

Священик. Коли пішла балачка, що лютерани перевернуть усе догори ногами у місті і на селі, якийсь жебрущий чернець мовив: жебраки завжди будуть потрібні.

Матінка Кураж зникає у фургоні.

Вона все ж таки турбується про скриньку. Досі на нас не звертали уваги, наче всі ми належимо до фургона, та чи довго так триватиме?

Швейцеркас. Я можу занести її геть.

Священик. Може, це ще небезпечніше. А що, як тебе помітять, їхні шпигуни не ловлять гав. Учора вранці один з них вискочив з вибалка, де я справляв свою потребу. Я злякався і ледве не почав читати молитву. Це мене виказало б. Мені здається, вони ладні нюхати кал, аби визначити по запаху протестанта. Той шпигун такий миршавий чоловічок з пов'язкою на оці.

Матінка Кураж (вилазячи з фургона з кошиком у руці). А що я знайшла, безсоромнице? (Переможно піднімає вгору червоні черевички). Іветтині червоні черевички! Ти їх спокійнісінько поцупила. Бо ви наговорили їй, ніби вона — мила дівчина! (Кладе черевички в кошик). Я поверну їх. Украти в Іветти черевички! Вона губить себе за гроші, це я розумію. А ти хочеш занастити себе задурно, заради втіхи. Я вже казала тобі: дочекайся, поки настане мир. Тільки не за солдата! Нема чого чванитися, поки не настав мир!

Священик. А як на мене, вона зовсім не чванлива.

М а т і н к а К у р а ж . Де там! Аж надто чванлива. Краще хай буде сіра, мов камінь у Даларне, де, крім каміння, нічого нема, щоб люди казали: «Каліки не видно». Зате з нею нічого не скоїться. (До Швейцеркаса). Не чіпай скриньки, чуєш! І доглядай сестру, її треба доглядати. Ви мене в могилу заженете. Легше стерегти лантух блошви, ніж вас. (Виходить разом із священиком).

Катрін прибирає посуд.

Ш в е й ц е р к а с . Недовго ще можна буде сидіти на сонці в самому камзолі.

Катрін показує на дерево.

Еге, листя вже пожовкло.

Катрін на мигах питає його, чи не хоче він випити.

Ні, не хочу. Я думаю. (Пауза). Вона каже, що не може спати. Треба все ж таки занести звідси скриньку, я знайшов для неї схованку. Все ж таки налий мені чарку.

Катрін іде за фургон.

Я сховаю її в кротячій йорі біля річки, хай там поки що полежить. Мабуть, сьогодні вночі, перед світом, візьму її і приставлю в полк. Невже за три дні вони так далеко втекли? Пан фельдфебель з подиву очі вирачить. «Ти мене приємно здивував, Швейцеркасе, — скаже він. — Я довірив тобі касу, і ти її повертаєш».

Коли Катрін з повною чаркою виходить із-за фургона, перед нею стоять двос чоловіків. Один — у фельдфебельському мундирі, другий чемно скидає капелюха. На одному оці у нього пов'язка.

Ч о л о в і к і з п о в ' я з к о ю . Добридень, люба панночко. Чи ви не бачили тут хлопця з Другого Фінляндського полку?

Украй перелякана Катрін біжить уперед, розплескуючи горілку. Помітивши Швейцеркаса, незнайомі перезираються й ідуть геть.

Ш в е й ц е р к а с (прокинувшись від задуми). Половину розплескала. Що це за вибрики? Чи тобі очі запорошило? Мені треба йти. Так я вирішив, і так буде найкраще. (Підводиться).

Катрін усіляке намагається попередити його про небезпеку.

(Відмахується від неї). Хотілося б мені знати, що тобі спало на думку. Певне, ти зичиш мені добра, бідолахо, але не можеш висловитись. Лихо не велике, що ти розлила горілку, це ж для мене не остання чарка. (Дістає з фургона скриньку і ховає під куртку). Я зараз повернусь. Тільки не затримуй мене, бо я розсерджуся. Я знаю, що ти мені добра зичиш. Якби х ти могла говорити.

Катрін хоче його затримати, але Швейцеркас цілує сестру і виривається від неї. Виходить. Вона в розпачі бігає туди й сюди, з уст у неї вириваються тихі невиразні звуки. Повертаються військовий священик і матінка Кураж. Катрін кидається до матері.

М а т і н к а К у р а ж . Що сталось? Що сталось? Ти зовсім не тямаш себе. Чи тебе хто скривдив? Де Швейцеркас? Розкажи доладно, Катрін. Адже

мати розуміє тебе. Як, цей байстрюк усе ж таки забрав скриньку? Я її розіб'ю на голові в цього дурисвіта. Не поспішай і не торохти, покажи руками. Не люблю, коли ти скиглиш по-собачому. Що подумає священик? Йому й без того ввижаються всілякі страхіття. Тут був одноокий?

Священик. Одноокий — це шпигун. Вони схопили Швейцеркаса?

Катрін хитає головою, знизує плечима.

Ми пропали.

Матінка Кураж (добуває з кошика католицький прапор).

Священик прикріплює його до держака.

Піднесіть нового прапора!

Священик (гірко). Слава католицтву на віки вічні!

В глибині сцени чути голоси. Фельдфебель та одноокий ведуть Швейцеркаса.

Швейцеркас. Пустіть мене, у мене нічого нема. Не викручуйте мені руки, я ж нічим не завинив.

Фельдфебель. Він з цього кубла. Ви знаєте одне одного?

Матінка Кураж. Ми? Звідки?

Швейцеркас. Я не знаю їх. Бог відає, хто вони такі. Я не їхній. Я тільки пообідав тут за десять гелерів. Може, ви бачили мене тут. А обід був пересолений.

Фельдфебель. Хто ви такі, га?

Матінка Кураж. Ми — порядні люди. Це правда, він у нас обідав за гроші. І сказав, що обід пересолений.

Фельдфебель. Отже, ви прикидаєтесь, ніби не знаєте його?

Матінка Кураж. Звідки мені його знати? Всіх знати я не можу. Я ні в кого не питаю, як його прізвище і чи він не поганської віри. Коли він платить, значить, він не поганин. Хіба ти поганин?

Швейцеркас. І зовсім ні.

Священик. Він сидів спокійно і не розтуляв рота, хіба коли їв. А як їси, тоді ж мусиш розтуляти.

Фельдфебель. А ти що за один?

Матінка Кураж. Це мій наймит. А вас, звичайно, мучить спрага, я наллю вам по чарочці горілки, ви, звісно, бігли і впріли.

Фельдфебель. На службі ми не п'ємо. (До Швейцеркаса). Ти щось таке ніс і, певно, сховав біля річки. Коли ти йшов звідси, куртка в тебе випиналась.

Матінка Кураж. А чи то був справді він?

Швейцеркас. Мабуть, ви маєте на оці когось іншого. Я бачив, як один чолов'яга тікав звідси, і куртка в нього справді випиналась. А я зовсім не той, за кого ви мене вважаєте.

Матінка Кураж. Я теж гадаю, що ви переплутали. Що ж, таке часом буває. Я розуміюсь на людях, я — Кураж, ви чули про мене, всі мене знають, і я кажу вам, що на вигляд він чесна людина.

Фельдфебель. Ми шукаємо полкову касу другого Фінляндського. Нам відомі зовнішні прикмети того, хто її переховує. Ми шукали його два дні. Це ти.

Швейцеркас. Це не я.

Фельдфебель. І якщо ти не віддаси нам каси, тобі амба, знай це. Де каса?

Матінка Кураж (з запалом). Та, звісно, він віддав би її, бо ж інакше йому капець. Він зразу сказав би: у вона у мене, ось вона, ви сильніші. Адже не такий він дурень. Тож кажи, дурний собако, пан фельдфебель дає тобі змогу врятувати своє життя.

Швейцеркас. А якщо її у мене нема?

Фельдфебель. Тоді ходімо. У нас ти признаєшся.

Вони виводять його.

Матінка Кураж (кричить услід). Він сказав би. Він не такий дурень. І не викручуйте йому руки! (Біжить за ними).

Того ж вечора. Священик і Катрін миють чарки і чистять ножі.

Священик. У священній історії не раз траплялось, коли хапали святих. Я пригадую страсті Господні. Давно колись про це склали пісню. (Співає духовну пісню).

Був приведений Ісус
До Пілата вранці,
І представили його
Вбивцею поганці.

Понтій зразу розпізнав.
Що Ісус безвинний,
Та до Ірода послав.
Вже за півгодини.

Божий син страждань зазнав,
Битий був до крові,
На главу його поклав
Кат вінок терновий.

Кпили з нього залюбки
Люди злобні, мстиві,
І для себе хрест важкий
Мусив сам нести він.

І, побитого бичем,
Розіп'яли голим.
До хреста ідіть з плачем
І моліться з болем.

Глузували з нього всі,
Тать розп'ятий навіть,
Поки сонце в небесі
Перестало сяять.

Зойк розп'ятого Христа
Злинув о дев'ятій,
І влили йому в уста
Жовч і оцет клятї.

Він спустив останній дух,
І земля здригнулась,
Скелі луснули навкруг,
Храми похитнулись.

Насміхались над Христом
Ще під час вечерні:
Прокололи бік списом
На розвагу черні.

З рани в нього полились
Разом кров з водою.
Он що рід людський колись
З людським сином скоїв.

Матінка Кураж (прибігла схвильована). Ідеться про життя або смерть. З фельдфебелем, здається, можна порозумітись. Тільки будь-що-будь треба приховати, що це наш Швейцеркас, а то вийде, що ми йому помагали.

Треба лише здобути грошей. Та де нам їх узяти? Іветти тут не було? Я зустріла її дорогою. Вона вже підчепила собі полковника. Може, він купить у нас для неї маркітантський фургон.

Св я щ е н и к . Ви справді хочете продати фургон?

М а т і н к а К у р а ж . А де ж мені взяти грошей для фельдфебеля?

Св я щ е н и к . А з чого ви будете жити?

М а т і н к а К у р а ж . Отож-бо.

Заходить Іветта Потьє з старезним полковником.

І в е т т а (обіймає матінку Кураж). Люба Кураж, я дуже рада, що ми так скоро знов побачились! (Пошепки). Він не від того. (Голосно). Це мій добрий друг, він дає мені ділові поради. Я чула, ніби скрута змушує вас продати фургон. Я ладна подумати про таке діло.

М а т і н к а К у р а ж . Не продати, а віддати в заставу. Тут нічого кватипись. У воєнний час нелегко знову придбати такого фургона.

І в е т т а (розчаровано). Тільки віддати в заставу? А я гадала, що продати. Не знаю, чи це мені підійде. (До полковника). А ти як гадаєш?

П о л к о в н и к . Так, як і ти, любя.

М а т і н к а К у р а ж . Тільки віддаю в заставу.

І в е т т а . А мені здавалось, вам конче потрібні гроші.

М а т і н к а К у р а ж (твердо). Авжеж, гроші мені потрібні, та я краще відтоплю собі ноги, шукаючи, кому заставити фургона, ніж продам його зараз. Як продати його, коли він годує нас? Це добра нагода для тебе, Іветто, не втрачай її. Хтозна, чи випадє тобі ще коли така і чи ти тоді матимеш друга, щоб тебе порадив? Хіба ні?

І в е т т а . Авжеж, мій друг гадає, що треба погодитись, а я сама не знаю. Коли тільки в заставу... адже й ти вважаєш, що краще б зразу купити?

П о л к о в н и к . Атож.

М а т і н к а К у р а ж . Тоді краще пошукай, де продається. Може, щось знайдеш, коли пошукаєш. Якщо твій друг походить із тобою, скажімо, тиждень або два, то й знайдете щось підхоже.

І в е т т а . Що ж, поблукаємо, пошукаємо, мені подобається ходити і шукати, я радо помандрую з тобою, Польді, це ж чиста втіха, правда? Хай навіть два тижні! А коли б ви повернули гроші, якби їх дати вам?

М а т і н к а К у р а ж . Я можу повернути заставу через два тижні, може, і за тиждень.

І в е т т а . Не знаю, що робити. Польді, любий, порадь, що мені діяти. (Веде полковника набік). Я знаю, вона муситиме продати, за це я не турбуюсь. Між іншим, той русявий прапорщик, ти його знаєш, радісінько позичить мені грошей, він сам сказав. Він у мене втьопався, мовляв, я йому когось нагадюю. Що ти мені порадиш?

П о л к о в н и к . Стережись його. Він людина недобра, скористається з цього. Я ж тобі обіцяв щось купити, правда, зайчику?

І в е т т а . Я від тебе нічого не хочу. Звісно, коли ти гадаєш, що прапорщик може скористатися з цього... Польді, я візьму у тебе.

П о л к о в н и к . Отож-бо.

І в е т т а . Ти радиш?

П о л к о в н и к . Раджу.

І в е т т а (повертається до Кураж). Мій друг згоден. Напишіть розписку, що коли через два тижні ви не повернете грошей, фургон з усіма причандалами стає моєю власністю. Зараз ми обійдемо його і оглянемо, а двісті гульденів я принесу перегодя. (До полковника). Ти сам підеш у табір, я прийду пізніше. Треба все оглянути як слід, щоб нічого не пропало з мого фургона. (Цілує його).

Полковник іде зі сцени.

(Залазить на фургон). Що ж, чобіт тут небагато.

М а т і н к а К у р а ж . Іветто, тепер не час оглядати фургон, хоч він і твій. Ти обіцяла мені поговорити з фельдфебелем про мого Швейцарка. Не можна гаяти й хвилини. Я чула, що за годину він стане перед польовим судом.

І в е т т а . Я б хотіла порахувати лише лляні сорочки.

М а т і н к а К у р а ж (стягає її за сукню). Ах ти, гісно, адже ідеться про Швейцаркасове життя. І ні пари з уст, від кого ці гроші, прикинься, наче це твій наречений перед богом, інакше ми всі пропали, як його посібники.

І в е т т а . Я сказала одноокому прийти в гайок. Звісно, він уже там.

С в я щ е н и к . І аж ніяк не треба відразу ж віддавати всі двісті, дійдеш до півтора, і досить з нього.

М а т і н к а К у р а ж . Хіба це ваші гроші? Не втручайтесь, будь ласка! Тарілку цибуляної юшки ви й так одержите. Біжи і не торгуйся, адже йдеться про життя. (Випихає Іветту).

С в я щ е н и к . Я не хотів утручатись у вашу розмову, але на які кошти ми житимемо? У вас на шії дочка-каліка.

М а т і н к а К у р а ж . А полкова каса, мудрагелю? Вони йому, напевно, вернуть видатки.

С в я щ е н и к . А чи Іветта впорає все розумно?

М а т і н к а К у р а ж . Вона ж зацікавлена в тому, щоб я витратила її дві сотні гульденів, тоді вона стане господаркою фургона, їй дуже хочеться цього, бо ж хтозна, чи довго її полковник платитиме за неї. Катрін, коли чистиш ножі, бери пемзу. І ви теж не стійте, як Ісус при горі Слеонській, ворушіться, вимийте чарки, ввечері прийде не менш як п'ятдесят кіннотників, а тоді ви знову заскімлите: «Я не звик бігати, ох, ніженьки мої, під час відправи я ж не бігав». Я гадаю, що вони віддадуть нам Швейцарка. Хвалити бога, вони не відмовляються від хабарів. Вони ж не вовки, а люди до грошей ласі. Продажність людська та милосердя господні — це те саме. Наша єдина надія — це продажність. Доки вона є, ухвалюватимуть м'які вирокі в суді, і навіть безвинний може сподіватись милосердя.

Іветта (прибігла задихана). Вони погоджуються тільки на двісті. І це треба зробити негайно. Вони баритись не звикли. Найкраще піти мені зараз же з однооким до мого полковника. Він признався, що скринька була у нього, вони затиснули йому пальці в лещата. Але він кинув її в річку, коли помітив переслідувачів. Скриньки нема. Тож як, бігти мені до полковника по гроші?

Матінка Кураж. Скриньки нема? Звідки ж я візьму дві сотні гульденів?

Іветта. Ах, ви сподівалися взяти гроші зі скриньки? Добре б я погоріла. Облиште ваші сподіванки. Коли ви хочете повернути собі свого Швейцера, вам доведеться заплатити. Чи, може, мені облишити свої клопоти, щоб ви зберегли свій фургон?

Матінка Кураж. Я не думала, що так станеться. Не натискай на мене, фургон буде твій, його вже у мене нема, він служив мені сімнадцять років. Дай мені хвилинку подумати, це діло впало на мене, як грім з ясного неба; що мені робити, двісті гульденів я не можу дати, може б, ти з ними поторгувалася. Я мушу хоч щось мати, бо ж перший-ліпший може зіпхнути мене в придорожній рівчак. Піди і скажи, що я даю сто двадцять гульденів, якщо вони не погодяться, значить не одержать нічого, фургона я все одно втрачаю.

Іветта. Вони не погодяться. Одноокий і так поспішає, весь час оглядається, і в душі дрижаки скачуть. Чи не краще мені зразу дати дві сотні?

Матінка Кураж (в розпачі). Я не можу дати таких грошей. Тридцять років я працювала. Катрін уже двадцять п'ять, а чоловіка в неї досі нема. Вона теж на моїх плечах. Не умовляй мене, я знаю, що роблю. Скажи, що я даю сто двадцять, або нічого з цього не вийде.

Іветта. Вам видніше. (Швидко виходить).

Матінка Кураж, не глянувши ні на священика, ні на дочку, сідає допомагати Катрін чистити ножі.

Матінка Кураж. Не побийте чарок, вони вже не наші. Дивися за тим, що робиш, а то врїжешся. Швейцера повернеться, я дам і дві сотні, якщо буде потрібно. Твій брат лишиться при тобі. На вісімдесят гульденів ми накупимо цілий кіш краму і почнемо все спочатку. Люди скрізь однакові.

Священник. Як то кажуть, бог усе поверне на добре.

Матінка Кураж. Витирайте досуха.

Вони мовчки чистять ножі. Раптом Катрін починає ридати і б'жить за фургон.

Іветта (забігає). Вони не згодні. Я вас попереджувала. Одноокий хотів був зразу піти геть, бо тепер уже нічого не вдієш. Він сказав, що кожної хвилини чекає на барабанний бій, а це означає, що вирок ухвалено. Я давала вже сто п'ятдесят. Він і не глянув. Насилу я умовила його зачекати, поки ще раз поговорю з вами.

Матінка Кураж. Скажи йому, я даю двісті. Біжи.

Іветта вибігає. Вони сидять мовчки. Священик облишив мити чарки.

Здається, я занадто довго торгувалася.

Здалека лунає барабан. Священик підводиться і йде в глиб сцени. Матінка Кураж сидить далі.
Стає темно. Барабан стихає. Знову світліє. Матінка Кураж сидить, як і сиділа.

І в е т т а (заходить дуже бліда). Що ж, ви добре поторгувались, фургон лишився при вас. Швейцеркас дістав усього одинадцять куль. Ви не варті, щоб я взагалі думала про вас. Але я проноухала, що вони не вірять, ніби каса справді в річці. Вони мають підозру, що вона тут і взагалі, що ви його спільниця. Вони хочуть принести його сюди — а може, ви, побачивши його, викажете себе. Застерігаю вас, ви його не знаєте, інакше всім вам буде капець. Вони йдуть слідом за мною, чуєте? Може, взяти з собою Катрін?

Матінка Кураж хитає головою.

Вона знає? Мабуть, вона не чула про барабани або не зрозуміла.

М а т і н к а К у р а ж . Вона знає. Веди її сюди.

Іветта приводить Катрін; та наближається до матері Матінка Кураж бере її за руку. Заходять двосолдатів з ношами, накритими простиралом. Під ним хтось лежить. Поряд з ними йде фельдфебель. Вони становлять ноші на землю.

Ф е л ь д ф е б е л ь . Тут чоловік, ім'я якого нам не відоме. Але для порядку нам треба його зареєструвати. Він у тебе обідав. Поглянь, може, ти його знаєш. (Стягує простирало). Знаєш його?

Матінка Кураж хитає головою.

Що, невже ти й раз у не бачила його перед тим, як він у тебе обідав?

Матінка Кураж хитає головою

Підніміть його. Несіть на звалище. Його ніхто не знає.

Солдати виносять труп.

Матінка Кураж співає пісню про «Велику капітуляцію». Перед офіцерським наметом. Матінка Кураж чекає. З намету виглядає писар.

П и с а р . Я знаю вас. Ви переховували скарбника протестантів. Краще, вам не скаржитись.

М а т і н к а К у р а ж . А я все ж таки буду скаржитись. Я безвинна, а якщо я не поскаржусь, думатимуть, що у мене нечисте сумління. Вони порушили своїми шаблями все, що було в моєму фургоні, і ні за що ні про що зажадали від мене п'ять гульденів штрафу.

П и с а р . Послухайте моєї ради, я зичу вам добра: тримайте язик за зубами. У нас не так багато маркітантів, і ми дозволимо вам торгувати, тим паче, що у вас сумління нечисте і час від часу ви плататимете штраф.

М а т і н к а К у р а ж . Я все ж таки поскаржусь.

П и с а р . Діло хазайське. Тоді зачекайте, поки пан ротмістр звільниться. (Повертається в намет).

Молодий солдат (заходить, галасуючи). Vouque la madonne! Де той шолудивий пес ротмістр, що замахорює мою нагороду і пропиває її з своїми шльондрами? Я його вб'ю!

Літній солдат (забігає слідом за ним). Припни язика. Тебе заб'ють у диби!

Молодий солдат. Ану, виходь, злодюго! Я тебе на капусту посічу! Я одним-єдиний з ескадрону поліз у річку, а ти насмілився вкрасти мою нагороду, щоб я навіть не міг випити пива? Виходь-но, я тебе порубаю!

Літній солдат. Мати божа, цей дурень сам себе губить.

Матінка Кураж. Невже йому не видали нагороди?

Молодий солдат. Пусти мене, бо ще й тобі попаде. Ми з ним по-квитаємось.

Літній солдат. Він урятував полковницького коня, а йому не видали нагороди. Він іще молодий і не звик до війська.

Матінка Кураж. Пусти його, він не пес, щоб тримати його на ланцюгу. Що, він не може вимагати своєї нагороди? Нащо ж йому тоді відзначатись?

Молодий солдат. А щоб отой пес міг напитися! Ви всі понакладали в штани, а я вчинив подвиг і хочу одержати свою нагороду.

Матінка Кураж. Юначе, не гримайте на мене. Я маю досить власного клопоту. І взагалі побережіть свій голос. Він стане вам у пригоді, коли прийде ротмістр. Бо він прийде, а ви захрипнете і не зможете й слова мовити. Тоді він не зможе забити вас у диби і тримати в них, поки ви почорнієте. Хто горлає — витримує недовго, не більше як півгодина, і так стомлюється, що потім йому треба коліскову співати, а то не засне.

Молодий солдат. Я не стомився, який там сон, я голодний. Хліб печуть із жолудів і конопляного сім'я, та ще й на цьому заощаджують. Цей ротмістр пропиває із шльондрами мої гроші, а я ходжу голодний. Я його вб'ю!

Матінка Кураж. Я розумію, ви голодні. Торік ваш командувач наказав вам ходити не дорогами, а полями, щоб витоптати хліб. Я тоді могла б узяти за пару чобіт десять гульденів, якби хто з вас мав десять гульденів, а чоботи в мене були. Він гадав, що цього року йому не доведеться бувати в цих краях, а він досі тут і його люди голодують. Я розумію, що ви розгнівані.

Молодий солдат. Я не попушу, не базікайте, я не терплю несправедливості.

Матінка Кураж. Та воно добре, але чи довго? Чи довго будете ви не терпіти несправедливості? Одну годину чи дві? Бачте, про це ви себе не питали, хоч це головне. Попасти в диби — велике лихо; коли ви це зрозумієте, то враз навчитесь терпіти несправедливість.

Молодий солдат. Не знаю, нащо я вас слухаю. Vouque la madonne! Де ротмістр?

Матінка Кураж. Ви слухаєте мене, бо знаєте, що я кажу правду. Ваша лють уже минулась, ненадовго її стало. А вам потрібна тривка лють. Але де її взяти?

Молодий солдат. Чи не хочете ви сказати, що вимагати свою нагороду — це не по правді?

Матінка Кураж. Навпаки. Я лише кажу, що ваша лють недовга, з такою люттю ви, на жаль, нічого не доб'єтесь. Якби ваша лють була тривкі-

ша, я б ще вас підштрикнула. Порубайте цього пса, радила б я вам. Та де там, ви зовсім не збираєтесь його рубати, ви самі почуваете, що вже підібгали хвоста. А потім вийде, що винною буду я і ротмістр накинеться на мене.

Літній солдат. Святу правду кажете, на нього тільки набігло.

Молодий солдат. Побачимо, порубаю я його чи ні. (Видобуває шаблю). Хай-но прийде, тут я його й порубаю.

Писар (виглядаючи). Пан ротмістр зараз прийде. Сісти!

Молодий солдат сідає.

Матінка Кураж. Він уже сидить. Бачте, що я казала? Ви вже сидите. Авжеж, вони знають нас і вміють з нами поводитись. Сісти! — і ми вже сидимо. А хто сидить, не бунтує. Краще не підводьтєся, сидіть собі, та й годі. Передо мною вам нема чого соромитись, я нічим не краща за вас. Вони у всіх нас гуртом скупили відвагу. Ще б пак, я ж пошкодила б своїй торгівлі, якби втратила послух. Я розповім вам щось про велику капітуляцію. (Співає пісню про «Велику капітуляцію»).

Як було мені сімнадцять років,
Я себе вважала вищою за всіх.

Мене з моєю красою, з моїм хистом, з пориванням до вищого не можна було рівняти з першою-ліпшою бідною сільською дівчиною!

Людам не прощала і дрібних пороків,
Діла ж не робила я дня них.

Або все, або нічого, в усякому разі, не першого, кого зустріну, кожен сам кує своє щастя, не командуйте мною!

А шпачок співа:
Жди-но рік чи два!
І ти ідеш з гуртом усім
То кроком тихим, то швидким
І все повторюєш мотив:
Ще кілька днів.
Все раптом хить і хить!
Господь за всіх вершить!
Кроком руш без слів!

Хоч відгоді й року не минуло,
Досить наковталась я пілкуль гірких.

Двоє дітей на карку, а хліб такий дорогий, та й усякий харч.

Скрізь мене мотало, в різні боки гнуло,
Гвалту я зазнала, кривд і мук тяжких.

Треба жити в злагоді з людьми, рука руку миє, муру лобом не проб'єш.

А шпачок співа:
Ані рік, ні два!
І йде вона з гуртом усім

То кроком тихим, то швидким
І все повторює мотив:
Ще кілька днів.
Все раптом хить і хить!
Господь за всіх вершить!
Кроком руш без слів!
Вже багато сміливих хотіли,
Бачила сама я, досягти зірок.

Завзятий усього доб'ється, хотіти — значить уміти, ми з цим ділом упо-
раємось.

Та піднятись вгору їм було несила,
Навіть бриль легенький обважнював їх крок.

По своєму ліжку простягай ніжку!

А шпачок співа:
Жди ще рік чи два!
І йдуть вони з гуртом усім
То кроком тихим, то швидким
І все повторюють мотик
Ще кілька днів.
Все раптом хить і хить!
Господь за всіх вершить!
Кроком руш без слів!

(До молодого солдата). Тому я й думаю: лишайся тут зі своєю шаблею,
якщо тобі справді несила терпіти і твоя лють велика, бо в тебе є досить при-
чин для цього, не перечу! Та коли твоя лють недовгочасна, тоді краще заби-
райся звідси!

М о л о д и й с о л д а т . Поцілуй мене в зад! (Кульгаючи, іде геть).

Літній солдат — слідом за ним.

П и с а р (висунувши голову). Ротмістр прийшов. Тепер можете скаржи-
тись.

М а т і н к а К у р а ж . Ні, я передумала. Не буду скаржитись. (Вихо-
дить).

5

Минуло два роки. Війна поширюється на все нові краї. Не спиняючись, маленький фургон маті-
нки Кураж кочує по землях Польщі, Моравії, Баварії, Італії і знов повертається в Баварію.
1631 рік. Перемога Тіллі під Магдебургом коштує матінці Кураж чотирьох офіцерських сорочок.

Фургон матінки Кураж стоїть у розбитому ядрами селі. Здалека тихо лунає військова музика.
Біля прилавка — двоє солдатів, яких обслуговують матінка Кураж і Катрін. На плечах в одного
солдата жіноча хутряна шубка.

М а т і н к а К у р а ж . Що, не можеш платити? Нема грошей — нема го-
рілки. Грати переможні марші вони мастаки, а щоб утримання солдатам пла-
тити — в них кишка тонка.

С о л д а т . Я хочу горілки. Я занадто пізно кинувся грабувати. Командувач пошив нас у дурні, тільки одну годину дозволив грабувати місто. Сказав, що він не звірюка; певно, одержав від міста хабара.

С в я щ е н и к (заходить кульгаючи). На подвір'ї лежать ще кілька чоловік. Селянська родина. Нехай хто-небудь мені допоможе. Треба полотно для перев'язок.

Другий солдат виходить з ним. Катрін дуже хвилюється, намагається взяти у матері полотно для бинтів.

М а т і н к а К у р а ж . Нема в мене полотна. Всі бинти я розпродала в полку. Заради цих я не рватиму офіцерських сорочок.

С в я щ е н и к (кричить у відповідь). Мені потрібне полотно, кажу я вам!

М а т і н к а К у р а ж (щоб не дати Катрін залізити до фургона, сідає на сідцях). Нічого не дам. Селяни мені не заплатять, бо в них нічого нема.

С в я щ е н и к (жінці, яку він заносить). Чому ви лишились тут, під гарматним вогнем?

С е л я н к а (тихо). Хазяйство.

М а т і н к а К у р а ж . Для цих людей хазяйство важить більше, ніж життя. А тепер мені платити за них. Нізащо в світі!

П е р ш и й с о л д а т . Це протестанти. І навіщо їм бути протестантами?

М а т і н к а К у р а ж . Начхати їм на віру. В них хазяйство пішло прахом.

Д р у г и й с о л д а т . Та які вони там протестанти. Це ж справжні католики.

П е р ш и й с о л д а т . Ми не могли добрати, коли стріляли.

С е л я н и н (його приводить священик). Пропала моя рука.

С в я щ е н и к . Де ж полотно?

Всі дивляться на матінку Кураж, яка непорушне сидить на сідцях.

М а т і н к а К у р а ж . Нічого не можу дати. Всілякі податки, мита, проценти, хабарі!

Катрін, з уст у якої вириваються невимірні горлові звуки, піднімає з землі дошку і замахується на матір.

Чи ти збожеволіла? Кинь дошку, бо як ляпну тобі, ти, причинна! Нічого не дам, не можу дати, я мушу дбати про себе.

Священик піднімає її з сідців і садовить на землю, потім дістає сорочки і рве їх на пасма.

Мої сорочки! Кожна коштує півгульдена! Мене пушено з торбами!

З хати чути жалібний дитячий голос.

С е л я н и н . Там ще немовля!

Катрін біжить у хату.

С в я щ е н и к (жінці). Лежи! Без тебе обійдеться.

М а т і н к а К у р а ж . Держіть її, дах може завалитись.

С в я щ е н и к . Я більше не піду в хату.

Матінка Кураж (кидається в усі боки). Не рвіть мого дорогого полотна!

Другий солдат стримує її. Катрін виносить немовля з напівзруйнованої хати.

Ти знову знайшла собі сисунця, щоб няньчитися з ним? Ану віддай його матері, а то мені знов доведеться битися з тобою цілу годину, поки не вирву його в тебе з рук. Чуєш, що я тобі кажу? (Другому солдатові). Чого очі вирячив, іди краще на батарею та скажи, щоб вони припинили свою музику, я вже й так бачу, що вони перемогли. Ваша перемога тільки завдала мені збитків.

Священник (роблячи перев'язку). Кров просякає.

Катрін, наспівуючи колискову, присипляє немовля.

Матінка Кураж. Гляньте на неї, вона вже щаслива серед усього цього лиха. Ану віддай дитину, мати вже приходить до тями. (Помічає, що перший солдат дістався до горілки і збирається втекти з пляшкою). Пся кров! Тобі, тварюко, замало однієї перемоги? Плати!

Перший солдат. Та в мене грошей нема.

Матінка Кураж (здирає з нього хутро). Тоді давай сюди шубку, все одно вона крадена.

Священник. Там ще хтось лежить, у тій руїні!

Коло міста Інгольштадта в Баварії Кураж присутня на похороні загиблого імператорського командувача Тіллі. Точаться розмови про героїв битв і тривалість війни. Священик нарікає, що його хист пропадає марно, німа Катрін одержує червоні черевички. 1632 рік.

Всередині маркітантського намету, в задній стінці — прилавок. Іде дощ. Здалека чути барабанний бій і жалобну музику. Священик і полковий писар грають у дамки. Матінка Кураж і Катрін переписують свої товари.

Священник. Жалобний похід зараз вирушить.

Матінка Кураж. Шкода командувача — двадцять дві пари шкарпеток, — кажуть, він загинув через нещасливий випадок. На лугах лежав туман, через це й сталось. Командувач іще звернувся до якогось полку, закликав солдатів битися не на життя, а на смерть, але, вертаючись назад, заблудився в тумані і потрапив у саме пекло бою. Там його й настигла куля — допиши ще чотири ліхтарі.

Задку чути свист.

(Йде до прилавка). Просто ганьба, що ви ушилися з похорону вашого полеглого командувача. (Наливає горілку).

Писар. Не треба було перед похороном платню видавати. Тепер, замість піти на похорон, солдати пиячать.

Священник (до писаря). А ви не повинні були піти на похорон?

Писар. Я дременув, щоб не змокнути під дощем.

Матінка Кураж. Вас це не стосується, дощ міг попсувати ваш мундир. Кажуть, командувача збирались ховати під дзвони, але виявилось, що за його таки наказом розстріляли всі церкви з гармат, значить, коли бідолашного командувача спустатимуть у могилу, він не почує дзвону. Вони тричі вистрелять з гармат, щоб похорон не був такий нудний, — сімнадцять поясів.

Вигуки біля прилавка. Шинкарко! Горілки!

Матінка Кураж. Спершу давайте гроші! Ні, з вашими брудними чобітьми я не пушу вас до намету! Пийте надворі. А мені дарма що дощ. (Писареві). Я пускаю тільки начальників. Кажуть, останнім часом командувач мав багато клопоту. У другому полку буцімто були заколоти, бо він не видав платні; мовляв, це війна за віру, воюйте задарма.

Жалобний марш. Усі дивляться в глиб сцени.

Св'ященник. Тепер військо проходить перед вельможним покійником.

Матінка Кураж. Шкода мені всіляких полководців та імператорів. Вони, мабуть, гадають, що роблять велике діло і що колись люди будуть їх прославляти і ставити їм пам'ятники. Скажімо, якийсь полководець збирається завоювати весь світ, адже для полководця нема вищої мети. Одно слово, змучиться він до нестями, а потім усе йде нанівець через отой простолюд, що прагне лише кухля пива та веселої кумпанійки і не має ніяких високих поривань. Найпрекрасніші плани прахом ішли через нікчемність тих, хто мая їх здійснювати, бо ж імператор сам-один не може нічого зробити, йому потрібна поміч солдатів і народу. Чи не так?

Св'ященник (сміється). Кураж, я згоден з вами, але щодо солдатів ви помиляєтесь. Вони роблять усе, що можуть. З тими вояками, наприклад, що оце п'ю вашу горілку під дощем, я беруся хоч сто років провадити війну за віною і навіть дві зразу, якщо треба буде, а я ж не вчився командувати військом.

Матінка Кураж. Отож ви гадаєте, що війна не скінчиться?

Св'ященник. Тому, що вмер командувач? Не будьте наївна. Таких, як він, знайдеться десяток, героїв завжди вистачає.

Матінка Кураж. Стривайте, я питаю не жартома, я думаю, чи зробити мені запас товарів, чи ні, тепер можна купити дешево. Але як війна скінчиться, що я з ними робитиму?

Св'ященник. Я розумію, що для вас це не жарти. Завжди знаходились люди, які раз по раз говорили: «Колись війна скінчиться». Я кажу: ні з чого не видно, що війна колись скінчиться. Звичайно, може зайти маленький перепочинок. Можливо, війні треба буде віддихнутись або їй може, так би мовити, не поталанити. Від цього вона не вбезпечена, бо на світі нема нічого досконалого. Досконалої війни, якщо так можна сказати, війни бездоганної, мабуть, ніколи не буде. Вона може зненацька затнутись, наскочити на щось непередбачене, жодна людина не може всього передбачити. Чогось не врахують, і ось тобі халепа. А потім витягай війну з багна! Але імператори, королі і папа римський визволять її з біди. Отже, ніякі справжні небезпеки їй не загрожують, і жити їй ще довгі-довгі роки. Солдат (співає коло прилавка).

Шинкарю, дай вина!
Солдата жде війна,
За віру в битву піде,
Подвійну чарку!
Сьогодні свято!

Матінка Кураж. Якби вам можна було вірити...
Священик. Самі подумайте! Що може пошкодити війні?
Солдат (співає в глибині сцени).

Гей, жінко, обіймай!
Солдата жде не рай —
В Моравію він іде.

Писар (раптово). А мир, що буде з миром? Я — з Богемії, і мені часом хочеться додому.

Священик. Ага, значить, хочеться додому? Авжеж, мир! Що станеться з дірками, коли сир зжеруть?

Солдат (співає в глибині сцени).

Прощаймося, камрад!
Тепер я вже солдат:
Жене капрал упертий
Мене, панотче, в бій!
Благослови мерщій
За віру нашу вмерти!

Писар. Без миру довго жити не можна.

Священик. Я сказав би, що мир є і під час війни, війна має свої мирні куточки. Війна задовольняє всі потреби, в тому числі й мирні, про це вже подбали, інакше б вона довго не продержалась. Під час війни ти можеш так само випорожнятися, як і в наймирніший час, між двома боями можна випити кухоль пива. І навіть під час наступу ти можеш подрімати десь у рівчаку, поклавши голову на лікоть, це цілком можлива річ. Під час атаки ти не можеш грати в карти, але ж і в мирний час, коли ореш поле, ти так само цього не можеш робити, зате після перемоги це цілком можлива річ. Або тобі відірве ногу, і ти спочатку зчиняєш великий галас, начебто щось скоїлось, а потім сам угамуєшся, або тобі дадуть горілки, кінець кінцем, ти знову шкандибаєш, а війна триває собі незгірш, як доти. І що тобі вадить, коли ти плодишся серед різанини за клунею або деінде? А війна скористається твоїми нащадками і триватиме далі. Ні, війна завжди знайде собі вихід, ще б пак. Навіщо ж їй кінчатися?

Катрін припинила роботу і втупила очі в священика.

Матінка Кураж. Отже, я закуплю товар. Я покладаюсь на вас.

Раптом Катрін кидає на землю кошика з пляшками і тікає з намету.

Катрін! (Сміється). Ісусе, вона ж чекає миру. Я обіцяла їй, що коли настане мир, у неї буде чоловік. (Біжить слідом за нею).

Писар (підводячись). Я виграв, бо ви базікали. Платіть.

Матінка Кураж (повернувшись із Катрін). Не будь дурною, хай війна трохи затягнеться, ми ще заробимо трошки грошей, і від цього мир буде ще краший. Збігай-но в місто, це ж не далі як десять хвилин ходьби, і візьми краму в шинку «Золотий лев», найдорожче забори з собою, а по решту ми пізніше заїдемо з фургоном. Я вже про все домовилась. Тебе проведе пан полковий писар. Солдати трохи не всі пішли на похорон командувача, і з то-

бою нічого не станеться. Ну, йди з Богом, та диви, щоб у тебе нічого не відібрали, думай про свій посаг!

Катрін пов'язує голову клаптем полотна і виходить з писарем.

Св я щ е н и к . А ви не боїтесь відпустити її з писарем?

М а т і н к а К у р а ж . Вона не така гарна, щоб хтось на неї зазіхнув.

Св я щ е н и к . Я давно дивуюсь, як ви вмієте торгувати і виходити з усякої скрути. Розумію, чому вас назвали Кураж.

М а т і н к а К у р а ж . Бідним людям потрібна сміливість, чи то, як кажуть, кураж. Інакше вони загинуть. Та вже й для того, щоб уставати вранці, потрібна сміливість. Або для того, щоб зорати поле, та ще й під час війни! Або дітей на світ приводити, хіба це не сміливість? Адже що тих дітей чекає? Їм доводиться бути катами одне одному, мордувати одне одного, тоді як їм хочеться дивитись одне одному в обличчя, а на це потрібен кураж. І те, що вони терплять імператора й папу римського, теж доводить, яка в них неймовірна сміливість, бо за імператорів і пап вони кладуть свої голови. (Сідає, виймає з кишені люлечку і закурює). Може б, ви нарубали дров?

Св я щ е н и к (неохоче скидає куртку, готуючись рубати). Я, власне кажучи, пастир душ людських, а не дроворуб.

М а т і н к а К у р а ж . Душі в мене чортма. А от дрова мені потрібні.

Св я щ е н и к . Що це у вас за люлечка?

М а т і н к а К у р а ж . Люлька, та й годі.

Св я щ е н и к . Та ні, не «та й годі» — я знаю чия.

М а т і н к а К у р а ж . Невже?

Св я щ е н и к . Це люлечка кухаря з полку Уксеншерни.

М а т і н к а К у р а ж . Якщо ви знаєте, навіщо ж питати з такою безвинною міною?

Св я щ е н и к . Бо я не знав, чи ви умисне курите саме цю люльку, чи ні. Могло ж бути, що ви копірсались у своїх манатках і, не дивлячись, узяли першу-ліпшу люльку, яка трапила під руку.

М а т і н к а К у р а ж . А може, так воно й є?

Св я щ е н и к . Та ні. Ви знаєте, чия вона.

М а т і н к а К у р а ж . Ну то й що, як знаю?

Св я щ е н и к . Кураж, я застерігаю вас. Це мій обов'язок. Навряд чи вам будь-коли доведеться бачити того чоловіка, але не шкодуйте, це ваше щастя. Мені він не здався серйозною людиною. Якраз навпаки.

М а т і н к а К у р а ж . Он як? А як на мене, він гарний чоловік.

Св я щ е н и к . Ага, і таких людей ви вважаєте гарними? А я ні. Я й не думаю зичити йому лихого, але ж назвати його гарним я не можу. Я б скорше назвав його донжуаном, та ще й підступним. Гляньте на люльку, якщо ви мені не вірите. Визнайте, що вона показує його натуру.

М а т і н к а К у р а ж . Нічого не бачу. Стара люлька, та й годі.

Св я щ е н и к . Люлька напівпрокушена. Він насильник. Це люлька безжального насильника, ось що ви можете прочитати на ній, якщо ви ще хоч трохи здатні міркувати.

М а т і н к а К у р а ж . Не розколить мені дровітні.

Св я щ е н и к . Я вже вам сказав, що з мене поганий дроворуб. Мене вчили дбати про людські душі. Тут зневажають мій хист і мої здібності, примушуючи до тяжкої роботи. Даровані мені Господом таланти тут аж ніяк не виявляються. Це гріх. Ви не чули моїх проповідей. Своєю промовою я можу так запалити солдатів, що вороже військо здасться їм отарою баранів. А власне життя здасться солдатам старою смердючою онучею, яку вони ладні викинути геть, аби лише здобути перемогу. Бог нагородив мене силою переконання. Моя проповідь може вас так захопити, що ви втратите слух і зір.

М а т і н к а К у р а ж . А мені зовсім не хочеться втрачати слух і зір. Що б я без них робила?

Св я щ е н и к . Кураж, я часто думав про те, чи за вашими тверезими словами не криється душевна теплота. Адже й ви людина і потребуєте тепла.

М а т і н к а К у р а ж . Тепло в нашому наметі буде, як ви наколете доволі дров.

Св я щ е н и к . Не викручуйтесь. Насправді, Кураж, я часом питаю себе, а що, якби нам зійтися ближче. Бо ж вихор війни захопив нас і якоесь подивному з'єднав.

М а т і н к а К у р а ж . А я гадаю, ми й так досить близькі. Я варю вам їсти, а ви теж щось робите, наприклад, рубаєте дрова.

Св я щ е н и к (підходить до неї). Та ні, ви розумієте, про яке ближче я кажу. До чого тут їжа, дрова, всякі низькі потреби. Хай ваше серце заговорить, не будьте жорстока.

М а т і н к а К у р а ж . Не підходьте до мене з сокирою. Це вже аж занадто близько.

Св я щ е н и к . Та не зводьте всього на жарт. Я людина статечна і те, що сказав, добре обміркував.

М а т і н к а К у р а ж . Священнику, майте розум. Я до вас прихильна, і мені не хотілось би дати вам прочухана. Єдине, про що я думаю, — це як прогудувати оцим фургоном себе і своїх дітей. Я не вважаю його за свій, а щодо любовних пригод, то мені зараз не до них. Саме тепер, коли командувача вбито і скрізь говорять про мир, я йду на ризик — закуповую крам. Куди ви дінетесь, якщо я розорюся? Бачте, про це ви не подумали. Нарубайте нам дров, тоді ввечері у нас буде тепло, а в такі часи це вже не абищо. А це що таке? (Підводиться).

Входить захекана Катрін, у неї над оком рана. Вона тягне купу всіляких речей, пакунків, шкіряного товару, барабан тощо.

Що сталося? На тебе напали? Як верталась? На неї напали, коли вона верталась! Мабуть, це той кіннотник, що напився тут, як хлюща! Не треба було пускати тебе. Кинь це манаття. Нічого страшного, до кістки не протяго.

Ось я перев'яжу, і через тиждень загоїться. Гірші за звірів, поганці. (Перев'язує рану).

Св я щ е н и к . А я їх ні в чому не винувачу. Вдома вони не гвалтували. Тут винні ті, хто розв'язував війну, хто вивертає назовні найгідкіше, цю є в людях.

М а т і н к а К у р а ж . Хіба писар не проводжав тебе назад? Ти порядна дівчина, тому вони й не залицяються до тебе. Рана не глибока, шраму не залишиться. Ну ось, уже перев'язала. Заспокойся, я тобі щось дам. Я щось сховала для тебе, зараз побачиш. (Дістає з мішка червоні черевички Іветти Потьє). Що, дивуєшся? Вони ж тобі подобались. От і бери їх. Мерщій узуйвай, поки я не пошкодувала. (Допомагає їй узутти черевички). Хай усе пропадає, мені дарма. Найгірша доля в тих жінок, що їм до смаку. Вони їх замучують до смерті. А тих, що їм не до душі, залишають живих. Я не раз бачила, як гарненькі жінки на таке обертались, що можна вовків жажати. Вони й прогулялись у садочку не можуть, скрізь на них чигає небезпека, — не життя, а пекло. Так само як і з деревом — високе та струнке зрубають на кроквини, а низеньке та криве живе собі й тішиться. Отож, мабуть, це твоє щастя. А черевички ще міцненькі, я їх намастила, перше ніж заховати.

Катрін ставить черевички на землю і лізе у фургон.

Св я щ е н и к . Треба сподіватися, що шрам не спотворить її.

М а т і н к а К у р а ж . Знак лишиться. Тепер їй нема чого ждати миру.

Св я щ е н и к . А краму не віддала.

М а т і н к а К у р а ж . Може, не слід було так їй це втовкмачувати. Якби я знала, що за думки у неї в голові! Одну-єдину ніч не ночувала вона зі мною, тільки одну ніч за всі ці роки. І після цього зовсім не змінилась, тільки почала працювати пильніше. Я так і не могла допитатися, що з нею тоді було. Я довго сушила собі голову. (Злісно розбирає товар, який принесла Катрін). Оце така вона, війна! Добра годовальниця!

Лунають гарматні постріли.

Св я щ е н и к . Це кладуть у могилу командувача. Історична мить.

М а т і н к а К у р а ж . Для мене це тому історична мить, що моїй дочці лоб розтягли. Тепер вона напівпропаща. Заміж тепер не вийде, а вона ж так любить дітей. Вона й оніміла через війну, ще малою якийсь солдат напхав їй чимось рот. Швейцерака я вже ніколи не побачу, а де тепер Ейліф, бог зна. Бодай вона запалась, ця війна!

7

Матінка Кураж на вершині своєї торгової кар'єри.

Шлях. Священик, матінка Кураж і Катрін тягнуть фургон, обвішаний новим крамом.

На шії в матінки Кураж — ланцюжок срібних талерів.

М а т і н к а К у р а ж . Не ганьте війни, я не дозволю. Кажуть, вона знищує кволих, але вони і в мирний час гинуть. Зате своїх людей вона годує краще. (Співає).

Як для війни не маєш сили,
Побіди не побачиш ти.
Байдуже, чим — свинцем чи сиром —
Торгівлю в час війни вести.

А яке пуття сидіти сиднем? Хто відсиджується, той перший і гине. (Співає).

Хто про рятунок власний дбає
І, втікши далі від стрільби,
Для себе схованку копає, —
Могилу риє сам собі.
Хто хоче в дні людського лиха
Знайти безпеку і спочив,
Нехай себе в могилі тихій
Спитає, нащо він спішив.
Ідуть далі.

8

Того ж таки року в битві під Лютценом гине шведський король Густав-Адольф. Мир загрожує розором матінці Кураж, її хоробрий син чинить зайвий подвиг і вмирає ганебною смертю.

Бівуак. Літній ранок. Перед фургоном стоять стара жінка та її син. При ньому великий мішок з постільлю.

Г о л о с м а т і н к и К у р а ж (з фургона). Невже це діло таке нагальне, що треба турбувати людей удосвіта?

Ю н а к . Ми за ніч пройшли пішки двадцять миль і мусимо ще сьогодні повернутись назад.

Г о л о с м а т і н к и К у р а ж . Що мені робити з вашими перинами? Адже в людей і стріхи над головою нема.

Ю н а к . Не кваптесь відмовлятися, спершу подивіться.

С т а р а ж і н к а . І тут нічого не вийде. Ходімо!

Ю н а к . Стривай, у нас відберуть за податки хату. Може, вона дасть три гульдени, як додаси ще й хрестика.

Лунає дзвін.

Слухай-но, мамо!

Г о л о с и (в глибині сцени). Мир! Шведський король поліг!

М а т і н к а К у р а ж (вистромлює голову з фургона, ще не зачесана).

Що це за дзвін серед тижня?

С в я щ е н и к (вилазить з-під фургона). Що вони гукають?

М а т і н к а К у р а ж . Бракувало мені тільки, щоб вибухнув мир, коли я саме накупила нового краму.

С в я щ е н и к (кричить у глиб сцени). Що, справді мир?

Г о л о с . Кажуть, уже три тижні, а ми й не знали.

С в я щ е н и к (до Кураж). А чого б вони тоді дзвонили в усі дзвони?

Г о л о с . У місті вже ціла юрба протестантів, вони приїхали на возах і привезли цю новину.

Ю н а к . Мамо, уклали мир. Що це з тобою?

Стара падає зомліла.

М а т і н к а К у р а ж (вертаючись у фургон). Господи! Катрін Негайно одягни чорну сукню! Ходімо помолимося! Треба пом'янути Швейцеркаса. Невже це правда?

Ю н а к . Тутешні люди кажуть, що мир укладено. Ти можеш підвестись?

Стара встає, мов приголомшена.

Тепер я знов лимарню відкрию. Обіцяю тобі. Все буде гаразд. Батько повернеться додому. Ти можеш іти? (До священника). Вона зомліла. Від несподіваної звістки, їй не вірилося, що колись може настати мир. А батько завжди казав, що замиряться. Ходімо додому.

Обоє виходять.

Г о л о с м а т і н к и К у р а ж . Налийте їй чарку горілки!

С в я щ е н и к . Вони вже пішли.

Г о л о с м а т і н к и К у р а ж . А що тепер робиться в таборі?

С в я щ е н и к . Всі збігаються. Я піду туди. Чи не надіти мені пасторського сюртука?

Г о л о с м а т і н к и К у р а ж . Спочатку довідайтесь як слід, а потім уже являйтесь антихристом. Я рада, що укладено мир, хоч він мене й розорив. Принаймні двох моїх дітей війна не поглинула. Тепер я побачу свого Ейліфа.

С в я щ е н и к . Хто це прямує сюди з табору? Невже це командувачів кухар?

К у х а р . (досить обшарпаний, в руках клунок). Кого я бачу? Священик!

С в я щ е н и к . Кураж, у нас гість!

Матінка Кураж вилазить з фургона.

К у х а р . Я ж обіцяв, що, тільки-но випадє вільна годинка, прийду побалакати. Я не забув вашої горілки, пані Фірлінг.

М а т і н к а К у р а ж . Господи Ісусе, командувачів кухар! Скільки років минуло! А де Ейліф, мій старший?

К у х а р . Хіба він ще не прийшов? Він пішов від мене, казав, що до вас.

С в я щ е н и к . Я надіну пасторського сюртука, стривайте. (Зникає за фургоном).

М а т і н к а К у р а ж . Значить, кожну хвилину він може надійти. (Гукає у фургон). Катрін, зараз Ейліф прийде! Винеси-но кухареві чарку горілки, Катрін!

Катрін не показується.

Накрий пасмом волосся, та й годі! Пан Ламб давній знайомий. (Сама виносить горілку). Вона не хоче виходити, що їй до того миру. Задовго дове-

лось його чекати, її вдарили по лобі, вже майже нічого непомітно, але їй здається, що люди витріщають на неї очі.

Кухар . Еге, війна!

Кухар і матінка Кураж сідають.

Матінка Кураж . Кухарю, ви застали мене в біді. Я розорилась.

Кухар . Що? Оце так нещастя.

Матінка Кураж . Мир скрутив мені голову. На пораду священникову я нещодавно накупила краму. А тепер усе скінчилось, і я сиджу на своєму крамі.

Кухар . Як ви могли послухатись священника? Якби в мене був тоді час, я б застеріг вас від цього, але католики прийшли занадто швидко. Таж він йолоп. То, значить, тепер він ваш перший порадник!

Матінка Кураж . Він мив посуд і допомагав тягти фургон.

Кухар . Він допомагав тягти? Певно, він уже розповів вам кілька своїх масних жартів. Скільки я його знаю, він про жінок так гидко думає, і я не міг його виправити. Він людина несолідна.

Матінка Кураж . А ви хіба солідна людина?

Кухар . Нехай я й ніщо, але людина я солідна. Будьте здорові!

Матінка Кураж . Солідність і шеляга не варта. У мене, слава богу, був тільки один солідний. Ні на кого так не доводилось спину гнути, як на нього, а навесні він продав дитячі ковдри. Мою губну гармонійку він називав поганською. Я б сказала, що не дуже гарним ви виставляєтесь, коли називаєте себе солідною людиною.

Кухар . Ви й досі така, що пальця в рот не клади, але я вас шаную за це.

Матінка Кураж . Тільки не кажіть тепер, ніби ви мріяли про мій рот, щоб у нього пальця покласти.

Кухар . Еге ж, ми знову сидимо поруч, і мирний дзвін, і ваша незрівнянна горілка — такої більше ніде не знайдеш.

Матінка Кураж . Сьогодні цей мирний дзвін мене аж ніяк не тішить. Навряд чи солдатам виплатять заборговану платню, а що буде тоді з моєю незрівнянною горілкою? А вам виплатили все, що належало?

Кухар (ніяково). Де там! Тому ми й розбіглися. Ну, коли вже таке діло, то я подумав: навіщо мені тут сидіти, краще тим часом навідаю друзів. Ось я й прийшов до вас.

Матінка Кураж . Значить, у вас нічого нема.

Кухар . І справді, годі б уже їм дзвонити. Я б хоче взявся чимось торгувати. Остогидло мені кухарювати. Готуй їм юшку з коріння та шевської шкіри, а вони тобі за це ще плеснуть гарячим у пику. У кухарів тепер собаче життя. Краще вже солдатом. Але, звісно, тепер мир.

Заходить священник у своєму давньому одязі.

Ну, про це ми згодом поговоримо.

Священник . Сюртук ще добрий, хоч трохи поточила міль.

Кухар. Не розумію, навіщо ви морочитесь. Служби ви не дістанете, бо ж кого ви тепер будете переконувати, що треба чесно заробляти свою платню і важити головою? Між іншим, нам з вами ще слід порахуватись: адже ви порадили цій пані купити зайвого товару, переконавши її, ніби війна триватиме вічно.

Священик (запально). А вам яке діло, хотів би я знати?

Кухар. Таке діло, що це підлота — втручатись у чужі справи і давати нікому не потрібні поради!

Священик. Хто ж утручається? (До Кураж). Я не знав, що з цим паном вас єднає така близька дружба і що ви повинні перед ним звітувати.

Матінка Кураж. Не гарячіться, кухар лише сказав те, що думає, а хіба ж не правда, що з вашої війни вийшов пшик?

Священик. Не можна грішити проти миру. Кураж! Ви — мов та гієна на бойовищі.

Матінка Кураж. Хто я така?

Кухар. Ви образили мою приятельку, і я з вами поквітаюсь!

Священик. Я не з вами розмовляю. Ваші наміри мені ясні. (До Кураж). Та коли я бачу, що ви дивитесь на мир, мов на стару загнилу ганчірку, яку гидливо беруть двома пальцями, — я як людина обурююсь. Я ж бачу, що ви не хочете миру, ви бажаєте війни, бо вона дає вам прибутки. Але не забувайте старого прислів'я: «Хто хоче снідати з чортом, хай запасеться довгою ложкою!»

Матінка Кураж. Я не люблю війни, та й вона мене не дуже любить. Але гієною себе називати я не дозволю. Я більше вас і знати не хочу.

Священик. Чому ж ви нарікаєте на мир, коли всі люди з полегкістю зітхнули? Через оте старе дрантя у вашому фургоні?!

Матінка Кураж. Мій крам — не старе дрантя, він годує мене та досі годував і вас.

Священик. Значить, вас годує війна? Ага!

Кухар (до священика). Ви людина доросла й мусили розуміти, що ніколи не треба давати комусь поради. (До Кураж). Найкраще, що ви можете тепер зробити, — це збути хоча б дещо зі свого краму, поки воно не спало зовсім з ціни. Одягайтесь і беріться до діла, не гайте ані хвилини!

Матінка Кураж. Оце справді розумна порада. Здається, я так і зроблю.

Священик. Бо це сказав кухар!

Матінка Кураж. А чом ви не сказали цього? Він правду каже, найкраще — піти на базар. (Залазить у фургон).

Кухар. Одне око я виграв, священику. Вам бракує клею в голові. Вам слід було сказати: «Хіба я давав вам раду? Я просто балакав про політику!» Зі мною вам краще не змагатись. Півнячий бій вашому вбранню не личить!

Священик. Якщо ви не припнете язика, я вас уб'ю, дарма, личить це мені чи не личить.

Кухар (роззуваючись і скидаючи онучі). Якби ви не стали таким безбожним волоцюгою, ви б тепер могли тепер дістати парафію. Кухарі тепер не потрібні, варити нічого, а віра серед людей жива, тут нічого не змінилось.

Священик. Пане Ламб, прошу вас не випихати мене звідси. Відколи я пустився берега, я став чесною людиною. Я б уже не зміг проповідувати.

Заходить Іветта Потьє, в чорній сукні, святково причепурена, з паличкою. Вона постаріла, погладшала, густо напудрена. Позаду неї йде слуга.

Іветта. Оля-ля, здорові були, хлопці! А це фургон не матінки Кураж?

Священик. Авжеж. А з ким маємо приємність?

Іветта. З полковницею Штаргемберг, люди добрі. Де Кураж?

Священик (кричить у фургон). Вас хоче бачити полковниця Штаргемберг!

Голос матінки Кураж. Зараз вийду!

Іветта. Я — Іветта!

Голос матінки Кураж. Ах, Іветта! Іветта. Хочу тільки глянути, як ви живете!

Кухар перелякано відвертається.

Пітере!

Кухар. Іветто!

Іветта. Оце так несподіванка! Як ти сюди потрапив?

Кухар. Возом.

Священик. Ах, ви знайомі? І близько?

Іветта. Ще б пак. (Роздивляється кухаря). Гладкий.

Кухар. І ти не з худорлявих.

Іветта. Все ж таки добре, що я тебе зустріла, негіднику. Тепер я можу тобі сказати, що я про тебе думаю.

Священик. Кажіть усе, тільки зачекайте, поки вийде Кураж.

Матінка Кураж (виходить, несучи крам). Іветто!

Обіймаються.

Але чому ти в жалобі?

Іветта. Хіба мені не до лица? Мій чоловік, полковник, уже кілька років як помер.

Матінка Кураж. Той дідуган, що мало не купив мого фургона?

Іветта. Ні, його старший брат.

Матінка Кураж. Значить, живеш ти непогано. Принаймні одна людина все ж таки добилась чогось із війни.

Іветта. Всяко бувало: то добре, то погано, потім знову добре.

Матінка Кураж. Не згадуймо лихом полковників, у них грошей як полови!

Священик (до кухаря). Бувши вами, я б узусься. (До Іветти). Ви ж обіцяли, пані полковнице, сказати все, що думаєте про цього пана.

Кухар. Іветто, не зчиняй тут скандалу.

Матінка Кураж. Це мій друг, Іветто.

І в е т т а . Це Пітер-з-люлькою.

К у х а р . Облиш прізвиська! Моє прізвисьце Ламб.

М а т і н к а Кураж (сміється). А, Пітер-з-люлькою. Той, що зводив з розуму жінок! Знаєте, я зберегла вашу люльку.

С в я щ е н и к . І курила її!

І в е т т а . Ваше щастя, що я можу вас застерегти від цього лобуря. Він найгірший з усіх гультаїв, які шалалися по фламандському узбережжю. Скілки у нього пальців на руках, стількох жінок він зробив нещасними.

К у х а р . Коли те було! Так давно, що вже й неправда.

І в е т т а . Встань, коли до тебе звертається дама! Як я кохала цього чоловіка? А у нього тоді була ще кривонога чорнявка, її він, звісно, так само зробив нещасною.

К у х а р . Тебе, здається, я скорше зробив щасливою.

І в е т т а . Заткни пельку, дохлятино! Але бережіться його, такі, як він, небезпечні й коли вже гниють!

М а т і н к а Кураж (до Іветти). Ходім зі мною, мені треба продати ці речі, поки вони не спали з ціни. Може, ти підсобиш мені в полку, там у тебе всі знайомі. (Кричить у фургон). Катрін, з церквою не вийшло, я йду на базар. Коли прийде Ейліф, дайте йому щось випити. (Виходить разом з Іветтою).

І в е т т а (виходячи). Аж диво бере, що такий нікчема міг колись збити мене з пуття! Тільки завдяки моїй щасливій зірці я зуміла знову підвестися. Але бог колись нагородить мене за те, що я зараз покладу край твоїм каверзам, Пітере-з-люлькою.

С в я щ е н и к . Мабуть, в основу нашої розмови можна покласти прислів'я: «Бог віддасть хоч не скоро, та споро». А ви кажете, що я недотепний!

К у х а р . Не щастить мені. Щиро кажучи, я сподівався попоїсти чогось гарячого. Я такий голодний, а тепер вони обрешуть мене перед нею. Мабуть, мені краще вшитися, поки вона ще не вернулась.

С в я щ е н и к . І я так думаю.

К у х а р . Священику, мир знову став мені кісткою в горлі. Треба знищити людство вогнем і мечем, бо воно грішне з пелюшок. Хотілося б мені знову смажити для командувача, — бозна, де він тепер, — жирного каплуна і подавати на стіл у гірчиною соусі, з морквою.

С в я щ е н и к . З червоною капустою, до каплуна — червона капуста.

К у х а р . Це правда, але він любив моркву.

С в я щ е н и к . Він нічого не тямив.

К у х а р . Ви уминали коло нього так, що аж за вухами ляцало.

С в я щ е н и к . Через силу.

К у х а р . Все ж таки визнайте, що то були непогані часи.

С в я щ е н и к . Може, й правда.

К у х а р . Після того, як ви назвали її гісною, вам тут уже не світить. Чого ви очі вирячили?

С в я щ е н и к . Ейліф!

Входить Ейліф під вартою озброєних списами солдатів. На руках у нього кайдани.
Він блідий як крейда.

Що з тобою сталося?

Ейліф. Де мати?

Священик. Пішла до міста.

Ейліф. Я чув, що вона тут. Мені ще дозволили побачитися з нею.

Кухар (солдатам). Куди ви його ведете?

Солдат. Та вже ж не на втіху.

Священик. Що він накоїв?

Солдат. Вдерся в селянську хату. Господиню замордував

Священик. Як міг ти зробити таке?

Ейліф. Я й перед тим робив не інакше.

Кухар. Але ж тепер мир.

Ейліф. Заткни свою пельку! Можна мені посидіти, поки вона прийде?

Солдат. У нас обмаль часу.

Священик. Під час війни його за це звеличали, він сидів по праву руку командувача. Тоді це вважали за геройство! А не можна поговорити з начальником варти?

Солдат. Марне діло. Забрати в селянина худобу — хіба це геройство?

Кухар. Ну й дурницю ти втнув!

Ейліф. Якби я був дурнем, я б давно здох з голоду, розумнику.

Кухар. А за те, що ти розумний, тобі зітнуть голову.

Священик. Треба хоч Катрін викликати.

Ейліф. Хай собі сидить у фургоні! Дай мені краще чарку горілки.

Солдат. Нема часу, ходім!

Священик. А що ми скажемо твоїй матері?

Ейліф. Скажи їй, що нічого не було, скажи їй, що було те саме. Або краще нічого не кажи.

Солдати женуть його геть.

Священик. Я не кину тебе на твоєму тяжкому шляху, піду з тобою.

Ейліф. Священика мені не треба.

Священик. Цього ти ще не знаєш. (Іде слідом за ним).

Кухар (кричить їм услід). Я мушу сказати їй, вона схоче побачити його!

Священик. Краще нічого їй не кажіть. Або тільки те, що він був тут і прийде знов, мабуть, завтра. Тим часом я повернусь і зможу її підготувати. (Швидко виходить).

Кухар дивиться їм услід і хитає головою, потім починає стурбовано ходити туди й сюди.

Нарешті підходить до фургона.

Кухар. Агов! Чи ви б не зводили вийти? Я ж розумію, що ви сховалися від миру. І я б сховався. Я — кухар командувача. Пам'ятаєте мене? Слушайте, чи не дасте ви мені чогось під'істи, поки ваша матінка вернеться? Я б

з'їв, мабуть, шматок сала або навіть хліба просто так, від нудьги. (Зазирає у фургон). Натягла ковдру на голову.

З глибини сцени лунає канонада.

Матінка Кураж (вбігає задихана, товар при ній). Кухарю, мир знову закінчився! Вже три дні знову війна. Я довідалась про це, ще як не встигла продати свій крам. Слава богу! В місті сутичка з лютеранами. Нам треба миттю втікати разом з фургоном. Катрін, пакуй речі! Чого ви такі збентежені? Що сталось?

Кухар. Нічого.

Матінка Кураж. Та ні, щось сталося. Бачу по вас.

Кухар. Мабуть, тим, що знову війна. Тепер, може, до завтрашнього вечора мені не доведеться їсти гарячого.

Матінка Кураж. Брешете, кухарю.

Кухар. Ейліф приходив сюди. Але у нього зовсім не було часу.

Матінка Кураж. Ейліф був тут? Тоді ми побачимося з ним на марші. Тепер я піду з нашими. А який він із себе?

Кухар. Як завжди.

Матінка Кураж. Він ніколи не зміниться. Війні не пощастило забрати його у мене. Він — розумний хлопець. Чи не допомогли б ви мені пакуватись? (Починає пакуватись). Він щось розповідав? Чи добре він ладнає з командувачем? Казав він щось про свої подвиги?

Кухар (похмуро). Та, кажуть, він зробив один зайвий.

Матінка Кураж. Потім розповісте. Треба вирушати.

З'являється Катрін.

Катрін, миру вже й сліду нема. Ми їдемо далі. (До кухаря). А ви куди дінетесь?

Кухар. Я завербуюсь у військо.

Матінка Кураж. Я пропоную вам... Де священик?

Кухар. Пішов у місто з Ейліфом.

Матінка Кураж. Тоді проведіть мене трошки, Ламбе. Мені потрібна допомога.

Кухар. А те, що Іветта казала...

Матінка Кураж. Вам не зашкодило. Навпаки. Як то кажуть, не буває диму без вогню. Тож як, підете з нами?

Кухар. Не відмовляюся.

Матінка Кураж. Дванадцятий полк уже вирушив. Ставайте коло дишля. Ось вам шматок хліба. Ми повинні пристати до лютеран. Може, ще сьогодні ввечері пощастить побачити Ейліфа. Він мені найлюбіший з усіх. Короткий був цей мир, от уже й знову війна.

Кухар і Катрін запрягаються у фургон.

(Співає).

Із Ульма в Мец, із Меца в Брно!
Рушай, Кураж, куди солдати!

Вже довела війна давно,
Що може нас прогодувати.
Хоч буде в неї куль запас,
Та без людей вона безсила.
Вступайте в полк! Бійці, без вас
Війні загрожує могила!

9

Уже шістнадцять роки триває велика війна за віру. Німеччина втратила більше половини жителів. Страшні пошесті винищують тих, кого не встигли убити в боях. У колись квітучих місцевостях лютує голод. Спаленими містами блукають вовки. Восени 1634 року ми зустрічаємо матінку

Кураж на німецькій землі, у Ялинових горах, осторонь військової дороги, якою посуваються шведські полки. Зима цього року рання і сувора. Торгівля йде так погано, що лишається тільки жєбрати. Кухар одержує листа з Утрехта і прощається з Кураж.

Коло напівзруйнованого церковного будинку. Похмурий ранок на початку зими. Рвучкий вітер.
Матінка Кураж і кухар у старих кожухах туляться біля фургона.

Кухар. Надворі ще темно, ще всі сплять.

Матінка Кураж. Але ж це дїм священика. Доведеться йому вилізти з перин, бо ж незабаром треба дзвонити. Зате потїм він поїсть гарячої юшки.

Кухар. Де тут взятися священикові? Село ж дотла згорїло, ми ж самї бачили.

Матінка Кураж. Та нї, люди тут є, тїльки-но гавкав собака.

Кухар. Якщо у попа щось є, він однаково не дасть.

Матінка Кураж. А може, коли ми заспїваємо...

Кухар. Менї вже терпєць урвався. (Раптом). Я отримав листа з Утрехта, пишуть, що моя мати вмерла від холери, і тепер шинок мїй. Ось лист, кали не вїриш. Можеш прочитати, хоч те, що тїтка пише про моє життя, — не твоє дїло.

Матінка Кураж (читає листа). Ламбе, менї теж остогидло блукати. Часом здається менї, що я — мов той рїзницький собака; він розвозить м'ясо покупцям, а сам і шматка не з'їсть. У мене бїльш нема чого продавати, а в людей нема грошей, щоб платити за те нїщо. У Саксонї якийсь обшарпаний бїдолаха хотїв накинути менї за двоє яєць величезну купу пергаментних книг, а у Вюртемберзі за торбинку солї менї давали плуг. Навїщо орати? Не росте нїчого, самї будяки та реп'яхи. Кажуть, у Померанї селяни поїли всїх немовлят, а черниці промишляють грабунком.

Кухар. Свїт вимирає.

Матінка Кураж. Менї інодї здається, наче я їжджу своїм фургоном по пеклу і продаю смолу або що я блукаю по небу і продаю останнє причастя заблудлим душам. Якби я з тими дїтьми, що в мене zostались, знайшла мїсцинку, де не чути пострїлів, то залюбки пожила б спокїйно ще рїк-два.

Кухар. Ми могли б відкрити шинок. Анно, подумай про це. Сьогодні вночі я твердо вирішив: я вертаюся в Утрехт, з тобою чи без тебе, і піду ще сьогодні.

Матінка Кураж. Мені треба побалакати з Катрін. Якось це зненацька вийшло, а мені важко вирішувати на холоді і на голодний шлунок. Катрін!

Катрін вилазить з фургона.

Катрін, я тобі щось маю сказати. Ми з кухарем збираємось в Утрехт. Він успадкував там шинок. Ти б мала там постійний кут і могла б з кимось познайомитися. Не кожен любить молоденьких, личко — це ще не все. Так, мабуть, добре буде. Ми з кухарем добре ладнаємо. Мушу сказати, що він знається на торгівлі. Принаймні б не голодували, правда? А ти мала б своє ліжко. Чим погано, га? Хіба це життя — весь час на вулиці. Так і пропасти можна. Тебе вже он нужа заїдає. Нам треба вирішити, бо можна ще піти й зі шведами на північ, їхній шлях веде туди. (Показує ліворуч). Вирішуймо, Катрін.

Кухар. Анно, я хочу щось тобі сказати віч-на-віч.

Матінка Кураж. Лізь у фургон, Катрін.

Катрін залазить у фургон.

Кухар. Я перебив тебе, бо ти, як я бачу, не так зрозуміла мене. Я гадав, не варто говорити, бо й так ясно. Та коли ти не розумієш, я мушу тобі сказати: шкода й мови про те, щоб узяти її з собою. Сподіваюсь, ти мене розумієш.

Катрін за їхніми спинами висуває голову з фургона і прислухається.

Матінка Кураж. Ти хочеш, щоб я покинула Катрін?

Кухар. А ти як гадаєш? У шинку їй не буде місця. Це маленький шинок. Якщо ми вдвох станемо на задні лапи, то ще заробимо собі на шматок хліба, але не втрюх, про це нема чого й думати. Зостав Катрін свого фургона.

Матінка Кураж. Я думала, в Утрехті вона знайде собі чоловіка.

Кухар. Не сміши мене! Де така знайде собі чоловіка? Німа, та ще й із шрамом. І в її літах.

Матінка Кураж. Не говори так голосно!

Кухар. Ет, дурниця — голосно, тихо... Я ще й через це не зможу тримати її в шинку. Хіба гостям приємно весь час дивитись на таку потвору? І за це не можна їх судити.

Матінка Кураж. Стули губи! Кажу тобі, не говори так голосно.

Кухар. У будинку засвітилося. Заспіваймо.

Матінка Кураж. Кухарю, як вона сама потягне фургон? Вона боїться війни. Не терпить її. Які страшні сні їй сняться, напевно! Я чула, як вона стогне ночами. Надто після боїв. Що вона бачить у своїх снах, я не знаю. Вона дуже жаліслива. Нещодавно я знайшла у неї їжачка — ми його переїхали фургоном.

Кухар. Шинок дуже малий. (Гукає). Шановні господарі і прислуга! Ми проспівали вам пісню про Соломона, Юлія Цезаря та інших великих му-

дреців, що їм не допомгла їхня мудрість. І ви побачите, що нам, людям простим, нелегко прожити, надто взимку.

Співають удвох.

Ви чули всі, що Соломон
Був знаним мудрецем.
Ви долю знаєте його.
Назвав лихим для себе днем
Він день народження свого.
Казав: «Все в світі — суєта!»
І, щойно ніч прийшла,
Він через мудрість сам сконав.
Його та мудрість підвела.
Щасливий, хто її не знав!

Всі чесноти небезпечні на цьому світі, як видно з нашої прегарної пісні, краще, коли їх не маєш, а живеш собі на втіху і снідаєш, скажімо, гарячою юшкою. У мене, наприклад, юшки нема, я мрію про неї дарма, я солдат, але що дала мені моя відвага у боях — нічого, я голодую. Краще б я був боягузом та зостався вдома. І чого ж я так не зробив?

Ви чули всі, що Цезар був
Вояк не з боязких.
На цілий світ зорив з вершин,
Але від рук убивць поліг
В zenіті слави він.
«І ти, мій сину!» — він гукнув.
І, щойно ніч прийшла,
Він через смілість сам сконав.
Його та бравість підвела.
Щасливий, хто її не знав!

(Півголосом). Навіть не визирнуть. (Голосно). Шановні господарі і прислуга! Ви могли б заперечити, що не відвага годує людину, а чесність. Може, ви хочете сказати, що чесна людина — сита і вже принаймні не дуже голодна? Гляньмо, як воно буває із чесністю!

Ви чули всі, що жив Сократ,
Правдивіший за всіх.
Його спіткав страшний кінець:
Після переслідів лихих
З отрути вмер мудрець.
Народу син, він правду ніс,
Боровся проти зла.
Він через чесність сам сконав.
Його та чесність підвела,
Щасливий, хто її не знав!

Авжеж, тепер мені скажуть, що треба бути некорисливим і ділитися тим, що маєш, але що, як у тебе нічого нема? Бути благодійником, мабуть, також нелегко, на це доводиться зважати, та що вдієш, коли тобі чогось треба. Так, некорисливість — рідкісна чеснота, бо невивідна.

Всім помагав святий Мартін.
В морозний день в путі
Якось він стрівся з бідарем
І поділився з ним плащем.
Замерзли вдох вони тоді.
Святі не ждуть винагород.
Як тільки ніч прийшла,
Він через добрість сам сконав.
Його та добрість підвела.
Щасливий, хто її не знав!
Таке саме сталось і з нами!

Ми пристойні люди, тримаємось гурту, не крадемо, не вбиваємо, не підпалюємо! І можна сказати, що ми падаємо все нижче й нижче, і в цій пісні підтверджується наша доля, і нам рідко трапляється з'їсти тарілку гарячої юшки, а якби ми робили інакше — грабували та вбивали, — може б, тоді були ситі! Бо чесноти не оплачуються, оплачуються лише вади, такий уже світ, хоч мусив би іншим бути!

Біблійні заповіді ми
Шануємо завжди.
Це не дає нічого нам.
Ви, що не знаєте нужди,
Прийдіть на поміч бідакам!
Ми надто чесні — в тім біда!
Не робимо ми зла.
Тягар чеснот нас в гріб загнав,
Богобоязнь нас підвела.
Щасливий, хто її не знав!

Г о л о с (згори). Гей, люди! Заходьте сюди! Поїсте юшки з кропиви.
М а т і н к а К у р а ж . Ламбе, мені шматок у горлянку не полізе. Я не кажу, що ти верзеш дурниці, та невже це твоє останнє слово? Ми ж з тобою жили в добрій згоді.

К у х а р . Це моє останнє слово. Подумай.

М а т і н к а К у р а ж . Мені нема чого думати. Я її тут не покину.

К у х а р . Це нерозумний вчинок, але що я вдію. Не вважай мене за нелюда, просто шинок маленький. Ну, ходімо вже в дім, бо ми й тут нічого не одержимо, і вийде, що ми дурно співали на холоді.

М а т і н к а К у р а ж . Я покличу Катрін.

К у х а р . Краще візьми для неї щось звідти. Якщо ми ввійдемо втрюх, вони злякаються.

Обоє виходять.

З фургона з клунком у руці вилазить Катрін. Оглядається, чи за нею не стежать. Потім вішає на видноті, на колесо фургона, старі кухареві штани та материну спідницю і збирається податися геть із своїм клунком. Але в цю мить з будинку повертається матінка Кураж.

М а т і н к а К у р а ж (з тарілкою юшки). Катрін! Стривай! Катрін! Куди ти зібралася з клунком? Чи ти з глузду з'їхала? (Розв'язує клунок). Спакувала свої речі! Ти що, підслухувала? Я ж йому сказала, що не поїду в Утрехт, не треба мені його паршивого шинку, чого ми там не бачили? На біса нам з тобою шинок! Стане для нас діла на війні. (Бачить штани й спідницю). Яка ж ти дурна. А що було б, якби я помітила оце, коли ти вже пішла б геть? (Тримає Катрін, та виривається). Не думай, що я дала йому гарбуза через тебе. Через фургон — ось чому. Я не розлучуся з фургоном, бо звикла до нього. Не через тебе, а через фургон я порвала з кухарем. Ми підемо в другий бік, а Ламбові лишимо його манатки, так, щоб він знайшов їх, дурило. (Вилазить на фургон і кидає ще якісь речі туди, де лежать штани). Тепер він вийшов з нашої спілки, і ми більш нікого не приймемо. Будемо торгувати вдвох. І ця зима минеться, як минали всі. Запрягайся, бо ще піде сніг.

Обидві запрягаються у фургон, завертають його і везуть геть.

Вертається кухар і здивовано дивиться на свої речі.

10

Весь 1635 рік матінка Кураж та її дочка Катрін їздять дорогами Середньої Німеччини за обдертим військом.

Дорога. Матінка Кураж і Катрін тягнуть фургон. Вони проходять повз селянську хату, з якої чути спів.

Голос.

Була троянда гарна
У нас в садку малім.
Авжеж, той квіт прекрасний
Садили ми не дарма.
Як добре мати власний.
Хоч невеличкий, дім.
Нас тішив квіт прекрасний.
Нехай собі гуляють
Завії у борах.
Вони нас не лякають.
Нам затишно під дахом,
Укритим теплим мохом.
Щасливий той, хто має дах,
Як хуги скрізь гуляють.

Матінка Кураж і Катрін зупиняються і слухають, а потім тягнуть свого фургона далі.

Січень 1636 року. Імператорське військо загрожує протестантському місту Галле. Каміння заговорило. Матінка Кураж утрачає дочку і самотня продовжує свою путь.
До закінчення війни ще далеко.

Обдертий фургон стоїть коло селянської хати з височезною солом'яною стріхою,
що тулиться до скель. Ніч.

З гаю виходять прапорщик і троє солдатів у важких латах.

П р а п о р щ и к . І щоб ні шелесь. Коли хтось крикне, простроміть його списом.

П е р ш и й с о л д а т . Але ж доведеться до них постукати, щоб дістати провідника.

П р а п о р щ и к . Стук — це звук природний. Подумають, що корова треться об стіну хліва.

Солдати стукують у двері хати. Ім відчиняє селянка. Вони затуляють їй рота.
Двоє солдатів заходять у хату.

Ч о л о в і ч и й г о л о с (з хати). Що там таке?

Солдати виводять з хати селянина і його сина.

П р а п о р щ и к (кивнувши в бік фургона, в якому показалась Катрін).
Тут ще одна.

Солдат витягає Катрін.

Це всі, хто тут живе?

С е л я н и . Це наш син, а це німа, її мати пішла в місто по товар для своєї мандрівної крамнички, багато городян тікає і продає за безцінь свої речі. Це мандрівні люди, маркітанти.

П р а п о р щ и к . Попереджую вас — тихо, хто подасть голос, дістане списом по макітрі. Мені потрібен провідник, щоб показав нам стежку в місто. (Киває на хлопця). Ану, ти, іди-но сюди!

Х л о п е ц ь . Я не знаю стежки.

Д р у г и й с о л д а т (усміхаючись). Він не знає стежки.

Х л о п е ц ь . Католикам я служити не буду.

П р а п о р щ и к (другому солдатіві). Дай-но йому списом у бік!

Х л о п е ц ь (якого поставили навколішки і погрожують списом). Навіть ціною життя не буду.

П е р ш и й с о л д а т . Зараз я його напоумлю. (Підходить до хліва). Дві корови і віл. Послухай, коли ти не візьмешся за розум, я порубаю твою худобу.

Х л о п е ц ь . Не чіпайте худоби!

С е л я н к а (плаче). Пане командир, пожалійте нашу худобу, бо ж ми помремо з голоду.

П р а п о р щ и к . Якщо він опиратиметься, порубаємо.

П е р ш и й с о л д а т . Я почну з вола.

Х л о п е ц ь (батькам). То йти мені?

Селянка киває головою.

Піду.

Селянка. Спасибі вам, пане командир, що ви нас пожаліли, на віки вічні, амінь.

Селянин стримує її від дальших виявів вдячності.

Перший солдат. Я ж знав, що віл для них дорожчий за все!

Прапорщик і солдати слідом за хлопцем покидають сцену.

Селянин. Хотів би я знати, що вони надумали. Навряд чи що добре.

Селянка. Може, це тільки розвідники... Що ти робиш?

Селянин (лізучи по драбині, яку він приставив до даху). Гляну, чи вони самі. (З даху). У гаю видно рух. Я бачу, щось ворухиться аж до самої каменоломні. А на галявині — солдати в латах. І гармата. Там більше як полк. Зглянься, господи, на місто і всіх, хто в ньому живе.

Селянка. А в місті світиться?

Селянин. Ні. Всі сплять. (Злазить). Якщо їм пощастить удертися в місто, вони всіх переколють.

Селянка. Дозори вчасно помітять.

Селянин. Вартових у башті на косогорі вони, певно, перебили, бо ті засурмили б у ріг.

Селянка. Якби нас було більше...

Селянин. Ми вдвох та ще каліка з фургона...

Селянка. Невже ми ніяк не можемо допомогти, га?

Селянин. Ніяк.

Селянка. Поночі ми туди не зійдемо.

Селянин. На косогорі їх повно. Ми не змогли б навіть дати знак.

Селянка. Щоб вони нас тут порішили?

Селянин. Авжеж, нічого ми не зробимо.

Селянка (до Катрін). Молися, бідна худобинко, молися! Ми ніяк не можемо відвернути кроволиття. Хоч ти не можеш говорити, та можеш молитись. Ніхто тебе не чує, а він почує. Я тобі поможу.

Всі падають навколішки. Катрін позаду селян.

Отче наш, що еси на небі, почуй молитву нашу, не дай загинути місту, не губи тих, що зараз там сплять і нічого не відають. Збуди їх, хай підведуться вони, хай залізуть на мури і побачать солдатів, що ото сунуть на них серед ночі з гарматами і списами, ідуть по луках, сходять з косогору. (Обернувшись до Катрін). Оборони матір нашу, зроби так, щоб дозорець не спав, а прокинувся, бо пізно буде. Допоможи й зятеві нашому, він там з чотирма дітьми, не дай їм загинути, вони безвинні і нічого не розуміють. (До Катрін, яка стогне). Одному ще нема двох, а старшенській сім.

Катрін підводиться, вона розгублена.

Отче наш, почуй нас, лише ти можеш допомогти, ми теж ледве не загинули, ми безсилі, і у нас нема списів та іншої зброї, ми не можемо зважитись,

ми в руці твоїй з нашою худобою і всім подвір'ям, так само й місто, воно також у твоїй руці, а вороги стоять під його мурами з великим військом.

Катрін непомітно прослизнула до фургона, щось узяла з нього, сховала під фартух і залізла по драбині на дах.

Селянка. Згадай про діток у небезпеці, надто про найменших, і про дідів безпорадних, і про всяку живу душу.

Селянин. І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим. Амінь.

Катрін, сидячи на даху, починає бити в барабан, що його вона ховала під фартухом.

Селянка. Господи, що вона робить?

Селянин. Вона з'їхала з глузду. Селянка. Стягни її вниз, мерщій!

Селянин біжить до драбини, але Катрін піднімає її на дах.

Селянка. Вона погубить нас!

Селянин. Ану перестань барабанити, каліко нещасна!

Селянка. Католиків накличеш!

Селянин (шукає каменя). Я закидаю тебе камінням!

Селянка. Невже ти нас не пожалієш? Невже у тебе нема серця? Якщо вони прийдуть сюди, ми пропали! Нас переколють списами.

Катрін дивиться вдалину, на місто, і барабанить далі.

Селянка (до старого). Я тобі зразу сказала: не пускай цих волоцюг на подвір'я. Яке їй діло до того, що в нас відберуть останню худобу.

Прапорщик (прибігши з солдатами і хлопцем). Я вас порубаю!

Селянка. Пане офіцер, ми не винні! Вона нишком вилізла на дах. Вона — приبلуда.

Прапорщик. Де драбина?

Селянин. На даху.

Прапорщик (задер голову). Наказую тобі, скинь барабан!

Катрін не зважає й барабанить далі.

Прапорщик. Всі ви змовники. Всіх вас порішу!

Селянин. Он там, у лісі, рубали сосни. Може, принести деревину і збити з даху ту зайду...

Перший солдат (до прапорщика). Прошу дозволу щось сказати. (Каже прапорщикові щось на вухо. Той киває). Слухай, давай домовимось добром. Злазь, і ходімо з нами в місто, ти йтимеш попереду. Покажеш нам свою матір, і ми її не займемо.

Катрін усе барабанить.

Прапорщик (відштовхує солдата). Вона тобі не довіряє, ще б пак, з такою пикою... (Кричить Катрін). А коли я дам тобі слово честі? Я — офіцер, і слово моє тверде.

Катрін барабанить ще гучніше.

Прапорщик. Для неї нема нічого святого.

Хлопець. Пане офіцер, вона це робить не тільки заради своєї матері.

Перший солдат. Треба щось діяти. В місті можуть почути.
Прапорщик. Зчинимо такий гамір, що заглушив би її барабан. Чим би його зчинити?

Перший солдат. Таж нам не можна зчиняти гамір.

Прапорщик. Безвинний гамір, йолопе. Не воєнний.

Селянин. Я почну сокирою рубати дрова.

Прапорщик. Бери рубай!

Селянин виносить сокиру і починає рубати деревину.

Сильніше рубай! Сильніше! Якщо жити хочеш!

Прислухаючись, Катрін барабанила тихіше. Тривожно огледівшись, знов забарабанила гучно, як і перше.

Прапорщик (до селянина). Занадто тихо стукаєш. (До першого солдата). Рубай і ти.

Селянин. У мене тільки одна сокира. (Кидає рубати).

Прапорщик. Треба підпалити хату. Треба її викурити.

Селянин. Це нічого не дасть, пане командир. Коли в місті побачать вогонь, вони все зрозуміють.

Катрін прислухалась, не кидаючи барабанити. Тепер вона сміється.

Прапорщик. Вона глузує з нас, диви-но. Я не витримаю. Я зіб'ю її кулею, хай там що. Давайте рушницю!

Двоє солдатів біжать по рушницю. Катрін усе барабанить.

Селянка. Я знаю, що робити, пане командир! Ген стоїть їхній фургон. Коли ми його потрощимо, вона перестане. Фургон — їхнє єдине майно.

Прапорщик (до хлопця). Розбий фургона. (До Катрін). Як не перестанеш барабанити, ми потрощимо твій фургон.

Хлопець кілька разів не сильно вдаряє по фургону.

Селянка. Перестань, тварюко!

Дивлячись на фургон, Катрін стогне, але не кидає барабанити.

Прапорщик. Де ті падлюки з рушницею?

Перший солдат. Напевно, в місті ще не почули, бо їхня гармата вже почала б стріляти.

Прапорщик (до Катрін). Вони ж тебе не чують. А ми тебе пристрелимо. Востаннє кажу. Кинь барабан!

Хлопець (раптом кидаючи дошку). Барабань ще! А то всі загинуть! Барабань ще, барабань ще...

Солдат звалює його на землю і вдаряє списом. Катрін починає плакати, але барабанить далі.

Селянка. Не бийте його по спині! Господи боже мій, ви ж уб'єте його!

Прибігають солдати з важкою рушницею.

Другий солдат. Прапорщику, полковник аж запінівся. Нас віддадуть до військового суду.

П р а п о р щ и к . Станови! Станови! (Поки солдати становлять рушницю на розсоху, кричить до Катрін). Справді востаннє кажу: кинь барабанити!

Катрін плаче, але барабанить з усієї сили.

Вогонь!

Солдати стріляють. Катрін ще кілька разів б'є в барабан і падає.

Ну, кінець!

Але слідом за останніми ударами Катрін лунає гуркіт міських гармат.

Здалека чути безладний дзвін сполоху та канонаду.

П е р ш и й с о л д а т . Таки домоглася свого.

12

Удосвіта. Чути бій барабанів, свист, тупання солдатських чобіт, що вже даленіють.

Біля фургона матінка Кураж сидить навпочіпки над своєю дочкою. Поблизу стоять селяни.

С е л я н и н (з ворожістю в голосі). Забирайтесь уже звідси, пані. Полк зараз пройде. А самій іти вам не можна.

М а т і н к а К у р а ж . Може, вона засне. (Співає).

Люлі-люлі. Що це там

Шарудить в соломі?

Гірко плаче дівтора

У сусіднім домі.

Тій сусідській дівторі

Нема чого їсти,

В мене доня їсть пиріг

В хаті теплій, чистій.

Тій сусідській дівторі

Нічого вдягати.

Перешила я тобі

Сукню з янголяти.

Люлі-люлі, ти не знай

Горя і наруги.

В Польщі перший син поліг,

Хто зна, де мій другий?

Нащо вам було казати їй про ваших онуків?

С е л я н и н . Якби ви не подались до міста заробляти великі гроші, може, нічого б не сталося.

М а т і н к а К у р а ж . Вже спить.

С е л я н к а . Та не спить вона, зрозумійте, вона померла.

С е л я н и н . І вам час нарешті піти звідси. Тут нишпорять вовки, та це півлиха, скрізь вештаються мародери.

М а т і н к а К у р а ж . Авжеж.

Вона виносить з фургона простирало, щоб укрити мертву дочку.

С е л я н к а . А що, у вас більше нема рідних, до кого б ви могли податись?

Матінка Кураж. Є ще син, Ейліф.

Селянин (поки матінка Кураж укриває мертву). Ви мусите його розшукати. Про неї ми подбаємо, поховаємо як слід. Йдіть собі спокійно.

Матінка Кураж. Ось вам гроші на похорон. (Відраховує гроші селянинові в руку).

Селянин і його хлопець тиснуть їй руку і виносять Катрін.

Селянка (так само з поклоном тисне їй руку, виходячи). Поспішайте!

Матінка Кураж (запрягається у фургон). Може, здужаю тягти фургон. Якось упораюсь, речей у ньому небагато. Я мушу торгувати далі.

З барабаним боем і свистом проходить ще один полк.

(Рушає з місця). Візьміть мене з собою!

З глибини сцени чути пісню:

Війна, то щедра, то убога,
Тривати може цілий вік.
Але від неї нічого
Не має простий чоловік.
Він носить дрантя, вкрите брудом,
Жере гидоту на обід,
Але уперто марить чудом:
Ще ж не закінчено похід!
Гей, християни! Тане сніг!
Мерці вкушають супокій.
І кожен, хто ще не поліг,
Встає, щоб вирушити в бій.

Завіса.

(Пер. з нім. Марка Зісмана)

Запитання і завдання

1. Розкажіть про життєвий і творчий шлях Бертольта Брехта.
2. У чому полягають основні принципи «епічного театру»? Чим, за Брехтом, «епічна» драма відрізняється від «арістотелівської»?
3. У чому сенс «ефекту очуження»? Які форми він має у драмах Брехта?
4. Чому драму «Матінка Кураж та її діти» можна назвати драмою-пересторогою? У чому полягає її антивоєнний пафос?
5. Дайте характеристику матінці Кураж. Чи навчили її чомусь катастрофи, які вона зазнала на війні?
6. Як в образах дітей Анни Фірлінг втілено трагічні долі людських чеснот в умовах війни?
7. Чому Катрін можна вважати антиподом її матері?
8. Які риси епічного театру втілювались у п'єсі «Матінка Кураж та її діти»?

Рекомендована література

1. Брехт Б. Про мистецтво театру. Збірка. Упорядкування, вступ. стаття, приміт. і перекл. О.С.Чиркова. — К., 1977.

2. Клюев В. Г. Театрально-эстетические взгляды Брехта. Опыт эстетики Брехта. — М., 1966.
3. Копелев Л. З. Брехт. — М., 1966.
4. Райх Б. Брехт. Очерк творчества. — М., 1960.
5. Фрадкин И. М. Бертольд Брехт: Путь и метод. — М., 1965.
6. Чирков О. С. Бертольд Брехт: Життя і творчість. — К., 1981.
7. Шумахер Э. Жизнь Брехта. — М., 1988.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА У ДЗЕРКАЛІ ЛІТЕРАТУРИ

ПРОЗА

АЛЬБЕР КАМЮ

(1913–1960)

Життя Альбера Камю трагічно обірвалось понад сорок років тому, але й по сьогоднішній день він залишається в пам'яті нащадків як людина, з ім'ям якої асоціюються найвищі досягнення французької художньої та філософської думки ХХ ст.

Письменник народився 7 листопада 1913 року в колишній французькій колонії Алжирі, у невеличкому провінційному містечку Мондові, у родині сільськогосподарських робітників. Свого батька Люсьєна Камю він не знав, оскільки відразу після народження сина той був мобілізований на фронт, де й загинув. Після його смерті мати майбутнього письменника Катрін Сантес із двома синами переїздить до міста Алжир, де працює прибиральницею в сім'ях багатіїв. З 1918 по 1924 роки Камю вчиться в початковій школі найбіднішого кварталу і закінчує її з відзнакою. Один з його шкільних учителів, помітивши здібності хлопчика, спромігся вибити для нього стипендію у престижному Алжирському ліцеї. Тут Камю вперше захопився літературою і увійшов до складного світу філософських думок, особливо філософії Ніцше. Під час одного з футбольних матчів Камю серйозно застудив горло. Хвороба стала хронічною і, зрештою, за деякий час лікарі поставили діагноз: туберкульоз. Майже рік Камю змушений буде провести у клініці для бідних, але остаточно хвороба так і не відступить і час від часу даватиметься взнаки, супроводжуючи Камю до останніх його днів.

З 1932 року, після успішного закінчення ліцею, Камю — студент філософсько-історичного факультету Алжирського університету. Тут відбувається його справжнє, вже доросле знайомство зі світом художньої літератури (Достоевський, Пруст, Жид тощо) і найбільш пошанованими серед його сучасників представниками тодішньої філософської думки (Ніцше, К'єркегор, Шестов, Ясперс тощо). Про напружене духовне життя Камю в цей період свідчать його перші щоденникові нотатки. Виявляє він і неабияку громадську активність. 1934 року Камю вступає в комуністичну партію, з якої його виключили через три роки як «троцькістського провокатора» (він мав необережність поспівчувати лівим арабським націоналістам).

У 1935 році Камю організує пересувний Театр праці, де пробує свої сили як драматург (п'єса «Бунт в Астурії» — плід колективної творчості учасників театру), режисер (ставить «Роки зневаги» за романом Мальро), актор (грає Івана Карамазова в інсценізації роману Достоевського) і навіть суфлер. Він входить у комітет сприяння Міжнародному рухові на захист культури від фашизму, очолює алжирський Народний будинок культури, активно співпрацює з лівими газетами і журналами. Виходять його перші книги — збірки лірично-публіцистичних есе «Зворотня і лицева сторона» (1937) і «Шлюби» (1938).

З початком Другої світової війни Камю має намір піти добровольцем на фронт, але через туберкульоз, який набув у Камю хронічної форми, військово-медична комісія двічі відхиляє його героїчні спроби.

Камю продовжує свою журналістську діяльність, але що далі, то важче йому це вдається, оскільки його безкомпромісні статті, в яких він безжалісно викриває злов-

живання влади і її байдужість до проблем мусульманського населення, породжують зворотну реакцію: письменникові починають чинити різноманітні перепони і намагаються вижити його з країни. Навесні 1940 року Камю переїжджає до Парижа. Скориставшись знайомствами, він отримує тут посаду технічного секретаря в газеті «Парі-Суар», та після того, як німці забороняють усі опозиційні видання, Камю повертається в Алжир. У газеті йому відмовляють, і на деякий час Камю влаштовується вчителем єврейських дітей, яким влада відмовила в офіційній освіті.

У 1942 році Камю повертається до окупованої Франції, де вступає в підпільну організацію «Комба», основна функція якої полягала в тому, щоб забезпечити видавничі потреби французького руху Опору. У газеті «Комба» Камю ще деякий час працює й після закінчення війни, а його публікації користуються незмінним успіхом серед читачів.

З кінця 40-х років Камю майже відходить від журналістики, натомість більш активно займається художньою творчістю, пише філософські праці, співпрацює з театрами, в яких ставить як власні п'єси, так і твори зарубіжних письменників, зокрема, інсценізує «Реквієм за монахиною» Фолкнера і «Бісів» Достоєвського.

4 січня 1960 року автомобіль, у якому Камю повертався із рідв'яних канікул до Парижа, врізався в дерево. Приятель Камю, видавець Мішель Галлімар, який сидів за кермом автомобіля, був важко травмований, сам письменник загинув на місці. Фатальний збіг: Камю збирався повертатися до Парижа поїздом і лише після вмовлянь Мішеля пристав на його пропозицію їхати автомобілем.

Світоглядні позиції Камю починають формуватися вже в роки його навчання, і далі, упродовж життя письменника, вони постійно еволюціонували і кілька разів суттєво змінювались. Уже з початку 30-х років Камю захоплюється екзистенціалізмом, який спричиняється до рішучого зламу в його світоглядних настановах.

Екзистенціалізм Камю полягав у баченні світу як вселенського абсурду, царства без Бога, що не має мети і жодною мірою не визначає сенс людського існування, а цей сенс і полягає, власне, у тому, що людині крок за кроком її життя, що далі, то більше і глибше відкривається абсурдна правда світу, в якому вона не може знайти себе і відчуває себе вільною і щасливою лише на порозі смерті, що кладе край безглуздісті її існування.

У роки Другої світової війни екзистенціалізм Камю набуває дещо іншого, більш м'якого і гуманістичного забарвлення, а саме: Камю починає вважати, що з безглуздістю дійсності можна і потрібно боротися, що людина може знайти сенс існування, принаймні, в існуванні для блага інших, полегшенні їх страждань, ствердження моральних ідеалів милосердя і справедливості. У 50-ті роки Камю знову переживає скепсис щодо можливості знаходження стійких духовних опор і орієнтирів, які б виправдовували сенс безглуздість людського буття. Світоглядні позиції, які Камю зайняв після закінчення війни, на деякий час зблизили його з лівою ідеологією. Камю закликає «примирити свободу і справедливість», а газета, в якій він працює, виходить під гаслом: «Від Опору до Революції!». Однак досить швидко він розчаровується в революційній ейфорії, що охопила тодішні кола французької інтелігенції, і приходить до твердого переконання, що свобода і революція — речі несумісні: «Усі сучасні революції призвели лише до зміцнення Держави. 1789 рік привів за собою Наполеона, 1848 рік — Наполеона III, 1917 — Сталіна, заворушення 20-х років у Італії — Муссоліні, Веймарська республіка — Гітлера». За образним висловом Камю, революція щоразу

призводить до того, що «Прометей перероджується в Цезаря», тобто ідеї свободи, внаслідок зловживання владою, обертаються тоталітаризмом і насиллям. Універсальних рецептів звільнення людини не існує, вважає Камю, але, принаймні, шлях до цього ідеалу проходить не через соціальну революцію, а через сферу людського духу, який постійно усвідомлює і морально удосконалює себе у своєму ставленні до світу і до людей, що його оточують.

Творча спадщина Камю включає в себе не тільки художню, але й зразки публіцистичної й філософської творчості. Згідно з еволюцією філософських поглядів Камю, його художню творчість зазвичай ділять на три етапи. Перший — «цикл абсурду» — охоплює довоєнний і воєнний періоди творчості і включає такі твори, як повість «*Сторонній*» (1942), філософське есе «*Міф про Сізіфа*» (1942), драми «*Калігула*» і «*Непорозуміння*» (1944), в яких розкривається теза абсурдності людського буття. Другий період (кінець 40-х – початок 50-х рр.) — «цикл бунту» — містить роман «*Чума*» (1947), драми «*Стан облоги*» (1948) і «*Праведні*» (1949), а також філософське есе «*Бунтівна людина*» (1951), в яких митець намагається обґрунтувати необхідність боротьби з абсурдністю буття. Третій період, що охоплює 50-ті роки — «цикл вигнання» — включає повість «*Падіння*» (1956), книгу оповідань «*Вигнання і царство*» (1957), три книги публіцистики «*Актуальне*» (1950–1958) і хронологічно співвіднесений з цим періодом незавершений роман «*Перша людина*».

У 1957 році Камю отримав Нобелівську премію «за сукупність творів, що висвітлюють проблеми, поставлені сучасністю перед свідомістю людини».

Чума (1947). Найвизначнішим художнім твором Камю вважається його роман «Чума». Фабульну основу твору складає розповідь про відчайдушну боротьбу мешканців алжирського містечка Оран з епідемією чуми, яка раптово вторглась у розмірене і спокійне життя міста, зруйнувала його звичний ритм і вселила у серця ще донедавна впевнених у собі оранців відчуття повної незахищеності, самотності і страху смерті.

Розповідь у романі побудована у формі своєрідної хроніки, яка ведеться від особи оповідача, лікаря Ріє, і достатньо скрупульозно і послідовно фіксує всі етапи розгортання епідемії чуми і перипетії опору, який намагалися чинити цьому страшному лихові мешканці містечка.

Побудова роману також підпорядкована визначеній у ньому хронікальній формі викладу. Усі події, викладені в романі, розгортаються протягом одного року. П'ять частин, з яких складається роман, майже точно розподілені за порами року і послідовно фіксують усі етапи наростання, загострення і спаду чумної епідемії. Навесні, в першій частині роману, чума вперше виявляє свої страшні знаки у місті. Літо, події якого охоплюють друга і третя частини роману, — це період невинного наростання і катастрофічного загострення масштабів епідемії. Восени — у четвертій частині роману — показано, як поступово епідемія стабілізується, не зменшуючи, але й не збільшуючи кількість своїх щоденних жертв. Нарешті, у п'ятій частині — наприкінці грудня — епідемія поступово сходить нанівець.

Роман відкривається сценами, в яких описується побут, звичаї, діловий розпорядок алжирського міста Оран. Оповідач підкреслює, що перед нами звичайне провінційне містечко, яких багато, типова французька торговельна префектура на алжирському березі. Усе в місті, на перший погляд, раціонально впорядковано, продумано, пристосовано до потреб і нормальної логіки суспільного й індивідуального буття. Іде-

альний порядок, в якому все влаштовано раз і назавжди, усе має свій сенс, який ніщо не може суттєво похитнути або порушити. Символічним знаком цієї ідеальної упорядкованості виступає сцена появи під дверми респектабельних помешкань перших мертвих шурів, що сприймається як щось неможливе, шокує, несумісне з нормами й логікою їхнього життя. Утім, ідеальна, здавалося б, упорядкованість життя міста — це не більше ніж ілюзія, омана, яка, відповідно до філософських поглядів Камю, легко може бути розвіяна в межовій ситуації, що й доводять подальші події роману, пов'язані з неспинним наступом епідемії чуми. Поступово чума огортає місто, невблаганно збільшуючи кількість своїх жертв, не рахуючись із жодними прогнозами та логічними викладками лікарів, методично руйнуючи останні уявлення людей про можливість і подобу упорядкованості й розумної організованості буття, на їхніх очах перетворюючи те, що колись було непорушним, ідеально влаштованим порядком, на царство хаосу і абсурду.

У романі Камю створено чимало вражаючих своєю натуралістичністю і трагічністю сцен фатального вторгнення чуми в життя цілого міста і долі окремих його мешканців, безпорадність і марність спроб звичайних людей і лікарів впоратись із цим лихом. Утім, не всі мешканці Орану визнали свою поразку в боротьбі зі зловісним лихом і примирилися з думкою про неминучість смерті. Відразу ж після проголошення карантину в місті створюються санітарні дружини, які намагаються протистояти поширенню епідемії, локалізувати охоплені чумою квартали міста, вживати профілактичних заходів і проводити роботу із запобігання паніці й хаосу в місті. Лікарі намагаються удосконалити вакцину, яка б могла протистояти хворобі, і хоча результати вакцинавання не надто переконливі, вони до останнього дня не втрачають надії і сподіваються на винайдення ліків, які все ж таки зупинять чуму.

І, зрештою, чума відступає. Місто виходить переможцем зі смертельного двобою, життя в ньому починає поступово відроджуватись і приходити до ладу, але, як песимістично стверджує розповідач, зовсім не через те, що людям дійсно вдалося впоратися з лихом. Ні, чума відступила сама собою, повністю залишаючи за собою право повернутися до підкореного міста коли тільки їй буде завгодно.

Подієва канва роману, пов'язана із зображенням перипетій боротьби мешканців Орану з епідемією чуми, загострює цілий ряд важливих питань, що стосуються морально-етичних норм людської поведінки, людської психології та соціальної невлаштованості людини в суспільстві, яке її оточує. Але подіями, що безпосередньо змальовані у творі, його зміст не вичерпується. Він має на увазі й більш глибоку — історичну і філософську проблематику, у зв'язку з якою всі образи роману набувають більш широкого і узагальненого — символічного значення.

Підтекст роману був цілком очевидний і зрозумілий для сучасників Камю, а зроблені автором натяки легко розшифровувались у тривожній атмосфері перших повоєнних років. На приховану тенденційну спрямованість свого роману вказував і сам Камю, який писав, що «явний зміст «Чуми» — це боротьба європейського Опору проти нацизму». «За допомогою чуми я хочу передати атмосферу задухи, в якій ми скніли, атмосферу загрози й вигнання, в якій ми жили. Водночас я поширив значення цього образу на буття взагалі». Таким чином, за безпосереднім змістом роману прочитується інший: недаремно образ коричневої чуми став метафоричним синонімом фашизму. У романі ці аналогії підтверджені часом дії — 194... рік, порівнянням на перших сторінках твору чуми з війною і зауваженням, що обидві застають людство зненацька,

нарешті змалюванням тієї страшної атмосфери ізоляції міста, зумовленого карантинном, що нагадує фашистське ув'язнення Європи в роки Другої світової війни.

Третій, ще більш глибинний шар змісту роману, пов'язаний з декларованою на той час Камю його філософською концепцією буття світу й людини. У цій площині образ чуми знаменує межову ситуацію і водночас перетворюється на символ абсурдності людського життя, беззахисності людської долі перед хаотичною владою стихій. Звідси один з героїв похмуро констатує у фіналі роману: «А що таке власне чума? Теж життя, тільки і всього!» Тому й усі відображені в романі етапи наростання масштабів епідемії і пов'язаних з ними заходів все більшого обмеження прав і можливостей мешканців міста символічно моделюють етапи відчуження людської свідомості, яка у процесі пізнання світу приходить до все більшого усвідомлення його непевності, невлаштованості і, зрештою, абсурдності.

Масштаб узагальнень, який підносить роман Камю до значення загальнолюдського символу, елементи повчання і застереження, що на них спрямовує зміст твору, надають йому виразних жанрових ознак філософського **роману-притчі**, на зразок творів В. Голдінга, Е. Хемінгуея, Т. Манна та багатьох інших письменників ХХ століття.

Чума

(Скорочено)

Якщо вільно зобразити ув'язнення через інше ув'язнення, то й вільно зобразити будь-який реально існуючий предмет через щось зовсім неіснуюче.

Даніель Дефо

Частина перша

Цікаві події, що взято сюжетом цієї хроніки, відбулися 194... року в Орані. Всі гадають, що ці події для такого міста просто-таки неймовірні, оскільки було в них щось незвичайне. А Оран, на перший погляд, місто звичайне, така собі французька префектура на алжирському узбережжі.

Саме містечко, признатися, бридке. На перший погляд тихомирне, і лише куди пізніше примічаєш, чим воно відрізняється від безлічі інших торгових міст, розкиданих під усіма широтами. Ну як собі уявити, скажімо, місто без голубів, без дерев і садів, де не чуєш ні лопотіння крил, ні шелесту листя, — словом, місто безлике? Нову пору року видно тільки по небу. Навесні хіба що змінюється повітря чи з'являються кошики з квітами, що їх привозять з околиці дрібні крамарі: виходить, ніби весна продається вроздріб. Улітку сонце спалює і так уже пропечені оселі й припорошує мури сірим попелом; жити тоді можна лише в холодку за щільно причиненими віконницями. Восени, навпаки, все потопає в болоті. Гарно буває тільки взимку. [...]

Кілька цих зауваг, мабуть, дадуть досить чітке уявлення про Оран. А втім, не треба нічого перебільшувати. А слід ось що підкреслити — пересічний вигляд міста і пересічний плин життя. Але варто тільки завести звички, і дні попливуть легко. Оскільки ж місто сприяє саме набуттю звичок, то ми маємо право сказати, що все складається на краще. Звичайно, під цим оглядом тутешнє життя не надто захоплює. Зате нам не відомо, що таке безладдя. Та й наші співгромадяни, щирі, приязні й завязі, завжди викликали у подорожніх цілком заслужену пошану. Це аж ніяк не мальовниче місто, позбавлене зелені й душі, починає здаватися осідком спочинку і зрештою присипляє. Одначе задля справедливості додамо, що прищепили його до незрівнянного красвиду, воно стоїть серед голого плато, оточеного світлими пагорбами, над вельми мальовничою затокою. Ось тільки шкода, що стоїть воно затиллям до тієї затоки, тому моря нівідки не видно, завше його доводиться шукати.

Після всього сказаного ви легко погодитесь: наші співгромадяни ніяк не могли чекати випадків, що сталися навесні цього року; як зрозуміємо згодом, вони були провісниками цілої низки подій незвичайних, що їхню хроніку ми наміряємося тут подати. Факти ці одним здадуться вірогідними, іншим, навпаки, неймовірними. Проте хроніст не може зважати на такі суперечності. Його завдання лише сказати: «Так було», якщо він знає, що так воно й було насправді, якщо випадки безпосередньо торкнулися життя всієї людності і, отже, є тисячі свідків, котрі поцінують у душі правдивість його розповіді. [...]

Вранці шістнадцятого квітня доктор Ріє, вийшовши зі свого помешкання, перечепився на сходовому майданчику об здохлого щура. Він неухважливо одкинув його носакон черевика і зійшов сходами вниз. Але на вулиці його спинила думка: чого б ото щурові валятися у нього під дверима, і він вернувся попередити воротаря. Побачивши, як сприйняв звістку старий Мішель, він зрозумів, яка незвичайна його знахідка. Якщо лікареві здохлий щур у їхньому домі здався лише дивиною, то в очах воротаря це була справжня ганьба. А втім, Мішеля не легко було збити з пантелику: нема щурів у домі, та й годі. І хоч би як запевняв його лікар, що сам бачив щура на майданчику другого поверху, і, мабуть, здохлого щура, Мішель затався. Нема щурів у домі, хтось, очевидно, підкинув ту погань навмисне. Словом, то якась витівка.

Увечері того самого дня Бернар Ріє, перш ніж зайти до себе, зупинився в коридорі й почав намацувати в кишені ключі, як раптом з темного кутка вибіг, заточуючись, здоровенний щур; шерсть на ньому була мокра. Гризун спинився, ніби шукаючи рівноваги, перекрутився на місці, і, кволо писнувши, упав додолу; з його вищиреного писка бризнула кров. Хвилину лікар мовчки дивився на нього, а потім зайшов до себе.

Думав він не про щура. Вигляд крові навернув його думкою до свого клопоту. Дружина лікарєва слабувала вже рік і завтра мала їхати до санато-

рію в гори. Як він і просив, ідучи, вона лежала в їхній спальні. Так вона готувалася до завтрашньої втомливої подорожі. Вона усміхнулася.

— А я почуваюся дуже добре, — мовила.

Лікар подивився на обличчя, повернуто до нього в світлі нічної лампи. Дарма що змарніле від хвороби, обличчя тридцятилітньої жінки здавалося юним, може, через оту всепереможну посмішку.

— Спробуй заснути, як можеш, — сказав він. — Об одинадцятій приїде доглядальниця, і я відвезу вас обох на дванадцятигодинний поїзд.

Він торкнувся губами вологого чола. Усмішка проводжала його до дверей.

Назавтра, сімнадцятого квітня, о восьмій годині воротар зупинив лікаря на ганку і поскаржився йому, що якісь лихі дотепники підкинули в коридор трьох здохлих щурів. Очевидно, їх прищепила якась саморобна пастка, бо всі були заюшені кров'ю. Воротар ще з хвилину постояв на порозі, тримаючи щурів за лапки і сподіваючись, що винуватці зрадять себе якоюсь новою вихваткою. Проте нічого такого не сталося.

— Гарзд, начувайтесь, — пообіцяв Мішель, — я їх застукаю!

Заінтригований цим випадком, Ріе надумав розпочати свій об'їзд із околиці, де мешкали його найубогіші пацієнти. Сміття вивозили звідти набагато пізніше, ніж у передмісті, і машина, їдучи рівними закуреними вуличками, трохи не черкала своїми боками об виставлені край пішоходу бачки з покидьками. Тільки на одній такій вулиці, їдучи, лікар нарахував з півтора десятка щурів, що валялися на купі лушпайок та брудного ганчір'я.

Першого хворого він застав у ліжку, в покої, що виходив на вулицю і правив водночас за спочивальню та їдальню. Хворий був старий іспанець із суворим і поораним зморшками обличчям. Перед ним на ковдрі стояли два горнятка з горохом. Коли лікар заходив, хворий, сидячи на постелі, відкинувся на подушки, намагаючись звести хрипкий ядушливий віддих. Його дружина принесла таз.

— А ви бачили, лікарю, як вони лізуть, га? — запитав старий, поки Ріе робив йому укол.

— Правда, — підхопила жінка, — наш сусід трьох підібрав.

Старий потер собі руки.

— Лізуть, їх по всіх смітниках повно, це на голод!

Ріе переконався, що про щурів говорить цілий квартал. Скінчивши з візитами, лікар повернувся додому.

— Вам телеграма, — сказав Мішель.

Лікар поцікавився, чи не бачив він знову щурів.

— Е ні, — відповів воротар. — Тепер я пильную, самі розумієте. І ці пакудники бояться.

Телеграма повідомляла, що завтра приїжджає мати Ріє. Вона мала порядкувати в синовій господі, поки відсутня хвора дружина. Лікар зайшов до себе в хату, де вже чекала доглядальниця. Дружина була на ногах, вона вдягла строгий англійський костюм, підмалювалася. Ріє усміхнувся до неї.

— От і добре, — сказав він, — дуже добре. На вокзалі він посадив її до спального вагона. Вона роззирнулася по купе.

— Задорого для нас, правда?

— Так треба, — мовив Ріє.

— А що це за історія зі щурами?

— Хтозна. Якась чудасія, але все минеться.

Потім скоромовкою він перепросив її за те, що мав би краще доглядати її, а натомість геть занедбав. Вона похитала головою, ніби благаючи його замовкнути, але він усе-таки додав:

— Коли ти повернешся, все буде інакше. Почнемо все по-новому.

— Авжеж, — сказала вона, і очі її заблищали. — Почнемо. Вона обернулася до нього спиною і задивилась у вікно. На пероні, штовхаючись, метушилися пасажири. Пахкання потяга долидало аж до купе. Він озвався до дружини і, коли вона обернулася, побачив, що лице її мокре від сліз.

— Годі-бо, — мовив він лагідно. Вона усміхнулася крізь сльози, ледь скрививши губи. А тоді глибоко зітхнула.

— Ну йди, все буде гаразд.

Він обійняв її. І тепер, стоячи на пероні, по той бік вагонного вікна, бачив тільки її усміх.

— Прощу тебе, — промовив він, — пильнуй себе.

Але вона вже не могла почути його слів.

При виході на вокзальний майдан Ріє зіткнувся з паном Отоном, слідчим, котрий вів за руку свого сінка. Лікар запитав, чи не зібрався той у дорогу. Пан Отон, довготелесий і чорний, схожий на людину, як давніше казали, світську і водночас на факельника з похоронної контори, відповів люб'язно, але коротко:

— Я зустрічаю пані Отон, вона їздила провідати моїх батьків.

Засвистів потяг.

— Щури... — почав слідчий.

Ріє рушив був до поїзда, але потім знову повернув до виходу.

— Ет, — озвався він, — пусте.

Усе, що йому запам'яталося від тої хвилини, був залізничник, який ніс під пахвою скриньку, повну здохлих щурів.

По обіді того самого дня, ще перед початком вечірнього прийому, Ріє прийняв молодика; йому вже сказано, що це газетяр і що він уже заходив уранці. Звали його Раймон Рамбер. Низенький, у спортивному одязі, широкоплечий, з рішучим виглядом та ясними розумними очима, він здавався люди-

ною самовпевненою. Молодик одразу взявся до справи. Прийшов він від великої паризької газети взяти в лікаря інтерв'ю про умови побуту арабів і хотів би також зібрати матеріал про санітарний стан корінного населення. Ріе сказав, що стан такий собі. Але побажав дізнатися, перш ніж вести далі розмову, чи може газетяр написати правду.

— Авжеж, — відповів той.

— Я маю на увазі, чи буде ваше звинувачення беззастережне.

— Беззастережне, скажу широко, ні. Але ж, по-моєму, для такого звинувачення нема достатніх підстав.

Дуже лагідно Ріе сказав, що, мабуть, і справді для такого звинувачення підстав нема; ставлячи це запитання, він мав лише одну мету: йому хотілося знати, чи може Рамбер свідчити, нічого не пом'якшуючи.

— Я визнаю тільки свідчення, які нічого не пом'якшують. І тому не вважаю за потрібне підтверджувати ваше свідчення даними, що їх маю.

— Мова, гідна Сен-Жюста, — посміхнувся журналіст. Не підвищуючи тону, Ріе сказав, що він не розуміється на цьому, а говорить просто мовою людини, яка втомилася жити в нашому світі, а проте відчуває прихильність до своїх ближніх і поклала для себе особисто не миритися з жодною несправедливістю й компромісами. Рамбер, увібравши в плечі шию, позирав на лікаря.

— Гадаю, я вас зрозумів, — нарешті промовив він і підвівся.

Лікар провів його до порога.

— Дякую, що ви так дивитеся на речі.

Рамбер нетерпляче повів плечем.

— Розумію, — сказав він, — вибачте, що потурбував вас. Лікар потиснув йому руку й сказав, що можна було б зробити цікавий репортаж про гризунів: усюди по місту валяються десятки здохлих щурів.

— Ото! — вигукнув Рамбер. — Справді цікаво!

О сімнадцятій, знову вирушаючи в об'їзд, лікар зустрів на сходах ще досить молодого чоловіка, обважнілого, з масивним, але худим лицем під остришками густих брів. Лікар зрідка зустрічав його в іспанських танцюристів — ті мешкали на останньому поверсі в його кам'яниці. Жан Тарру зосереджено смалив, стежачи за останніми корчами шура, який конав на приступці коло його ніг. Він спокійно і проникливо глянув на лікаря сірими очима, привітався й додав, що навала щурів — цікава штука.

— Так, — згодився Ріе, — але зрештою це починає дратувати.

— Хіба що з одного погляду, докторе, лише з одного. Просто ми нічого подібного не бачили, та й годі. Але я вважаю цей факт цікавим, атож, безперечно, цікавим.

Тарру провів рукою по чубові, відкидаючи його назад, глянув знову на шура, вже нерухомого, потім посміхнувся до Ріе.

— Що не кажіть, докторе, а це вже клопіт для воротаря.

Як на те, лікар здибав воротаря в під'їзді, він стояв, спершись на стіну, і на його звичайно багровому обличчі проступала втома.

— Так, знаю, — відповів Мішель, коли лікар повідомив старого про нову знахідку. — Тепер їх зразу по два, по три знаходять. І в інших будинках те саме.

Він здавався пригніченим і стурбованим. Несамохіть потирав собі шию. Ріє спитав, як він себе почуває. Та не те щоб геть розклеївся, але якось не по собі. Певне, це його турботи гризуть. Зовсім збився з пантелику через цих щурів, от нехай вони заберуться геть, тоді йому зразу полегшає.

Та на ранок, вісімнадцятого квітня, лікар, привізнивши з вокзалу матір, побачив, що Мішель геть змарнів: тепер уже з десяток щурів дерлося по сходах, мабуть, перебиралися з підвалу на горище. У сусідніх будинках усі смітники напхані пацюками. Лікарева мати незворушно вислухала новину:

— Таке трапляється.

Вона була жіночка з посрібленим волоссям і чорними лагідними очима.

— Я дуже рада тебе бачити, Бернаре, — сказала вона. — Що нам ті щури!

Син кивнув: і справді, з нею все здавалося легким. І все ж таки він зателефонував щуроловам, директор тої служби був його знайомий. Чи директор чув розмови про те, що цілі зграї щурів повилазили з нір і здихають? Мерсьє, директор, чув про це, ба навіть на їхній станції, що неподалік від набережної, знайдено з півсотні гризунів. Йому хотілося знати, наскільки гостре становище. Ріє не міг відповісти напевне, але вважав, що контора повинна вжити заходів.

— Авжеж, — промовив Мерсьє, — але хай-но дістанемо наказ. Якщо ти вважаєш, що справа варта заходу, я спробую дістати відповідне розпорядження.

— Будь-що завжди варте заходу, — відповів Ріє.

Лікарева прибиральниця тільки-но сказала йому, що на великій фабриці, де працює її чоловік, попідбирано кількесот здохлих щурів.

У кожному разі, десь на ту пору наші співгромадяни вже занепокоїлися. Вони мали на те підстави: починаючи з вісімнадцятого числа і справді на всіх фабриках і складах щодня виявляли сотні щурячих трупиків. У тих випадках, коли агонія затягувалася, доводилося добивати гризунів. Від околиці аж до центру міста, словом усюди, де побував доктор Ріє, всюди, де збиралися наші співгромадяни, щури ніби очікували їх, густо набившись у смітники або витягшись довгою низкою в риштаках. Від того дня за справу взялася вечірня преса і поставила перед муніципалітетом питання руба: чи збирається він діяти і які пильні заходи планує, аби забезпечити своїх підопічних від цієї гидотної напасті. Муніципалітет нічогосінько не збирався робити і жодних планів

не мав, а обмежився тим, що тільки намірявся обговорити становище. Службі щуроловів дано наказ: щоранку на світанні підбирати здохлих пацюків. А потім обидві конторські машини мали відвозити здохлих гризунів на звалище і там спалювати.

Минуло кілька днів, і становище погіршало. Гризунів що далі, то більшало, і щоранку набиравось усе рясніше. Четвертого дня щури почали зграями виходити на світло й гинули цілими купами. З усіх комор, підвалів, погребів, риштаків вилазили вони довгими вервечками, вибиралися на світло, щоб, покрутившись довкола себе, сконати за два кроки від людини. Вночі в провулках, у коридорах виразно чувся їхній кволлий передсмертний виск. Уранці в передмісті їх виявляли в риштках з віночком крові на гострих мордочках, одні вже спухли й гнили, інші не встигли ще охолонути і ворушили вусиками. Навіть у центрі міста можна було наткнутися на трупи гризунів, що валялися на сходах будинків і на подвір'ях. А деякі забиралися у вестибулі установ, на шкільні дворики, а інколи на тераси кав'ярень, де й здихали. [...]

Дійшлося до того, що агентство Інфдок (інформація, документи, дані з будь-яких питань) в години, відведені для безкоштовної інформації, передало по радіо, що тільки за один день, двадцять п'ятого квітня, зібрано й спалено шість тисяч двісті тридцять одного щура. Цифра ця узагальнила і прояснила суть видовиська, що стало вже буденним, і викликала загальне сум'яття. Досі люди тільки нарікали на цю навалу щурів, як на бридку пригоду. Тільки тепер вони усвідомили, що це явище, яке не знати куди вже сягнуло і звідки взялося, таїло в собі щось погрозливе. Один лише старий ядушливий іспанець і далі потирав руки та примовляв зі старечою втіхою: «Лізуть! Лізуть!»

Двадцять восьмого квітня агентство Інфдок передало, що зібрано вже близько восьми тисяч щурячих трупиків, і в місті зчинився справжній переполох. Жителі вимагали вжити рішучих заходів, винуватили владу в усіх смертних гріхах, а деякі власники вілл на морському узбережжі заговорили вже про те, чи не перебраться туди. Але наступного дня агентство оголосило, що навала враз припинилась і що служба очистки підбрала тільки незначну кількість здохлих щурів. Місто з полегкістю зітхнуло.

Однак того самого дня, ополудні, доктор Ріє, зупиняючи перед оселею машину, помітив у кінці їхньої вулиці воротаря, який ледве пересувався, якимось кумедно розчепіривши руки й ноги і похнюпивши голову, немов дерев'яний блазень. Старого вів під руку священник, лікар одразу його впізнав. То був отець Панлю, вельми вчений і войовничий єзуїт, вони не раз зустрічалися, і Ріє знав, що в їхньому місті превелебний отець тішиться пошаною навіть серед людей, байдужих до віри. Він зачекав на них. Старий Мішель мав блискучі очі і важко дихав. Ненароком щось занедужав, мовив Мішель, і виїшов подихати свіжим повітрям. Проте під час прогулянки в нього почалися

такі різкі болі в шиї, під пахвами й у пахвинах, що довелося повернути назад і попросити отця Панлю довести його додому.

— Такі гулі, — промовив він. — Я ледве йду.

Висунувши руку з вікна машини, лікар провів пальцем по шиї старого біля ключиць і намацав твердий, як дерев'яний, вузлик.

— Ідіть лягайте і зміряйте температуру, я навідаюсь надвечір.

Воротар пішов, а Ріє спитав отця Панлю, якої він думки про навалу щурів.

— Очевидно, почнеться пошесть, — відрік панотець. І його очі за круглими скельцями окулярів посміхнулися. [...]

Продавці вечірніх газет вигукували, що щуряча навала припинилася. Зате прийшовши до воротаревої комірчини, Ріє побачив, що той лежить, наповнину звисившись із ліжка над помийним відром, схопившись однією рукою за живіт, другою за шию, і натужно блює рожевуватою жовчю. Знесилений, майже задихаючись, воротар ліг. Температура в нього підскочила до тридцяти дев'яти і п'яти, залози на шиї і суглоби ще дужче набрякли, на боку виступили дві темні плями. Тепер він нарікав, що в нього ние все нутро.

— Пече, — казав, — ох як пече, погань.

Він харамаркав зчорнілими вустами і повертав до лікаря витріщені очі, на яких від нестерпного головного болю наворачалися сльози. Його жінка три-можливо дивилася на мовчазного Ріє.

— Докторе, — спитала вона, — що йому таке?

— Може бути що завгодно. Поки нічого певного сказати не можна. До вечора потримайте його на дісті, давайте проносе. І хай побільше п'є.

Воротаря саме мучила спрага. [...]

Наступного дня, тридцятого квітня, з вологої блакиті повіяв уже повесняному теплий вітер. Він приніс із найдалших приміських околиць квіткові пахощі. Ранковий гомін на вулиці здався жвавішим та веселішим, ніж завжди. Для всього нашого містечка, що скинуло з себе невиразне передчуття лиха, під тягарем якого ми прожили цілий тиждень, той день став справжнім днем приходу весни. Навіть Ріє, заспокоєний бадьорим листом від дружини, спустився до воротаря з легким серцем. І справді, температура вранці впала до тридцяти восьми градусів. Хворий кволо всміхнувся, не підводячи голови з подушки.

— Йому краще, докторе, правда? — питалася його дружина.

— Почекаймо ще трохи.

Але в обід температура зразу піднялася до сорока градусів, недужий без угаву марив, знову блював. Жовна на шиї боліли від дотику, і воротар усе закидав голову, ніби йому хотілося тримати її якомога далі від тіла. Його дружина сиділа край ліжка і через ковдру обережно притримувала ноги хворому. Вона мовчки глянула на Ріє.

— От що, сказав Ріс, — його треба ізолювати і провести спеціальний курс лікування. Я зателефоную до госпіталю, і ми перевеземо його «швидкою». [...].

Дружина плакала.

— Нема вже надії, докторе?

— Він помер, — відповів Ріс.

Воротарева смерть підбила ризику, якщо можна так висловитися, під першим періодом лиховісних призвіток і поклала початок другому, відносно ще важчому, коли первісний подив потроху перейшов у паніку. Раніше ніхто з наших співгромадян і гадки не мав — вони це збагнули лише тепер, — щоб у нашому місті та могли здихати на сонці щури й гинути від чудернацьких недуг воротарі. [...]

Одначе, перш ніж заходити в подробиці про нові події, оповідач вважає корисним приточити думку й іншого свідка тих часів. Жан Тарру, з яким читач уже здивався на початку цієї розповіді, оселився в Орانی за кілька тижнів перед незвичайними подіями і мешкав в одному з найбільших готелів у центрі міста. Очевидно, він жив заможнo на свої прибутки. І хоча місто потроху звикло до нього, ніхто не знав, звідки він узявся, навіщо тут зупинився. Його зустрічали в усіх публічних місцях. З перших весняних днів його найчастіше можна було бачити на пляжі, де він з видимою утіхою пірнав і плавав. Життерадісний, з незмінною усмішкою на устах, він, здавалось, був душею всіх доступних розваг, але аж ніяк не їхнім невільником. Справді, можна назвати лише одну його звичку — часте відвідування іспанських танцюристів і музикантів, яких у нашому місті чимало.

В кожному разі, його нотатки містять хроніку тих важких часів. Але йдеться про хроніку дуже своєрідну, ніби автор навмисне поставив собі за мету все здрібнювати. На перший погляд здається, ніби Тарру якимось примудряється бачити людей і предмети в перекинутий бінокль. Серед загального розгاردіяшу він, власне, намагався стати історіографом того, що взагалі не має історії. [...]

Перші записи Жана Тарру стосуються його приїзду до Орана. Попервах автор висловлює неабияку радість, що він опинився в такому бридкому місті. Тут є докладний опис двох бронзових левів, що оздоблюють під'їзд мерії, цілком поблажливі зауваження про брак зелені, непоказний вигляд будинків та безглузде планування міста. Ці зауваження Тарру пересипає діалогами, підслуханими в трамваях і на вулицях, причому автор уникає будь-яких коментарів, за винятком — але це вже пізніше — однієї розмови, де йшлося про такого собі Кана. Тарру чув, як гомоніли двоє трамвайних кондукторів.

— Ти ж знав Кана? — спитав перший.

— Якого Кана? Високого такого, чорновусого?

— Еге ж. Він ще працював стрілочником.

- Ще б пак.
- То він помер.
- Невже? А коли?
- Та після тієї напасти зі щурами.
- Отакої! І що ж йому сталося?

— Хтозна, гарячка. Та він і кволого здоров'я був. Вискочили чиряки під пахвою. Ну, й не витримував.

— Таж на вигляд був як усі.

— Ні, ні, він був слабогрудий, та ще грав у духовому оркестрі. А знаєш, як шкідливо сурмити на корнет-а-пістоні.

— Атож, — підсумував другий, — коли в людини кволеньке здоров'я, нема чого їй сурмити на корнеті.

Зваживши ці факти, Тарру замислюється над тим, з якої речі Кан, явно на шкоду собі, вступив до духового оркестру і які приховані причини спонукали його важити життям задля сумнівної втіхи брати участь у недільних процесіях.

Далі Тарру, здавалося, зворушила сцена, що відбувалася часто на балконі, навпроти мого вікна. Його номер виходить у провулок, де в затінку від мурів мирно дрімали коти. Але щодня по обіді, коли ціле місто мліло під сонцем, на балконі по той бік вулиці з'являвся маленький дідок. Випростаний і суворий у своєму вбранні військового крою, з сивим дбайливо зачесаним волоссям, він неголосно й лагідно кликав котів: «Киць, киць». Коти, ще не рущаючи з місця, зводили на нього бліді зі сну очі. Тоді дідок рвав аркуш паперу на клаптики й сипав їх униз, на вулицю і на котів, і ті, приваблені роєм білих метеликів, ступали на бруківку і нерішуче тяглися лапками до паперових обривків. Тут дідок смачно й влучно плював на котів. Якщо один бодай плювок досягав мети, він заходився реготом.

Нарешті нашого Тарру геть зачарував крамарський дух міста, де все — і саме поживлення, й навіть розваги — ніби підпорядковане потребам комерції. Таку своєрідність (саме таке слово вжито в його нотатках) Тарру розхвалював, і один з його захоплених записів навіть закінчується словами: «Он воно як!» Тільки в цих записах і прохоплюються особисті нотки. Важко всебічно оцінити вагу й важливість цих нотаток. Розповівши історію про те, як касир у готелі, знайшовши здохлого щура, допустився помилки в рахунку, Тарру додає письмом не таким чепурним, як завжди: «Питання: як досягти того, щоб не марнувати часу? Відповідь: відчутти час в усьому його плині. Засоби: проводити дні в приймальні зубного лікаря на твердому стільці; висиджувати по неділях на балконі; слухати доповіді не зрозумілою тобі мовою; обирати найдовші й найнезручніші залізничні маршрути і, звісно, їздити в вагоні стоячки; стовбичити в черзі до театральної каси і не брати квитка на виставу тощо». Але безпосередньо після таких стрибків думки і стилю в нотатках іде

докладний опис наших міських трамваїв, форми вагонів, зазначається, що їх пофарбовано в якийсь брунатний колір, що в них завжди брудно, і завершуються ці міркування словами: «Просто чудово!», що, власне, нічого не пояснює.

У кожному разі, в записниках Тарру є згадка про історію зі щурами, наводимо його слова:

«Дідок навпроти сьогодні спантеличений. Не стало котів. Вони справді кудись позникали, стурбовані видовищем здохлих пацюків, які сотнями валяються на вулицях. По-моєму, коти взагалі не їдять здохлих пацюків. Мої, пригадується, рішуче відмовилися від цього частування. Так чи інак, вони, мабуть, гасаять по підвалах, і дідкові від того сама прикрість. Він навіть не так старанно зачесаний, якось одразу підупав. Відчувається, що він ні в сих ні в тих. Постоявши з хвилину, він повернувся до своєї оселі. Однак на прощання все-таки плонув разок — у пустку.

В місті сьогодні зупинили трамвай, бо знайшли там здохлого щура, який не знати звідки взявся. Дві-три жінки одразу зійшли. Щура викинуто. Трамвай рушив далі. [...]

Відгоді в записниках Тарру з'являються трохи докладніші дані про цю тасмничу лихоманку, що вже посіяла серед людей тривогу. [...]

Документальну цінність має портрет лікаря Ріє, накреслений Тарру в кількох рядках. Як на самого оповідача, портрет цей досить точний.

«На вигляд років тридцяти п'яти. Зріст середній. Плечистий. Обличчя майже квадратне. Очі темні, погляд прямий, вилиці випнуті. Ніс великий, правильної форми. Волосся темне, стрижеється дуже коротко. Рот різко окреслений, губи повні, мало не завше стиснені. Скидається чимось на сицилійського селянина — такий самий засмаглий, з синясто-чорним заростом і до того ж ходить завжди в темному, а втім, йому це пасує.

Хода прудка. Переходить через вулицю, не сповільнюючи кроку, і майже щоразу не просто ступає на протилежний пішохід, а легко вискакує на узбіччя. Машину водить неухважно і дуже часто забуває відключити стрілку повороту, навіть повернувши в потрібному напрямку. Ходить завжди без капелюха. Вигляд людини, що добре знає свою справу».

Цифри, наведені Тарру, цілком відповідали істині. Вже хто-хто, а доктор Ріє це знав. [...]

Він обдзвонив ще кількох лікарів. З розпитів виявилось, що протягом кількох останніх днів було випадків з двадцять подібного захворювання. Майже всі — смертельні. Тоді Ріє знову зателефонував Рішарові, секретареві товариства лікарів в Орані, і зажадав, щоб нових хворих було ізольовано.

— Нічим не може зарадити, — мовив Рішар. — Необхідні заходи префектури. А звідки ви взяли, що хвороба інфекційна?

— Нізвідки. Просто симптоми тривожні.

Проте Рішар заявив, що в цьому питанні він, мовляв, «не досить компетентний». Усе, що він може зробити, це побалакати з префектом.

Поки точилися перемови, занегодилося. Наступного дня по воротаревій смерті небо затяглося хмарами. На місто линули короткі й рясні дощі. За тими бурхливими зливами наступала спека, як у передгроззя. Навіть море втратило свою темну блакить і під імлістим небом набирало полиску срібла чи заліза, аж очам було боляче дивитися. Літня спека здавалася легшою, ніж волога задуха тієї весни. У місті, що лежало в формі равлика на плато і ледь відкритому на море, панувало понуре заціпеніння. Люди, затиснуті між нескінченними рядами ветхих стін, у лабіринті вулиць із припорошеними вітринами, у брудно-жовтих трамваях почували себе бранцями цього неба. [...]

До вулиці Федерб він дістався раніше за поліцейського комісара. На сходах очікував Гран, і обидва вирішили посидіти поки в нього, а двері на майданчик залишити відчиненими. Службовець мерії жив у двокімнатній, досить убого обставленій квартирі. В очі впадала лише дерев'яна нефарбована полицка з двома чи трьома словниками, та грифельна таблиця на стіні, де можна було ще розібрати напівстерті слова «квітучі алеї». Як запевнив Гран, Коттар провів ніч спокійно. Але вранці прокинувся з головним болем, до всього байдужий. Сам Гран мав вигляд замучений і знервований, снував по кімнаті туди й сюди, підходив до столу, розгортаючи та згортаючи грубеньку течку, повну списаних аркушів.

Ходячи по кімнаті, він розповідав лікареві, що, власне, Коттара майже не знає, але гадає, що той при грошах. Взагалі Коттар якийсь дивак. Живуть вони поряд давно, але, зустрічаючись на сходах, тільки кивають один одному.

— Та й розмовляв я з ним усього двічі. Кілька днів тому я впустив на майданчику коробку з крейдою. Була там червона і синя крейда. Якраз вийшов Коттар і допоміг мені її зібрати. Він спитав, навіщо мені різноколірна крейда.

Гран йому й пояснив, що хоче пригадати трохи латину. Його знання зі шкільних часів вивітрились.

— До речі, мене запевняли, — додав він, звертаючись до лікаря, — що латина корисна для глибшого розуміння французьких слів.

На таблиці він пише кілька латинських слів. Синьою крейдою ту частину слова, що змінюється за відмінками та особами, а червоною ту частину, яка не змінюється.

— Не знаю, зрозумів мене Коттар чи ні, у кожному разі, він зацікавився і попросив у мене червоної крейди. Я, звичайно, здивувався, але врешті... Хто ж його знав, що крейда йому знадобиться на здійснення такого наміру.

Ріє спитав, про що була друга розмова. Але прийшов поліцейський комісар у супроводі секретаря і побажав спершу вислухати свідчення Грана. Лі-

кар завважив нишком, що Гран, говорячи про Коттара, називає його «сіромахою». Він ужив навіть слова «фатальний крок». Ішлося про причину самогубства, і Гран ретельно добирав слова. Нарешті обидва зійшлися на формулюванні: «Прикрощі інтимного характеру». Комісар поцікавився, чи з Коттарової поведінки можна було передбачити те, що він назвав «його відчайдушним кроком».

— Учора він постукався до мене, — промовив Гран, — і попрохав сірничка. Я дав йому пачку. Він перепросив, що потурбував мене, але якщо ми вже сусіди... Потім почав запевняти, що одразу ж поверне сірники. Я сказав, хай лишить собі.

Комісар спитав у службовця, чи не здалося йому дивним поведження Коттара.

— Одне мені здалося дивним, те, що він ніби хотів почати зі мною розмову. А мені саме треба було працювати.

Гран обернувся до Ріє і ніяково пояснив:

— Праця особиста.

Комісар захотів побачити хворого, але Ріє вважав, що годилося б спершу підготувати Коттара до цих відвідин. Коли він зайшов до його помешкання, Коттар у сірій фланелевій піжамі звівся з постелі і злякано позирнув на двері.

— Поліція, так?

— Так, — підтвердив Ріє, — але не хвилюйтеся. Всього дві-три формальності — і вам дадуть спокій.

Але Коттар заперечив, що все це ні до чого, а головне — він бачити не може поліцію. Ріє не стримав нетерпеливого жесту.

— Я теж з нею не цілуюся. Але цю справу треба залагодити якнайскоріше, тому відповідайте на питання швидко й точно.

Коттар замовк, і лікар рушив до дверей. Хворий гукнув його знову і, коли Ріє підійшов, схопив його за руку.

— Скажіть, докторе, правда, не можна забирати хворого чи того, хто хотів повіситися, га?

З хвилину Ріє дивився на Коттара, а потім запевнив його, що про таке навіть не йшлося, та й він сам прийшов сюди, аби захищати інтереси свого пацієнта. Хворий, очевидно, заспокоївся, і Ріє покликав комісара.

Коттарові зачитали свідчення Грана і спитали, чи може він уточнити мотиви свого вчинку. Не дивлячись на комісара, він підтвердив лише, що «прикрощі інтимного характеру — дуже добре сказано». Комісар не вгавав і спитав, чи не здумає Коттар знову зазіхнути на своє здоров'я. Коттар з піднесенням запевнив, що не здумає і прагне тільки одного, щоб йому дали спокій.

— Дозвольте зауважити, — мовив із серцем комісар, — що в даному випадку саме ви й не даєте спокою іншим.

Ріє непомітно махнув йому рукою, і комісар замовк.

— Ні, ви тільки подумайте, — зітхнув комісар, коли вони вийшли на сходовий майданчик, — у нас і так турбот по саму зав'язку, а надто зараз із цією лихоманкою...

Він спитав у лікаря, чи заноситься серйозно на щось, і Ріє відповів, що сам не знає.

— Тут головне — погода, все лихо в ній, — скінчив комісар. [...]

Преса, така балакуча під час пригоди з щурами, тепер німувала. Воно й зрозуміло — щури конали на вулиці, а люди в себе вдома. А газети цікавляться тільки вулицею. Одначе префектура і муніципалітет сушили собі голову. Поки кожен лікар стикався у своїй практиці з двома-трьома випадками незрозумілого захворювання, ніхто й пальцем не ворухнув. Проте комусь спало на думку зробити простий підрахунок, і підсумок вразив усіх. За кілька днів смертних випадків почастішало, і тим, хто стикався з цією особливою німечю, стало ясно, що йдеться про сущу пошесть. Саме на той час до Ріє завітав Кастель, його старший колега.

— Сподіваюся, Ріє, ви вже знаєте, що це таке? — спитав він.

— Хочу дочекатися наслідку аналізів.

— А я й так знаю. І аналізів мені не потрібно. Я багато років пропрацював у Китаї, та, крім того, років двадцять тому спостерігав кілька випадків у Парижі. Тільки тоді не зважилися назвати недугу своїм іменем. Громадська думка — це свята святих: жодної паніки... головне — без паніки. А потім один колега мені сказав: «Це річ незбагнена, всім відомо, що на Заході вона зовсім щезла». Знати всі знали, крім тих, хто від неї загинув. Та й ви, Ріє, знаєте це не гірше за мене.

Ріє замислився. З вікна кабінету було видно кам'янистий відріг скелі, що обіймав удаліні затоку. І хоча небо було голубе, крізь блакить пробивався якийсь тьмянний блиск, що меркнув у міру того, як вечоріло.

— Атож, Кастель, — мовив він, — а все-таки не віриться. Але здається, це таки чума. [...]

Лікар усе ще дивився у вікно. За ним — свіже весняне небо, а тут — слово, яке ще й досі лунало в кімнаті: «чума». Слово це вмещало в собі не тільки те, що захотіла вкласти в нього наука, а й нескінченну низку найхимерніших образів, які так не в'язалися з нашим жовто-сірим містом, у міру по-жвавленим о тій порі, радше приглушено гомінким, аніж галасливим, власне, щасливим, коли можна тільки бути щасливим і похмурим водночас. І той лагідний і байдужий до всього спокій майже за виграшки, одним розчерком перекреслював давно відомі картини лиха: зачумлені й покинуті птахами Афіни; китайські міста, напхані безголосими мрущими; марсельських галерників, що кидають в ями закривавлені тіла; будову великого провансальського мур, що мав зупинити шалений вихор чуми; Яффу з її огидними старцями; во-

логі й зогнили мати, що влипли в долівку в царгородському лазареті; хворих, волочених гаками; карнавал лікарів у машкарах під час Чорної чуми; парування живих на могилках у Мілані; візки з трупами в нажаханому Лондоні і всі дні, і всі ночі, що дзвенять невгавним людським гомоном. Ні, навіть усьому тому несила було порушити спокій сьогоднішнього дня. За вікном несподівано задзеленчав невидимий трамвай і зразу ж розвіяв жорстокість і біль. Хіба що море там, за шахівницею тьмяних будинків, свідчило, що в світі є щось тривожне, завжди непогамовне. І доктор Ріє, дивлячись на затоку, згадав про багаття, про них говорив Лукрецій: налякані пошестю афіняни розклали багаття на морському березі. Туди вночі зносили тіла, але берега вже не вистачало, і живі билися, пускаючи в хід смолоскипи, аби лиш відвоювати місце у вогні тому, хто був їм близький, ото ж воліли кинутися в криваву бійку, аніж покинути напризволяще свого небіжчика. Легко уявлялося багряне полум'я багаття над спокійною і темною водою, битви смолоскипами, потріскування іскор у мороці, густі клуби отруйного диму, що підносився до чуйного неба. Важко було не здригнутися. [...]

Ось про що міркував доктор Ріє, коли йому повідомили, що прийшов Жозеф Гран. Хоча Гран служив у мерії і займався там усякими справами, вряди-годи йому, вже як приватній особі, доручали складати статистичні таблиці. Так нині він провадив підрахунок смертних випадків. Послужливий за вдачею, він залюбки погодився сам занести лікареві копію своїх підрахунків.

Разом із Граном прийшов і його сусіда Коттар. Службовець іще з порога замахав аркушем паперу.

— Цифри ростуть, докторе, — заявив він, — одинадцять смертей за останні сорок вісім годин.

Ріє привітався з Коттаром, запитав його, як йому ведеться. Гран пояснив, що Коттар сам напросився прийти з ним, хотів подякувати лікареві й перепросити його за всі завдані клопоти. Але Ріє вже заволодів списком.

— Ого, — протягнув він, — можливо, настала пора назвати хворобу так, як вона насправді називається. Досі ми зволікали. Ходімо зі мною, панове, мені треба заглянути до лабораторії.

— Так, так, — мовив Гран, простуючи слідом за лікарем сходами, — треба називати речі своїми іменами. А як скажете називати цю хворобу?

— Поки що я не можу її вам назвати, а втім, це вам нічого й не дасть.

— От бачите, — посміхнувся Гран. — Не так-то воно й легко.

Вони подалися на Збройну площу. Коттар уперто мовчав. На вулицях почали з'являтися люди. Швидкоплинні сутінки — інших у нашому краю не буває — уже відступали перед нічною пільмою, а на ще ясному обрії зайнялися перші зірки. За кілька секунд ліхтарі спалахнули, і зразу все небо затягло чорним запиналом, і гамір голосів погучнішав.

— Даруйте, але я поїду трамваєм, — сказав Гран, коли вони дісталися до рогу Збройної площі. — Вечори для мене священні. Як кажуть у мене на батьківщині: «Ніколи не відкладай на завтра...»

Уже не вперше Ріє відзначив подумки цю манію Грана, який родом з Монтелімара, — тулити, де треба й де не треба, місцеві вислови та ще неодмінно додавати розповсюджені тривіальні словосполучення, як от «чарівна погода» або «казкове освітлення».

— Правильно, — підхопив Коттар. — Після вечері його ні за що не витягнеш з дому.

Ріє запитав у Грана, чи він вечорами працює для мерії. Гран відповів — ні, працює для себе.

— О, — вигукнув Ріє, аби не мовчати, — ну і як, посувається діло?

— Я працюю вже багато років, отже, якось посувається... Хоча, з другого боку, великих успіхів не видно.

— А що, власне, ви робите? — спитав лікар, уповільнивши ходу.

Гран буркнув щось нерозбірливе, насаджуючи на свої відстовбурчені вуха круглого капелюха. Ріє подумав, що йдеться про якийсь особисте самовдосконалення. Але Гран уже розпрощався і подріботів під фікусами Марнського бульвару. Біля дверей лабораторії Коттар сказав лікареві, що дуже хотів би з ним побачитися ще раз і попросити поради. Ріє, нервово бгаючи у кишеньні таблицю, запросив Коттара прийти до нього на прийом, але одразу ж захопився і сказав, що позавтра буде в їхньому кварталі і надвечір сам завітає до нього. [...]

На перший погляд Жозеф Гран був найтипівіший дрібний службовець. Довгий, сухорлявий, у заширокому одязі, — певне, свідомо купує на розмір більший, маючи надію, що довше носитиметься. В роті ще збереглося кілька нижніх зубів, зате верхні геть повипадали. Коли він усміхався, верхня губа закопилювалася до носа і рот з'яв чорною діркою. Якщо додати до цього портрета ходу семінариста, неперевершене вміння ковзати попід стінами й непомітно прослизати у двері та ще застарілий дух підвалу й тютюнового диму — всі навички особистості незначної, то, самі погодьтесь, важко уявити собі такого чоловіка інакше як за письмовим столом, де він пильно звіряє тариф на міські лазнево-душові заклади або готує для доповіді молодому діловодові матеріали, що стосуються нової такси на вивіз сміття та покидьків. Навіть найнеупередженіший спостерігач вирішив би, що й народився він на світ лише для того, щоб виконувати скромну, але дуже корисну роботу на посаді позаштатного службовця мерії за шістдесят два франки тридцять су на день. [...]

Сказати б, Гранове життя в певному розумінні було взірцеве. Він належав до людей, однаково рідкісних у нашому місті, як і деінде, які мають відвагу віддаватися своїм добрим почуттям. Те мале, що він сказав про себе лі-

кареві, і справді свідчило про наявність доброти і щирої прихильності, про що в наші дні не кожен наважиться сказати вголос. Не соромився сказати, що любить своїх небожів і сестру, єдину родичку, ще живу, і кожні два роки їздить до Франції побачитися з нею. Він не приховував, що й досі на згадку про батьків, померлих тоді, як він був іще малим, його бере живий жаль. Признавався, що над усе любить один дзвін у їхньому кварталі — щодня рівно о п'ятій годині він бамкає якось особливо приємно. Але щоб висловити навіть такі прості почуття, він з превеликою мукою добирав потрібні слова. [...]

Наступного дня завдяки наполегливості, яка багатьом видалася недоречною, Ріє домогся від префектури згоди на скликання санітарної комісії. [...]

Назавтра по нараді хвороба зробила ще один невеличкий стрибок. Вісті про неї просочилися навіть у газети, правда, поки що у вигляді цілком невинних натяків. А ще через день Ріє прочитав одну з маленьких сірених об'яв, які префектура мерщій розклеїла по найскромніших закутках міста. Чи влада усвідомлює собі загрозливу ситуацію, зрозуміти з цих оголошень було важко. Пропоновані заходи були далеко не драконівські, і створювалося враження, ніби влада ладна пожертвувати багато чим, аби не збурювати громадської думки. У вступній частині розпорядження зазначалося, що в оранській комуні зареєстровано кілька випадків злоякісної лихоманки, але поки що рано говорити про її заразність. Симптоми захворювання не досить характерні, щоб викликати серйозну тривогу, і нема ніякого сумніву, що населення зуміє зберегти спокій. І все ж з обачності, зрозумілої для всіх, префект вирішив удатися до деяких запобіжних заходів. Ці заходи за умови, що їх правильно зрозуміють і беззастережно всі виконуватимуть, допоможуть у зародку задушити загрозу пошесті. Отож префект ні на хвилину не сумнівається, що серед довіреного йому населення він знайде найвідданіших помічників, які залюбки підтримають його особисті зусилля. [...]

Доктор Ріє рвучко одвернувся од оповістки і подався додому; там його вже очікував Жозеф Гран і, побачивши лікаря, змахнув руками.

— Знаю, знаю, — мовив Ріє, — цифри зростають. Напередодні в місті померло близько десяти хворих. Лікар сказав Гранові, що, можливо, ввечері вони побачаться, бо він збирається провідати Коттара.

— Добра думка, — схвалив Гран. — Ваші візити його підбадьорюють, він у дечому змінився.

— В чому саме?

— Чемний став.

— А раніше не був? [...]

— Боюся, що не зумію висловитися точно, але у мене, бачте, створилося враження, ніби він хоче примиритися, чи що, з людьми, завоювати їхню симпатію. Почав зі мною забалакувати, якось навіть запропонував піти разом по-

гуляти, і я не зумів відмовитися. Зрештою Коттар мене цікавить, адже, по суті, я врятував йому життя.

Після невдалої спроби вкоротити собі віку Коттара ніхто ще не відвідував. Він намагався здобути прихильність переважно у сусідів і крамарів. Зроду ще так лагідно не звертався до бакалійників, зроду з такою зацікавленістю не вислуховував розповідей тютюнниці.

— Та тютюнниця суцзя змія, — додав Гран. — Я сказав про це Коттарові, а він відповів, що я помиляюся і в ній чимало доброго, треба тільки вміти придивитися.

А ще Коттар кілька разів водив Грана у найшикарніші ресторани та кав'ярні. Мабуть, він став у тих закладах завсідником. «Там добре обслуговують, — казав він, — та й товариство пристойне». Гран помітив, як запобігають перед Коттаром кельнери, і зрозумів причину — комісіонер роздавав неймовірно щедрі чайові. Либонь, Коттар був дуже чутливий до виявів вдячності з боку кельнерів, що вхопили від його щедрот. Одного разу, коли сам метрдотель провів їх до вестибуля і навіть подав йому пальто, Коттар сказав Гранові:

— Славний хлопець і може при нагоді засвідчити.

— Як засвідчити, що?..

Коттар зам'явся.

— Ну... ну що я, скажімо, непогана людина.

А втім, зрідка він ще спалахував, як і раніше. Недавно, коли бакалійник був з ним не такий люб'язний, як завжди, він вернувся додому, нетямлячись від люті.

— От погань! З іншими злигався, — приказував він.

— З ким це — з іншими?

— Та з усіма.

Гран сам став свідком безглуздої сцени, що розігралася в тютюновій крамничці. Коттар з тютюнницею вели жваву розмову, але раптом вона чомусь заговорила про арешт, що стався зовсім недавно і прогрімив на весь Алжир. Ішлося про молодого службовця торгової контори, який убив на пляжі араба.

— Запроторити б усю цю сволоту за ґрати, — промовила тютюнниця, — тоді б чесні люди зітхнули з полегкістю...

Але не встигла вона доказати, як Коттар ніби навіжений кинувся геть з крамнички і навіть не вибачився. Гран і тютюнниця отетеріли з подиву.

Згодом Гран звернув увагу Ріє й на інші зміни, що сталися з Коттаром. Той звичайно дотримувався вельми ліберальних переконань. Наприклад, його улюблена приказка була: «Більший завжди меншого з'їдає». Але віднедавна він купує лише найдобромиснішу оранську газету, і мимоволі створюється враження, ніби він навмисне сідає її читати в людних місцях. Або от кілька

днів тому, вже після одужання, він, узнавши, що Гран іде на пошту, попросив його переказати сто франків сестрі — щомісяця він переказував їй цю суму. Та коли Гран уже збирався йти, Коттар його окликнув.

— Пошліть краще двісті франків, — сказав він, — ото здивується й зрадіє. Вона, мабуть, гадає, що я про неї й думати забув. Але насправді я дуже її люблю.

Нарешті в них із Граном відбулася цікава розмова. Коттар, якого вже давно зацікавили вечірні заняття Грана, напосів на нього з розпитами, і тому довелося дати відповідь.

— Отже, ви пишете книгу? — мовив Коттар.

— Воно то так, але все куди складніше!

— Ох, — вигукнув Коттар, — як мені хотілося б теж узятися до писання!

Гран не міг приховати свого подиву, і Коттар знічено промимрив, що, мовляв, з художника нічого не візьмеш.

— А це ж чому? — спитав Гран.

— Просто тому, що художникові дано більше прав, ніж усім іншим. Кожному це відомо. Йому все з рук сходить.

— Ну що ж, — сказав Ріє Гранові того самого ранку, коли він уперше прочитав оголошення префектури — ця історія з щурами збила його з пантелику, втім, як і багатьох інших. А може, він просто боїться зарази.

— Не думаю, — озвався Гран, — і якщо, докторе, ви хочете знати мою думку...

Під вікнами з гуркотом проїхала машина служби дератизації. Ріє на мить замовк, бо нічого не було чути; потім спитав неухважно, що ж він думав про Коттара. Гран значуще подивився на лікаря.

— У цього чоловіка, — промовив він, — нечисте сумління.

Лікар стенив плечима. Правду сказав тоді поліцейський комісар — клопату й так досить.

...Коттар вийшов з машини і, стоячи на краю тротуару, потиснув лікареві руку. Він заговорив хрипким, здавленим голосом. Говорячи, він раз у раз озирався.

— От люди базікають про пошесть. Це правда, докторе?

— Люди завжди базікають, воно й зрозуміло, — озвався лікар.

— Ви маєте рацію. Щонайбільше помре десяток-другий, подумаєш, дивина! Ні, нам не того треба.

Двигун приглушено заревів. Ріє тримав долоню на важелі перемикання швидкості. А сам знову глянув на хлопця, який усе ще розглядав його статеchno й пильно. І раптом, зовсім несподівано, хлопчик усміхнувся йому на весь рот.

— А чого, по-вашому, нам треба? — спитав лікар, усміхаючись у відповідь.

Коттар нараз ухопився за дверцята машини і, перш ніж піти, вигукнув лютим і водночас плаксивим голосом:

— Землетрусу — он чого! Доброго землетрусу!

Одначе назавтра ніякого землетрусу не сталося, і Ріє провів увесь день у нескінченних роз'їздах по місту, в перемовах з ріднею хворих і в суперечках з самими хворими. [...]

Старий ядушник¹ чекав на нього, сидячи в ліжку. Дихав він нібито легше і, як завжди, перебирав горох, перекладаючи з горнятка в горнятко. Лікаря зустрів навіть весело:

— А що, докторе, холера почалася?

— Звідки ви взяли?

— В газеті прочитав, та й по радіо теж оголошували.

— Ні, це не холера.

— Знову роздмухали наші розумаки, — збуджено промовив дід.

— А ви не вірте, — порадив лікар. [...]

Однак вечірні офіційні повідомлення були все ще сповнені оптимізму. Назавтра агентство Інфдок оголосило, що розпорядження префектури зустрінуто населенням вельми доброзичливо і що вже повідомлено про тридцять випадків захворювання. Кагель зателефонував до Ріє:

— Скільки ліжок у корпусах?

— Вісімдесят.

— А в місті, слід гадати, хворих душ тридцять, а може, більше?

— Багато хто боїться, а про інших, їх куди більше, просто ще не встигли повідомити.

— А похорони не контролюються?

— Ні. Я дзвонив до Рішара, сказав, що треба вжити найсуворіших заходів, а не відбуватися порожніми фразами, і що необхідно поставити справжню перепону епідемії, а ні — то вже краще не робити нічого.

— Ну й що?

— Він не має відповідних повноважень. А на мою думку, хвороба прогресуватиме.

І справді, вже за три дні обидва корпуси були напхані хворими. За даними Рішара, збиралися закрити школу і влаштувати в ній ще один лазарет. [...]

Ріє надумав зателефонувати до префекта.

— Ужитих заходів недостатньо.

— Мені дали цифри, — мовив префект, — вони й справді тривожні.

— Вони більш ніж тривожні, вони не лишають сумніву.

¹ Ядуха — астма, ядушник — астматик.

— Проситиму наказу генерал-губернатора. [...]

Тим часом з усіх приміських околиць на базари прийшла весна. Тисячі троянд в'янули в кошиках, розставлених вздовж пішоходів, і над усім містом витав льодяниковий дух квітів. Поглянути — нічого ніби не змінилося. І далі в години пік трамваї були напхом напхані, а вдень ходили порожні й брудні. Тарру і далі спостерігав за дідком, а дідок і далі плював на котів. Як і завжди, Гран вечорами поспішав додому до своєї таємничої праці. Коттар вештався по місту, а пан Отон, слідчий, муштрував свій домашній звіринець. Старий ядушник, як звичайно, пересипав свій горошок, і зрідка на вулицях зустрічали журналіста Рамбера, який спокійно і зацікавлено роззирався навсєбіч. Вечорами та сама юрба висипала на тротуари, і перед кінотеатрами шикувалися черги. А втім, епідемія, здавалось, відступила, за останні дні нараховувалося лише з десяток смертних випадків. Потім раптом крива смертності різко пішла вгору. Того дня, коли знову зареєстровано тридцять смертей, Бернар Ріє перечитував офіційну депешу. Подаючи її, префект сказав: «Перепудилися». В депеші стояло: «Офіційно оголосить про чумну епідемію. Місто вважати закритим».

Частина друга

Відтоді чума, можна сміливо сказати, стала у нас загальною справою. Досі кожен з наших співгромадян, хоч який подив і неспокій викликали ці незвичайні події, займався й далі своєю працею, залишаючись на своєму попередньому місці. І звичайно, так воно й повинно йти далі. А все ж, коли брами міста позачинялися, зненацька і всі разом збагнули, та й сам оповідач серед них, що опинилися в одному й тому самому мішку і що доведеться якось давати собі раду. Уявіть, приміром, що навіть таке глибоке особисте почуття, як розлука з близькою людиною, раптом з перших тижнів стало загальним, усенародним почуттям і поряд із почуттям страху зробилося найбільшою мукою цього довготривалого вигнання.

І справді, либонь, найпомітнішим наслідком оголошення нашого міста закритим було це раптове роз'єднання людей, зовсім до розлуки не готових. Матері й діти, подружжя й коханці, які зовсім недавно гадали, що розлучаються з рідними ненадовго, обмінювалися на пероні нашого вокзалу прощальними поцілунками, напутніми порадами, впевнені, що побачаться через кілька днів або через кілька тижнів, по-дурному легковірні, мало зважаючи за щоденними справами на той від'їзд, — зненацька всі вони побачили, що розлучені безповоротно і вже не можуть ні зустрітися, ні спілкуватися. Бо місто було фактично закрите за кілька годин перед тим, як опублікували наказ префекта і, звісно, годі було врахувати кожний особистий випадок. Можна навіть сказати, що першим наслідком раптової навали епідемії стало те, що наші співгромадяни мусили діяти так, наче вони позбавлені всіх особистих почуттів. У перші ж години, коли заборона набрала чинності, префектуру бу-

квально облягла ціла юрба прохачів, і хто телефоном, хто через службовців висував однаково поважні причини, але водночас однаково неможливі до розгляду. Щиро сказати, тільки через багато днів ми усвідомили те, що в нашій ситуації відпадають усі компроміси і що такі слова, як «домовитися», «послуга», «як виняток» уже втратили всякий глузд.

Позбавлено нас навіть такої невинної втіхи, як листування. Одне, що місто вже не було зв'язане з рештою краю звичайними засобами сполучення, а друге, що новою ухвалою категорично заборонено будь-яке листування, оскільки листи могли стати носіями інфекції. [...]

Зрештою через кілька днів, як уже стало ясно, що нікому не поталанить вибратися з нашого міста, хтось запропонував звернутися до властей з запитом, чи можуть вернутися назад ті, хто виїхав з Орана перед епідемією. Після кількох днів роздуму префектура відповіла ствердно. Але вона уточнила, що ті, хто вернувся назад, ні в якому разі не зможуть знову покинути місто, і якщо їм вільно вернутися до нас, то виїхати їм не вільно. І навіть тоді дехто з наших співгромадян, а втім, таких було мало, поставився до ситуації надто легковажно — охота побачитися з кривими взяла гору над обачливістю — і запросив їх скористатися з нагоди. Але дуже скоро в'язні чуми зрозуміли, на яку небезпеку наражають своїх близьких, і скорилися необхідності страждати в розлуці. У найбільший розпал цієї жажливої моровиці ми стали свідками лише одного випадку, коли людські почуття виявилися дужчі, аніж страх перед стражденною смертю. І, всупереч чеканню, це були аж ніяк не закохані, ті, що, забувши про найстрашніші муки, рвуться одне до одного, одержимі коханням. Це було подружжя Кастелів, що жили разом уже довгі роки. За кілька днів перед пошестю пані Кастель поїхала до сусіднього міста. Шлюб Кастелів ніколи не був для людей взірцем подружнього щастя та злагоди, і оповідач має певне право сказати, що кожне з них доти не мало певності в тому, що його подружнє життя — щасливе. Але ця раптово накинута довга розлука з усією очевидністю показала, що вони жити не можуть одне без одного, і проти цієї несподівано відкритої істини нічого не важила й чума. [...]

І нарешті, якщо зупинитися саме на коханцях, найцікавішій породі вигнанців, про яких оповідач може, мабуть, говорити з найбільшою підставою, їх брали ще й інші жалі, і основним їхнім складником серед інших були гризоти. В нинішній нашій ситуації вони мали цілковиту змогу виміряти свої почуття поглядом, однаково об'єктивним і гарячковим. І найчастіше в цих випадках їхні власні слабкості виступали тоді перед ними в усій своїй оголеності. І передусім тому, що вони ставили собі на карб незмогу детально уявити справи і дні своїх коханих. Вони побивалися від того, що не знають, чим заповнений їхній час, вони картали себе за легковажність, за те, що колись не спромоглися довідатись про це, і вдавали, ніби не розуміють, що для закоханого добре знати, що робить кохана людина — це джерело неабиякої радості.

Отож їм уже легше було вернутися до витоків свого кохання і крок по кроку обстежити всю його недосконалість. У звичайний час ми всі, свідомо чи не-свідомо, розуміємо, що існує кохання, для якого немає меж, і все ж таки погоджуємося, і навіть спокійненько, що наша любов, власне, така собі, другосортна. Але пам'ять людська вимогливіша. І силою залізної логіки лихо, що впало на нас зокола і обрушилося на все місто, принесло нам не тільки неза-служене страждання, на що ще можна було обуритися. Воно змушувало нас також мучити самих себе і, отже, не ремствуючи, примиритися з болем. То був один із способів, яким епідемія відвертала увагу від себе й плутала карти. [...]

В тій безмірній самотності ніхто з нас не міг розраховувати на допомогу сусіди, йому доводилось лишатися наодинці з усіма своїми клопотами. Якщо випадково хтось із нас пробував звіритися іншому або хоча б просто розповісти про свої почуття, то відповідь, будь-яка відповідь, звичайно сприймалася як образа. І тільки тоді він помічав, що вони з його співрозмовником говорять зовсім про різне. Адже він волав з самісіньких глибин своїх нескінченних дум усе про одне й те саме, волав із глибин своїх мук, і образ, який він хотів відкрити іншому, вже давно млів на вогні чекання й жаги. А той, другий, на-впаки, подумки малював собі звичайнісінькі емоції, тривіальний біль, стан-дартну меланхолію. І хоч би яка була відповідь — ворожа чи цілком добро-зичлива, вона звичайно була недоречною, а тому задушевна розмова не варта й клопоту. Ті ж, для кого мовчати ставало нестерпно, хоч-не-хоч удава-лися до заяложеного жаргону й уживали утертих слів, слів простої інформації з рубрики пригод, словом, на зразок газетного репортажу, бо ж ніхто довкола не володів мовою, що йшла від щирого серця. Тому найдостеменніші страж-дання поступово стало звично висловлювати системою заяложених фраз. Лише такою ціною в'язні чуми могли розраховувати на співчутливе зітхання воротаря чи сподіватися завоювати інтерес слухачів. [...]

Поки наші співгромадяни намагалися зжитися зі своїм нежданним-негаданим вигнанням, чума виставила біля брам міста кордони і завертала з курсу кораблі, що пливли до Орана. Відтоді як Оран оголошено закритим мі-стом, жодна машина не в'їхала до нас. І тепер нам почало здаватися, ніби ав-томобілі безглуздо кружляють тими самими вулицями. Та й гавань, особливо як дивитись на неї згори, з бульварів, мала теж якийсь чудний вигляд. Зви-чайна метушня, завдяки якій її вважали за першу гавань на узбережжі, рап-том відразу вщухла. Біля причалу стало лише кілька кораблів, затриманих у зв'язку з карантинном, а непотрібні тепер крани, перекинуті набік вагонетки, якісь напрочуд самотні купи бочок і мішків — усе це промовисто свідчило, що комерція теж сконала від чуми. [...]

Оран прибрав химерного вигляду. Перехожих куди побільшало, і навіть у робочу годину багато людей, змушених після закриття крамниць чи деяких

контор гуляти, заповнювали вулиці та кав'ярні. Поки що їх не вважали за безробітних, вони, так би мовити, були у відпустці. Отож о третій годині дня, під погожим небом, Оран справляв оманливе враження святкового міста, де навмисне позачинювано всі крамниці й перекрито автомобільний рух, аби не заважати колонам демонстрантів, а жителі повисипали на вулиці повеселитися.

Кінотеатри, звісно, користалися цими повсюдними канікулами і заробляли добрі гроші. Але розповсюдження фільмів у нашому департаменті було припинено. Через два тижні кінотеатрам уже довелося обмінюватися своїми програмами, а згодом на екранах ішли незмінно ті самі фільми. Одначе прибутки не падали.

Так само і кав'ярні завдяки тому, що наше місто торгувало вином і мало значні запаси алкоголю, могли без упину обслуговувати клієнтів. Сказати по щирості, пили добряче. Одна кав'ярня повідомляла публіці, що «чим більше п'єш, тим швидше мікроба вб'єш», і віра в те, ніби алкоголь запобігає інфекційним захворюванням — думка, до речі, цілком природна, — остаточно зміцніла в наших головах. Після другої години ночі п'янички, що їх чимало по-вигонювано з кав'ярень, до світанку вешталися вулицями й робили відрадіні прогнози.

Але всі ці зміни в якомусь розумінні були такі незвичайні й сталися так блискавично, що нелегко було вважати їх нормальними й тривалими. Отож ми й надалі ставили понад усе свої особисті почуття.

Через два дні по тому, як місто було оголошене закритим, Ріє, виходячи з лазарету, наштовхнувся на Коттара, який весело глянув на нього. Ріє поздоровив його з цілковитим одужанням, якщо, звичайно, судити з вигляду.

— Атож, я себе чудово почуваю, — підтвердив Коттар. — А скажіть-но, докторе, адже ця клята чума розперезалася не на жарт, га?

Лікар визнав це. А Коттар не без утіхи зауважив:

— І підстав нібито нема, щоб пошесть припинилася. Все піде шкереберть. [...]

— Чудово! — закінчив Коттар лагідним тоном, що не пасував до його дальших слів. — Скоро ми всі з глузду з'їдемо, повірте!

Того самого дня, надвечір, Жозеф Гран нарешті зважився і підніс Ріє свою сповідь. Почалося з того, що він помітив на письмовому столі лікаря фотографію пані Ріє й запитально глянув на свого співрозмовника. Ріє відповів, що його дружина не в місті, вона лікується.

— В певному розумінні, їй пощастило, — мовив Гран. Лікар відповів, що, безперечно, їй пощастило, треба лише сподіватися, що його дружина остаточно одужає.

— А-а, — протягнув Гран, — розумію, розумію.

І вперше від дня їхнього знайомства Гран розійшовся на цілу промову. Правда, він ще підшукував потрібні слова, але майже одразу їх знаходив, немов уже давно все обміркував.

Одружився він зовсім молодим з юним небагатим дівчам, їхньою сусідкою. Заради цього довелося кинути науку й піти на службу. Ні він, ані Жанна ніколи не виїздили зі свого кварталу. Він унадився ходити до Жанни, і її батьки підсміювалися з плохенького й незграбного залицяльника. Жаннин батько був залізничник. У вільний час він звичайно сидів у кутку біля вікна, поклавши на коліна свої величезні ручиська, й замислено дивився, як снують вулицею люди. Мати з ранку до ночі поралася по господарству, Жанна їй допомагала. Була вона така маленька й тендітна, що кожного разу, як переходила вулицю, у Грана завмирало серце. Всі машини без винятку здавалися йому тоді небезпечними чудовиськами. Яюсь перед Різдвом Жанна захоплено зупинилася перед святково вбраною вітриною і, звівши на свого кавалера очі, прошепотіла: «Як гарно!» Він стиснув їй руку. Так прийшла думка про шлюб.

Кінець історії, за Грановими словами, був вельми простий. Такий самий, як у всіх: одружуються, ще трохи любляться, працюють. Жанні також довелося піти на роботу, бо його начальник не дотримав своєї обіцянки. Тут, аби зрозуміти наступну розповідь Грана, лікар мусив прикликати на допомогу уяву. Гран від незмірної втоми яюсь підупав, усе рідше й рідше говорив з дружиною і не зумів підтримати в ній певність, що він її кохає. Запрацьований чоловік, злидні, жодного просвітку в майбутньому, німота ввечері за столом — у такому світі нема місця для жаги. Либонь, Жанна страждала. Проте чоловіка вона не кидала. Так буває часто — людина мучиться, мучиться і сама того не відає. Літа збігали. Потім Жанна пішла від нього, пішла, звичайно, не самохіть. «Я дуже тебе кохала, але я надто втомилася... Я не знайшла своєї долі, але щоб почати наново жити, щасливої долі й не треба». Приблизно так вона йому написала.

Жозеф Гран також немало страждав. І він міг би почати нове життя, як слушно зауважив Ріє. Тільки він уже не вірить у такі речі.

Просто він увесь час думає про неї. Йому кортіло написати до Жанни листа, щоб яюсь виправдатися в її очах.

— Тільки важко дуже, — додав він. — Я вже віддавна про це думаю. Поки ми любилися, ми обходилися без слів, і так усе розуміли. Але ж любов минає. Я повинен був би знайти тоді потрібні слова, щоб її утримати, а я не знайшов. [...]

Видно було, що думками Гран за тридев'ять земель від чуми.

Увечері Ріє послав дружині телеграму і повідомив, що місто оголошене закритим, що він здоровий, що хай вона й надалі дбає про себе і що він увесь час про неї думає.

Через три тижні після закриття міста Ріє, виходячи з лазарету, наткнувся на молодика, котрий чекав на нього.

— Сподіваюсь, ви мене впізнаєте, — мовив молодик.

Ріє здавалося, ніби він десь його бачив, але не міг пригадати, де.

— Я приходив до вас ще перед усіма цими подіями, — сказав незнайомець, — просив вас дати мені відомості щодо умов побуту арабів. Звати мене Раймон Рамбер.

— А, так, — згадав Ріє. — Ну що ж, тепер у вас багатий матеріал для репортажу.

Рамбер, здавалося, нервувався. Він сказав, що йдеться не про репортаж і що прийшов він до лікаря просити сприяння.

— Я повинен перепросити вас, — додав він, — але я нікого в місті не знаю, а кореспондент нашої газети, на лихо, дурний як пень.

Ріє запропонував Рамберові пройти з ним до центру, лікареві треба було зазирнути в справи у диспансер. Вони рушили вузькими вуличками негритянського кварталу. Вечоріло, але місто, колись таке гамірливе о тій порі, здавалося тепер напрочуд безлюдним. Рамбер усе говорив, і говорив дуже збуджено. В Парижі в нього залишилася дружина. Сказати по щирості, не зовсім дружина, але то байдуже. Коли місто оголосили закритим, він їй телеграфував. Спочатку він гадав, що все минеться швидко, й намагався лише налагодити регулярне листування з нею. Його колеги, оранські журналісти, просто так і сказали, що нічого зробити не можуть; прогнали його й на пошті, а секретарка у префектурі нахабно зареготала йому в обличчя. Зрештою, вистоявши дві години в черзі, він надіслав телеграму такого змісту: «Все гаразд. До зустрічі».

Але вранці, встаючи з постелі, він раптом подумав, що таки ніхто не знає, скільки все це триватиме. Тому він вирішив поїхати. А оскільки мав рекомендаційного листа, то зумів добутися до начальника канцелярії префектури (в газетній братії все-таки є якісь пільги). Рамбер особисто з'явився до нього і сказав, що з Ораном його нічого не пов'язує, що стовбичити тут йому нема чого, що він опинився в місті випадково і буде справедливо, якщо йому дозволять виїхати, хай навіть доведеться відбутися належний карантин. Начальник канцелярії відповів, що дуже добре його розуміє, але ні для кого зробити винятку не може, що він подумає, але, взагалі, становище досить серйозне, і що він сам нічого не вирішує.

— Я ж нетутешній, — мовив Рамбер.

— Авжеж, але все-таки маймо надію, що пошесть триватиме недовго.

Щоб якось утішити Рамбера, лікар зауважив, що в Орані тепер гори матеріалу для найцікавішого репортажу і що, як мудро розважити, то нема жодної, навіть найскорботнішої події, яка б не мала і свого доброго боку. Рамбер низзав плечима. Вони вже підходили до центру міста.

— Але зрозумійте мене, докторе, це ж глупство. Я народився на світ не для того, щоб писати репортажі. Може, я народився на світ, щоб кохати жінку. Хіба не так воно ведеться?

Ріє відповів, що ця думка, либонь, цілком слухна. На центральних бульварах не було завсідної юрби. їм трапилося лишень кілька перехожих, що поспішали додому на околицю. Жодного усміхненого обличчя. Ріє подумав, що, певне, то наслідок зведення, переданого саме сьогодні агентством Інфдок. За добу у наших співгромадян знов оживе надія. Та сьогоднішні цифри, оголошені вдень, ще надто свіжі на пам'яті.

— Річ у тім, — навпростець мовив Рамбер, — що ми з нею зійшлися недавно і, знаєте, живемо в злагоді.

Ріє промовчав.

— Бачу, я вам набридаю, — вів далі Рамбер. — Я хотів тільки ось про що вас спитати: чи не могли б ви видати мені довідку, де б офіційно підтверджувалося, що в мене нема цієї клятої чуми? Гадаю, такий папірець став би мені в пригоді.

Ріє мовчки кивнув і якраз устиг підхопити хлопця, який з розгону ткнувся головою йому в коліна, й обережно поставив його на землю. Вони знову рушили й опинилися на Збройній площі. Похмурі, ніби застигли, фікуси й пальми оточували сірим курним кільцем статую Республіки, теж запилюжену й брудну. Вони зупинилися біля цоколя. Ріє потунав ногами, спершу правою, потім лівою, струшуючи з черевиків білястий порох. Нишком він зирнув на Рамбера.

Той стояв, збивши на потилицю фетрового капелюха, неголений, ображено закопилівши губи, навіть гудзика — того, що під краваткою, не спромігся застібнути, а в очах горіло завзяття.

— Повірте, я вас добре розумію, — нарешті озвався Ріє, — але в ваших міркуваннях ви виходите з неправильних засновків. Я не можу видати вам довідки, бо й справді не знаю, хворі ви на цю недугу чи ні, і, навіть якщо ви здорові, я не можу ручатися, що саме в цю мить, коли ви вийдете з мого кабінету і зайдете до префектури, ви не підхопите інфекції. А втім, навіть якби...

— Що — навіть якби? — перепитав Рамбер.

— Навіть якби я дав таку довідку, вона однаково вам не придалася б.

— Чому це?

— Тому, що в нашому місті є тисячі людей, які перебувають у такому самому становищі, як і ви, і, одначе, ми не маємо права їх звідси випускати.

— Але ж вони на чуму не хворі?

— То й що? Згоден, становище безглузде, але ми всі вскочили в халепу. І доведеться з цим рахуватися.

— Але ж я не місцевий!

— Від певної миті, на жаль, ви теж станете місцевим.

Журналіст розпалився:

— Адже це питання людяності, присягаюся вам! Може, ви собі не уявляєте, що означає така розлука для двох людей, які живуть у злагоді між собою?

Ріє відповів не одразу. Потім сказав, що, мабуть, все-таки уявляє. Навіть більше, всіма силами душі прагне, щоб Рамбер возз'єднався зі своєю дружиною, щоб узагалі всі, хто любиться, швидше були вкупі, але існують, на жаль, цілком очевидні розпорядження й закони, а головне, існує чума, і його обов'язок — робити своє діло.

— Ні, — з гіркою заперечив Рамбер, — вам цього не збагнути. Вашими устами говорить розум, ви живете в світі абстракцій.

Лікар звів очі на статую Республіки й відповів, що навряд чи його устами говорить розум, цього він не певен, радше вже гола очевидність, а це не завжди одне й те саме. Журналіст поправив краватку.

— Іншими словами, доведеться викручуватися якось інакше, так я вас зрозумів? Все одно, — з викликом кинув він, — я з міста поїду.

Лікар сказав, що він знов-таки розуміє Рамбера, але такі речі його не обходять.

— Ні, обходять, — раптово спалахнув Рамбер, — я тому й звернувся до вас, що, за чутками, саме ви вимагали вжити драконівських заходів. Ну я й подумав, що бодай як виняток, бодай один тільки раз ви могли б знехтувати підказану вами ж ухвалу. Але, видно, вам до всього байдуже. Ви ні про кого не подумали. Відмахнулись од тих, кого розлучено.

Ріє погодився, в певному розумінні Рамбер має рацію, він справді відмахнувся.

— Знаю, знаю, — вигукнув Рамбер, — зараз ви забалакаєте про громадські інтереси. Але ж для громадського добра саме й потрібне щастя кожної окремої людини.

— Бачте, — мовив лікар не так неухважно, як раніше, — щастя щастям, але існує і дещо інше. Ніколи не слід судити з порога. І даремно ви гніваєтесь. Якщо вам пощастить виплутатися з цієї халепи, я буду вельми радий. Просто з обов'язку мені не вільно робити деякі речі.

Журналіст нетерпеливо труснув головою:

— Ви маєте рацію, даремно я гніваюся. Та ще й забрав у вас чимало часу.

Ріє попросив Рамбера тримати його в курсі своїх справ і не держати на нього камінь за пазухою. Очевидно, Рамбер має план дій, і, мабуть, у певному розумінні вони можуть дійти згоди. Рамбер розгублено глипнув на лікаря.

— Я теж у це вірю, — сказав він по паузі, — вірю всупереч самому собі, всупереч тому, що ви тут мені наговорили.

Він затнувся.

— Але все одно я не можу схвалити ваших дій.

Він насунув капелюха на чоло і прудко пішов геть. Ріє простежив за ним поглядом і побачив, що журналіст зайшов у під'їзд готелю, де мешкав Жан Тарру. [...]

Саме напередодні мати, віддаючи Ріє телеграму від дружини, помітила, що руки в нього тремтять.

— Так, — згодився він, — тремтять. Але це нервово, я за собою простежу.

Натуру він мав міцну й непохитну. Він і справді ще не встиг утомитися. Але відвідувати пацієнтів йому стало несила. Писати діагноз «заразна лихоманка» означало негайну ізоляцію хворого. Ось тут і справді починалися труднощі, саме тут починався світ абстракцій, бо родина хворого добре знала, що побачить його або як одужає, або в домовині. [...]

В перші дні пошесті він обмежувався телефонним дзвінком і поспішав до інших хворих, не чекаючи на «швидку допомогу». Але тільки-но він з порога, як родичі наглухо замикали двері, вони воліли залишатися віч-на-віч із заразою, аби тільки не випускати з дому хворого, бо знали, чим усе завершується. Крики, погрози, втручання поліції, а потім і військових, — словом, хворого брали приступом. У перші тижні доводилося сидіти й чекати, поки прибуде «швидка». А потім, коли з лікарем у «швидкій» почав їздити санітарний інспектор, яких наwerbовано з добровольців, Ріє міг одразу поквартитися від одного хворого до іншого. Але тоді, на самому початку, всі вечори, проведені у хворого в чеканні на санітарну машину, були схожі на той вечір, коли Ріє вступив до тісного помешкання пані Лоре, оздобленого віялами й штучними квітами, і мати, зустрівши його на порозі, сказала з вимученим усміхом:

— Сподіваюся, в неї не та лихоманка, про яку всі говорять!

А він, піднявши простирадло й поділ нічної сорочки, мовчки приглядався до багрових плям на животі і на стегнах, до набряклих гудзів. Мати теж подивилася на оголені пахвини доньки і, не стримавшись, зойкнула на весь голос. Щовечора точнісінько так само волали матері, безглуздо втупившись в оголений живіт своєї дитини, поцяткований смертельними знаками; щовечора чиїсь руки судомно чіплялися за руки Ріє, сльози змінювалися марними благаннями й присяганнями, щовечора на сирену «швидкої допомоги» відповідали істеричні ридання, такі ж марні, як самий біль. І наприкінці тієї довгої низки вечорів, таких подібних між собою, Ріє збагнув, що його чекає та сама низка однакових сцен, які повторювалися знов і знов, і ні на що інше уже не сподівався. Так, чума, як абстракція, була більш ніж одноманітна. Змінився, можливо, тільки він сам — Ріє. Він це усвідомив біля статуї Республіки, того вечора, коли дивився на двері готелю, де зник Рамбер. Тільки одне відчув він: його поступово причавлює свинцева байдужість.

Наприкінці тих виснажливих тижнів, коли все в таких самих сутінках весь люд висипав надвір і зніч'я снував по вулицях, Ріє раптом усвідомив, що йому більше не треба боронитися від жалю. Надто вже стомливий жаль, коли він даремний. І, зрозумівши, як поступово замикається в самому собі його серце, лікар уперше спізнав полегкість, єдину за ці тижні, що навалилася на нього як тягар. [...]

Наприкінці першого місяця церковні власті нашого міста вирішили боротися проти чуми власними засобами і проголосили наступний тиждень тижднем усезагальних молебнів. Ті публічні маніфестації благочестя мали скінчитися в неділю урочистою відправою на честь святого Роха, заступника зачумлених, бо його також вразила чума. З цього приводу звернулися до отця Панлю з проханням прочитати проповідь. На цілі два тижні той відірвався від своїх трудів, присвячених святому Августину та африканській церкві, завдяки яким посів особливе місце в їхньому єзуїтському ордені. Гарячий і пристрасний на вдачу, він одразу погодився прийняти покладену на нього місію. Ще задовго до того, як проповідь було виголошено, про неї багато говорили в місті, і вона по-своєму стала важливою віхою в історії тієї доби.

Тиждень молебнів зібрав багато людей. І зовсім не тому, що звичайно наші оранці вирізнялися великою побожністю. Недільними ранками, наприклад, морські пляжі ставали серйозними конкурентами церковним відправам. І зовсім не тому, що наші співгромадяни в раптовому осяянні звернулися до Бога. Але оскільки місто оголошено закритим і вхід до порту заборонено, морські купання, природно, відпадали — це з одного боку, а з другого, оранці мали якийсь особливий настрій, душею вони не сприймали несподіваних подій, що впали на них, і все ж таки невиразно відчували, що багато чого змінилося. [...]

Так чи інакше, а в нашому кафедральному соборі весь тиждень було повно богомольців. Перші дні чимало співгромадян воліли товпитися перед порталом у затінку пальм та гранатових дерев, слухаючи, як хвилями долітають на вулицю заклики та молитви. Але лихий призвід людям заохота, і потроху ті самі слухачі входили, наважившись, у собор і несміливо підспівували разом з іншими парафіянами. А в неділю густий натовп затопив неф, заповнив усю паперть, навіть на приступках сходів стояли люди. Напередодні в суботу небо захмарилося, дощ линув як з відра. Хто стояв надворі, розкрив парасольки. Коли вступив на кафедру отець Панлю, в соборі витав аромат ладану і дух вогкого шовку.

Отець Панлю був невисокого зросту, проте кремезний. Коли він ухопився своїми великими руками за край кафедри, присутнім видно було тільки щось чорне й широке, а вище дві червоні плями його щік, а ще вище над ними — окуляри в металевій оправі. Голос у нього був дужий, палкий, чутний далеко; і коли панотець кинув молільникам свою першу фразу, палку й кар-

бовану: «Братове мої, вас спостигла біда, ви самі накликали її на себе, братове», немов іскра перебігла рядами аж до паперті.

Наступні фрази логічно не дуже в'язалися з цим піднесеним вступом. Лише десь посередині промови наші співгромадяни збагнули, що панотець зручним ораторським прийомом уклав у першу фразу основну тезу свого казання, ніби пугою ляснув. Одразу ж по тому звертанні Панлю і справді навів вірш із Виходу про чуму єгипетську і додав:

— Ось відколи в історії з'явилась ця кара, щоб вразити ворогів Божих. Фараон опирався задумам Предковичного, а чума кинула його на коліна. Від самого початку історії людства ця кара Божа приборкує сліпих і сповнених гордині. Схаменіться і станьте навколішки.

Доц знову припустив, і остання фраза проповіді, сказана серед цілковитої тиші, підкресленою нудним плюскотом зливи об вітражі, пролунала так владно, що дехто, повагавшись, зіслизнув зі стільця і вклякнув на молитовному ослінчику.

Інші подумали, що треба піти за тим прикладом, і потроху всі слухачі, майже нечутно, тільки подекуди рипнули стільці, попадали навколішки. Тут Панлю випростався, передихнув гучно і провадив далі ще палкіше:

— Якщо чума нині торкнулася вас, отже, прийшла пора схаменутися. Праведникам нема чого боятися, але грішникам випадає воістину тремтіти. На безмежному току Всесвіту невблаганний цїп молотитиме збіжжя людське, поки відокремить зерно від полови. І ми побачимо більше полови, ніж зерна, більше кликаних, аніж обраних, і не Господь побажав цього лиха. Довго, надто довго світ сей мирився із злом, надто довго сподівався на милосердя Боже. Досить було покаятися в гріхах своїх, і все ставало нам дозволеним. І кожен сміливо каявся в прогріхах своїх. Але настане пора — і осудять його. А поки найлегше жити як живеться, Бог, мовляв, усе простить. Так ось, далі так тривати не може! Господь, який довго схиляв до жителів міста свій милосердний Лик, втомився чекати. Ошуканий у своїй одвічній надії, він відвертає свій погляд від нас. І от, позбавлені Божественного світла, ми надовго поринули в морок чуми!

Хтось із слухачів пустив дивний звук, схожий на кінське форкання. По короткій паузі панотець знов заговорив, але на тон нижче:

— Писано-бо в Золотій легенді, що за короля Умберто Ломбардського Італію спустошила така люта чума, що ледь ставало живих, аби ховати мертвих. А надто лютувала вона в Римі та в Павії. І очам людським явився добрий янгол і звелів лихому янголові, озброєному списом, разити оселі; і щоразу як спис устромлявся в оселю, всі, хто виходив звідти, падали неживі.

Тут Панлю простягнув свої короткі руки до паперті, начебто там, за хисткою дощовою запоною, причаїлося щось.

— Браття мої! — гучав він. — Саме сії смертельніі лови ідуть зараз на наших вулицях. Дивіться, дивіться, ось він, янгол чуми, гарний, як Люципер, і осяйний, як саме зло; ось він звівся над вашими дахами, замірившись правлицею з закривавленим списом, а лівою рукою вказуючи на оселі ваші. Може, саме зараз він простер перст до дверей ваших, і спис з тріскотом вганяється в дерево, а ще за мить чума входить до вас, уможується в покої вашому і чекає на ваше повернення. Вона там, терпляча й зірка, неминуча, як сам світовий лад. І руку, що вона протягне до вас, жодна потуга земна, ба навіть — запам'ятайте це гарненько! — суєтні людські знання не відвернуть від вас. Пообмолочуваних на кривавому гармані страждання, вас буде відвіяно вкупі з половою.

Тут велебний отець, не шкодуючи барв, змалював жахливий для всіх образ бича Божого. І слухачі немов побачили, як той здоровенний дерев'яний дубець вимахує над містом, як тне навмання, як звивається, закривавлений, розбризкуючи кров, множачи страждання людські, «і з такого засіву вродить жниво істини».

Закінчивши цей довгий період, Панлю спинився, чуб упав йому на лоба, все тіло стрясалося, і дроз передавався навіть кафедрі, в яку він учепився обіруч. Потім він заговорив глухіше, але тим самим викривальним тоном:

— Так, настала пора схаменутися. Ви гадали, що досить один раз на тиждень, у неділю, зайти до храму Божого, аби потім усі інші шість днів грішити. Ви вважали, що кілька разів уклякнучи, ви вже спокутували злочинну недбалість. Але Бог, він не теплий. Ці рідкі звертання до небес не можуть задовольнити його невиситимої любові. Йому хочеться бачити вас постійно, отака його любов, і воістину тільки так треба любити. Ось чому, втомившись вас виглядати, він напустив бича на вас, як напускав на всі захряслі в гріхах міста відтоді, як веде свій родовід людство. Тепер ви знаєте, що таке гріх, як знали це Каїн та його сини, як знали це перед потопом, як знали жителі Содому і Гоморри, як знали фараон та Йов, як знали всі, кого відцурався Бог. І, як усі вони, ви від того дня, як місто замкнуло в своє кільце і вас, і бич Божий, ви інакше бачите все живе й суще. Ви знаєте тепер, що час подумати про головне.

Вологий вітер вдерся під склепіння церкви і пригнув тріскотливі вогниці свічок. Густиий дух воску, змішаний з подихом тих, хто кашляв, чхав, підступив до кафедри, і отець Панлю, знов повернувшись до свого засновку, зі звичною спритністю, цінованою у нас вельми високо, заговорив спокійним голосом:

— Знаю, багато хто з вас питає себе, куди я, власне, хилю. Я хочу привести вас до істини і навчити радіти всупереч усьому, що я тут сказав. Нині вже не ті часи, коли людину ведуть до добра благії поради й братня рука. Нині вказує істина. [...]

Важко сказати, чи подіяло те казання на наших співгромадян. Наприклад, пан Отон, слідчий, заявив докторові Ріє, що, на його думку, основна теза отця Панлю «цілком незаперечна». Та не всі оранці дотримувалися такого категоричного погляду. Просто після казання вони гостріше відчули те, що досі бачилось їм якось невиразно, що їх приречено, невідомо за які злочини, на ув'язнення, яке годі собі уявити. І якщо одні провадили своє скромне існування, намагалися пристосуватися до ув'язнення, то інші, навпаки, тільки й думали, як би втекти з цієї тюрми.

Спершу люди без нарікань примирилися з тим, що їх відрізано від зовнішнього світу, так само, як примирилися би вони з будь-якою тимчасовою прикрістю, що загрожувала лише якимсь їхнім звичкам. Та коли вони раптом зрозуміли, що попали у в'язницю, коли над головою, як накривка, круглилось літнє небо, що жолобиться від спеки, то невиразно відчули, що цей полон загрожує всьому їхньому життю. Вечорами, разом з прохолодою, поверталася до них снага і спонукала їх іноді до відчайдушніших вчинків.

Спершу — важко сказати, чи то був простий збіг, — але тільки після цієї згаданої неділі в нашому місті оселився ляк; і з глибини його і обсягу стало ясно: наші співгромадяни почали усвідомлювати своє становище. Отож з певного погляду атмосфера в нашому місті дещо змінилася. Але ось що незбагненне: сталися ці зміни в атмосфері самого міста чи в людських серцях? [...]

Ріє хутко вийшов на вулицю, і повз нього пройшло двоє людей. Очевидно, вони простували до міської брами. І справді, деякі наші співгромадяни, втративши тяму від спеки й чуми, вирішили діяти силою і, намагаючись обдурити пильність кордону, вибратися з міста.

Інші, як, скажімо, Рамбер, також намагались вирватися з атмосфери дедалі більшої паніки, але діяли коли не успішніше, то завзятіше й спритніше. Попервах Рамбер проробив усі офіційні демарші. За його словами, він завжди вважав, що наполегливість рано чи пізно візьме гору, та й з певного погляду вміння виплутуватися з халепи було властиве його фахові. Отож він відвідав чимало канцелярій і людей, чия компетенція звичайно не викликала сумніву. Але за цих обставин уся їхня компетенція була ні на що. Найчастіше то були люди, що мали цілком точні й усталені уявлення про все, що стосувалося банкових операцій, чи експорту, чи цитрусових, чи виноторгівлі, люди, безперечно, обізнані з питаннями права або страхування, не кажучи вже про те, що мали солідні дипломи і чималий запас доброї волі. Саме наявність доброї волі і вражала в них. Але в усьому стосовно чуми їхні знання зводилися до нуля.

Та дарма, Рамбер знову і знову викладав кожному з них свою справу. Його доводи в основному зводилися до того, що він, мовляв, чужий у нашому місті, і тому його випадок вимагає особливого розгляду. Співрозмовники з цим охоче погоджувалися. Але майже всі давали йому зрозуміти, що саме в таке становище потрапило чимало людей, і тому кладок його не такий винят-

ковий, як йому здається. На це Рамбер заперечував, що, коли навіть так, суть його аргументації не міняється, а йому відповідали, що все-таки міняється, бо власті чинять у таких випадках перешкоди, бояться будь-яких потурань, не бажаючи створювати так званий прецедент, причому останнє слово вимовлялося з неприхованою відразою. Рамбер якось повідомив докторові Ріє, що за створеною ним класифікацією таких типів він заносить до графи «бюрократи». А, крім бюрократів, траплялися ще й базіки, вони запевняли прохача, що все це довго не триватиме, а коли від них вимагали конкретної ухвали, не скупилися на добрі поради, навіть намагалися утішати Рамбера, твердячи, що все це лише тимчасові прикрощі. Траплялися також достойники, ті вимагали, щоб прохач виклав своє прохання на папірці і подав їм, а вони вже повідомлять його про свою ухвалу; траплялися скоробрехи, що пропонували йому ордер на квартиру або повідомляли адреси недорогого пансіону; траплялися педанти, що вимагали заповнити за всією формою бланки й одразу ж підшивали їх до справи; зустрічалися неврастеніки, що знімали руки до неба; зустрічалися уперті, що відвертали очі; і нарешті, а таких було більшість, зустрічалися формалісти, що за звичкою відсилали Рамбера до сусідньої канцелярії або підказували якийсь новий хід.

Журналіст пошарпав собі нерви, оббиваючи пороги, зате зумів скласти досить ясне уявлення про те, що таке мерія або префектура, ще й тому, що змушений був висиджувати годинами на оббитій молескином лаві навпроти величезних плакатів — одні закликали брати державну позику, вільну від податків, інші — вступати до колоніального війська; а потім ще тупцяв у самих канцеляріях, де на обличчях урядовців можна було прочитати не більше, ніж на екорози-тах і полицках з теками. Правда, тут була одна перевага, як признався не без гіркоти Рамбер докторові Ріє: всі ці клопоти затулили від нього істинний стан справ. Він навіть не помітив, що пошесть наростає. Не кажучи вже про те, що дні, згаяні в марній біганині, минали швидше, та й хіба в такому становищі, в якому перебувало все місто, кожен минулий день не наближав людину до кінця її випробування, якщо, звісно, вона до цього доживе. Ріє мусив визнати, що такий погляд не позбавлений логіки, але закладена в ній істина, мабуть, надто загальна.

Нарешті настала хвилинка, коли в Рамбера ожила надія. З префектури він отримав анкету з проханням заповнити її якнайточніше. Опитувачів цікавило: його точні ім'я та прізвище, його сімейний стан, його прибутки — давніші й теперішні, словом, те, що прийнято називати *curriculum vitae*¹. В перші хвилини йому здалося, ніби цю анкету розіслано саме тим особам, яких можна відправити на місце їхнього постійного проживання. Деякі відомості, зібрані в канцелярії, правда, досить туманні, підтвердили це враження. Але піс-

¹ Життєпис (латин.).

ля рішучих кроків Рамберові пощастило знайти відділ, що розсилав анкети, і там йому сказали, що дані збираються «про всяк випадок».

— Який випадок? — спитав Рамбер.

Тоді йому пояснили, що на той випадок, коли він заразиться чумою й помре, і тоді, з одного боку, відділ зможе сповістити рідних про цей сумний факт, а з другого — встановити, чи оплачуватиметься утримання його, Рамбера, в лазареті з міського бюджету чи можна буде сподіватися, що родичі небіжчика компенсують ці видатки. Звичайно, це підтверджувало, що його не остаточно розлучено з тією, яка чекає на нього, — бо про їхню долю клопочеться суспільство. Але втіха була досить жалюгідна. Найдивовижніше те, — і Рамбер це завважив, — що в самий розпал стихійного лиха якась канцелярія незворушно робила свою справу, виявляла ініціативу в дочумному стилі, іноді навіть без відома начальства, і чинила так лише тому, що була спеціально створена для такого діла.

Наступний період був для Рамбера разом і найлегший, і найважчий. Це був період заціпеніння. Журналіст оббігав уже всі канцелярії, зробив усе можливе і збагнув, що з цього боку, принаймні на тепер, вихід надійно забарикадовано. Тоді він почав вештатися від кав'ярні до кав'ярні. Вранці вмощувався на терасі перед кухлем теплуватого пива й гортав газети в надії знайти в них бодай натяк на близький кінець пошесті, розглядав перехожих, неприязно відвертався від їхніх невеселих облич. Перечитавши вдесьте, усоте вивіски розташованих навпроти крамниць, а також рекламу славетних аперитивів, що їх уже не подавали, він підводився з місця й чимчикував навмання жовтими вулицями міста. Так і збігав час до вечора, від самотнього ранкового висиджування в кав'ярні до вечері в ресторані. Саме ввечері Ріє і помітив Рамбера, який стояв у нерішучій позі на порозі кав'ярні. Нарешті він, очевидно подолавши вагання, ввійшов і сів у дальньому кутку зали. Наближалася та година — за наказом згори вона щодня наставала все пізніше й пізніше, — коли в кав'ярнях і ресторанах дають світло. Залу затоплювали сутінки, водяві, каламутно-сірі, рожевість вечорового неба відбивалася в віконних шибках, і в дедалі густішій темряві тьмяно полискував мармур столиків. Тут, серед порожньої зали, Рамбер здавався заблудлою тінню, і Ріє подумалося, що для журналіста це година відчуженості. Але й усі інші бранці зачумленого міста проходили одночасно з ним через свою годину самоти, і треба було щось робити, аби поквапити хвилину визволення. Ріє одвернувся.

Цілі години Рамбер проводив також і на вокзалі. Вихід на перон було заборонено. Але до зали чекання, куди потрапляли з площі, дверей не замикали, й іноді в спеку там знаходили притулок жебраки. Рамбер приходив на вокзали читати старі розклади поїздів, оголошення, що забороняли плювати на підлогу, і порядок роботи залізничної поліції. Потім він сідав у куток. В залі було напівтемно. Боки старої чавунної грубки, не топленої вже багато

місяців, були всі в патьоках від поливки дезінфекційним розчином. Зі стіни десяток плакатів вістував щасливе й привільне життя десь у Бандолі чи Каннах. Тут на Рамбера опало й страхало його відчуття свободи, яке виникає, коли доходиш до останньої межі. З усіх зримих спогадів найболісніші були для нього картини Парижа, так принаймні запевняв він доктора Ріє. Париж переслідував його як мана, і знайомі красиви — вода й старе каміння, голуби на Пале-Рояль, Північний вокзал, безлюдні квартали круг Пантеону і ще деякі паризькі куточки — вбивали будь-яке бажання діяти, але ж раніше Рамбер навіть гадки не мав, що любить їх до сліз. Ріє подумав лише, що журналіст просто ототожнює ці образи зі своїм коханням. І коли Рамбер сказав йому якось, що любить прокидатися о четвертій годині ранку й думати про своє рідне місто, лікар легко зіставив це зізнання зі своїм сокровенним досвідом — йому також саме о цій порі втішно було уявляти собі свою відсутню дружину. Саме в ці години йому щастило відчутти її наяву. До четвертої години ранку людина, власне, нічого не робить і спить собі любісінько, якщо навіть ніч ця була нічю зради. Так, людина спить о цій порі, і дуже добре, що спить, бо єдине бажання збаламученого неспокоєм серця — неподільно володіти тим, кого любиш, або, коли настала година розлуки, занурити цю істоту в сон без видінь, аби тривав він до дня зустрічі.

Незабаром після казання настав період спеки. Минав червень. Назавтра після запізнілих дощів, що відзначили собою славетну проповідь, літо раптом розцвіло в небі і над дахами будинків. А оскільки перші дні спеки збіглися з стрімким злетом кривої смертності — тепер епідемія забирала за тиждень десь із сімсот жертв, — у місті запанувала зневіра. В передмістях, де на рівних вулицях стоять будинки з терасами, ущух звичайний гомін, і квартал, де все життя минає біля порога, завмер; віконниці й двері позачинялися. Але ніхто не знав, що загнало людей до осель — чума чи сонце. Проте з деяких будинків долинали зойки. Раніше, коли траплялося щось подібне, на вулиці збиралися роззяви, дослухалися, пятакали. А тепер, коли тривога запанувала надовго, серця людей ніби зачерствіли, і кожен жив чи проходив десь осторонь від цих зойків, наче ті стали звичайною мовою людей.

Сутички біля міських воріт, коли жандармам довелося пустити в хід зброю, збудили глухе ремство. Були, напевне, поранені, але в місті, де все перебільшувалося під впливом спеки і страху, твердили, що були й убиті. Принаймні ясно одне: невдоволення невпинно зростало і, побоюючись найгіршого, наша адміністрація всерйоз почала думати про заходи, яких доведеться вжити в тому разі, якщо населення міста, яке змирилось було під бичем, раптом збунтується. Усе набувало непомірне величезної ваги в заляканих душах наших співгромадян, і винні в цьому були спека й німота. [...] Сонце чуми приглушувало всі барви і гнало геть найменшу радість.

Ось цим і дався взнаки один із великих переворотів, учинених чумою. Всі наші співгромадяни радо зустрічали літо. Місто розкривалося тоді назустріч морю і все, що було в ньому молодого, вихлюпувало на пляжі. Зате цього літа море, яке лежало зовсім поряд, було під забороною, і тіло позбувалося права на свою пайку радості. Як жити в таких умовах? [...]

Спочатку подорожнім, які застрягли в Орані, доводилося мешкати в готелі, бо місто оголошено закритим. Але пошесть тривала, і багато постояльців волило перебратися до своїх приятелів. Отож з тієї причини, з якої всі номери раніше були зайняті, тепер вони стояли пустками, бо нових мандрівників до нашого міста вже не пускали. Ця чума — погибель для туризму. [...]

Близько другої місто поволі безлюдніє, в ці хвилини сходяться водночас курява, сонце, чума і мовчанка. Уздовж стін високих старих кам'яниць невтомно струмує жар. Ці довгі тюремні години переходять у розжеврени вечори, які обрушуються на людне, гомінке місто. В перші дні спеки, невідомо чому, на вулицях навіть вечорами нікого не було. Однак тепер перший нічний холодок приносить з собою якщо не надію, то хоч перепочинок. Усі висипають тоді надвір, намагаються оглушити себе балачкою, голосними суперечками, жаданнями, і під пурпуровим липневим небом усе місто, з його парочками і людським гомоном, рине назустріч задушливій ночі. І даремно щовечора на бульварі якийсь натхненний дід у фетровому капелюсі та в краватці метеликом розштовхує юрбу, все примовляючи: «Господь великий, прийдіть до нього»; всі, навпаки, поспішають до чогось, чого вони, власне, не знають, чи до того, що здається їм важливіше за Бога. Попервах, коли гадали, ніби пошесть — така собі звичайна епідемія, релігія була ще доречна. Але коли люди побачили, що справа кепська, всі разом згадали, що існують радощі життя. Тоскний страх, що спотворює вдень усі обличчя, тепер, у цьому закуреному гарячому присмерку, поступається перед диким піднесенням, перед якимсь незугарним гультяйством, що запалює все місто. [...]

Напередодні в місті зареєстровано два випадки нової різновидності захворювання. Тепер до бубонної чуми підпряглася ще й легенева. І тоді ж геть заганні роботою лікарі зажадали на засіданні в розгубленого префекта — і домоглися — ужити нових заходів, щоб запобігти небезпеки зараження, бо легенева чума розноситься диханням людини. І як звичайно, ніхто нічого не знав. [...]

На дверях продеркотів дзвоник. На сходах було вже темно, і Тарру скидався в своєму сірому костюмі на величезного ведмедя. Ріє всадовив гостя до письмового столу в своєму кабінеті. А сам лишився стояти, тримаючись за спинку фотеля. Поміж ними горіла на столі лампа, єдина в кімнаті.

— Я знаю, — навропростець почав Тарру, — з вами можна говорити відверто.

Ріє промовчав, підтверджуючи слова Тарру.

— За два тижні чи за місяць ви будете вже не потрібні, події вас випередили.

— Ваша правда, — погодився Ріє.

— Санітарну службу організовано кепсько. Вам бракує і людей, і часу.

Ріє підтвердив і це.

— Я довідався, префектура думає про організацію служби з цивільного населення, щоб залучити всіх придатних чоловіків до спільної боротьби за врятування людей.

— Ви добре обізнані. Але невдоволення й так уже велике, і префект вагається.

— Чому в такому разі не звернутися до добровольців?

— Пробували, але наслідки виявилися жалюгідні.

— Пробували офіційно, самі майже не вірячи в успіх, їм бракує головного — уяви. Тому вони й не встигають за масштабами стихійного лиха. І уявляють, що борються з чумою, тоді як засоби боротьби не піднімаються вище рівня боротьби зі звичайнісінькою нежиттю. Якщо ми не втрутимся, вони загинуть, та й ми разом з ними.

— Можливо, — погодився Ріє. — Повинен вам сказати, що вони подумують також про залучення на чорну роботу в'язнів.

— Я волюю, щоб роботу виконували вільні люди.

— Я також. Але, власне, чому?

— Я ненавиджу смертні вироки.

Ріє глянув на Тарру.

— Ну й що ж? — мовив він.

— А те, що в мене є план організувати добровільні загони. Доручіть мені взятися до цієї справи, а начальство залишмо осторонь. Зрештою в нього й так багато клопоту. Я майже повсюди маю друзів, вони й будуть ядром організації. Природно, я теж вступлю до загону.

— Сподіваюся, ви не маєте сумніву, що і я приєднаюся залюбки, — сказав Ріє. — Людина завжди потребує допомоги, а надто в нашому ремеслі. Беру на себе провести вашу пропозицію в префектурі. А втім, у них нема іншої ради. Однак...

Ріє замовк.

— Однак на цій роботі можна і головою накласти, ви самі добре знаєте. І в кожному разі, я мушу вас попередити. Ви добре все зважили?

Тарру звів на лікаря спокійні сірі очі.

— А що ви скажете, докторе, про казання Панлю?

Питання це пролунало так природно, що Ріє відповів на нього теж цілком природно.

— Я надто довго вештався по шпиталях, щоб захопитися думкою про колективну відплату. Але ж ви розумієте: християни часом люблять побала-

кати на цю тему, хоча самі по-справжньому в це не вірять. Вони кращі, ніж видаються на перший погляд.

— Отже, ви, як і отець Панлю, вважаєте, що чума має свої добрі сторони, що вона розкриває людям очі, змушує їх думати?

Лікар нетерпляче труснув головою.

— Як і всі недуги на цім світі. Те, що слушно відносно хвороб світу сього, слушно і щодо чуми. Можливо, дехто й стане кращим. Але ж коли бачиш, скільки біди й горя приносить чума, треба бути божевільним сліпцем або просто негідником, аби примиритися з чумою.

Ріє говорив, майже не підносячи голосу. Але Тарру махнув рукою, ніби бажаючи його заспокоїти. Він усміхнувся.

— Атож, — мовив Ріє, здвигуючи плечима. — Але ви мені ще не відповіли. Ви добре все обміркували?

Тарру зручніше вмовився у фотелі і потягнувся до лампи.

— А в Бога ви віруєте, докторе?

І це запитання пролунало теж цілком природно. Одначе тепер Ріє відповів не відразу.

— Ні, але яке це має значення? Навколо мене п'їтьма, а я пробую бодай що-небудь у ній побачити. Вже давно я не вважаю це оригінальним.

— Саме це й відрізняє вас од отця Панлю?

— Навряд. Панлю кабінетний учений. Він не надивився смертей і тому провіщає від імені істини. Однак будь-який сільський священик, який розгрішує своїх парафіян і чує останній віддих мрущого, думає так само, як і я. Він передусім спробує зарадити біді, а вже потім доводитиме її добродійності.

Ріє встав, світло лампи сповзло з його обличчя на груди.

— Якщо ви не хочете відповісти на моє запитання, — сказав він, — облишмо це.

Тарру посміхнувся, він і досі зручно, не ворушачись, сидів у фотелі.

— Можна замість відповіді поставити вам запитання?

Лікар і собі посміхнувся.

— А ви, бачу, любите таємничість, — мовив він. — Ну, питаєте.

— Отож, — сказав Тарру. — Навіщо ви так самовіддано робите свою справу, коли не віруєте в Бога? Можливо, знаючи вашу відповідь, я і сам зможу відповісти.

Все ще стоячи в сутіні, лікар сказав, що він уже відповів на це запитання і що коли б він вірив у Бога всемогутнього, то облишив би лікувати хворих і передав їх до рук Господніх. Але річ у тім, що жодна людина на світі, атож, навіть і отець Панлю, який вірить, що вірує, не вірить у такого Бога, бо ніхто цілком не покладається на його волю, він, Ріє, вважає, що принаймні тут він на правдивій дорозі, борючись проти усталеного в світі ладу.

— Ага! — мовив Тарру. — Отже, так ви собі уявляєте вашу професію?
— Приблизно, — відказав лікар і вийшов на світло, що падало від лампи.

Тарру тихо свиснув, і лікар глянув на нього.

— Так, — мовив Ріє, — ви, мабуть, хочете сказати, що тут потрібна годота. Але у мене, повірте, гордоти саме стільки, скільки треба. Я не знаю, ні що мене чекає, ні що буде по всьому цьому. Зараз є хворі і треба їх лікувати. Роздумувати вони будуть потім, і я з ними також. Але найпильніша справа — лікувати їх. Я бороню їх як умію, та й усе.

— Від кого?

Ріє відвернувся до вікна. Вдалині вгадувалася присутність моря з іще чорнішої й щільнішої густоти обрію. Він відчував лише одне — багатоденну втому і водночас боровся проти раптової і нерозважної спокуси сповідатися перед цим чудним чоловіком, у якому він, одначе, відчував братню душу.

— Сам не знаю, Тарру, присягаюсь, сам не знаю. Коли я ще тільки починав, то діяв, сказати б, абстраговано, бо так мені було потрібно, бо лікарський фах не гірший за інші, бо багато молодиків до нього рвуться. Можливо, ще й тому, що мені, синові робітника, він дався особливо важко. А потім довелося бачити, як умирають. Чи знаєте ви, що є люди, які не бажають умирати? Сподіваюся, ви не чули, як голосить жінка перед смертю: «Ні, ні, ніколи!» А я чув. І тоді вже зрозумів, що не зможу до цього звикнути. Я був ще безвусий, і я переніс свою огиду на світовий лад як такий. З часом я став скромніший. Але так і не зміг звикнути до видовиська смерті. Я більше й сам нічого не знаю. Але зрештою...

Ріє захопився і замовк. Він раптом відчув, як у роті йому пересохло.

— Що — зрештою?.. — тихо перепитав Тарру.

— Зрештою, — повторив лікар і знов замовк, пильно приглядаючись до Тарру, — а втім, такий чоловік, як ви, зрозуміє, еге ж? Так от, оскільки світовий лад визначається смертю, можливо, для Господа Бога взагалі краще, щоб у нього не вірили і щосили боролися проти смерті, не підводячи очей до небес, де він так уперто мовчить.

— Авжеж, — підтвердив Тарру, — розумію. Проте всі ваші перемоги завжди були і будуть лише минущими, ось у чім заковика.

Ріє спохмурнів.

— Знаю, так завжди буде. Та це ще не привід, аби зректися боротьби.

— Справді, не привід. Але уявляю собі, що ж тоді для вас ця чума.

— Так, — мовив Ріє. — Нескінченна поразка.

Тарру з хвилину пильно дивився на лікаря, потім підвівся й важко рушив до дверей. Ріє подався за ним слідком. Коли він наздогнав його, Тарру стояв, утупившись собі під ноги, і раптом запитав:

— А хто навчив вас усього цього, докторе?

Відповідь була негайна:

— Людське горе.

Ріє відчинив двері кабінету, а в коридорі сказав Тарру, що також вийде з ним, йому треба в передмістя заглянути до одного хворого. Тарру запропонував провести його, і лікар погодився. Наприкінці коридору їм зустрілася пані Ріє, і лікар відрекомендував їй гостя.

— Познайомся, це мій приятель, — мовив він.

— Дуже рада з вами познайомитися, — сказала пані Ріє. Коли вона пішла, Тарру озирнувся їй услід. На сходовому майданчику лікар марно силкувався засвітити світло. Сходи потопали в пільмі. Лікар подумав, що це діє новий наказ про заощадження електроенергії. Та втім, хто його знає. З недавніх пір усе якось розладналося і в місті, і в помешканнях. Можливо, то був просто недогляд воротаря, а більшість наших співгромадян самі вже ні про що не дбали. Проте лікар не встиг додумати цієї думки, бо позаду озвався голос Тарру:

— Ще одне зауваження, докторе, хай навіть воно видається вам смішним: ви маєте цілковиту слухність.

Ріє здвигнув плечима, хоча в пільмі Тарру не міг бачити його жесту.

— Сказати по щирості, я й сам не знаю. А ви, от ви знаєте?

— Ну-ну, — незворушно протягнув Тарру. — Я людина вчена.

Ріє зупинився, і Тарру, що йшов слідом, спіткнувся в пільмі на приступці. Але утримався на ногах, схопивши лікаря за плече.

— Отже, по-вашому, ви все знаєте про життя? — спитав лікар.

З пільми долинула відповідь, вимовлена тим самим спокійним тоном:

— Так, знаю.

Тільки опинившись надворі, вони зрозуміли, що вже пізенько, очевидно, близько одинадцятої. Місто було безгомінне, в ньому все змовкло, крім шерехів. Десь дуже далеко пролунала сирена «швидкої допомоги». Вони посідали в машину, і Ріє запустив двигун.

— Зайдіть-но завтра до лазарету, — мовив він, — вам треба зробити запобіжний укол. А насамкінець і перш ніж ви влізете в цю халепу, згадайте, що у вас тільки один шанс із трьох виплутатися з неї.

— Такі підрахунки не мають ніякого глузду, і ви самі, докторе, це чудово знаєте. Сто років тому під час мору в Персії хвороба вигубила всіх жителів міста, крім однісінького чоловіка, котрий обмивав трупи і ні на мить не занедбав свого обов'язку.

— Значить, йому випав третій шанс, та й тільки, — мовив Ріє, і голос його пролунав несподівано глухо. — Але ваша правда, ми ще не дуже обізнані з чумою.

Вони їхали передмістям. Автомобільні фари яскраво сяяли серед безлюдних вулиць. Лікар зупинив машину. Зачиняючи дверцята, він спитав Тарру,

чи не хоче той зайти до хворого, і Тарру згодився, їхні обличчя освітлював тільки відблиск нічного неба. Нараз Ріє дружньо розреготався.

— Скажіть-но, Тарру, — спитав він, — а вас що спонукує вплутуватися в цю історію?

— Не знаю. Очевидно, міркування морального характеру.

— А на чому вони ґрунтуються?

— На розумінні.

Тарру повернув до будинку, і Ріє знову побачив його обличчя вже коли вони ввійшли до ядушного діда.

Наступного дня Тарру взявся до роботи і зібрав першу добровільну дружину, за прикладом якої мали створюватися й інші.

Проте оповідач не має наміру надавати великої ваги цим санітарним осередкам. Звісно, більшість наших співгромадян, коли б вони були на місці оповідача, піддалися б спокусі прибільшити роль цих дружин. Але оповідач радше схильний піддатися іншій спокусі, він вважає, що, приписуючи надто велику вагу добрим вчинкам, ми зрештою складаємо непряму, але непомірну хвалу самому злу. Бо цим згоджуємося, ніби добрі вчинки мають таку ціну лише тому, що вони явище рідкісне, а злоба і байдужість куди поширеніші рушії людських дій. [...]

Чимало оранських новоявлених моралістів твердило, що, мовляв, тут нічого не допоможе і що найрозумніше — це вклякнути навколішки. І Тарру, і Ріє, і їхні приятелі могли заперечити на це хто так, хто інак, але висновок їхній завше диктувався тим, що вони знали: треба боротися в той чи інший спосіб і нізачо не падати навколішки. Вся річ була в тому, щоб не дати загинути від чуми великій кількості людей, не дати їм спізнати гіркоту безповоротної розлуки. А на те одна лише рада: подужати чуму. Сама по собі ця істина не здатна викликати захвату, радше вона просто логічна.

Ось чому цілком природно, що старий Кастель вклав усю свою віру і всю свою снагу у виробництво сироватки тут, на місці, з усілякого підручного матеріалу. І вони з Ріє сподівалися, що сироватка, виготовлена з культур мікроба, яким вражене місто, буде дівішою, аніж сироватка, одержана десь-інде, бо місцевий мікроб дещо відрізнявся від чумної бацили, точніше, від класичного його варіанту. Кастель розраховував дістати першу партію сироватки найближчими днями.

Ось чому цілком природно також, що Гран — і справді, особа не геройська — став у ці дні ніби адміністративним серцем дружини. Частина дружин, зібраних Тарру, взяла на себе роботу подавати запобіжну допомогу в перенаселених кварталах. Добровольці пробували запровадити тут необхідну гігієну, брали на облік горища й підвали, які ще не були продезинфіковані. [...]

З певного погляду оповідач схильний вважати, що Гран навіть більшою мірою, ніж Ріє, чи, скажімо, Тарру, втілював ту спокійну мудрість, що надихала дружини в їхній праці. Він сказав «так» без вагання, з властивою йому доброю волею.

Тільки він попросив, щоб його використовували на роботі нескладній, для складної він уже старий. Од вісімнадцятої до двадцятої години його час до послуг лікаря. І коли Ріє палко подякував йому, він навіть здивувався: «Це ж бо не найважче. Зараз чума, ну ясно, треба з нею боротися. Гай-гай! Коли б усе на світі та було таке просте!» І він повертався до своєї недописаної фрази. [...] Щовечора він терпляче витягав свої картки, виписував криву й щосили намагався дати по змозі найточнішу картину. Не раз він заходив до Ріє в лазарет і прохав, щоб йому виділили стіл у якомусь кабінеті чи приймальні. Потім розкладався зі своїми паперами, точнісінько, як у себе за столом у мерії, і спокійно помахував аркушиком, аби швидше висохло чорнило, не помічаючи, що повітря довкола ніби згущувалося від запаху дезінфекційних засобів і самої хвороби. Він щиро намагався тоді викинути з голови свою амазонку і робити лише те, що треба.

І якщо справді люди хочуть, аби їм давали якісь високі приклади і взірці, так би мовити, геройські, і якщо вже такі необхідні нашій історії свої герої, оповідач пропонує увазі читачів зовсім непоказного й безбарвного героя, котрий тільки те й має, що добре серце та ідеал, на перший погляд, кумедний. Таким чином, кожний дістає своє: істина те, що їй належить за правом, два, помножене на два, — свою вічну четвірку, а героїство — другорядне і споконвіку належне йому місце, саме «за» й ніколи не «перед» вимогою вселюдського щастя. Та й наша хроніка матиме завдяки цьому цілком певний характер, що й має бути в будь-якої розповіді про достеменні факти, початої з добрими почуттями, себто з почуттями, які ні надто відверто погані, ні надто екзальтовані в поганому театральному значенні цього слова.

Саме так міркував доктор Ріє, коли читав у газетах або слухав по радіо слова заклику й підбадьорення, які слав зачумленому місту доколишній світ. Воднораз із допомогою, посланою суходелом чи повітрям, радіохвилі чи друковане слово що день виливали на місто, віднині таке самотнє, потоки зворушливих чи захоплених коментарів. І щоразу сам стиль і тон їхній, епічний чи риторичний, дратував лікаря. Звісно, він розумів, що ця турбота цілком щира. Але вони могли висловлюватися лише тією умовною мовою, якою люди намагаються висловити те, що їх єднає з людством. А та мова не годилася для незначної буденної роботи, скажімо, того ж таки Грана, бо вона не могла дати уявлення про те, що значив Гран у розпал мору. [...]

Перш ніж перейти до розповіді про кульмінацію чуми, коли зараза, зібравши в кулак усю свою силу, кинула її на місто й остаточно над ним запанувала, нам залишається ще розповісти про ті відчайдушні, безкінечні та моно-

тонні спроби, які робили окремі люди, такі, як Рамбер, аби лиш віднайти своє щастя і відстояти від чуми ту частку самих себе, яку вони затято боронили від усіх зазіхань. Такий був їхній метод не коритися неволі, що їм загрожувала, і хоча це неприйняття зовні було не таке дійове, як інше, оповідач перекоаний, що в ньому був свій глузд і воно свідчило також, попри всю свою марність і суперечність, про те, що в кожному з нас ще живе гідність.

Рамбер боровся, не бажаючи, щоб чума захлюпнула його з головою. Переконавшись, що законним шляхом з міста йому не вибратися, він зібрався, як сказав докторові Ріє, скористатися з інших каналів. Журналіст почав з кав'ярняних кельнерів. Кельнер завжди в курсі всіх справ. Але перший же, до кого він звернувся, був саме в курсі того, яка гостра кара належить за таку авантюру. А ще в одній кав'ярні його прийняли без зайвих слів за провокатора. Тільки після випадкової зустрічі з Коттаром у доктора Ріє справа зрушила з місця. Того дня Ріє з Рамбером говорили про марні клопоти, розпочаті газетярем по різних установах. Через кілька днів Коттар зіткнувся з Рамбером на вулиці і люб'язно привітався до нього, віднедавна, спілкуючись із знайомими, він був особливо гречний.

— Ну що, все ще нічого? — спитав Коттар.

— Нічого.

— Та хіба можна покладатися на чиновників? Не на те вони сидять по канцеляріях, щоб розуміти людей.

— Свята правда. Але я намагаюся знайти якийсь інший вихід. А це важко.

— Ще б пак, — потвердив Коттар.

Проте виявилось, йому відомі деякі лазівки, і він розтлумачив здивованому Рамберові, що вже давно вважається своїм по багатьох оранських кав'ярнях, що там у нього скрізь приятелі і що йому відомо про існування організації, яка повертає такі обладки. Істина ж полягала в тому, що Коттар, витрачаючи більше, ніж заробляючи, був причетний до контрабанди нормованим крамом. Він перепродавав цигарки та кепську горілку, ціни на які зростили щодня, і вже збив собі таким чином невеличкий капіталець.

— А ви певні цього? — спитав Рамбер.

— Авжеж, мені самому пропонували.

— І ви не скористалися?

— Грішно не довіряти ближньому, — сказав добродушно Коттар, — я не скористався тому, що не маю охоти звідси виїжджати. У мене на те свої причини.

І після короткої паузи додав:

— А вас не цікавить, які саме причини?

— По-моєму, це мене не обходить, — відповів Рамбер.

— У певному розумінні, справді, не обходить. А з другого боку... Ну, словом, для мене одна річ певна: відколи в нас чума, мені якось вільніше стало.

Вислухавши Коттарові слова, газетяр спитав:

— А як зв'язатися з тією організацією?

— Це діло не легке, — зітхнув Коттар, — ходіть зі мною.

Була вже четверта година. Під важко навислим розпеченим небом місто пряжилося як на повільному вогні. Вітрини крамниць були прикриті шторами. На вулиці ані душі. Коттар з Рамбером звернули під аркади й довго йшли мовчки. Була та година, коли чума оберталась на невидимку. Та тиша, та мертвота барв і рухів однаково могла бути ознакою й оранського літа, і чуми. Спробуй вгадай, чим насичене нерухоме повітря — загрозою чи курявою й спекою. Щоб збагнути чуму, треба було спостерігати, міркувати. Адже вона виявляла себе, так би мовити, негативними ознаками. Приміром, Коттар, який мав із нею свої контакти, звернув Рамберову увагу на відсутність собак — звичайно вони вилежувалися на дорозі, висолопивши язика й даремно шукаючи холодку.

Вони звернули на Пальмовий бульвар, перейшли Збройну площу і опинились у Флотському кварталі. Ліворуч помальована зеленою фарбою кав'ярня намагалася сховатись під косими шторами з грубого жовтого полотна. Зайшовши до приміщення, обидва однаковим жестом повтирали змокле чоло. Потім повмощувалися на складаних стільцях перед столиком з зеленої бляхи. Зала була зовсім безлюдна. В повітрі дзижчали мухи. У жовтій клітці, поставленій на кривому прилавку, сидів на своїй жердинці облізлий папуга. На стінах висіли старі картини з батальними сценами, і все довкола було вкрито масним лепом і густо засновано павутинням. Коттар скинув піджака і постукав по столику. Якийсь коротун, плутаючись у довгому до п'ят синьому фартусі, вийшов з підсобки, помітивши Коттара, вклонився ще здалеку й рушив до їхнього столика, по дорозі відкинувши лютим копняком півня, і під обурений клекіт когута спитав, чого ласкаві пани хочуть. Коттар замовив собі білого вина і спитав про якогось Гарсію. За словами кельнера-коротуна, Гарсія вже кілька днів не з'являвся у їхній кав'ярні.

— А ввечері він, по-вашому, прийде?

— Ет, — відповів кельнер, — чи я з ним запанібрата? Вам же відомо, коли він саме буває.

— Так, але, власне, це неспішно. Я тільки хотів познайомити його з моїм другом.

Кельнер витер мокрі долоні об фартух.

— Месьє теж має бізнес?

— Ясно, — відказав Коттар. Коротун гучно втягнув повітря:

— Тоді приходьте ввечері. Я пошлю по нього хлопця.

На вулиці Рамбер запитав, про який бізнес ішлося.

— Звісно, про контрабанду. Вони провозять товар через міські ворота і продають його по високій ціні.

— Чудово, — мовив Рамбер, — отже, вони мають спільників?

— Авжеж.

Увечері штора кав'ярні була піднята, папуга щось белебенив у своїй клітці, а круг бляшаних столиків, покидавши піджаки, сиділи клієнти. Один із них, років тридцяти, у зсунутому на потилицю солом'яному канотье, в білій сорочці, розхристаній на грудях, підвівся з місця на появу Коттара. Обличчя він мав правильне, дуже засмагле, очі чорні, маленькі, на пальцях — кілька каблучок, білі зуби блищали.

— Вітаю, — озвався він, — ходімо до стійки, вип'ємо.

Вони мовчки випили, частували одне одного по черзі всі троє.

— Може, вийдемо? — запропонував Гарсія. Вони рушили до пристані, і Гарсія спитав, чого їм від нього треба. Коттар сказав, що хотів познайомити з ним Рамбера — не зовсім по їхньому бізнесу, а з приводу того, що він делікатно назвав «вилазкою». Затисши сигарету в зубах, Гарсія чимчикував, не дивлячись на своїх попутників. Запитував, казав про Рамбера «він», мовби й не помічаючи його присутності.

— А навіщо? — спитав він.

— У нього дружина у Франції.

— А-а! І по паузі:

— Що він робить?

— Журналіст.

— З таким ремеслом язика на припоні тримати не вміють. Рамбер промовчав.

— Він друг, — запевнив Коттар.

Знову вони простували мовчки. Нарешті дісталися до набережної, вхід туди був заготований залізним пруттям. Проте вони подалися просто до рундучка, де подавали смажені сардинки, від яких далеко линув смачний дух.

— У кожному разі, це не моє діло, а Раулеве, — озвався Гарсія. — А його треба ще знайти. Все не так просто.

— Отже, він переховується? — схвильовано поцікавився Коттар.

Гарсія не відповів. Коло рундука він зупинився і вперше глянув в обличчя Рамберові.

— Позавтра об одинадцятій на розі, коло митниці, в горішній частині міста.

Він удав, що збирається йти, але раптом обернувся до своїх співрозмовників.

— Витрати будуть, — мовив він.

Пролунало це як щось само собою зрозуміле.

— Ясно, — покvapливо згодився Рамбер.

Коли через кілька хвилин журналіст подякував Коттарові, той весело відповів:

— Та нема за що. Просто я радий стати вам у пригоді. І до того ж ви журналіст, принагідно поквітаємося.

А ще через день Рамбер з Коттаром ішли широкими вулицями, які не знали зелені й затінку, в горішній частині міста. Одне крило митниці перетворили на лазарет, і перед брамою стояла юрба: хто сподівався, що його пустять усередину, хоча відвідини суворо заборонено, хто хотів дізнатися про стан хворого, забуваючи, що дані майже завжди спізнюються. Так чи інакше, побачивши цю юрбу і безупинне снування туди-сюди, Рамбер збагнув, що, признаваючи зустріч, Гарсія врахував цю тисняву.

— Дивно все-таки, — почав Коттар, — чому вам так закортіло виїхати? Адже зараз у місті відбуваються цікаві речі.

— Тільки не для мене, — відповів Рамбер.

— Ну ясно, все-таки якийсь ризик є. Але зрештою і перед чумою ризик був, спробуйте-но перейти гамірливе перехрестя.

Тієї самої хвилини коло них зупинилася машина Ріє. За кермом сидів Тарру, а лікар, здавалося, дрімав. Одначе він проснувся і відрекомендував журналіста Тарру.

— Ми вже знайомі, — промовив Тарру, — в одному готелі мешкаємо.

Він запропонував Рамберові підвезти його до центру.

— Ні, дякую, ми домовилися тут про зустріч.

Ріє глянув на Рамбера.

— Так, — підтвердив той.

— Ого, — здивувався Коттар, — то лікар у курсі справи?

— А от і слідчий іде, — зауважив Тарру й глипнув на Коттара.

Коттар навіть поблід. І справді, вулицею сунув пан Отон, ішов він енергійно, але спокійно. Порівнявшись із авто, він підняв капелюха.

— Добридень, пане слідчий!

Слідчий привітався з тими, хто сидів у машині, і, позирнувши на Коттара й Рамбера, які стояли осторонь, поважно нахилив голову. Тарру познайомив його з рантьє та журналістом. Слідчий скинув на мить очі до неба, зітхнув і сказав, що настали смутні часи.

— Чував я, пане Тарру, що ви взялися запровадити профілактичні заходи. Не можу не висловити свого захоплення. Як ви гадаєте, докторе, епідемія ширитиметься далі?

Ріє висловив надію, що ні, і слідчий повторив, що ніколи не треба втрачати надії, бо заміри провидіння невідомі. Тарру поцікавився, чи не додали останні події йому роботи.

— Навпаки, так званих кримінальних справ поменшало. В основному доводиться розглядати справи про серйозні порушення останніх розпоряджень. Ніколи ще так не шановано давніх законів.

— А це означає, — посміхнувся Тарру, — що проти нових вони виявились добрі.

У слідчого де й поділася підкреслена мрійливість, навіть погляд відірвався від споглядання небес. І він неприязно глипнув на Тарру.

— Ну й що з того? — промовив він. — Важливий не закон, а кара. Слідство тут ні при чому.

— От вам ворог номер один, — сказав Коттар, коли слідчий зник у юрбі.

Автомобіль від'їхав від пішоходу.

За кілька хвилин Рамбер і Коттар угледіли Гарсію. Він підійшов до них упруго і замість привітання кинув: «Доведеться почекаати».

Круг них юрма, де переважали жінки, чекала в цілковитій тиші. Майже всі прихопили з собою кошики, плекаючи марну надію якось передати їх своїм хворим і ще безглуздішу думку, що тим потрібні їхні гостинці. Браму стерегли озброєні солдати; вряди-годи з подвір'я, що відокремлювало приміщення митниці від вулиці, долітав чудний крик. І відразу вся юрма повертала до лазарету неспокійні обличчя.

Троє чоловіків стояли й дивилися, аж це за їхніми спинами пролунало уривчасте й поважне «здорові були», і вони, як за командою, обернулися. Незважаючи на жаринь, Рауль був одягнений, як на врочистість. Двобортний темний костюм гарно облягав його високу, дуже постать, а на голові красувався фетровий капелюх із заламаними крисами. Обличчя в нього було бліде, очі — темні, вуста зціплені, говорив він швидко й чітко.

— Рушайте у напрямку до центру, — звелів він, — а ти, Гарсіє, можеш іти.

Гарсія закурив і лишився стояти на місці. Всі троє йшли прудко, і Рамбер з Коттаром намагались прилаштуватися до кроку Рауля — той простував посередині.

— Гарсіє мені сказав, — озвався Рауль. — Провернути це можна. В кожному разі, потягне десять тисяч франків.

Рамбер відповів, що згоден.

— Поснідаємо завтра в іспанському ресторані на Флотській.

Рамбер знову погодився, і Рауль, уперше всміхаючись, потис йому руку. Коли він пішов, Коттар перепросив, завтра, мовляв, він зайнятий, зрештою, Рамбер обійдеться й без його допомоги.

Коли на завтра журналіст зайшов до іспанського ресторану, всі голови повернулись у його бік. Цей затінений погребок, куди доводилося спускатись кількома східцями, був розташований на жовтій, висушеній спекою вуличці, і

ходили сюди тільки чоловіки, переважно іспанського типу. Та коли Рауль, що сидів за столом у кутку, махнув журналістові і Рамбер рушив до нього, цікавість збігла з облич, і всі уткнулися в свої тарілки. Коло Раулевого столу сидів якийсь довготелесий неголений тип з непомірне широкими при такій худорбї плечима, з конячим лицем і ріденьким чубом. Рукави сорочки були за-касані й відкривали довгі тонкі руки, густо порослі чорною вовною. Рауль відрекомендував йому журналіста, і незнайомиць тричі труснув головою. [...]

О восьмій п'ятнадцять потихеньку, під сурдинку, заграв соборний орган. Рамбер вступив під темне склепіння. Спершу він розрізняв тільки маленькі чорні постаті, що прямували повз нього до нефа. Вони зібралися в кутку перед імпровізованим вівтарем, де недавно звели статую святого Роха, виконану на термінове замовлення в одній із скульптурних майстерень нашого міста. Тепер уклінні постаті, здавалося, зовсім скорчилися і тут, серед цієї одвічної сіряви, були наче грудки згуслої тіні, хіба що ледь-ледь щільніші й рухоміші, ніж серпанок, що оповив їх. А над їхніми головами орган невгавно витинав одну й ту саму тему з варіаціями. [...]

Частина третя

Так протягом довгих тижнів в'язні чуми билися як уміли і як могли. Але дехто з них уявляв собі, як, скажімо, Рамбер, у чому ми мали змогу переконатися вище, ніби вони ще діяли як люди вільні, ніби їм ще дано право вибирати. А проте о тій порі, в середині серпня, можна було сміливо сказати, що чума здолала всіх і вся. Тепер уже не стало окремих, індивідуальних доль — була тільки наша колективна історія, точніше, чума, і породжені нею почуття поділяли всі. Найважливішими тепер були розлука й вигнання з усіма наслідками, що звідси випливають, — страхом і обуренням. Ось чому оповідач уважає доречним саме зараз, у розпал спеки й пошесті, описати хоча б загалом і для прикладу шал наших уцілілих громадян, похорон небіжчиків і тугу розлучених коханців.

Саме того року, посеред літа, знявся вітер і кілька днів поспіль батожив зачумлене місто. Оранці взагалі мали всі підстави недолюблювати вітер; на плато, де лежить місто, вітер не зустрічає жодної природної перешкоди і без усяких завад, як навіжений, проривається за міські мури. Жодна крапля дощу не освіжила Орана, і після довгих місяців посухи він весь обріс сірим нальотом, що лупився під поривами вітру. Вітер вбивав хмари куряви й папірців, що шмагали по ногах дедалі рідших перехожих. Ті одиниці, кого гнала з дому нужда, бігли підтюпцем, зігнувшись у три погібелі, затуливши рота долонею чи носовичком. Тепер вечорами по вулицях уже не юрмився люд, намагаючись розтягти прожитий день, що міг бути останній, тепер частіше траплялися окремі гурти людей, люди поспішали вернутися додому чи зазирнути до кав'ярні, отож протягом тижня з настанням ранніх сутінків вулиці робилися безлюдні, і тільки вітер протягло й жалібно скиглив вздовж мурів. Зі збуре-

ного й незримого звідси моря линув дух водоростей і солі. І наше порожнє місто, убілене куравою, пересякле морськими пахощами, лунке від крику вітру, стогнало, як проклятий Богом острів.

Досі чума косила людей здебільшого по околицях, населеніших і бідніших, ніж центр міста. Та раптом виявилось, що вона одним стрибком наблизилася до ділових кварталів і повновладно запанувала там. Жителі казали, що це вітер розносить насіння інфекції. «Всі карти сплутав», — нарікав директор готелю. Але хай там як, центральні квартали збагнули, що настала їхня година, бо тепер дедалі частіше ревла уночі уривчаста сирена «швидкої допомоги», кидаючи під самі вікна понурий і байдужий поклик чуми.

Хтось додумався оточити навіть у самому місті кілька особливо заражених кварталів і випускати звідти лише тих, кому це необхідно по роботі. Ті, що потрапили в оточення, природно розглядали цей захід як вихватку проти них особисто, принаймні через контраст вони вважали жителів інших кварталів вільними людьми. А ці вільні в скрутну хвилину тішили себе думкою, що іншим ще гірше, ніж їм. «Вони ще міцніше припнуті до місця», — ось у яких словах бриніла тоді єдина доступна нам надія.

Десь на ту пору почалася ціла низка пожеж, особливо у веселих кварталах коло західної брами міста. Розслідування виявило, що це було переважно справою рук людей, які вернулися з карантину і знетямалися від втрат і горя; вони підпалювали свої власні оселі, гадаючи, ніби чума згине у вогні. Багато було мороки з цією манією підпалів, що становили велику небезпеку для цілих кварталів, надто при теперішньому навальному вітрі. По численних, але, на жаль, марних роз'ясненнях, що дезинфекція, мовляв, проведена за вказівкою міської влади, гарантує повне знезараження, довелося вдатися до крутих заходів щодо цих винних без вини паліїв. І, ясна річ, не сама думка потрапити за ґрати лякала тих бідолах, а спільна для всіх городян певність, що засудженого до тюремного ув'язнення насправді засуджено до смерті, бо в міській в'язниці смертність досягла неймовірних розмірів. І певність та була, звісно, не безпідставна. З цілком зрозумілої причини, чума надто лютувала серед тих, що силою звички або необхідності жили гуртом, тобто серед вояків, ченців та арештантів. Бо незважаючи на те, що деякі в'язні ізольовані, тюрма все-таки є своєрідною общиною, і довести це неважко — в нашій міській в'язниці варта платила данину хворобі нарівні з арештантами. [...]

Ми не помилимося, коли скажемо, що всі ті обставини, а також навальний вітер роздмухали полум'я пожежі і в деяких умах. Знову вночі на міські ворота було вчинено кілька наскоків, але цього разу невеличкі ватаги нападників були озброєні. Зчинилася обопільна стрілянина, були поранені, і кілька чоловік зуміло вирватися на волю. Варту зміцнено, і будь-які спроби втекти перепинялися дуже швидко. А проте й цього було досить, аби місто облетів бунтівний вихор, внаслідок чого то тут, то там розігравалися буйні сцени.

Люди кидалися грабувати підпалені або замкнені з санітарних міркувань будинки. Правду кажучи, важко припустити, щоб це чинилося з наперед обдуманим наміром. Переважно люди, до того ж люди досі цілком статечні, силою непередбачених обставин припускалися негідних вчинків, а їх одразу ж наслідували оранці. [...]

Але морок панував також в усіх серцях; і легенди, і правда з приводу запроваджені церемонії похорону навряд чи вселяли особливу бадьорість у наших співгромадян. Бо хоч-не-хоч, а треба розповісти про похорон, і оповідач заздалегідь за це перепрошує. Ну скажіть самі, як можна відкинути похорон того дня, коли тих, кого ви любили, треба поховати.

Отож найхарактернішою рисою нашого поховального обряду була, щонайперше, квапливість. Спрошено всі формальності, і саму жалобну церемонію, як таку, скасовано. Хворі вмирили не вдома, не на очах у близьких, сидіти за звичаєм уночі над тілом покійного було не вільно, отож той, хто, скажімо, вмирав надвечір, лежав ніч сам, а того, хто вмирав удень, намагалися швидше закопати. Сім'ю, зрозуміло, сповіщали, але здебільшого рідні не могли вільно ходити по місту, бо сиділи на карантині, якщо вони були в контакті з хворим. У тих же випадках, коли небіжчик жив окремо від рідних, вони з'являлися о певній годині, себто на час від'їзду на цвинтар, коли тіло було вже обмите й покладене в труну.

Припустімо, що така церемонія відбувалася в допоміжному лазареті, яким відав доктор Ріє. Вхід до школи був позаду головного корпусу. У великій підсобці, що виходила в коридор, зберігалися домовини. У тому ж коридорі члени сім'ї знаходили одну, вже забиту домовину. І одразу переходили до основної частини обряду, а саме, давали голові родини підписати всі папери. Далі труну ставили в машину, інколи це був звичайнісінький фургон, інколи спеціально обладнана «швидка допомога». Рідні розсідалися в таксі, тоді ще не скасовані, весь кортеж учвал мчав на кладовище окраїнними вулицями. Біля міської брами жандарми зупиняли процесію, прикладали печатку на офіційну перепустку, без чого віднині не стало доступу до «останнього місця спочинку», як висловлювалися наші співгромадяни, пропускали машини, і вони зупинялися біля квадратної ділянки, перекопаної численними ямами, що чекали на здобич. Священик виходив зустрічати покійника, бо жалобні молебні в церкві скасовано. Під читання молитви з машини витягали труну, обв'язували її вірвовкою, волокли волоком, і вона, ковзнувши в яму, гупала об дно; священик махав кадилом, і вмиті перші грудки землі починали гримотіти у віко. Фургон від'їздив одразу ж, бо йому доводилося пройти дезинфекцію; і в міру того, як грудки глею, що падали з лопати, лунали все глухіше, родичі вже розсаджувалися в таксі. А за чверть години вони були вже дома.

Таким чином, усе відбувалося справді з максимальною швидкістю і мінімальним ризиком. І, ясна річ, принаймні на початку епідемії рідні бували ображені в своїх найкращих почуттях. [...]

Незважаючи на всі досягнення адміністрації в тій царині, префектурі довелося заборонити родичам бути присутніми на похороні, бо з часом похоронний обряд виродився в досить-таки непривабливу формальність. Рідним дозволялося доходити до цвинтарної брами, та й то неофіційно. І сталося це тому, що зміни торкнулися в основному прикінцевої частини похорону. В далекому кінці цвинтаря, ще на пустирі, порослому мастиковими деревами, викопали два величезні рови. Один рів був для чоловіків, другий — для жінок. Адміністрація в даному питанні ще шанувала правила пристойності, і тільки вже куди пізніше, силою обставин, відмовилася від цієї останньої спроби дотримуватися добропристойності, і мерців почали ховати купую, гамузом, не розбираючи чоловіків і жінок, відкинувши всі турботи про честивість. На щастя, цей апокаліптичний хаос був характерний лише для останніх періодів лиха. В той час, про який мовиться мова, ще існували окремі могильні рови, і префектура дуже пишалася з цієї обставини. [...]

Добре воно чи погано, але до кінця серпня наші співвітчизники відходили до своєї останньої оселі якщо не зовсім як годиться, зате в атмосфері зразкового ладу, і влада, таким чином, була певна, що свій обов'язок вона виконує. Але тут доречно трохи випередити події і розповісти, до яких заходів мусила вдаватися під кінець служба поховання. Починаючи від серпня, при тодішньому злеті епідемії кількість жертв набагато перевищувала можливості нашого скромного розміром цвинтаря. І хоча частину огорожі зняли, віддавши мерцям прилеглі ділянки, довелося негайно шукати якоїсь іншої ради. Спочатку було ухвалено ховати вночі, що попервах звільняло персонал від зайвої делікатності — можна було напихати машини напхом. І дехто з припізнілих перехожих, які в комендантську годину опинялися на околиці всупереч забороні (або ж змушені були ходити вночі по своїй роботі), іноді ставали свідками того, як довгі, фарбовані в біле фургони мчали на повній швидкості і їхні хрипкі сирени будили луни в чорних проваллях вулиць. Потім трупи поспіхом скидали до рову. Вони ще підскакували від поштовху, а бульбашки вапна вже розпливалися по їхніх обличчях; земля загортала без розбору всіх цих безіменних, і їх назавше поглинали рови, які тепер копали якнайглибше.

Однак трохи згодом довелося шукати нових шляхів і розширити поле діяльності. З наказу префектури речі, до яких доторкалися хворі, слід було спалювати, і їх привозили до печей. Невдовзі почали спалювати і трупи померлих від чуми. Для цієї мети пристосували сміттєспалювальну піч, яка стояла в східній частині міста, уже за воротами. Пости перенесли далі, а якийсь службовець мерії значно полегшив завдання адміністрації, порадивши використати для перевезення трупів трамваї, які ходили раніше по гірській дорозі

над морем, а тепер стояли без руху. Для цієї мети в причепах і головних вагонах познімали лави і пустили трамваї до сміттєспалювальної печі, яка й стала кінцевою зупинкою на цій лінії. [...]

Такі були наслідки чуми в її апогеї. Та, на щастя, епідемія стабілізувалася, бо, треба гадати, фантазія отців міста, винахідливість префектури, легкої на декрети, і навіть пропускна здатність печі уже вичерпалась. [...]

Оповідач, зауважно між іншим, боячись погрішити проти істини, а головне — погрішити проти самого себе, тяжів насамперед до безсторонності. Майже нічим не поступався він задля оздоб стилю, якщо, звісно, не зважати на просту вимогу доладності викладу. І саме безсторонність велить йому тепер сказати, що коли найбільшою мукою тих часів, найспільнішою для всіх і найглибшою була розлука, коли необхідно дати з цілковитою щирістю новий опис цієї стадії чуми, то все-таки не годиться приховувати, що мука ця вже втрачала свій первісний пафос.

Чи не почали зикати наші співвітчизники, принаймні ті, хто найважче переносив розлуку, до свого становища? Було б несправедливо твердити це з усією категоричністю. Куди точніше буде сказати, що не тільки в фізичному, а й у моральному розумінні вони страждали в першу чергу від безплотності своїх уявлень. На початку пошесті уява яскраво малювала близьку істоту, з якою вони розлучились і за якою тужили. [...] Та насамкінець цієї розлуки без кінця-краю вони вже не уявляли собі ні колишньої близькості, ані того, що жили раніш коло любої істоти, якої в будь-яку хвилину можна було торкнутися рукою.

Якщо дивитися на справу з цього погляду, вони прийняли розпорядок чуми, цілком буденний і тому особливо дійовий. Ні в кого з нас уже не збереглося великих почуттів. Зате всі однаково спізнавали почуття безбарвні. «Швидше б усе скінчилося», — казали наші співгромадяни, оскільки під час лиха цілком природно бажати кінця стражданню всіх людей, а ще й тому, що вони справді бажали, щоб це скінчилося. А мовилося це без колишнього запалу і без колишньої гіркоти і спиралося на докази, вже мало переконливі, але поки що зрозумілі. [...]

Читач, певно, вже здогадався, що це означало цілковите зречення найособистішого. Тоді, в перші дні чуми, їм допікали якісь дрібниці, що не мали для інших ніякого глузду, і саме завдяки сумі цих дрібниць, таких важливих для них, вони накопичували досвід особистого життя, а тепер, навпаки, їх цікавило тільки те, що цікавило всіх інших, вони оберталися в колі спільних ідей, і навіть сама любов прибирала абстрактної подоби. [...]

Частина четверта

У вересні і жовтні чума все ще підминала під себе місто. А що ми вже згадували про тупцяння, то треба сказати, що сотні тисяч людей тупцяли так протягом тих нескінченно довгих тижнів. Небо насилало то туман, то спеку,

то дощ. Мовчазні зграї шпаків і дроздів, які летіли з вірію, проносилися десь високо-високо, але вперто обминали стороною наше місто, ніби той самий бич, про який говорив отець Панлю, той дерев'яний спис, що зі свистом шугав над оселями, тримав їх на відстані від Орана. На початку жовтня зливи геть позмивали пилюку з вулиць. І за весь той час нічого істотного не сталося, якщо не зважати на тупе безугавне тупцяння.

Тут тільки стало видно, як потомилися Ріє та його друзі. І справді, члени санітарних дружин уже не в змозі були подолати втому. Доктор Ріє помітив це, спостерігаючи, як наростає в ньому самому, та й у всіх його приятелів якась дивна байдужість. Так, скажімо, ці люди, які раніше уважно прислухалися до всіх новин щодо чуми, зовсім перестали цим цікавитися. [...]

А проте в місті зостався один чоловік, який не виглядав ні втомленим, ні зажуреним, а радше навіть був живим образом вдовolenня. І чоловік той був Коттар. Він тримався і далі осторонь, але взаємин з людьми не поривав. Особливо він прихилився до Тарру, і при першій нагоді, коли той бував вільний від своїх обов'язків, вчашав до нього, бо, з одного боку, Тарру був утаємничений у його справи, а з другого, — бо Тарру вмів зігріти комісіонера своєю невичерпною сердечністю. Певне, то було якесь диво дивне, але Тарру, незважаючи на свою пекельну працю, був, як завжди, доброзичливий і уважний до співрозмовника. Якщо навіть надвечір він іноді просто падав з ніг від втоми, то вранці прокидався з новою снагою. «З ним, — запевняв Коттар Рамбера, — можна говорити, бо він справжня людина. Все завжди розуміє».

Ось чому в ту пору у своєму щоденнику Тарру все частіше повертається до Коттара. Тарру спробував відтворити повну картину Коттарових переживань і роздумів у тому вигляді, в якому Коттар йому їх повідав, або так, як сам Тарру їх сприйняв. Під заголовком «Нотатки про Коттара і про чуму» ці описи зайняли кілька сторінок, і оповідач вважає не зайвим навести їх тут уривками. Свою загальну думку про рантє Тарру сформулював так: «Ось людина, яка зростає». А втім, зростав не так він, як зростала його бадьорість духу. Він був навіть радий такому повороту подій. Нерідко він звіряв Тарру свої заповітні мрії такими словами: «Звісно, не все йде гладенько. Але зате всі ми в одній ямі сидимо».

«Звісно, — додавав Тарру, — йому загрожує та сама небезпека, що й іншим, але, підкреслюю, та сама, що й іншим. До того ж він цілком серйозно вважає, що зараза його не візьме. Очевидно, він, як то кажуть, живе ідеєю, зрештою не такою вже й дурною, що людина, хвора на якусь небезпечну хворобу чи охоплена якимсь великим переляком, вже тим самим захищена від інших недуг або від страхів. «А ви помітили, — якось промовив він, — що дві хвороби разом не уживаються? Припустімо, у вас серйозна чи невиліковна недуга, ну рак абощо, чи за давнені сухоти, так ось — ви ніколи не підчепите чуми або тифу, це виключено. А втім, можна піти й далі, чи бачили ви

бодай раз у житті, щоб хворий на рак загинув у дорожній пригоді?» Хибна ця ідея чи слухна, але вона незмінно підтримує в Коттара бадьорий настрій. Єдине, чого він хоче, — це не відриватися від людей. Він воліє жити в облозі разом з усіма, ніж стати в'язнем самотою. Під час чуми не до таємних розслідувань, досє, секретних інструкцій і неминучих арештів. Власне кажучи, поліції більше не існує, немає давніх чи нових злочинів, немає винуватців, а є тільки приречені на смерть, які невідомо чому чекають на помилування, в тому числі й самі поліцейські».

Таким чином, Коттар, за словами Тарру, був схильний дивитися на симптоми страху й розгубленості, що їх виявляли наші співвітчизники, з якимсь поблажливим розумінням і втіхою, яку можна сформулювати так: «Що не кажіть, а я раніше за вас усього цього насборбався». [...]

Тепер Тарру часто траплялося проводити вечори з Коттаром. Потім він записував, як вони вдвох пірнали в юрбу, знебарвлену присмерком чи імлюю, затиснуті чужими плечима поринали в цю біло-чорну масу, лише подекуди прорізану світлом ліхтарів, і йшли слідом за людською чередою до жагучих розваг, які захищали від могильного холоду чуми. Ті мрії, що їх лелівав Коттар усього кілька місяців тому і не міг їх здійснити, те, чого він шукав у публічних місцях, а саме розкоші й широкого життя, змоги пірнати в нестримні насолоди — саме до цього й поривалося зараз усе місто. І хоча тепер ціни геть на все без упину зростали, у нас ніколи ще так не цвиндрили гроші, і хоча більшості не вистачало речей першої необхідності, ніхто не шкодував коштів на всіляку зайвину і марнички. Розповсюджувалися азартні ігри, до яких таке ласе неробство. Одначе в нашому випадку неробство було просто безробіттям. Іноді Тарру з Коттаром довго простували за якоюсь парочкою, яка раніше намагалася б сховати свої почуття, а тепер і він і вона вперто йшли через усе місто, пригорнувшись одне до одного, не бачачи навколишньої юрби, з трохи маніакальною неухважливістю, властивою всім великим пристрастям. [...]

Обидва вони вибралися до міської опери, де ставили глюківського «Орфея». Коттар запросив з собою Тарру. [...]

Весь перший акт Орфей легко, без притиску в голосі, нарікав на свою долю, кілька краль в античних туніках чарівними жестами коментували його горе, і кохання оспівувалося в арієтах. Зала реагувала тепло, але стримано. Навряд чи публіка завважила, що в арію другого акту Орфей вводить непередбачене композитором тремоло і з дещо підвищеним пафосом благає володаря Пекла зглянутися на його сльози. Деякі надто рвучкі жести знавцям здалися за данину стилізації, що, на їхню думку, збагачувало інтерпретацію співака.

Тільки під час славетного дуету Орфея з Еврідикою у третьому акті (коли Еврідика тікає від свого кохання) легкий трепет подиву перебіг залом. І мовби співак умисне чекав цього тривожного поруху в залі або, точніше, не-

розбірливого гомону голосів, що долинув з партеру до сцени і нараз підтвердив те, що він невиразно передчував, тільки влучив цю мить, аби геть подурному підступити до рампи, розчепіривши під своєю античною тунікою руки й ноги, і впасти опукою серед пасторальних декорацій, які і завжди здавалися анахронізмом, а нині в очах глядачів уперше стали по-справжньому лиховісне анахронічними. Бо цієї самої миті оркестр замовк, глядачі з партеру, підхопившись з місць, поволі й мовчки потяглися з зали, як виходять після відправи з церкви або з кімнати, де лежить покійник. [...]

У перший вересневий тиждень Рамбер добре запрягся в роботу й допомагав Ріс. Він тільки попросив лікаря дати йому вихідний того дня, на який призначено зустріч біля будинку чоловічого ліцею з Гонсалесом та братами.

Опівдні Гонсалес і журналіст ще здалеку побачили братів, які чомусь на ходу сміялися. Брати заявили, що минулого разу їм нічого не пощастило зробити, але того слід було чекати. Хай там як, а цього тижня вони не чергують. Доведеться потерпіти до наступного. Тоді й почнемо все спочатку. Рамбер відповів, що й справді спочатку. Тут Гонсалес запропонував зустрітися наступного понеділка. Але тоді вже Рамбера оселять у Марселя і Луї.

— Ми з тобою лише вдвох зустрінемося. Якщо я чомусь не прийду, чимчикуй просто до них. Зараз тобі розтлумачать, куди йти.

Але Марсель, а можливо, Луї, сказав, що найпростіше зараз же відвести їхнього приятеля до них. Якщо Рамбер не надто вередливий, його там і нагодують, харчу вистачить на чотирьох. А він таким чином ввійде в курс справи. Гонсалес підтвердив, що думка й справді чудова, і всі четверо подалися до гавані.

Марсель і Луї мешкали аж у кінці Флотського кварталу, біля воріт, що виходили на приморське шосе. Будиночок у них був приземкуватий, в іспанському стилі, з грубими стінами, з яскраво розмальованими дерев'яними віконницями, а в кімнатах було порожньо й прохолодно. Мати хлопців, стара іспанка, з усміхненим, геть зморшкуватим обличчям, подала їм вареного рису. Гонсалес здивувався: в місті рису вже давно не стало.

— Коло воріт завжди на щось розживешся, — пояснив Марсель.

Рамбер їв і пив. Гонсалес твердив, що це свій хлопець, свій хлопець слухав і думав лише про те, що йому доведеться стовбичити тут іще цілий тиждень. [...]

Назавтра вони вже не поверталися до цієї теми, хоча працювали разом. Наступного тижня Рамбер нарешті оселився в іспанському будиночку. Йому постелили в загальній кімнаті. А що хлопці не приходили додому обідати і Рамбера просили не виходити без нагальної потреби, то він цілі дні сидів сам або гомонів із старою іспанкою, матір'ю Марселя та Луї. Ця худенька бабуся, вся в чорному, зі смаглявим зморшкуватим обличчям під білими як сніг, до блиску вимитими сивими косами, була напрочуд діяльна й рухлива.

Вона звичайно мовчала, і, тільки коли дивилася на Рамбера, в очах її розквітав усміх.

Іноді вона запитувала його, чи не боїться він принести заразу дружині, а Рамбер відповідав, що є, звісно, деякий ризик, але він не такий уже великий, а якщо йому залишатися в місті, вони, чого доброго, взагалі ніколи не побачаться. [...]

Кастелеву сироватку випробували тільки наприкінці жовтня. Практично ця сироватка була останньою надією Ріє. Лікар був твердо переконаний, що в разі нової невдачі місто остаточно буде віддано на поталу чумі незалежно від того, коситиме вона людей ще довгі місяці чи раптом з доброго дива зникне. [...]

Від того самого дня, як отець Панлю вступив до санітарної дружини, він не вилізав із лазаретів і вражених чумою кварталів. Серед членів дружини він посів місце, яке, на його погляд, найбільше личило йому за рангом, тобто перше. На що-що, а на смерть він надивився. І хоча теоретично він був захищений від зараження запобіжними щепленнями, думка про власну смерть не була йому чужою. Зовні він за будь-яких обставин зберігав спокій. Але від того дня, коли він протягом кількох годин дивився на мрощу дитину, щось у ньому надломалося. На обличчі все виразніше читалася внутрішня напруга. І коли він якось із усміхом сказав Ріє, що саме готує невеличку роботу — трактат на тему: «Чи повинен священнослужитель звертатися до лікаря?», лікареві здалося, ніби за цими словами ховається щось більше, ніж хотів сказати пан-отець. Ріє висловив бажання ознайомитися з цією працею, але Панлю заявив, що незабаром він виголосить на обідні для чоловіків проповідь і постарается викласти в ній бодай окремі свої міркування.

— Радий буду, докторе, якщо ви теж прийдете; певен, що вас це зацікавить.

Друга проповідь отця Панлю випала на вітряний день. Сказати правду, ряди присутніх після першого разу значно поріділи. Головне тому, що такі видовиська вже втратили для наших співгромадян принаду новизни. Та й саме слово «новизна» теж утратило свій первісний сенс у ті важкі дні, які переживало наше місто. До того ж більшість наших співгромадян, якщо досі остаточно й не занедбала виконання релігійних обов'язків або не поєднувала їх надто відкрито зі своїм особистим, глибоко неморальним життям, то надолужувала звичні відвідування церкви досить-таки безглуздими забобонами. Вони воліли не ходити на месу, зате носили на шії всілякі медальйони, що мали властивість запобігати недугам, або амулети з образом святого Роха.

Для прикладу можна навести непомірне захоплення наших співвітчизників різними пророцтвами. Так, навесні ми всі з хвилини на хвилину дружно чекали припинення чуми і нікому не спадало на думку запитувати, що гадає сусід про строки пошесті, бо всі намагалися себе переконати, що вона от-от

згасне. Але збігали дні, і люди почали побоюватися, що лихо взагалі ніколи не скінчиться, і тоді кінець пошесті став об'єктом спільних сподівань. Отож поширилися всілякі пророцтва, насмикані з висловлювань католицьких святих і пророків. Власники міських друкарень притьмом збагнули, який зиск можна мати з цього повсюдного захоплення, і видрукували великим накладом тексти, що ходили по всьому Орану. Але, помітивши, що це не вгамувало жадібною цікавості публіки, ділки почали пошуки, переглянули всі міські бібліотеки і, виявивши підхожі свідчення такого роду, розсипані по місцевих літописах, розповсюджували їх по місту. Оскільки ж літопис скупий на подібні пророцтва, їх почали замовляти журналістам, які, принаймні в цьому, виявили таку саму обізнаність, як і їхні вчителі минулих століть. [...]

Отож заботони міцно заступили нашим співгромадянам релігію, і саме з цієї причини церква, де читав свою проповідь отець Панлю, була заповнена всього на три чверті. Коли ввечері Ріє зайшов до собору, вітер зі свистом просотувався поміж стулками вхідних дверей, вільно гуляв між присутніми. І в цьому вогкому, скутому тишею храмі, де зійшлися самі лише чоловіки, Ріє присів на лаву й побачив, як на кафедрі зійшов велебний отець. Заговорив він лагіднішим і задумливішим тоном, ніж першого разу, і парафіяни відзначили подумки, що він не без деякого вагання взявся до діла. І ще одна цікава деталь: тепер він говорив не «ви», а «ми».

Одначе голос його помалу міцнів. Спершу він нагадав про те, що чума панує в нашому місті ось уже кілька довгих місяців і що тепер ми взнали її краще, бо не раз бачили, як сідала вона до нашого столу або до узголів'я постелі близької нам людини, як простувала поряд з нами, піджидала нашого виходу з роботи: отож тепер ми, можливо, здатні краще сприйняти те, що вона говорить нам безнастанно і до чого ми в перші хвилини розгубленості дослухалися, очевидно, недостатньо. Те, що панотець Панлю віщував з тієї самої кафедри, лишається слухним — або принаймні таке було тоді його переконання. Але можливо, як і всі ми, — тут отець Панлю скрушно вдарив себе в груди, — можливо, він і думав і говорив про це без належного милосердя. Але все ж таки у мові його було й зерно істини: з усього і завжди можна добути науку. Найжорстокіше випробування — і те благо для християнина. А християнин саме в даному випадку і повинен прагнути цього блага, шукати його, розуміти, в чому воно і як його знайти.

В ту хвилину люди, що сиділи довкола Ріє, відкинулися на спинку лавок і розташувалися з усією можливою в церкві зручністю. Одна зі стулочок оббитих повстю дверей тихо лякала від вітру. Хтось із присутніх підвівся з місця й притримав її. І Ріє, увагу якого відвернув цей рух, майже не чув того, про що заговорив після паузи отець Панлю. А той говорив приблизно так: не слід намагатися пояснювати явлене чумою видовище, а слід намагатися засвоїти те, що можна засвоїти. Коротко, за словами проповідника, так принаймні ви-

тлумачив їх собі Ріє, що слухав поверхово, виходило, ніби пояснювати тут нема чого. Але він прислухався з більшою цікавістю, коли проповідник несподівано гучно виголосив, що багато чого можна пояснити перед лицем Господа Бога, а інше так і не поясниться. Звісно, існує добро і зло, і звичайно кожен легко бачить різницю між ними. Але коли ми доходимо до внутрішньої сутності зла, тут і чигають на нас труднощі. Існує, приміром, зло, на позір необхідне, і зло, на позір марне. Є Дон Жуан, ввергнутий у пекло, і є скін невинної дитини. Бо коли цілком справедливо, що розпусника покарано Божою десницею, то важко зрозуміти страждання дитини. І справді, нема на світі нічого важливішого над страждання дитини, і жажіття, яке тягне за собою це страждання, і причини цього страждання, що їх треба знайти. Взагалі, Бог усе полегшує нам, і з цього погляду наша віра не заслуговує похвал — вона природна. А тут він, Бог, навпаки, припирає нас до стіни. Таким чином, ми під стінами чуми і саме з її лиховісного затінку зобов'язані здобути для себе благо. Отець Панлю відмовлявся навіть від тих пілг і попусків, які дозволили б перескочити через цю стіну. Йому нічого не коштувало сказати, що вічне раювання, яке чекає на дитину, може сторицею винагородити його за земні муки, але, по правді кажучи, він і сам не знає, чи так воно. Бо хто ж візьметься запевняти, що століття райського блаженства можуть оплатити бодай мить людського страждання? Той, хто твердив би так, не був би, звісно, християнином, бо наш Учитель зазнав муки плоттю своєю і духом своїм. Ні, панотець Панлю залишиться біля підніжжя стіни, вірний образіві четвертування, символом якого є хрест, і перебуде віч-на-віч з муками дитини. І скаже безстрашно тим, хто нині його слухає: «Братове мої, прийшла пора. Або треба у все вірити, або все відкинути... А хто серед нас посміє відкинути все?..»

У Ріє на мить майнула думка, що панотець договорився до прямої ересі. Але тут речник заходився з новим завзяттям доводити, що цей припис згори, ця ясна вимога йде на благо християнинові. [...]

Отець Панлю замовк, і до вух Ріє виразніше донеслося скигління вітру, що розгулявся і зі свистом продирався в шпарку під дверима. Але панотець одразу ж заговорив знову й сказав, що чесноту цілковитого прийняття, про яку він згадав вище, не слід розуміти в рамках того вузького сенсу, який звичайно їй надається, що йшлося не про звичайний послух, ба навіть не про важкодосяжне упокорення. Так, він має на увазі упокорення, але те упокорення, на яке добровільно погоджується упокорюваний. Безперечно, страждання дитини принизливе для розуму й серця. Але саме тому, і тут отець Панлю запевнив свою аудиторію, що йому нелегко буде вимовляти ці слова, тому треба жадати страждань, оскільки їх зажадав Господь. Тільки так християнин іде на те, аби не давати пощади нічому, а що всі виходи для нього заказано, дійде до головного, найістотнішого вибору. [...]

Коли Ріє виходив з церкви, шквалистий вітер вдерся в прочинені двері, вдарив у лице парафіян, що розходилися додому. Вітер нагнав у собор пахощі дощу, аромат мокрого асфальту, і молільники, ще не досягнувши паперті, вже знали, яким відкриється перед їхніми очима місто. Поперед лікаря йшли старий священник із молодим дяконом, обидва боролися з поривами вітру, що силкувався зірвати їхні капелюхи. Старий навіть під час цього нерівного змагання не переставав обговорювати проповідь. Він віддавав належне проречистості отця Панлю, але його вразила сміливість висловлених у казанні думок. Він вважав, що в проповіді було не стільки сили, скільки неспокою, і що священнослужитель у віці отця Панлю не має права так непокоїтися. Молодий дякон нагнув голову, сподіваючись ухилитися від ударів вітру, і запевнив, що він часто буває в отця Панлю і знає про еволюцію, яка сталася з ним, що трактат його буде ще сміливіший і, можливо, навіть не дістане *imprimatur*¹.

— Яка в нього все-таки головна ідея? — допитувався старий священник.

Вони підійшли вже до паперті, вітер з завиванням накинувся на них, і дякон відповів не відразу. Скориставшись хвилиною затишку, він сказав тільки:

— Якщо священнослужитель звертається по допомогу до лікаря, тут явна суперечність.

Тарру, якому Ріє переказав проповідь отця Панлю, зауважив, що він сам особисто знав священника, який під час війни втратив віру, побачивши хлопця, який лишився без очей.

— Панлю має рацію, — додав Тарру. — Коли невинна істота лишається без очей, християнин може тільки або втратити віру, або пристати на сліпоту. Панлю не бажає втратити віри, він піде до кінця. Саме це він і хотів сказати.

Можливо, зауваження Тарру пролле якесь світло на подальші лиховісні події і на поводження самого отця Панлю, загадкове навіть для близьких йому людей. Хай читач міркує про це сам.

Отож через кілька днів після казання отець Панлю надумав перебраться на нову квартиру. Саме в цей час у зв'язку з поширенням пошесті все місто, здавалося, міняло свої звичні оселі. І як свого часу Тарру довелося покинути готель і оселитися в доктора Ріє, достоту так і отець Панлю змушений був виїхати з наданого йому від ордену помешкання і перебраться до одної бабусі, ревної богомолки, досі ще милуваної чумою. Отець Панлю перебрався на нове житло з почуттям дедалі дужчої втоми й страху.

Про подальше пощастило довідатися тільки з розповіді його господині. Вранці вона, як звичайно, піднялася ні світ ні зоря. Марно прочекавши свого пожилця, вона, здивована тим, що превелебний отець не виходить зі свого покою, наважилася обережно постукати в двері. Вона побачила, що він не

¹ Дозволу церковної цензури (*лат.*).

вставав після безсонної ночі. Він важко дихав, і лице в нього було ще багровіше, ніж звично. [...]

Панотець лежав без руху. Вчорашня багровість шкіри змінилася мертвотною блідістю, тим більш показною, що риси обличчя не втратили своєї округлості. Хворий невідривно дивився на люстру з кольоровими криштале-вими дармовисиками, почеплену над ліжком. [...]

Ріє прибув опівдні. Вислухавши розповідь хазяйки, він сказав лише, що отець Панлю має рацію, але що, на жаль, його викликали надто пізно. Панотець зустрів його так само байдуже. Ріє оглянув хворого і, на превеликий свій подив, не виявив жодних характерних ознак бубонної або легеневої чуми, окрім ядухи і стиснення в грудях. Так чи інакше, пульс був такий млявий, а загальний стан такий загрозливий, що надії майже не лишалось.

Він попросив дати йому розп'яття, що висіло в уголів'ї, і коли прохання його було виконане, відвернувся, й почав дивитися на розп'яття.

В лазареті отець Панлю і рота не розкрив. Наче бездушний предмет, він скорився всім приписаним процедурам, але розп'яття з рук уже не випускав. Одначе випадок його був неясний. Ріє мучився сумнівами. То була чума, і то не було чумою. А втім, протягом останнього часу їй, здавалося, дає втіху плутати карти діагностики. Але у випадку отця Панлю, як з'ясувалося згодом, ця невизначеність особливої ваги не мала.

Температура підскочила. Кашель став ще хрипкішим і мучив хворого цілий день. Врешті надвечір панотцеві пощастило вихаркнути ту вату, що душила його. Харкотиння було забарвлене кров'ю. Хоч як лютувала лихоманка, отець Панлю так само байдуже дивився довкола, і, коли наавтра санітари знайшли уже заholоле тіло, що наполовину сповзло з койки, погляд його нічого не виражав. У карточці записали: «Випадок сумнівний». [...]

В печі крематорію все веселіше палахкотів феєрверк чуми. Щоправда, смертність нібито стабілізувалася. Але здавалось, ніби чума затишно розсілася десь на вершечку і віднині вносить до своїх щоденних убивств точність і акуратність справного чиновника. На думку осіб тямущих, то був, властиво, добрий знак. Так, приміром, доктор Рішар вважав надзвичайно обнадійливим той факт, що крива смертності, різко піднявшись, пішла потім рівно. «Чудова, прекрасна крива», — запевняв Рішар. Він знав, повторював, що пошесть уже досягла, за його висловом, стелі. І тому їй залишається тільки падати. В цьому він бачив заслугу доктора Кастеля, точніше, його нової сироватки, яка й справді в кількох випадках несподівано дала чудові наслідки. Старий Кастель не перечив, але, на його думку, годі щось передбачити, бо з історії відомо, ніби епідемія зненацька робить різкі стрибки. Префектура, що вже давно палала бажанням заспокоїти уми оранців, а це було дуже нелегко, маючи на увазі чуму, запропонувала зібрати лікарів з тим, щоб вони склали відповідну

доповідь, як раптом чума забрала також і доктора Рішара, і саме тоді, як крива досягла стелі.

Дізнавшись про цей, безперечно, приголомшливий випадок, що, втім, нічогісінько не доводив, міські власті зразу ж укинулись у песимізм, такий же безпідставний, як і оптимізм, якому за тиждень до того вони піддавалися. А Кастель просто почав готувати свою сироватку ще старанніше, ніж раніше. Так чи інак, не лишилося жодного громадського будинку, що його не перетворили на лікарню або лазарет, і якщо досі не замахнулись на префектуру, то лише тому, що треба було мати якесь місце для всіляких збіговиськ. А все ж таки, беручи загалом, саме через відносну стабілізацію пошесті в ту пору санітарна служба, організована Ріє, цілком могла впоратися зі своїми завданнями. Лікарі й санітари, які працювали до знемоги, могли сподіватися, що вже більших зусиль од них не вимагатиметься, їм треба було тільки якнайпильніше, якщо можна так сказати, виконувати свій людський обов'язок. [...]

Тим часом наприкінці листопада вже почалися приморозки. Зливи щедро поливали каміння бруківки, чистеньке безхмарне небо стояло над умитими до блиску вулицями. Сонце, яке вже втратило літній жар, щоранку заливало наше місто холодним яскравим світлом. А надвечір, навпаки, повітря знову теплішало. Якось одного такого вечора Тарру вирішив відкрити свою душу докторові Ріє.

Годині о десятій вечора, після довгого втомливого дня, Тарру зголосився провести Ріє, що надумав провідати старого ядушника. Над дахами старого кварталу лагідно світило небо. Легкий вітерець нечутно пробігав, уздовж темних перехресть. Старий ядушник зустрів їх теревенями, що мало не оглушили гостей після вуличної тиші. Старий одразу ж заявив: люди нарікають, що ласі шматочки завжди дістаються одним і тим самим, що доти жбан воду носить, доки вушко увірветься, що, можливо, — і він з утіхи навіть руки потер — дійде до заворушень. Поки лікар оглядав його, він базікав без угаву, коментуючи останні події.

Над головою у них почувалася хода. Перехопивши здивований погляд Тарру, стара, дружина ядушника, пояснила, що, мабуть, це на даху, тобто на терасі, зійшлися сусідки. І відразу їм пояснила, що звідти, з даху, дуже гарний краєвид і що багато терас притикаються впритул одна до одної, отож місцеві жінки ходять до сусідів у гості, не спускаючись до кімнат.

— Авжеж, — підхопив старий. — Якщо хочете, підніміться. Звідти згорі краєвид чудовий.

На терасі, де стояло три стільці, було порожньо. Справа, скільки оком сягнути, видно було суцільні тераси, що прилягали ген-ген до чогось темного, кам'янистого, в чому обидва впізнали перший прибережний шпиль. Зліва, легко ковзнувши по двох-трьох вуличках і невидимій звідси гавані, погляд упирався в лінію обрїю, де в ледь помітному ряботинні море зливалося з не-

бом. А над тим, що, як вони знали, було пасмом скель, через рівні проміжки спалахувало світло, а його джерела звідси не було видно: це ще з весни крутилися й далі фари маяка, показуючи шлях кораблям, які плвли тепер в інші порти. В чистому після шквальних вітрів глянсуватому небі горіли первісним блиском зорі, і далеке світло маяка раз у раз домішувало до них свій перебіжний попелястий промінь. Вітер ніс дух прянощів та каміння. Навкруги стояла уроча тиша.

— Гарно, — мовив Ріє, сідаючи на стільця, — таке враження, ніби чума ніколи сюди не добиралася.

Тарру, стояв, повернувшись до нього спиною, і дивився на море.

— Справді, — озвався він не відразу. — Гарно. Він ступив, сів поряд лікаря і уважно подивився йому в лице. Тричі по небу перебіг промінь маяка. З глибокої ущелини вулиці долітав брязкіт посуду. В сусідньому домі тихо рипнули двері.

— Ріє, — якнайприроднішим тоном промовив Тарру, — ви ніколи не пробували довідатися — що я таке? Сподіваюся, ви мені друг?

— Так, — відповів лікар, — я вам друг. Тільки досі нам обом якось часу не вистачало.

— Чудово, тепер я спокійний. Ви не проти присвятити цю годину дружбі?

Замість відповіді Ріє усміхнувся.

— Отож, слухайте...

Нарешті Тарру заговорив, і ось приблизний переказ його сповіді.

«Для простоти почнімо, Ріє, з того, що я вже пережив чуму ще до того, як попав до вашого міста в розпал епідемії. Досить сказати, що я такий самий, як усі. Але існують люди, котрі не відають того, або люди, котрі зуміли зжитися зі станом чуми, і існують люди, котрі знають і котрим хотілося б вирватися. Так ось, мені завжди хотілося вирватися.

Замолоду я жив з думкою про свою безневинність, тобто без будь-яких думок. Я не належу до розряду неспокійних, навпаки, вступив у життя, як випадає юнакам. Усе мені давалося, наука сама йшла в голову, мені легко велося з жінками, і, якщо я й мав якісь клопоти, то вони швидко минали. Але одного дня я почав задумуватися. І тоді...

Треба сказати, що на відміну від вас бідності я не знав. Батько мій був помічником прокурора, тобто посідав неабияке становище. Одначе він тим не величався, на вдачу був добра душа. Моя мати була проста й скромна, я її любив і люблю, але волю про неї мовчати. Батько зі мною панькався, любив мене, гадаю, навіть намагався мене зрозуміти. Він мав свої любовні пригоди, тепер я знаю напевне, але, уявіть собі, мене це не обурює. Поводився він саме так, як належить поводитися в таких випадках, нікому не завдаючи прикрості. Коротко кажучи, людина він був не надто своерідна, і нині, по його смерті,

я розумію, що прожив він життя не як святий, але й лихою людиною теж не був. Просто тримався середини, а до таких людей звичайно відчують прихильність, і то надовго.

Одначе мав він одне дивацтво: його настільною книгою був великий залізничний довідник Шекса. Він навіть і не подорожував, хіба що проводив відпустку в Бретані, де мав невеличкий маєток. Проте міг, не запинаючись, назвати годину від'їзду і прибуття поїзда Париж — Берлін, порадити найпростіший маршрут, скажімо, з Ліона до Варшави, не кажучи вже про те, що напам'ять знав відстань з точністю до півкілометра між будь-якими столицями на ваш вибір. От ви, приміром, докторе, можете ви сказати, як проїхати з Бріансона до Шамоні? Навіть начальник станції — і той замислиться. А батько не замислювався. Кожний вільний вечір він намагався збагатити свої знання в цій галузі і вельми ними пишався. Мене це страшенно потішало, і я нерідко екзамнував його, перевіряв відповіді за довідником і радів, що він ніколи не помилявся. Ці безневинні вправи нас і зблизили, бо він цінував у мені вдячного слухача. А я вважав, що його перевага в знанні залізничних розкладів була нітрохи не гірша за всяку іншу.

Але я захопився і боюся перебільшити вагу цієї чесної людини. Бо скажу вам, щоб покінчити з цим питанням, прямого впливу на моє становлення батько не мав. Найбільше — він дав мені остаточний поштовх. Коли мені минуло сімнадцять, батько покликав мене в суд послухати його. В суді присяжних розглядалася якась важлива справа, і він, мабуть, вважав, що стане переді мною у вигідному світлі. Гадаю також, він сподівався, що ця церемонія, здатна вразити юну уяву, захопить мене ступити на його стезю. Я охоче погодився, по-перше, хотів потішити батька, а по-друге, мені самому було цікаво побачити й почути його в іншій ролі, не в тій, яку він грав удома. От і все, ні про що інше я не думав. Усе, що діється на суді, з раннього дитинства здавалося мені цілком природним і неминучим, як, скажімо, парад на чотирнадцяте липня або роздача нагород при переведенні з класу в клас. Коротко, уявлення про юстицію я мав найрозпливчастіше, але це не заважало мені жити.

Одначе від того дня пам'ять моя утримала лише один образ — образ підсудного. Гадаю, що і справді був винний, а в чому — байдуже. Але той чоловічок з рудим ріденьким чубом, років близько тридцяти, був ладен признатися в усьому, так щиро жажало його те, що він вчинив, і те, що зроблять з ним самим — отож через кілька хвилин я бачив лише його, тільки його одного. Він чомусь скидався на сича, наполоханого надто яскравим світлом. Вузол його краватки з'їхав кудись під комірець. Він усе кусав нігті, і то лише на одній руці, на правій... Словом, не буду розводитися, ви, мабуть, уже зрозуміли, що я хочу сказати — він був живою людиною.

А я, я раптом помітив, що досі дивився на нього з вельми зручного погляду: це обвинувачений, та й годі. Не можу сказати, що я зовсім забув про батька, але щось так стискало мені нутроші, що я при всьому бажанні не міг відірватися від підсудного. Я майже нічого не чув, я відчував, що тут хочуть убити живу людину, і якийсь нездоланий інстинкт, як хвиля, тягнув мене до нього з сліпою упертістю. Я отямився тільки тоді, як батько почав допит.

Несхожий на себе в червоній прокурорській мантії, уже не та добродушна і сердечна людина, яку я знав, він мостив високі фрази, що виповзали з його вуст, як ті гадюки. І я зрозумів, що він ім'ям суспільства вимагає смерті цього чоловіка, навіть більше — просить, щоб йому стяли голову. Щоправда, він тільки сказав: «Ця голова повинна впасти». Але зрештою різниця не така вже й велика. І вийшло одне на одне, оскільки батько справді дістав ту голову. Просто не він сам виконав останню роботу. А я, що стежив тепер за перебігом судового розслідування аж до завершального слова, я відчував, як пов'язує мене з цим бідолахою запаморочлива близькість, якої я ніколи не мав з батьком. Батько ж, згідно з приписом, мав бути присутнім при тому, що поштиво іменується «останніми хвилинами» злочинця, але що слід було б радше назвати наймерзеннішим з убивств.

Від того дня я не міг бачити без дрожу огиди Шексового довідника. Від того дня я зацікавився правосуддям, відчуваючи при цьому жах, зацікавився смертними вироками, стратами і в якомусь очманінні твердив собі, що батько з обов'язку не раз був присутній при вбивстві і саме в ці дні вставав до зорі. Атож, у таких випадках він спеціально накручував будильник. Я не посмів заговорити про це з матір'ю, але почав за нею нишком спостерігати і зрозумів, що мої отець-ненька чужі одне одному і що життя її було суцільним самозреченням. Тому я пробачив їй з легким серцем, як уже говорив вище. Згодом я довідався, що й пробачати їй не було за що і саме бідність привчила її до покірності.

Ви, очевидно, сподіваєтеся почути від мене, що я, мовляв, зразу кинув отчий дім. Ні, я прожив удома ще довго, майже цілий рік. Але серце моє краялось. Яюсь увечері батько попросив у матері будильник, бо завтра йому треба рано вставати. Цілу ніч я очей не склепив. Назавтра, коли він повернувся, я пішов з дому. Додам, що батько розшукував мене, що я бачився з ним, але ніякого порозуміння між нами не вийшло: я спокійно сказав йому, що, коли він поверне мене додому силоміць, я накладу на себе руки. Зрештою він поступився, бо на вдачу був лагідний, виголосив цілу промову, причому назвав глупотою мій намір жити своїм життям (так він пояснив собі мій вчинок, і я, звичайно, не став переконувати його в протилежному), надавав мені тисячу порад і насилу утримався від цілком щирих сліз. Після цієї розмови я протягом довгенького часу акуратно ходив навідувати матір і тоді зустрічав батька. Такі взаємини цілком його влаштовували, як мені здається. Я особисто

на нього серця не мав, але в душі моїй було сумтно. Коли він помер, я забрав матір до себе, і вона досі жила б зі мною, якби теж не померла.

Я зтягнув початок лише тим, що це насправді стало початком усього. Подальше я викладав коротше. В вісімнадцять років я, вирішивши в достатку, спізнав бідність. Чого тільки я не перепробував, аби заробити собі на прожиття. І увявіть, мені повелося не найгірше. Але єдине, що мене цікавило, — це смертні вироки. Мені хотілося оплатити рахунок того рудого сича. І, природно, я став, як то кажуть, політикувати. Просто я не хотів бути зачумленим, та й годі. Я думав, що те саме суспільство, де я живу, ґрунтується на смертних присудах і, борючись проти нього, я, отже, борюся з убивством. Так я думаю, так мені казали інші, кого я любив і досі люблю. Я залишався з ними довго, і не було в Європі такої країни, де б я не брав участі в боротьбі. Та годі про це...

Певна річ, я знав, що при нагоді і ми теж ухвалювали смертні присуди. Але мене запевнили, що ці кілька смертей необхідні, аби збудувати світ, де нікого не вбиватимуть. До певної міри це було правдою, але я, очевидно, просто не здатний дотримуватися такої-от правди. Єдине, що безперечне, — це те, що я вагався. Проте я згадував сича і міг, таким чином, жити далі. Аж до того дня, коли я сам на власні очі побачив страту (було це в Угорщині), і те саме очманіння, що заслало очі підлітка, яким я був колись, заслало очі вже дорослого чоловіка.

Ви ніколи не бачили, як розстрілюють людину? Та ні, звичайно, без особливого запрошення туди не потрапиш, та й публіку добирають заздалегідь. І як наслідок, усі ви обмежуєтеся щодо цього картинками та книжковими описами. Пов'язка на очах, стовп і вдалині кілька солдатів. Де там! А знаєте, що саме навпаки, взвод солдатів вишиковують за півтора метра від розстрілюваного. Знаєте, що коли смертник ступить бодай крок, то упреться грудьми в дула гвинтівки? Знаєте, що з цієї гранично близької відстані ведуть прицільний вогонь у самісіньке серце, а що кулі великі, то виходить отвір, куди можна кулака встромити? Ні, ви нічого цього не знаєте, бо про такі подробиці говорити не заведено. Сон людини куди святіша річ, ніж життя для зачумлених. Не слід баламутити сон чесним людям. Це був би несмак, добрий смак саме й полягає в тому, щоб нічого не пережовувати — це всім відомо. Але відтоді я став погано спати. Несмак залишився у мене в роті, і я не перестав пережовувати, тобто думати.

Ось тоді я й зрозумів, що я принаймні протягом усіх цих довгих літ як був, так і зостався зачумленим, а сам усіма силами душі вірив, ніби саме з чумою і борюся. Зрозумів, що хай не безпосередньо, але я засудив на смерть тисячі людей, що я навіть сам сприяв тим смертям, схвалюючи дії і принципи, які неминуче тягли їх за собою. Інших, здавалося, нітрохи не бентежила та обставина, бо принаймні вони ніколи про це доброхотів не заговорювали. А

я жив з таким відчуттям, ніби мені перехопило горлянку. Я був з ними і вночі був сам. Коли мені траплялося висловлювати свої сумніви, ті говорили, що треба дивитися в корінь, і часто наводили досить вагомі докази, щоб допомогти мені проковтнути те, що застрягло мені в горлянці. Проте я заперечував, що головні зачумлені — це ті, котрі напинають на себе червоні мантиї, що й вони теж наводять у таких випадках вельми переконливі докази, і якщо я пристаю на надзвичайні й викликані необхідністю докази дрібних зачумлених, то я не маю права визнати докази червоних мантий — це залишити за ними виняткове право на ухвалення смертних вироків. Але я казав собі, що коли поступитися бодай раз, то де межа? Схоже, що історія людства підтвердила мою правоту, зараз убивають наввипередки. Всі вони охоплені шалом убивства й інакше чинити не можуть.

Не знаю, як інші, але я особисто йшов не від розумувань.

Для мене вся річ була в тому рудому сичеві, в тій брудній історії, коли брудні зачумлені уста заявили закутому в кайдани чоловікові, що він повинен умерти, і справді вельми акуратно зробили все, аби він помер по нескінченно довгих ночах агонії, поки він з розплющеними очима чекав, що його вб'ють. Не знаю, як для інших, але для мене вся річ була в цій дірці, яка зяяла в грудях. І я сказав собі, що ніколи особисто я не погоджусь ні з одним, чуєте, ні з одним доказом на користь цієї щонаймерзеннішої бойні. Так, я свідомо обрав цю вперту сліпоту в чеканні того дня, коли бачитиму ясніше.

Відгоді я не змінився. Уже давно мені соромно, до болю соромно, що і я, хоча б непрямо, хоч і з найкращих спонук, теж був убивцею. З часом я не міг не помітити, що навіть найкращі не здатні нині утриматися від убивства своїми або чужими руками, бо така логіка їхнього життя, і в цьому світі годі кроку ступити, не ризикуючи заподіяти комусь смерть. Так, мені, як і раніше, було соромно, я зрозумів, що всі ми живемо в чумній скверні, і я втратив спокій. Навіть тепер я все ще шукаю спокою, силкуюся зрозуміти їх усіх, намагаюсь не бути нічиім смертним ворогом. Знаю тільки, що треба робити, аби перестати бути зачумленим, і тільки таким робом ми можемо сподіватися на умиротворення або, через брак такого, бодай на славний скін. Ось таким робом можна полегшити душу людям і якщо не врятувати їх, то принаймні, в гіршому разі, принести їм якнайменше зла, ба іноді навіть трохи добра. Ось чому я вирішив відкинути все, що хоча б віддалено, з добрих чи лихих намірів, завдає смерть або виправдовує вбивство.

Ось чому, до речі, ця пошесть нічого нового мені не відкрила, хіба тільки одне — треба боротися проти неї пліч-о-пліч з вами. Мені достеменно відомо (а ви самі бачите, Ріс, що я знаю життя в усіх його проявах), що кожен носить її, чуму, в собі, бо не існує такої людини на світі, атож, не існує, якої б вона не торкнулася. І тому треба безупинно стежити за собою, щоб, випадково забувшись, не дихнути в обличчя іншого і не передати йому зарази. Бо мі-

кроб — це щось природне. Все інше: здоров'я, непідкупність, якщо хочете, навіть чистота, — все це продукт волі, і волі, яка не повинна давати собі перепочинку. Людина чесна, яка нікого не заражає, це саме той, хто ні на мить не сміє розслабитися... Скільки вимагається волі і напруги, Ріє, щоб не забути! Так, Ріє, бути зачумленим вельми стомливо. Але ще стомливіше не бажати ним бути. Ось чому всі явно втомилися, адже нині всі трохи зачумлені. Але саме тому ті нечисленні, що не хочуть жити в стані зачумленості, доходять до крайніх меж втоми, вірятувати від якої може тільки смерть.

Тепер я знаю, що я нічого не вартий для цього світу і що відтоді, як я відмовився убивати, я сам себе засудив на безповоротне вигнання. Історію робитимуть інші. І я знаю також, що, очевидно, я не годен судити цих інших. Для того щоб стати розважливим убивцею, мені просто бракує якоїсь прикмети. Отож це не перевага. Але нині я примирився з тим, що я такий, який є, я навчився скромності. Я тільки вважаю, що на цій землі існують лихо і жертви і що треба по змозі не ставати на бік лиха. Боюся, мої міркування здадуться вам дещо спрощеними, не знаю, чи так це просто, знаю тільки, що це правильно. Я так багато наслухався всіляких розумувань, що в мене самого мало не пішла голова обертом, а скільки взагалі голів заморочили ці розумування, схилиючи їх приймати вбивство, отож зрештою я зрозумів одне; усе лихо людське походить від того, що люди не вміють користуватися ясною мовою. Тоді я поклав собі хай би там що і говорити і діяти ясно, аби вибратися на добру дорогу. І от я кажу — існують лихо і жертви, та й годі. Якщо, сказавши це, я сам стаю лихом, то принаймні без власної згоди. Я намагаюся бути безвинним убивцею. Як бачите, претензія не така вже й велика.

Зрозуміло, повинна існувати й третя категорія, категорія справжніх лікарів, але такі зустрічаються рідко, і, очевидно, все це дуже й дуже нелегко. Ось чому я поклав собі у всіх випадках ставати на бік жертв, аби хоч якось обмежити розмах лиха. Опинившись серед жертв, я можу спробувати намацати шлях до третьої категорії, інакше кажучи, прийти до миру».

Десь далеко двічі просурмила сирена «швидкої допомоги». Незграйний гомін голосів злився тепер у суцільний гул десь на околиці міста, під скелястим згір'ям. Майже одночасно пролунали два виляски, схожі на постріли. Потім знову запала тиша. Ріє нарахував два спалахи маяка. Вітер міцнішав, і в цю мить подувом з моря принесло запах солі. Тепер стало ясно чути глухі зітхання хвиль, що бились об скелю.

— Власне, одне лиш мене цікавить, — просто сказав Тарру, — знати, як робляться святими.

— Але ж ви в Бога не вірите.

— Ваша правда. Тепер я знаю тільки одну конкретну проблему: чи можна стати святим без Бога.

Нараз яскраве світло бризнуло з того боку, звідки долинали крики, і сюди до них повіом вітру донесло глухий гамір. Світло раптом пригасло, і тільки там, де остання тераса тулилася до скелі, ще лежала вузька багряна смуга. Порив вітру знову доніс до них виразні крики юрби, потім гуркіт залпу й обурливий рокіт. Тарру підвівся й наслухав. Усе змовкло.

— Знову біля воріт билися.

— Уже закінчили, — мовив Ріє. Тарру буркнув, що таке ніколи не закінчується і знову будуть жертви, бо так воно ведеться на світі.

— Можливо, — погодився лікар, — але, як ви знаєте, я почуваю себе радше заодно з переможеними, а не з святыми. Гадаю, я просто позбавлений смаку до геройства і святості. Єдине, що мені важливо, — це бути людиною.

— Так, обидва ми шукаємо одне й те саме, тільки я не маю таких високих амбіцій.

Ріє подумав, що Тарру жартує, і звів на нього очі. Але в кволому світлі, що соталося з неба, він побачив смутне, поважне обличчя. Вітер схопився знову, і Ріє відчув усією шкірою його теплий подих. Тарру труснув головою.

— А знаєте, що слід би зробити, аби зміцнити нашу дружбу?

— Згоден на все, що вам завгодно.

— Ходімо, скупаємося в морі. Втіха, цілком достойна навіть майбутнього святого.

Ріє посміхнувся.

— Перепустки маємо, до дамби ми доберемося завиграшки. Зрештою нерозумно жити самою чумою! Певне, людина повинна боротися на боці жертв. Але якщо її любов замкнеться лише цим, навіщо тоді й боротися!

— Гарзд, ходімо, — сказав Ріє.

За хвилину машина зупинилася коло портових воріт. Вже зійшов місяць. Небесне склепіння затягло молочним серпанком, і тіні були бліді, неяскраві. За їхньою спиною громадилося місто, і гарячий болісний подих, що долітав звідти, гнав їх до моря. Вони показали постовому перепустки, і той крутив їх у пальцях. Нарешті він відступив убік, і вони рушили до дамби через якісь майданчики, завалені бочками, звідки йшов запах вина і риби. А ще через кілька кроків дух йоду й водоростей сповістив їх про близькість моря. Тільки потім вони його почули.

Воно стиха шелестіло біля підніжжя величезних кам'яних брил, і, коли вони піднялися ще трохи, перед ними відкрилося море, щільне, як оксамит, гнучке й лискуче, як хребет хижака. Вони обрали собі стрімчак, що стояв лицем до моря. Хвилі поволі здіймалися і відкочувалися назад. Від цього спокійного подиху на поверхні води народжувалися й зникали олійні скалки. А попереду лежала безкрая мла. Відчуваючи під долонею поритий ніби віспою лик скелі, Ріє спізнав почуття якогось дивовижного щастя. Обернувшись до

Тарру, він помітив на спокійному й поважному обличчі друга вираз того самого щастя, яке не забувало нічого, навіть убивства.

Вони роздяглися, Ріє перший увійшов у воду. Спочатку вода здавалася йому страшенно холодною, але, коли він поплив, йому стало тепліше. Пропливши кілька метрів, він уже знав, що море нині ввечері зовсім тепле тією особливою осінньою теплою, коли вода відбирає від землі весь накопичений нею за літо жар. Він плив рівно, не кваплячись. Від його ніг, що били по воді, скипала пінна борозна, вода струмувала по плечах і щільно горнулася до ніг. Позаду важко шубовснуло, і Ріє зрозумів, що Тарру бухнувся в воду. Ріє перевернувся на спину і лежав не ворущаючись, дивлячись на перевернуту над ним небесну баню, повну зірок і місяця. Він глибоко зітхнув. Плюскіт спіненої дужими помахами рук води став ближчий і здався напрочуд ясним у мовчанні й самотності ночі. Тарру наближався, скоро лікар розрізнув його гучний віддих. Ріє перевернувся на живіт і поплив поряд із другом у тому самому ритмі. Тарру плавав швидше, і лікареві довелося наддати. Кілька хвилин вони поривалися вперед у тому самому темпі, такими самими могутніми ривками, одні, далекі від усього світу, вільні нарешті від міста й чуми. Ріє здався перший, вони повернули й поволі попливли до берега, тільки коли шлях їм перетнув крижаний струмінь, вони прискорили темп, підстьобувані цим несподіваним сюрпризом, який наготувало їм море.

Вони мовчки одяглися й мовчки рушили додому. Але серцем вони порідлилися, і спогад про цю ніч став їм любий. Коли ж вони ще здалеку угледіли сторожа чуми, Ріє здогадався, про що думає зараз Тарру, — він, як і сам Ріє, думав, що хвороба забула про них, що то добре і що зараз доведеться знову братися до діла.

Так, довелося знову братися до діла, чума ні про кого надовго не забувала. Цілий грудень вона палала в грудях наших співгромадян, роздмухувала печі в крематорії, заселяла табори бездіяльними тінями, словом, весь час терпеливо просуvalася вперед рівенькими короткими стрибками. Міська влада поклала надію на холодні дні, розраховуючи, що холод зупинить це просування, але чума безперешкодно пройшла крізь перші випробування зими. Доводилося знову чекати. Але коли чекаєш надто довго, то вже взагалі не ждеш, і все наше місто жило без майбутнього.

Коротка мить приязні і спокою, що випала на долю доктора Ріє, не мала завтрашнього дня. Відкрили ще один лазарет, і Ріє залишався на самоті лише з тим чи іншим хворим. Однак він помітив, що на цій стадії пошесті, коли чума щораз частіше проявлялася в легеневій формі, хворі якось ніби стараються допомогти лікареві. Якщо в перші дні хвороба характеризувалася станом прострації або спалахами шаленства, то тепер пацієнти ясніше усвідомлювали те, що їде їм на користь, і з власного почину вимагали саме того, що могло полегшити їхні муки. Так, вони безперестанку просили пити і геть усі

шукали тепла. І хоча доктор Ріє все ще падав з ніг від утоми, а проте за цих нових обставин почував себе не таким самотнім, як колись.

Якось, було це вже наприкінці грудня, лікар отримав листа від слідчого пана Отона, який ще й досі перебував у таборі; в листі говорилося, що карантин уже закінчився, але що начальство ніяк не може знайти у списку дату його вступу до карантину і тому його затримують тут явно помилково. Його дружина, яка відбула недавно свій строк у карантині, ходила скаржитися до префектури, де її зустріли в багнети й заявили, що помилка у них не буває. Ріє попросив Рамбера залагодити цю справу, і через кілька днів до нього з'явився сам пан Отон. Справді, сталася помилка, і Ріє навіть трохи розсердився. Але ще більше вихудлий пан Отон мляво махнув рукою і сказав, ваговито підкреслюючи кожне слово, що всі можуть помилятися. Лікар зазначив подумки, що слідчий у чомусь змінився.

— А що ви збираєтеся робити, пане слідчий? Вас чекають справи? — мовив Ріє.

— Та нічого не збираюся, — відповів слідчий. — Хотілося б узяти відпустку.

— Справді, відпочити вам не завадить.

— Ні, я не для того. Я хотів би вернутися в табір.

Ріє не міг приховати подиву.

— Але ж ви тільки-но звідти вийшли!

— Ви мене не так зрозуміли. Мені казали, що до цього табору начальство вербує добровольців.

Слідчий перекоотив справа наліво свої круглі очі й спробував пригладити пасмо на скроні.

— Я хочу, щоб ви мене зрозуміли. По-перше, в мене буде заняття. А по-друге, можливо, мої слова і здадуться вам дурними, але там я буду менше відчувати розлуку з моїм хлопчиком.

Ріє глянув на слідчого. І майже засумнівався в тому, що побачив, — у цих твердих і таких безвиразних очах раптом загорілася ніжність. Але вони стуманіли, втратили свій чіткий металевий блиск.

— Звичайно, я поклопочуся вашою справою, якщо ви самі цього хочете, — сказав доктор Ріє. [...]

Різдво того року скидалося радше на пекельне, ніж на євангельське свято. Безлюдні, неосвітлені крамнички, в вітринах бутафорський шоколад, у трамваях похмурі обличчя — ніщо не нагадувало колишніх різдвяних канікул. Раніше це свято єднало всіх, і багатого і бідного, а тепер тільки привілейовані особи могли дозволити собі відгороджену від людей соромливу розкіш святкового бенкету, дістаючи за скажені гроші все необхідне з чорного ходу брудних крамничок. Навіть у церквах слова подячного молебню заглушав плач. Тільки дітлахи, ще не свідомі навислої над ними загрози, гасали на

вулицях понурого, прибитого холодом міста. Але ніхто не зважувався нагадати їм про Бога, такого, яким він був до чуми, про Господа, щедрого дарителя, давнього, як людське горе, але вічно нового, як юна надія. У наших серцях залишалось місце тільки для дуже древньої похмурої надії, для тієї надії, яка заважає людям покійно приймати смерть і яка не надія зовсім, а просто уперте чіпляння за життя.

Напередодні Гран не прийшов о призначеній годині. Ріє стурбувався і заглянув до нього рано-вранці, але вдома його не застав. Він підняв усіх на ноги. Об одинадцятій годині в лазарет забіг до Ріє Рамбер і сказав, що бачив здалеку Грана, але той пройшов мимо з пригніченим виглядом. І тут Рамбер згубив його слід. Лікар і Тарру сіли в машину й подалися на розшуки.

Уже ополудні, в морозну годину, Ріє, виходячи з машини, здалеку примітив Грана, який мало не втиснувся у вітрину крамниці, де були виставлені грубо вирізьблені з дерева іграшки. По обличчю старого службовця текли без упину сльози. І, побачивши ті сльози, Ріє так і завмер — він здогадався про їхню причину, і до його горла теж підступили ридання. Він теж згадав заручини Грана перед такою самою прикрашеною до свята вітриною, Жанну, яка, закинувши назад голову, казала, що вона щаслива. Він не сумнівався, що з глибин далеких літ сюди, в твердиню їхнього спільного безумства, до Грана долетів свіжий Жаннин голосок. Ріє знав, про що думає зараз цей заплаканий чоловік, і він теж подумав, що наш світ без любові — це мертвий світ, і неминуче приходить година, коли, стомившись від тюрем, роботи й мужності, прагнеш викликати в пам'яті рідне обличчя, хочеш, щоб серце розчулювалося від ніжності.

Але Гран помітив його відображення в шибці. Не витираючи сліз, він обернувся, сперся плечима на вітрину і дивився, як підходив до нього Ріє.

— Ох, докторе, докторе! — приказував він. Ріє не міг вимовити ні слова і, бажаючи підбадьорити старого, лагідно кивнув йому головою. Той розпач був і його розпачем, душу його вивертав нестримний гнів, який охоплює людину, коли вона бачить біль, спільний для всіх людей.

— Так, Гране, — мовив він.

— Мені хотілося б устигнути написати їй листа. Щоб вона знала... щоб була щаслива, не відчуваючи гризот сумління...

Ріє навіть з якоюсь люттю одірвав Грана від вітрини. А той покійно дозволяв себе тягти і все мурмотав якісь фрази без початку й кінця.

— Надто вже це затяглося. Не хочеться більше чинити опору, хай буде що буде! Ох, докторе! Це тільки вигляд у мене спокійний. Але мені вічно доводилося робити над собою неймовірне зусилля, аби лиш утриматися на грані нормального. Але тепер чаша переповнилась.

Він зупинився, трясучись усім тілом, і дивився на Ріє безумним поглядом. Ріє взяв його за руку. Вона пашіла.

— Ходімо-но додому.

Гран вирвався, кинувся тікати, але вже за кілька кроків спинився, розкинув руки, мов розп'ятий, і захитався туди-сюди. Потім, зробивши повне коло, упав на обмерзлий пішохід, а по замураному обличчі все ще котилися сльози. Перехожі здалеку позирали на них, круто зупинялись, не зважуючись підійти ближче. Довелось Ріє донести Грана до машини на руках.

Коли Грана вклали в ліжко, він почав задихатися: очевидно, легені йому заклало. Ріє задумався. Рідних у Грана нема. Навіщо перевозити його в лазарет? Хай лежать собі тут, а Тарру за ним доглядатиме. [...]

Частина п'ята

Всупереч цьому непередбаченому спаду пошесті, наші співгромадяни не поспішали радіти. Довгі місяці все зростало їхнє прагнення визволитись, але протягом цього часу вони опанували науку розважливості і поступово відучилися розраховувати на близький кінець епідемії. Однак про цю новину говорили всі, і в глибині кожного серця зароджувалася велика прихована надія. Все інше відійшло на задній план. Нові жертви чуми здавалися чимось маловажливим проти приголомшливого факту: крива захворювань пішла вниз! Однією з характерних ознак очікування ери здоров'я — відкрито на неї не сподівалися, але потай жадали її, — отож характерною ознакою було те, що останнім часом наші співгромадяни почали залюбки будувати плани, правда, зовні байдуже, на існування після чуми.

Усі сходилися на тому, що колишнє життя з усіма його вигодами повернеться не відразу, що легше руйнувати, ніж створювати. Просто вважалось, що принаймні з харчами полегшає і що на один обтяжливий клопіт стане менше. Але, по суті, під цими зовні безневинними зауваженнями буяла безумна надія, і так сильно буяла, що наші співгромадяни іноді, наче схаменувшись, випалювали одним духом, що за будь-яких обставин визволення — справа не завтрашнього дня.

І справді, чума вщухла не завтра, але за всіма ознаками вона підупадала на силі швидше, ніж дозволено було сподіватися. В перші дні січня запанувала незвично стійка для нас холоднеча і, здавалося, лягла над містом кришталевою банею. Та, однак, ніколи ще небо не було таке блакитне. З ранку до вечора його нерухома крижана велич заливала наше місто своїм непогасним сясвом. Протягом трьох тижнів чума в цьому очищеному повітрі, пройшовши через кілька спадів, очевидно, виснажила себе, обмежившись дуже поріділою шерегою мертвих тіл. За короткий час чума розгубила всю свою міць, нагромаджену за довгі місяці епідемії. Уже з одного того, як випускала вона зі своїх пазурів явно приречені на смерть жертви, скажімо, Грана чи молоденьку пацієнтку доктора Ріє, бешкетувала в деяких кварталах протягом двох-трьох днів, а в сусідніх уже зникла повністю, як у понеділок накидалася ще на свої жертви, а в середу відступала по всьому фронту, уже з того, як вона засапа-

лась і метушиться, можна було з певністю сказати, що вона пошарпана, втоплена, в чомусь розладналася, ніби, втрачаючи владу над собою, чума водночас утратила свою невідпорну, математично несхибну дієвість, колишне джерело своєї сили. Якщо раніше Кастелева сироватка майже не діяла, то тепер один успіх побивав другий. Будь-який лікарський захід, що був раніше неефективний, став нині рятувним. Створювалося враження, ніби зараз уже крок за кроком цькують саму недугу і що раптова слабкість чуми додала сили притупленій зброї, якою з нею намагались раніше боротися. Лише іноді чума, відсапавшись, робила наосліп різкий стрибок і забирала трьох-чотирьох хворих, хоча лікарі сподівалися на їхнє одужання. Були то, сказати б, невдахи-думи, ті, яких вона убивала в самому розпалі надій. Така доля спіткала, наприклад, пана Отона, якого довелося повезти з карантину, і Тарру казав, що слідчому й справді не пощастило, причому ніхто так і не збагнув, що він має на увазі — смерть чи життя слідчого.

Але загалом чума відступала по всій лінії, і зведення префектури, що спершу пробуджували в серцях наших співвітчизників лише несміливу і таємну надію, тепер уже цілком уселили в нас певність, що перемогу здобуто і що чума залишає свої позиції. Щиро кажучи, важко було твердити, справді це перемога чи ні. Доводилося лише констатувати, що чума відходить так само несподівано, як і прийшла. Застосовувана в боротьбі з нею стратегія не змінилася, вчора ще безплідна, сьогодні вона явно приносила успіх. Так чи інакше, створювалося враження, ніби хвороба сама себе вичерпала або, можливо, відступила, вразивши всі намічені нею об'єкти. В певному сенсі вона вже зіграла свою роль. [...]

На третю добу, за кілька днів до відкриття міста, доктор Ріе повернувся додому ополудні, гадаючи по дорозі, чи не прийшла нарешті на його ім'я довгождана телеграма. Хоча й нині він працював до знемоги, як у самий розпал мору, близькість остаточного визволення знімала втому. Він тепер сподівався й радів, що може ще сподіватися. Годі без кінця стискувати свою волю в кулак, годі весь час жити в напруженні, і яке це щастя одним махом попустити нарешті пучок зібраних до боротьби сил. Якщо очікувана телеграма буде обнадійливою, Ріе може почати все спочатку. І він вважав, що хай усі почнуть усе спочатку.

Ріе пройшов повз швейцарську. Новий воротар, що сидів біля віконечка, усміхнувся йому. Піднімаючись сходами, Ріе раптом згадав його обличчя, бліде з утоми й недоїдання.

Атож, коли буде покінчено з абстракцією, він почне все з самого початку, і якщо бодай трішки поталанить... З цією думкою він відчинив двері, і в ту ж хвилину назустріч йому вийшла мати й повідомила, що пан Тарру нездужає. Вранці він, правда, встав, але з дому не вийшов і знову ліг. Пані Ріе була стурбована.

— Можливо, ще нічого серйозного, — сказав Ріє. Тарру лежав, витягшись на весь зріст, на постелі, його важка голова глибоко вдавилася в подушку, під ковдрою вимальовувалися обриси могутніх грудей. Температура в нього була висока, і дуже боліла голова. Він сказав Ріє, що симптоми ще надто невиразні, але можливо, що це й чума.

— Ні, поки ще рано робити остаточний висновок, — сказав Ріє, оглянувши хворого.

Але Тарру мучила спрага. Вийшовши в коридор, лікар сказав матері, що це схоже на початок чуми.

— Ні, — промовила вона, — це неймовірно, надто тепер!

І одразу ж додала:

— Залишмо його в нас, Бернаре.

Ріє задумався.

— Я не маю права, — відповів він. — Але місто не сьогодні-завтра буде оголошено відкритим. Якби не ти, я б узяв на себе цей ризик.

— Бернаре, — благальне промовила мати, — залиш тут нас обох. Адже ти знаєш, мені тільки що впорснули вакцину.

Лікар відповів, що Тарру теж упорскували вакцину, але він, очевидно, так заморочився, що пропустив останнє щеплення й забув ужити необхідних заходів обережності.

Ріє пройшов до себе в кабінет. Коли він знову заглянув у спальню, Тарру помітив, що лікар несе величезні ампули з сироваткою.

— Ага, значить вона, — сказав він.

— Ні, просто запобіжні заходи.

Замість відповіді Тарру простягнув руку і спокійно витерпів крапльове вливання, яке сам не раз робив іншим.

— Подивимось, що буде ввечері, — сказав Ріє, дивлячись Тарру прямо в очі.

— А як щодо ізоляції?

— Поки нема ніякої певності, що у вас чума.

Тарру насилу всміхнувся.

— Ну, знаєте, це вперше в моїй практиці — вливають сироватку і не вимагають негайної ізоляції хворого. Ріє одвернувся.

— Ми з матір'ю доглядатимемо вас. Тут вам буде краще.

Тарру замовк, і лікар заходився збирати ампули, чекаючи, що Тарру заговорить і тоді він матиме привід озирнутися. Не витримавши мовчанки, він знову підійшов до постелі. Хворий дивився прямо на Ріє. На його обличчі лежав вираз втоми, але сірі очі були спокійні. Ріє усміхнувся йому.

— Якщо можете, поспіть. Я скоро вернусь.

На порозі він почув, що Тарру його покликав. Ріє повернувся до хворого. Але Тарру озвався не зразу, здавалося, він бореться навіть проти самих слів, які ладні зірватися з його уст.

— Ріє, — промовив він нарешті, — не треба від мене нічого приховувати, це мені конче потрібно.

— Обіцяю вам.

Важке обличчя Тарру ледь скривила вимучена посмішка.

— Дякую. Умирати мені не хочеться, і я ще поборююсь. Але якщо справа кепська, я хочу померти пристойно.

Ріє нахилився над ліжком і стиснув плече хворого.

— Ні, — сказав він. — Щоб стати святим, треба жити. Боріться.

Удень дошкульний холод ледь попустив, але тільки на те, щоб віддати надвечір арену навісній зливі й граду. Смерком небо трохи очистилося, і холод став ще різкішим. Ріє повернувся додому лише перед самою вечерею. Навіть не скинувши пальта, він одразу ввійшов у спальню, де лежав його друг. Мати Ріє сиділа біля постелі з плетивом у руках. Тарру, здавалось, так і не поворухнувся зранку, і тільки його смажні від гарячки уста зраджували всю напругу його боротьби.

— Ну, як тепер? — спитав лікар.

Тарру ледь здвигнув своїми могутніми плечима.

— Тепер гру, здається, програно, — відповів він. Лікар нагнувся над ліжком. Під гарячою шкірою понабрякали залози, в грудях хрипіло, ніби там безперервно працювала підземна кузня. Хоч як дивно, але Тарру мав симптоми обох різновидів. Підвівшись зі стільця, Ріє сказав, що сироватка, мабуть, ще не встигла подіяти. Але відповіді він не розібрав: хвиля жару, що клекотіла в горлянці, поглинула ті кілька слів, які намагався пробелькотати Тарру.

Увечері Ріє з матір'ю посідали в кімнаті хворого. Ніч починалася для Тарру боротьбою, і Ріє знав, що ця запекла битва з ангелом чуми триватиме аж до світанку. Навіть могутні плечі й широкі груди Тарру були не найнадійнішою зброєю в цій битві, радше його кров, що тільки-но бризнула з-під шприца Ріє, і в цій крові таїлося щось сокровенніше, ніж сама душа, те сокровенне, що не дано виявити ніякій науці. А йому, Ріє, лишається тільки одне — сидіти й дивитися, як бореться його друг. По довгих місяцях безнастанних поразок він надто добре знав, чого варті абсцеси і вливання, допоміжні засоби. Власне, тепер його єдине завдання — очистити поле дії для випадку, який найчастіше не втручається, поки йому не кинеш виклику. І ось треба було змусити його втрутитися. Бо перед Ріє постав саме той вид чуми, який плував усі його карти. Знов і знов чума напружувала всю свою міць, аби тільки обійти стратегічні перепони, виставлені проти неї, з'являлася там, де її не

чекали, і зникала там, де, здавалося б, міцно вкорінилася. І знов вона постаралася збити його з пантелику.

Тарру боровся, хоча й лежав нерухомо. Ні разу за всю ніч він не протиставив натискові хвороби гарячкового борсання, він боровся лише своєю монументальністю і своїм мовчанням. І ні разу також не пустив пари з уст, наче бажав показати своєю німотою, що йому не вільно ані на мить відвернутися від цієї битви. Ріє здогадувався про фази цього болю лише по очах свого друга, то широко розплющених, то заплющених, причому повіки якось особливо щільно прилягали до очного яблука або, навпаки, широко розтулювалися, і погляд Тарру приковувався до якогось предмета або втуплювався в лікаря та його матір. Щоразу, коли очі їхні зустрічалися, Тарру робив над собою майже надлюдські зусилля, щоб усміхнутися.

Раптом на вулиці пролунали квапливі кроки. Наче якийсь перехожий намагається врятуватися втечею від якогось іще далекого шкварчання, яке наближалось з хвилини на хвилину і незабаром затопило зливою всю вулицю: дощ припустив, потім сипонув град, голосно барабанячи по асфальту. Важкі штори на вікнах зморщило від вітру. Ріє, який сидів у напівсутіні кімнати, на хвилинку відвернувся, дослухаючись до шуму дощу, потім знову перевів погляд до Тарру, на чие обличчя падало світло нічної лампи при узголів'ї. Мати Ріє плела і тільки вряди-годи підводила голову й уважно придивлялася до хворого. Лікар зробив усе, що можна було зробити. Дощ перейшов, у кімнаті знов згустилася тиша, насичена лише німим бурмотом незримої війни. Розбитому безсонням лікареві ввижалося, ніби десь там, за межами тиші, чується неголосний ритмічний посвист, який переслідував його від перших днів пошесті. Жестом він показав матері, щоб вона пішла лягла. Вона заперечливо похитала головою, очі її блиснули, потім вона нагнулася над спицями, пильно роздивляючись вічко, що мало не зірвалося. Ріє підвівся, напоїв хворого і знов сів на місце.

Попід вікнами, скориставшись затишшям, швидко дріботіли перехожі. Кроки ставали все рідші, даленіли. Вперше за довгий час лікар зрозумів, що сьогоднішня ніч, тишу якої раз у раз порушували кроки запізнілих перехожих і не краями на шматки пронизливі сирени санітарних машин, була схожа на ті, колишні ночі. За вікном стояла ніч, яка струсила з себе чуму. І здавалося, ніби хвороба, вигнана холодами, яскравим світлом, натовпом людей, вихопилася з темних надр міста, пригрілася в їхній теплій спальні і тут стала на останній свій бій з мляво розпростертим тілом Тарру. Небеса над містом уже не шмагав бич Божий. Але він тихенько посвистував тут, у важкому повітрі спальні. Його і чув Ріє, чув протягом усіх цих безсонних годин. І доводилося чекати, коли він і тут відступить, коли і тут чума визнає свою остаточну поразку.

Перед світанням Ріє нахилився до матері.

— Піди негайно ляж, інакше не зможеш заступити мене о восьмій годині. Тільки не забудь зробити полоскання.

Пані Ріє підвелася з крісла, відклала своє плетиво й підійшла до ліжка Тарру, який уже давно не розплющував очей. Над його крутим чолом кучерявився спітнілий чуб. Вона зітхнула, і хворий розплющив очі. Тарру побачив схилене над собою лагідне обличчя, і крізь хвилі лихоманки, що набігали, знову вперто пробилася усмішка. Але повіки одразу ж склепилися. Залишившись один, Ріє перебрався в крісло, де раніше сиділа мати. Вулиця німувала, уже ніщо не порушувало тиші. Досвітній холод давався взнаки навіть у кімнаті.

Лікар задрімав, але торохтіння першого вранішнього воза збудило його. Він здригнувся і, позирнувши на Тарру, зрозумів, що справді заснув і що хворий теж задрімав. Удалечині стихав гуркіт дерев'яних коліс, кутих залізом, і цокіт кінських копит. За вікном було ще темно. Коли лікар підійшов до ліжка, Тарру звів на нього порожні, безвиразні очі, ніби все ще був по той бік сну.

— Поспали? — спитав Ріє.

— Так.

— Дихати легше?

— Трошки. Це про щось свідчить?

Ріє відповів не зразу, потім проговорив:

— Ні, Тарру, це ні про що не свідчить. Вам так само, як і мені, відомо, що це звичайна ранкова ремісія.

Тарру схвально кивнув головою.

— Дякую, — сказав він. — Відповідайте, будь ласка, й надалі так само відверто.

Ріє присів у ногах ліжка. Боком він відчував довгі нерухомі ноги Тарру, ноги вже неживої людини. Тарру задихав голосніше.

— Температура знову підніметься, правда, Ріє? — спитав він уривчастим від ядухи голосом.

— Так, але опівдні, і тоді буде ясно.

Тарру заплющив очі, ніби збираючи всю свою силу. В рисах обличчя прозирала втома. Він чекав нового нападу лихоманки, яка вже ворушилася десь у глибинах його тіла. Потім повіки піднялися, відкривши потьмянілу зіницю. Тільки коли він помітив Ріє, який нахилився над ліжком, погляд його прояснів.

— Попийте, — сказав Ріє.

Тарру напився і втомлено впустив голову на подушку.

— Виявляється, це довго, — промовив він. Ріє взяв його за руку, але Тарру відвів погляд і, здавалося, не відчув доторку. І зненацька, на очах Ріє, лихоманка, ніби прорвавши якусь внутрішню греблю, ринула назовні і дістала-

ся до чола. Коли Тарру підвів погляд на лікаря, той спробував надати своєму застиглому обличчю виразу надії. Тарру намагався усміхнутися, але усміхові не пощастило пробитися крізь судомно зціплені щелепи, крізь заліплені білою піною губи. Однак на його застиглому лиці очі ще блищали світлом мукності.

О сьомій годині пані Ріє увійшла до спальні. Лікар зі свого кабінету за-телефонував до лазарету і попросив підмінити його на роботі. Він вирішив також відмовитися сьогодні від усіх візитів до хворих, приліг був на канапу тут же в кабінеті, але, не витримавши, встав і вернувся до спальні. Тарру лежав, повернувши обличчя до пані Ріє. Не відриваючись, дивився він на маленьку грудку тіні, яка шулилась поряд нього на стільці, з долонями, щільно притиснутими до колін. Дивився він так пильно, що пані Ріє, помітивши сина, приклала палець до уст, встала й погасила лампочку біля узголів'я. Проте денне світло швидко пробилося крізь штори, і, коли обличчя хворого виступило з п'тьми, пані Ріє переконалася, що він усе ще дивиться на неї. Вона нагнулася над ліжком, поправила подушку й приклала долоню до мокрого за-кучерявленого волосся. І тут вона почула глухий голос, що йшов звідкись із-далеку, і голос цей сказав їй спасибі і запевнив, що тепер усе гаразд. Коли вона знову сіла, Тарру заплющив очі, і його змарніле обличчя, здавалось, осяяла посмішка, хоча губи все ще були міцно стиснуті.

Опівдні лихоманка сягла свого апогею. Нутрянний кашель стрясав тіло хворого, він уже почав харкати кров'ю. Залози перестали набрякати, вони були все такі самі тверді на дотик, наче в усі суглоби повгвинчувано гайки, і Ріє вирішив, що розрізати пухлину марна річ. У перервах між нападами кашлю та лихоманки Тарру кидав погляди на своїх друзів. Але скоро його повіки почали склеплятися все частіше й частіше, і світло, яке ще так недавно осявало його виснажене хворобою лице, поступово гасло. Буря, яка стрясала його тіло судомними конвульсіями, все рідше й рідше вибухала спалахами блискавок, і Тарру поволі несло в бурхливу безодню. Перед собою на подушках Ріє бачив лише безживну машкару, звідки назавжди зійшла усмішка. В те, що ще зберегло подобу людини, такої близької Ріє, вганялося тепер вістря списа, його пік нестерпний біль, крутили всі люті небесні вихори, і воно на очах у друга занурювалось у хлань чуми. А він, друг, не міг запобігти цій біді. І знов Ріє змушений був стояти на березі з порожніми руками, з серцем, що розривалося на шматки, безбройний і безпорадний перед стихійним лихом. І коли настав кінець, сльози безсилля застелили очі Ріє, і він не бачив, як Тарру раптом різко повернувся до стіни і випустив дух з глухим зойком, ніби десь у глибині його тіла луснула головна струна.

Наступна ніч уже не була ніччю битви, а була ніччю тиші. У цій спальні, відрізаний від усього світу, над тим мертвим тілом, уже спорядженим для похоронної церемонії, відчутно витав дивовижний спокій, достоту так само,

як за багато ночей перед тим витав він над терасами, піднесеними над чумою, коли почався штурм міських воріт. Уже тоді Ріє думав про ту тишу, яка піднімалася з ложа, де перед ним, безпорадним, умирали люди. І всюди той самий короткий перепочинок, той самий урочистий інтервал, повсюди те саме умиротворення, що настає після бою, повсюди німота поразки. Але те безгоміння, що оповивало зараз його друга, було таке щільне, так тісно зливалось воно з безгомінням вулиць і всього міста, визволеного від чуми, що Ріє ясно відчув: зараз це вже остання, безповоротна поразка, якою завершуються війни і яка перетворює навіть мир, що настав, у незцілиме страждання. Лікар не знав, що Тарру віднайшов нарешті спокій, але бодай у цю хвилину він був певний, що йому самому спокою не знати ніколи, достоту так само, як не існує перемир'я для матері, яка втратила сина, або для чоловіка, який ховає друга. [...]

Чудового лютневого ранку на світанні нарешті відчинилася міська брама, і цю подію радісно зустріли народ, газети, радіо і префектура в своїх повідомленнях. Отож оповідачеві лишається тільки виступити в ролі літописця блаженних годин, що настали з відкриттям міських воріт, хоча він сам був одним з тих, кому було ніколи безоглядно віддатися спільній радості.

Влаштували свято, що тривало весь день і всю ніч. Тоді ж на вокзалах запухкали паровози, й прибулі з далеких морів кораблі вже заходили до нашої гавані, доводячи своєю чергою, що цей день став для тих, хто голосив у розлуці, днем великої зустрічі.

Неважко уявити собі, на що обернулося це почуття роз'єднаності, яке жило в душах наших співгромадян. Поїзди, які протягом дня прибували до нашого міста, були так само перевантажені, як і ті, що вирушали з нашого вокзалу. Пасажири заздалегідь, ще під час двотижневої відстрочки, запаслися квитками на сьогоднішнє число і до третього дзвінка тряслися від страху, що раптом постанову префектури візьмуть і скасують. Та й мандрівники, прибулі до нас, не могли позбутися невіразних побоювань, бо знали тільки, та й то приблизно, про долю своїх близьких, а все, що стосувалося інших і самого міста, було їм невідомо, і місто в їхніх очах набувало лиховісної подоби. Але це можна сказати лише про тих, кого за весь час мору не спалювала жага.

Ті, кого вона палила, були й справді в полоні своєї невідчепної пристрасності. Для них змінилося лише одне: протягом місяців розлуки їм шалено хотілося прискорити події, підштовхнути час фізично, щоб він не гаявся, а тепер, коли перед ними вже відкривалося наше місто, вони, навпаки, тільки-но поїзд почав пригальмовувати, бажали одного: щоб час уповільнив свій плин, щоб він застиг. Невиразне і водночас гостре відчуття, ззеліане цим багатомісячним животінням, втраченим для любові, саме воно, це відчуття, вимагало певного реваншу — хай години радощів спливають удвічі повільніше, аніж години чекання. І ті, що дожидали вдома або на пероні, як наприклад, Рамбер,

уже давно попереджений дружиною, що вона домоглася дозволу на приїзд, однаково страждали з нетерпіння й розгубленості. Любов ця і ніжність перетворилися за час мору в абстракцію, і тепер Рамбер з душевним трепетом чекав, коли ці почуття і та жива істота, на яку вони були спрямовані, опиняться віч-на-віч.

Йому хотілося знову стати таким, яким він був на початку епідемії, коли, ні про що не думаючи, поклав собі на відчай душі вирватися з міста, кинути до своєї коханої. Але він знав, що це вже неможливо. Він змінився, чума засіяла в ньому відчуженість. І даремно він намагався заперечити це всіма своїми силами, але почуття відчуженості й досі жило в ньому, як якась глуха туга. Йому здавалося навіть, ніби чума завершилася надто різко, коли він ще не отямився. Щастя наближалось невпинно, плин подій випереджав очікування. Рамбер розумів, що до нього повернеться все одразу і що радість, власне, схожа на опік, де там уже нею натішитися.

Всі інші більш чи менш глибоко переживали те саме, і тому поговорімо краще про всіх. Стоячи тут, на пероні вокзалу, де мало от-от початися знову їхнє особисте життя, вони поки що відчували свою спільноту, обмінювалися порозумілими поглядами й посмішками. Але тільки-но вгледіли вони клуби паровозного диму, як задавнене почуття роз'єднаності миттю згасло під зливою бентежної й оглушливої радості. Коли потяг зупинився, для декого скінчилася довга розлука, яка почалася на цьому самому пероні, на цьому самому вокзалі, і скінчилася в ту мить, коли руки радісно й жадібно відчули рідне тіло, хоча вже забули його живу присутність. Так, Рамбер не встиг навіть роздивитися на істоту, що підбігла до нього, з розмаху ткнулася лицем йому в груди. Він тримав її в своїх обіймах, пригортаючи до себе її голову, не бачачи обличчя, а лише знайомі коси; він не втирав сліз, що котилися з очей, і сам не розумів, ллються вони від нинішнього щастя чи від загнаного кудись у глиб душі болю, і все ж таки знав, що ця волога, яка застувала йому зір, заважала переконатися, чи справді це обличчя, яке пригорнулося до його плеча, те саме, про яке так довго мріялося, чи, навпаки, він побачить перед собою незнайомку. Він збагне, але пізніше, чи слушне було його побоювання. А зараз йому, як і всім, що юрмилися на пероні, хотілося вірити або вдавати, що вони вірять, ніби чума може прийти й піти собі геть, нічого не змінивши в людських серцях.

Міцно пригортаючись одне до одного, пари розходилися додому, не бачачи нікого й нічого, зовні перемігши чуму, забувши всі поневіряння, забувши і про тих, хто приїхав тим самим поїздом і, не знайшовши на пероні близьких, знайшов підтвердження своїм страхам, які вже давно тліли в серці після надто довгого мовчання. Для них, чийм єдиним супутником відтепер залишився ще гострий біль, для тих, хто в ці самі хвилини присвячував себе пам'яті про те, що пішло в небуття, для них усе виходило інакше, і почуття

розлуки саме зараз досягло свого апогею. Для них, матерів, чоловіків, коханців, що втратили всю радість життя разом із рідною істотою, кинutoю кудись у безіменну канаву або перетвореною на жменю попелу, — для них усе ще тривала моровиця. [...]

Віднині він знав цю відповідь, якимось ясніше помітив її на ближніх, майже безлюдних вулицях передмістя. Були люди, які трималися за те незначне, що їм було відпущено, і прагнули одного: вернутися до вогнища свого кохання, і доля їх іноді винагороджувала. Звичайно, дехто блукав тепер самотою по місту, бо втратив того, кого чекав. Щасливі ще ті, котрих двічі не спіткала розлука, як ті, хто перед початком моровиці, не зумів одразу звести будову свого кохання і протягом багатьох літ наосліп намагався знайти цю недосяжно важку злагоду, яка злутувала б життя двох коханців-ворогів. Оці, подібно до самого Ріє, мали легковажність розраховувати на час, що залагоджує геть усе; цих навіть розвело в різні боки. Але інші, як наприклад Рамбер, якому лікар сказав сьогодні вранці: «Відваги, відваги, тепер ви повинні довести свою слухність», такі, як Рамбер, не вагаючись, знайшли відсутнього, якого, як їм думалося, уже втратили. Ці принаймні якийсь час раюватимуть. Тепер вони знали, що існує на світі щось, до чого треба пориватися завжди і що іноді дається до рук, і це щось — людська ніжність.

І навпаки, тим, хто звертався через голови людей до чогось, для них самих неувяленого, — ось тим відповіді нема. Тарру, здавалось, досягнув того важкодоступного спокою, про який він говорив, але віднайшов його лише в смерті, коли він уже ні на що не потрібний. А оті, кого Ріє бачив зараз, ті, що стояли в світлі призахідного сонця на порогах своїх осель, ніжно обійнявшись, палко зазираючи в кохані очі, — оті дістали те, чого хотіли, адже вони просили те єдине, що залежало від них самих. І Ріє, звертаючи на вулицю, де мешкали Коттар і Гран, подумав, що цілком справедливо, коли хоча б врядигоди радість, як винагорода, приходить до тих, хто вдовольняється своєю людською долею і своєю бідною і страшною любов'ю.

Наша хроніка добігає кінця. Пора вже докторові Бернарві Ріє признатись, що він її автор. Але перш ніж розповісти про останні події, йому хотілося б принаймні виправдати свій задум і пояснити, чому він намагався дотримуватися тону безстороннього свідка. Протягом усієї епідемії йому завдяки його професії довелося зустрічатися з безліччю своїх співгромадян і вислуховувати їхні звірвання. Таким чином, він перебував ніби в центрі подій і тому міг найповніше відтворити те, що бачив і чув. Але він волів зробити це з бажаною в даному разі стриманістю. Взагалі він намагався змалювати лиш те, що бачив на власні очі, старався не накидати своїм побратимам по чумі думок, які, власне, у них не виникали, і використати лише ті документи, які випадково або через нещастя потрапили до його рук.

Викликаний свідчити з приводу одного злочину, він зумів зберегти певну стриманість, як і належить сумлінному свідкові. Але водночас за велінням серця він добровільно став на бік жертв і хотів бути разом з людьми, своїми співгромадянами, в єдиному, що було для всіх безперечно, — в любові, муках і вигнанні. Тим-то він поділяв зі своїми співгромадянами всі їхні страхи, тому будь-яке становище, в яке вони потрапляли, було і його власним.

Намагаючись бути якнайсумліннішим свідком, він мав наводити переважно документи, записи та чутки. Але йому доводилося мовчати про своє власне, — наприклад, про своє чекання, про свої випробування. Якщо іноді він порушував це правило, то тільки на те, щоб зрозуміти своїх співвітчизників або щоб інші краще їх зрозуміли, щоб надати якнайточнішої форми тому, що вони майже весь час відчували невиразно. Правду кажучи, ці зусилля розуму далися йому легко. Коли йому не терпілося злити свою власну сповідь з сотнями голосів зачумлених, він відкладав перо на думку, що нема й не було в нього такого болю, яким не перестраждали б інші, і що в світі, де біль іноді такий самотній, у цьому була навіть своя перевага. Ні, таки справді він мав говорити за всіх.

Але був серед оранців один чоловік, за котрого не міг говорити доктор Ріє. Ішлося про того, про кого Тарру якось сказав Ріє: «Єдиний його злочин у тому, що в серці своєму він схвалив те, що вбиває дітей і дорослих. У всьому іншому я його, мабуть, розумію, але оце я мушу йому простити». І цілком справедливо, що хроніка завершується розповіддю про цього чоловіка, у котрого було сліпе серце, тобто самотнє серце.

Коли лікар вибрався з галасливих святкових вулиць і вже збирався завернути в провулочок, де мешкали Гран з Коттаром, його зупинив поліцейський патруль — цього вже він ніяк не сподівався. Дослухаючись до віддаленого гомону свята, Ріє малював в уяві тихий квартал, безлюдний і безгомінний. Він дістав своє посвідчення.

— Все одно не можна, докторе, — сказав поліцейський. — Там якийсь божевільний у натовп стріляє. А втім, почекайте тут, може, ви ще станете в пригоді.

В ту мить Ріє побачив, що до нього підходить Гран. Гран теж нічого не знав. Його теж не пропустили; одне йому було відоме: стріляють з їхнього будинку. Звідси було справді видно фасад кам'яниці, позолоченої промінням по-вечірньому нежаркого сонця. Перед кам'яницею залишався порожній простір, навіть на протилежному пішоході нікого не було. Посеред брукувки валявся капелюх і клаптик якоїсь засмальцьованої ганчірки. Ріє і Гран вгледіли вдалечині, на другому кінці вулиці інший поліцейський патруль, він також заступав прохід, а за спинами поліцейських метушилися постаті перехожих. Добре придивившись, вони помітили ще кількох поліцейських з револьверами в руках, ті засіли у воротах навпроти. Усі віконниці в кам'яниці були по-

зачинювані. А проте на третьому поверсі одна зі стулок ледь прочинилася. Вулиця застигла в мовчанні. Чулися тільки уривки музики, що долинали з центру міста.

В цю саму хвилину з вікон протилежного будинку гримнули два револьверні постріли і розлігся тріскіт розбитих віконниць. Потім знову запала тиша. Після святкового галасу, що гримів і далі в центрі міста, все це здалося Ріє чимось примарним.

— Це Коттарове вікно, — раптом схвильовано вигукнув Гран. — Але ж Коттар кудись пропав.

— А чому стріляють? — спитав Ріє у поліцейського.

— Хочуть відвернути його увагу. Ми чекаємо спеціальної машини, адже він у кожного, хто пробує зайти в дім, стріляє. Одного поліцейського вже поранив.

— Чому він стріляє?

— Хтозна. Люди тут на вулиці гуляли. Коли пролунав перший постріл, вони навіть не второпали що й до чого. А після другого зчинився крик, когось поранено, і всі порозбігалися. Мабуть, просто божевільний!

Знову запала тиша, хвилини в ній здавалися годинами. Раптом з далекого рогу вулиці вискочив пес, перший, якого Ріє побачив за довгий час; то був брудний скуйовджений спанієль, очевидно, хазяї ховали його десь під час пошесті, і тепер він поважно тюпав попід стінами. Діставшись до брами, він постояв у нерішучості, потім сів і, вивернувшись, почав ськатися. Пролунало одночасно кілька сюрчків — це поліцейські приманювали собаку. Собака звів голову, потім нерішуче ступив, очевидно наміряючись обнюхати капелюх, що валявся на бруківці. Але тут з вікна третього поверху гримнув постріл, і пес плюхнув на спину, як млинець на сковороду, судомно забив лапами, намагаючись повернутися набік, здригаючись у корчах. У відповідь розляглося п'ять чи шість пострілів, це стріляли. з-за брами і знов потрапили у віконницю, з якої бризнули тріски. Знов усе стихло. Сонце спускалося до обрію, і до Коттарового вікна вже підповзала тінь. За спиною в Ріє легко скреготнули гальма.

— Ну от, приїхали, — мовив поліцейський. З машини повисакаували поліцейські, повитягали вірьовки, драбину, два якісь довгасті пакунки, загорнуті в прогумовану тканину. Потім вони почали пробиратися вулицею, яка йшла рівнобіжне цій, за будинками, позаду Гранової оселі. І вже через кілька хвилин Ріє не так побачив, як здогадався, що під аркою брами почалася якась метушня. Потім усе знов застигло в чеканні. Пес уже не сіпався, підпливши темною калюжею.

Зненацька з вікон кам'яниці, де засіли поліцейські, застрочив кулемет. Били по віконниці, і вона розлетілася на друзки, відкривши чорний чотирикутник вікна, але Ріє з Граном зі свого місця нічого не могли розгледіти. Ко-

ли кулемет замовк, у діло вступив другий, що був у сусідньому будинку, ближче до рогу. Очевидно, цілили в проїму вікна, бо відлетів уламок цегли. Саме в цю мить троє поліцейських бігом перетнули бруківку і сховалися у під'їзді. За ними слідом кинулося ще троє, і кулеметна стрілянина припинилась. І знову всі стояли й чекали. В кам'яниці розляглося два глухих постріли. Потім почувся галас, і з під'їзду виволокли, точніше, не виволокли, а вивесли на руках невисокого чоловічка без піджака, він, не вгаваючи, про щось волав. І як за помахом чарівничої палички, всі позачинювані віконниці розчухнулися, у вікнах забовваніли голови цікавих, з будинків повисипали люди і з'юрмилися позаду поліцейського заслону. Всі зразу побачили того чоловічка, тепер він уже йшов бруком сам, руки в нього були скручені за спиною. Він репетував. Поліцейський наблизився і зацідив його двічі по обличчю на всю міць своїх кулаків, розважливо, якимось навіть старанно.

— Це Коттар, — пробурмотів Гран. — З'їхав з глузду.

Коттар упав. І глядачі побачили, як поліцейський з усього маху копнув підбором тіло, що впало на бруківку. Потім ватага роззяв заметушилася і рушила до лікаря та його старого приятеля.

— Розійдись! — скомандував натовпу поліцейській. Коли ватага проходила мимо, Ріє відвів очі. Гран і лікар простували поряд в останніх зблисках смерку. І ніби цей інцидент враз зняв заціпеніння, що дрімотно проймало весь квартал, віддалені від центру вулиці знов наповнились радісним гудінням юрби. Біля під'їзду їхньої оселі Гран розпрощався з лікарем. Пора йти працювати. З першого східця він гукнув лікареві, що написав Жанні і що тепер він по-справжньому радий. А головне, він знову взявся за свою фразу. «Я тепер усі епітети повикидав», — заявив він.

І з лукавою посмішкою він підняв капелюха, церемонно відкланявшись лікареві. Ріє все ще думав про Коттара, і глухий виляск кулака по обличчю не давав йому спокою всю дорогу аж до оселі старого ядушника. Можливо, йому важче було думати про людину злочинну, ніж про мертву людину.

Коли Ріє добрався до свого давнього пацієнта, морок уже цілком поглинув небо. До кімнати долинав далекий гомін визволення, а старий, усе такий самий, як завжди, перекладав і далі з горнятка в горнятко свій горошок.

— І вони мають рацію, що веселяться. Все-таки різноманітність, — сказав старий. — А що це давно не чути про вашого колегу, докторе? Що з ним?

До них донеслися виляски вибухів, цього разу безневинних, — це дівчора підривала петарди.

— Він помер, — відповів Ріє, приклавши стетоскоп до грудей, де все хрипіло.

— А-а, — стурбовано протяг старий.

— Від чуми, — додав Ріє.

— Так, — завершив, помовчавши, старий, — краці завжди відходять. Таке життя. Це була людина, яка знала, чого хоче.

— Чому ви так говорите? — спитав лікар, прибираючи стетоскоп.

— Та так. Він не базікав на вітер. Просто він мені подобався. Але так воно вже ведеться. Інші твердять: «Це чума, у нас чума була». Ще й ордена собі за це вимагатимуть. Але що таке, власне, чума? Теж життя, тільки й того.

— Не забувайте вчасно робити інгаляцію.

— О, не турбуйтеся. Я ще протягну, я ще побачу, як вони всі перемруть. Хто-хто, а я вмю жити.

Відповіддю йому були віддалені крики радості. Лікар нерішуче зупинився посеред кімнати.

— Я клопоту вам не завдам, якщо піднімуся на терасу?

— Та ні, що ви. Хочете згори на них подивитися? Прошу ласкаво. Але вони повсюди однакові.

Ріє рушив до сходів.

— Скажіть, докторе, правда, що вони збираються звести пам'ятник загиблим від чуми?

— Принаймні так і в газетах писали. Стелу чи дошку.

— Так я і знав. І ще скільки промов навіголошують. — Старий ядушливо захихотів: — Я так і чую: «Наші померлі...», а потім підуть перекусити.

Але Ріє вже піднімався сходами. Над покрівлями будинків стояло широкое холодне небо, і завислі низько над узгір'ями зірки здавалися твердими, наче креміль. Сьогоднішня ніч не дуже відрізнялася від тієї, коли вони з Тарру піднялися сюди, на цю терасу, щоб забути про чуму. Але зараз море голосніше, ніж тоді, билося об підніжжя скель. Повітря було легке, нерухоме, воно очистилося від солоних подмухів, що їх приносить теплий осінній вітер. І, як і раніше, до терас підступали міські шерехи, схожі на плюскіт хвиль. Але нинішня ніч була ніччю визволення, а не бунту. Там, удалечині, червонясте мерехтіння, що пробивалося крізь пільму, позначало лінію бульварів і майданів, осяяних ілюмінацією. У вже визволеній тепер ночі жадання скинуло всі пута, і його рев долинав сюди до Ріє.

Над темним портом злетіли перші ракети офіційного святкування. Все місто привітало їх глухими й протяглими криками. Коттара, Тарру, того чи тих, кого любив і втратив Ріє, всіх, мертвих чи злочинних, уже забуто. Старий ядушник має рацію: люди завжди однакові. Але в цьому і є їхня сила, в цьому і є їхня безневинність, і Ріє відчував, що попри свій біль, у цьому він з ними. В небо тепер без упину били барвисті фонтани феєрверка, і появу кожного зустрічав розкотистий крик, він щоразу міцнів і вже долітав сюди на терасу, і ось тут доктор Ріє і задумав написати цю історію, яка завершується тут, написати для того, щоб не уподібнитися до мовчунів, щоб засвідчити на

користь зачумлених, аби принаймні пам'ять залишити про несправедливість і насильство, вчинені над ними, та й просто для того, щоб сказати, чого навчас тебе лиха година: люди більше заслуговують на захоплення, ніж на зневагу.

А втім, він розумів, що ця хроніка не може стати історією остаточної перемоги. А може бути тільки свідченням того, що треба було вчинити і що, безперечно, повинні чинити всі люди всупереч страху з його невтомною зброєю, всупереч усім особистим мукам, що повинні чинити всі люди, які через незмогу стати святими і, відмовляючись прийняти лихо, намагаються бути зіцілителями.

І справді, дослухаючись до радісних криків, що долинали з центру міста, Ріє згадав, що будь-яка радість — під загрозою. Бо він знав те, чого не відала ця щаслива юрма і про що можна прочитати в книжках: бацила чуми ніколи не вмирає, ніколи не щезає, десятиліттями вона може дрімати десь у закрутку меблів або в стосі білизни, вона терпляче вичікує своєї години в спальні, в підвалі, у валізі, в носовичках та в паперах, і, можливо, настане день, коли на лихо і в науку людям чума розбудить пацюків і пошле їх конати на вулиці щасливого міста.

(Пер. з франц. Анатолія Перепаді)

Запитання і завдання

1. Який символічний зміст вкладається автором в образ чуми з однойменного роману?
2. Охарактеризуйте образ лікаря Бернара Ріє, які моральні позиції він стверджує? Чому саме його автор обирає на роль «літописця» оранських подій? Якою мірою Ріє відбиває в романі позицію самого автора?
3. Яку моральну позицію в романі представляє Жан Тарру? Яким життєвим шляхом він прийшов до своїх переконань? У чому схожість і в чому відмінність моральних позицій Ріє і Тарру?
4. В чому полягає своєрідність моральної позиції Рамбера? Чому він не відразу встає на шлях рішучої боротьби з лихом? Що спонукає його зрештою стати на шлях боротьби?
5. Який суспільний прошарок уособлює в романі Жозеф Гран? У чому своєрідність його моральної позиції? Чому поведінка Грана видається дивакуватою?
6. Якими аргументами визначена моральна позиція отця Панлю? Чи змінюється вона впродовж епідемії чуми?
7. Які світоглядні зрушення в філософії Камю знаменував його роман «Чума»?

Рекомендована література

1. Ботнер В. С. Істина приреченості. Матеріали до вивчення повісті Камю «Сторонній» // Зарубіжна література. — 1997. — № 2.
2. Кабкова О. В. Опираючись пошесті, зберегти власне «Я». Матеріали до вивчення роману А. Камю «Чума» // Весвітня література. — 1999. — № 3.
3. Козленко Р. «Соромно бути щасливим». Альбер Камю. «Чума» // Зарубіжна література. — 1997. — № 2.

4. Лобода О. П. «Єдине, що важливо, — це бути людиною». Урок за романом Альбера Камю «Чума» // Зарубіжна література. — 2000. — № 1.
5. Матюшкіна Т. П. Чужий серед чужих. Повість А. Камю «Сторонній» // Зарубіжна література. — 1998. — № 4.
6. Мотылева Т. А. Камю и его концепция романа // Мотылева Т. Зарубежный роман сегодня. — М., 1966.
7. Наливайко Д. С. Трагічний гуманізм Альбера Камю // Камю А. Вибрані твори. — К., 1991.
8. Шпиталь А. Г. Альбер Камю // Зарубіжна література. — 1997. — № 8.

ГЕНРІХ БЕЛЛЬ (1917–1985)

Генріх Белль — найвизначніший письменник Німеччини післявоєнної доби, лауреат Нобелівської премії (1972) “за творчість, у якій поєднується широке охоплення дійсності з мистецтвом творення характерів і яка стала значним внеском у відродження німецької літератури”. Белль писав романи, новели, п’єси, сценарії, публіцистичні статті. У своїх творах, що склали майже сорок томів, письменник зобразив — часом у сатиричній формі — Німеччину під час Другої світової війни і в повоєнний період.

Народився Г. Белль 1917 року в Кельні. Він був шостою дитиною в сім’ї столяра-червонодеревця зі спадковими католицькими традиціями; прашури з батькового боку емігрували за релігійними мотивами з Англії. Усе своє життя Белль був глибоко віруючим католиком, вважав релігію мірилом життя.

По закінченні середньої школи в Кельні Белль, який з дитинства писав вірші та оповідання, виявився одним із небагатьох учнів у класі, котрі не вступили до гітлерюгенду. Проте через рік після закінчення школи юнака було притягнуто до примусових робіт, а 1939 р. призвано на військову службу до гітлерівського вермахту. Белль виконував обов’язки капрала на Східному та Західному фронтах, брав участь у війні на території Франції, Польщі, Радянського Союзу, Румунії, Угорщини і Німеччини. Тричі він був поранений і, зрештою, 1945 р. потрапив у полон до американців, після чого просидів кілька місяців у таборі для військовополонених на півдні Франції. Війна, писав Белль, залишилася в його очах «жахливою машиною отуплення, кривавого отуплення».

Повернувшись до свого рідного міста восени 1945 року, Белль застав руїни. Він відбудовує житло для своєї родини, деякий час навчається в Кельнському університеті, потім працює в майстерні батька, у міському бюро демографічної статистики. При цьому весь час він не полишає письменницької праці.

Дописьменницька біографія Генріха Белля схожа на біографію його численних однолітків — німецьких письменників, яких іменують «поколінням, що повернулося»: і Белль, і такі митці, як В. Борхерт, А. Андерш, Г. В. Ріхтер, В. Шнурре, воювали і повернулися з війни з поразкою, перебивалися випадковими заробітками в перші повоєнні роки руїни й голоду. Література мала розповісти про долю цього покоління, отруєного фашизмом і розчавленого війною. Молоді німецькі письменники об’єдналися у вересні 1947 року у творчу спілку «Група 47», яка поступово стала центром літературного життя Західної Німеччини. Членів цієї групи об’єднувала ненависть до фашизму, жага демократичного оновлення країни і прагнення відтворювати жорстоку,

але реально правду життя. Найвизначнішою постаттю у цій «новій» німецькій літературі стає Г. Белль.

Тема війни була центральною в ранній творчості Белля. 1949 року побачила світ його перша повість *«Потяг приходить вчасно»*, історія про молодого солдата, на якого чекає повернення на фронт і неминуча смерть. 1950 року з'являється збірка оповідань *«Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...»*, а ще за рік — роман *«Де ти був, Адаме?»*, найвизначніший твір письменника про воєнні часи, що розповідав про долі фронтовиків наприкінці війни. У своїх подальших творах Г. Белль зображує життя повоєнної Німеччини. Найкращі з них: *«І не сказав жодного слова»* (1953), *«Дім без господаря»* (1954), *«Хліб ранніх років»* (1955), *«Мовчання доктора Мурке та інші са-тири»* (1958), *«Більярд о пів на десяту»* (1959), *«Очима клоуна»* (1963), *«Груповий портрет з дамою»* (1971), *«Втрачена честь Катаріни Блюм»* (1974), *«Під конвою турботи»* (1979), *«Жінки на березі Рейна»* (1985).

Подорожній, коли ти прийдеш у Спа... (1950). «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...» — оповідання з однойменної збірки, куди увійшли й інші твори Г. Белля воєнної тематики. Назва твору є обірваною цитатою двовірша-епітафії давньогрецького поета Симоніда Кеоського, що жив у V ст. до н. е.:

Подорожній, коли ти прийдеш у Спарту, повідай там, що ти бачив.
Тут ми всі полягли, бо так звелів нам закон.

Цей вірш нагадує про битву у Фермопільській ущелині, де, захищаючи батьківщину, загинули всі до одного спартанські воїни царя Леоніда. Ці рядки були відомі кожному німецькому школяреві завдяки перекладу Фрідріха Шіллера. Вірш про битву під Фермопілами — давня формула подвигу в справедливій війні, вона супроводжувала німецьку молодь не тільки у школі, але й у казармі.

Заголовком твору Белль наголошує аналогію між школою довоєнної Німеччини та школою античності, головне завдання яких мислилося як підготовка юнаків до справедливих воєн. Лицемірна німецька імперія, замилуючи молоді очі, ототожнювала себе з гармонійною, осяяною славою античністю, водночас спотворивши спартанську патріотичну систему виховання, додавши до неї відкриту теорію расизму та шовінізму, просякнуту зневагою до людей, культ грубої сили, грабіжництва і поневоленя інших народів.

Знаменним є те, що в оповіданні міститься ще одна обірвана фраза. Герой роздумує про те, що «в шкільному календарі проти його прізвища буде написано: «Пішов зі школи на фронт і поліг за...» Прикметно, що Белль нічого не розповідає ні про соціальне походження чи характер свого героя, ні про його дитинство і батьків, він навіть не дає йому імені, ніби навмисне позбавляючи індивідуальних рис. Автор змалював звичайного німецького юнака, яких тисячі. Письменник таким чином спонукає читачів до думки про те, що доля його героя — це доля тисяч німецьких юнаків, обдурених і використаних гітлеризмом.

Оповідання будується на поступовому впізнаванні головним героєм, молодим пораненим солдатом, гімназії, в якій він навчався протягом восьми років і яку залишив лише три місяці тому, коли його було відправлено одразу зі шкільної парти на фронт. В оповіданні школа неодноразово асоціюється в героя з «мертвим домом» чи «містом мертвих». Підвал школи перетворився на трупарню. Отже, школа — дім дитинства, радощів, сміху і школа — «мертвий дім». Це жажливе перетворення не випад-

кове. Школа, що готувала учнів до смерті всією системою виховання, мала стати трупарнею.

Та ось солдата кладуть на операційний стіл; і раптом за плечима лікаря на дошці герой бачить напис, зроблений його рукою. «Побачити своє письмо — гірше, ніж побачити себе самого в дзеркалі, — набагато більше схожості. Ідентичність власного письма я вже ніяк не міг узяти під сумнів». Це кульмінація оповідання, кульмінація впізнавання, вона має місце у фіналі твору і зосереджена у вислові, «який нам звеліли тоді написати, в тому безнадійному житті, яке скінчилось всього три місяці тому: «Сім разів було там написано — моїм письмом, латинським шрифтом, готичним, курсивом, римським, італійським і рондо: «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...».

Момент впізнавання в оповіданні збігається з моментом усвідомлення героєм того, що з ним сталося: у нього немає обох рук і правої ноги.

Наприкінці оповідання юнак немов поринає в дитинство, що підтверджується його останнім тихим проханням: «Молока». Це ніби падіння в дитинство, безнадійний пошук минулого в момент втрати майбутнього. Це прохання звучить як благання поятунку, якого для нього вже не буде.

Твір «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...» дає уявлення про Беля як про майстра **художньої деталі**. Замість розмитих всеохоплюючих описів, тут за одним влучно дібраним словом криється вся суть зображуваного. Так, уже з першого абзацу оповідання читача охоплює неприємне передчуття чогось страшного: «розтрощене вікно», «лампочку розбито вщент», «кілька мерехтливих дротиків з рештками скла». Вдало дібрані деталі опису місця подій дають змогу авторові охопити його повністю, підсилюють гнітючі враження.

Про майстерність Беля-оповідача свідчать і застосовані ним **тропи** (епітети, метафори, метонімії, порівняння): «машина то здіймалась, то опускалась, мов корабель на морських хвилях»; «...такий куценький, білий, вузький сувій марлі, немов який химерний небувалий кокон»; «серце в мені не озивалося»; «били важкі гармати»; «розцвітало ненатле полум'я». За допомогою них автор моделює дійсність і тим самим діє на серце і розум читача.

Оповідання Генріха Беля безперечно є одним з найсильніших антивоєнних творів ХХ сторіччя.

Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...

Машина зупинилася, але мотор ще гурчав; десь відчинилася велика брама. Крізь розтрощене вікно в машину ввірвалося світло, і тоді я побачив, що й лампочку під стелею розбито вщент, лише ковпачок з нарізкою ще стирчав у патроні та кілька мерехтливих дротиків з рештками скла. Потім мотор замовк, і знадвору почувся чийсь голос:

— Мерців сюди, є там мерці?

— Отуди до біса! — вилаявся шофер. — Ви що, вже не робите затемнення?

— Поможє тут затемнення, коли все місто горить вогнем! — гукнув той же таки голос. — Мерці є, питаюся?

— Не знаю.

— Мерців сюди, чув? А решту сходами нагору, до зали малювання, зрозумів?

— Зрозумів, зрозумів.

Та я не був ще мертвий, я належав до решти, і мене понесли сходами нагору. Спочатку йшли довгим, тьмяно освітленим коридором, із зеленими, пофарбованими олійною фарбою стінами, в них стриміли чорні, криві, старомодні гачки для одягу, ось виринули двері з емальованими табличками, на яких стояло: 6-А й 6-Б; між тими дверима висіла, злагідна поблискуючи під склом у чорній рамі, Фейєрбахова «Медея» з поглядом у далечінь; потім пішли двері з табличками: 5-А й 5-Б, а між ними — «Хлопчик, що виймає терня» — рожеве, з червонястим полиском фото в брунатній рамі.

Аж ось і колона перед виходом на сходову площадку, і довгий, вузький фриз Парфенону за нею — справжній, античний, — мистецьки зроблений із жовтавого гіпсу макет, і все інше, здавна знайоме: грецький воїн, до п'ят озброєний, строкатий і грізний, схожий на розлюченого півня. А на сходовій клітці, на стіні, пофарбованій у жовтий колір, пишались всі вони, один за одним — від великого курфюрста до Гітлера...

У вузькому ж малому коридорчику, де врешті на якусь хвилину мої ноші стали рівно, висів особливо гарний, величезний і дуже яскравий портрет Старого Фріца в небесно-блакитному мундирі, з променистими очима і великою ясною золотою зіркою на грудях.

І знову мої ноші похилилися, повз мене попливли тепер взірці арійської породи: нордичний капітан з орлиним поглядом і дурним ротом, жіноча модель із Західного Мозелю, трохи сухорлява й костиста, остзейський дурносміх із носом-цибулиною й борлакуватим довгим профілем кіношного верховинця; а далі знов потягся коридор, і знов якусь хвилину я лежав на ношах рівно, і перше ніж санітари стали сходити на третій поверх, я встиг побачити і її — перевиту камінним лавровим вінком таблицю з іменами полеглих, з великим золотим Залізним хрестом угорі.

Усе це перебігло дуже швидко: я не важкий, і санітари квапились. Не диво, якщо воно мені й примарилось: я весь горів, усе в мене боліло — голова, руки, ноги, й серце калатало, мов несамовите. Чого лишень не привидиться в гарячці!

Та коли ми поминули взірцевих арійців, за ними виринуло й усе інше; троє погрудь — Цезар, Ціцерон і Марк Аврелій, рядочком, один біля одного, — чудові копії, всі жовті, античні, поважні, стояли вони попід стіною. А коли ми зайшли за ріг, з'явилася й Гермесова колона, а далі, в глибині коридору, — коридор тут був пофарбований у рожевий колір, — аж ген у глибині, над дверима зали малювання, висіла величезна мармиза Зевса, але до неї було ще далеко. Праворуч у вікні я бачив заграву пожежі — все небо було червоне, й по ньому врочисто пливли чорні, густі хмари диму...

І знов я мимохить глянув ліворуч, і знов побачив двері з табличками: 10-А й 10-Б, а поміж тими бурими, немов просякнутими затхлістю дверима вгледів у золотій рамі вуса й кінчик носа Ніцше — другу половину портрета було заліплено папером із написом: «Легка хірургія».

Якщо зараз, майнуло в мене в голові, якщо зараз... Та ось і він, я його вже побачив — краєвид Того, великий і яскравий, плаский, як старовинна гравюра, чудова олеографія, і на першому плані, поперед колоніальних будиноків, поперед негрів і німецького солдата, що безглуздо стовбичив там із гвинтівкою, на першому плані картини красувалася велика, змальована в натуральну величину, в'язка бананів — ліворуч кетяг, праворуч кетяг, і саме на середньому банані в правім кетягу було щось надряпано; я розгледів той напис, бо, здається, сам його й надряпав...

Аж ось широко відчинилися двері зали малювання, я вплив туди під Зевсовим зображенням і заплющив очі. Я не хотів більше нічого бачити... У залі малювання тхнуло йодом, калом, марлею й тютюном, і стояв гомін.

Ноші поставили на підлогу, і я сказав санітарам:

— Устроміть мені в рот сигарету, вгорі, в лівій кишені. Я відчув, як хтось полапав у моїй кишені, потім тернули сірником, і в мене в роті опинилася запалена сигарета. Я затягся.

— Дякую, — сказав я.

Усе це, думалося мені, ще не доказ. Кінець кінцем, у кожній гімназії є зали малювання, коридори з зеленими й жовтими стінами і кривими, старомодними гачками в них; кінець-кінцем, те, що «Медея» висить межі 6-А й 6-Б, — ще не доказ, що я в своїй школі. Мабуть, є правила, де сказано, що саме там вони мають висіти. Правила внутрішнього розпорядку для класичних гімназій у Пруссії. «Медея» — межі 6-А й 6-Б, «Хлопчик, що виймає терня» — там-таки. Цезар, Марк Аврелій, Цицерон — у коридорі, а Ніцше — вище, де вже вивчають філософію. Фриз Парфенону й строкатий краєвид Того... «Хлопчик, що виймає терня» і фриз Парфенону — це, зрештою, добрий давній шкільний реквізит, що переходив від покоління до покоління, і я, певне, був не єдиний гімназист, якому заманулося надряпати на банані «Хай живе Того!». Адже й дотепи в усіх гімназіях однакові. Крім цього, може, я з гарячки почав марити.

Болю я тепер не відчував. У машині було мені дуже кепсько, коли її трясло на вибоях, я те й знав що кричав. Уже краще великі вирви: машина то здіймалася, то опускалась, немов корабель на морських хвилях. Але тепер почала, мабуть, діяти ін'єкція, яку мені десь у п'ятні зробили в руку: я відчув, як голка пронизала шкіру й десь аж у нозі зробилося гаряче.

Цього ніяк не може бути, думав я, машина просто не могла проїхати таку велику відстань — із тридцять кілометрів. І ще одне: ти нічогосінько не почуваш; жодне чуття нічого тобі не каже, самі тільки очі; жодне чуття не

говорить тобі, що ти в своїй школі, в своїй школі, яку всього три місяці тому покинув. Вісім років — не дрібниця, невже ж ти, провчившись тут вісім років, пізнавав би все самими лише очима?

Я лежав, склепивши повіки, й бачив усе те знову, воно снувалося, мов який фільм: коридор унизу — зелена фарба, сходи нагору — жовта фарба, таблиця з іменами полеглих, знову коридор, знов сходи. Цезар, Ціцерон, Марк Аврелій... Гермес, вуса Ніцше, Того, Зевсове зображення...

Я виплюнув сигарету й закричав; коли кричиш, легшає, треба тільки кричати дужче, кричати було так добре, я кричав, як оглашений. Хтось нахилився наді мною, але я не розплющував очей; я відчув чийсь незнайомий подих — тепло й нудотно війнуло тютюном та цибулею, і якийсь голос спокійно запитав:

— Ну, чого?

— Пити, — сказав я, — і ще сигарету, в кишені, вгорі.

Знову хтось помацав у моїй кишені, знову тернув сірником, і мені встромили в рота запалену сигарету.

— Де ми? — спитав я.

— У Бендорфі.

— Дякую, — сказав я й затягся.

Мабуть, я таки в Бендорфі, себто вдома, і якби в мене не ця страшенна гарячка, я міг би твердити напевне, що я в якійсь класичній гімназії; принаймні, що я в школі, — це безперечно. Хіба ж той голос унизу не гукнув: «Решту до зали малювання!» Я був один із решти, був живий, живі, напевне, й становили «решту». Ось я в залі малювання, а якщо слух мене не одурив, то чого б одурили очі? І тоді я насправді впізнав Цезаря, Ціцерона й Марка Аврелія, а вони могли бути лише в класичній гімназії, — навряд чи по інших школах у коридорах попід стінами виставляють цих типів.

Нарешті він приніс мені води, знов від нього війнуло на мене духом тютюну й цибулі, я несамохіть розплющив очі й побачив утомлене, старе, неголене обличчя в пожежній формі, і старечий голос тихо мовив:

— Пий, друже!

Я почав пити, то була вода, але ж вода — чудовий напій; я відчував на губах металевий смак казанка, з насолодою усвідомлював, як багато ще там води, але пожежник несподівано відняв казанка від моїх губів і подався геть; я закричав, але він не озирнувся, тільки втомлено знизав плечима й пішов далі; поранений, що лежав біля мене, спокійно сказав:

— Дарма галасувати, в них нема води, ти ж бачиш.

Я бачив, хоч вікна й були затемнені, — за чорними запонами жевріло й миготіло, — чорне на червоному, як у грубці, коли туди підсипати вугілля. Так, я бачив: місто горіло.

— Яке це місто? — спитав я того, що лежав біля мене.

— Бендорф, — відказав він.

— Дякую.

Я дивився просто перед собою — на ряди вікон, інколи й на стелю. Стеля була ще незаймана, біла й гладенька, з вузьким класичним ліпленим карнизом, але стелі з такими карнизами були в залах малювання по всіх школах, принаймні — по добрих давніх класичних гімназіях. Це певна річ.

Тепер уже годі було сумніватися, що я лежу в залі малювання якоїсь класичної гімназії в Бендорфі. У Бендорфі три класичні гімназії: гімназія Фрідріха Великого, гімназія Альберта й — може, краще було б цього й не казати, — але остання, третя, звалася гімназія Адольфа Гітлера.

Хіба ж у гімназії Фрідріха Великого не висів на сходовій клітці такий яскравий, такий гарний, величезний портрет Старого Фріца? Я провчився в тій гімназії вісім років, але хіба достоту такий портрет не міг висіти в іншій школі на тому ж таки місці, такий яскравий, що відразу впадав у очі, тількино ступиш на другий поверх?..

Тепер я чув, як десь били важкі гармати. А так усе було майже спокійно; тільки інколи за темною заслоною дужче спалахувало полум'я та падав у темряві фронтон будинку. Гармати били впевнено й розмірено, і я думав: любі гармати! Я знаю, що це підло, але я так думав. Господи, як миротворно, як заспокійливо гули ті гармати; глухо й суворо, мов тиха, майже піднесена органна музика. Яюсь шляхетно. Як на мене, в гарматах є щось шляхетне, навіть коли вони стріляють. Така врочиста луна, достоту як у тій війні, про яку пишуть у книжках з малюнками... Потім я міркував, скільки імен буде на тій таблиці полеглих, яку, мабуть, приб'ють тут згодом, оздобивши її ще більшим золотим Залізним хрестом і вквітчавши ще більшим лавровим вінком. І зненацька мені спало на думку, що коли я справді в своїй школі, то й моє ім'я стоятиме там, укарбоване в камінь, а в шкільному календарі проти мого прізвища буде написано:

«Пішов зі школи на фронт і поліг за...»

Та я ще не знав, за що, й не знав ще напевне, чи я в своїй школі, я хотів тепер про це дізнатися будь-що. Адже й на дошці полеглих не було нічого особливого, нічого прикметного, вона була така сама, як і скрізь, штампована дошка полеглих: їх, певне, всім постачає якесь одне управління...

Я знов повів очима довкола, але картини вони познімали, а що можна визначити з кількох парт, складених стосом у кутку, з вузьких високих вікон, густо поставлених одне біля одного, як і годиться в залі малювання, де має бути якомога більше світла? Серце в мені не озивалося. Чи то б воно й тоді не обізвалося, якби я опинився в тій кімнаті, де цілих вісім років малював вази й писав шрифти? Стрункі, чудові, вишукані вази, прекрасні копії з римських оригіналів, — учитель малювання завжди ставив їх перед нами на підставку, — і всілякі шрифти: рондо, рівний, римський, італійський. Я ненавидів ті

уроки над усе в гімназії, я годинами гинув з нудьги й жодного разу не зумів до ладу намалювати вазу або написати літеру. І де ж ділися мої прокльони, де ділась моя пекуча ненависть до цих остогидлих, ніби вилинялих стін? Ніщо в мені не озивалось, і я мовчки похитав головою.

Я раз у раз стирав, застругував олівця, знову стирав... І — нічогісінько...

Я не пам'ятав, як мене поранено, я знав одне: що не рухну руками й правою ногою, лише лівою, та й то тільки злегенька. Я думав, може, це вони так цупко примотали мені руки до тулуба, що я не можу поворушити ними.

Я виплюнув другу сигарету в прохід між солом'яниками й спробував посовати руками, але відчув такий біль, що знову закричав; я кричав не вгаваючи, від крику ж мало бути легше, а ще я лютував, що не міг поворушити руками.

Нарешті переді мною виріс лікар; він скинув окуляри і, кліпаючи очима, мовчки дивився на мене; позад нього стояв пожежник, що давав мені пити. Він щось зашепотів на вухо лікареві, й той знову начепив окуляри; я виразно побачив за товстими скельцями великі сірі очі з ледь тремтливими зіницями. Він дивився на мене довго, так довго, що я відвів очі, а тоді тихо сказав:

— Хвилиночку, вже скоро ваша черга...

Потім санітари підняли мого сусіду й понесли за дошку. Я повів за ними поглядом; вони розсунули дошку, поставили її впоперек і завісили прогалину між дошкою та стіною простирадлом; за дошкою горіло яскраве світло...

Звідти нічого не було чути; аж-поки простирало знову відхилили й вивнесли мого сусіду. Санітари з байдужим, утомленим виглядом понесли його до дверей.

Я знов заплющив очі й подумав: ти мусиш, мусиш дізнатися, що в тебе за рана й чи ти справді в своїй школі. Все тут було таке далеке мені та байдуже, неначе мене принесли до якогось музею міста мертвих, у світ, глибоко чужий для мене й нецікавий, який чомусь пізнавали мої очі, але самі тільки очі; ні, не могло бути, що лише три місяці минуло, як я сидів отут, малював вази й писав шрифти, а на перервах, узявши свій бутерброд з повідлом, спроквола сходив униз, — повз Ніцше, Гермеса, Того, повз Цезаря, Цицерона, Марка Аврелія, — в коридор, де висіла «Медея», і, минувши її, простував до сторожа Біргелера пити молоко — в ту малу тьмяну комірчину, де я міг часом ризикнути й закурити сигарету, хоч курити в гімназії було суворо заборонено. Мабуть, мого сусіду понесли вниз, туди, де клали мертвих; може, мерців відносили в маленьку тьмяну Біргелерову кімнатчину, де пахло теплим молоком, пилом і дешевим Біргелеровим тютюном...

Аж ось санітари знов увійшли до зали, тепер вони підняли мене й понесли туди, за дошку. Я вдруге поплив повз двері й, пропливаючи, нагледів ще одну прикмету: тут, над дверима, висів колись хрест, як гімназія звалася ще школою святого Хоми; хреста вони потім зняли, але на тому місці на стіні

лишився свіжий темно-жовтий слід від нього, такий виразний, що його було, мабуть, ще краще видно, ніж сам той старий, маленький, блаженський хрест, який вони зняли; напрочуд помітний і гарно відбитий, проступав той знак на злинялій фарбі стіни. Тоді вони зозла перефарбували всю стіну, та марно, бо маляр не зумів як слід добрати барви, і хрест знов виступив, буруватий і чіткий на рожевому тлі стіни. Вони лялися, та нічого не зарадили: темний і виразний, хрест, як і раніше, виділявся на ясній стіні, і, я гадаю, вони вичерпали весь свій кошторис на фарби, проте не могли нічого вдіяти. Хреста було видно, і, як приглянутися пильніше, можна було розгледіти навіть нерівний слід на правому кінці поперечки, там, де роками висіла букова галузка, яку чіпляв сторож Біргелер, коли ще дозволяли чіпляти по школах хрести...

Усе це промайнуло в мене в голові за ту коротку мить, поки мене несли за дошку, де горіло яскраве світло.

Мене поклали на операційний стіл, і я добре побачив самого себе, тільки маленького, ніби вкороченого, вгорі, в ясному склі лампочки — такий куценький, білий, вузький сувій марлі, неначе химерний, тендітний кокон; виходить, то було моє відображення.

Лікар повернувся до мене спиною і, нахилившись над столом, порпався в інструментах; старий, обважнілий пожежник стояв навпроти дошки й усміхався мені; він усміхався втомлено й скорботно, і заросле, невмиване його обличчя було таке, ніби він спав. І раптом за його плечима, на нестертому другому боці дошки я побачив щось таке, від чого вперше, відколи я опинився в цьому мертвому домі, озвалося моє серце; десь у потаємному його куточку зринув переляк, глибокий і страшний, і воно закалатало в мене в грудях — на дошці був напис моєю рукою. Угорі, в найвищому рядку. Я знаю свою руку; побачити своє письмо — гірше, ніж побачити себе самого в дзеркалі, — куди більше ймовірності. Ідентичність власного письма я вже ніяк не міг узяти під сумнів. Усе інше не було ще доказом: ані «Медея», ні Ніцше, ні динарський профіль кіношного верховинця, ні банани з Того, ні навіть слід хреста над дверима; усе це могло бути й по всіх інших школах. Та навряд, щоб по інших школах писали на дошках моєю рукою. Он він, ще й досі там, той вислів, який нам звеліли тоді написати, в тім безнадійному житті, яке скінчилося всього три місяці тому: «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...»

О, пам'ятаю, мені не вистачило дошки, і вчитель малювання розкричався, що я не розрахував як слід, узяв завеликі літери, а тоді сам, хитаючи головою, написав тим-таки шрифтом нижче: «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...»

Сім разів було там написано — моїм письмом, латинським шрифтом, готичним, курсивом, римським, італійським і рондо:

«Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...»

На тихий лікарів поклик пожежник відступив від дошки, і я побачив увесь вислів, тільки трохи зіпсований, бо я не розрахував як слід, вибрав за великі літери, взяв забагато пунктів.

Я стенувся, відчувши укол у ліве стегно, хотів був підвестися на лікті й не зміг, а проте встиг поглянути на себе й побачив, — мене вже розмотали, — що в мене немає обох рук, немає правої ноги, тим-то я відразу впав на спину, бо не мав тепер на що спертися; я закричав; лікар з пожежником злякано подивилися на мене; та лікар тільки знизав плечима й знов натиснув на поршень шприца, що поволі й твердо пішов донизу; я хотів ще раз подивитися на дошку, але пожежник стояв тепер зовсім близько біля мене й заступав її; він міцно тримав мене за плечі, і я чув лише дух смалятини й бруду, що йшов від його мундира, бачив тільки його втомлене, скорботне обличчя; і раптом я його пізнав: то був Біргелер.

— Молока, — тихо сказав я...

(Перекл. з нім. С. Гореві)

Запитання і завдання

1. Як особистий досвід участі у війні вплинув на творчість Генріха Белля? Які твори письменника присвячені військовій тематиці?
2. Поясніть назву оповідання «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...». Чому ця фраза є ключовою для цього твору?
3. Чому, на вашу думку, автор позбавляє героя індивідуальних рис?
4. Простежте, як відбувається процес «впізнання» у свідомості героя оповідання.
5. Як у творі відбито контраст шкільних ілюзій та військової дійсності?
6. Проаналізуйте, як художні деталі допомагають авторові розкрити ідейний зміст оповідання.

Рекомендована література

1. Горідько Ю. Л. Шукаймо смисл ключової фрази твору. Проблемний урок за оповіданням «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...» (з елементами філологічного аналізу) // Всесвітня література. — 1998. — № 5.
2. Затонський Д. В. Генріх Белль — письменник і людина // Вікно в світ. — 1999. — № 2.
3. Копелев Л. О Генрихе Белле // Иностранная литература. — 1988. — № 12.
4. Конєва Т. М. «Для чого ми прийшли у цей світ». Матеріали до вивчення творчості Г. Белля // Зарубіжна література. — 1998. — № 3.
5. Мельничин І. П. Засуджуючи жахи війни. Матеріали до уроку-аналізу жанрових особливостей оповідання Г. Белля «Подорожній, коли прийдеш в Спа...» методом «услід за автором» // Всесвітня література. — 2000. — № 4.
6. Рожновский С. Генрих Белль. — М., 1965.
7. Роднянская И. Мир Генриха Белля // Вопросы литературы. — 1966. — № 10.

ПОЕЗІЯ

ОЛЕКСАНДР ТВАРДОВСЬКИЙ (1910–1971)

У період 40-х років воєнна тематика беззаперечно домінує і у прозі, і в поезії, і саме в колі цієї, здавалося б, не ліричної тематики, з'являються справжні поетичні шедеври, висуваються талановиті поетичні особистості. Внесок у довгоочікувану перемогу над ворогом, який здійснили силою свого впливу на бійців такі поетичні знахідки, як «В землянці» О. Суркова, «Вогник» М. Ісаковського, «Вбий його» К. Симонова, «Священна війна» В. Лебедева-Кумача, «Темна ніч» В. Агатова, «Вечір на рейді» О. Чуркіна, очевидні й пізніші історики вимірювали (і це не було перебільшенням) масштабами дій цілих дивізій або й армій, а безпрецедентний, фантастичний ентузіазм, який викликала і на фронті, і в тилу поява знаменитого вірша К. Симонова «Чекай мене» оцінювали як один з факторів, що, поряд з полководницьким генієм Жукова, мав вирішальне значення для перелому ходу війни. Усього під час війни на лінії фронту перебувало понад тисячу письменників. З них понад чотириста не повернулись з війни. До плеяди поетів, що, за висловом В. Маяковського, «к штыку приравняли перо» і відіграли неоціненну роль в піднятті бойового духу захисників вітчизни, належить й Олександр Трифонович Твардовський.

Твардовський народився 21 червня 1910 року на хуторі Загор'є Смоленської області, у родині коваля. З 14 років Твардовський бере активну участь у громадському житті села, стає сількором, надсилає у смоленські газети та журнали репортажі про зміни, які відбуваються в селі, про зловживання місцевої влади. Вірші Твардовський почав складати ще раніше, як він пригадував, ще до того, як навчився писати. З 1925 року вірші Твардовського починають з'являтися у пресі.

У літературу Твардовський увійшов ще до війни поемою «*Країна Муравія*» (1936), яка зробила його ім'я популярним. У поемі мова йшла про колективізацію, яка масово розгорнулася по селах в кінці 20-х – у 30-ті роки. У передвоєнні роки з'явилося кілька збірок віршів О. Твардовського «*Вірші*» (1937), «*Дорога*» (1938), «*Про Діда Данилу*» (1938), «*Сільська хроніка*» (1939) та інші, в яких автор переважно торкається злободенних проблем тогочасного села. У роки війни його ім'я передусім асоціювалося зі створеним ним образом знаменитого бійця Василя Тьоркіна. Образ мав свою передісторію. Вперше він виник під час радянсько-фінської війни 1940 р., в якій Твардовський брав участь як кореспондент однієї з військових газет. Тоді це був фейлетонний персонаж — Вася Тьоркін, над створенням образу якого працював цілий колектив авторів. Порівняно з пізнішим Василем Тьоркіним цей образ був тоді зниженим, більш комічним, невизначеним. У роки Великої вітчизняної війни Твардовський знову повертається до цього образу і тепер працює над ним більш серйозно і цілеспрямовано. Наслідком цієї роботи і стала легендарна «книга про бійця, без початку і кінця», поема «*Василь Тьоркін*».

Василь Тьоркін (1941–1945). Зміст поеми — героїчна боротьба, яку вів з ворогом в роки Великої Вітчизняної війни радянський народ. Його уособленням і постає в поемі рядовий боєць Василь Тьоркін, зображений з різних боків, у різних

епізодів війни, а потім і переможного наступу, у різних ситуаціях (героїчних, побутових, комічних).

Початок подій, відображених у поемі, припадає на 1942 рік, коли перелом у війні ще не був досягнутий і Радянська армія вела кровопролитні бої на усіх фронтах з фашистами. Важкий настрій перших днів війни, викликаний відступами, поразками і втратами бойових товаришів, відбився в перших розділах поеми («На привалі», «Перед боєм», «Переправа», «Про війну»). Тьоркін пригадує, як в перші місяці війни його військова частина потрапила в оточення, як швидке просування і військова міць ворога породжували закономірну розгубленість і страх серед молодих, недосвідчених бійців. Водночас Тьоркін на власному досвіді переконує бійців, які його слухають, що ворог страшний, але лише для тих, хто його боїться і хто ще не навчився з ним боротися. У розділі «Про війну» Тьоркін пояснює, що таке війна, якою мусить бути поведінка на ній людини, що допомагає людині вижити на війні, не втративши при цьому людської гідності, а навпаки, здобуваючи авторитет і повагу серед бойових побратимів. Уже в цих, перших розділах високі моральні взірці героїчної поведінки радянського солдата Твардовський ілюструє мужніми вчинками Тьоркіна.

Наступних п'ять розділів поеми («Тьоркіна поранено», «Про нагороду», «Гармошка», «Два солдати», «Про втрату») тематично пов'язані з пораненням Тьоркіна. Тьоркін у мріях уявляє, як, нагороджений медаллю за відвагу, він міг би прийти у рідне село, з яким би захопленням і повагою дивилися на нього дівчата.

Чотири розділи («Хто стріляв?», «Про героя», «Генерал», «Про себе») розгортають тему німецького літака, збитого Тьоркіним під час авіанальоту. Він збив його кулею зі своєї гвинтівки, і за цей геройський вчинок командуючий його частиною генерал нагороджує Тьоркіна орденом. Тьоркіну також збираються надати тижневу відпустку з тим, аби він відвідав рідних, на що Тьоркін з сумом зауважує, що одного тижня дібратися додому йому не вистачить, оскільки радянська армія, яка звільняє від окупантів рідну землю, ще не дійшла до нього. Немовби за асоціацією в думках героя зринають спогади про рідне село, враження дитинства і юності, пов'язані з ним. Трагічним пафосом, що дещо контрастує із загальним іронічно-героїчним тоном поеми, пронизаний розділ «Бій в болоті». Тут розповідається про бій за стертий німцями з лиця землі населений пункт Борки. Бій дуже важкий, радянські війська несуть численні втрати, але, як завжди, Тьоркін намагається підняти бойовий дух своїх товаришів і уславлює подвиг усіх, хто відвоює ціною життя у ворога безіменні, нічим, здавалося б не визначні, шматочки рідної землі.

У 1943 році Твардовський мав намір закінчити свою поему. Він хотів написати спеціальний розділ, в якому б оповідач прощався з героями і читачем, але з усіх фронтів на його адресу йшли листи, що вміщували відгуки на його твір, прохання, пропозиції, плани продовження «Тьоркіна». Популярність створеного ним образу Тьоркіна була настільки великою, що Твардовський, очевидно, просто не наважився перервати роботу над поемою. Подальші розділи поеми описують переможний наступ радянських військ, тому й інтонація, і загальний пафос поеми стають відчутно оптимістичнішими. Тьоркін знову був поранений і знову повернувся на фронт. За героїчні вчинки він удостоєний офіцерського звання. Його характер, психологічний стан і думки, як і в попередніх розділах, розкриваються автором у найрізноманітніших ситуаціях, пов'язаних як із військовими сутичками, так і з солдатським побутом, спогадами, переживаннями і мріями бійців.

Сюжет поеми Твардовського не зовсім традиційний, це книга, як він сам зазначає, без початку і без кінця. Твардовський мав на увазі, що твір не ставить за мету послідовно, від початку до кінця, простежити біографію героя і зв'язати усі розділи поеми в єдиний фабульний ланцюжок, кожна подальша ланка якого буде розвитком і продовженням попередніх подій. Поема писалася з таким розрахунком, щоб кожен розділ міг сприйматися як окремий завершений твір, оскільки в умовах війни регулярно отримувати нові розділи поеми могли далеко не всі. Тьоркін — не тільки і не стільки героїчний боєць, він насамперед типовий представник народу, що втілює у своєму характері його найкращі риси: доброзичливість, працелюбність, мужність, твердість духу і водночас здатність по-доброму пожартувати над собою та іншими. Мова, вчинки, широта і цілісність натури зближують образ Тьоркіна з фольклорними образами (в ньому знаходять і риси билинного богатира і солдата, достатньо поширеного персонажа російських народних казок), серед літературних джерел витокі цього образу шукають у некрасовських селянах і толстовських героях (образ Платона Каратаєва з «Війни і миру»). Сам Твардовський підкреслював зв'язок своєї поеми якщо не з буквою, то з духом фольклорної творчості і говорив, що його твір вийшов «з тієї напівфольклорної сучасної «стихії», яку складають газетний фейлетон, репертуар естради, частівка, жартівлива пісня, райок і т.д.». Поема породила цілу хвилю наслідувань, художніх інтерпретацій та сюжетних продовжень Тьоркіна, і в цьому розумінні Твардовський писав про свою книгу як про зразок колективної творчості. Насправді поема, перші розділи якої почали виходити з 1942 р. (усього їх в поемі 30), відразу породила не тільки закономірний інтерес до образу Тьоркіна та його продовження, але й започаткувала пошквалений, постійний діалог між письменником і його читачем. Твардовський отримував сотні листів, в яких читачі (солдати, офіцери, працівники тилу) цікавились передісторією образу Тьоркіна, його реальними прототипами, просили не обривати розповідь про нього і пропонували свої варіанти продовження поеми. Ці листи письменник продовжував отримувати й після закінчення війни: Тьоркін став справжнім народним героєм, і його хотіли бачити на «фронтах» трудових буднів — директором колгоспу, будівником Волго-Донського каналу і т.д. Утім, сам Твардовський вважав за недоцільне продовжувати свого Тьоркіна. Нові умови життя, говорив він, породять нових героїв. Поема була високо оцінена не лише в Радянському Союзі, але й за кордоном, зокрема І. Буніним, що був відомий як надзвичайно вимогливий і скупий на похвалу критик. Утім, Твардовський все ж удався до продовження свого «Тьоркіна». Як виявилось пізніше, упродовж 1954–1963 років він писав поему *«Тьоркін на тому світі»*, яку довгий час не наважувався винести на суд громадськості. Опублікована вона була лише в 1963 році. І це зрозуміло, оскільки в поемі в алегоричній формі поет вдався до нищівної критики політичних зловживань влади сталінських, та й пізніших, хрущовських часів. Фабульну основу цієї поеми складає дивовижний випадок, який стався з Тьоркіним у стані клінічної смерті. Твардовський описує те, що тепер прийнято називати «життям після смерті», але при цьому, звісно, має на увазі не клінічні обставини смерті Тьоркіна, а інакомовний опис політичного влаштування потойбічного світу. Виявляється, що на тому, як і на цьому світі, існують дві політичні системи — соціалістична і капіталістична. При цьому в завуальовано-іронічній формі натякається на те, що західний спосіб життя виглядає більш привабливо, більш демократично, тоді як у потойбічному соціалістичному таборі панує тоталітаризм, атмосфера репресій і політичних розправ з інакомислячими. Усім керує нещадна і бюрократ-

тична машина, на сторожі влади стоїть пильна ідеологічна цензура, діють концтабори, а на чолі соціалістичної частини потойбічного табору, як можна здогадатися, стоїть померлий «вождь усіх народів» Йосип Сталін. Переляканий Тьоркін намагається якнайшвидше забратися геть з того світу, і йому це вдається. Зовні це виглядає так, що Тьоркіна виводять зі стану клінічної смерті на операційному столі, і він приходить до тями. Порівнюючи соціалістичний спосіб життя з потойбічним світом, Твардовський робив тим самим сміливий виклик пануючій владі, за що був підданий ідеологічному цькуванню.

Я поліг біля Ржева (1945–1946). Широку популярність у читача здобув також твір Твардовського на воєнну тематику «Я поліг біля Ржева». Вірш був написаний на основі двох важких вражень, які мимоволі зв'язались у свідомості в образ головного героя, безіменного солдата, що поліг у бою біля міста Ржева. Перше з цих вражень було пов'язане з особистою поїздкою Твардовського восени 1942 р. під Ржев: «Враження від цієї поїздки були за всю війну з найбільш важких і гірких до фізичного болю в серці. Бої точилися важкі, втрати були дуже великими...» Операція біля Ржева була невдалою, що мало катастрофічні наслідки для дивізії, в якій під час своєї поїздки на фронт перебував поет. Паралельно з цим враженням зв'язалось й інше, московське. Після повернення до Москви Твардовський у трамваї став випадковим свідком грубого вчинку молодого лейтенанта, який у нервовому запалі (він приїхав поховати померлу дружину) дорікнув інвалідові, що той не на передовій. Твардовський зробив йому зауваження, і той, похопившись, вибачився, додавши, що він з-під Ржева, приїхав лише на день, завтра повертається на передову і більше ніколи не приїде до негостинної Москви. Знаючи, що діялось біля Ржева, поет мимоволі сприйняв його останні слова в іншому розумінні.

Вірш написаний від першої особи, солдата, якого вбили в болотах біля Ржева. «Форма від першої особи, — писав сам поет, — здавалася мені найбільш відповідною ідеї єдності живих і загиблих «задля життя на землі». Вбитий солдат страждає від того, що так і не дізнався, чим скінчилася війна, але при цьому висловлює тверду переконаність, що, зрештою, ворог буде переможений, а отже, даремно він поліг у бою, не залишивши по собі навіть сліду — могили, на яку б могла прийти його матір. Сам Твардовський писав про це так: «Вірші ці продиктовані думкою і почуттям, які упродовж усієї війни і в післявоєнні роки більш за все хвилювали душу. Віковичний обов'язок живих перед мертвими за спільну справу, неможливість забуття, постійне відчуття ніби себе в них, а їх у собі — так приблизно можна визначити цю думку і це почуття».

Я поліг біля Ржева

Я поліг біля Ржева
В безіменнім болоті,
В п'ятій роті
Сталева
Вбила бомба в польоті.
Били блиски сліпучі
По передньому краю,

Як в безодню із кручі
Впав — і згадки немає.
І на білому світі
Наступила пільма,
Ні петлички-налички
З гімнастюрки нема.
Я — де корені силу

Смокчуть в чорних гіллях,
Я — де з хмаркою пилу
Спіє жито в полях.
Я — де щебет пташиний
В вечори золоті,
Я — де ваші машини
Рвуть повітря в путі;
Де травинку в травинку
Річка трави пряде,
Там, куди на поминки
Навіть мати не йде.
Полічіте, солдати,
Скільки ночей назад
Раптом вийшов на дати
У бою Сталінград.
Фронт горів з виднокраю,
Мов на тілі рубці,
Я поліг і не знаю:
Чи у Ржеві бійці?
А чи маєм удачі
На середнім Дону?
Дні останні гарячі, —
Все було на кону.
І невже то із танками
Ворог вийшов за Дін,
І хоча б то останками
Аж до Волги йде він?
Ні, неправда. До краю
Він знеміг від атак.
А інакше — не знаю,
Навіть мертвому — як?
І у мертвих, щоб знали,
Є вірада одна:
За Вітчизну ми впали,
Та не впала вона.
В нас потьмарились очі,
Пломінь серця погас,
На повірці щоночі
Викликають не нас.
Орденів не чіпляти,
Що дала нам війна,
Вам — життя все багате,
Нам — вірада одна:
Що пройшли всі маршрути
За Вітчизну свою,
Хай наш голос не чути, —

Він із вами в бою.
Ви повинні там, браття,
Всі стоять, як стіна,
Бо вже мертвих прокляття
То покара страшна.
Це нескорене слово
Нам навіки дано,
І за нами воно
Ходить вічно, грозово.
В мене мертве чоло
Не прикрила могила,
Всім, що потім було,
Смерть мене обділила.
Всім, що, може, давно
Вам у звичці ясніє,
Хай же буде воно
Жити в нашій надії.
Браття, може, там ви
І не Дон загубили
І в тилу у Москви
Віддали свої сили.
Там, де волзькі вали,
Ви копали окопи
І з боями дійшли
До кордону Європи.
Нам лиш знати б, узнать,
Що була у тривозі
Та остання п'ядь
На воєнній дорозі.
П'ядь, що кожен їй рад,
І якщо її збавить,
То, ступивши назад,
Ногу нікуди ставить.
П'ядь у грозний час,
За якою вставала
За плечима у нас
Вічна кузня Урала.
Може, селами тими
Відступа людоджер.
Може, ви, побратими,
Вже в Смоленську тепер?
Може, в дні сніговиці
Гинуть німці-вовки,
Може, вже до границі
Наші вийшли полки?
Може... Тільки ж ви знаєте

Заповіт наших прав!
Хоч Берлін, — пам'ятаєте, —
До Москви підступав.
Браття, вами поборені
Ті ворожі вали,
Якби мертві, нескорені,
Хоч би плакати могли!
Щоб з гармат із «катюшиних»
Залпи в грізну блакить
Нас, німих і заглушених,
Воскрешали на мить,
О брати наші звірені,
Лиш тоді б на війні
Ваше щастя незміряне
Ви пізнали б повні.
В тому щасті незмінена
Й наша часточка є,
В ньому, смертю зупинена,
Віра й зненависть б'є.
Наше все! Не лукавими
Ми пройшли в боротьбі,
Все дали й не сховали ми,
А нічого собі.
Все на вас перечислено
На віки, не на час,
І не в докір для вас,
Що в цім слові замислено.
Браття, в лютій війні
Ми різниці не знали:
І живі, і що впали, —
Всі були нарівні.
І ніхто перед нами
Із живих не в боргу,

Від автора

На війні, в пилу походу,
В днину зимну, чи жарку,
Що є краще за природну —
У криниці, у ставку,
У трубі водопроводу,
Чи в джерельному струмку,
Чи у річці — з-під льоду,
Чи в копитному слідку,

Хто наш стяг між рядами
Підхопив на снігу.
Щоб за владу щасливу,
За Радвладу свою,
Кроком далі, можливо,
Впасти в лютім бою.
Я поліг біля Ржева,
Кат грозить ще Москві.
Де ви, воїни, де ви,
Побратими живі?
У містах вогнезорих,
У сім'ї, у селі?
В гарнізонах суворих
Не на нашій землі?
Земле, рідна без краю,
Жив би — знав і чужу...
Я вам жити бажаю, —
Що я більше скажу?
Завіщаю вам нині
Всім у щасті прожить
І своїй Батьківщині
З честю вірно служити.
Горювати — гордливо,
Не хилить голови,
Святкувати — не чванливо,
Як повернетесь ви.
Берегти її свято,
Перемогу свою,
В пам'ять воїна-брата,
Що поліг у бою.

1945 — 1946

Василь Тьоркін

Що є краще за холодну,
Чисту воду вояку?

На війні в суворі роки,
В обстановці бойовій
У лісах, в снігах глибоких
На стоянці польовій,
Де ще більший смак хоч трохи,
Чим у їжі фронтовій?

Треба тільки, щоб, нівроку,
Був би повар хлопець свій.

Щоб він числився недаром,
Щоб не ніжився у сні,
Щоб пашіли страви жаром,
Та завжди були з наваром,
І хороші і смачні.

Щоб на діло, на гаряче
Ідучи, солдат в плечі
Силу почував. Одначе
Справа не лише в борщі.
Ще без їжі можна жити
День чи й більше, то дарма,
А без примовки куди ти?!
Хвильки часом не прожити
Тут без жарту, зокрема.

Не прожить, як без махорки
Між бомбोजками двома,
Без прислів'я, без примовки,
Що веселий сміх здійма,
Як без тебе, Васю Тьоркін,
На війні життя нема.

А без правди і тим паче
Не прожити. Є така,
Хай незрима, але зряча,
Та, що в серце б'є гаряче,
Хоч яка б вона, одначе,
Не була густа й гірка...

От либонь і все в порядку.
Словом, книга про бійця,
Без початку, без кінця. [...]

На привалі

Вдатний, що і говорить,
Був старий, той самий,
Що придумав суп варить
На колесах прямо.
Кашу теж смачну варив,
Доглядав за нею,
Одне слово, був старий
З доброю душею.

Чуєш, ложечку одну
Ще дай, посмакую,
Я вже другу, брат, війну
На віку воюю.
Зваж і ще додай, земляк. —
Покосився повар:
«Попоїсти всмак мастак —
Цей хлопчина новий».
Й грудку ще поклав:
Так от, — мовить не сердито.
Вам би, знаєте, у флот
З вашим апетитом.

Той: — Спасибі. Я якраз
Не бував у флоті.
Я б не проти, вроді вас,
Поваром в піхоті, —
Сів під сосною, в кінці,
Кашу їв, сугуливсь...

«Свій?» — промовили бійці, -
«Свій», — презирнулись.
Полк натомлений вже спав,
Міцно спав, на славу.
В першій взводі сон пропав
Всупереч уставу.
Обіперся на сосну,
Закрутив махорки,
На війні про ту ж війну
Вів розмову Тьоркін.

Вам, хлоп'ята, з серединки
Починать. А я скажу:
Я не перші вже ботинки
Не латаючи ношу.
От прийшли сюди ви з дому,
Зброю в руки — і воюй,
А кому із вас відомо,
Що за штука сабантуї?

Сабантуї? — котрийсь питає
Мабуть, свято — сабантуї...

Всякий сабантуї буває,
А не знаєш — не мудруй...
От бомбोजка враз, і що ти?
Ляжеш навіть у болото.
Жив лишився — не горюй:

Це — малий ще сабантуй.
Відпочинь, наїжся смачно,
Закури і знов воюй.
Але буде, гірший значно,
Мінометний сабантуй.
Той повалить і притопче,
Землю-матінку цілуй.
Але май на оці, хлопче,
Це — середній сабантуй.

Сабантуй — тобі наука,
Ворог — злитися, ти — лютой!
Але зовсім інша штука
Головний, брат, сабантуй.
Хлопець раптом замовкає,
Щоб прочистить мундштучок.
Я, мовляв, не те ще знаю,
Почекай, скажу, дружок...

— Вийшов ти, скажімо, зранку,
Наче вкопаний стаєш:
Пре на тебе тища танків...
— Тища танків? Це вже бреш.

— Нащо нам брехать, дружище?
Поміркуй, який роцот?
— А навіщо ж зразу тища?
— Ну, гаразд, нехай п'ятсот.
І п'ятсот тут не на місці,
Не лякай нас, як бабів.

Добре. Що там триста, двісті,
Хай би ти один зустрів...

— Є в газеті гасло, друже:
Не ховайся в куці, не ний!
Танк на вигляд грізний дуже,
А насправді він сліпий.
Да, сліпий. Лежиш в канаві,
Дишеш з горем пополам...
А як зосліпу задавить,
Бо ж не бачить, кажеш сам.

Повторити мушу знову:
Раз не знаєш — не мудруй.
Сабантуй — це тільки слово —
Сабантуй. Та сабантуй
Може вдарить, — що ти скажеш,
Просто в голову дурну.

454

Був у нас такий товариш...
Дайте, хлопці, тютюну...

Слухають, не спить ніхто,
Слово ловлять жадно.
Добре, коли бреше хто
Весело і складно.

Ліс похмурий і глухий
При лихій негоді.
Добре, коли є такий
Хлопець на поході.

І його несміло хтось
Просить: — Може б на ніч
Розповів ти нам про щось,
Василій Іванич...

Ніч глуха, земля сира,
Ледь вогонь димиться.

Ні, хлоп'ята, спать пора,
Будемо стелиться. —

Хто як міг і як умів —
Вклалися солдати.
Між товаришів-бійців
Ліг і Тьоркін спати.
Доц і доц. Шинель, як хлощ,
По землі потьоки.
Небо — дах, а хата — кущ.
Муля корінь в боки.

Та йому це півбідн,
Ні на що не зважає,
Засинає він завжди,
Скрізь, де тільки ляже.
Ось він поли підтягнув,
Щоб укрити спину.
Тещу вашу спом'янув,
Пічку та перину.

І припав к землі сирій, —
Знемогла утома.
І лежить він, Тьоркін мій,
Спить собі, як дома.

Спить — чи їв, а чи не їв,
Де б не притулився.

Він своє доспати вмів,
Спать в запас навчився.

І, мабуть, йому ввижався
Не завжди тяжкий той сон,
Як на схід він пробивався,
Залишивши свій кордон.

Як пройшов він, Вася Тьоркін,
Із запасу рядовий,
В пропітнілій гімнастюрці
По землі тоді своїй.
Та й безмежною ж якою
Та здавалася земля.
Хай була б вона чужою,
А то ж ні, своя, своя...

Спить герой, хропе — і точка.
Лине сон, мов течія...
Ну, своя земля — це ж точно,
Ну, війна — так тут же й я.

Все забуто до останку.
Сон, турбота, не бунтує.
Може, знову завтра зранку
Розпочнеться сабантуї.

Сплять бійці, як сон застав,
Міцно сплять на диво.
Тільки ті, що на постах,
Мокнуть терпеливо.

Злива вщухне й знов лине,
Хтось поворухнеться,
Щось, напевне, спом'яне,
Пригада, всміхнеться.
І здається, сон пропав,
Сміх прогнав дрімоту.

Як це добре, що попав
Тьоркін в нашу роту.

Тьоркін — хто ж він, далебі?
Треба вам сказати:
Тьоркін, хлопець так собі,
Як і всі солдати.
Ні, він хлопець хоч куди.
Хлопець в цьому роді

В кожній роті є завжди,
Навіть в кожнім взводі.

А щоб знали, сильний чим,
Скажем ширі: зроду
Гарним надто вже таким
Він не був на вроду.
Зріст середній, швидше, мав,
Та герой героєм.
На Карельським воював,
Там ще звикся з боєм.
І не знаємо чому, —
Ми вже не питали, —
Через що тоді йому
Не дали медалі.

З теми цієї ми звернім,
Є така здогадка:
Може, в списку награднім
Вийшла опечатка.

Не дивися на медалі,
А дивись, що буде далі.
Тільки місяць, як із дому —
Знову Тьоркін на війні.

Довго, бачу я по всьому,
Жить судилося мені:
Хоч осколком і дряпнуло,
Та не дуже — знов минуло.
Тричі ворог в кліщі брав,
Тричі я ті кліщі рвав.

Хоч було і скрутно зовсім, —
Та лишався я живим
Під вогнем прямим і косим,
Тришаровим, навісним...

Та сказати мушу слово —
На поході, в бездорож,
Був я знищений частково
І розсіяний також...

А проте живий вояка,
І готовий завше в бій.
Курить, їсть і п'є зі смаком
Всюди на передовій.

Як тобі не тяжко знову —
З бою в бій вперед рушай.

Це ще примовка, — а мова
Далі буде, постривай. [...]

Переправа

Переправа, переправа!
Берег лівий, берег правий.
Сніг, ріка льодок лама...
Кому пам'ять, кому слава,
А кому — вода, п'ятьма, —
І сліда ніде нема.

Ніччю, першим із колони,
Обламавши з краю лід,
Перший взвод спустив понтони,
Навантажився як слід,
Навантажився, відчалив.
Другий взвод слідом за ним.
За хвилину від причалу
Рушив третій за другим.

Мов плоти, пішли понтони.
Покотилось в ніч глуху
Басовим, залізним тоном,
Наче йшов хто по даху.
І пливуть, куди — не знати,
На війну, а не з війни.
І цілком свої хлоп'ята
Зразу — наче не вони,
Зразу наче трохи інші
Від отих, своїх. Чому?
І дружніші, і строгіші,
Наче всі тобі миліші,
Ніж годину ще тому...

Так подивися — солдати!
А насправді — малюки,
Нежонаті, чи жонаті
Стрижені ці вояки.

Але вже ідуть хлоп'ята,
Приготовивши штики,
Як давно, іще в двадцятім,
В бій рушали їх батьки.

Йдуть бійці, грізним походом
Там, де двісті літ назад
З кременівкою проходив
Руський труженник-солдат.
Мимо їх чубів вихрястих,
Невгаваючи й на мить,
Смерть в бою летіла часто,
Чи й на цей раз пролетить?

Тишина. Лише хлопочуть
Дружно весла за бортом,
Та вода внизу клекоче
Під підірваним мостом.

Ось уже й на середині,
Їх односить, кружеля...

А вода реве в тіснині
І крижинами жбурля.
Між погнутих балок ферми
Б'ється, піниться вона...

Перший взвод уже напевне
Дістає мілкого дна.

А позаду шум і клекіт,
Навкруги — чужа п'ятьма.
І уже він так далеко, —
А можливо, що й нема...
Непідступний, непочатий
З-понад чорної води —
Ліс чорніє там зубчатий
Загадковий, як завжди.

Переправа, переправа!
Берег правий, мов скала...
Ночі цей слід кривавий
В море хвиля понесла.

Сталось так: із того боку
Спалахнув прожектор десь,
Перекравивши протоку,
Освітив десант увесь.

Вмить снаряд поставив воду
Стовпищем. Понтони — вряд.
Густо там було народу —
Наших стрижених хлоп'ят.

Хто з солдатів те забуде!..

Не забудеться воно:

Ще живі, ще теплі люди
Йшли на дно, на дно, на дно.

Спалах, темінь, знов заграва,
Де свої, чужі, хто зна?

І зірвалась переправа, —
І запала тишина.

Ще про те немає мови —
Хто герой, хто боязкий,
Хто там хлопець пречудовий
А напевне ж був такий.

Переправа, переправа...
Темінь. Холод. Ніч, як год,
Та вчепивсь у берег правий,
Залишивсь там перший взвод.

І мовчать про це солдати,
Хоч нема тут їх вини,
Ніби в чомусь винуваті,
Що на лівому вони.

І нема кінця нічлігу,
Ранок теж не звеселя.
З льодом пополам та снігом
Перемішана земля.

Натомившись у походах,
Хай там що, завжди — жива,
Обляглась, дріма піхота, —
Гріє руки в рукавах.

Обляглась, дріма піхота,
Ліс та ніч, глуха пора,
Пахне чобітьми та потом,
Забиває дух махра.

Чуло дише берег лівий,
Разом з тими, що пластом
Там, на правім, під обривом
Гріють землю животом.
Ждуть світанку, ждуть підмоги,
Та не журиться солдат.

Ніч мина, нема дороги
Ні вперед, ані назад...

А можливо, що з півночі
Порошить сніжок їм в очі,
І уже давно
Він не гане в їх очіях,
І лежить сухий на лицях —
Мертвим все одно.
Обняла їх вічна тиша,
Смерть по смерті не страшна,
Хоч пайок іще їм пише
В першій роті старшина.

Старшина пайок їм пише,
А по пошті десь, мабуть,
Саме так, як і раніше,
Їх листи додому йдуть,
Що недавно на привалі
Їх солдати, при вогні
Один в одного писали
Десь у лісі на спині...

Із Рязані, із Казані,
Москвичі, сибіряки —
Сплять бійці. Своє сказали
І вже праві на віки.
Шелюга рости там буде,
Де застигли їх сліди...

Може, так, а може — чудо?
Хоч би звістку рідним людям —
І біда за півбід.

Довгі ночі в листопаді,
Йде зима десь навпрошки.
Два бійці сидять в засаді
У кущах, біля ріки.

Щось неначе бовваніє,
А можливо, хлопець спить,
А чи іній то на віях,
А чи й справді маячить?

На воді маленька цятка,
Зір напружили бійці:
Ніби цурка, може, й кладка
Пропливає по ріці.
Ні, не цурка і не кладка,
На очах немов сльота.
— Чоловік либонь, хлоп'ятка!
— Ні, навряд. Вода не та!

Да, вода. Подумать страшно,
Риба, мабуть, засина.
Чи не з наших учораєшніх
Випливає хто із дна?..

І замовкли знов солдати.
І сказав один боєць:
Наш би вплив з автоматом
І в шинелі, хоч і мрець. —

І дрижать, до нитки змоклі, —
Перший випадок такий.

Підійшов сержант з біноклем,
Придивився: — Ні, живий.
— Ні, живий. Без гімнастюрки.
— Може, фриц у тил до нас?
— Ні. А може, Вася Тьоркін?
Хтось жартує. В добрий час!

Стій, не квапиться, солдати,
За понгон дарма взялись.
— Може, велите спускати?
— Що спускати!
— Він — дивись!

Крижану, різучу корку
Біля берега пробив,
Він, Василь, звичайно, Тьоркін,
Став живий, — добувсь, доплив;
Зовсім голий, сині губи,
Похитнувсь, як у диму.
Засивів мороз у зубі,
Зуби зціпило йому.
Підхопили, обв'язали,
Ще і валянки дали,
І пробігтись наказали.

Потім хлопця завели
В затишну штабну кімнату,
В ліжку вклали спочивать.
Вклали хлопця просихати,
Спиртом стали розтирать.
Розтирала груди, спину...
Раптом каже наче в сні:
— Доктор, може, з середини
Ще б погрітись мені,
Щоб не все на спину, значить?..

Випив стопку, і ожив,
А що хлопець був гарячий, —
То підвівсь і доповів:
На погибель ворогам
Взвод увесь на правім там!
Лейтенант велів прохати
Вогоньку туди піддати,
А вже слідом за вогнем,
Встанем, ноги розімнем.
Пособіть нам тільки дечим —
Переправу забезпечим...

Доповів про все чин чином,
Мов збирався знов назад,

А полковник: — Молодчина,
Молодець, спасибі, брат...
Повернувся, ліг на спину,
Усміхається боєць:
— Чи не можна б ще чарчину,
Через те, що молодець?

А полковник на солдата
Глянув, строгий на лиці:
— Молодець, а не багато
Зразу дві?
— Так два ж кінці...

Переправа, переправа!
Крізь гармат глухе виття
Бій гримить святий і правий,
Смертний бій, не ради слави,
Ради мирного життя.

Про війну

Я скажу вам кілька слів,
Як умію, просто.
Сам прожити б я хотів
Років дев'яносто.
А війна — про все забудь,
Що тут нарікати.
Вирушав у дальню путь,
Звелено: — Чекати!

Час лихий настав, і от
Ми тепер в одвіті
За Росію, за народ
І за все на світі.

Од Івана до Хоми
Мертві і живіі
Всі ми разом — це є ми,
Той народ. Росія.
Тож тримайся свій свого,
Бо скажу вам, братці,
Нам з гармидеру цього
Нікуди діваться.

Тут не скажеш: я — не я,
Що, куди, не знаю,
Не докажеш, що твоя
Нині хата з краю.
Тут про себе, — як та де...
Думати не треба.
Бомба — дура. Попаде
Здуру просто в тебе.
На війні усе прийми,
Честі ж не губи ти,
Лізь на груди сам грудьми,
Бити вже, так бити.

Я скажу про цю війну,
Дам свою оцінку,
Тут не так, як в давнину —
Стінкою на стінку.
Тут не те, що на кулак:
Глянем — чий сильніший.
Я сказав би навіть так:
Ні, тут значно гірше.

Ну, та що там говорить,
Ясно все, браточки.
Треба дужче німця бити,
Не давать відстрочки.
Раз війна — про все забудь,
Що тут нарікати.
Вирушав у довгу путь,
Звелено: — Чекати!

Скільки жив — на тім кінець,
І турбот ніяких.
Ось тоді вже — ти боєць,
Справжній ти вояка.
Підеш в бій, у будь-який,
Виконав задачу.
Дивишся — іще й живий
Сам собі в придачу.

А спіткає смертний час,
Значить, номер вийшов.
Може, в риму щось про нас
По війні напишуть.
Хай прибрешуть, і не раз,
Ми й на це готові.
Та були б, як кажуть, в нас
Дітоньки здорові. [...]

Про нагороду

Ні, хлоп'ята, я не гордий,
Не загадуючи вдаль,
Так скажу: навіщо орден?
Згоден я і на медаль.

На медаль. І то по всьому,
По закінченню війни.
Повернувся б я додому,
До своєї сторони. Чи вернусь?
Побачим далі.

Тут воюй, а не гадай.
Але от щодо медалі:
Так її мені подай.
Якщо варто, звісне діло,
А раз так — то не тягни.
В чому справа — зрозуміло —
Чоловік прийшов з війни.

Ось прийшов я з полустанка
У село, у рідний край.
Я прийшов, а тут гулянка.
А нема, то й так нехай.
Я в артіль в одну, у другу —
Весь район я обійду,
Обійду я всю округу,
А гулянку десь знайду.
І потрапивши між люди,
Хоч не гордий, далєбі,
Я махри курить не буду,
А куплю «Казбек» собі.

І сидів би там, де змалку,
Друзі вірні мої,
Я ховав колись під лавку
Ноги босії свої.
Димом пихкав би вояка,
Всіх навколо б частував.

На запитання б усякі
Я б не враз відповідав.

— Що та як? — Бувало всяке.
— Важко, мабуть? — Як коли.
— Скільки раз ходив в атаку?
— Випадки й такі були.

Довелося б там мовчати.
Всім хлоп'ятам при мені.
Тільки б слухали дівчата,
Як риплять мої ремні.
Серед них була б одна там,
Пломеніла б наче мак...
І потрібна нам, солдатам,
На той час медаль отак!
А її бере досада, —
Хоч слівце, хоч подивись...

— Почекай, на цей випадок
Орден теж би знадобивсь?
Ти сидиш. Музика грає,
В неї очі — два вогні.

— Ні, — задумливо зітхає
Тьоркін і говорить: — Ні.
Ні, хлоп'ята. Що там орден,
Не загадуючи вдаль,
Я ж сказав, що я не гордий,
Згоден я і на медаль...

Тьоркін, Тьоркін, милий брате,
Де тут сміх, а де печаль.
Загадав ти щось багато,
Загадав далеко вдаль.

Вже минає друга осінь,
Вже почався сніговий,
А поштар листів не носить
В край смоленський рідний твій.

Де вечірки, де дівчата?
Про село своє дарма
Будеш думати-гадати,
Бо доріг туди нема.

Ти, солдат, не маєш права
Погасить святе чуття!
Грізний бій іде кривавий,

Смертний бій, не ради слави,
Ради мирного життя. [...]

Два солдати

Заметіль. Сніги лапаті,
Поблизу гуде війна.
На печі бабуся в хаті,
Дід-господар край вікна.

Рвуться міни, звук знайомий,
Пізнаєш його і в сні. Значить —
Тьоркін знову дома,
Тьоркін знову на війні.

Може, в кого серце й тенька,
А старий той бачив світ.
Переліт. Лежи, старенька. —
А чи скаже:
— Недоліг...

У кутку стара накрилась
І тремтіла з ляку вся.
Та шанобливо дивилась
На героя-дідуся,
З ким жила — не поважала,
Сперечалась на печі,
І від кого замикала
Все в господі на ключі.

А старий, одягши шубу,
В окулярах за столом,
Мов з оскоми, кривить губи,
Гострить пилку терпугом.

— От не ріже, точиш, точиш,
Не бере, ну, що ти хочеш?..

Тьоркін встав:
— І недарма,
Бач, розводу в ній нема.
Взяв ту пилку він у руки,
Примостився край стола.
Пилка та, неначе щука,
Спинкою тут повела
І покірنا стала з виду.

Тьоркін шурився:
— Ну, от.
Пошукай розводку, діду,
Ми їй зробимо розвод.

Як поглянути — відродно:
Завалюча та пила
Дуже ладно, дуже складно
У його руках пройшла.
Ще хвилинка — і готова.
— На, старий, дивись, бери,
Буде різати, як нова,
Даром струмент не кори.

І господар винувато
В руки пилку взяв дзвінку.
От що значить ми, солдати!
Ставить бережно в кутку.
Не з твоїми вже літами...
Почала стара бурчати:
— Подивився б, що з часами,
Ще з тієї війни стоять...

Зняв годинника: машина
В пилюзі, як млин. Трибки,
Коліщата і пружини
Обснували павуки.

Дід його біля порога
Почепив у давні дні.
Так і світиться від нього
Біла пляма на стіні.

Обдививсь його детально, —
(Це не пилка вже була),
Майстер тихо і печально
Посвистав:
— Трудні діла...
Потім шилом щось посунув,
Покрутив, посунув знов,
На трибки подмухав, плюнув,
І годинник враз пішов.
Почина переставляти
Стрілку знов, вперед — назад.
— Що то значить ми, солдати! —
Мовить слізно дід-солдат.

На печі із-під кожуха
Баба визирнула й слуха:
— Глянь, ідуть.
Тік-так, тік-так.

Ну та й хлопець, ну й мастак. —
Хлопець бабі тут і каже,

З хитроти, не з простоти:
— Може, сала вам підсмажить?
Можу й тут допомогти. —

А стара аж застогнала:
— Сала, сала! Де те сало!..

— Знаю, де сальце твоє,
Фриц не був тут — значить, є.
Я це дуже добре знаю...
— Хоч-не-хоч, а все одно, —
Тьоркін каже, — угадаю,
Де заховане воно!

Баба охкає тривожно,
Метушиться на печі:
— Бог з тобою, та чи можна...
Помовчи ти, помовчи.
Дід лукаво став моргати,
Штовха гостя кулаком:
— От що значить ми, солдати,
Сало є, та під замком.

Довго баба ключ шукала,
Та, проте, дістала сала.
Надто вже пережива,
В сало яйця розбива.

Ех, ячня! Чи закуска
Є ще де така смачна.
Перед нею, в нас по-руськи
П'ється чарочка до дна.

Ну, господарю, потроху,
По одній, як на війні.
Це, бач, лікар на дорогу
Приписав її мені.

Одгвинтив в баклажці кришку:
— Пий, старий, не буде лишку.
Поперхнувся дід-солдат.
Підтягнувся:
— Винуват...

І скоринку взяв, понюхав,
Для годиться зажував.

А боєць труснув над вухом
Ту баклажку і сказав:

— Ще наллемо по чарчині,
Все одно такій краплині
Не зігрить бійця в бою.
— Будьмо живі!
— Пийте.
— П'ю...

І сидять вони по-братськи,
За столом, плече в плече.
А розмова в них — солдатська,
Спорять дружно, гаряче.

Дід кипить:
— Чекай, товариш,
Що ти валянки все хвалиш?
А дозволь ще доложить:
Гарні? Га? А де сушить?
У землянці чи на кручі?
Ні, ти чоботи нам дай,
Та сукняні ще онучі.
Ось тоді я бог, і край...
Недалеко десь за током
Землю колупнув снаряд.
Тьоркін не моргнув і оком,
Не здригнувся й дід-солдат.

— Штуки ці в житті у нашім, —
Дід розхвастався, — пустяк!
Нам осколки навіть в каші
Попадались. Точно так.
Знайдеш, викинеш із ложки.
Влучить в тебе — так і мрець.

— Але ж ви тоді бомбьожки
Ще не відали, отець.

— Так, це правда. Тут наука.
Зверху буде хай твоє.
А така проста в вас штука,
Як, наприклад, воша, є?

Тьоркін хліб вмочає в сало.
Їсть, на діда погляда.
Потім смішно йому стало,
Він сказав:

— Частково да!..
— Значить, є? Тоді ти воїн.
І мене цілком достоїн.
Ти хоч менший, та солдат,
462

А солдат солдату брат.
І скажи одверто й скоро,
Жартам, друже, міру знай,
З військової точки зору
Ти мені відповідай:
— Поб'ємо чи ні ми німця?
Проженемо звідцїля?

— Почекай, старий, наїмся.
Закушу, скажу після.

Хоч багато, та не жодно
Їв, на радість хазяям.
Дуже смачно, дуже складно,
Глянеш — їсти схочеш сам.

Всю зачистив сковорідку,
Встав і наче аж підріс.
Хусточку до підборідка
Рівно складену підніс.

Руки витер за хвилину,
І, як водиться отожд,
Поклонився господині
І господарю також.

Мовчки склався в путь, зібрався,
Що поклав, то знає де.
— Як годинник? — Засміявся,
Підморгнув старим:
— Іде!

Все оглянув, що в дорогу
Ми, солдати, беремо.
Зупинивсь коло порогу:
— Німця, діду, поб'ємо...

Вітер в полі, сніг лапатий,
Поблизу гуде війна.
На печі бабуся в хаті,
Дід-господар край вікна.

Степом рідної Росії,
Не спиняючись ніде,
В заметілі, в сніговії
Тьоркін німця бити йде. [...]

Посидинок

Спритний німець був, здоровий,
Не стрічав такого ще, —
Він стояв, мов на підковах,
Цей так зразу не втечє.

Ситий, голений, пихатий,
Звиклий дармовє вминати,
На війні, в чужій землі
Відіспався у теплі.

Він ударив — бив з розмаху, —
Так, щоб збити вояка.
Як довжезна костомаха —
В супротивника рука...

З смертю в піжмурки не грайся,
Взявся — бийся і мовчи.
Сильний німець-кат попався —
У бійця не ті харчі.

На війні, це всім відомо,
В відступі — їси, як дома,
В обороні вже — с'як-так,
В наступі — буває всяк.

Німець стукнув так, що свічі
Засвітилися на мить.
Тьоркін просто межи вічі
Хряснув німця — бить так бить.

Ще й на сніг боець не сплюнув
Гіркувату крові сіль,
Німець в зуби знову сунув
Так же сильно, в той же біль.

Так зійшлись, зчепились близько,
Що уже обійми, диски,
Автомати — к чорту — в сніг!
Тут би тільки ніж поміг.

Йде з обох клубками пара,
Хтось тут мусить знемогти.
Тьоркін ладить від удару
Хоч би зуби вберєгти.

Поки зуби наш хлопчина
Скільки міг,
В бою беріг, —

Німець, проклята личина,
Двинув Тьоркіна
Під бік.

Охнув Тьоркін: кепське діло,
Кепське, думає боець.
Добре, що легкий він тілом,
Відлетів. А то б — кінець...

Та дарма — із ляку вчасно
Дав він німцеві ляща
Так, що праву руку власну
Ледь не виніс із плеча.

Але все гаразд, нівроку,
Зуба втрагив! Не біда!
Та вже й німець одним оком,
Клятий, скоса погляда.

Бійка — бійка, не забава;
Хоч вогнем пащить лице,
В німця морда теж кривава,
Наче писанка-яйце.

Ось він — ворог, ніс до носа.
Тісно. Стать немає де.
Та й смердючий же в барбоса
В цього дух із рота йде.

Люто Тьоркін плюнув кров'ю.
Ну ж і запах! З ніг збива.
Ах, ти, гаде, для здоров'я
Не часник жерєш, бува?

Поспішав ти до хазяйки?
Матка, млеко? Матка, яйки?
Нам хотів зробити честь?
Признавайся, хто ти єсть,

Що до нашої до бабки
У хатину вліз чуть світ.
Не спитав, не скинув шапки,
Не обтер брудних чобіт?

Ти розумний біля скрині?
Хто ти є, скажи в цю ж мить,
Що в Росії ми повинні
Подавать вам їсти й пить?

Ти безрукий чи безногий,
Хочу я, нарешті, знать?
А чи збився ти з дороги
Й попросився ночувать?

Добрим людям люди раді,
Ти ж сюди приніс розбій,
Свій наводиш тут порядок
І закон приносиш свій.

Хто ж ти є? Мені дарма те —
Чий ти батько, син ти чий, —
Ти людина? Брешеш, кате,
Ти падлюка, звір лихий!

Обкрутились раз і двічі, —
В кого ж вистачить снаги...
Один одному у вічі
Уп'ялися вороги...

Як на древнім полі бою,
Щит на щит і грудь на грудь.
Ніби замість тисяч — двоє
Раду битві всій дадуть.

Вились люто, до світанку,
Аж потерпли кулаки.
А за спиною в них танки,
І гармати й літаки.

Наче їм до бійки діла
Зовсім, бачите, нема.
Сам, один, грудьми і тілом
Тьоркін фронт увесь трима.
Біля хутора, під гаєм,
Де недавно бій пройшов,

Тьоркін фронт увесь тримає,
В забутті ковтає кров.

Смертно б'ється хлопець бравий,
Не піддається, це не той.
Ніби геть уся держава
Бачить Тьоркіна:
— Герой!
Що держава! Хай би рота
Подивитися змогла,
Що в солдата за робота
І які отут діла.

Та не скаржився одначе,
Йдеш на смерть же не тому,
Щоб тебе хто-небудь бачив,
Добре б. Боляче йому...
Смертно б'ється хлопець бравий
Так, як б'ються на війні.
І рука в солдата права
Діє ще, та не вповні.
Кагу-німцеві як треба
Ще дає він одкоша,
Та шкодує вже про себе,
Що на цей раз не лівша.

Кров із потом витирає,
Ледь тримається герой,
Сили вже не вистачає,
Але й німець вже не той.

Вже не та заправка стала,
Морда — страх яка була,
Наче груша та, що впаала
З дерева та ще й гнила.
Закривавлені обидва,
Та не скінчилась ще битва.
Гордий фриц, А Тьоркін що ж:
Раз ти пес, так я собака, —
Так він дума, не балака,
Раз ти чорт, — Так я також!

Ти не знав моєї вдачі,
Ну, а вдача — перший сорт.
Тьоркін дасть негайно здачі,
Не піддається. От де чорт!
Хто боїться 'дної смерті,
Хто плював на сто чи й більш.
Хай ти чорт! І наші вперті,
Всіх чортів
В сто раз чортіш.

Бий, не милуй! Зуби стисну.
А заб'єш, — то далєбі,
І тоді, мов кліщ, повисну,
Мертвий на живім тобі.
На мені спочинь, будь ласка,
Ні, не падає наш брат. Що?
В руках у тебе каска?
Ох же, підлий супостат!

Ну, гаразд! —
Так будеш знати.

Біль зібравши й злість в кулак,
Незаряджену гранату
Взяв у ліву й німця — хряк!
Німець крякнув і обм'як...

Тьоркін комір нарозпашку,
Тьоркін сів, ковтає сніг,
Дише часто, дише тяжко,
Переміг і сам знеміг.

Як приємно в ту годину,
Коли вийшло все на лад,
Із розвідки у частину
Повертатися назад.
І з веселими очима
По землі своїй іти!
І, між іншим, за плечима
Автомат — трофей нести.
«Язика» — добичу ночі —
Що бреде, куди не хоче,
Попереду, сам не свій,
Підганять:
— Іди мерщій...

Тут на тебе всі надію
Покладали — кожен — свій.
Незнайомий — а радіє,
Що вернувся ти живий.
Доложи про все по формі,
Байдуже трофеї здай,
А тоді поїж по нормі, —
Тут душа вже міру знай.

Піднесе й погляне в чарку
Строгим оком старшина.
Біля пічки тепло, жарко,
Ляж, поспи. А там війна, —

Фронт наліво, фронт направо;
То для щастя вороття,
Бій страшний іде, кривавий,
Смертний бій, не ради слави,
Ради мирного життя. [...]

В наступі

Прожили ми в обороні
Стільки, тихо, без біди,
Що з передової коні
Йшли самі вже до води.

І на весь той ліс обжитий.
На передній край увесь
Біля кухонь, домовито
Гавкали собаки десь.

По-домашньому, на диво,
Півень — от була пора, —
Вдосвіта будив комдива,
Як господаря двора.

І сніги, замети всюди.
Друже, — пари не жалій.
Сіклись віниками люди
Тут же, в лазні похідній.

На війні, як на привалі,
Спочивали про запас,
«Тьоркіна» собі читали
На дозвіллі.
Враз — наказ...

Враз — наказ. Кінець стоянці.
В путь рушають вояки.
Сиротливо тануть вранці
Над землянками димки.

Рік, мов день, промчав шалено,
Так усе воно мина.
Так самісінько, напевно,
Пролетить і ця війна.

І солдат мій посивілий,
Як повернеться в село,
Пригадає: славне діло
Під Москвою в нас було...

Мов кобзар, він сяде в колі
Зацікавлених внучат.
І розкаже все поволі,
Якщо слухати схотять...

Не завжди, звичайно, старість
Поважає дівтора...

Там побачимо.
А зараз
Ще далеко та пора.

Бій гримить. До небокраю
Снігом поле замело.
І солдати одбивають
У противника село.

І до отчого порога,
Рідного, свого села,
Через те село дорога
Василеві пролягла.

Що поробите — другому
Набагато довша путь.
І спішить другий додому,
Може, степом незнайомим,
Чи горами де-небудь.

Смерть над головами кряче.
Хоч кого зігне в дугу.
Цеп іде пригнувшись, наче
Щось шукає на снігу.

Необстріляним солдатам,
Тим, що вперше в бій ідуть,
Найдорожче нині знати
Те, що й Тьоркін з ними тут.

То дарма, що в печлі цьому
По душі мороз шкребе,
Кожен молодик при ньому
Хоче показати себе.

Байдуже, що в мить тужливу,
Як снаряд по курсу ліг,
Тьоркін сам чека розриву,
Впавши каменем у сніг;

Що й тому тут страшно здається,
Хто не раз уже в бою
Перевірив ратне щастя,
Долю вивірив свою;

Що, можливо, од загину,
Ворогам усім на зло,
Саме це оту людину
До сьогодні вберегло.

До цієї борозенки,
До оцього рівчака,
Де лежить така маленька
Та людина. І чека...

Десь, про кожного окремо,
Думу дума той свою —
По годиннику чиєму
Йдуть годинники в бою.

За всією скрізь пальбою,
За розривами в диму
Стежить він,
Володар бою,
І рішає, що к чому.

Десь у тій піщаній кручі,
В бліндажі сухім, сипучім
Генерал годинник свій
Хутко закриває. Бій.
Ще секунду щось міркує,
Піт на лобі витира...
Дочекався Тьоркін, чує:
За Вітчизну! Взвод! Ура-а...

Хоч не раз уже й не двічі
Тьоркін чув оці слова,
Смерті дивлячись у вічі,
Як запеклий бій трива,
Знову владно в душу біла
І на цей раз, як завжди,
Правди і печалі сила,
І святої гіркоти:
Та незмінна сила, певна,
Що проймає до нутра,
Що за все одвіт священний
Вже на себе забира.

За Вітчизну! Взвод! Ура-а
Лейтенант, з кінноти взятий,
Спішений в бою козак,
По-хлоп'ячому вусатий,
Танцюрист і весельчак —
Перший встав, стріляє з ходу
І бігом поперед взводу
Поспішає у село.
Хто там ще зібрався поки, —

У снігу м'яким, глибокім —
Тільки видно слід було.

Біля крайньої вже хати
Вуса він розгладив там:
— Молодці! Вперед, хлоп'ята!
Крикнув так молодцювате,
Наче був Чапаєв сам.

Тільки раптом захитався,
Похилився на бігу,
Слід героїв обірвався
На снігу...

Він пірнув у сніг, як в воду,
Мов хлопчак з човна у вир,
І пішло в цепу, по взводу:
— Впав од рани командир!..

Як підбігли, — встиг сказати
Лейтенант лише одне:
— Уперед! Вперед, хлоп'ята!
Серед вас нема мене...

Ось городи, перелази,
Метрів двадцять до двора.
Зрозумів Василь одразу:
Вести в бій — його пора.

За Вітчизну! Взвод! Ура...

І довірливо, по знаку,
Вася Тьоркін поспіша, —
З місця кинулись в атаку
Сорок душ — одна душа.

Якщо бій скінчився вдало,
Ти на них прийди поглянь:
Кожен іншого тут хвалить
І не чути нарікань.

— Нагодились танки вчасно.
— І сапери молодці.
Артилерія — прекрасно.
Задоволені бійці.

— А піхота?
— Як по нотах,
Йшла піхота. Е, та що там!

Авіація — і та...
Словом, просто — красота!

Та, признаємось, — бувало,
Критися нема чого:
Що героїв є чимало,
Та забуто одного.

І чоло спітніле втерши,
Олівця, блокнота взяв:
— Хто в село удерся перший —
Знати генерал бажав.

Доповіли урочисто —
Є він, справжній молодець,
Не з'явився ж особисто, —
Тяжко ранений боєць.

Щоб такого і не знати, —
Та про нього кожен чув.
— Тьоркін! — мовили солдати.
Так, то справді Тьоркін був.

Смерть і воїн

За переярки та горки
Віддалявся бою жар.
У снігу глибокім Тьоркін
Непідібраний лежав.

Кров одразу застигала
На постелі сніговій:
Смерть підкралась і сказала:
— Ну, солдат, тепер ти мій.

Буду я тобі за друга,
Обійму і поведу.
І завіє біла хуга
Все на нашому сліду.

Кинувсь Тьоркін, глянув скоса,
Ледве теплий він, трудний:
— Я тебе не кликав, Косо,
Я солдат іще живий.

Смерть підступну має вдачу:
— Годі, досить, молодець,
Я вже знаю, я вже бачу:
Ти живий, та не жилець.

Хоч смертельно, та привітно
Я торкнулась шік твоїх,
А тобі вже й непомітно,
Що сухий сніжок на них.

Ти не бійсь, що світ погасне,
Світ не краще темноти.

А чого від мене, власне,
Особисто хочеш ти?

Смерті ніяково стало,
Та здалось, а може, й ні.
Що я хочу... Дуже мало.
Треба півслівця мені.

— Ну, скажи, не будь упертим,
Що не згоден ти з Життям,
Що хотів би зараз вмерти...

— Підпишись, виходить, сам? —
Ну, а що ж тут, — Смерть сказала, —
Підпишись і спочинь,
— Щоб ти, відьма, не діждала.

Не торгуйсь, облищ, покинь.
Не втекти ж тобі від згуби,
Ти повір уже мені.
Все одно стягнуло губи,
Зводить зуби...
Ні! І ні!

Думай, поки не стемніло,
До кісток мороз пройма,
Впору скінчим добре діло,
Щоб не мерзнути дарма.

— Потерплю.
Дивак, послухай,
Ех лежиш, примерзнув бік.
Вкутаю тебе кожухом,
Щоб зігрівсь уже навик.
Бачу, віриш. Он і сльози,
Я миліша тут за всіх.
Бреш, я плачу від морозу,
Не від жалощів твоїх.
Хай від щастя, хай від болю,
А мороз, як бач, шкребе.
Хуртовина йде по полю.
Ні, не знайдуть вже тебе...

Ти покинь земні турботи,
Що це дасть тобі тепер!
Пошкодуєш, все одно ти,
Пожалієш, що не вмер...

Смерть, жартуєш, а чи що ти,
Повернув з трудом плече, —
Тут пожить якраз охота,
Я й не жив як слід іще...

Як і встанеш, глузду мало, —
Сухо Смерть сміється тут, —
Ти гадаєш — краще стало?
Знову страх, утома, бруд.
Солодко, питаю, буде?
Розсуди ти сам тоді.
Що судить, з війни не зсудиш
Ні в якому вже суді...

— Та й журба іще до того:
Що там дома, як сім'я?
Ось докінчу німця злого
Й повернусь додому я.

Що ж, припустим на хвилину,
І куди ж ти звідцїля
У таку лиху годину?
Всюди — спалена земля.
Скрізь руїни.

— Побідую,
Дома б я у діло вник.
— Дім зруйновано.
— Збудую.
— Піч розбито.

— Я й пічник.
Все, що зможу в руки взяти,
Те одразу й оживе.
Дай іще старій сказати:
— А як руку одірве?

Чи коли тебе спотворить,
Будеш сам не рад собі.
І Людині з Смертю спорить
Тяжко стало, далєбі.
У бійця од втрати крові
Геть пішло все шкереберть.

— При одній лише умові
Згоден я... Чи чуєш, Смерть...

Може, з розпачу, чи з болю
Воїн тяжко застогнав,
І, напружуючи волю,
Домовлятися почав.

— Я такий, як всі солдати,
Хай загину на війні,
Але в день отого свята
Погулять даси мені?
В день величний, заповітний,
Як закінчиться війна,
І Москви салют побідний
Понад світом пролуна?
Чи даси в той день, під сонцем
Погулять серед живих?
Чи даси в одне віконце
Хоч постукать до своїх?
І, як вийдуть рідні з хати,
Чуєш, Смерть, мені ще й там,
Хоч слівце даси сказати?
Півсловечка?
— Ні, не дам...

Кинувсь Тьоркін, глянув скоса,
Замерзаючи, трудний.
— Геть іди ти звідси, Косо,
Я солдат іще живий.

Буду плакати, вить од болю,
Хай помру, та не в ганьбі,
А по власній, добрій волі
Все ж не здамся я тобі.
Що ж, лежи. Я почекаю,
Подаси мені ще знак...

О! Ідуть. Мене шукають
Із санбата.
— Де дивак?
Он, ярком, де снігу повно...
Смерть регоче на весь рот:
— То команда похоронна.
— Все одно: живий народ.

Сніг скрипить, підходять двоє.
Лом чиргикає об сніг.

— Ось іще лишився воїн.
— Не вберем до ночі всіх.

Узнаки далася втома,
Діставай кисет, земляк,
На мерцеві сядем цьому
Та покуримо, чи як?

— Ех, якби це до зтяжки
Борщику хоч казанок.
— Та хоч крапельку з баклажки.
— Ех, якби — один ковток.
— А чи два...

Й подав хоч слабо
Мій герой тут голос свій:
— Проженіть оцю ви бабу,
Я солдат іще живий.

Здивувались ті, звичайно,
Але факт: живий солдат.
— Що ти думаєш?
— Давай-но,
Понесем його в санбат.

Рідко де бува це діло, —
Гомонять товариші, —
Одне діло — просто тіло,
Тут же тіло при душі.
— Ледве-ледве душа в тілі.
Змерз, бідаха. Понесем.
Ну, а ми тебе вже хтіли,
Розумієш, в наркомзем.

— Годі. Ждав він нас чимало.
Вирубай шинель в льоду.
Підіймай.
А Смерть сказала:
— Я, однак, слідом піду.

«Земляки, як подивлюся,
Тямлять мало в справі цій.
Брешуть, думає, розтрусять —
І солдат цей буде мій».

Два ремні та дві лопати,
Дві шинелі та ломок.
— Бережи, солдат, солдата.
— Понесли. Терпи, дружок.

Тихо йдуть, аж наче лячно,
Щоб не схибити ніде.
І несуть його обачно.
Смерть слідом за ними йде.

Не знайти в степу дороги,
Снігу в пояс, вітер злий.
— Відпочили б, хлопці, трохи...

— Чоловіче дорогий, —
Обізвався земляк до нього, —
Не жалій, в нас є терпечь,
Бо несемо ж ми живого,
Вдвічі важчий буде мрець.

— Та до того ж, як відомо, —
Другий тут же додає, —
Всяк живий спішить додому,
Мертвий дома, де не є.

— Все, мабуть, іде од звички, —
Так міркують земляки.
Друже, ти без рукавички?
На ось теплу із руки...

Смерть на них зирнула строго,
І подумала, мабуть:
«Тут не вдію я нічого,
Дружно ці живі живуть.

Проти волі, так виходить,
Хоч і шкода чимала, —
На відстрочку дам я згоду».

І, зітхнувши, геть пішла. [...]

Тьоркін-Тьоркін

Ось чиясь і пічка й хата,
Хлів на дрова розбирай.
Хто намерзся більш, хлоп'ята,
Ближче грітись сідай.

А чия воно там хата —
Розберуть без нас колись.
Ну, а поки що, хлоп'ята,
Грійся, радуйся, не журись.

На долівці он солома,
Ляж та виспись до пуття.

І не в тещі, і не дома,
Не в раю, проте — життя.

Той свою роззуту ногу
Розглядає при вогні,
Мацає руками строго, —
Чи вона його, чи ні.

Той шинелю на кілочку
Почепив, підняв сорочку,
Заступає світло вам.
— Голубе, ти ж тут не сам.
— Темно. Відступись, юначе.
— Що ти, справді, німець наче..
— Німець щось не той стає.

— Ну, брат, він іще дає,
Не скупиться чорт проклятий...
Де там, маже салом п'яти,
Вже на Захід ніс держить.
— Ясно, — скоро побіжить.
— Ох-хо-хо. Війна, хлоп'ята.
— А ти думав! От дивак.
Це б у смак почаювати,
Хміль він гріє, та не так.
— Де ти вичитав це, друже,
Грītись чаєм? От і бреш.
— Слухай, хлопче, ти не дуже
— А куліш хороший теж...

Василя долає втома,
Він дрімає на спині,
Од розмови в стороні.

Так чи так, а Тьоркін дома,
Тобто знову на війні...
Не для всіх це ясно буде:
От з шпиталю повернись —
Все не те — місця і люди,
Що були в полку колись.

Примовки і дух махорки
Наче не такі, як там...
Де то наш Василько Тьоркін?
Раптом чує Тьоркін сам...

Він підвівся на соломі,
Світло мига де-не-де.

Наче ж і нема знайомих,
І про нього мова йде...

Жарти, дотепи навколо,
Він і вусом не моргне:
Раптом Тьоркін чує голос:
— Хто там згадує мене?..

Що? Тебе? Без оговорки
Знову той:
— Я не крутій.
— Гля... Дивись.
— Та я ж і Тьоркін.

Чує знову Тьоркін мій.
І збагнути — що до чого,
Неспроможна голова.
Всі звернулися до того,
Хто сказав оці слова.

Здивувалися всі чисто:
— Справді Тьоркін?
— Та весь час.
— Особисто?
— Особисто.
— Хлопці, Тьоркін серед нас!
Мо' закурите махорки? —
Пролунало в тишині.
І не мій, а їхній Тьоркін
Одмовля:
— Махорки? Ні.

Ще секунда, ще хвилина,
Глянув Тьоркін мій — ну, да:
В двійника його чуприна
Аж горить, така руда.

Ще коли б собі махорки
Тьоркін викурив отой,
Не встрявав, можливо б, Тьоркін
У розмову — мій герой.
Де там — друзів зневажає,
Це вже зовсім інша суть.
Шпильку Тьоркін мій пускає:
— А у вас «Казбек», мабуть? —

Був і той не без кебети,
Зміряв поглядом мого:
— Що ж, трофейні сигарети

Ось куріть. — Візьми його!
Бачить Тьоркін мій, Василько,
Не з того зайшов кінця.
Бо слівце оте ніскільки
Не збентежило бійця.
Не любив людей пихатих,
Та й за себе він стояв.
І почули тут солдати:
— Ну, а справжній Тьоркін — я...

— Новий Тьоркін! Взвод сміється.
— Хлопці, двоє...
— Буть біді...
Якщо п'ять їх набереться,
Розбудіть і нас тоді.
— Не жартуй, — відповідає
Тьоркін той не жартوما:
— Тьоркін — я.

А хто їх знає, —
Ярликів на них нема.
Із кишені гімнастборки
Рижий — книжку:
— Що ж я вам...
— Точно: Тьоркін...
Тільки Тьоркін
Не Василь, а вже Іван.

І лукавими очима
На мого дивився мить:
Зрозумій ти, що для рими
Можна і Хому зробити.

Мій пустив димок у стелю:
— Тьоркін з орденом, братва.

Той розхристує шинелю:
— Ну, а в мене їх аж два.
Бронбійник я. —
— Тихіше!..
— Свідків треба? Є, живі.
І машин підбив я більше,
Не одну, а цілих дві.

Тьоркін знitивсь, але в міру,
Сумно дивиться в огонь:
— Я б тебе ще перевірів,
Та в тилу моя гармонь.

Всі кругом:
— Гармонь знайдеться,
В старшини є.
— Не займай.
— А чому?
— Гляди, проснетесь...
— Ну, й нехай.
— Давай, давай!

Тільки взяв боєць трюхрядку,
Зразу видно: гармоніст.
Для початку, для порядку,
Кинув пальці зверху вниз.

До міхів припав щокою,
Строго брови вгору звів,
І про вечір над рікою
Повела гармонь без слів...

Тьоркін мій махнув рукою;
— Добре ти заграє зумів.
Та одне тебе, брат, губить:
Рижість Тьоркіну не йде.
— Рижих більш дівчата люблять,
Тьоркін той своє веде.

Щедре серце Тьоркін має,
Сам уже регоче він,
І не так переживає,
Що є Тьоркін ще один.

Хоч обидно, та приємно,
Що такий от рядом з ним.
І цікаво вже напевно
Тут хлоп'ятам геть усім.
Тьоркін каже:
— Слухай, друже,
Кажеш, Тьоркін ти? Нехай.
А для мене це байдуже.
Той говорить:
— Ні, чекай!

Хто ж тут Тьоркін?
— От же лихо!..
В хаті галас, повно сміху.
Тут підвівся старшина
Та як гаркне:
— Тишина!

Що за спірка без угаву?
Ясно мусить бути одно:
Кожній роті по уставу
Буде Тьоркіна дано.
Чули всі? Ну, значить, годі?
Всі погодились з усім?
Розійдись! — І я погодивсь
З старшиною строгим цим.

Був би й взводів не лишній
Тьоркін, а не інший хтось,
А проте, це все, між іншим,
Так, до слова вже прийшлося. [...]

На Дніпрі

Ще за річкою Угрою,
Що позаду вже отам,
Генерал сказав герою:
— По путі з тобою нам...

От, здавалось, хлопцю шастя.
Тьоркін думав — повезло,
Із полком своїм ще вдасться
Завітати в своє село.

Та наврод, щоб загадати
Він наважився в ту мить,
Що на танцях при дівчатах
Буде ще «Казбек» курить...

Все ж із кожним переходом,
Через гору, чи ріку,
Сторона, звідкіль він родом,
Все дорожча земляку.

І в путі, і в гromі бою,
На привалі і вві сні,
В нім жила сама собою
Пісня рідній стороні:

— Мати-земле моя, рідна,
Сторона лісна привітна,
Придніпровський отчий край,
Здрастуй, сина привітай!

Здрастуй, мила горобинко,
Пісні нашої краса,
Здрастуй, Сльоне, здрастуй, Глінко,
Здрастуй, річко Лучеса...

Рідна, любя земле-мати,
Правду всю од мене взнай,
Як моя душа солдата
Поривалась в рідний край.

Я надав такого крюку
І пройшов таку я даль,
Пережив таку я муку,
Звідав я таку печаль.

Земле рідна, милий краю,
Битий шлях через байрак,
Я про все те споминаю
Не для похвальби, а так...

Я до тебе йду походом,
Рідний краю, дорогий.
Я до тебе йду зі сходу,
Я не інший, все такий.

Мати-земле, рідний краю,
Хай нас радість не мине,
Ти прости, за що — не знаю,
Тільки ти прости мене... —

Так в путі, в розпалі бою,
У самій душі бійця
І жила сама собою
Пісня, чи промова ця.

Для війни хороші нині
Всі краї, це звідав я:
Що Кавказ, що Україна.
Що Смоленщина твоя.

Де з боями, де незримо
Мимо рідного села
І тії сторонки мимо
Їх дивізія пройшла.

А на фронті, десь лівіше,
В ранню осінь це було,
Генерал тимчасом інший
Брав геройове село.

Фронт котився, наче повінь,
Звідусюди, до Дніпра,
І спітнілі бігли коні,
До свого немов двора.

В пилюзі, рябі від поту,
Сміючись, солдати йдуть:
Значить, добре йде піхота,
Раз колеса відстають.

То нічого, що чим далі —
Більш томилися бійці
Так, що ложку на привалі
Не могли тримать в руці.

Дуже знов святим поривом
Йшли солдати. Духота.
І по-страдницьки — щасливо
В них розтулені вуста.

Зліва наші, справа наші,
Не відстати б на ходу.
Німець в кухнях тепло кашу
Кинув з ляку у саду.

— Наздогнать його б та в воду.
— Переправивсь, сучий сині
Кажуть, вже зайняв із ходу
Пункт населений Берлін...

Літо бабине чіплялось
До багнетів і до вій,
Військо йшло. Світав як стало.
Наступив дніпровський бій...

Може бути, в інші роки,
Вглиблюючи гирла рік,
Все, що тут на дні глибокім,
Знов побачить чоловік.

Знає й витягне з намулу,
З каламутної їмли,
На віки отут заснулі
Польових гармат стволи.

Знає наші танки й вражі,
Що спіткав один кінець.
І з усього світу майже —
Сталь і гуму, і свинець.

Витягне з понтона днище,
Трос зіржавілий в ріці,
І топір без топорича,
Що тримав сапер в руці...

У прийдешні дні, можливо,
І про цей ось топірець,
В пісні про Дніпро бурхливий
Скаже ще якийсь співець.

І про жнив'я це шалене,
Що ніколи не забудь.
Та без мене він напевне
Не згада про що-небудь.

Хай не всі важкі завдання
Я здійснив у цім труді,
Але в мене більше знання,
Я ж від рання і до рання

Був отам. Я жив тоді.
З вантажем багатотонним
Відстають грузовики,
Ще не скоро й міст понтонний
Добереться до ріки, —

У бою не жде піхота,
Вже такий закон війни,
За пором — спускай ворота,
А колоди — за човни.

На ніч будуть переправи,
Міст налагодять вночі,
А хлоп'ятм берег правий
В воду простяга куші.

Підпливай, хапай за гриву,
Наче доброго коня.
І спочинок під обривом,
І затишок від огню.

То дарма, що в гімнастюрку
Наче хто з відра налив...
Так на правий берег Гьоркін
Разом з іншими ступив.

На зорі туман кудлатий,
Сплутавши дими й димки,
З берегів почав сповзати,
Мов ріка поверх ріки.

Бій гримить над головами,
Та, можливо, кожду мить
Разом з берегом, з кущами
Й взвод у воду полетить.

Але пив уже й солону
Й прісну воду чоловік...
Від західного кордону
До Москви-ріки, до Дону
І назад, то ж скільки рік!

Ще боєць — і всі, здається, —
Виповзає на пісок,
Сухаря жує, сміється:
— Хороше в Дніпрі розмок!

Мокрий весь, іде кущами,
Байдуже! На те й десант.
А Дніпро уже за нами.
Як, товариш лейтенант?..

Бій гримів за переправу,
А внизу, лівіше чуть,
Німці з лівого на правий
Попливли. Не допливуть.

З нашими не розминуться,
Туго вже петля стяглась.
Гьоркін каже:
— Хай здаються
Там вони, сюди їм зась! —

Ну, а там, на лівім, з ходу
Підоспілі вояки.
Їх штовхали в воду, в воду,
Впертих брали на штики.

Ще між тими берегами,
Невгаваючи й на мить,
Бомби палі помагали,
Забивать, настіл стелить,

Як уже ізвідусюди:
З ям, льохів, з лісів густих
Бігли наші рідні люди,
Щоб побачити своїх...

В штаб у наш, що був у школі,
Навпростець через город,
Плентавсь німець зовсім голий,
Звеселяючи народ.

— З переправи?
— З переправи.
Тільки-тільки що з Дніпра.

— Плавав, значить?
— Плив, диявол,
Бо дошкулила жара...
— Ситий чорт! Чистопородний.
Як на бал в полон спішить...
Не встряє у жарти взводний,
Тьоркін думає, мовчить.

Курить, дивиться не строго,
Складка посеред чола.
Дума, що його дорога
Значно довшою була.

На його чоло гаряче
Не обида, роздум ліг.
Скільки за війну він бачив,
Скільки втратив і зберіг!..

Мати-земле, рідний краю,
Всі в смоленській стороні,
Ви простіть, за що — не знаю,
Тільки ви простіть мені.
Не в полоні у жорстокім,
У щасливий, добрий час,
У своїм тилу глибокім
Залишає Тьоркін вас.

А пора тяжка, проклята,
Вже не вернеться назад...
Що ж ти, Тьоркін, друже-брате,
Ніби плачеш?..
Винуват... [...]

По дорозі на Берлін

По дорозі на Берлін
В'ється сірий пух перин.

В проводах замовклих ліній,
У гіллі намоклих лип
Пух перин повис, мов іній,
На борти машин налип.

З-під коліс гармат і кухонь
Грязь і сніг летить із пухом.

На шинелю відусіль
Пада пух і заметіль...

Над землею над чужою
Холод ходить із нудьгою.
Не стиха війна й на мить,
І земля здригає звично,
Хрусткий щербін черепичний
Із крутих дахів летить...

О Росіє, скільки бились
Ми за тебе, скільки йшли, —
Де ті ріки залишились,
Що снагу ми з них пили...

Довго-довго ще за нами
Йшла береза, як у сні, —
Помахала нам гілками
І розтала вдалині...

З Волгою, Дніпром, Москвою
Як далеко ти в цю мить.
Поміж нами і тобою
Трьох держав земля лежить.

Пізній день встає, не руський,
У немилій стороні.
З дахів черепичні друзки
Скрізь валяються в багні.

Всюди стрілки та помітки,
В ярликах вози, плуги,
Кільця дротяної сітки,
Загородки, дверці, клітки, —
Все навмисно для нудьги...

Мати-земле, рідна наша,
Поміж землями всіма
Найсвітліша ти, найкраща,
Рівної тобі нема.

Якщо долю взять солдатську,
Кожен скаже, далєбі:
Краще вже в могилу братську
Нам лягти, але в тобі.

Та миліше нам додому
Кожному прийти живому.
Заявиться в день ясний:
Здрастуй, краю дорогий.

Воїн твій, слуга народу,
З честю може сповістить:

Все пройшов — огонь і воду,
Повернувся із походу
І тепер бажає жити.

Він беріг солдатську славу,
Бойових прапорів честь.
В кого ж, в кого більше права
На любов до тебе єсть!

Шапки й раз не знявши в місяць,
Спав — не спав, на бій схопився
Захисник твій, воїн, син,
Поспішав до тебе, бився
По дорозі на Берлін...

По дорозі неминучій
Пір'я, пуху — цілі кучі.

У зруйнованих містах
Пір'я смаленого пах.

Під громи боїв запеклих,
Вириваються, мов з пекла,
На шосе, на схід з усюди,
Радісні, щасливі люди.

Взуті, босі, обгорілі,
Є тут: жовті, чорні, білі,
Бідний, в'ючний, піший люд...

Всім на схід — один маршрут.

З диму, з полум'я, із грому,
Із тюрми тії — на схід,
То Європа йде додому,
А за нею пір'я вслід.

І на руського солдата
Брат-француз, британець-брат,
Брат-поляк і чех, наш брат,
Якось ніби винуваго
Дивляться усі підряд.

І до зачісок дівочі
Руки тягнуться самі.
Повні щастя їхні очі,
А самі вони німі.

Хліб солдат ділив по скибі,
Бо чужа ж для всіх земля.

От Європа, а спасибі
Всяк по-руськи промовля.

І стоїть він, визволитель,
Шапка з зіркою набік.
Помогти я, що ж — любитель,
Ніби каже чоловік, —
То, мовляв, є служба наша,
Не в докір це іншим хай...

— Ей, а ти куди, мамашо?
Та додому ж, в рідний край.

На чужині, де, як повинь,
Звідусюди різний люд —
Раптом наша рідна мова,
І з ціпком бабуся тут.

Ув очах ласкавих горе —
Дна йому нема, як море.
Збилась хустка з голови,
Ззаду й спереду сакви.

Привіталась до солдата,
По щоці сльоза сповзла.
Наша тружениця-мати
І вона, як він — з села.

Наша мати невідома,
Що в найтяжчому труді
Не згинається, сірома,
І не стогне у біді.

Матері! — Така їх доля:
Доглядять, плекать весь час
І з любов'ю, з щирим бодем,
І втрачати потім нас.

І ні разу їхні руки
Не спочинуть за життя.
Часто випада й онуків
Ще доводить до пуття.

Ось вона в чужому краї...
— Чи далеко ж до двора?
— До двора? Двора немає,
А сама я з-за Дніпра...

Не годиться так, хлоп'ята,
Нікуди такі діла,

Щоб солдатська наша мати
Із неволі пішки йшла.

Ні, рідненька, кинь ломачку,
Не переч, не говори,
І, насамперед, конячку
З бричкою оцю бери.

Шлях далекий до домівки,
Вкутай ноги в килими,
Та візьми оцю корівку,
І вівцю собі візьми.

Забирай відерце, квартиру,
Ще і чайник про запас,
І перинку взяти варто, —
Німцям тяжко, нам якраз...

— Ой, не треба. Ні до чого! —
Та бійцям того не чуть.
Ще годинника стінного
І велосипед несуть.

— Ну, прощай. Щасливо їхать!
Не поїду, — полечу!.. —
І закашлялась од сміху,
Од щасливого плачу.

— Дітоньки, мені не близько,
Та затримають бува:
Ні записки, ні розписки,
Хто ж повірить на слова?

Ні про що ти не печалься,
Ні на кого не зважай.
Що стосується начальства —
Свій у всіх передній край...

Легко їдь собі, як з горки.
А спитають де-небудь,
То скажи, та не забудь,
Що на все дав дозвіл Тьоркін —
Буде всюди вільна путь.

Живі будем, в Задніпров'я
Завітаємо уже...

Хай дасть Бог тобі здоров'я
І від кулі збереже.

Десь, мабуть, ще по чужині
Іде ця бабуся нині,
Править, мружиться від сліз,
На шляху-дорозі грузькій,
На землі чужій, не руській,
Бачить цвіт своїх беріз.

Як же дома вас багато,
Білокорі ви мої...

Прикордоннику-солдате,
Пропусти з усім її! [...]

Від автора

Світить місяць, ніч ясна,
Чарку випито до два...

Тьоркін, Тьоркін, одгриміли,
Уляглись війни громи.
І немовби застаріли
В той же день з тобою ми

І немовби очманілий
У незвичній тишині
Змовк і я зняковівий,
А співав же на війні.

В тім біди немає, звісно,
Доспівали, значить, пісню.
Іншу треба, в цьому суть,
Прийде час, нову складуть.

Інше я хотів сказати
Просто, щиро, від душі:
Як завжди я винуватий
Перед вами, читачі.

Більше міг би, часу мало
Мав я, друзі, на війні.
Для сміху брехав бувало
І ніколи для брехні.

А лишався сам з собою,
То зітхнув не раз, не два,
Повторяючи героя,
Тобто Тьоркіна слова:

«Я вам ще й не те сказав би,
Та залишу при собі,

Я й не так іще загравав би,
Та не можу, далєб!».

Та журитися нема що,
Може, згодом, у співця
Вийдуть речі значно кращі
Від цієї, про бійця.

Та з усіх вона єдина
Дорога мені до сліз,
Я люблю її, мов сина,
Що в лиху годину зріс...

В перші дні війни тяжкої,
Друже, Тьоркін, любий мій,
Побратались ми з тобою,
Ідучи на правий бій.

Я забудь не маю права,
Що твоя — моя то слава,
І про те, як ти мені
Помагав у цій війні.

Від Москви, від Сталінграда,
Ти зі мною рідний, свій,
Боле мій, моя вірадо,
Подвиг мій, спочинок мій!

Ці рядки і сторінки ці —
Список радощів та бід.
Як я західної границі,
Аж до рідної столиці,
А від рідної столиці
Знов на Захід до границі,
Потім від тії границі
Аж до вражої столиці
Ми робили свій похід.

Сірий попіл змили весни
Вогнищ тих, що гріли нас.
З ким не був, не пив я чесно
Перший раз, останній раз...

З ким лише не був я рідний,
Стрівшись вперше — скільки їх!
Тих, кому я був потрібний,
Що й мене нема без них.

Скільки тих на вічний спокій
Вже пішло, що збірник твій

Прочитали. Ніби років
Хто зна й скільки книзі цій.

І скажу я нелукаво:
Що там їй прийдешня слава!
Що розумник-критик їй,
Що читає без усмішки.
А шука — чи є огрішки,
Як не знайде — сам не свій.

Зовсім іншими думками
Жив і снів, коли роками
В заметілі й під дощами
У землянках при вогні,
В ночі темні і ясні,

Стягнувши нашвидку зубами
Рукавицю, між боями,
Я у книжки записні
Умережував рядками
Ці слова сумні й смішні.

Мріяв я про суще чудо,
Щоб цю видумку мою
Прочитавши, наші люди
Зігрівались у бою.

Щоб підходила солдатська
Веселіше кров до скронь,
Наче б він почув зненацька,
Хай і драну вже гармонь.

Не біда, що може статися,
У гармонії один,
Може, два од сили танця, —
А зате ж який розгін.

І тепер, як блискавиці,
Згасли — скажем наугад —
Хай, де-небудь у пивниці,
Спом'яне нас, як годиться,
З рукавом пустим солдат.

Хай на кухні, чи в коптюрці,
Майстер влучного слівця
Жартом скаже: «Гей, ти, Тьоркін!»
Про якогось там бійця.

Хай про Тьоркіна шановний
Скаже генерал якийсь, —

Він-то скаже безумовно,
Що вручав медаль колись.

Хай читач якийсь несміло
Скаже слово теж своє:
— Вірші, глянь, а зрозуміло,
І по-руськи все як є...

Я б пишався, їй же право,
І — негордий чоловік —
На чиюсь там іншу славу
Не змінив того повік,

Незабутньої години
Я цю книгу про бійця
І почав із середини,
І закінчив без кінця.

Може, з наміром сміливим
Присвятить любимий труд
Тим, що голови зложили,
Друзям, що лишилися живі,
Всім — чий поважаю суд.

1941–1945 рік.
(Перекл. з рос. С. Воскресенка)

Запитання і завдання

1. Чому в роки війни з фашистами російська поезія переживала творчий підйом?
2. Відтворіть основні віхи творчого шляху Твардовського.
3. Про що йдеться в поемі Твардовського «Василь Тьоркін»?
4. Як склався образ Тьоркіна? Проаналізуйте творчу історію поеми.
5. Розкрийте зміст образу Тьоркіна.
6. Як поема «Василь Тьоркін» була сприйнята читачем?
7. Як трагічну правду війни змальовано у вірші «Я загинув під Ржевом»?

Рекомендована література

1. Абрамов А. М. Лирика и эпос великой Отечественной войны. Проблематика, стиль, поэтика. — М., 1975.
2. Вайкулов С. Теркин и война (Поэзия А. Твардовского). // Наш современник. — 1995. — № 7.
3. Выходцев П. Александр Твардовский. — М., 1958.
4. Коган А. Г. Стихи и судьбы. Фронтовая тема в советской поэзии. — М., 1977.
5. Кондратович А. Александр Твардовский: Поэзия в личность. — М., 1978.
6. Любарева Е. П. Эпос А.Т. Твардовского. — М., 1982.
7. Македонов А. Творческий путь Твардовского — М., 1981.
8. Митин Г. А. «Немую боль в слова облечь...» (Трагический пафос поэзии А. Т. Твардовского) // Литература в школе. — 1995. — № 5.
9. Павловский А. И. Русская советская поэзия в годы Великой Отечественной войны. — Л., 1967.
10. Пьяных М. Ф. Ради жизни на земле. Русская советская поэзия о Великой Отечественной войне. — М., 1985.
11. Твардовский А. Статьи и заметки о литературе. — М., 1958.

ПАУЛЬ ЦЕЛАН (1920–1970)

Пауль Целан — визначний австрійський поет і перекладач. Целан — це псевдонім-анagramа його справжнього прізвища Анчель. Народився він 23 листопада 1920 року в Черновихах (так тоді називалися Чернівці), що були тоді (з 1918 року) частиною Румунії, у єврейській сім'ї. Батько Пауля був незможним комерсантом. З

1926 року хлопчик відвідує народну школу, а з 1930 — греко-латинську гімназію. Поетична діяльність Целана розпочинається в середині 30-х років. 1938 року він їде до Франції вивчати медицину, але з початком Другої світової війни змушений повернутися додому і опанувати романістику¹ в Черновицькому університеті. У 1940 році до рідного міста Целана вступають радянські війська, поет вчить російську мову, працює перекладачем.

У 1941 році батьки Целана були депортовані в табір, де й загинули. Сам Пауль потрапляє до румунського трудового табору. Йому вдалося вижити. Події тих років наклали трагічний відбиток на всю його подальшу творчість. У воєнні роки Целан пише багато віршів, які були зібрані в машинописну збірку 1943 року й опубліковані лише після його смерті.

Після звільнення Буковини від фашистів поет працює у шпиталі санітаром, продовжує навчання в університеті. 1945 року Целан переїхав до Бухареста. Тут він перекладає румунською мовою Лермонтова, Чехова, Симонова. У 1947 році в одному з бухарестських журналів з'являється перша публікація поета — три поезії, підписані псевдонімом, який стане постійним. Цього ж року він їде до Відня, де зближується із сюрреалістами.

У 1948 році Целан переїздить до Парижа, тоді ж виходить його перша книга «Пісок з урн». У Парижі Целан займається перекладами, германістикою, а з 1959 р. обіймає посаду доцента в Сорбонні. Тут він друкує нові поетичні книги: «Забуття і пам'ять» (1952), «Грати мови» (1959), «Нічия троянда» (1963), «Зміна дихання» (1967), «Нитки сонця» (1968). Целан активно займається літературними перекладами (він вважається одним з найкращих перекладачів німецькою мовою). Він перекладав Шекспіра і Керролла, Дікінсон і Рембо, Валері й Елюара, Блока і Єсеніна, Мандельштама і Хлебнікова. Целан був лауреатом кількох літературних премій, зокрема Бюхнерівської (1960).

20 квітня 1970 року Пауль Целан покінчив життя самогубством: він стрибнув у Сену з моста Мірабо.

Фуга смерті (1944). «Фуга смерті» є найвідомішим віршем Пауля Целана. Вона була написана 1944 року в Чернівцях і увійшла до збірки «Пісок з урн» (1948). Твір є своєрідним художнім запереченням відомого вислову німецького філософа Т. Адорно про те, що писати вірші «після Освенціма» — варварство. Своєю «Фугою смерті» П. Целан довів не лише те, що поезія після Освенціма можлива, але й те, що сам Освенцім може стати її предметом. Проте «традиційна» лірика з її метричними канонами, класичними римуванням і строфікою, мабуть, дійсно не в змозі охопити таку трагічну тему. Целан творить нову лірику — розкуту, багатозначну, поліфонічну.

Твір є модерністським зображенням трагедії Голокосту — катастрофи європейського єврейства. Улітку 1941 року гітлерівці розробляють план «кінцевого розв'язання» єврейського питання, а в січні наступного року під керівництвом спеціального відділу гестапо цей процес було розпочато. У таких місцях, як Майданек, Освенцім, Бельзец, Треблінка, формуються «табори смерті». Важко визначити жанр «Фуги смерті»: Целан сполучає в ній (як і в багатьох інших своїх творах) кілька ліричних жанрів. «Фуга смерті» містить риси балади та елегії, треносу (надгробного плачу) і лірики ритуального танцю, документального репортажу і видіння. До того ж, для поси-

¹ Романістика — наука про романські мови, романська філологія; романські мови — французька, італійська, португальська, румунська тощо.

Чорне молоко світання ми п'ємо тебе уночі
 ми п'ємо тебе зрання і вдень ми п'ємо тебе вечорами
 ми п'ємо і п'ємо
 В цій хаті живе чоловік він змії приручає він пише
 він пише коли сутеніє в Німеччину твоя золотиста
 коса Маргарито
 Твоя попеляста коса Суламіт ми копаєм могилу в повітрі
 там лежати нетісно
 Він гукає ви перші копайте-но глибше ви другі співайте і грайте
 він вийма з кобури залізяку він розмахує нею очі його голубі
 глибше вганяйте лопати ви перші ви другі продовжуйте грати танцю
 Чорне молоко світання ми п'ємо тебе уночі
 ми п'ємо тебе вдень і зрання ми п'ємо тебе вечорами
 ми п'ємо і п'ємо
 в цій хаті живе чоловік твоя золотиста коса Маргарито
 твоя попеляста коса Суламіт він змії приручає
 Він гукає смерть потребує ніжнішої гри
 смерть це з Німеччини майстер
 він гукає жагливіш водіте смичками тоді ви полинете димом
 в повітря
 тоді ви могилу дістанете в хмарах там лежати нетісно
 Чорне молоко світання ми п'ємо тебе уночі
 ми п'ємо тебе вдень смерть це з Німеччини майстер
 ми п'ємо тебе вечорами і зрання ми п'ємо і п'ємо
 смерть це з Німеччини майстер очі його голубі
 він поцілить свинцевою кулею прямо в серце тобі
 в цій хаті живе чоловік твоя золотиста коса Маргарито
 він спускає на нас своїх псів він дає нам могилу в повітрі
 він змії приручає і марить смерть це з Німеччини майстер
 твоя золотиста коса Маргарито
 твоя попеляста коса Суламіт

(Перекл. з нім. Петра Рихла)

Запитання і завдання

1. Яким чином життя і творчість Пауля Целана були пов'язані з Україною?
2. Чому, на вашу думку, поет зображує трагедію Голокосту за допомогою модерністських художніх засобів?
3. У чому полягають музичні принципи художньої організації «Фуги смерті»?
4. Поясніть символіку образів Маргарити і Суламіт у творі. Як синтаксичний паралелізм вірша розкриває його ідейний зміст?
5. Проаналізуйте особливості композиції та синтаксису «Фуги смерті».

Рекомендована література

1. Пауль Целан: портрет в зеркалах // Иностранная литература. — 1996. — № 12.
2. Рихло П. «Фуга смерті» Пауля Целана у слов'янських перекладах // Вікно в світ. — 1998. — № 2.

ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

ЗАХІДНА ПРОЗА

Значна кількість європейських митців післявоєнної доби поділяли принципи популярної тоді філософії **екзистенціалізму**. Однак екзистенціалізм письменники розуміли не як філософську доктрину, а як поширений умонастрій. Так, англійський прозаїк Джон Фаулз влучно відзначив, що ставиться до екзистенціалізму як до «набору інструментів, якими кожний майструє по-своєму». По-своєму «майстрували» ними французи Андре Жід і Жан Ануї, англійці Вільям Голдінг і Айріс Мердок, німці Ганс Ерік Носсак і Гюнтер Грасс, американець Норман Мейлер і японець Кобо Абе...

Відлуння екзистенціалістських настроїв звучить у повісті-притчі **Вільяма Голдінга** (1911–1993) *«Володар мух»* (1954). Твір був однією з перших спроб філософського осмислення недавньої війни. Будучи її учасником, Голдінг переконався в тому, що в людині «більше зла, ніж можна пояснити одним тільки тиском соціальних механізмів, — ось головний урок, що принесла війна моєму поколінню». У *«Володарі мух»* письменник наголошував на тому, що те зло, яке зародилося у вигляді фашизму, може прокинутися знов.

У своєму творі Голдінг полемізує із просвітницькою та романтичною робінзонадою, яка ідеалізувала можливості людини, що вирвалася з-під ярма цивілізації (*«Робінзон Крузо»* Д. Дефо, *«Кораловий острів»* Р. Баллантайна). Він показав, що влада цивілізації над людиною набагато тривкіша, і слідом за літературою екзистенціалізму досліджує людину в її соціальних зв'язках і з'ясовує проблему свободи. Англійські хлопчики віком від 6 до 12 років залишились у результаті авіакатастрофи без дорослих на безлюдному острові. Вони «скидають» із себе свою цивілізацію і дичавіють, вироджуються в дике плем'я. Відбувається їхня духовна деградація, серед них запанував культ грубої сили і жорстокості, а полювання на звіра перетворюється в полювання на дітей. У душах юних англійців починає переважати диявольське начало, символом якого є образ Володаря мух (дослівний переклад імені Вельзевула, тобто диявола), обліпленої мухами свинячої голови, що втілює звіряче у людині.

У 1951 році було надруковано повість **Джерома Девіда Селінджера** (нар. 1919 р.) *«Над прірвою у житті»* (*«Ловець у житті»*). Вільям Фолкнер назвав її «кращим твором сучасного покоління письменників». Вона відтворює духовний клімат повоєнної Америки (дія повісті відбувається у 1949 році), спрямована проти поширеної тоді ідеології конформізму¹ і являє собою віддзеркалення нонконформістського світовідчуття і способу життя. Головний герой твору — підліток Голден Колфілд. Перебуваючи в санаторії для душевнохворих, він пригадує події річної давності. Повість є його сповіддю, в якій змішалися відчай і блазенство. Голден — нетерпимий і драгітливий, але щирий і вразливий юнак. Він бурхливо і хворобливо реагує на будь-який прояв фальші, заяложеності чи підступності. Голден страждає від самотності і власного «тотального негативізму» (він надзвичайно критично ставиться не лише до інших, але й до самого себе), постійно наштовхується на нерозуміння, не може знайти собі близьких за духом людей. Цього «важкого підлітка», що не бажає миритися із законами

¹ Конформізм — пристосовництво, невтручання, пасивне спостереження і сприйняття існуючого ладу.

цього світу, відраховують вже з третьої школи, адже йому здається абсурдною мета, заради якої вчать інші: «працювати в якій-небудь конторі, заробляти скажені гроші, їздити на роботу на машині або в автобусі...» Голден сповідує не матеріальні цінності, а поняття добра, краси і широти, які, на його думку, живуть лише в чистому світі дитинства. У повісті звучить мотив «прірви» між світом дитинства і світом дорослих.

Однак герой Селінджера поступово «перехворів ненавистю», він звільняється від нігілізму і нетерпимості. Два дні, проведені Голденом у Нью-Йорку після втечі зі школи, багато чому навчили його. Він подорослішав, зрозумів, що потрібно навчитися жити для інших. Єдиною відрадою у світі духовних мерців для Голдена є його художньо обдарована сестричка Фібі, яку він намагається врятувати від провалля бездуховності. У свої десять років вона вже здатна не лише осягнути трагічну самотність брата, а й вчинити по-жіночому виважено: піти з тим, кого любиш, «на край світу», перебравши на себе частину його болю, подарувати ближньому всю свою увагу й чуйність, аби він хоч на час позбувся глибокого песимізму та пізнав невимовне щастя взаєморозуміння. Саме завдяки Фібі Голден під холодним грудневим дощем врешті пізнає, задля чого варто жити.

У розмові з нею Голден уявляє: «Табунець малечі грається серед поля — кругом жито й жито, куди не глянь. Тисячі дітлахів, і довкола — жодної людини, тобто жодної дорослої людини. Крім мене, звичайно. А я стою на краю страшної прірви. Нібито я повинен ловити малюків, якщо вони підбіжать дуже близько до прірви. Бо вони граються, гасають і не дивляться, куди біжать. А я повинен звідкись вискакувати й ловити їх, щоб не зірвались у прірву. Оце й усе, що я маю цілий день робити. Стерегти дітей над прірвою у житі». Переживши духовне відродження (недаремно описані події героєм відбуваються напередодні Різдва), Голден Колфілд побачив своє покликання у тому, щоб нести у жорстокій світ радість і ширість дитинства, «стерегти дітей над прірвою у житі», тобто рятувати їх від падіння в убогий дорослий світ.

Американський письменник **Джон Апдайк** (нар. 1932 р.) у своєму романі *«Кентавр»* здійснив спробу поєднати давньогрецьку міфологію з відтворенням сучасної американської дійсності. Твір написано від особи художника-абстракціоніста Пітера Колдуелла, який пригадує своє минуле — кілька зимових днів 1947 року. Головним героєм спогадів Пітера стає його батько — шкільний вчитель Джордж Колдуелл, ексцентричний добряк і невдаха. Герої й атмосфера виписані достовірно, книга містить чимало автобіографічного. Однак у романі є другий план: події відбуваються водночас в американському містечку Олінджер і на Олімпі, а кожний персонаж живе ніби у двох вимірах. Джордж Колдуелл співвідноситься з мудрим кентавром Хіроном, його син Пітер — із Прометеєм, друг Колдуелла Гаммел — з богом-ковалем Гефестом, шкільний прибиральник Геллер — з Аїдом, вчителька міс Аплтон — з богинею Артемідою і т.д.

У середині 50-х років у Франції склалася літературна школа **«нового роману»**. Найвизначнішими представниками «нового роману» є Ален Роб-Грійє, Наталі Саррот, Мішель Бютор, Клод Моріак, Клод Сімон. Група виникла та утвердилась як реакція на традиційний, реалістичний, «бальзаківський» роман з його канонами.

Основними теоретичними маніфестами авторів «нового роману» (або ж «антироману» — термін, запропонований Ж.-П. Сартром) були книги есе Н. Саррот *«Ера підозр»* (1956) та збірка статей А. Роб-Грійє *«За новий роман»* (1963), стаття М. Бютора *«Роман як пошук»* (1956) і праця К. Моріака *«Сучасна алітература»* (1958).

Новороманісти оголосили традиційний, «старий роман рутинним явищем у сучасному мистецтві»; «гинучими буржуазними цінностями» називає А. Роб-Грійє форми реалістичного роману. Старий роман, роман з ідеями, відображенням «Історії», персонажами, сюжетом, конфліктами, на думку представників школи «нового роману», помер. Відштовхуючись від традиційних форм (анахронічними для новороманістів є навіть романи Сартра та Камю), вони прагнуть до оновлення, реформування роману, сміливо експериментуючи, роблячи, здавалося б, неможливе в межах творів.

Свій «смертний вирок» виносять автори «нового роману» романному персонажеві. На думку Н. Саррот, «персонажі, як їх розумів старий роман, вже не здатні увібрати в себе сучасну психологічну реальність». Від персонажа, вважає письменниця, «залишилася лише тінь». Схожі думки висловлює і Роб-Грійє, який певний того, що «роман з персонажами, безумовно, належить минулому». А. Роб-Грійє гадає, що створювачі «персонажів у традиційному сенсі слова» (тобто героїв з «іменем та прізвищем», «родичами та спадковістю», професією та власністю, характером та «минулим») «нездатні запропонувати нам нічого, окрім маріонеток, в яких і самі давно перестали вірити». Замість персонажів новороманісти відтворюють у перебудованих структурно своїх творах різні пласти зовнішнього і внутрішнього світу.

У ХХ ст. формуються різноманітні течії у **фантастиці**, розробляються нові теми й проблеми, відбуваються жанрові й стильові експерименти провідних фантастів світу, розширюється географія фантастики.

Зарубіжна фантастика 30–40-х років пророкує початок нової, зоряної епохи в історії розвитку людства. Письменникам бачаться перспективи швидкого освоєння космосу, контактів з братами по розуму, створення об'єднаних міжзоряних держав. У 40-і роки в Англії та США видається вже понад двадцять науково-фантастичних журналів, з якими співпрацюють тепер уже всесвітньо відомі письменники Аїзек Азімов, Кліфорд Саймак, Роберт Хайнлайн, Генрі Каттнер тощо.

В англо-американській фантастиці 40–50-х років оформлюється новий літературний напрямок — «**фентезі**» (тобто чарівна, героїчна фантастика), який, зародившись у надрах «**наукової фантастики**», поступово виділився в окреме і надзвичайно перспективне літературне відгалуження. Твори у стилі фентезі дуже часто створюються з опорою на міфологічні та казкові образи, сюжети. Вони не акцентують уваги читача на наукових досягненнях, на описі науково-технічного прогресу — це швидше світла фантастична казка для дорослих, інколи героїчна, інколи лірична або філософська, але завжди сповнена неймовірних чудес, казкових пригод у часі і просторі, карколомних пригод, що не вкладаються в жодні обмежувальні рамки реальності і, як правило, з щасливим кінцем у фіналі твору.

Кінець 50-х – початок 60-х років позначені в зарубіжній фантастиці новою кризою. Проте в середині 60-х років фантастична література знаходить своє нове обличчя. Наслідком кардинального перегляду фантастами власних уявлень про місце та роль фантастики в сучасному світі стало об'єднання навколо журналу «Нові світи», художнім редактором якого став Майкл Муркок, та формування літературної течії, яка пізніше отримала назву «**нової хвилі**». У фантастику проникли елементи містики, мотиви екзистенціалізму і філософії абсурду. Спад «**нової хвилі**» припадає на 70–80-ті роки ХХ ст., але в історії фантастики вона залишила дуже помітний слід. Серед її американських представників помітно виділяється Роджер Желязни, творець своєрідних фантастичних світів, автор оригінальних романів «Цей безсмертний» (1966), «Во-

лодар снів» (1966), «Бог світла» (1967), «Творіння світла і темряви» (1969), «Острів мертвих» (1969) та інших. Окремим і, без перебільшення, безпрецедентним явищем у зарубіжній фантастиці ХХ ст. стала творчість відомого англійського письменника, філолога, знавця західноєвропейської міфології **Джона Рональда Руела Толкіна** (1892–1973). В історію світової фантастики Толкін увійшов як автор знаменитої романної фентезі-трилогії «Володар перснів», з якою тематично поєднуються ще два його твори — повість-казка «Гоббіт, або туди й назад» і збірка міфологічних переказів під назвою «Сільмарілліон».

ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ **(1899–1961)**

“Немає у світі нічого труднішого, ніж писати просту чесну прозу про людину. Спочатку потрібно вивчити те, про що пишеш, потім треба навчитися писати. На те й друге минає все життя...” Ці слова належать видатному американському прозаїку Ернестові Хемінгуею. Письменник народився 21 липня 1899 року в містечку Оук-Парк поблизу Чикаго в заможній родині. Він був другим із шести дітей лікаря Кларенса Едмунда Хемінгуея та його дружини Грейс Ернестіни Холл. Велику роль у вихованні Ернеста відігравав батько, який був не лише прекрасним хірургом, а й чудовим мисливцем і рибалкою. Кожного літа Ернест жив у літньому батьківському котеджі на озері Валлун, де учився рибалити і стріляти, пізнавав природу, звичаї і минуле рідного краю. Разом із батьком він ходив не лише на полювання та риболовлю, а й в індіанські селища, де Кларенс Хемінгуей безкоштовно лікував поселян. Саме спогади про це лягли в основу одного з перших оповідань письменника «В індіанському селищі». Коли Ернестові виповнилося дванадцять років, його дід по батькові, учасник Громадянської війни, подарував хлопчикові першу в його житті рушницю. І відтоді на все життя мисливство, як і риболовля, стало одним з найулюбленіших занять Хемінгуея. Дід повідав хлопцеві і всі тільки йому відомі таємниці риболовлі.

Єдиний учбовий заклад, що його закінчив у своєму житті Ернест Хемінгуей, була школа в Оук-Парку. У шкільні роки хлопчик дуже захоплювався спортом, був одним із кращих спортсменів школи: грав у футбол і водне поло, плавав, займався боксом. Та не менш, ніж спортом, захоплювався він і літературою.

Закінчивши школу, він твердо вирішив стати журналістом. 1917 року Ернест їде в Канзас-Сіті, де стає репортером газети «Канзас-Сіті стар». Праця репортера розвинула в нього спостережливість, гостроту зору, які дуже згодилися йому в подальшому житті, вона була для юнака великою життєвою школою, а сама обстановка, рівень газети, для якої він працював, допомогли майбутньому письменникові пройти серйозну школу журналістики. А сто «Правил» газети, складених для репортерів «Стар» її засновником, значною мірою збігаються з хемінгуейським розумінням творчості. «Пиши короткими реченнями, — сказано було у першій заповіді газетяра. — Перший абзац має бути коротким. Мова — сильною. Стверджуй, а не заперечуй». У параграфі 3 говорилося: «Унікай прикметників, особливо гучних, типу «надзвичайний», «чудовий», «грандіозний», «величний». Уже зрілим письменником Хемінгуей говорив про ці правила як про кращі, за якими він будь-коли вчився писати: «Жодна людина, котра відчуває і хоче писати правдиво, який би не мала талант, не може добре писати, відкинувши їх».

Навесні 1918 року Хемінгвей вирушає до Європи: він їде добровольцем на італо-австрійський фронт, перебуває в американському медичному корпусі. Тут він був тяжко поранений в обидві ноги. Зробивши одну за одною дванадцять операцій, лікарі знайшли у нього 227 ран, вийняли у нього з ніг двадцять вісім осколків. За мужність і відвагу Хемінгуея удостоєно італійських військових нагород. Демобілізувавшись, у січні 1919 року він прибув до Америки. Хемінгвей працює репортером, весь вільний час віддає письменницькій праці і поривається в Європу. 1921 року він дістав від торонтської газети пропозицію бути її європейським кореспондентом і надсилати матеріал на свій розсуд. Разом зі своєю дружиною, піаністкою Хедлі Річардсон, Хемінгвей їде в Європу і на кілька років оселяється в Парижі.

Як кореспондент Хемінгвей об'їздив багато країн, надсилаючи до газети нариси з Італії, Франції, Іспанії, Німеччини, Австрії, Швейцарії, Туреччини.

У грудні 1923 року, розпрощавшись із кар'єрою журналіста, Хемінгвей повертається в Париж вільним художником. Паризький період був для Ернеста Хемінгуея дуже плідним і насиченим. Він знайомиться з такими письменниками, як Джеймс Джойс, Езра Паунд, Томас Стернз Еліот, Гертруда Стайн, Френсіс Скотт Фіцджеральд.

У 1923 році в Парижі виходить перша збірка Хемінгуея «Троє оповідань і десять віршів», а в 1924 — книжечка «У наш час», у якій було зібрано двадцять чотири мініатюри. За задумом автора, усі ці оповідання і мініатюри-епіграфи до них покликані були створити загальну картину «нашого часу» — трагічного і неспокійного. У повоєнний мирний час він говорить про ті невиліковні травми, яких завдала людству недавня війна. Оповідання збірки об'єднувала наскрізна постать — автобіографічний образ Ніка Адамса. Книгою «У наш час» Хемінгвей заявив про себе як автор певної теми — антивоєнної та «втраченого покоління» — і стилю, відзначеним лаконізмом і стриманістю оповідної манери.

1926 року Хемінгвей пише роман «І сонце сходить», відомий також під назвою «Фієста». Це розповідь про групу американських експатріантів, які живуть у Європі після Першої світової війни. У романі кристалізується стиль Хемінгуея, що визначається специфічними «рубленими» діалогами, недомовленістю (підтекстом), відсутністю авторських оцінок. Герой твору — журналіст і літератор Джейк Барнс, що здається внутрішньо спустошеним і духовно надломленим. Він розповідає про свою особисту трагедію: Барнс був поранений і контужений на війні, і наслідки того дуже тяжкі для нього як чоловіка. Щоб якось розв'язатись, прогнати думки про свою невлаштованість, він і Брет Ешлі — жінка, яку він кохає, їздять по шинках Монмартру, шалено веселяться на фієсті.

Світову славу Хемінгуею приніс його роман «Прощавай, зброе!» (1929). Дія його розгортається на італо-австрійському фронті в 1917 році. Автор малює вражаючі картини життя на війні, гнітючу тугу шпиталів. Художній манері роману притаманна надзвичайна стриманість, «телеграфний стиль». Але за зовнішньою простотою приховується складний зміст, світ думок і почуттів, що виносяться в підтекст. Хемінгвей зазначав, що письменник має добре знати те, про що він пише, у цьому випадку він «може опустити багато з того, що знає, і якщо він пише правдиво, читач відчує все опущене так само сильно, як ніби письменник сказав про це».

Так Хемінгвей обґрунтовує «теорію айсберга», що вимагала від письменника вміння обирати найважливіші, найхарактерніші події, слова і деталі: «...літературна

творчість видається мені схожою на айсберг. Видно тільки сьому частину того, що перебуває у воді. Треба викидати все, що можна викинути. Це зміцнює наш айсберг, все викинуте йде під воду. Та якщо письменник пропустить щось, чого він не знає, в його розповіді з'явиться дірка».

У 1930 році Хемінгуей із дружиною повертається в Америку, вони купують будинок у рибальському селищі Кі-Вест, розташованому на південній околиці Флориди. Хемінгуей займається боксом, полює на оленів, лосів і перепелиць у штатах Айдахо та Вайомінг, захоплено ловить велику рибу. Він замовив і обладнав власну яхту «Пілар» і на ній виходив на риболовлю. У 1934 році він із дружиною вирушає в Африку на своє перше сафарі — полювання на великого звіра. Перед від'їздом в Африку він знову відвідує Іспанію і Париж, фієсту в Памплоні, зустрічається з іспанськими друзями, з матадорами.

У 1932 році виходить «Смерть пополудні» — книжка нарисового характеру, присвячена бою биків. Вона також дала письменникові змогу висловити свою любов до Іспанії, до її народу, до її природи, звичаїв, мистецтва. Наступна книжка нарисів — «Зелені пагорби Африки» (1935) є щоденником сафарі; цікаві спостереження за африканськими племенами, за тваринним світом, описи ландшафтів та полювання сполучаються з роздумами про мистецтво, про письменницьку працю, про сутність життя і смерті.

Оповідання Хемінгуея, що широко друкувалися на початку 1930-х років в американських журналах, вийшли окремою книжкою під назвою: «Переможець не одержує нічого» (1933). Героями оповідань є вихідці з низів суспільства, люди, що потерпають від фізичних і психологічних травм, від некоммунікабельності. 1936 року виходить повість Хемінгуея «Сніги Кіліманджаро», в котрій йдеться про фізичну й творчу загибель письменника Гаррі, окреслена проблема загубленого таланту, що поступився спокусам матеріального благополуччя. Наступного року з'являється роман «Маєш і не маєш», дія якого відбувається в Америці. Головний герой твору Гаррі Морган став контрабандистом, через злидні він іде на злочин, проходить тяжкий шлях прозріння. Він усвідомлює злочинність суспільства і переконується в тому, що «людина одна не може».

Улітку 1937 року Хемінгуей познайомився з Мартою Гелхорн — журналісткою, яка приїздила в Кі-Вест брати в письменника інтерв'ю. Через кілька років, пройшовши Іспанію, вони повернулися до Штатів разом і стали подружжям...

Творчість Хемінгуея кінця 1930-х тісно пов'язана з його участю в антифашистській боротьбі іспанського народу. На свої кошти письменник закупив колону санітарних автомобілів і відправив їх іспанським республіканцям. Навесні 1937 року він сам прилетів у Мадрид. Півтора роки Хемінгуей перебуває в Іспанії, пише нариси «Іспанський боєць», «Мадридські шофери», сценарій фільму «Іспанська земля». Іспанські події стали темою його п'єси «П'ята колона» і роману «По кому подзвін». З початку 1940-х років Хемінгуей мешкає на Кубі. У роки Другої світової війни він бере участь у бойових діях. У 1942–1943 роках він неодноразово виходив на своїй озброєній яхті «Пілар» у Карибське море полювати за німецькими субмаринами. 1944 року письменник прибуває в Англію, бере участь у висадці американських військ у Нормандії, воює зі зброєю в руках за «лінію Зігфріда» і визволення Парижа. У роки війни Хемінгуей працював над книгою про море, яка залишилася незакінченою і вийшла друком лише 1970 року під назвою «Острови в океані».

У Лондоні Хемінгуей зустрівся з військовою кореспонденткою Мері Уелш, вони відразу сподобались одне одному. У березні 1945 року Хемінгуей повертається в

Америку, розлучається з Мартою Гелхорн і разом з Мері оселяється біля Гавани, в своїй садибі Фінка Віджія. 1950 року з'явився його новий роман «*За рікою, в затінку дерев*». Головний герой твору — полковник Річард Кентуелл, п'ятдесятилітній воєнка, який пройшов дві світові війни. Опинившись після завершення Другої світової у Венеції, він переживає своє останнє кохання — до юної красуні графині Ренати. Загальний тон оповіді похмурий: хворий Кентуелл, передчуваючи близький кінець, підбиває невтішні підсумки і зводить рахунки із життям.

1952 року Хемінгвей видає повість «*Старий і море*». За неї він одержує найвищу літературну нагороду США — Пулітцерівську премію, а 1954 року Хемінгвей став Нобелівським лауреатом.

У 1950-і роки Хемінгвеєм оволодівають ностальгічні настрої, він відвідує пам'ятні йому місця і країни. Письменник бере участь в африканських сафарі, чотири рази їде на кориди в Іспанію, а в 1956 році він побував у Парижі. Двічі Хемінгвей потрапляв у авіакатастрофи (деякі газети навіть друкують його некрологи). У 1957 році пише книжку про Париж двадцятих років (її було видруковано вже після його смерті під назвою «*Свято, яке завжди з тобою*»).

1959 року Хемінгвей із Мері оселяються в Кетчумі, штат Айдахо. Останні роки письменник багато хворіє, страждає і фізично, і морально. В одній із розмов Хемінгвей відзначив: «Чоловік не має права помирати в ліжку. Або в бою, або куля в скроню». 2 липня 1961 року, перебуваючи в депресивному стані, він покінчив життя самогубством, застрелившись із рушниці.

Старий і море (1952). Повість-притча «Старий і море» відразу ж після появи викликала всесвітній резонанс. За дві доби було розпродано понад 5 мільйонів примірників журналу «Лайф», в якому було уперше надруковано твір (вересень 1952 року). Повість про мужнього кубинського рибалку не була для Хемінгвея випадковою. Письменник був великим майстром риболовлі, дружив з рибалками, жив на березі моря і довгі роки спостерігав їхні закони і звичаї. Саме тому триденна боротьба старого Сантьяго з гігантським марліном і змальована так переконливо.

Основою сюжету повісті став реальний випадок зі старим рибалкою, описаний Хемінгвеєм 1936 року в нарисі «*На блакитній воді*».

Повість Хемінгвей писав напрочуд швидко і легко: за його словами, він працював як бульдозер. «Мені пощастило, що в мене були гарний старий і гарний хлопчик, а останнім часом письменники забули, що такі існують. Крім того, океан заслуговує, щоб про нього писали також, як про людину». Отже, у повісті три головних героя: старий Сантьяго, хлопчик Манолін і морська стихія.

Старий має репутацію невдахи: ось уже 84 дні він ходив у море, але не впіймав жодної риби. Символом безталанності Сантьяго є вітрило його човна, що нагадувало прапор розбитого полку. Здається, він уже втратив усе — силу, молодість, талан... Багатства у нього ніколи й не було, але тепер, на схилі літ, він просто змушений був би голодувати, коли б не хлопчик Манолін, усім серцем відданий йому. І все-таки старий не здається. Три дні і три ночі ганяється він в океані за великою рибою і бореться за неї. Йому пощастило упіймати величезну рибу, але на зворотному шляху на здобич старого напали акули, які розтягли всю рибу. Лець живий старий привіз із собою тільки обгризений величезний скелет, але переможцем у цій нерівній боротьбі все одно вийшов він.

Сантьяго — один з останніх «героїв кодексу» в творчості Хемінгуея. Він є носієм хоробрості, витримки, честі, які не лише допомагають вижити в нищівному світі болю й розчарувань, а й перемогти. Подолання слабкості власного тіла, вірність своєму шляхові важать для старого рибалки більше, ніж невідворотність зовнішніх обставин. Але старий — це новий герой у Хемінгуея. Адже «кодекс» для нього не роль, а саме життя. У найгостріших ситуаціях розкривається характер героя, показано, на що здатна людина і що вона «може витримати», стверджується, що «людина не для того створена, щоб терпіти поразку», людину «можна знищити, але її не можна перемогти».

Ця розповідь містить глибокий філософський підтекст, перетворюючись на **притчу**. Повість Хемінгуея бере від традиційної притчі побутову основу розповіді, алегоричність, узагальнюючий зміст, поєднання сьогоденного і вічного, особистого і всесвітнього. Проте автор, користуючись своєю ж теорією айсберга, не намагається відкрито повчати і розтлумачувати її зміст. Він залишає читачеві можливість домислити те, що приховано у підводну течію твору, побачити те, що повість «Старий і море» являє собою притчу про непереможність людини, про її здатність вистояти в нерівній боротьбі, подолати всі перешкоди, які стоять на її шляху.

Символіка повісті побудована на реалістичній, деталізованій образності. Вона написана простою, але виразною мовою, і кожне слово, образ і символ мають містку смислово наповненість. У повісті можна побачити чимало символів. Море, органічна частина природи, символізує собою життя, спосіб утвердження для таких особистостей, як старий Сантьяго. Утім, морський світ буває не лише добрим і прекрасним, але й водночас і жорстоким, що зумовлено законом «виживання найсильніших». У повісті символом зловісності зовнішніх обставин є ненажерливі акули, після бенкету яких від великої риби залишається лише кістяк. З ідеєю «перемоги в поразці», що є наскрізною в повісті, перегукуються мотиви екзистенціальної філософії: свобода вибору людини, суддео якої є власне сумління. Так, кожна особистість має право на свободу дій у рамках тих умов, у які вона поставлена через зовнішні обставини.

Важливим у повісті є мотив єднання людини із природою. Сантьяго ставився до моря не по-споживацьки, а з повагою, розумінням, вдячністю. Він любить його і жаліє все живе в ньому: риб, черепах, птахів. Показово, що під час полювання роздуми старого про велику рибу як свого суперника поступово переростають у турботливе піклування про неї. Автор проводить думку, що людина «занурена» в природу і є разом з тим її невід'ємним елементом, людина прагне до гармонії з природою. Світ природи у творі є не пасивною декорацією подій, а їхнім часником.

Із попереднім мотивом пов'язаний і мотив самотності. У творі неодноразово підкреслюється, що старий самотній серед людей і серед природи. Проте цей мотив не звучить так песимістично, як, скажімо, у творах Кафки, Камю чи Беккета. Саме самотність змушує Сантьяго бути сильним і мужнім, розраховувати лише на себе і знаходити в собі резерви сил, що й дають йому змогу вийти переможцем.

Повість «Старий і море» позбавлена характерного для творів Хемінгуея трагічного завершення. Фінал твору залишає відкритою перспективу подальшої діяльності, він пов'язаний з вірою письменника у творчі сили людини. Старий Сантьяго зумів довести собі й іншим, на що здатна людина. Він переміг рибу, переміг себе, свою старість і слабкість, свій біль і свою самотність. Тому він і є переможцем. Адже «людину можна знищити, а здолати не можна».

Старий і море

(Скорочено)

То був старий рибалка, що промишляв на Гольфстрімі сам-один у своєму човні. Ось уже вісімдесят чотири дні він виходив у море й не піймав жодної рибини. Перші сорок днів з ним був хлопець. Та по тих сорока нещасливих днях хлопцеві батьки сказали, що старий тепер справжній *salao*¹, цебто геть безталанний, і звеліли синові перейти до іншого рибалки, з яким він першого ж тижня піймав три добренні рибини. Хлопцеві було прикро бачити, як старий день у день вертається ні з чим, і він щоразу йшов допомогти йому — піднести змотану снасть, гарпун, ості або щоглу з вітрилом. Вітрило було полатане мішковиною і, обгорнуте навколо щогли, скидалося на прапор безнастанної поразки.

Старий був кощавий, виснажений, потилицю його поорали глибокі зморшки, на обличчі темніли коричневі плями нешкідливого нашкодлого раку, що з'являються від сонячного проміння, відбитого тропічним морем. Ті плями збігали вниз по щоках до самої шиї. Долоні старого були посічені глибокими поперечними рубцями від плетеної жилки, якою він тягнув з води велику рибу. Та жоден з тих рубців не був свіжий — усі старі, як борозни на пересохлій землі.

Геть усе в ньому було старе, крім очей, — вони мали колір моря і блищали весело й непереможно.

— Діду Сантьяго, — сказав йому хлопець, коли вони піднімалися від берега, де залишили човен, — я міг би знову ходити в море з вами. Тепер ми призбирали трохи грошей.

Старий навчив хлопця рибалити, і той любив його.

— Ні, — відказав старий. — Ти тепер на щасливому човні. Залишайся там.

— Але ж пригадайте, як ви колись вісімдесят сім днів підряд поверталися ні з чим, а потім ми три тижні ловили щодня по величезній рибині.

— Пригадую, — сказав старий. — Я знаю: ти пішов від мене не тому, що зневірився.

— Мені звелів тато. А я ж іще неповнолітній і мушу слухатись його.

— Знаю. — сказав старий. — Так і має бути.

— Він зневірився.

— Еге, — сказав старий. — А от ми — ні. Правда ж?

— Правда, — відповів хлопець. — А що, як я почастую вас пивом на «Терасі», а тоді вже віднесем додому снасть?

— Чому ж ні? — сказав старий. — Як ведеться між рибалками.

¹ Невдаха (исп.)

Вони сіли на «Герасі», й багато хто з рибалок почав кепкувати із старого, та він на те не ображався. Інші, старші віком, дивилися на нього, і їх брав сум. Одначе вони не виказували цього й чемно гомоніли про течію, про глибини, на яких рибалили того дня, про сталу погоду й про те, що бачили в морі.

— Діду Сантьяго, — сказав хлопець.

— Га? — озвався старий. Він тримав у руці склянку й думав про давно минулі дні.

— Може б, я наловив вам сардин на завтра?

— Ні. Краще піди пограй у бейсбол. Гребти я ще маю силу, а сітку закине Рохельйо.

— А то б я залюбки. Коли вже мені не можна рибалити з вами, то хоч якось би прислужитися.

— Ти ж ось почастував мене пивом, — сказав старий. — Зовсім уже дорослий став.

— А скільки мені було, коли ви уперше взяли мене в море?

— П'ять років, і тебе ледь не вбило, коли я втягнув до човна ще дуже рибину і вона мало не рознесла все на друзки. Ти це пам'ятаєш?

— Я пам'ятаю, як вона біла хвостом і поламала лавку, а ви гамселили її кийком. Пам'ятаю ще, як ви відштовхнули мене на ніс, де лежала мокра й холодна снасть, і як стрясався човен, а ви все гупали кийком, наче дерево рубали, а мені так солодкувато тхнуло кров'ю.

— Ти справді пам'ятаєш, чи то я тобі потім розповідав ?

— Я пам'ятаю все від самого першого дня, коли пішов з вами в море.

Старий подивився на нього почервонілими від сонця довірливими й сповненими любові очима.

— Коли б ти був моїм сином, я б зважився знову взяти тебе з собою, — сказав він. — Але ти маєш батька й матір і потрапив на щасливий човен.

— То, може, я все-таки наловлю вам сардин? І ще я знаю, де можна дістати чотири живці.

— У мене лишилося від сьогодні. Я присолив їх і сховав у скриньку.

— Я принесу вам чотири свіжих.

— Одного, — сказав старий. Він ніколи не втрачав надії і впевненості. Але тепер вони оживали в ньому, неначе обвіяні свіжим морським вітром.

— Два, — мовив хлопець.

— Нехай буде два, — погодився старий. — А ти їх не вкрав?

— Міг би й украсти, — відповів хлопець. — Але цих я купив.

— Дякую, — сказав старий. Він був надто простодушний і не замислювався над тим, відколи це він зробився такий покірливий, хоч і знав про це. Одначе знав він і те, що нічого ганебного тут немає і що, упокорившись, він не втратив справжньої гідності.

— На такій течії завтра має бути добра ловля, — сказав він.

— Де ви збираєтесь ловити?

— Далеко в морі, а як вітер переміниться — поверну назад. Хочу вийти з бухти, поки не розвидніє.

— Я спробую умовити й свого порибалити ген у морі, — сказав хлопець. — Тоді ми змогли б допомогти вам, якби ви підчепили на гачок щось путяще.

— Він не любить заходити надто далеко.

— Еге ж, — підтвердив хлопець. — Та я вже визирю щось таке, чого він не може добачити, — птаха над водою абощо, — і переконаю його вийти на простір.

— Він що — так погано бачить?

— Майже зовсім сліпий.

— Дивно, — сказав старий. — Він же ніколи не ловив черепах. Ті лови занапащають очі.

— Але ж ви самі багато років полювали черепах на Москітному березі, а очі у вас добрі.

— Я не звичайний старий.

— А у вас стане сили впоратися із справді великою рибиною?

— Гадаю, що стане. До того ж я знаю чимало всяких способів.

— Ну, занесімо вже додому снасть, — сказав хлопець. — А тоді я візьму сітку й піду по сардини.

Вони повитягали з човна рибальське знаряддя. Старий узяв на плече щоглу, а хлопець поніс дерев'яну скриньку з тугими мотками міцної темної жилки, ості й гарпун на держалні.

Вони піднялися дорогою до хатини старого і зайшли у відчинені двері. Старий прихилив щоглу до стіни, а хлопець поставив поруч скриньку та решту знаряддя. Щогла була завдовжки майже така, як уся хатина, зліплена з цупких брунькових щитків королівської пальми, відомих під назвою гуано. Там стояли ліжко, стіл та стілець, а просто на долівці було вогнище, де старий розпалював деревне вугілля й варив собі їсти. На темних стінах із розривняних і щільно припасованих один до одного шорстких волокнистих щитків висіло кольорове зображення Святого серця господнього і ще одне — Мідної Богоматері. То були пам'ятки по дружині. Колись на стіні висіла і її підфарбована фотографія, але старий зняв те фото, бо, дивлячись на нього, надто гостро відчував свою самотність, і тепер воно лежало на полиці в кутку під його чистою сорочкою.

— Що ви маєте на вечерю? — запитав хлопець.

— Казанок жовтого рису з рибою. Повечеряєш зі мною?

— Ні, я поїм удома. Хочете, я розпалю вогонь?

— Ні. Я потім сам розпалю. А може, з'їм і холодне.

— Можна взяти сітку?

— Та певне.

Сітки в старого не було, і хлопець добре пам'ятав, коли вони продали її. Але обидва день у день отак прикидались один перед одним. Не було й ніякого казанка з рисом та рибою, і хлопець теж це знав.

— Вісімдесят п'ять — щасливе число, — мовив старий. — Що ти скажеш, як я завтра притягну рибисько на тисячу фунтів чистої ваги?

— Ну, я беру сітку й іду по сардини. А ви посидите тут, на порозі проти сонечка?

— Еге ж. Я маю вчорашню газету, то прочитаю про бейсбол.

Хлопець не був певен, чи вчорашня газета — не така сама вигадка. Та старий і справді витяг з-під ліжка газету.

— Мені дав її Періко у винарні, — пояснив він.

— Я наловлю сардин і повернуся. Покладу ваші й свої разом на лід, а вранці поділимо. А коли прийду, розкажете мені про бейсбол.

— Не може бути, що «Янкі» програли.

— Боюся, щоб їх не побили клівлендські «Індіанці».

— За «Янкі» не турбуйся, сину. Згадай-но про великого Дімаджо.

— Я боюся й «Індіанців», і детройтських «Тигрів».

— Гляди, щоб так ти не забоявся й «Червоношкірих» із Цинциннаті або чиказьких «Білих панчіх».

— Ви все там добре прочитайте, а тоді розкажете мені.

— Як ти гадаєш — чи не купити нам лотерейний квиток, щоб у номері було вісімдесят п'ять? Адже завтра вісімдесят п'ятий день.

— Можна, — сказав хлопець. — А чом би не вісімдесят сім? Пригадаєте, як вам тоді пощастило?

— Двічі такого не випаде. А ти певен, що знайдеш квиток на вісімдесят п'ять?

— Можу замовити.

— Одинарний. За два з половиною долари. От тільки де б нам їх позичити?

— Пусте. Я завжди можу позичити два з половиною долари.

— Та й я, мабуть, зміг би. Але намагаюся не позичати. Спершу позичаєш, а потім жебрась.

— Ви тільки не застудіться, діду, — сказав хлопець. — Як-не-як, уже вересень.

— Місяць великої риби, — мовив старий. — Це тобі не травень, коли хто хочеш рибалка.

— Ну, я йду по сардини, — сказав хлопець. Коли він повернувся, сонце вже зайшло, а старий спав на стільці. Хлопець зняв з ліжка стару солдатську ковдру й накинув йому на плечі поверх спинки стільця. То були дивовижні плечі — і досі ще могутні, хоч які й старі, — і шия теж іще міцна, і тепер, коли старий спав, схиливши голову на груди, зморшки на потилиці вирізнялися не так чітко. Сорочка на ньому була така сама латана-перелатана, як і вітри-

ло, й латки нерівно повицвітали на сонці, рябіли різними кольорами. А от обличчя було таки дуже старе і з заплющеними очима видавалося зовсім безживним. Газета лежала в старого на колінах, і рука, впавши на неї, не давала вечірньому вітрові здути її геть. Ноги старого були босі.

Хлопець не став його будити й пішов собі, а коли повернувся, старий ще спав.

— Прокиньтесь, діду, — мовив хлопець і поклав руку йому на коліно.

Старий розплющив очі і з хвилину повертався звідкись дуже далеко.

Потім усміхнувся.

— Що це ти приніс? — запитав він хлопця.

— Вечерю, — відповів той. — Зараз будемо їсти.

— Мені не дуже хочеться.

— Треба. Не може людина цілий день рибалити й нічого не їсти.

— Я можу, — сказав старий, підводячись. Він узяв газету й згорнув її.

Тоді почав згортати ковдру.

— Накиньте ковдру на плечі, — сказав хлопець. — Поки я живий, ви не будете рибалити голодний.

— Тоді живи довго й бережи себе, — сказав старий. — Що ми маємо на вечерю?

— Чорні боби, рис, смажені банани й печеню.

Хлопець приніс вечерю з «Тераси» у подвійному металевому судку. В кишені у нього були два прибори — ножі, виделки й ложки, — загорнуті кожен окремо у паперову серветку.

— Де це ти взяв?

— Мартін дав. Господар «Тераси».

— Треба йому подякувати.

— Я вже подякував, — сказав хлопець. — Вам нема чого турбуватися цим.

— Я дам йому почеревину з великої рибини, — сказав старий. — Він же не вперше отак нас виручає?

— Та не вперше.

— Тоді треба буде дати йому щось іще, крім почеревини. Он як він про нас піклується.

— Ще й дві пляшки пива прислав.

— Я більше люблю пиво в бляшанках.

— Знаю. Але сьогодні пляшкове. Пляшки я віднесу назад.

— Ти добрий хлопчина, — сказав старий. — Ну, то будемо їсти?

— Я ж вам весь час про це кажу, — лагідно мовив хлопець. — Тим-то й не відкривав судка, поки ви не готові.

— Уже готовий, — сказав старий. — Мені тільки треба було вмитися.

«Де ж би ти вмився?» — подумав хлопець. Воду в селищі брали за дві вулиці звідти. «Треба подбати, щоб у нього завжди була вода, — подумав

хлопець, — і мило, і добрий рушник. Чого я такий нетямкий? Треба дістати йому нову сорочку, теплу куртку на зиму, якесь взуття і ще одну ковдру».

— Печеня чудова, — мовив старий.

— Розкажіть мені про бейсбол, — попросив хлопець.

— В американській лізі попереду «Янкі», як я й казав, — потішено мовив старий.

— Сьогодні вони програли, — заперечив хлопець.

— Це нічого не означає. Великий Дімаджо знову розігрався.

— Крім нього, в команді є й інші.

— Авжеж. Одначе гру робить він. У другій лізі, там, де Бруклін і Філадельфія, я б віддав перевагу бруклінцям. Але згадай лишень Діка Сіслера й оті знамениті кидки в Старому парку.

— Еге ж, то просто щось незвичайне. Так далеко ще ніхто не бив.

— А пам'ятаєш, як він, бувало, приходив на «Терасу»? Я ще хотів був запросити його піти з нами в море, та не зважився. А тоді сказав тобі, щоб ти його запросив, але ти теж побоявся.

— Я пам'ятаю. Дурний був, що побоявся. Може, він і пішов би з нами. Ото було б про що згадувати ціле життя!

— Хотів би я взяти з собою в море великого Дімаджо, — мовив старий. — Кажуть, його батько був рибалкою. Можливо, він теж колись бідував, як і ми, то зрозумів би нас.

— А от батько великого Сіслера ніколи не бідував. Коли був такий, як я, він, цебто батько, вже грав у класних командах.

— А я, коли був такий, як ти, плавав матросом на вітрильнику, що ходив до Африки. І вечорами бачив там на березі левів.

— Я знаю. Ви мені розповідали.

— То поговоримо про Африку чи про бейсбол?

— Мабуть, про бейсбол, — відповів хлопець. — Розкажіть мені про великого Джона Мак-Гроу.

— Він колись теж вряди-годи заглядав на «Терасу». Та коли хмелів, то був страх який буйний і норовистий. А крім бейсболу, захоплювався ще кінними перегонами. Бувало, завжди носив у кишені списки коней і часто називав їхні імена по телефону.

— То був великий тренер, — сказав хлопець. — Мій батько вважає його за найкращого в світі.

— Бо він найчастіше тут бував, — сказав старий. — А коли б сюди щороку приїздив Дюроше, твій батько вважав би найкращим його.

— А хто справді кращий тренер — Люк чи Майк Гонсалес?

— Як на мене, вони однаково добрі.

— Ну, а найкращий у світі рибалка — це ви.

— Ні. Я знаю ще кращих.

— Que va, — мовив хлопець. — Добрих рибалок багато, а є й знамениті. Але таких, як ви, більш немає.

— Дякую. Ти мене дуже потішив. Тільки не дай Боже мені підчепити надто велику рибину, щоб не осоромитись.

— Нема такої рибини, коли ви й справді ще дужий, як кажете?

— Можливо, не такий уже й дужий, як мені здається, — сказав старий. — Та способів знаю чимало, і духу мені не забракне.

— Ну, лягайте вже, діду. На добраніч.

Хлопець пішов.

Заснув він скоро, й уві сні йому ввижалася Африка його юнацьких літ: довгі береги, золотаві й білі — такі білі, що аж очам боляче, — високі миси й величезні темні гори.

Старий прокинувся, поглянув крізь відчинені двері на місяць, тоді розгорнув штани й натяг їх на себе. Вийшовши з хатини, він справив малу потребу, тоді подався дорогою будити хлопця. Від ранкового холоду його брали дрижаки. Та він знав, що невдовзі його зігріє хода, а там скоро й на весла.

Двері будиночка, де жив хлопець, були не замкнені. Старий відчинив їх і, нечутно ступаючи босими ногами, зайшов. Хлопець спав на складаному ліжку в передній кімнаті, і старий виразно бачив його у світлі призахідного місяця, що падало у вікно. Він злегенька взяв хлопця за ногу і тримав, аж поки той прокинувся, обернувся і поглянув на нього. Старий кивнув головою; тоді хлопець, узявши зі стільця біля ліжка свої штани, сів і натяг їх.

Старий вийшов надвір, хлопець за ним. Він був ще зовсім сонний, і старий, обнявши його за плечі, сказав:

— Ти вже пробач.

— Que va, — мовив хлопець. — Чоловік повинен робити своє діло.

Вони рушили дорогою до хатини старого, і в досвітньому присмерку попереду й позаду них брели босоніж інші чоловіки, несучи на плечах щогли з вітрилами.

Коли вони прийшли до хатини, хлопець узяв кошик із снастю, гарпун і ості, а старий завдав на плече обгорнуту вітрилом щоглу.

— Кави не хочете? — запитав хлопець.

— Спершу віднесем снасть, а тоді вже поп'ємо кави.

Вони пили каву з бляшанок від згущеного молока в рибальській харчівні, що відчинялася вдосвіта.

— Як вам спалося, діду? — запитав хлопець. Тепер він уже не був такий сонний, хоча й досі боровся з дрімотою.

— Дуже добре, Маноліне, — відповів старий. — Я певен, що сьогодні мені поведеться.

— Я теж, — сказав хлопець. — Ну, я піду, візьму свої і ваші сардини та свіжі живці для вас. А снасть він носить сам. Ніколи не хоче, щоб хтось йому допомагав.

— Ми з тобою не такі, — відказав старий. — Ти в мене носив снасть, коли тобі було тільки п'ять років.

— Знаю, — сказав хлопець. — Ви зачекайте, я скоро. Випийте ще кави. Тут нам дають у борг.

Він пустився босоніж через коралове каміння до льодовні, де зберігали принаду.

Хлопець повернувся з сардинами й живцями, загорненими в газету, і обидва спустилися стежкою до човна, відчуваючи під босими ногами дрібну ринь. Підваживши човна, вони зсунули його на воду.

— Ну, щастя вам, діду.

— І тобі хай щастить, — відповів старий. Він припасував мотузяні петлі весел до кочетів і, налігши на весла, став потемки вигрібати з гавані. З різних боків у море виходили інші човни, і старий чув, як розтинають воду їхні весла, хоч самих човнів і не бачив, бо місяць уже сховався за горбами.

Старий ще звечора надумав вийти далеко у відкрите море, і тепер, залишивши позаду запахи берега, кермував просто на свіжий вранішній дух океану.

Було ще темно, але старий відчував, що настає ранок; веслуючи, він раз по раз чув тремтливі звуки, коли летюча риба вихоплювалася з води і, зі свистом розтинаючи повітря своїми твердими крильми, шугала в темряву.

Він завжди подумки називав море *la mar*, як кажуть по-іспанському ті, хто його любить. І хоч іноді згадують його лихим словом, проте завжди говорять про нього, як про жінку. Дехто з молодших віком рибалок, ті, що замість поплавців чіпляли на свою снасть буйки і мали моторні човни, куплені за часів, коли акуляча печінка давала великий зиск, називали його *el mar* — у чоловічому роді¹. Вони говорили про нього як про суперника, як про бездушний простір, ба навіть як про ворога. Та старий завжди думав про море як про жінку, про живу істоту, що може й подарувати велику ласку, і позбавити її, а коли й чинить щось лихе чи нерозважне, то лише тому, що така вже її вдача. «Он і місяць розтривожує море так само, як і жінку», — думав собі старий.

Він веслував розмірено, без особливих зусиль, бо добре вмів підтримувати сталу швидкість, та й поверхня океану була гладенька, як не рахувати поодиноких заворотів на течії.

«Я цілий тиждень рибалив на глибокому й нічого не піймав, — подумав старий. — Спробую сьогодні там, де ходять косяки макрелі й тунця, — може, серед них попадеться й велика риба».

Не чекаючи, поки зовсім розвидніє, він закинув наживу й поволі пустив човна за водою. Хлопець дав старому два невеличкі свіжі тунці, що висіли тепер, мов важки, на найглибших гачках; на інші два старий наживив голубу макрель і жовту умбрицю, що лишилася в нього від учора; проте вони були

¹ В іспанській мові слово «море» може вживатися з артиклем і чоловічого, й жіночого роду.

ще цілком годящі, а добірні сардини додавали їм запаху та принадності. Кожна жилка, завтовшки з добрий олівець, була припнута петлею до гнучкого зеленого вудлища, так що будь-який дотик до наживи мав пригнути кінець вудлища донизу; решта кожної жилки, згорнута двома мотками по сорок сажнів, лежала в човні, а вільний кінець її при потребі можна було приєднати до запасних мотків і в такий спосіб відпустити рибину від човна більш як на триста сажнів.

Красчок сонця показався над морем, і старий побачив інші човни, що, розтягшись упоперек течії, сиділи низько у воді набагато ближче до берега. Потім сонце заясніло дужче, і його промені замерехтіли на воді, а ще трохи згодом, коли воно піднялося над обрієм, його сяйво, відбиваючись від морської гладіні, боляче вдарило просто у вічі старому, і тепер він орудував веслами, не дивлячись перед себе. Лише поглядав униз, у темну глибочінь, куди стрімко спускались його жилки.

«А я, — думав старий, — держусь справно. Просто не щастить мені останнім часом. Але хтозна — може, сьогодні вже поведеться? Адже день на день не схожий. Воно-то й добре мати талан. Та ще краще бути вправним. Тоді щастя не заскочить тебе зненацька».

Минуло дві години, сонце підбилося ще вище, і очам стало не так боляче дивитись на схід. Тепер ген довкола видніло лише три човни, і здаля видавалося, ніби вони ледь підносяться над водою десь біля самого берега.

В ту ж мить він побачив птаха-фрегата, що кружляв у небі попереду човна на своїх довгих чорних крилах. Раптом він витяг крила назад і скісно шугнув донизу, а тоді знов закружляв, як раніш.

— Щось запримітив, — мовив старий уголос. — То він не просто так видивляється.

Він помалу, розмірене веслував до того місця, над яким кружляв птах. Тим часом птах злетів вище й знову ширяв по небі, непорушно розпластавши крила. Потім нараз шугнув додолу, і старий побачив, як з води вистрибнула летюча рибина й сполохано шаснула геть.

— Макрель, — мовив старий уголос. — Багато макрелі.

Він поклав весла й дістав з-під носової лавки менший моток снасті. Дротяний повідець з'єднав кінець жилки з невеликим гачком. Старий настромив на нього сардину і, спустивши жилку у воду, міцно прив'язав її другий кінець до кільця, вгвинченого у корму. Тоді наживив ще одну снасть і, не розмотуючи, залишив у затінку під лавкою. А потім знов узявся за весла, не спускаючи з ока довгокрилого чорного птаха, що кружляв тепер майже над самою водою.

Він бачив, як птах знову шубовснув у воду, згорнувши крила перед тим як пірнути, а тоді шалено й недоладно залопотів ними в повітрі, переслідуючи летючу рибину. Помітив і те, як ледь видно здіймалась поверхня води там, де згря макрелі гналася за рибиною-втікачкою. Макрель ішла стрімко, випе-

реджаючи під водою її літ, і зрештою мала перейняти рибину саме там, де вона знов пірне в море.

«Чималий косяк, — подумав старий. — Он як широко йде, тож у летючої риби мала надія на порятунок. Але птахові її не вполювати. Ця рибина для нього завелика, та й надто прудка».

Він спостерігав, як летюча рибина знов і знов вихоплюється з води і як птах марно переслідує її. «Того косяка я вже не дожену, — подумав він. — Надто швидко він іде й надто віддалився. Та, може, натраплю на якихось одиначок, що відбилися від гурту, а коло них, дивись, і моя велика ходить. Десь же має вона бути, та велика рибина!»

Хмари над землею купчилися, наче гори, і між ними й морем видніла тепер лише довга зелена смуга берега та низка сіро-голубих горбів у даліні. Море стало темно-синє, майже фіолетове. Дивлячись за борт, старий бачив у темній воді червонястий серпанок планктону й химерні відблиски сонячного світла.

Старий звів погляд і побачив, що над водою кружляє той самий птах.

— Натрапив на косяк, — мовив він уголос.

Тим часом летюча риба не вистрибувала з води, не було видно й дрібно-ти. Та, видивляючись уперед, старий побачив, як над водою злетів невеликий тунець, перевернувся в повітрі й пірнув головою донизу. Тунець зблиснув сріблом проти сонця, а коли він зник, там-таки один по одному почали з'являтися інші, вистрибуючи на всі боки, спінуючи воду й кидаючись з чималої віддалі за здобиччю. Вони кружляли навколо дрібної риби й гнали її поперед себе.

«Якщо вони не дуже швидко пливтимуть, я їх дожену», — подумав старий, і далі спостерігаючи, як зграя тунців збивала на воді білу піну, а птах раз по раз пірнав і хапав дрібну рибу, що сполохано металася біля самої поверхні.

— Той птах став мені в добрій пригоді, — мовив старий.

Саме в цю мить жилка, закинута з корми, туго натяглась під його ногою — він притискав нею петлю, — і, коли старий, полишивши весла і міцно вхопившись за жилку, почав вибирати її з води, він відчув вагу невеликого тунця, що сіпався на гачку. Старий тяг жилку до себе, і вона смикалася чимраз частіше, аж поки він побачив у воді синю спинку та золотаві боки рибини й зрештою перекинув її через борт у човен. Тунець лежав на кормі проти сонця, довгастий і тугий, мов свинцева куля; вирячивши великі дурні очі, він в останніх судамах часто-часто молотив по дошках своїм зграбним хвостом. Старий зглянувся на нього й оглушив ударом по голові, тоді відкинув ногою ще тріпотливу тушку в затінок під корму.

— Albacore¹, — мовив уголос. — Добрячий буде живець. Фунтів на десять, не менше.

¹ Молодий тунець (ісп.).

Він не пам'ятав уже, відколи почав говорити вголос, рибалачи одинцем. Колись давніше, лишаючись на самоті, він співав; часом співав і ночами, несучи вахту на рибальських вітрильниках та ловецьких суднах, що ходили по черепах. А розмовляти сам із собою почав, мабуть, тоді, коли від нього пішов хлопець.

— Коли б хто почув, що я отак балакаю вголос, то подумав би, що мені одібрало розум, — мовив він. — Одначе я при своєму розумі, ото ж мені до того байдуже. Багатії, ті мають у човнах радіо — воно говорить до них, розповідає про бейсбол...

«Не час тепер думати про бейсбол, — спинив він себе. — Тепер треба думати лише про одне. Про те, задля чого я народжений. Можливо, десь поблизу цього косяка ходить і велика риба, — міркував він. — Оця, котру я витяг, — усього-на-всього молоде тунча, що відбилосся від гурту, який шукає поживи. А решта подалася надто далеко в море, та й надто швидко. Усе, що з'являється сьогодні біля поверхні, пливе надто швидко й на північний схід. Може, так воно й має бути о цій порі дня? Чи це якийсь знак на перемену погоди, якого я не знаю?»

Тепер він уже не бачив зеленої смуги берега, а тільки вершини голубуватих горбів, здаля зовсім білі, неначе вкриті сніговими шапками, та ще хмари над ними, які скидалися на високі засніжені гори.

Сонце почало припікати, і старий, веслуючи, відчував його жар на потилиці, а по спині в нього потекли цівочки поту.

«Можна б просто пустити човна за водою, — подумав він, — і навіть поспати. Обкрути петлю навколо великого пальця на нозі — та й спи собі, аж поки смикне. Але ж сьогодні вісімдесят п'ятий день, то треба ловити справно».

Він не відводив очей від жилок і саме в цю мить побачив, як одне зелене вудлище над бортом рвучко сіпнулося донизу.

— Ага, — мовив старий. — Ага. — І безгучно поклав весла. Тоді потягся до жилки й обережно взяв її великим та вказівним пальцями правої руки. Він не відчув ні натягу, ні ваги й тримав жилку вільно, без зусилля. Раптом вона знову сіпнулася. Цього разу — легенько, якимось непевно; та старий добре знав, що це означає. Там, у глибині, за сотню сажнів від човна, марлін об'їдав сардини, нанизані на вістря й вигин виклепаного ручним способом гачка, що витикався з голови невеличкого тунця, насадженого на стрижень.

Старий, обережно тримаючи жилку лівою рукою, тихенько попустив петлю й зняв її з вудлища. Тепер він міг вільно перепускати жилку між пальцями, так щоб рибина не відчувала ніякого натягу.

«Восени та ще так далеко від берега це має бути величезна рибина, — думав старий. — Їж, рибино, їж сардинки. Ласуй собі на здоров'я. Вони ж бо такі свіженькі, а ти там десь ген за шістсот футів, серед темряви й холоднечі. Обпливи разочок кругом, а тоді вертайся і їж».

Він відчув, як жилка сіпнулася знову, спершу легенько, а тоді сильніш — мабуть, голова однієї з сардин міцніше сиділа на гачку. Потім жилка завмерла.

— Ну ж бо, — голосно мовив старий. — Підпливай знов. Принюхайся до них як слід. Хіба не смачно пахнуть? А тепер їж на здоров'я, а тоді й до тунця візьмешся. Він такий тугий, холоденький, дуже смачний. Не бійся, рибино, їж.

Він чекав, тримаючи жилку між великим і вказівним пальцями, й пильнував водночас і за нею, і за іншими жилками, бо рибина могла піднятися вище чи спуститись глибше. Нарешті жилка знову так само легенько сіпнулася.

— Візьме — вголос промовив старий. — Візьме, помагай їй Боже.

Проте рибина не брала наживи. Вона відпливла, і старий марно пильнував за жилками.

— Не могла вона піти геть, — мовив він. — Бог свідок, не могла. Вона просто кружляє довкола. Може, вже попадалася на гачок і дещо запам'ятала.

Раптом він відчув легке сіпання і вмить повеселішав.

— Я ж казав, що вона кружляє, — мовив він. — Зараз візьме.

Жилка й далі потихеньку сіпалась у нього між пальцями, і старий радів з того, та раптом відчув, як вона напружилась від величезної, просто-таки неймовірної ваги. То була вага рибини, і він попускав жилку все глибше, глибше, глибше, і перший з двох запасних мотків швидко розкручувався. Жилка легко прослизала в нього між пальцями, і старий, хоч майже й не придержував її, все одно відчував величезну вагу на тому кінці.

— Оце рибина, — мовив він. — Гачок загнався їй у пащу, і тепер вона тікає з ним разом.

«Та все-таки вона повернеться й ковтне його», — подумав він, але вголос цього не сказав, боячись наврочити. Він знав, яке то мав бути громадисько, й уявляв собі, як рибина десь там, серед темряви, чимдуж пливе геть із тунцем, що застряг їй поперек пащі. В цей час рибина спинилась, але він так само відчував її вагу. Потім жилка знову смикнулася, й старий попустив її далі. На якусь мить він дужче стиснув пальці, і жилка, напружившись, мов струна, під вагою рибини, прямовисне пішла донизу.

— Ковтнула, — сказав старий. — Ну, тепер нехай собі їсть на здоров'я.

Жилка й далі перебігала в нього поміж пальців, а він тим часом простяг ліву руку й міцно прив'язав вільний кінець двох запасних мотків до петлі двох запасних мотків другої снасті. Тепер усе було наготові. Крім тієї жилки, на якій старий держав рибину, він мав у запасі ще три мотки, по сорок сажнів у кожному.

— Поїж ще трохи, — мовив він. — Наїдайся як слід.

«Наїдайся так, щоб вістря гачка загналося просто в серце й убило тебе, — провадив він подумки. — А тоді впливай на поверхню, і я встромлю в тебе гарпун. От і гаразд. Готова? Годі вже з тебе?»

— Ну! — голосно мовив старий і, чимдуж смикнувши обома руками, витяг назад з ярд жилки, а тоді заходився смикати знов і знов, перехоплюючи жилку то однією, то другою рукою і до краю напружуючи м'язи всього тіла.

Та ніщо не допомагало. Рибина поволі віддалялася, і старий не міг підтягти її ані на дюйм. Жилка в нього була міцна, сплетена на велику рибу; отож він уперся в неї спиною і натяг так туго, що з неї порснули дрібні крапельки води. Потім жилка глухо засичала у воді, а він і далі здержував її, впершись у лавку і всім тілом відхилившись назад. Тим часом човен відносило на північний захід.

Рибина неухильно тягла вперед, і вони помалу посувалися тихим морем. Решта гачків з наживою і досі залишалася у воді, але з цим нічого не можна було вдіяти.

— Шкода, що зі мною нема хлопця, — сказав старий. — Рибина тягне мене на буксирі, і я наче припнутий до неї тросом. Можна, звісно, прив'язати жилку до човна. Але тоді рибина може урвати її. Отож треба держати, поки стане сили, й попускати жилку, коли їй заманеться смикнути. Ще хвалити Бога, що вона пливе вперед, а не йде в глибочінь.

«Не знаю, що я й робитиму, коли вона надумає піти вниз. А що я вдію, як її потягне на дно і вона там сконає? Ет, щось та вдію. Хіба мало всяких способів».

Старий стримував жилку спиною і дивився, як вона скісно розтинає воду, а човен неухильно посувається далі на північний захід.

«Ця плавба доконає її, — подумав він про рибину. — Не може ж вона пливти без кінця». Та минуло ще чотири години, а рибина все так само неухильно пливла у відкрите море, тягнучи за собою човен, і старий усе так само міцно виправся в лавку, стримуючи спиною натягнену снасть.

— Коли я підчепив її, був полудень, — мовив він. — А я й досі її не бачив.

Озирнувшись назад, він побачив, що берег зовсім зник з очей. «Дарма, — подумав він. — Я завжди можу повернути на відсвіт над Гаваною. До заходу сонця ще дві години, і, може, за цей час вона таки випливе. А ні — то, може, випливе, як зійде місяць. Або ж зі сходом сонця. Я ще при силі, і корчі мене не беруть. Та й гачок не в мене у роті, а в неї. А рибина ж яка, щоб отак тягти. Певне, міцно прикусила повідець. От би побачити її. Хоч краєм ока побачити й дізнатись, що воно там таке».

Цілу ніч рибина пливла так само неухильно, нікуди не збочуючи, — старий міг бачити це за зорями. Коли зайшло сонце, повітря похолоднішало, і піт на спині, плечах та ногах старого швидко висох. Ще вдень він узяв мішок, яким накрив скриньку з наживою, і простелив його на сонці сушитися. А коли сонце зайшло, обв'язав мішок навколо шиї, спустив собі на спину й обережно заправив під жилку, що її тепер тримав, перепустивши за плечима. Мішок пом'якшив тиск, і старий зміг прихилитися до носа човна так, що йо-

му стало майже зручно. Насправді ця поза лише ледь-ледь полегшила нестерпний тягар, однак старий вважав, що тепер йому майже зручно.

«Я нічого не можу з нею вдіяти, і вона зі мною також, — подумав він. — Принаймні поки тягне отак навпростець».

Один раз він звівся на ноги, щоб помочитися за борт, поглянути на зорі й визначити курс човна. Натягнута жилка здавалася світною лінією, що виходила просто з його плеча і зникала у воді. Тепер човен посувався повільніше, і сьйво над Гаваною потьмяніло, отож старий зрозумів, що течія, як видно, несе їх на схід. «Коли я втрачаю з очей відсвіт над Гаваною, то ми, певне, відхиляємося дедалі на схід, — подумав він. — Якби рибина не збочила, я бачив би його ще кілька годин. Цікаво, як там скінчилися сьогоднішні матчі у вищих лігах. Як добре було б мати з собою радіо й про все почути. — Але тут-таки спинив себе: — Не про те думаєш. Думай про діло. Пильнуй, щоб не вчинити якоїсь дурниці».

Тоді мовив уголос:

— Шкода, що нема зі мною хлопця. Допоміг би мені і все оце побачив.

Вночі біля човна впливли дві морські свині, і старий чув, як вони борсаються у воді й гучно сапають. Старий добре розрізняв хрипкий віддих самця й тужливі зітхання самиці.

— Славні вони тварини, — мовив він. — Грають собі, пустують, люблять одне одного. Вони нам наче брати, так само як і летюча риба.

Раптом йому стало жаль велику рибину, що була в нього на гачку. «Вона чудова, незвичайна рибина, і хтозна, скільки вже їй віку, — думав він. — Зроду ще не траплялося мені такої дужої рибини і щоб так дивно поведилася. Мабуть, вона дуже розумна й через те не вистрибує. Досить їй вистрибнути чи добряче смикнути — і мені кінець. Та, певне, вона вже не раз попадалась на гачок і знає, що саме так треба змагатися за порятунок, їй і невтямки, що проти неї лише одна людина, та ще й стара. А яка ж вона величезна, ця рибина, і який добрий дасть виторг, коли в неї смачне м'ясо. Наживу вона взяла, як самець, і тягне, як самець, і змагається не як перелякана. Цікаво, чи вона робить це свідомо, чи просто на відчай душі, як оце я?»

Він пригадав, як колись зловив на гачок самицю марліна. Самець завжди поступається поживою своїй подрузі, і самиця, попавшись на гачок, з переляку почала нестямно кидатись, так, що скоро геть знесиліла, і весь той час самець не залишав її і кружляв разом з нею по поверхні води, не зважаючи на жилку. Він плыв майже впритул, і старий боявся, щоб він не розітнув жилку ударом хвоста, гострого, як лезо коси, й майже такого ж розміром та формою. І тим часом як старий підчепив самицю на ості й оглушив її, а тоді, підтягнувши до човна за вузьку і гостру, мов рапіра, морду з шерехатими краями, почав молотити кийком по голові, аж поки вона зробилася схожа кольором на зворотний бік дзеркала, і нарешті з допомогою хлопця перекинув через борт, самець ні на мить не відпливав від човна. А потім, коли старий узя-

вся вибирати жилку й готувати гарпун, марлін високо вистрибнув з води біля самого борту, щоб побачити, де його подруга, і тільки тоді пішов у глибочінь, розпроставши блідо-лілові крила грудних плавців і востаннє показавши широкі фіолетові смуги на спині та боках. І тепер старий пригадав, який він був гарний і як до кінця не залишив своєї подруги.

«То була найсумніша з усіх моїх рибальських пригод, — подумав він. — Та й хлопець тоді засмутився, і ми попросили в рибини пробачення й швиденько розчинили її».

Перед самим світанком ще якась інша рибина взяла наживу на снасті, що була в старого за спиною. Він почув, як тріснуло вудлище, і жилка, розмотуючись, стрімко поповзла через борт човна.

Орудуючи навромацки в темряві, старий видобув із піхов ножа, перебрив усю тягу жилки на ліве плече й, відхилившись назад, перерізав снасть на закрайку борту. Потім так само перерізав ще одну, найближчу до нього, і навромацки позв'язував вільні кінці запасних мотків. Він вправно орудував однією рукою, притискаючи ногою жилку, щоб міцніше затягти вузли. Тепер у нього було шість запасних мотків жилки: по два від кожної перерізаної снасті й ще два від тієї, на яку спіймалася рибина, — і всі шість міцно зв'язані між собою.

«Коли розвидніє, — подумав старий, — треба якось добутися на корму до тієї сорокасаженової снасті й також перерізати її, а тоді доточити запасні мотки. Щоправда, я втрачаю на цьому двісті сажнів добрячого каталонського шнура та ще гачки з повідцями. Одначе все це можна придбати знов. А от хто придбав мені таку рибину, якщо на гачок попадеться ще одна і обірве жилку? Хто знає, що то за рибина оце щойно клюнула. Може, марлін, а може, й меч-риба чи акула. Я навіть не відчув її, бо мусив якнайшвидше позбутися».

Уголос він сказав:

— Ех, якби ж то зі мною був хлопець!

«Але хлопця немає, — подумав він. — Ти тут сам-один, отож темно чи не темно, а рушай-но краще зараз же на корму, до тієї останньої снасті, відіт-ни жилку й приточи ще два запасні мотки».

Так він і вчинив. Робити все те потемки було важко, а одного разу рибина так рвонула жилку, що він повалився долілиць і поранив щоку під оком. По шкві потекла була кров, але швидко скипілася й присохла, не дійшовши до підборіддя, а старий добувся назад і стомлено припав до носової обшивки. Потім поправив мішок, помалу пересунув жилку з намуляного місця і, непо-рушно втримуючи її плечима, завмер, щоб відчути, як тягне рибина, а тоді спустив руку за борт і визначив, з якою швидкістю посувається човен.

— Рибино, — неголосно мовив він, — поки я живий, я тебе не покину.

«Та й вона мене, мабуть, не покине, — подумав старий, дожидаючи, поки розвидніє. О цій досвітній порі стало ще холодніше, і він притулився до дошок, щоб трохи зігрітись. — Усе, що здужає вона, здужаю і я», — подумав

він. Зайнялося на світ, і він побачив, як жилка, тягнучись від його плеча, скісно заходить у воду. Човен невпинно посувався вперед, і коли з-за обр'ю виткнувся краєчок сонця, його промені впали на праве плече старого.

— Простує на північ, — сказав старий і подумки додав: «А течією нас, певне, занесло далеко на схід. Добре було б, якби вона повернула за водою. Це означало б, що її бере втома».

Коли сонце підбилося трохи вище, старий зрозумів, що рибина анітрохи не стомилася. Був лише один добрий знак: нахил жилки показував, що тепер рибина пливе ближче до поверхні. А втім, це ще не доконче мало означати, що вона скоро вирине. Та могла й виринути.

Він спробував посилити натяг, але відколи рибина ковтнула гачок, жилка й так була напружена до краю, і коли старий відхилився назад, щоб потягти її на себе, то відчув, як вона вривається в плечі, й зрозумів, що це марна праця. «А смикати нізащо не можна, — подумав він. — За кожним разом гачок розширюватиме рану, і коли вона таки вистрибне, то може взагалі зірватися. Ну, та хоч як воно є, а тепер, коли зійшло сонце, я почуваю себе куди краще, до того ж хоч сьогодні мені не треба на нього дивитися.»

— Рибино, — сказав старий, — я люблю тебе й дуже поважаю. Але все одно уб'ю тебе до кінця дня.

«Сподіваюся, що уб'ю», — додав він подумки.

З півночі до човна підлетіла невеличка пташина. То була якась співоча пташка, і летіла вона дуже низько над водою. Старий помітив, що вона геть знесилена.

Пташина сіла на корму перепочити. Потім вона пурхнула в старого над головою і вместилася на жильці, де їй було зручніше.

— Коли хочеш, погостюй тут у мене, птахо, — мовив він. — Шкода, що я не можу поставити вітрило й відвезти тебе, — онде якраз і вітерець здіймається. Та, на жаль, я не сам, а з товаришкою.

Тієї миті рибина зненацька так рвонула жилку, що старий повалився на ніс човна й напевне випав би за борт, якби не вперся в дошки й не попустив снасті.

Коли рибина смикнула, пташина пурхнула геть, і старий не помітив, як вона зникла. Він обережно помацав жилку правою рукою і побачив на долоні кров.

— Певне, щось дошкулило їй, — мовив старий і потяг до себе снасть, пробуючи повернути рибину назад. Та, напнувши жилку до відпору, він знову сів, як раніш, лише стримуючи її натяг.

«Недовго ж ти гостювала, — подумав старий. — А там, де ти тепер, тобі ще важче, аж поки долетиш до берега. Як же це я так схибив, що рибина поранила мене за першим же разом? Мабуть, зовсім уже розум втрачаю. Чи, може, тому що задивився на пташину й вона відвернула мої думки. Ну, те-

пер-то я вже пильнуватиму як слід, а потім треба неодмінно з'їсти тунця, щоб не підупасти на силі».

— Ех, якби ж то зі мною був хлопець і якби я мав трохи солі, — промовив він уголос.

Перебравши вагу снасті на ліве плече й обережно ставши на коліна, він спустив поранену руку за борт і трохи потримав її у воді, спостерігаючи, як залишається позаду кривавий слід і як невпинно струмує проти його зануреної руки зустрічний потік.

— А пливе вона тепер куди повільніше, — сказав він.

Він став навколішки, зачепив остями тунця, що лежав під кормою, і, пильнуючи, щоб не зрушити мотків жилки, підтяг до себе. Знову стримуючи снасть лівим плечем і спираючись на лівий лікоть, він зняв рибину з гачка й поклав ості на місце. Тоді притиснув тушку коліном і взявся різати її впо-довж, від голови до хвоста, відтинаючи довгі клинцюваті скиби темно-червоного м'якуша — спочатку від спини й далі аж до черева. Накраївши шість таких скиб, він розклав їх на носі човна, витер ніж об штани, а тоді взяв кістяк тунця за хвіст і шпурнув через борт.

— Мабуть, цілого кусня я не з'їм, — мовив він по тому й розрізав одну скибку навпіл. Тим часом натяг снасті не слабшав ні на мить, і ліву руку йому геть посудомило. Вона, мов задубіла, стискала туго напнуту жилку, і старий гидливо подивився на неї.

— Ото ще мені рука, — сказав він. — Гаразд, нехай тебе корчить, коли тобі так подобається. Нехай хоч на клішню оберне. Добра тобі з того однак не буде.

«Ну, їж, — звелів він подумки сам собі й подивився на темну воду там, де в неї скісно збігала жилка. — Їж, це додасть сили твоїй руці. Вона не вина, що ти вже стільки годин припнутий до рибини. Та ти собі можеш і довіку не розлучатися з нею. А зараз їж тунця».

Він узяв шматок риби, поклав у рот і став повільно жувати, їсти було можна.

«Добре розжовуй, — сказав він собі подумки, — висмоктуй увесь сік. От якби ще присмачити лимоном чи підсолити — було б зовсім непогано».

— Як ти себе почуваш, руко? — спитав він зсудомлену руку, що залякла, мов нежива. — Ось я з'їм ще шматок задля тебе.

Він з'їв решту скибки, розрізавши її навпіл. Старанно розжував м'якуш і виплюнув шкірку.

— Ну, як воно тобі, руко? Чи ще рано про це питати?

— Терпи, руко, — сказав він. — Усе це задля тебе.

«От коли б можна було нагодувати й мою рибину, — подумав він. — Адже вона мені однаково як сестра. Та все-таки я мушу вбити її, а для цього мені треба набратися сили».

І він неквапливо й сумлінно зжував усі довгі клинцюваті скибки тунцевого м'якуша. Тоді випростався й обер руку об штани.

— Ну от, — сказав він. — А тепер, руко, можеш пустити жилку — я впораюся й самою правою, поки ти не облишиш своїх дурних вибриків.

Він притиснув лівою ногою туго напнуту жилку, що її весь час перед тим тримав у лівій руці, й відхилився назад, наваживши на снасть спиною.

— Боже, зроби так, щоб швидше минулися корчі, — сказав він. — Адже я не знаю, що вона ще утне, ця рибина.

Старий поглянув на безмежний простір моря й збагнув, який він тепер самотній. Проте побачив він і райдужні відсвіти в темній товщі води, й туго напнуту жилку, що зникала в глибині, й дивне колихання тихої морської гладіні. Тепер і над морем скупчувались хмари, віщуючи пасат, а, глянувши вперед, старий побачив табун диких качок, що летіли над водою, чітко вирізняючись на тлі неба, — на якийсь час їхні обриси неначе затуманювались, тоді знов ставали чіткі, — і він зрозумів, що людина в морі ніколи не буває самотня.

Йому пригадалось, як декотрі люди бояться запливати самі в невеличкому човні далеко в море, звідки не видно берега, й подумав, що в ті місяці, коли негода настає зненацька, їхній страх цілком виправданий. Але тепер була пора ураганів, а в цю пору, коли тихо, звичайно стоїть найкраща в цілому році погода.

Ліву руку йому й досі судомило, але він уже помалу розгинав пальці.

«Ненавиджу корчі, — думав він. — Гидко, що тебе зраджує власне тіло. Коли отруїшся якоюсь тухлятиною і на тебе нападає пронос чи блювота, соромно людей. А як нападуть корчі, — він подумки називав їх *calambre*¹, — соромно самого себе, а надто коли нікого нема поруч.

Якби тут був хлопець, він розтер би мені руку, і її одпустило б згори, від лікта, — подумав старий. — Та дарма, отпустить і від пальців».

У цю мить, ще не помічаючи, як змінився нахил жилки у воді, він відчув правою рукою, що натяг слабшає. Тоді, наваживши на снасть і щосили молотячи лівою рукою по стегну, побачив, як жилка поволі підноситься все вище над водою.

— Зраз вона впливе, — мовив старий. — Ану, руко, оклигуй. Оклигуй, прошу тебе.

Жилка й далі помалу, але невпинно виринала з води, а тоді поверхня океану перед човном здулась, і рибина випливла на світ.

Вона випливала довго, наче її кінця-краю не було, і з боків її струменіла вода. Рибина виблискувала проти сонця, голова й спина в неї були темно-фіолетові, а широкі смуги на боках видавалися в сонячному промінні блідо-бузковими. Її довгий, як бейсбольна битка, і загострений на кінці меч скидав-

¹ Судома (ісп.).

ся на рапіру. Рибина показала з води на всю свою довжину, а тоді знов пірнула — без сплеску, мов досвідчений нирець, — і старий побачив, як востаннє майнув її великий, схожий на лезо коси хвіст, і одразу ж по тому жилка швидко побігла у воду слідом за рибиною.

— Футів на два довша за мій човен, — сказав старий.

Жилка збігала швидко, але розмірене — отже, рибина не була наполохана. Старий обома руками вчепився за жилку й натяг її до відпору, силкуючись загальмувати. Він знав: якщо він не здужає сповільнити рух рибини безперервним опором, вона розмотає всю снасть і обірве її.

«Рибина величезна, і я повинен приборкати її, — думав старий. — Не можна давати їй відчуття, яка вона дужа й на що здатна, коли б стала тікати. Бувши нею, я б зараз пішов на відчай душі й дав тягу, аж поки щось урвалося б. Та, хвалити Бога, риба не така розумна, як ми, що вбиваємо її, зате куди благородніша й спритніша».

Тим часом рибина знову притишила хід і пливла рівно, як і раніш.

Він зручніше прихилився до бортових дощок і терпляче зносив свої муки, а рибина тим часом усе так само невпинно пливла далі, і човен повільно посувався по темній воді. Зі сходу повівав вітерець, здіймаючи на морі легку хвилю. Був уже полудень, коли ліву руку старого помалу відпустили корчі.

— Ну, рибино, тепер начувайся, — мовив він і трохи пересунув жилку на вкритих мішком плечах.

Йому було зручно, але так само тяжко, хоч він і не визнавав цього.

— Я людина не побожна, — мовив він, — одначе ладен, десять разів проказати «Отче наш» і десять разів «Богородицю», аби тільки подужати цю рибину. А як подужаю, обіцяю піти на прощу до Мідної Богоматері. Твердо обіцяю.

І він заходився механічно проказувати молитви. Часом він почував себе таким змореним, що не міг пригадати слів, і тоді починав говорити дуже швидко, щоб вони вимовлялися самі собою. «Богородицю» проказувати легше, ніж «Отче наш», — відзначив він подумки.

— Богородице-діво, радуйся, благодатна Маріє, Господь з тобою. Благословенна ти між жонами, і благословенний плід утроби твоєї... Свята Маріє, Матір Божа, молися за нас грішних нині і в нашу смертну годину. Амінь. — Тоді додав: — Свята Діво, помолися й за те, щоб ця рибина сконала. Дарма що вона така розкішна.

Проказавши молитви й відчувши себе куди краще, хоч страждання його анітрохи не полегшали, а може, навіть ще й збільшилися, старий сперся, на носову обшивку й почав машинально згинати й розгинати пальці лівої руки.

«Воно, звісно, несправедливо, — подумав старий. — Але я покажу їй, на що здатна людина й що вона може знести».

— Казав же я хлопцеві, що я не звичайний старий, — мовив він. — А тепер настав час це довести.

Те, що він доводив це вже тисячу разів, нічого не важило. Тепер треба було доводити знову. І так щоразу — все наново; отож, роблячи своє діло, старий ніколи не оглядався на минуле.

«Добре, якби вона заснула, тоді і я міг би поспати й побачити уві сні левів, — подумав він. — Чому ті леви — найважливіше з усього, що в мені лишилося?.. Викинь з голови ці думки, старий, — звелів він собі. — Сиди тихо-ньоко отут, біля борту, відпочивай і ні про що не думай. Рибина втрачає силу. А ти повинен витратити її якомога менше».

Вже перейшло далеко за полудень, а човен усе так само повільно й невпинно посувався вперед. Але тепер його рух гальмував ще й вітерець зі сходу, і старий легенько погойдувався на тихих хвилях, майже не зважаючи на біль, якого завдавала йому жилка, туго напнута поперек плечей.

Тепер, уже раз побачивши рибину, він міг уявити собі, як вона пливе десь там, у глибині, широко розпроставши схожі на крила фіолетові грудні плавці, і як темна вода обтікає її великий сторчкуватий хвіст. «Цікаво, чи добре вона бачить на такій глибині, — подумав старий. — Очі в неї величезні, а он коні ж мають куди менші, проте бачать у темряві. Колись і я добре бачив поночі. Звісно, не в непроглядній темряві, але майже так само добре, як бачать коти».

Сонце та безперервні рухи пальцями зовсім віджили його ліву руку, і старий почав помалу перебирати на неї натяг снасті, ворущачи м'язами спини, щоб зсунути жилку з намуляних місць.

— Коли ти й досі не пристала, рибино, — мовив він уголос, — то ти просто чудо.

Тим часом він сам був геть зморений і, знаючи, що скоро настане ніч, намагався думати про щось інше. Подумав про бейсбольні ліги — він називав їх *Gran Ligas*¹, — пригадавши, що того дня нью-йоркські «Янкі» грали з детройтськими «Тиграми».

— Аби тільки не було акул, — мовив він уголос. — Бо як наскочать акули, то рятуй, Боже, і рибину, й мене.

Коли зайшло сонце, старий, щоб додати собі певності, став пригадувати, як колись в одній таверні у Касабланці він мірявся силою з дуженним негром із Сьєнфугоса, що був найпершим силачем у тамтешньому порту. Цілий день і цілу ніч вони сиділи, вперши лікті в ризку, проведену крейдою на столі, й міцно зціпивши поставлені сторч руки, і кожен силкувався пригнути до столу руку супротивника. Майже всі довкола заклалися, хто переможе, люди заходили й виходили з таверни, освітленої гасовими лампами, а він пильно дивився на руку негра й на його обличчя. Після перших восьми годин судді почали змінюватись через кожні чотири години, щоб трохи поспати. З-під нігтів і в нього, і в негра виступала кров, та вони й далі дивились у вічі й на

¹ Великі ліги (ісп.).

руку один одному, тим часом як глядачі заходили й виходили, сиділи на високих стільцях під стіною і чекали.

Протягом цілої ночі перевага раз по раз схилилася від одного до другого; негрові підносили ром і розкурювали для нього сигарети. Хильнувши ром, він чимдуж напивався і одного разу майже на три дюйми відхилив руку старого, що був тоді не «старий», а Сантьяго El Самреон¹. Одначе старий спромігся знову поставити руку непорушно. Після того він уже не мав сумніву, що перемаже супротивника, хоч негр був добрий чолов'яга і неабиякий силач. На світанку, коли глядачі, що пішли в заклади, почали просити, щоб суддя оголосив нічию, а той лише мовчки хитав головою, старий зробив останнє рвучке зусилля і став пригинати негрову руку все нижче й нижче, аж поки вона лягла на дерев'яну стільницю. Змагання почалося в неділю вранці, а закінчилося ранком у понеділок. Багато хто з глядачів уже вимагав нічиєї, бо їм треба було йти на роботу — кому в порт вантажити лантухи з цукром, а кому до Гаванської вугільної компанії. Коли б не це, всі вони залюбки дочекалися б кінця змагання. Та старий закінчив його вчасно, раніш ніж вони мали йти на роботу.

«От тепер сонце добре її пропече, — подумав він, — то вона мені не стане більше братися корчами. Аби тільки вночі не було надто холодно. Хотів би я знати, що принесе мені ця ніч».

Над головою в нього прогуркотів літак, що летів на Майямі, і старий побачив, як, сполохані його тінню, з води вихоплювалися зграйки летючих риб.

«А мабуть, чудно легіти на літаку, — подумав він. — Цікаво, як виглядає море з такої височини? Коли б вони летіли не так високо, то, певне, могли б побачити згори і мою рибину. От би й собі політати поволеньки сажнів за двісті над морем та подивитись на неї. Коли я плавав з ловцями черепах, то не раз вилазив на верхню поперечину щогли й навіть звідти бачив чимало.

Перед самим вечором, коли вони поминали чималий острівець саргасової трави, що колихалася на легкій хвилі так, наче океан пестив когось, укритися жовтою ковдрою, на малу снасть попалася макрель. Старий побачив її, коли вона вистрибнула над водою, вся золота в останніх променях сонця, сполохано тріпочу чи й вигинаючись у повітрі. Знавісніла з жаху, вона вистрибувала знов і знов, чисто мов акробат, а тим часом старий помалу переліз на корму, зігнувся над бортом і, здержуючи велику снасть правою рукою та плечем, лівою взявся витягати макрель, з кожним заходом притискаючи вибрану з води жилку босою лівою ногою. Коли рибина опинилася біля самої корми, відчайдушне борсаючись і кидаючись з боку в бік, старий перехилився через борт і втягнув її в човен — багряно-золоту, з фіолетовими смугами по боках. Щелепи рибини судомно стискалися, кусаючи гачок, і вона билась

¹ Чемпіон (ісп.).

об дно човна своїм довгим пласким тілом, аж поки старий торохнув її кийком по лискучій золотавій голові, — лиш тоді вона востаннє сіпнулась і затихла.

Старий зняв макрель з гачка, наживив снасть новою сардиною і метнув її за борт. Тоді поволі, з чималими зусиллями повернувся назад на ніс. Він помив ліву руку й витер її об штани. Потім, перебравши туго напнуту снасть із правої руки в ліву, помив у морі й праву руку, спостерігаючи водночас, як сонце поринає в океан і з яким нахилом заходить у воду велика жилка.

Він обсушив руку в повітрі, ухопився за снасть, і як міг розслабившись, дав посунути себе вперед, упритул до обшивки, так щоб натяг жилки припадав на човен не менше, ніж на його плечі, а може, навіть і більше.

«Отак я помалу й учусь, як треба діяти, — подумав він. — Принаймні — як діяти тепер. А ще ж не забуваймо, що вона нічого не їла, відколи взяла наживу, а такій величезній рибині треба багато їсти. Зате я з'їв цілого тунця, а на завтра маю макрель. — Він називав її dorado¹. — А може, ще й сьогодні трохи попоїм, коли розчинятиму її. Щоправда, на смак вона куди гірша від тунця. Та що вдієш, нічого легкого в житті немає».

— Як ти себе почуваш, рибино? — спитав він голосно. — Я відчуваю себе добре, моя ліва рука відійшла, і я маю що їсти на ніч і на день. А ти, рибино, тягни човна.

Уже зовсім споночіло, як то завжди бував у вересні, коли темрява спадає одразу ж по заході сонця. Старий наліг грудьми на пошарпані носові дошки й як міг намагався відпочивати. Він не знав, як зветься зірка Рігель, але бачив її і знав, що незабаром засвітяться й усі інші зорі, його далекі друзі, й знову будуть з ним.

— І рибино також мені друг, — мовив він уголос. — Я ще зроду не бачив такої рибини, навіть і не чув про таких. Та все одно я повинен убити її. То ще добре, що нам не доводиться полювати на зорі.

«А що, коли б людині щодня треба було вбивати місяць? — подумав старий. — І місяць тікав би від неї. Або коли б вона мусила щодня гнатися за сонцем, щоб убити його? Але ми ще не такі безталанні», — розважив він.

Потім йому стало жаль велику рибину, яка не мала чого їсти; та хоч він і співчував рибині, проте його ні на мить не полишав твердий намір убити її. «Це ж скільки людей вона нагодує, — подумав старий. — Та чи варті вони того, щоб їсти її? Ні, аж ніяк. Ніхто не вартий їсти цю рибину, що поводитьсь так розумно, з такою величезною гідністю».

«Як було б просто, коли б я міг припнути снасть до борту, — подумав він. — Та досить рибині хоч раз смикнути — і вона перерве жилку. Отож я мушу послаблювати натяг своїм тілом і бути напоготові в першу-ліпшу мить вивільнити жилку обома руками».

¹ Золота (ісп.).

— Але ж ти так і не поспав, старий, — мовив він сам до себе. — Минуло вже півдня, ніч і ось іще цілий день, а ти зовсім не спав. Треба щось придумати, щоб тобі хоч трохи поспати, поки рибина спокійна і йде рівно. Як не будеш спати, тобі може потьмаритись у голові.

«Голова в мене поки що ясна, — подумав він. — Аж надто ясна. Ясна, як зорі, мої любі сестри. І все-таки мені треба поспати. Адже вони сплять, і місяць теж спить, і сонце, і навіть океан часом спить, у ті дні, коли нема течії і стоїть мертвий штиль.

Він став навколішки й знову поповз на корму, впираючись руками в дно човна й пильнуючи, щоб не потурбувати рибину. «Мабуть, вона й сама геть сонна, — подумав він. — Але мені аж ніяк не треба, щоб вона спочивала. Хай тягне човна, доки сконає».

Добувшись на корму, старий повернувся так, що натяг снасті припав йому на ліву руку та плечі, а правою він вийняв із піхов ножа. Зорі світили ясно, він добре бачив макрель і, встромивши ножа їй у голову, витяг її з-під корми. Потім наступив на рибину ногою і одним швидким поздовжнім рухом розпоров їй черево від хвоста до голови. Поклавши ножа, він заходився чистити рибину: спочатку витяг тельбухи, тоді видер зябра. Шлунок був важкий і вислизав з рук. Старий розрізав його і знайшов усередині дві летючі рибини. Вони були ще зовсім свіжі, тверді, і старий поклав їх поряд на дошки, а тельбухи й зябра тихенько кинув у воду за кормою. Вони пішли на дно, залишаючи у воді фосфористий світляний слід. Макрель була холодна й у тьмяному світлі зір видавалася білясто-сірою, мов тіло прокаженого. Притискаючи правою ногою голову рибини, старий здер шкіру з одного боку, тоді перевернув її і, облупивши другий бік, позрізав з кісток м'якуш від голови до хвоста.

Кістяк він обережно спустив за борт і подивився, чи не закрутило його водою. Та видно було лише, як він світиться, повільно зникаючи в глибині. Старий обернувся, поклав летючих рибин між скибками м'якуша макрелі й, сховавши ніж у піхви, помалу рушив назад до носа. Його плечі згиналися під тягарем снасті, а в правій руці він держав рибину.

Повернувшись на ніс, він розіклав скибки м'якуша на дошках і там-таки примостив летючих рибин. Тоді пересунув жилку на плечах і знов перебрав її натяг на ліву руку, що впиралася в закрайок борту. Трохи згодом він перехилився через борт і став мити в морі летючих рибин, заразом пробуючи рукою швидкість зустрічного потоку води. Рука його після того, як він розчиняв макрель, теж відсвічувала фосфором, і він придивлявся, як її обтікає вода. Тепер вона плинула назустріч ще повільніше, і, коли старий потер край долоні об зовнішню обшивку човна, дрібні часточки фосфору поволі попливли вздовж борту й зникли за кормою.

— Вона або стомилась, або ж відпочиває, — сказав старий. — То попоім я тим часом макрелі, а тоді й собі спочину і трохи засну.

Ближче до ночі світили ясніш, а повітря дедалі холоднішало. Старий з'їв півскибки м'якуша макрелі й одну летючу рибину, відрізвавши їй голову та випатравши черево.

— Яка смачна макрель, коли їси її варену, — мовив він, — і яка гидка сира. Ніколи більш не вийду в море без солі чи лимона.

Небо на сході запиналося хмарами, і знайомі старому зорі одна по одній зникали з очей. Здавалося, ніби човен запливав в глибоку ущелину між хмар. Та й вітер зовсім ущух.

— За три-чотири дні буде негода, — сказав старий. — Але не сьогодні і не завтра. А ти, старий, спробуй трохи заснути, поки рибина пливе спокійно.

Він міцно затиснув жилку в правій руці й підпер її стегном, налігши всім тілом на носовий закрайок. Тоді посунув трохи нижче жилку на плечах і обхопив її лівою рукою.

Він наважив на жилку всім тілом, так щоб увесь тягар припав на праву руку, і тут-таки заснув.

Снилися йому не леви, а величезний табун морських свиней, що розтягся десь на вісім чи десять миль; у них саме був період парування, і вони вистрибували високо вгору, а тоді каменем падали в ту саму водяну вирву з якої шойно вистригнули.

Потім йому снилося, ніби він лежить на своєму ліжку в селищі, а знадвору дме північний вітер, і йому дуже холодно, і права рука в нього геть загерпла, бо він підклав її під голову замість подушки.

Аж нарешті він побачив довгий жовтий берег і першого лева, що сховався на пісок у ранніх сутінках, а за ним ішли інші; тим часом він сам, поклавши підборіддя на носовий планшир судна, що стояло на якорі під легкими подмухами надвечірнього берегового вітерцю, чекав, чи не з'являться ще леви, і дуже тішився тим видовищем.

Давно вже зійшов місяць, та старий усе спав, а рибина невпинно тягла човен, і він усе далі заходив в утворений хмарами тунель.

Прокинувся він від різкого поштовху: стиснута в кулак права рука вдарила йому в обличчя, і жилка, чимдуж вирываючись із неї, боляче обпекла долоню. Лівої руки він не відчував і шосили намагався здержати жилку правою, та вона так само стрімко мчала за борт. Нарешті він намацав жилку лівою рукою, а тоді уперся в неї спиною, і тепер жилка обпікала йому плечі й ліву руку, на яку перекинувся весь тягар, завдаючи їй нестерпного болю. Старий озирнувся на запасні мотки: вони танули на очах. І саме в цю мить рибина розверзла поверхню океану й вихопилась із води, а тоді важко шубовснула назад. Потім вона вистригнула знов і знов, а човен і далі мчав уперед, дарма що жилка збігала так само швидко і старий раз по раз натягував її до відпору, так що вона мало не уривалася, — натягував, попускав і знову натягував. Його притиснуло до самого носа човна, і він упирався обличчям у зрізану скибку рибацького м'якуша, неспроможний поворухнутись.

«Ну що ж, саме цього ми й чекали, — подумав старий. — То тепер позамагаємось».

«Поквитайся з нею за снасть, — наказував він сам собі. — Неодмінно поквитайся».

Він не бачив, як вистрибувала рибина, лише чув, як громко розверзається океан і як вона з лунким сплеском падає назад у воду. Жилка, збігаючи за борт, боляче різала йому руки, але він наперед знав, що цього не минути, й намагався перепускати її по мозолястих, зашкарублених місцях, оберігаючи від порізів долоні й пальці.

«Якби тут був хлопечь, він полив би снасть водою, — подумав старий. — Атож. Якби тут був хлопечь... Якби ж то він тут був...»

Тим часом жилка все збігала та збігала, але тепер уже не так швидко — старий змушував рибину виборювати кожен її дюйм. Зрештою він спромігся підвести голову від м'якуша макрелі, що його геть розчавив вилицею. Тоді став навколішки, а потім помалу зіпнувся й на ноги. Він ще попускав жилку, проте чимраз повільніше. Обережно задкуючи, він повернувся туди, звідки міг намацати ногою запасну снасть, якої не бачив у темряві. Жилки було ще багато, до того ж тепер риба мусила тягти крізь воду всю ту, яку щойно розмотала.

— Ти, старий, краще сам будь безстрашний і впевнений, — мовив він. — Щоправда, рибину ти знов держиш на припоні, а от жилку витягти не можеш. Та дарма, скоро вона почне кружляти.

Здержуючи снасть лівою рукою та плечима, старий нахилився і правою рукою зачерпнув води, щоб змити з обличчя розчавлений м'якуш макрелі. Він боявся, що його занудить і, зблювавши, він підупаде на силі. Умивши обличчя, він обполоскав за бортом праву руку й залишив її у солоній воді, дивлячись на схід сонця, де вже почав; займатися світанок. «Рибина йде майже просто на схід, — подумав він. — Це означає, що вона стомилась і пливе за водою. Десь незабаром уже має піти колами. Отоді почнеться справжня робота».

Вважаючи, що його права рука вже досить помокла, старий витяг її з води й оглянув.

— Нічого страшного, — мовив він. — А біль чоловікові не вадить.

Він обережно взяв снасть рукою, пильнуючи, щоб жилка не попала на свіжі порізи, й перемістив вагу тіла так, що зміг спустити у воду з другого боку човна й ліву руку.

— Як на таку негідь, то й ти попрацювала непогано, — мовив він до неї. — Одначе була мить, коли я не відчував тебе.

«Чому я не народився з обома путящими руками? — подумав він. — Мабуть, сам винен, що не вишколив оцю як належить. Та Бог свідок, у неї була не одна нагода чогось навчитися. Щоправда, вночі вона поводитись не-

зле й тільки раз залякла. А як буде клякнути знов, тоді нехай її краще геть одріже жилкою».

Подумавши таке, старий збагнув, що йому починає тьмаритись у голові й що треба пожувати ще трохи макрелі. «Але я не можу, — заперечив він подумки. — Краще вже бути несповна розуму, аніж знесиліти від блювоти. А я певен, що мене виверне після того, як я потовкся по тій скибці обличчям. Збережу її на крайню потребу, поки не зіпсується. Та й однаково нема вже часу підживлятися. Ну й дурний ти! — раптом похопився він. — Та візьми з'їж другу летючу рибину!»

Вона лежала наповхаті почищена, тож старий узяв її лівою рукою і став жувати, перемелюючи зубами кістки, аж поки від рибини лишився тільки хвіст.

«Вона поживніша за будь-яку іншу рибу, — думав він. — Так чи інак, а вона дасть мені саме те, чого я потребую. Отже, я зробив усе, що міг. Нехай тепер велика рибина починає кружляти, і ми з нею позмагаємось».

Саме сходило сонце — уже втретє відтоді, як він вирушив у море, — коли рибина пішла колами.

З нахилу жилки над водою старий не міг помітити, що рибина починає кружляти, — було ще зарано. Він тільки відчув, що натяг трохи послабнув, і заходився помалу вибирати снасть правою рукою. Жилка знов напнула до краю, та в ту мить, коли вона, здавалось, от-от лусне, раптом пішла вільніш. Старий швидко перепустив її над головою і скинув з плечей, а тоді став обережно й рівномірно вибирати з води. Він тягнув обома руками, кожною по черзі, щосили допомагаючи собі ногами й тулубом. Його старі ноги й плечі невпинно рухалися в такт роботи рук.

— Он як далеко запливла, — сказав він і подумки провадив далі: «Треба щосили держати снасть. Натяг жилки змусить її щоразу звужувати кола. Мабуть, десь за годину я побачу її. Поки що треба її приборкати, а тоді вже вбити».

Та й через дві години рибина все так само повільно кружляла оддалік, а старого заливав піт і змагала страшенна втома. Але тепер рибина виписувала чимраз вужчі кола, і з нахилу жилки над водою старий зрозумів, що вона поступово піднімається до поверхні.

— Не може бути, щоб я зломився й сконав через цю рибину, — промовив він. — Та ще й тепер, коли вона робить усе, що мені треба. Боже, поможи мені вистояти. Я сто разів прокажу «Отче наш» і сто разів «Богородицю». Тільки зараз не можу.

«Ти вважай, що я їх проказав, — додав він подумки. — А потім я прокажу».

Саме в цю мить він відчув, як снасть, що її він держав обома руками, раптом затремтіла від ударів і почала смикатись. Удари та посмики були різкі, уривчасті й дуже сильні.

«Вона б'є своїм мечем по дротяному повіддю, — подумав старий. — Цього слід було сподіватись. Так вона й має чинити. Одначе це може змусити її знову вистрибнути, а я волів би, щоб вона й далі ходила колами. Вистриби потрібні були, щоб вона набрала повітря. А тепер за кожним разом гачок дедалі розхитуватиметься в рані, і вона може зірватись».

— Не вистрибуй, рибино, — мовив він. — Не вистрибуй більше.

Рибина ще кілька разів ударила в повідець, і щоразу, як вона смикала головою, старий трохи попускав снасть.

«Не можна роз'ятрювати її біль, — подумав він. — Мій біль — то пусте. Я здатен його перебороти. А от вона може знавісніти з болю».

Незабаром рибина перестала бити в повідець і знову пішла повільними колами. Старий невпинно вибирав з води жилку. Але в голові його знову паморочилось. Він зачерпнув лівою рукою води й намочив голову. Тоді зачерпнув ще й хлюпнув на потилицю.

— Руку вже не корчить, — сказав він. — Рибина скоро впливе, і я цілком можу вистояти. Ти повинен вистояти. Нема тут про що й балакати.

Він став навколішки й, упершись в ніс човна, на часинку знов перекинув снасть на плечі. «Спочину трохи, поки вона пливе це коло, а як підійде ближче, встану й візьму її в роботу», — вирішив він.

Спокуса відпочити, прихилившись до носа, й дати рибині пропливти одне коло, не вибираючи снасті, була велика. Та коли натяг жилки показав, що рибина повернула назад до човна, старий звівся на ноги й широкими вправними рухами почав тягти до себе жилку, аби здобути назад усе, що втратив перед тим.

«Зроду я ще так не стомлювався, — подумав він, — а тут і вітер дужчає. Та дарма, стане в пригоді, коли повезу рибину додому. Отоді він мені допоможе».

— Відпочину, коли вона знов поверне від човна, — мовив він. — Я почувую себе куди краще. А тоді, через два-три кола, я її здолаю.

Його солом'яний бриль зсунувся аж на потилицю, і, відчувши з натягу снасті, що рибина повернула на нове коло, старий знесилено осів на дно човна.

«Тепер попрацюй ти, рибино, — подумав він. — А як повернеш назад, я знов до тебе візьмуся».

Хвиля на морі стала помітно крутіша. Але вітер провіщав добру погоду й мав допомогти, старому дістатися до берега.

— Мені залишиться тільки кермувати на північний захід, — сказав він. — Людина не може загубитися в морі, та й острів наш довгий.

Рибину старий побачив тоді, коли вона повертала втретє.

Спочатку він побачив темну тінь — вона пропливала під човном так довго, що старий аж очам своїм не повірив.

— Ні, — мовив він. — Не може вона бути така велика.

Та рибина справді була така велика, і коли, закінчуючи це коло, вона піднялася до поверхні всього за тридцять ярдів від човна, старий побачив над водою її хвіст. Він був вищий за лезо найбільшої коси, відхилений назад, і на тлі темної води здавався ледь забарвленим у бузковий колір. Поки рибина пливла отак біля самої поверхні, старий встиг побачити її величезний тулуб і фіолетові смуги, що оперізували його. Її спинний плавець був спущений, а величезні плавці на грудях широко розпростані в боки.

Рибина йшла далі по колу, і старий розгледів її око й двох великих сірих причеп, що снували довкола у воді. Вони то приліплювались до рибини, то сахалися геть, а то мирно пливли собі в затінку тулуба. Причепи були завдовжки футів зо три кожна, і, беручи розгін, звивалися всім тілом, як вугри.

Старого заливав піт, та тепер уже не тільки від сонця. За кожним плавним, неквапливим поворотом рибини він вибирав усе більше жилки і вже був певен, що не далі як за два кола зможе вгородити в неї гарпун.

«Тільки треба підтягти її ближче, якомога ближче, — думав він. — І не треба бити в голову. Треба поціляти просто в серце».

— Будь спокійний і дужий, старий, — звелів він собі.

На новому колі рибина виткнула з води спину, але то було ще трохи задалеко від човна. І наступне коло вона пропливла оддалік, зате спина її піднялася вище над водою, і старий був певен, що, вибравши ще трохи жилки, він зможе підтягти рибину до самого борту.

Він давно вже наготував гарпун, і моток легкої линви лежав у круглому кошику, а кінець її був міцно прив'язаний до рима на носі човна.

Рибина знов наближалася, виписуючи чергове коло, спокійна та велична, і тільки хвіст її розмірено коливався у воді. Старий щосили наважував на снасть, намагаючись підтягти рибину до човна. На якусь мить вона злегка похилилася на бік; тоді вирівнялась і повернула на нове коло.

— Я зрушив її, — сказав старий. — Нарешті таки зрушив.

У нього знов запаморочилося в голові, але він до краю напружував м'язи, щоб удержати цю величезну рибину. «Я таки зрушив її, — думав він. — А цього разу, може, й перекину. Тягніть же, руки, — наказував він подумки. — Держіть мене, ноги. Потерпи, голово. Потерпи задля мене. Ти ж ніколи не зраджувала мене. Цього разу я вже переверну її».

Та коли він, увесь напружившись ще до того, як рибина порівнялася з човном, щосили почав тягти, вона лише завалилася на бік, але тут-таки відновила рівновагу й попливла геть.

— Рибино, — сказав старий. — Рибино, тобі ж однаково помирати. То невже ти хочеш убити й мене?

«Ні, так я нічого не вдію, — подумав він. У роті в нього геть пересохло, і він уже не міг говорити; але діставати пляшку з водою зараз ніяк не випадало. — Цього разу треба підтягти її до борту, — думав він. — На ці її поворо-

ти мені більше не вистачить сили... Ні, вистачить, — осадив він сам себе. — Тобі вистачить сили на все».

При наступному повороті він мало не домігся свого. Але рибина знову вирівнялась і неквапно попливла геть.

«Ти вбиваєш мене, рибино, — подумав старий. — Одначе ти маєш на це право. Ніколи ще я не бачив такої величної, прекрасної, спокійної та благородної істоти, як ти, моя сестро. Гаразд, убий мене ти. Мені байдуже, хто кого вб'є...»

У тебе каламутиться в голові, — спинив він себе. — А треба, щоб голова була ясна. Отож збери до купи свої думки й навчися зносити злигодні, як чоловік. Або як оця рибина», — так само подумки додав старий.

— Прояснюйся, голово, — мовив він і ледве почув власний голос. — Ну ж бо, прояснюйся.

Ще два кола не дали ніяких наслідків.

«Не знаю, що й діяти, — думав старий. За кожною новою невдачею йому здавалося, що він от-от пуститься духу. — Просто не знаю. Але спробую ще раз».

Він спробував ще раз і, поваливши рибину на бік, відчув, що непритомнів. А рибина випросталась і знову повагом попливла геть, погойдуючи над водою своїм величезним хвостом.

«Спробую знов», — пообіцяв собі старий, хоч руки його геть знеси́ли, а в очах було темно і лише вряди-годи на мить прояснювалось.

Він спробував знов — і так само марно. «Он як, — подумав він, знову мало не зомлівши. — То спробую ще раз».

Він зібрав до купи весь свій біль, і останні рештки сили, й давно забуту гордість і кинув їх проти страждань, яких зазнавала рибина, і тоді рибина перевернулася на бік і отак, на боці, сумирно попливла поряд, мало не торкаючись головою обшивки човна, і вже почала була поминати човен — довжелезна, товстенна, сріблясто-сіра, оперезана фіолетовими смугами й просто-таки неосяжна у воді.

Старий упустив додолу снасть, наступив на неї ногою, заніс гарпун так високо, як міг, і скільки було сили, яка ще лишилася в ньому, й тієї, яку він прикликав на допомогу в цю мить, угородив його в бік рибини, саме позаду її грудного плавця, що стримів над водою на рівні людських грудей. Він відчув, як залізне вістря заходить у рибину, і, впершись у гарпун, посунув його ще глибше, а тоді всім тілом наважив на держално.

І раптом рибина, уже вражена смертю, ожила і зринула високо над водою, немовби показуючи всю свою величність, могутність і красу. Здавалося, вона повисла у повітрі над головою старого та його човном. А тоді з гримким сплеском упала в море, обдавши зливою бризок і старого, й весь човен.

Старого змагали млість і нудота, і він майже нічого не бачив. Та все-таки вивільнив линву гарпуна й став помалу перепускати її обдертими, за-

кривавленими руками; а коли в очах йому трохи проясніло, побачив, що рибина лежить на спині, виставивши догори сріблясте черево. Довге держално гарпуна скісно стриміло в неї з-під грудного плавця, а море навколо стало червоне від крові з її серця. Спочатку то була велика темна пляма, схожа на косяк риби в голубій воді, що сягала на милю в глибочінь. Потім вона розпливлася, наче хмара. А рибина, срібляста, незворушна, помалу посувалася за хвилями.

Поки знов не потемніло в очах, старий пильно розглядав рибину. Тоді двічі обкрутив линву гарпуна навколо рима й похилив голову на руки.

— Прояснійся, голово, — промовив він у носову обшивку. — Я старий і геть зморений. Одначе я вбив цю рибину, свою сестру, і тепер маю ще силу тяжкої роботи.

«Треба наготувати зашморги й линву, щоб припнути її до борту, — думав він. — Навіть коли б ми були вдвох і притопили човен, щоб підняти в нього рибину, а потім вичерпали воду, він однаково не витримав би такої ваги. Треба все наготувати, — міркував він далі, — а тоді підтягти її, добре припнути, й, нарешті, поставити щоглу та рушати додому».

Він узявся підтягати рибину впритул до борту, щоб просилити линву кризь зябра та пашу й прив'язати її голову до носа човна. «Я хочу побачити її ближче, — подумав він, — торкнутись, відчути, яка вона. Адже в ній усе має багатство. Та не тому мене так пориває до неї доторкнутися. Певне, я вже раз діткнувся її серця. Тоді, коли вдруге наважив на гарпун. Ну, а тепер, — звелів він собі подумки, — тягни її до човна, міцно припни за голову, а тоді надінь зашморг на хвіст і на тулуб, щоб прив'язати до борту».

— До роботи, старий, — мовив він і ковтнув води з пляшки. — Битва скінчилась, одначе в тебе попереду ще до біса тяжкої праці.

Він подивився на небо, потім на рибину. Пильно позирнув на сонце. «Деся трохи перейшло за полудень, — відзначив подумки. — А пасат дужчає. Снасть мені більш не потрібна, хай лишається як є. Полагоджу вдома, разом з хлопцем».

— Ану, рибино, йди сюди, — мовив він. Але рибина не йшла. Вона й далі лежала, погойдуючись на хвилях, і старий підтяг до неї човна.

Коли човен порівнявся з рибиною і голова її опинилась біля носа, старий аж очам своїм не повірив: така вона була величезна. Він одв'язав линву гарпуна від рима, засилив її під зябра рибини й виткнув кінець з-поміж щелеп, тоді обкрутив линву навколо її меча, перепустив кризь другі зябра, ще раз обкрутив навколо меча й, затягнувши подвійним вузлом, прив'язав до рима. Потім перерізав линву й подався на корму накидати зашморг на хвіст. Рибина, раніш сріблясто-фіолетова, стала тепер уся срібляста, і смуги на її боках набрали такої ж блідо-бузкової барви, як і хвіст. Вони були ширші за чоловічу руку з розчепіреними пальцями, а мертве око рибини дивилося на

світ так само відчужено, як дзеркало перископа чи святий образ під час хресного ходу.

— Тільки так я й міг її вбити, — мовив старий. Відколи ковтнув води, він почував себе краще, в голові проясніло, і він знав, що тепер уже не зомліє. «Отак, як є, нерозчинена, вона заважить більш ніж півтори тисячі фунтів, — подумав він. — А може, й ще більш. Як покласти дві третини цієї ваги на чисте м'ясо, по тридцять центів за фунт, то скільки ж воно вийде?»

— На це потрібен олівець, — мовив він. — Не така ясна моя голова, щоб полічити. Та, гадаю, сьогодні великий Дімаджо міг би пишатися мною. Хоч кісткової шпори в мене й нема, проте руки та спина болять добряче.

Він прив'язав рибину до носа, до корми й до середньої лавки. Вона була така величезна, що здавалося, ніби човна припнуто до іншого, куди більшого судна. Старий відрізав шмат линви й підв'язав нижню щелепу рибини до меча, щоб паша не роззявлялась і не гальмувала ходу човна. Тоді поставив щоглу, прилаштував палицю, щоб правила йому за гафель, закріпив гік, а коли залатане вітрило напнулось і човен рушив з місця, сам півлежачи вмовився на кормі й поплив на південний захід.

Щоб визначити, де південний захід, старий не потребував компаса. Йому досить було відчувати пасат і тягу вітрила.

У нього в пляшці ще залишилось трохи води — на два рази попити, — і, з'ївши креветок, він одпив половину однієї пайки. Човен посувався добре, коли зважати на його вантаж, і старий лише кермував, затиснувши румпель під пахвою.

Тепер він знав, що й ця рибина, й біль у руках та спині йому не сняться. «Руки гояться швидко, — подумав він. — Крові я випустив досить, і тепер порізи чисті, а решту зробить солоня вода. Темна вода затоки — найкращі ліки. Тепер мені потрібно лиш одне — щоб була ясна голова. Руки своє діло зробили, і пливемо ми добре. Паша в рибини стулена, хвіст не хилиться, і ми з нею пливемо собі, наче брат із сестрою. — Раптом думки його почали плутатись, і він запитав себе: — Тільки хто ж кого везе — вона мене чи я її? Калі б я тягнув її на буксирі, то не було б про що й питати. Чи коли б вона лежала в човні, утративши всю свою гідність, тоді теж зрозуміло. — Та вони плвли поряд, бік у бік, і старий подумав: — Гаразд, нехай буде, що вона мене везе, коли їй так подобається. Я переважую її лише тямою, і вона не мала проти мене ніякого лихого наміру».

Вони плвли далі, й старий вимочував руки в солоній воді та пильнував, щоб йому не плуталось у голові. Високо в небі йшли купчасті хмари, а ще вище над ними видніло чимало пір'їстих і старий знав, що вітер не вщухне цілу ніч. Він раз у раз поглядав на рибину, щоб пересвідчитись, чи справді вона є. Минула ще година, коли наскочила перша акула.

Акула з'явилася не випадково. Вона піднялася з глибини ще тоді, коли в морі заклобочилась і розпливлась ген-ген від поверхні темна пляма крові. Пі-

днялася так стрімко й безбоязко, що аж розітнула поверхню голубої води й виринула проти сонця. Потім знову пірнула під воду, відчула дух крові, що тягся слідом за човном та рибиною, і чимдуж пустилася навздогін.

Часом вона губила слід. Але щоразу знаходила його знов, — коли й не самий слід, то ледь чутний його дух, — і неухильно мчала вперед. То була дуже велика мако, що її будова давала змогу пливати так само швидко, як плавають найпрудкіші морські риби, і все в ній було гарне, окрім щелеп.

Коли старий побачив її, він зрозумів, що ця акула не відає страху і чинитиме так, як їй заманеться. Дожидаючи, поки вона підпливе ближче, він наготував гарпун і міцно прив'язав кінець його линви. Линва була коротка, бо частину її старий відрізав, щоб припнути свою рибину.

В голові у нього більше не тьмарилось, і він був сповнений рішучості, хоча великої надії на успіх не мав. «Усе було надто добре, щоб довго так тривати», — подумав він. Тоді, не спускаючи з ока акули, що швидко наближалася, мигцем позирнув на свою велику рибину. «І це теж наче вві сні, — подумав він. — Одігнати її годі й сподіватися, та, може, пощастить убити. Dentuso¹, — відзначив старий подумки. — А, лиха година твоєї матері!».

Акула була вже біля самої корми, і, коли вона метнулася до рибини, старий побачив її роззявлену пащу, і чудернацькі очі і вискал зубів, що аж хряснули, впинаючись у рибину попереду хвоста. Голова акули була над водою, а за нею витикалася й спина, і, почувши, як акула шматує шкіру та м'якуш великої рибини, старий угородив гарпун їй у голову, в те місце, де лінія, проведена між її очима, перетиналася з лінією, що йшла вгору від носа. Насправді ніяких ліній не було. Була лише масивна, загострена голуба голова, й великі очі, й хижі, хряскітливі, всежерні щелепи. Але саме там, у тому місці, був мозок, і старий ударив туди. Ударив зраненими, закривавленими руками, щосили метнувши гострий гарпун. Ударив без надії, але сповнений рішучості й нестямної люті.

Акула перевернулася на спину, і старий побачив, що око її уже неживе; потім вона перевернулася ще раз, двічі обкрутивши навколо себе линву. Акула якусь мить нерухомо лежала на воді, а старий дивився на неї. Потім вона поволі пішла на дно.

— Вона забрала в мене фунтів сорок риби, — промовив старий. «А також гарпун і всю линву, — додав він подумки. — І тепер з моєї рибини знову тече кров, а це принадить інших акул».

Тепер, коли рибина була така понівечена, йому вже не хотілося дивитись на неї. Коли акула напала на рибину, він почував себе так, ніби вона напала на нього самого.

¹ Зубата (ісп.).

«Та все ж таки я вбив акулу, що зазіхнула на мою рибину, — подумав він. — І то чи не найбільшу dentuso, яку я будь-коли бачив. А Бог свідок, що бачив я їх чимало».

— Але людина створена не для поразки, — промовив старий уголос. — Людину можна знищити, а здолати не можна.

«І все-таки шкода, що я вбив цю рибину, — подумав він. — Попереду небезпечна дорога, а я тепер навіть і гарпуна не маю. Dentuso — жорстока, дуже, спритна й розумна акула. Та я виявився розумніший за неї. А може, й ні, — подумав він. — Може, просто був краще озброєний».

Він добре уявляв собі, що може чекати на нього, коли він вийде на середину течії. Та іншої ради тепер не було.

— Ні, я дам собі раду, — голосно промовив старий. Можна ще прив'язати ніж до весла.

Він так і зробив, затиснувши румпель під пахвою і наступивши ногою на шкот.

— Ну от, — сказав він. — Нехай я і старий, але не беззбройний.

Повівав свіжий вітерець, і човен ішов швидко. Тепер старий дивився тільки на передню частину рибини, і до нього поверталась надія.

«Безглуздо втрачати надію, — думав він. — Безглуздо й, мабуть, гріх... Не треба розумувати про гріхи, — спинив себе. — І так досить клопоту. Та й не тямлю я нічого в цих речах. Не тямлю і не певен, що вірю в них. Мабуть, і те, що я убив цю рибину, — також гріх. Нехай навіть я вбив її, щоб вижити самому й нагодувати багато людей. Але тоді все — гріх... Не треба розумувати. Тепер уже запізно, та й є на те інші люди, яким платять за це гроші. От нехай вони й міркують, що гріх, а що ні. А ти народився, щоб бути рибалкою, так само як ця рибина народилася, щоб бути рибою. Он і San Pedro¹ теж був рибалкою, і батько великого Дімаджо».

Та старий любив міркувати про всі речі, які його цікавили, а що ні газети, ні радіо в човні не мав, то й думав собі про всячину, і от тепер міркував далі, що є гріх. «Ти вбив рибину не тільки на те, щоб вижити самому й продати її м'ясо, — заперечив він собі подумки. — Ти вбив її задля власних гордошів і тому, що ти рибалка. Але ти любив її, коли вона була жива, та й тепер любиш. А коли любиш — то і вбити не гріх. Чи, може, ще й більший гріх?»

— Забагато думаєш, старий, — промовив він уголос.

«Але ж ти радів, убиваючи dentuso, — подумав він далі. — А вона годується, полюючи на живу рибу, так само як і ти. Вона не стерв'ятниця, не підла ненажера, як інші акули. Вона гарна й благородна істота, що не знає ніякого страху».

— Я ж убив її, обороняючись, — мовив старий. — І вбив чесно.

¹ Святий Петро (ісп.).

«До того ж, — подумав він, — усе на цьому світі так чи так когось чи щось убиває. От і риболовля — вона й убиває мене, й водночас дає змогу вижити. Хлопець — ось хто допомагає мені вижити, — майнула в нього думка. — А втім, не треба обдурювати себе».

Вітер був свіжий і сталий. Останнім часом він трохи повернув і тепер віяв ген з північного сходу, а це означало, що вщухне він не скоро. Старий видивлявся вперед, але ніде не було видно ані вітрил, ані обрисів чи диму якогось судна. Він бачив тільки летючих риб, що вихоплювалися з води перед самим носом човна й шугали в повітрі обабіч бортів, та жовті острівці водоростей. Не видно було навіть птахів.

Ось уже дві години він плив, зручно вмотившись на кормі, час від часу жував м'якуш великого марліна і намагався трохи відпочити й зміцніти на силі, коли раптом побачив першу з двох нових акул.

— Ау, — голосно мовив старий. Це слово не піддається перекладу — певне, воно просто мимовільний вигук, що міг би вихопитися в людини, коли б цвях пробив їй руку й загнався в дерево.

— Galanos¹, — сказав він. Тепер він побачив і другий плавець, що виткнувся з води слідом за першим, і з тих трикутних брунатних плавців та з розгонистих помахів хвостами зрозумів, що то ширококорилі акули. Вони збуджено мчали на дух крові й були такі знавіснілі з голоду, що раз по раз губили слід, тоді знов знаходили його й так само збуджено мчали далі. Та, незважаючи на ті затримки, вони неухильно наближались.

Старий припнув шкот, закріпив румпель і потягся по весло з прив'язаним до держална ножем. Він підняв весло як міг обережніш, бо руки його й досі пронизував пекучий біль.

— Ау, — сказав старий. — Galanos. Ну гаразд, пливіть ближче, galanos.

Акули підпливали ближче. Та нападали вони не так, як мако. Одна повернула вбік і зникла під човном, і аж тоді старий відчув, як затрусився човен, коли акула почала шматувати рибину. Друга якусь мить пильно дивилася на старого своїми вузькими жовтими очима, а потім, широко роззявивши заокруглені щелепи, з розгону вгризлася зубами в уже подертий перед тим риб'ячий бік. На самому вершечку її брунатної голови й спини, там, де головний мозок сполучається із спинним, було виразно видно рівну лінію, і старий увігнав свій прив'язаний до весла ніж саме в те місце. Тоді висмикнув ножа й ударив знову, цього разу — в жовті, мов у kota, акулічі очі. Акула миттю відірвалася від рибини й безгучно пішла під воду. Вже конаючи, вона хапливо ковтала те, що встигала урвати.

Тим часом човен і далі трусився — то перша акула люто шматувала рибину, — і старий попустив шкот, щоб нахилити човен на бік і дістатись до акул. А коли нарешті побачив її, то перегнувся через борт і вдарив ножем.

¹ Плямісті (ісп.).

Та влучив у м'яке, і, наразившись на цупку шкіру, його ніж тільки ледь проштрикнув її. Від цього удару біль пронизав старому не лише руку, а й плече. Акула тут-таки виринула, але тільки-но вона вистромила з води пашу і знову вчепилася в рибину, старий завдав їй удару просто в плескате тім'я. Потім висмикнув ножа й ударив ще раз у те саме місце. Акула, зімкнувши щелепи, й далі висіла на рибині, і тоді старий штрикнув її в ліве око. Та вона все не відпустила рибини.

— Ні? — мовив старий і вгородив ножа між мозком і хребтом. Тепер зробити це було неважко, і він відчув, як лезо розітнуло хрящ. А тоді перевернув весло лопатню донизу й застромив проміж акулячі щелепи, щоб розімкнути їх. Він кілька разів повернув лопать і, коли акула, відірвавшись від рибини, ковзнула у воду, сказав:

— Отак, galano. Кермує униз, на цілу милю. Там побачишся зі своєю подругою — чи, може, то твоя мати.

Старий обтер лезо ножа й поклав весло на човен. Потім натягнув шкот і, коли вітрило напнулося, скерував човен у попередньому напрямі.

Затиснувши румпель під пахвою, він спустив у воду обидві руки, а човен тим часом плив собі вперед.

— Та, остання, вигризла бозна-скільки м'якуша, — сказав старий. — Зате човен іде тепер куди легше.

Йому не хотілося думати про знівечене черево рибини. Він знав, що за кожним струсом човна акула уривала чималий шмат і що тепер за рибою тягся широченний, мов австрада, слід, який могли почути всі акули в морі.

«Цієї рибини людині вистачило б, щоб прожити цілу зиму, — подумав старий. — Ет, не думай ти про це. Відпочивай собі й спробуй дати лад рукам, щоб відборонити хоч те, що від неї лишилося. Дух крові од моїх рук — суша дрібниця, як порівняти з тим, що розходиться по воді. Та й не так уже багато крові з них точиться. А лівій кровотеча навіть на користь — може, корчі не братимуть.

— Про що ж мені тепер думати? — запитав він сам себе. — Нема про що. Атож, треба ні про що не думати й чекати на нових акул. Шкода-таки, що все це не сон, — подумав він. — Але хто ж знав? Усе могло бути й добре».

Акула, що наближалася тепер, була теж широкорила і йшла одинцем. Ішла, мов свиня до корита, коли б свині мали таку пашу, в якій могла вміститися людська голова. Старий дав їй час вчепитися в рибину, а тоді вдарив просто в мозок прив'язаним до весла ножем. Та акула, перевертаючись на спину, шарпнулася назад, і лезо ножа зломилось.

— У мене ж є ості, — мовив він. — Та з них користі мало. А ще маю двоє весел, румпель і кийок.

«Тепер уже вони мене здолали, — подумав він. — Я надто старий і не можу вбивати акул кийком. Та все-таки спробую битися, поки маю весла, кийок і румпель».

Він знову спустив руки за борт, щоб мокли в солоній воді. Заходив вечір, а старий і далі бачив лише море та небо. Хмари тепер пливли куди швидше, ніж раніш, і він сподівався невдовзі угледіти берег.

— Знесилів ти, старий, — сказав він. — Нутром знесилів.

Акули з'явилися знов аж перед заходом сонця.

Старий побачив, як їхні брунатні плавці розтинають воду там, де за рибиною мав тягтися той широкий слід. Акулам не треба було й винохувати його. Вони чимдуж гнали поряд просто до човна.

Старий закріпив румпель, прив'язав шкот і нахилився по кийка, що лежав під кормою. То було держално, відпиляне від зламаного весла, завдовжки десь два з половиною фути. Ним можна було вправно орудувати, лише взявшись за кінець однією рукою, бо далі заважало кільце; і старий міцно обхопив кийок правою рукою, не спускаючи з ока акул, що стрімко наближалися до човна. Обидві були galanos. «Треба дати першій добре вчепитися в рибиною, а тоді торохнути по кінчику носа або в саме тім'я», — подумав старий.

Обидві акули підпливли до рибини водночас, і, побачивши, як ближча до нього розімкнула щелепи й увігнала їх у сріблястий риб'ячий бік, старий високо заніс кийка і шосили молоснув акулу по широкому тім'ю. Він відчув, як кийок влучив у щось туге й пружне. Але відчув і міцну твердінь кістки й тоді вдарив ще раз — по кінчику носа, і акула, відірвавшись від рибини, ковзнула у воду.

Тим часом друга вже урвала шмат рибини і тепер примірялася знов, широко роззявивши пащу. Старий встиг побачити в неї на зубах білі клаптики риб'ячого м'якуша, а в наступну мить вона вже ткнула пащею в рибиною й зімкнула щелепи. Він замахнувся і вдарив, але кийок відскочив від акулячої голови, і акула, лише позирнувши на старого, відірвала ще шмат м'якуша. Коли вона відпливла вбік, щоб проковтнути вхоплене, старий ударив знову, але відчув під кийком ту саму тугу пружність.

— Іди сюди, galano, — сказав старий. — Іди сюди ще.

Акула знов накинулася на рибиною, і старий ударив її в ту ж мить, коли вона зімкнула щелепи. Ударив потужно, занісши кийка як міг вище. Цього разу він влучив у кістку при основі черепа, а тоді поцілів знов у те саме місце, і акула, мляво хапнувши шмат м'якуша, відірвалася від рибини й пірнула в море.

Старий чекав нового наскоку, але жодна з акул не показувалась. Потім він побачив, як одна ходить колами біля самої поверхні. Плавця другої ніде не було видно.

— Скоро споночіє, — сказав він. — Тоді я, мабуть, побачу відсвіт над Гаваною. А якщо зайшов надто далеко на схід, побачу світло котрогось із нових прибережних селищ.

«Навряд чи я тепер так уже далеко в морі, — подумав він. — Сподіваюся, там за мене не дуже тривожаться. Власне, тривожитись буде тільки хло-

пець. Одначе я певен, що він вірить у мене. Тривожитимуться старші рибалки. Та й інші теж. Люди в нашому селищі добрі».

Звертатися до рибини він більше не міг: надто вже вона була понівечена. Та раптом у нього сяйнула думка.

— Піврибини, — сказав він. — Колишня рибина. Мені дуже шкода, що я заплив так далеко. Я занастив нас обох. Але ж скільки акул ми з тобою вбили й скільки покалічили. А ти сама багато їх убила за своє життя, га, стара рибино? Недаремно ж ти носиш на голові свій меч.

Старий залюбки думав про рибину й про те, як би вона розправилася з акулою, коли б плавала оце тепер на волі. «Треба було мені відрубати її меча й битися ним з акулами», — подумав він. Але в нього не було сокири, а потім не стало й ножа.

«А коли б я відрубав його та якомсь зміг припнути до весла, ото була б зброя. Тоді б ми разом билися з ними. А от що ти діятимеш тепер, як вони нападуть поночі? Що ти можеш?»

— Битися з ними, — сказав він. — Буду битися з ними, доки помру.

Він лежав на кормі, правив човном і видивлявся, чи не покажеться на небі той відсвіт. «У мене лишилося тільки піврибини, — думав старий. — Може, поталанить довести додому хоч перед. Належитья ж мені хоч трохи того талану. Ні, — заперечив він собі. — Ти сам потоптав свій талан, коли заплив так далеко в море».

— Не будь дурнем, — мовив він уголос. — Дивись краще, щоб не заснути, та кермуй човном. Тобі ще може добряче поталанити.

— Я б охоче купив собі хоч трохи того талану, якби знав, де його продають, — зітхнув він.

— А за що ж би я його купив? — тут-таки спитав він сам себе. — Може, за загублений гарпун, чи за зламаний ніж, чи за дві негодящі руки?

— Може й так, — сказав він на це. — Ти ж намагавсь купити його за вісімдесят чотири дні, що їх відбув у морі. І тобі його мало не продали.

«Викинь ти з голови ці дурниці, — подумав він. — Талан — така річ, що приходиться у різних подобах, то як ти його впізнаєш? Одначе я взяв би хоч дешицю його у будь-якій подобі й заплатив би скільки скажуть. Якби ж то мені вже побачити відсвіт над берегом, — подумав він. — Я надто багато всього хочу. Та зараз хочу тільки цього». Він спробував умоститись інакше, щоб зручніше було кермувати, і з болю в усьому тілі зрозумів, що таки не вмер.

Відсвіт великого міста старий побачив десь близько десятої години вечора. Спершу мерехтливий, ледь помітний, як ото буває на небі перед сходом місяця. Потім його стало виразно видно за темною смугою океану, що розбухався під дедалі дужчим вітром.

Старий кермував просто на те світло й думав, що тепер уже скоро він має вийти на край течії.

«От і по всьому, — думав він. — Мабуть, вони знов нападуть на мене. Та що можна вдіяти проти них у темряві, та ще й зовсім беззбройному?»

Він почував себе геть розбитим і змореним, а від нічного холоду всі його рани та надсажені м'язи боліли ще дужче. «Хоч би мені не довелося знову відбиватись, — думав він. — Хоч би тільки більш не відбиватись».

Та десь над північ він уже знов відбивався і цього разу знав, що боротьба марна. Акули наскочили цілою зграєю, і старий бачив лише стрімкі лінії на воді, прокреслені їхніми плавцями, та фосфоричне світіння їхніх тіл, коли вони накинулись на рибину. Він молотив кийком по акулячих головах і чув, як клацають їхні щелепи й як струшується човен від шарпанини під дном. Молотив одчайдушне, не бачачи, куди б'є, тільки вгадуючи чуттям, та раптом щось вихопило кийок з його руки, і він лишився беззбройний.

Тоді старий висмикнув із стерна румпель і знову почав гамселити направо й наліво, міцно стискаючи румпель обома руками й без упину вдаряючи ним униз. Та акули вже перейшли до носа човна й, накидаючись на рибину поодиноці й гуртом, за кожним разом уривали від неї шматки м'якуша, що тьмяно світився під водою, тим часом як вони повертали на новий захід.

Нарешті одна акула підскочила до самої голови, і старий зрозумів, що то вже кінець. Він замахнувся румпелем і вгатив акулу по морді, в те місце, де її щелепи застрягли в тугій, непіддатливій риб'ячій голові. Вгатив раз, тоді ще і ще. Але раптом почув, як румпель хряснув у руках, і штрикнув акулу в морду обламаним кінцем. Відчувши, як гострий уламок увігнався в щось м'яке, старий штрикнув ще раз. Акула розімкнула щелепи й попливла геть, остання з усієї зграї, їсти їм більше було нічого.

Старий насилу переводив дух і відчував у роті якийсь дивний присмак. Відгонило наче міддю й чимось солодким, і він аж злякався. Та скоро все минулось.

Він харкнув в океан і сказав:

— Зжеріть і це, galanos. І уявляйте собі, ніби ви зжерли людину.

Старий знав, що тепер він переможений остаточно й безнадійно, і повернувся на корму. Встромивши уламок румпеля у проріз стерна, він побачив, що цілком може кермувати. Тоді обгорнув плечі мішком і знову спрямував човен до берега. Човен ішов тепер зовсім легко, і старий сидів собі, ні про що більше не думаючи й анічоґісінько не відчуваючи. Тепер йому було до всього байдуже, і він клопотався тільки тим, щоб щасливо й якнайвправніше довести човен до рідної бухти. Десь уночі акули напали на кістяк рибини, мов ті ненажери, що жадбно хапають зі столу останні крихти. Старий не звернув на них уваги, та й взагалі ні на що не зважав, окрім вітрила й стерна. Лише відзначив подумки, як легко йде човен, позбувшись свого величезного вантажу.

«Човен у мене таки добрий, — думав він. — Міцний, анітрохи не ушкоджений, окрім оце румпеля. Та румпель легко замінити».

Старий відчув, що вже вплив на течію, і тепер виразно бачив попереду світло прибережних селищ. Він знав уже, де опинився, — до дому звідти було зовсім близько.

Коли човен зайшов у невеличку бухту, на «Терасі» вже не світилося, і старий зрозумів, що всі давно сплять. Вітер, що й перед тим дедалі дужчав, тепер бурхав по-справжньому. Проте в бухті було затишно, і старий причалив до вузького клаптика ріні під скелями. Допомогти не було кому, і він сам виштовхнув човен як міг далі з води. Тоді зійшов на берег і припнув його до скелі.

Він зняв щоглу, обгорнув навколо неї вітрило й зав'язав мотузкою. Потім узяв щоглу на плече й рушив нагору. І тільки тепер зрозумів, як тяжко він стомився. Він на хвильку пристав, озирнувся. А у відсвіті вуличного ліхтаря побачив величезний хвіст рибини, що стримів високо над кормою його човна. Побачив і білу смугу обгризеного хребта, і темне громаддя голови з випнутим уперед мечем, і весь голий кістяк.

Він знову пошкандибав нагору, а вибравшись на рівне, упав і якийсь час так і лежав із щоглою на плечі. Потім спробував звестися на ноги. Але це було йому над силу, і він сів, придержуючи на плечі щоглу, й подивився на дорогу. Дальшим краєм дороги пробіг кіт, поспішаючи в своїх справах, і старий провів його очима. А тоді знову став дивитися на дорогу поперед себе.

Нарешті він поклав щоглу на землю й підвівся. Тоді підняв щоглу, знову завдав її на плече й рушив далі. Поки він дістався до своєї хатини, то мусив ще п'ять разів сідати отак посеред дороги.

Зайшовши в хатину, він прихилив щоглу до стіни. Потемки намацав пляшку з водою і напився. А тоді ліг на ліжко. Натяг на плечі ковдру, укутав спину та ноги й тут-таки заснув долілиць на газетах, випроставши руки долонями вгору.

Коли вранці хлопець заглянув у двері, старий ще спав. Вітер так розбухався, що рибальські човни не змогли вийти в море, і хлопець устав пізніше, а тоді подався до хатини старого, як робив щоранку. Він побачив, що старий дихає, а тоді глянув на його руки і заплакав. Потім тихенько вийшов з хатини, щоб принести старому кави, і всю дорогу плакав.

Коло човна стояло багато рибалок, роздивляючись на те, що було припнуте до борту, а один, підкотивши холоші штанив, зайшов у воду й вимірював кістяк довгою мотузкою.

— Як він там? — гукнув до хлопця знизу хтось із рибалок.

— Спить! — гукнув у відповідь хлопець. Він анітрохи не соромився своїх сліз. — Хай ніхто його не турбує.

— Вісімнадцять футів від носа до хвоста! — гукнув йому той рибалка, що вимірював кістяк.

— Так я й думав, — сказав хлопець. Він пішов на «Терасу» й попросив бляшанку кави.

— Тільки гарячої і щоб багато молока та цукру.

— Дати ще чогось?

— Ні. Потім. Я побачу, що він зможе їсти.

— Ото була рибина, — сказав господар. — Такої тут ще ніхто не бачив. Та й ті дві, що ти зловив учора, теж добренні.

— Хай їм чорт, — мовив хлопець і знов заплакав.

— Може, вип'єш чогось? — спитав господар.

— Ні, — відповів хлопець. — Скажіть їм, щоб не турбували Сантьяго. Я ще потім прийду.

— Передай йому, що я дуже йому співчуваю.

— Дякую, — мовив хлопець.

Він одніс гарячу бляшанку з кавою до хатини старого і сів біля ліжка, аж поки той прокинувся. Перед тим він був уже раз начебто почав прокидатися. Але потім знов поринув у важкий сон, і хлопець пішов до сусідів через дорогу позичити трохи дров, щоб зігріти вихололу каву. Нарешті старий прокинувся.

— Не підводьтеся, — сказав йому хлопець. — Ось випийте. — І налив кави в склянку. Старий узяв каву й випив.

— Вони здолали мене, Маноліне, — мовив він. — Таки здолали.

— Не вона ж вас здолала. Не рибина.

— Ні. Твоя правда. То було потім.

— За човном і снастю наглядає Педріко. Що ви думаєте робити з головою?

— Нехай Педріко розрубає її на принаду в сіті.

— А меч куди?

— Візьми собі, коли хочеш.

— Хочу, — сказав хлопець. — А тепер нам треба поміркувати, що будем діяти далі.

— Мене розшукували?

— Авжеж. Берегова охорона й літаки.

— Океан величезний, а човен малий, де там його побачити, — сказав старий. Він подумав, як приємно розмовляти з кимось іншим, а не тільки з самим собою і з морем. — Мені бракувало тебе, — мовив він. — Що ти зловив?

— Першого дня одну. І другого одну, а вчора дві.

— Дуже добре.

— Тепер ми знов будемо рибалити разом.

— Ні. Я безталанний. Геть безталанний став.

— К бісу той талан, — сказав хлопець. — Зі мною вам таланитиме.

— А що скажуть у тебе вдома?

— То байдуже. Я ж привіз їм учора дві рибини. А тепер знов буду з вами, бо мені ще багато чого треба навчитися.

— Треба нам розжитись на добрі ості й завжди мати їх у човні. Гостряк можна зробити з ресори від старого «форда». В Гуанабако нам виточать. Він має бути гострий, але не надто загартований, щоб не вломився. Мій ніж зламався.

— Я дістану вам новий ніж і віддам обточити ресору. Скільки ще днів бурхатиме вітер?

— Днів зо три. А може, й більше.

— Я встигну все зробити, — сказав хлопець. — А ви лікуйте свої руки, діду.

— Я знаю, як дати їм раду. Та сьогодні вночі я відхаркнув чимось чудним і відчув, як у мене в грудях наче щось урвалося.

— Полікуйтеся й від цього, — сказав хлопець. — Ну, лежіть, діду, а я піду принесу вам чисту сорочку. І чогось попоїсти.

— Принеси якусь газету за ті дні, поки мене не було, — сказав старий.

— Швидше одужуйте, бо я ще маю багато чого навчитись, а ви можете навчити мене всього, що мені потрібно. Дуже тяжко вам було?

— Страшенно тяжко, — мовив старий.

— Ну, піду по їжу та газети, — сказав хлопець. — Відпочивайте, діду. Я куплю в аптеці якусь мазь вам для рук.

— Не забудь сказати Педріко, щоб узяв собі голову.

— Гаразд, не забуду.

Коли хлопець вийшов за двері й рушив униз вибоїстою червонястою дорогою, він знову заплакав.

Того дня на «Терасу» завітав гурт туристів, і одна гостя, дивлячись униз на море, побачила у воді біля берега, серед порожніх бляшанок від пива й дохлих баракуд, довжений білий хребет з величезним хвостом на кінці, що гойдався на високих хвилях прибою, які долинали в бухту з розбурханого сильним східним вітром океану.

— Що це таке? — спитала вона офіціанта й показала на довгий кістяк великої рибини, що був тепер звичайним собі сміттям, і його скоро мав понести геть відплив.

— Tibuçon¹, — сказав офіціант. — Один акула... — Він хотів пояснити, що сталося.

— А я й не знала, що в акул такі гарні, досконалі форми хвосту.

— Я теж не знав, — мовив її супутник. А нагорі, в своїй хатині при до-розі, старий знову спав. Він спав так само долілиць, і біля нього, пильнуючи його сон, сидів хлопець. Старому снилися леви.

(Пер. з англ. Володимира Митрофанова)

¹ Акула (ісп.).

Запитання і завдання

1. Зробіть огляд життєвого і творчого шляху Е. Хемінгуея. Чи можна стверджувати, що книги письменника автобіографічні?
2. Поясніть термін «герой кодексу». Якими рисами наділені хемінгуеївські герої кодексу?
3. В яких творах Хемінгуея втілилась тема «втраченого покоління»? Як письменник висвітлював її?
4. Поясніть хемінгуеївську «теорію айсберга». Якими є ознаки стилю письменника?
5. Розкрийте образ Сантьяго з повісті «Старий і море».
6. Чому повість «Старий і море» вважають притчею? У чому ви бачаєте її символіку та філософський підтекст?
7. Як ви розумієте вислів з повісті: «Людину можна знищити, але її неможливо перемогти»? У чому ви бачите визнання перемоги Сантьяго?

Рекомендована література

1. Анастасьєв Н. А. Творчество Э. Хемингуэя. — М., 1981.
2. Гиленсон Б. А. Эрнест Хемингуэй. — М., 1991.
3. Гладышев В. «Человека можно уничтожить, но его нельзя победить». Материалы к уроку, посвященному анализу мотива рыбной ловли в творчестве Э. Хемингуэя // Вікно в світ. — 1999. — № 6.
4. Грибанов Б. Хемингуэй: герой и время. — М., 1980.
5. Денисова Т. Н. Эрнест Хемингуэй. — К., 1972.
6. Затонський Д. Ернест Хемінгуей — письменник і людина // Вікно в світ. — 1999. — № 6.
7. Караменов Н. Эскизы урока — мифологической интерпретации повести-притчи Э. Хемингуэя «Старик и море» // Вікно в світ. — 1999. — № 6.
8. Кашкин И. Эрнест Хемингуэй. — М., 1966.
9. Лидский Ю. А. Творчество Эрнеста Хемингуэя. — К., 1978.
10. Папоров Ю. Хемингуэй на Кубе. — М., 1984.
11. Хом'як Т. В. «Старому снились леви». Матеріали до вивчення повісті «Старий і море» // Зарубіжна література. — 1996. — № 11.

ПРОЗА І ПОЕЗІЯ ПОЗА МЕЖАМИ ЗАХІДНОГО СВІТУ

Східна цивілізація традиційно протиставляється Заходу як різко відмінна від нього за своїм національним типом культури. Дійсно, упродовж кількох тисячоліть обидві культури розвивалися ізольовано одна від одної і за цей час встигли виробити свій самобутній світогляд, звичаї і навіть особливості мислення.

Основна відмінність національного художнього мислення японців — це свого роду максимально повна авторська безпристрасність і об'єктивність. Якщо для письменників західного світу завжди було властивим прагнення у прямій або опосередкованій формі висловити свою оцінку, своє ідейне чи, принаймні, емоційне ставлення до тих явищ життя, які вони змальовували, то японські митці слова, навпаки, намагалися подавати зображуване таким, яким воно є, яким воно постає в уяві, неупередженій намаганням давати йому оцінку. У такий спосіб митці намагалися подати окреслюваний ними предмет немовби зсередини, виявити його внутрішній стан, його глибинну суть і красу, абстраговану від конкретних часових прикмет.

З найдавніших часів літературу в Японії ділили на два типи: чоловічу і жіночу, відповідно до традиційних уявлень про розвиток людства як взаємодію і чергування двох основних природних начал **інь** (темного, таємничого, жіночого начала) і **ян** (світлого, явного, чоловічого начала). З найдавніших часів існував і термін **моногаторі**, яким позначалася оповідна література. Упродовж тривалого розвитку були розроблені й різноманітні типи оповідних жанрів, таких як **укійодзосі** (новели побутового змісту), **йоміхон** (оповіді, в основу яких покладені історичні сюжети), **кусадзосі** або **гокан** (ілюстровані оповідання з картинкою на кожній сторінці), **конкейбон** (жартівливі оповідання), **ніндзёбон** (оповіді про людські почуття) та інші. Власне термін «проза» — **«сьосецу»** (букв. «мала оповідь») був впроваджений трактатом **Цуботі Сьойо** «Сокровенна сутність прози (сьосецу)» в 1886 році.

Уже на кінець XIX ст. в японській прозі сформувалися два основні напрямки. Перший з них представляли письменники, що належали до групи **«кенюся»** (букв. «шанувальники чорнильниці»), що намагалися сумістити традиції старої літератури з романтичними тенденціями. Другий — **сякай сьосецу** (соціальна проза) — був зорієнтований на поетику реалізму.

У 1924 році в японській прозі виникає модерністська група, відома під назвою сенсуалізм, до якої входив і один з найбільш відомих японських письменників XX ст. **Кавабата Ясунарі** (1899–1972). За характером художньої спрямованості неосенсуалісти були споріднені із західноєвропейськими інтуїтивістами і сюрреалістами і у своїх програмних виступах декларували необхідність відображення літературою «атмосфери занепаду», «розпаду людства», близьку загибель якого вони вшували. Ясунарі Кавабата був першим із японських письменників, хто отримав у 1968 р. Нобелівську премію. Читачі знаходять у творах Кавабата велику таємницю врівноваженості начал, ту серцевину, яка дозволяє бачити, зосереджуватися на малому, знаходити красу в простому, здавалося б, явищі і через неї осягати красу як сутність світу. Він затримує їхню увагу на тому, що вони розучилися помічати, і наповнює їх серця радістю.

На початку своєї письменницької біографії Кавабата захоплюється ідеями західного модернізму і разом з іншими письменниками засновує в японській літературі напрямок, що отримав назву неосенсуалізм (нагадував західний інтуїтивізм). Водночас не менш активно Кавабата намагається слідувати у своїх творах національній лі-

тературній та культурній традиції, ідеї якої в подальшій його творчості стануть домінуючими.

Традиційна для Кавабата тематика — стосунки між людьми, у процесі яких акцентуються загальнолюдські, вічні цінності буття. Чи не найбільш показовою в цьому відношенні є повість «Тисяча журавлів», за яку письменникові було присуджено премію Академії мистецтв Японії.

В основу сюжету повісті покладений опис чайної церемонії — «тядо», яка є давньою національною традицією японців, що поєднує в собі елементи мистецтва і філософії, символізує взаємоповагу і щирість взаємин учасників цього церемоніалу («зустріч за чаєм — це та ж зустріч почуттів», за висловом Кавабата). Її учасниками в повісті стають двадцятирічний службовець Кікудзі і вродлива дівчина Юкіко, долі яких таким чином намагається поєднати вчителька чайної церемонії пані Тікако. Увага автора повісті при цьому зосереджена не на зовнішньому перебігу подій, а на зображенні внутрішньої духовної краси, в атмосфері якої, на думку автора, живе людина, що дотримується мудрості предків. Цю ж думку підкреслює і винесений у назву повісті символічний образ крилатих журавлів, які зображені на кімоно Юкіко. За уявленнями японців, вони уособлюють надію, добробут і щастя, а в повісті, як пишуть критики, ця символічна деталь свідчить про авторське «звеличення національних традицій».

Кобо Абе (1924–1993) вважається одним з найвизначніших представників японської літератури ХХ ст., талановитим прозаїком, драматургом, філософом. Кобо Абе насамперед відомий як неперевершений майстер філософського роману-притчі, в якому тісно переплітаються реальність і фантастика, проблеми усього суспільства і окремо взятої людини. У своїх творах Кобо Абе намагається звертатися до найгостріших, екзистенційних проблем людського буття, взятих у формі їх найгострішого вияву, підкресленого у його романах за допомогою фантастики та гротеску. У центрі філософської тематики творів Кобо Абе — проблеми відчуженості, духовної, а часто й фізичної самотності людини у сучасному їй суспільстві. Суспільство постає в романах Кобо Абе як гнітюча і бездушна сила, байдужа або й ворожа до духовних прагнень людини.

У романі Кобо Абе «**Людина-коробка**» (1973) змальована ситуація втечі. Втеча відбувається тут від суспільства в екзотичний і, на перший погляд, навіть сміховинний спосіб: людина одягає на себе картонну коробку, яка доходить їй до пояса. Здавалося б, звичайне дивацтво, але у філософській площині воно спричиняється до кардинальної перебудови всієї психології, усього способу мислення людини-коробки, яка по-новому починає дивитися на світ, новими, вільними від нього, від його абсурду і жорстокості, очима. З часом людей-коробок на вулицях міста стає все більше, але інші, «звичайні» люди їх просто не помічають, вони для них — порожнє місце, як, до речі, і люди, з якими вони спілкуються, підтримують зв'язки. Таким чином метафоричний образ коробки, яку одягає на себе герой, стає тут духовним символом відчуженості людини взагалі.

Значним явищем літературного процесу середини ХХ ст. стала також й так звана «**література відлиги**» в Росії, під якою розуміють цілий пласт невідцензурних літературних творів, які виходили за межі канонів офіційної літератури, проголошували свій зв'язок з кращими традиціями російської літератури ХІХ – початку ХХ ст. Офіційною датою початку «літератури відлиги» можна вважати ХХ з'їзд КПРС, який від-

бувся в лютому 1956 р. і на якому вперше було викрито сталінські злочиння. «Відлига» торкнулась більшою або меншою мірою всіх аспектів культурного життя країни, але найбільш яскраво засвідчила себе в поезії кінця 50–60-х років, в яку в цей час приходять ціле сузір'я нових, талановитих поетів. Їх називали «дітьми ХХ з'їзду», поколінням 60-х або просто шістдесятниками. До цього покоління належать такі поети, як Роберт Рождественський, Борис Слуцький, Володимир Соколов, Олег Чухонцев, Белла Ахмадуліна, Юрій Казаков, Юнна Моріц, Олександр Городницький, Олександр Кушнер та інші, з числа яких найбільш резонансними і яскравими поетичними особистостями виявили себе Андрій Вознесенський та Євген Євтушенко.

Андрій Вознесенський (нар. в 1933 р.) з перших своїх поетичних збірок *«Парабола»* (1960) і *«Мозайка»* (1960) намагається ствердити активну громадянську позицію, пов'язану з безкомпромісною критикою моральних та ідеологічних вад сучасного йому суспільства. Цими ж мотивами пронизані і його наступні збірки *«Сорок ліричних відступів з поеми «Трикутна груша»* (1962) і *«Антисвіти»* (1964). У творах 70–80-х років Вознесенський звертається до злободенних соціально-політичних проблем сучасності, таврує аморальність і бездуховність, закликає до чіткої і войовничої громадянської позиції (збірки *«Ахіллесове серце»*, 1966; *«Тінь звука»*, 1970; *«Випусти птаха»*, 1974; *«Вітражних справ майстер»*, 1976; *«Спокуса»*, 1978, поема *«Рів»*, 1986 тощо). З художнього боку, поезія Вознесенського характеризується метафоричністю та експресивністю, словесною новизною, підкресленою увагою до ритмічного та звукового оформлення.

Євген Євтушенко (нар. в 1933 р.) увійшов в поезію численними збірками *«Розвідники прийдешнього»* (1952), *«Шоше Ентузіастів»* (1956), *«Яблуко»* (1960), *«Ідуть білі сніги»* (1969), *«Співаюча дамба»* (1972), *«Зварювання вибухом»* (1980), *«Майже насамкінець»* (1985) тощо, поемами *«Станція «Зима»* (1956), *«Казанський університет»* (1970), *«Мама і нейтронна бомба»* (1982), *«Фуку»* (1985) тощо. Сам поет також підкреслював, що одним з головних завдань сучасної поезії є її високе громадянське покликання. Євтушенко належить знаменитий вислів: «Поет в Росії більше, ніж поет».

Неординарним і цікавим явищем в поезії 60–70-х років стала також так звана авторська (бардівська) пісня. Її найвищі досягнення цього періоду пов'язують з іменами Булата Окуджави та Володимира Висоцького.

Булат Окуджава (1924–1997) увійшов у пісенну поезію як тонкий лірик, заглиблений у природу людських почуттів, співець Арбату. Його піснями, які тиражувалися через магнітофонні записи, захоплювалась вся країна, а його перу належать збірки *«Лірика»* (1956), *«Острови»* (1959), *«Веселий барабанщик»* (1964), *«Березень великодушний»* (1967), *«Арбат, мій Арбат»* (1976) тощо. У своїх піснях Окуджава звертався до різноманітної тематики, але найбільше до теми кохання, природи, взаємин людей, філософських проблем їхнього буття.

Теми пісень **Володимира Висоцького (1938–1980)** — кохання, війна, справжня чоловіча дружба, поведінка людини в екстремальних умовах, іронічна критика моральних та соціальних недоліків сучасного суспільства. Він написав близько 600 пісень, зіграв значну кількість ролей в кіно та театрі. Хоч за життя Висоцького не друкували, проте більшу частину його пісень уся країна знала напам'ять.

Ще один яскравий феномен літературного розвитку ХХ ст., що визрів поза межами західного світу, дослідники пов'язують з розквітом приблизно

з 30–40-х років **латиноамериканської прози**, яку репрезентують кубинець Алехо Карпентьєр, гватемалець Мігель Анхель Астуріас, мексиканці Хуан Руйфо та Карлос Фуентес, бразилець Жоан Гімераєнс Роза, парагваєць Аугусто Роа Бастос, аргентинці Хуліо Кортасар та Хорхе Луїс Борхес, колумбієць Габріель Гарсія Маркес, перуанець Маріо Варгас Льоса та інші. Для позначення художньої своєрідності латиноамериканського роману використовують термін **«магічний реалізм»**, під яким розуміють такий художній метод або напрям, що, на відміну від традиційного реалізму, поєднує достовірність і об'єктивність зображення з елементами міфу і фантастики.

Латиноамериканський роман — це загалом складне і багатомірне явище, в якому умовно виділяють дві основні тематичні гілки — **метафізичний і міфологічний** роман. Обидві гілки є різновидами одного напрямку — магічного реалізму, обидва поєднують елементи реальності та фантастики, але якщо при цьому міфологічний роман спирається переважно на фольклор та міфологічні вірування тубільних народів Латинської Америки, то метафізичний роман передусім спрямований на інтелектуальний потенціал сучасної філософської та естетичної думки.

Принципи метафізичного роману знайшли найбільш послідовне відображення у творчості визначного аргентинського прозаїка **Хорхе Луїса Борхеса** (1899–1986).

Борхес дебютував в 1919 р. віршами і перекладами в модерністських журналах. Починаючи із середини 30-х років один за одним починають з'являтися прозові твори Борхеса: *«Всесвітня історія безчестя»* (1935), *«Історія вічності»* (1936), *«Вимисли»* (1944), *«Алеф»* (1949), *«Нові розслідування»* (1952), *«Повідомлення Броуді»* (1970), *«Книга піщинок»* (1975) та інші. Свою творчість Борхес ділив на два великі цикли. Перший з них *«Міфологія передмістя»* (збірки *«Жар Буенос-Айреса, «Повідомлення Броуді»* тощо) присвячений переважно змалюванню побуту, національних звичаїв, колориту життя мешканців старих кварталів Буенос-Айреса. Більш важливим і показовим для вияву художньої своєрідності прози Борхеса є другий цикл *«Ігри з часом і безкінечністю»* (збірки *«Вимисли», «Алеф», «Книга піщинок»* тощо). Тут знайшли відображення найголовніші художні принципи прози письменника: підкреслена метафоричність, інтелектуальна витонченість художнього задуму, можливість паралельних або й взаємовиключних інтерпретацій поданого сюжету, звернення до філософських та метафізичних проблем буття людини, гра з читачем, що реалізується через розгорнуту систему прихованих натяків та цитат з якнайширшого спектру творів світової літератури, тісне поєднання реального і фантастичного. Борхес часто «вивертає» відомі літературні та історичні сюжети (як в оповіданні *«Три версії зрадництва Іуди»*, де стверджується, що боголюдиною був не Ісус, а Гуда), вдається до логічних парадоксів та незвичайних, будує свої твори у формі символу з подвійним або потрійним дном (як в оповіданні *«Сад розбіжних стежинок»*, де сад-лабіринт уподібнений книзі й одночасно людському життю, в якому долі окремих людей розходяться і сходяться, як стежинки в саду).

ГАБРІЕЛЬ ГАРСІА МАРКЕС **(нар. 1928)**

Г. Гарсія Маркес — один з найвідоміших письменників сучасності, найяскравіший представник літератури «магічного реалізму». Він народився 6 березня 1928 р. в провінційному колумбійському містечку Аракатака. Серед головних чинників та жит-

тевих обставин, що визначили майбутній світогляд та коло творчих інтересів, сам письменник пізніше назве благодійний вплив материних батьків, у родині яких він виховувався (його бабуся Транкіліна знала безліч неймовірних історій і була неперевершеним оповідачем; дідусь Ніколас, полковник у відставці, ветеран громадянської війни 1899–1903 рр., був мужньою і доброзичливою людиною), а також фантастичну атмосферу місцевості, де він жив, історія та побут якої були овіяні численними міфами та легендами.

Початкову освіту Маркес здобув у єзуїтському інтернаті, а в 1946 р. вступив на юридичний факультет Боготського університету. З кінця 40-х років Маркес пробує свої сили в журналістиці, працює репортером у Картахені (1948–1952), пізніше в Боготі, а з 1955 р. як кореспондент газети «Ель Еспектадор» працює в Європі (Рим, Париж). З 1961 р. Маркес мешкає в Мексиці, де спочатку заробляє на прожиття сценаріями та журнальними статтями, а після того, як здобувають успіх його художні твори, усі творчі сили віддає літературно-художній діяльності. Серед тих, хто найбільше вплинув на формування Маркеса як письменника, були Фолкнер (а саме його літературне графство Йокнапатофа, аналогії до якого в творчості Маркеса можна знайти у його казковому міфі про Макондо), В. Вульф, А. Камю, Е. Хемінгуей тощо.

Перші літературні спроби Маркеса належать ще до часів його навчання в інтернаті, де він пробує писати вірші. Вдруге Маркес звертається до літератури із середини 40-х років, поєднуючи свої творчі пошуки з журналістикою. Утім, надто серйозно до своїх тодішніх занять літературою Маркес ще не ставився, жартома зазначаючи, що свої перші оповідання написав виключно з метою розвіяти скепсис критика і романіста Саламеа Борди щодо спроможності молодого колумбійського покоління висунути зі своїх рядів власних письменників. Перші художні публікації Маркеса дійсно не були вдалим. Це насамперед стосується першої його повісті «*Опале листя*» (1951), в якій він змалював вигадане містечко Макондо, що нагадує реальне містечко його дитинства Аракатаку. Оповідь у творі ведеться від особи дванадцятирічного хлопчика, відсторонений погляд на життя якого немовби зіставляється зі світобаченням інших персонажів. Подальша письменницька кар'єра Маркеса також не була рівною і зазнавала як успіхів, так і тимчасових відступів. Одне з його оповідань 1955 р. «*Якось після суботи*» отримало національну премію Колумбії. На хвилі цього визнання в 1959 р. з'являється його збірка оповідань «*Похорон великої Мами*», а в 1966 р. — роман «*Лиша година*», за який він отримав престижну літературну премію і контракт з одним із аргентинських видавництв на майбутні твори.

Незважаючи на очевидні літературні успіхи Маркеса, його повість «*Полковникові ніхто не пише*» (1958), яка пізніше була визнана однією з найкращих у творчому доробку письменника, на той час залишилась практично непоміченою. Справжня письменницька слава приходить до Маркеса в 1967 р., коли з'являється його роман «*Сто років самотності*», що мав приголомшливий успіх і ставився критикою за глибиною ідейного задуму і рівнем художньої досконалості в один ряд з «*Дон Кіхотом*» Сервантеса. У романі, нав'язаному біографічними і, зокрема, образами дитинства письменника, а також історичним контекстом життя країни, змальовані шість поколінь роду Буендіа — від його заснування і до повного виродження. Причиною цього виродження стає його замкнутість, ізольованість від часу та проблем, якими живуть інші люди, а в більш глибокій смисловій перспективі роману вимирання роду Буендіа символічно знаменує деградацію, духовний занепад людства, яке все більше індивідуалі-

зується і усамітнюється, втрачаючи ту духовну єдність, ту солідарність, яка виступає основною запорукою виживання і розвитку. Саме у зв'язку з романом Маркеса «Сто років самотності» чи не вперше з'являється й термін «магічний реалізм», який критика з того часу почала широко застосовувати як до творів самого Маркеса, так і до текстів інших латиноамериканських прозаїків.

Визначний внесок письменника в розвиток латиноамериканської літератури ХХ ст. був відзначений в 1982 р. Нобелівською премією. До основних стильових рис Маркеса належать взаємопроникнення елементів реальності та фантастики, поєднання філософських здобутків сучасної латиноамериканської культури з мотивами та образами індіанської, негритянської та іспанської міфології, експресивний метафоризм, тяжіння до символічних узагальнень та притчової манери оповіді, лаконізм та «снайперська точність мовлення». Багато з цих рис знаходимо у одному з кращих оповідань Маркеса «*Стариган із крилами*», що увійшло до збірки «Незвичайна і сумна історія про довірливу Ерендиру та її жорстоку бабку» (1972).

Стариган із крилами (1972). Фабулу оповідання складає розповідь про те, як одного разу після бурі рибалка Пелайо та його дружина Елісєнда знайшли на березі моря старого брудного чоловіка, який, на перший погляд, нічим не відрізнявся від звичайної літньої людини, якби не його величезні крила, що були у нього за спиною. Дивний незнайомиць намагався вибратись із багнюки, але важкі крила заважали йому, і він остаточно знесилів. Пелайо спочатку сприйняв його за мореплавця, але сусідка пояснила йому, що це янгол, якого, очевидно, було послано за маленькою хворою дитиною і який, через старість, не втримався під дощем і впав на землю. Янгола помістили до стайні, де він жив разом з курми, годуючись залишками їжі і стійко терплячи усі негаразди та людські образи. Дитина не почувалася більше хворою, і Пелайо хотів було відпустити янгола, але, помітивши, що незвичайна істота викликає інтерес у селян, вирішив підзаробити на янголі, показуючи його за гроші. Утім, люди швидко втратили інтерес до незвичайного старого, оскільки в селищі з'явився атракціон з жінкою-павуком, подивитись на яку коштувало дешевше і, крім того, вона охоче відповідала на усі запитання, тоді як янгол лише мурмотів щось незрозуміле і не реагував на прохання і дії людей. Дуже швидко про янгола забули, а в очах Пелайо і Елісєнди він перетворився на тягар, адже не приносив більше прибутку. Старий був дуже хворим, лікар, який оглянув його, висловив переконання, що жити йому залишилось недовго, але, всупереч його припущенням, янгол поступово почав відроджуватись до життя, і одного ранку, злетівши в небо, він залишив світ людей.

Художній світ оповідання Маркеса побудований на поєднанні елементів реального (буденний побут і психологія мешканців невеличкого рибальського селища) і фантастичного (образи янгола та жінки-павука), при цьому фантастичне мешканцями селища сприймається як щось цілком реальне, земне. Фантастичне в оповіданні письменника виконує функцію своєрідного філософського гротеску, який збільшує і доводить майже до абсурду картину духовної безкрилості і моральної ницості людини, що замкнулася в колі вузькоєгоїстичних матеріальних інтересів і грубих тілесних задовольень. Письменник підводить читача до логічного парадоксу: янгол, що уособлює світ вищих моральних цінностей і духовних орієнтирів людства, виявляється зайвим у світі людей. Чи не тому в нього такі важкі крила? Оповідання Маркеса, таким чином, переростає масштаб зображуваного безпосередньо і перетворюється на морально-філософську притчу, в якій маленьке рибальське селище

постає моделлю усього людства, що втратило крила, тобто високі духовні ідеали і справжні моральні орієнтири.

Стариган із крилами

Дощ не вщухав уже третю добу, і з напівзатопленого подвір'я краби весь час повзли до будинку. Пелайо тільки те й робив, що знищував їх, а на світанку йому довелося винести і викинути в море цілий кошик цих істот. У дитини всю ніч був жар, і Пелайо з дружиною подумали, що то в неї від смороду крабів.

З вівторка світ став похмурим, небо й море були однакового попелястого кольору, а пісок виблискував уночі, мов світлячки. Вранці світло зробилося ще тьмянішим. Коли Пелайо повернувся з моря, він ледь розгледів, що в глибині подвір'я щось ворухиться і стогне. Підійшовши ближче, побачив, що це старенький дід, який упав обличчям у грязюку, борсається там, але не може підвестися, бо йому заважають великі крила.

Наляканий цим страховиськом, Пелайо побіг по свою дружину Елісенду, яка саме ставила компреси хворій дитині, і привів її на подвір'я. Обоє з німим заціпенінням дивилися на старого. Він був одягнений, як жебрак, череп його був лисий, як коліно, рот беззубий, як у старезного діда, великі пташині крила, обскубані й брудні, лежали у болоті, і все це разом надавало йому кумедного й неприродного вигляду. Пелайо та Елісенда нарешті, трохи отямившись, дійшли висновку, що він навіть симпатичний, і наважились заговорити до нього. Той відповів якоюсь звучною, але незрозумілою мовою, отож вони вирішили, що це, мабуть, людина, яка потерпіла від аварії якогось іноземного пароплава. Проте подружжя все ж вирішило покликати сусідку, яка багато див бачила у своєму житті, і вона одразу все пояснила:

— Це ангел. Мабуть, він прилетів по дитину, але сердега такий старий і немічний, що злива збила його на землю.

Наступного дня все село вже знало, що в будинку Пелайо є живий ангел. Сусідка застерігала, що ангели о цій порі року дуже небезпечні, отож Пелайо, сидючи на кухні з кийком альгвасила¹, цілий вечір не спускав із старого очей, а перед тим, як лягти спати, витяг його з грязюки й замкнув у дрютяному курнику. Опівночі дощ нарешті ущух, але Пелайо та Елісенда все ще ловили крабів. Незабаром дитина прокинулась і попросила їсти; жар у неї спав. Подружжя вирішило, що вранці вони відпустять ангела, посадять його на тин, дадуть прісної води та харчів на три дні і пустять — хай летить у відкрите море. Проте, коли вранці вони вийшли на подвір'я, сусіди стояли юрбою перед курником, роздивляючись на ангела без аніякісінької святобливос-

¹ Альгвасил — сільський поліцейський.

ті, й кидали йому їжу крізь сітку, немовби то було не надприродне створіння, а якась циркова звірина.

Почувши про появу в їхньому селі ангела, близько сьомої години з'явився отець Гонзага. Прийшли й інші цікаві й почали разом міркувати, що зробити з цим полоненим. Найбільш простодушні пропонували призначити його головою всесвіту, інші наполягали на тому, щоб зробити його генералом, який, напевне, виграв би всі війни. Були й такі фантазери, які пропонували з допомогою ангела вивести новий рід крилатих людей, які підкорили б всесвіт.

Отець Гонзага перед тим, як стати священником, був дроворубом. Зазирнувши крізь сітку до курника, він пробубонів молитву, а тоді попросив відчинити двері, щоб ближче придивитись до цього безпорадного діда, який більше скидався на велику старезну курку, ніж на людське створіння. Дід сидів у кутку, розправивши крила, які сохли на сонці: навкруги валялись шкуринки від фруктів та недоїдки, які кидали люди. Отець Гонзага зайшов у курник і привітався латиною. Старий, байдужий до людей, неохоче глянув на нього й буркнув щось своєю мовою. Священникові одразу не сподобалось те, що ангел не розуміє Божої мови і не вміє шанувати Божих слуг. Потім отець Гонзага помітив, що старий надто вже схожий на земну людину — від нього тхнуло болотом, з крил звисали водорості, велике пір'я було посічене земними вітрами й нічого в жалюгідній зовнішності старого не свідчило про велич і силу ангела.

Священик вийшов із курника і в короткій проповіді застеріг парафіян від зайвої наївності, додавши, що крила ще ні про що не свідчать, їх мають і літак, і яструб, отже, — це атрибут не тільки ангелів. Тут же він нагадав, що саме диявол володіє неабиякими здібностями перевтілюватись і дурити необережних людей. Отець Гонзага пообіцяв написати листа єпископові, щоб той у свою чергу написав главі церкви, а той — папі й щоб, таким чином, остаточне рішення прийшло з найвищої церковної інстанції.

Умовляння отця Гонзаги не дали ніякого наслідку. Звістка про затриманого ангела поширювалася з такою швидкістю, що через деякий час у двір Пелайо набилася сила-силенна людей, і довелося викликати військо, щоб розігнати натовп, який трохи не розвалив будинок. Елісенді, яка вже втомилася вимітати з подвір'я сміття, спало на думку брати з кожного, хто хоче зайти у двір і подивитись на ангела, п'ять сентаво.

А люди йшли і йшли. Прибув навіть мандрівний цирк із повітряним гімнастом, що декілька разів пролетів над юрбою, але ніхто не звернув на нього жодної уваги. Прийшли з надією видужати химерні хворі: жінка, яка з дитинства лічила удари серця і їй уже не вистачало для цього цифр, нещасний чоловік, якому заважав спати шум зірок, сновиди, який прокидався вночі й ламав усе, що робив удень, та багато інших, хвороби яких були не такі серйозні. Серед цього галасу та безладдя, від яких, здавалося, дрижала земля, Пелайо з Елісендою несподівано виявили, що в них зібралася вже кругленька сума, менш

ніж за тиждень вони заповнили мідяками всі посудини, які мали в домі, а черзі бажаючих подивитись на живого ангела не видно було кінця-краю.

Очманілий від нестерпної спеки й смороду свічок, що їх віруючі ставили перед курником, ангел намагався якнайдалі забитися в куток. Спочатку його частували кристаликами камфори, якою, на думку тієї ж мудрої сусідки, харчувалися ангели. Але він навіть не глянув на ці ласощі. Так само знехтував він стравами, які ставили біля нього ті, що приходили сповідатися, і на решті вибрав баклажанну кашу. Здавалось, надприродне терпіння було найголовнішою добродією ангела: його дзьобали кури, шукаючи космічних паразитів, недужі видирали з крил пір'я, щоб доторкнутися ним до своїх болячок, а безбожники кидали в нього каміння, щоб старий підвівся і вони змогли роздивитись його тіло. Один сміливець навіть припік йому бік розпеченою залізкою, якою таврують бичків, бо ангел так довго не ворухився, що всі подумали, чи він, бува, вже не вмер. Старий злякано підхопився, бурмочучи щось своєю незрозумілою мовою, очі його наповнилися слізьми, він змахнув крилами, здійнявши цілу хмару пилуки в курнику й викликавши страшенну паніку в натовпі. Побачивши, що ангел реагує на біль, вирішили про всяк випадок дати йому спокій.

Отець Гонзага весь час закликав паству набратися терпіння, поки не прийде вказівка від папи. Але час спливав, а папа все ще з'ясовував, чи має це надприродне створіння пуп, чи схожа його мова на арамейську, чи здатний він утриматися на кінчику голки, чи, може, зрештою, це якийсь іноземець. Листування з папою могло б тривати поки світу й сонця, якби одна подія не поклала край усій цій історії.

Сталося так, що на сільському ярмарку серед інших див мандрівний цирк показував дівчину, яка через непослух батькам перетворилася на павука. Плата в цирк була менша, ніж у двір Пелайо, до того ж цій дівчині можна було ставити скільки завгодно запитань, можна було роздивлятися її з усіх боків, отож ця жахлива правда не викликала ні в кого навіть найменшого сумніву. Величезний павук-тарантул завбільшки з вівцю мав голову дівчини. Страшною була не тільки її зовнішність, а й той щирий смуток, з яким ця бідолаха розповідала про своє нещастя. Якось, ще зовсім молодою, вона втекла без дозволу батьків на танці, а коли поверталася лісом додому, гучний грім прокотився небом, і воно розкололося на дві половини, із щілини вилетіла блискавка й обернула її на павука. Живилася вона виключно кульками з січеного м'яса, що їх милосердні душі кидали їй у рот. Це видовище, таке правдиве й водночас таке повчальне, відвернуло на якийсь час увагу людей від ангела, що ледве удостоював своїм поглядом смертних. Крім того, нечисленні чудеса, які приписували ангелові, були якимись сумнівними й свідчили швидше про його розумовий розлад, як-от у випадку із сліпим, до якого не повернувся зір, зате виростили три нових зуби, або у випадку з паралітиком, який так і

не почав ходити, зате раптом виграв у лотерею велику суму грошей, чи з прокаженим, у якого на уражених хворобою місцях вирости соняшники.

Ці чудеса, схожі більше на жарт, похитнули репутацію ангела, а дівчина-павук зруйнувала її остаточно. Отець Гонзага знову міг спокійно спати, а подвір'я Пелайо знову зробилося таким безлюдним, як у ті часи, коли дощ лив три дні й краби заповзали до кімнат.

Проте господарі не мали на що нарікати. За одержані гроші вони перебудували свій будинок, зробили його двоповерховим, з балконом, розбили садок, на вікна поставили залізні ґрати, щоб не залітали ангели. Пелайо почав розводити кролів, тепер у нього була майже ціла кроляча ферма неподалік від села, і він відмовився назавжди від посади поліцейського. Елісенда купила собі лакові босоніжки на високих підборах, кілька барвистих шовкових суконь, у які вбиралася щонеділі, мов багата сеньйора. Єдине, що господарі залишили без зміни, то це курник, щоправда, іноді вони мили його з хлоркою і обкурювали всередині різними пахощами, щоб позбутися гострого запаху курячого посліду, який стояв у всіх закутках.

Коли хлопчик почав ходити, батьки пильнували, щоб він не наближався до курника, а коли в нього почали мінятися зуби і він зник до запаху посліду, вони забули про свій страх, і дитина тепер гралася в курнику, дротяна сітка якого поіржавіла й шматками випадала. Ангел і до хлопчика ставився так само байдуже, як і до інших смертних, але покірливо, мов дворняга, терпів усі його примхи та витівки.

Одного дня хлопчик і ангел одночасно захворіли на вітряну віспу. Викликали лікаря. Він не втримався й, оглянувши ангела, знайшов у нього стільки хвороб у серці та нирках, що просто дивно було, як цей сердега ще живе на світі. Але найбільше лікаря здивували крила старого, які були настільки природними в цьому організмі, що виникало логічне запитання, чому їх позбавлені інші люди.

Минуло кілька років, і хлопчик пішов до школи. Новий будинок устиг постаріти, курник розпався зовсім, і безпорадному ангелові не було тепер куди підітисся. Він тинявся двором, повитоптував городину, заходив до спальні, а коли його виганяли звідти віником, миттю опинявся на кухні. Здавалося, він перебував одночасно в кількох місцях; подружжя дійшло висновку, що він має здатність роздвоюватись. Елісенда у відчай плакала, що в неї вже не вистачає сили жити в цьому пеклі, повному ангелів.

За останню зиму ангел дуже постарів. Він ледве ворушився і майже нічого не бачив, погляд його геть затьмарився, він раз по раз спотикався, а все пір'я з крил повипадало. Пелайо, нарешті, пожалів старого, загорнув його в ковдру й відніс у повітку, де ангела кожну ніч трусила лихоманка й він стогнав, бурмочучи щось своєю незрозумілою мовою. Господарі занепокоїлись, щоб старий, бува, не помер, бо тоді ніхто, навіть їхня розумна сусідка, не зможе їм сказати, що робити з померлим ангелом.

Але ангел не помер тієї зими, а навпаки, почав оклигувати. Кілька днів він сидів непорушно в найвіддаленішому куточку двору, дивлячись майже прозорими очима на перші промені грудневого сонця, потім у нього почало рости тверде та довге, як у старих птахів, пір'я. Іноді, коли ніхто не чув, старий наспівував пісні старих мандрівників. Одного разу Елісенді, яка вибирала цибулю в городі, раптом здалося, ніби морський вітер зриває бляшаний дашок над балконом. Вона зайшла до будинку і, визирнувши з вікна, яке виходило у двір, побачила, що це намагається злетіти ангел. Рухи його були невірні, він витоптав усю городину й мало не розвалив повітку. Нарешті йому таки пощастило знятися вгору. Коли він промайнув над останніми хатинами, вимахуючи крилами, мов старий яструб, Елісенда полегшено зітхнула. Вона ще довго дивилася вслід ангелові, який нарешті забрався від них і полетів у бік моря, перетворившись на маленьку чорну цятку.

(Перекл. з ісп. М. Жердинівська)

Запитання і завдання

1. Розкажіть про творчий шлях Маркеса.
2. Визначте коло провідних мотивів творчості Маркеса.
3. Знайдіть ознаки «магічного реалізму» в оповіданні «Стариган із крилами».
4. Розкрийте філософсько-етичний сенс образу янгола в оповіданні.
5. Проведіть дискусію за такими питаннями: З якою метою янгол приходив на землю? Що символізує його відродження? Яким символічним змістом наповнений образ крил янгола?

Рекомендована література

1. Ботнер В. С. «Осяйте нас у цій зневірі». Гарсія Маркес «Сто років самотності» та Ф. Кафка «Перетворення» // Зарубіжна література. — 1997. — № 4.
2. Земсков В. Б. Г. Гарсія Маркес. — М., 1986.
3. Ніколенко О. М., Марченко Н. Г. Чи потрібні янголи на землі? Габріель Маркес і Лев Толстой. Порівняльний аналіз оповідань «Стариган із крилами» та «Що живить людей» // Зарубіжна література. — 1999. — № 6.
4. Ніколенко О. М. «Чи повернеться янгол?» Вивчення оповідання Г. Маркеса «Старий з величезними крилами» // Зарубіжна література. — 1998. — № 6.
5. Ненько І. Заклик до всепланетарної солідарності («Сто років самотності») // Всесвітня література. — 1999. — № 2.
6. Силкіна В. І. «Янголи втомилися від людських гріхів...». Урок-роздум за оповіданням Габріеля Гарсія Маркеса «Стариган із крилами» // Зарубіжна література. — 2000. — № 1.
7. Штейнбук Ф. Г. Маркес // Всесвітня література. — 1999. — № 2.

ЗАХІДНА ДРАМАТУРГІЯ

У перше післявоєнне десятиріччя в зарубіжному театрі відбуваються великі зміни. Виникають нові течії, з'являються нові імена. Йдуть з життя видатні драматурги, лауреати Нобелівської премії: у 1946 — німець Гергарт Гауптман, у 1949 бельгійець Моріс Метерлінк, у 1950 — ірландець Бернард Шоу, у 1953 — американець Юджин О'Ніл. 1956 пішов із життя Бертольт Брехт. У драматургію приходять нові особистості й нові течії.

У Франції на провідних ролях продовжує перебувати **інтелектуальна драма** (Ануй, Кокто), у контексті якої розвивається **екзистенційний театр** (Камю, Сартр). На початку 50-х років народжується **театр абсурду**, виникнення якого пов'язують з паризькими прем'єрами п'єс Е. Йонеско «Голомоза співачка» і С. Беккета «Чекаючи на Годо».

В Англії народжується нова течія — **«сердиті молоді люди»**, що об'єднала молодих драматургів Джона Осборна («Озирнись у гнів», «Комедіанти», «Лютер»), Шейлу Ділені («Смак меду»), Брендана Біена («Смертник», «Заручник»), Арнольда Уескера («Коріння», «Кухня»), Джона Ардена («Живіть як свині»). До «сердитих» належали також прозаїки Джон Вейн («Поспішай донизу»), Кінгслі Еміс («Щасливчик Джим»), Джон Брейн («Місце наверху»). Спільним для творів «сердитих молодих людей» є місце дії — англійська провінція, авторська інтонація — завжди особиста, іронічна, навіть цинічна, а також прагнення до найповнішої вірогідності. Але головним, що об'єднує прозу і драматургію «сердитих», є герой, що став новим літературним типом. Це молода людина (найчастіше — плебей), яка здобула освіту і пробилася до нового середовища, ворожого для неї. Герой «сердитих» розчарований своїм сірим буденним життям, незадоволений своєю роботою, повстає проти суспільства. Він роздратований інтересами та ідеалами інших людей, ненавидить істеблішмент, накидається на систему загальноприйнятих моральних та інтелектуальних цінностей.

У Німеччині (ФРН) з'являється так звана **«документальна драма»**. Вона прагла осмислити недалеке минуле країни, проаналізувати коріння фашизму, умови виникнення психології конформізму та філософії людиноненавистництва. На документальному матеріалі були написані п'єси «Намісник» Рольфа Хоххута (в ній показано, як фашисти проводили акції з ліквідації євреїв), «Справа Роберта Оппенгеймера» Хайнера Кіппхардта (драма є обробкою матеріалів допитів знаменитого американського фізика, діяльність якого пов'язана з розробкою атомної бомби), «Голлер» Танк्रेда Дорста (п'єса присвячена драматургові-експресіоністу Ернсту Толлеру, який 1918 року очолював Центральну раду баварських робітників). Найвизначнішим представником німецького документального театру був Петер Вайс, автор п'єс «Марат-Сад», «Дізнання», «Гельдерлін». Перша з них побудована у формі «театру в театрі»: пацієнти лікарні для душевнохворих розігрують історію вбивства діяча Великої Французької революції Марата. Антагоністом Марата у цій п'єсі, сенс якої обговорюють її учасники, є маркіз де Сад. Драма Вайса «Дізнання» створена на основі документів (судовий процес над колишніми охоронцями Освенціма) і присвячена ув'язненим фашистського концтабору.

«**Театр абсурду**» — найбільш значне явище театрального авангарду другої половини ХХ століття. З усіх літературних течій і шкіл «театр абсурду» є найумовнішим

літературним угрупованням. Адже його представники не лише не створювали жодних маніфестів чи програмних творів, а й узагалі не спілкувалися один з одним.

Термін «театр абсурду» ввійшов у літературний обіг після появи однойменної монографії відомого англійського літературознавця Мартіна Ессліна. У своїй монументальній праці (перше видання книги «Театр абсурду» з'явилося в 1961 році) М. Есслін поєднав за кількома типологічними ознаками драматургів різних країн та генерацій. Серед них: французькі митці Ежен Йонеско, Артюр Адамов, Семюел Беккет, Фернандо Аррабаль, Жан Жене, англійці Гарольд Пінтер і Норман Фредерік Сімпсон, американець Едвард Олбі, італієць Діно Буццаті, швейцарський письменник Макс Фріш, німецький автор Гюнтер Грасс, поляки Славомір Мрожек і Тадеуш Ружевич, чеський драматург-дисидент, а згодом президент Чехії Вацлав Гавел та деякі інші митці. А серед ознак, за якими їх об'єднано, М. Есслін виділяє руйнування сюжету і композиції, відсутність часу й місця дії, екзистенційних персонажів, ірраціоналізм, абсурдні ситуації, словесний нонсенс.

Категорія абсурду приходить насамперед із філософії екзистенціалізму. У своєму есе «Міф про Сізіфа» Альбер Камю писав, що абсурд — це метафізичний стан людини у світі, він народжується із зіткнення людського бажання «бути щасливим і збагнути розумність життя» з «безмовною нерозумністю світу». Камю відзначав, що людина відчуває себе «чужою» у всесвіті, вона є вигнанцем у ньому. З ним перегукується Е. Йонеско: «Абсурд — це те, що позбавлено мети... Відрізана від своїх релігійних, метафізичних і трансцендентальних коренів, людина є загубленою, а всі її дії стають безглуздими, марними, абсурдними».

М. Есслін зазначав, що під назвою «театр абсурду» не існує «ні організованого напрямку, ні мистецької школи», і сам термін, за його словами, є лише «робочою гіпотезою», має «допоміжне значення», оскільки лише «сприяє проникненню у творчу діяльність, не дає вичерпної характеристики, не є всеохоплюючим і винятковим».

Драми «абсурдистів», які шокували і глядачів, і критиків, нехтували драматичними канонами, застарілими театральними нормами, умовними обмеженнями. Бунт авторів «театру абсурду» — це бунт проти будь-якого регламенту, проти «здорового глузду» й нормативності. Фантастика у творах абсурдизму змішується з реальністю, змішуються жанри творів: «трагікомедія» («Чекаючи на Годо» С. Беккета) і «трагіфарс» («Стільці» Е. Йонеско), «антип'єса» («Голомоза співачка» Е. Йонеско) і «псевдодрама» («Жертви боргу» Е. Йонеско). Ж. Жене зауважував: «Я гадаю, що трагедію можна описати так: вибух реготу, що переривається риданнями, яке повертає нас до джерела всякого сміху — до думки про смерть». Сюжети їхніх творів часто-густо свідомо руйнуються: подієвість зведена до мінімуму. Замість драматичної природної динаміки на сцені панує статика, за висловом Йонеско, «агонія, де немає реальної дії». Зазнає руйнації мова персонажів, які, до речі, нерідко просто не чують і не бачать один одного, промовляючи «паралельні» монологи в пустоту. Тим самим драматурги намагаються вирішити проблему людської некоммунікабельності. Більшість з абсурдистів схвилювана процесами тоталітаризму — передусім тоталітаризму свідомості, нівелювання особистості, що веде до вживання одних лише мовних штампів і кліше («Голомоза співачка» Е. Йонеско), а в підсумку — до втрати людського обличчя, до перетворення на жадливіх тварин («Носороги» Е. Йонеско).

Класичним періодом «театру абсурду» стали 50-ті – початок 60-х років. Кінець шістдесятих ознаменувався міжнародним визнанням «абсурдистів»: Йонеско обрали

до Французької академії, а Беккет здобув звання лауреата Нобелівської премії. Нині вже немає серед живих Жене, Беккета, Йонеско, але продовжують творити Пінтер та Олбі, Мрожек та Аррабаль. Йонеско вважав, що «театр абсурду» існуватиме завжди: абсурд заповнив собою реальність, і сам здається реальністю.

ЕЖЕН ЙОНЕСКО **(1912–1998)**

Ежен Йонеско — один із перших представників «театру абсурду» — народився у 1912 році в Румунії. Його мати була французенкою, і французька мова стала для нього рідною. До того ж батьки Ежена після народження хлопчика переїхали до Парижа. До Румунії він повернувся уже підлітком. Закінчивши Бухарестський університет, Ежен працював у ліцеї учителем французької мови.

Для підготовки дисертації майбутній драматург повертається в 1938 році до Франції. Тут була поставлена його перша одноактівка «Голомоза співачка». Задум твору виник у Йонеско після знайомства письменника із самовчителем англійської мови: фрази, які пропонувалося заучувати, діалоги, які потрібно було відтворювати, ситуації, що їх потрібно було програвати, стали для Йонеско вираженням абсурдності людського буття. У цій п'єсі автор використовує прийоми фарсу, гротеску, буфонаді.

Ежен Йонеско висловлював думку про те, що реалізм «справжньої реальності не досягає. Він звуче її, розріджує, фальсифікує, дає викривлену перспективу». Наблизитися ж до реальності здатний, за Йонеско, лише той художній світ, що удається до засобів неправдоподібного, використовує парадокс, гротеск, бурлеск, карикатуру. Метою драматурга було створення «нового театрального синтезу», в якому повинні об'єднатися «антагонізми»: «трагедія і фарс, проза і поезія, реалізм і фантастика, буденне і виняткове». Умовність, фантастика, гротеск ніколи не є для Йонеско самоціллю: вони сприяють глибшому художньому опануванню дійсності. Так, фантастичні елементи, що їх вводив автор у драму «Амедей, або Як його позбутися», мали, за його словами, «руйнувати й за контрастом підкреслювати реалізм». А самий сенс п'єси «Картина», зазначав драматург у ремарці, «може виявитись і стати правдоподібним лише... за допомогою неправдоподібного».

У статті «Трагедія мови» Йонеско пише про втрату людиною своєї індивідуальності, здатності мислити і бути собою. Мова людини перетворюється на «балаканину, яка веде до того, щоб нічого не сказати».

У 1950-і роки Йонеско створює нові умовні п'єси: «комічну драму» «Урок» (1950), «трагічний фарс» «Стільці» (1952), «псевдодраму» «Жертви боргу» (1953), «клоунаду» «Картина» (1955), драму «Новий жилець» (1957). Згодом він пише тетралогію про Беранже, об'єднану спільним героєм, який, щоправда, виступає щоразу в різних ролях: звичайнісінької людини, що зустрічається сам-на-сам з потворним («серійним») убивцею («Безплатний вбивця», 1957), працівника юридичного видавництва («Носороги», 1959), драматурга, що на відпочинку в Англії отримав здатність літати («Повітряний перехожий», 1962) і навіть короля Беранже Першого («Король помирає», 1962). Потому з'являються п'єси «Марення удвох» (1962), «Спрага і голод» (1964), «Макбет» (1972), «Людина з валізами» (1975), «Цей жажливий бордель» (1984).

Носороги (1959). «Носороги» — не «антип'еса», вона має звичну драматичну структуру. Сам автор наголошував, що вона є «традиційною і класичною за задумом. Я додержувався тут основних законів театру: проста ідея, такий же простий розвиток дії та стрімка розв'язка».

Майдан провінційного французького містечка. У кав'ярні сидять і розмовляють двоє: Беранже і Жан. Жан роздратований поведінкою, звичками і життєвим укладом свого друга, його непунктуальністю, пристрасною до алкоголю. Беранже виправдовується: йому нудно в цьому містечку, він не створений для щоденної восьмигодинної роботи, стомлюється і випиває, «щоб забутися» та не відчувати «страху існування». Але раптом бесіда приятелів і провінційний спокій обривається. У містечку з'являється... носоріг. Потім другий, третій... Починається незвичайна епідемія: жителі містечка перетворюються на товстошкірих тварин. У носорогів перетворюються колеги Беранже: пан Беф і пан Папільйон, Ботар і Дудар. До стада приєднуються також його друг Жан і кохана Дезі. Лише один Беранже, який, за висловом Е. Йонеско, «протиставив себе історії», з жахом визнає: «Вони збожеволіли. Світ хворий. Усі вони хворі». Він один із «тверезомислячих» жителів міста, які перетворилися на стадо носорогів, розуміє, що необхідно «свідомо й несхитно опиратися їм». І ось наприкінці драми Беранже — єдина людина серед тварин — звертається до всіх носорожачих голів: «Я з вами не піду. Я вас не розумію! Я зустанусь тим, ким є. Я ж людина. Людина».

Йонеско пояснював, що задум «Носорогів» виник під час слухання розповіді письменника Дені де Ружмона про маніфестацію фашистів у Нюрнбергу 1938 року. Натопч очікував прибуття Гітлера і впадав у своєрідну істерію. Йонеско зізнавався, що «Носороги» — «п'еса антифашистська» і «спочатку під «носороговою хворобою» розумівся нацизм».

Проте зміст драми-притчі завжди ширший, ніж одне окреме явище, алегорія «Носорогів» не передбачає єдиного тлумачення. Та й сам Йонеско застерігав проти виключно антифашистського тлумачення своєї драми: «Носороги» — безсумнівно антинацистський твір, але передусім це п'еса проти колективних істерій і епідемій, що приховуються під личиною розуму та ідей, але не стають від цього менш серйозними колективними захворюваннями, які виправдовують різні ідеології». Драматург відзначав, що його п'еса є «досить об'єктивним описом процесу зростання фанатизму, зародження тоталітаризму... П'еса має простежити і позначити етапи цього феномену».

За переконанням Йонеско, драматург лише позначає проблему, а не роздає світові філософські рецепти: «Недосконале рішення, знайдене самою людиною, є безмежно ціннішим, ніж рецепт, отриманий нею у готовому вигляді, що перешкоджає мислити самостійно».

Уся драма «Носороги» спрямована проти «готових рецептів». Адже ті, хто перетворилися в носорогів, якраз є їх любителями, є носіями «готових ідей». Йонеско писав, що репліки Ботара, Жана, Дудара — «ключові формули, наріжні гасла різних догматиків». Недарма Е. Йонеско пояснював, що носоріг — це й є «носіє готових ідей». І цілком закономерно, що Жан, декларуючи свої «готові ідеї» в першій картині, перетворюється на носорога на очах Беранже. Причому в нього знаходяться такі ж готові виправдання своєї метаморфози: «Носороги, зрештою, такі ж, як і ми. І мають однакове з нами право на життя». «Я господар своїм думкам, — кричить Жан, шкіра якого зеленішає, — і ніколи нікуди не збочую. Я йду прямо, завжди тільки прямо». Зовнішня метаморфоза Жана, як і інших персонажів драми, є наслідком оносороження внутрішнього.

Через кілька років після створення своєї п'єси Ежен Йонеско зазначав: «Цілком імовірно, що через сто-двісті років «Носороги» будуть незрозумілими. Я, правду кажучи, сподіваюсь, що у світі, в якому всі люди матимуть світлий розум і незалежне мислення, будуть вільними і не роз'єднаними, ніхто не зрозуміє, що я хотів сказати у цій п'єсі».

Носороги

(Скорочено)

Дія перша

Майдан провінційного містечка. У глибині двоповерховий будиночок. На першому поверсі вітрина бакалійної крамниці, до якої заходять крізь засклені двері, піднімаючись на дві-три сходинки. Вище вітрини чітко виписано: «Бакалія». [...] З правого боку виходить Жан, водночас із лівого — Беранже. У Жана рожеве обличчя, одягнений він дуже дбайливо: каштановий костюм, червона краватка, накладний крохмалений комірець, каштановий капелюх. Черевики жовті й добре начищені. Беранже неголений, без капелюха, волосся скуйовджене, одяг обшарпаний. Усе в ньому виказує занедбаність, вигляд утомлений, оспалий, час від часу він позіхає.

Жан (ідучи з правого боку). Нарешті з'явилися, Беранже.

Беранже. Пробачте. Ви давно вже чекаєте?

Жан. Та ні, щойно прийшов.

Беранже. Вип'єте чого-небудь?

Жан. А вас уже зранку сушить?

Беранже. Але ж так жарко, так гаряче.

Жан. Та чим більше п'єш, тим дужче кортить. Ну й жалюгідні ж ви.

Беранже. Так щось в голові паморочиться...

Жан. Подивіться, на кого ви схожі.

Беранже. Ви надто суворі...

Жан. А з вами по-людськи й не можна!

Беранже. Послухайте, Жане. Я не маю ніяких розривок, нуджусь у цьому місті, я не створений для... тієї щоденної роботи в конторі, — цілих вісім годин, а влітку лише тритижнева відпустка! А в суботу надвечір утома найбільша, і тоді, розумієте, щоб забутись...

Жан. Любий мій, працюють усі, і я теж, теж, як усі люди, щодня висиджую по вісім годин у конторі, я теж маю лише двадцять один день відпустки на рік, та однак, однак подивіться на мене. Хай йому біс, та треба тільки захотіти! Вища людина — це та, що виконує свій обов'язок.

Беранже. Який обов'язок?

Жан. Свій обов'язок, скажімо, службовий...

У цей час звіддала долинає, проте швидко наближається шалений тупіт і сапання звірини, протяжне ревіння. Чути, як дуже близько вчвал біжить важка й могутня тварина, чути, як із свистом вивирається повітря. Беранже, апатичний і далі, здається, нічого й не чує і спокійно щось говорить Жанові про запросини; його губи ворухаться, а що він каже, не чути. Жан підскакує, його стілець падає; дивлячись на лаштунки ліворуч, Жан показує пальцем, а розм'яклий Беранже все сидить.

Чути, як верещить «А!» якась жінка. Вона й з'являється, вибігає аж на середину сцени; це Господиня з кошиком у руці. Зліворуч, услід за Господинею, з'являється елегантний Літній Добродій, метнувся до бакалійної крамниці, штовхає господарів і заходить, а Логік іде вглиб і спирається на стіну ліворуч від дверей до крамниці.

В л а с н и к (усе дивлячись ліворуч, стежачи за твариною, дослухаючись до дедалі слабшого тупоту й ревіння). Отакої!

Л і т н і й Д о б р о д і й (до Господині). Чи дозволить ласкава пані, аби я допоміг їй підібрати харчі?

Д а м а (до Літнього Добродія). Дякую, пане, і прошу, накрийте голову. Ох! Як я злякалася.

Л о г і к. Страх ірраціональний. Розум повинен долати його.

П о д а в а л ь н и ц я. Ну й бігають ці тварюки!

В л а с н и к (стенувши плечима, у вікні). Таке не часто побачиш! (до Подавальниці). Ану не баріться! Обслужіть цих добродіїв! (Показує на Жана й Беранже і ховає голову).

Б е р а н ж е (до Жана). Про що це ви?

Б а к а л і й н и ц я (до Бакалійника). Іди принеси їй пляшку вина!

Ж а н (до Беранже). Про носорога, та ж про носорога!

П о д а в а л ь н и ц я (до Беранже та Жана). Що п'ємо?

Б е р а н ж е (до Подавальниці). Дві ганусівки.

Ж а н (до Беранже). Так усе ж таки, що ви на це скажете?

Б е р а н ж е (до Жана, не знаючи, що казати). Ну... Нічого. Ну й курява знялася...

Г о с п о д и н я (до Літнього Добродія, який уже все зібрав до кошика). Ви дуже ласкаві. Ах! Французька гречність! Не те, що сучасна молодь.

Л і т н і й Д о б р о д і й (до Господині). Пані дозволить трохи провести її?

Г о с п о д и н я (до Літнього Добродія). Дякую, любий пане, на мене чекає чоловік. Яюсь іншого разу!

Л і т н і й Д о б р о д і й (до Господині). Люба пані, я сподіваюсь усім серцем.

Г о с п о д и н я (до Літнього Добродія). Я теж! (Очі її м'якнуть, потім вона виходить ліворуч).

Б е р а н ж е. Вже немає куряви...

Жан знову стенув плечима.

Л і т н і й Д о б р о д і й (до Логіка, дивлячись услід Господині). Чарівна!..

Ж а н (до Беранже). Носоріг! Отямитись не можу!

Літній Добродій і Логік поволі йдуть управоруч, де вони невдовзі й вийдуть.

Стиха перемовляються.

Л і т н і й Д о б р о д і й (до Логіка, востаннє глянувши в той бік, куди пішла Господиня). Еге ж, гарненька?

Л о г і к (до Літнього Добродія). Я вам поясню, що таке силогізм.

Літній Добродій. Ой! Справді, силогізм!

Жан (до Беранже). Отямитись не може! Це ж неприпустимо.

Беранже позіхає.

Логік (до Літнього Добродія). Силогізм складається з першого засновку, другого засновку та висновку.

Літній Добродій. Якого висновку?

Логік і Літній Добродій виходять.

Жан. Ні, таки не отямлюсь.

Беранже (до Жана). Воно й видно, що не можете отямитись. Це був носоріг, ну, звичайно, це був носоріг!.. Він уже далеко... далеко...

Жан. Але постривайте лишень... Де се видано? Носоріг, що гуляє собі містом, — це вас не дивує? Такого не можна дозволити!

Беранже позіхає.

Та ви хоч рота свого затуліть!..

Беранже. Аякже, ще б пак... Такого не можна дозволити. Це небезпечно, я про це й не подумав. Не переймайтеся так, він до нас не дістане.

Жан. В міський уряд треба написати скаргу! Навіщо він узагалі в такому разі?

Беранже (позіхаючи, потім квапливо затуливши рота). Ох! Перепрошую... Можливо, носоріг утік із зоопарку!

Жан. Та вам і навстоячки щось сниться!

Беранже. Я ж сиджу.

Жан. Сидите чи стоїте, однаковісінько.

Беранже. Та проте є різниця.

Жан. Не про те йдеться.

Беранже. Але ж це ви кажете, що однаково, сидіти чи стояти...

Жан. Ви не так зрозуміли. Однаково, сидіти чи стояти, якщо ти спиш!

Беранже. Е... Так, я сплю... Життя — це сон.

Жан (ведучи далі). ...Оце і є той сон, коли ви кажете, що носоріг утік із зоопарку...

Беранже. Я сказав: можливо...

Жан (ведучи далі). ...бо відтоді, як звірі видохли від чуми, в нашому місті вже немає зоопарку... і вже дуже давно...

Беранже (так саме байдуже). Тоді, може, з цирку прийшов?

Жан. Про який ще ви цирк говорите?

Беранже. Не знаю... може, якийсь мандрівний.

Жан. Ви добре знаєте, що мерія заборонила всіляким волоцюгам заходити на територію комуни... Ми ще малі були, а вони вже не їздили.

Беранже (намагаючись не позіхнути, проте марно). То, може, він відтоді ховався десь поблизу в лісовому болоті?

Жан (здіймаючи руки до неба). Болото! Болото! Бідолаха, горілчані випарки такі; стуманили вас.

Беранже (простосерде). Воно так... і досі відригуються...

Жан. Таж у вас мозок від них закрутився. Де ви бачили те болото поблизу? На нашу провінцію всі кажуть «мала Кастілія», така вона суха!

Беранже (роздратовано й досить утомлено). Що я знаю? Може, він ховався під каменем?.. А може, звив собі гніздо на сухій гілляці?

Жан. Якщо маєте себе за дотепника, то знайте, що помиляєтесь! Та ви зануда із... із своїми парадоксами! Та з вами й говорити серйозно не можна!

Беранже. Сьогодні, лише сьогодні... Через те... бо я... (Непевним рухом показує на голову).

Жан. Сьогодні, як і завжди!

Беранже. Ні, не так, як завжди.

Жан. Та ваші дотепи нічого не варті!

Беранже. Я аж ніяк не претендую...

Жан (уриваючи його). Я не люблю, коли мене дурять!

Беранже (приклавши руку до серця). Любий мій Жане, я такого б собі ніколи не дозволив...

Жан (уриваючи його). Любий мій Беранже, ви собі вже дозволили...

Беранже. Ні, аж ніяк, я собі такого не дозволяв.

Жан. Та ви й зараз собі дозволяєте!

Беранже. Як ви можете думати...

Жан (уриваючи його). Я думаю те, що є.

Беранже. Запевняю вас..

Жан (уриваючи його). Що ви голову мені морочите?

Беранже. Який же ви упертюх!

Жан. Та я ще, по-вашому, й віслюк. Сам бачите, ви ображаєте мене.

Беранже. І на думку такого не спадало!

Жан. Якби ж у вас були думки!

Беранже. Ще одна причина, що я й не думав про це.

Жан. Та є думки, що приходять і до тих, які їх не мають.

Беранже. Це неможливо.

Жан. Чому це неможливо?

Беранже. Бо неможливо.

Жан. З'ясуйте мені, чому неможливо, бо ви ж усе беретеся пояснювати.

Беранже. Ніколи на таке й не зазіхав.

Жан. Тоді навщо вдавати з себе казна-кого? Іще раз питаю, чому ображаєте мене?

Беранже. Я не ображаю. Навпаки. Ви знаєте, як я шаную вас.

Жан. Якщо шануєте, то навіщо суперечите, кажучи, що нема небезпеки, коли носоріг бігає самісіньким центром міста, та ще й у неділю вранці, коли на вулицях повно дітей... і дорослих теж...

Беранже. А чимало і в церкві. Вони ж нічим не ризикують...

Жан (уриваючи його). Зачекайте... та ще й базарний день.

Беранже. Ніколи я не казав, що нема небезпеки, коли носоріг бігає по місту. Я просто сказав, що не думав про таку небезпеку. Таке питання переді мною не поставало.

Жан. Та ви ніколи ні про що не думали!

Беранже. Гаразд, я згоден. Носоріг на волі — це зле.

Жан. Цього не повинно бути.

Беранже. Зрозуміло. Цього не повинно бути. Це навіть просто безглуздя. Гаразд. Та це не причина, щоб сваритися зі мною через ту звірину. Чого вам статись до мене через якогось товстошкурного, що припадком пробіг перед нами? Тупе чотириноге, що не варте й однісінького слова! Та ще й люте... І вже зникло воно, більш не існує. Не варто перейматися тим, чого нема. Говорімо про інше, любий мій Жане, говорімо про інше, тем для бесіди не бракує... (Позіхає, бере чарку). Будьмо!

В цю мить справа знову виходять Логік та Літній Добродій і, не припиняючи розмови, йдуть і сідають — столик на терасі кав'ярні, досить далеко від Беранже та Жана, праворуч і позаду від них.

Жан. Обережніше! Ну й незграба. Ви що, дівчини злякались?

Беранже (повертаючись, до Жана, як тільки зникла Дезі). Ще раз перепрошую за те...

Жан. Ось що значить пити, підскакуєте й самі не знаєте чого, уже й сили ніякої нема, ви пригнічені й виснажені... Ви самі собі, любий друже, ристе могилу. Ви йдете до загину.

Беранже. Я не, так уже й люблю горілку. Звісно, якби я не пив, то цього б не було. Мене ніби страх хапає, і я п'ю, щоб не відчувати його.

Жан. Та це алкогольна неврастенія, меланхолія пияка...

Беранже (до Жана). А ви сильний.

Жан. Так, я сильний, і я сильний з багатьох причин. По-перше, я сильний, тому що я сильний, по-друге, сильний, бо маю моральну силу. Я сильний і тому, що не затруєний алкоголем. Не хочу вас дратувати, любий, друже, але мушу сказати, що насправді тяжкий тільки алкоголь.

Логік (до Літнього Добродія). Ось, наприклад, такий силогізм. В kota чотири лапи. Ізидор і Фріко мають по чотири лапи кожен. Отже, Ізидор і Фріко — коти.

Літній Добродій (до Логіка). В мого собаки теж чотири.

Логік (до Літнього Добродія). В такому разі це кіт.

Беранже (до Жана). А в мене життєвої снаги зовсім мало. Мабуть, я не відчуваю потягу до Життя.

Літній Добродій (до Логіка, після довгих роздумів). Отже, за логікою, мій пес буде котом.

Логік (до Літнього Добродія). За логікою так. Але протилежне теж слухне...

Беранже (до Жака). Мене пригнічує самотність, і товариство теж.

Жан (до Беранже). Ви суперечите собі. Обтяжує самотність чи велелюдність? Маєте себе за мислителя, а логіки аніякої.

Літній Добродій (до Логіка). Так, логіка річ чудова.

Логік (до Літнього Добродія). Якщо не зловживати нею.

Беранже (до Жана). Жити — це щось ненормальне.

Жан. Навпаки. Найприродніше. Ось і доказ: живуть усі.

Беранже. Але мертві численніші від живих. Їх усе більше. А живих так мало.

Жан. Таж мертві не існують — ще й це треба казати! Го-го! (Гучний регіт). Це вони тягарем для вас? Хіба важить те, що не існує?

Беранже. А я й себе питаю: я існую чи ні?

Жан (до Беранже). Любий мій, ви не існуєте, бо у вас немає думок. Думайте — і будете існувати.

Логік (до Літнього Добродія). Ще один силогізм: усі коти смертні. Сократ смертний. Отже, Сократ кіт.

Літній Добродій. І в нього чотири лапи. Справді, в мене був кіт, що звався Сократом.

Логік. Бачте...

Жан (до Беранже). Але десь усередині ви глузуєте з усього. Брешете. Кажете, що Життя не цікавить вас. А проте, здається, хтось вас цікавить!

Беранже. Хто?

Жан. Та, котра шойно пройшла. Ваша, приятелька з контори. Ви ж закохані!

Літній Добродій (до Логіка). Так, отже, Сократ був котом!

Логік (до Літнього Добродія). І нам це з'ясувала логіка.

Жан (до Беранже). Ви не хотіли, щоб вас бачили в такому жалюгідному стані.

Заперечний рух Беранже.

Це доводить, що вам не все байдуже. Невже ви сподіваєтесь, що Дезі захопитися пияком?

Логік (до Літнього Добродія). Повернімось до наших котів.

Літній Добродій (до Логіка). Я слухаю.

Беранже (до Жана). Усе ж мені здається, вона вже когось має на прикметі.

Жан (до Беранже). Кого саме?

Беранже. Дудар. Це колега з контори: ліценціат права, юрист із великим майбутнім на службі і з майбутнім у серці Дезі; я з ним і міряться не могу.

Логік (до Літнього Добродія). Кіт Ізидор має чотири лапи.

Літній Добродій. А звідки ви знаєте?

Логік. Це гіпотеза.

Беранже (до Жана). До нього прихильно ставиться начальник. А в мене ні майбутнього, ні освіти, і немає жодного шансу.

Літній Добродій (до Логіка). Ага! Гіпотеза!

Жан (до Беранже). І тому ви зрікаєтесь...

Беранже (до Жана). А що я вдію?

Логік (до Літнього Добродія). У Фріко теж чотири лапи. Скільки лап у Фріко та Ізидора?

Літній Добродій (до Логіка). Разом чи окремо?

Жан (до Беранже). Життя — це боротьба, хто не бореться — боягуз!

Логік (до Літнього Добродія). Разом чи окремо — це залежно від обставин.

Беранже (до Жана). Що ж ви хочете, я роззброєний.

Жан. Озбройтеся, мій любий, озбройтеся.

Літній Добродій (до Логіка, після важких роздумів). Вісім, так, вісім лап.

Логік. Логіка привчає рахувати подумки.

Літній Добродій. Так, різнобічна наука.

Беранже (до Жана). Де взяти зброю?

Логік (до Літнього Добродія). Логіка безмежна.

Жан. У самому собі. Силою власної волі.

Беранже (до Жана). Яку зброю?

Логік (до Літнього Добродія). Ви побачите...

Жан (до Беранже). Зброю терпимості, культури, інтелігентності. Зробіть свій розум швидким і блискучим. Станьте господарем становища.

Логік (до Літнього Добродія). Я позбавлю наших котів двох лап. Скільки зостанеться лап у кожного?

Літній Добродій. Це важко.

Беранже (до Жана). Це важко.

Логік (до Літнього Добродія). Навпаки, дуже легко.

Літній Добродій (до Логіка). Може, вам воно легко, та мені аж ніяк.

Жан (до Беранже). Ходіть до музеїв, читайте літературні журнали, відвідайте лекції. Це позбавить страху, сформує ваш розум. І за чотири тижні ви вже будете окультуреною людиною.

Беранже (до Жана). Маєте рацію.

Літній Добродій (до Логіка). В одного kota може бути п'ять лап...

Жан (до Беранже). Бачите, ви й самі так вважаєте.

Літній Добродій (до Логіка). А в другого одна. Але чи будуть вони тоді котами?

Логік (до Літнього Добродія). Чом би ні?

Жан (до Беранже). Замість марнувати всі гроші на горілку, чи не ліпше придбати квитки в театр і подивитися цікаву виставу? Ви хоч знаєте, що таке авангардистський театр, про який зараз стільки говорять? Чи ви бачили п'єси Йонеско?

Беранже (до Жана). На жаль, ні! Чув тільки про нього.

Літній Добродій. В котка може бути й шість лап...А другий кіт узагалі без лап.

Беранже. Чиста правда, маєте рацію. І, як ви кажете, я стану господарем становища.

Логік (до Літнього Добродія). В такому разі один кіт був би привілейований.

Беранже (до Жана). Я обіцяю вам.

Жан. Насамперед собі пообіцяйте.

Літній Добродій. А той, що без лап, буде декласованим елементом?

Беранже. Я врочисто обіцяю сам собі. Цього слова я дотримаю.

Логік. Тут нема справедливості. Отже, це вже не логіка.

Беранже (до Жана). Замість пити я вирішив удосконалити свій розум. Я вже почувую себе краще. Зразу в голові проясніло.

Жан. Я ж вам казав!

Літній Добродій (до Логіка). Не логіка?

Беранже. Вже пополудні піду до міського музею. На вечір купую два квитки в театр. Ви ж ідете зі мною?

Логік (до Літнього Добродія). Бо справедливість — це логіка.

Жан (до Беранже). І треба бути наполегливим. Щоб ваші добрі заміри були тривкі.

Літній Добродій (до Логіка). Я збагнув. Справедливість...

Беранже (до Жана). Я обіцяю вам, обіцяю собі. Підете зі мною пополудні в музей?

Жан (до Беранже). Але сьогодні в мене на той час у програмі сієста.

Літній Добродій (до Логіка). Справедливість — ще одна прикмета, логіки.

Беранже (до Жана). Але, певне ж, підете зі мною ввечері до театру?

Жан. Ні, цього вечора ні.

Логік (до Літнього Добродія). Ваш розум прояснюється!

Жан (до Беранже). Бажаю вам не відступатись від ваших добрих замірів. Але сьогодні в мене дружня вечірка в ресторані.

Беранже. В ресторані?

Літній Добродій (до Логіка). З іншого боку, зовсім, безлапий кіт...

Жан (до Беранже). Я пообіцяв прийти, я дотримую своїх обіцянок.

Літній Добродій (до Логіка), не зміг би бігати досить прудко, щоб ловити мишей.

Беранже (до Жана). Ох! Любий мій, тепер уже ви подаєте поганий приклад! Ви ж ідете впиватися.

Логік (до Літнього Добродія). Ну, з логіки у вас уже успіхи!

Знову чути, як за лаштунками ліворуч швидко наближається ревіння, шалений чвал, дикий тупіт носорожачих копит, потужне сапання, але цього разу у зворотному напрямі, з глибини сцени наперед.

Жан. Ох! Носоріг!

Бакалійниця (вистромивши голову з вікна над крамницею). Ох! Носоріг!

Власник (до Подавальниці). Бити посуд однак не треба.

Жан. Біжить куди очі спали, мало вітрин не зачіпає.

Дезі (вийшовши зліва). Ох! Носоріг!

Беранже (помітивши Дезі). Ох! Дезі!

Чути тупіт утікачів, що кричать «охі», «ахі», як і перед цим.

Подавальниця. Отакої!

Власник (до Подавальниці). З вас я стягну за побите!

Беранже намагається сховатись, аби його не помітила Дезі. Літній Добродій, Логік, Бакалійниця, Бакалійник виходять на середину майдану й кажуть:

Разом. Отакої!

Жан і Беранже. Отакої!

Чути моторошне нявчання, потім не менш страшливий жіночий зойк.

Всі. Он!

І тоді, коли шум уже слабшає, з'являється та сама Господиня, що й перше була, без кошика, але несе в руках мертвого й закривавленого kota.

Господиня (плачучи). Він затоптав мого kota, він затоптав мого kota!

Подавальниця. Він затоптав її kota!

Бакалійник, Бакалійниця у вікні; Літній Добродій, Дезі, Логік оточують Господиню й кажуть:

Разом. Ой лишенько, бідолашна тваринка!

Літній Добродій. Бідолашна тваринка!

Дезі й Подавальниця. Бідолашна тваринка!

Бакалійник, Бакалійниця (у вікні), Літній Добродій, Логік. Бідолашна тваринка!

Власник (до Подавальниці, показуючи на розбиті склянки, перекинуті стільці). Вам що, роботи нема? Ану зробіть мені лад!

Тепер Жан і Беранже підбігають до Господині, а вона все плаче, тримаючи мертвого kota на руках.

Подавальниця (йдучи на терасу кав'ярні, щоб прибрати скло й підняти стільці, та все озирається через плече на Господиню). Ох! Бідолашна тваринка!

Власник (тикаючи пальцем на стільці й бите скло). Ось, ось!

Літній Добродій (до Бакалійника). Ну, що ви на це скажете?

Беранже (до Господині). Пані, не плачте, бо й у нас серце розривається!

Дезі (до Беранже). Пане Беранже... Ви тут? Ви бачили?

Беранже (до Дезі). Добридень, панно Дезі, перепрошую, я не мав часу поголитись...

Власник (стежачи за прибиранням, позирає на Господиню). Бідолашна тваринка!

Звичайно, що всі ці репліки мусять швидко йти одна за одною, бути майже одночасними.

Бакалійниця (у вікні). Ну, це вже занадто!

Жан. Ну, це вже занадто!

Господиня (плачучи й колисаючи мертвого kota на руках). Мій бідний Міцу, бідний Міцу!

Літній Добродій (до Господині). Не з такої okazji хотів я побачити вас!

Логік (до Господині). Що ж ви хочете, пані, всі коти смертні. Треба змиритися.

Господиня (плачучи). Мій котику, мій котику, мій котику!

Власник (до Подавальниці, всякої вже повний фартух битого скла). Викиньте на сміття! (Збирає стільці). З вас за це тисяча франків!

Подавальниця (заходячи в кав'ярню, до Власника). Тільки й думки про свої гроші.

Бакалійниця (до Господині, з вікна). Заспокойтеся, пані.

Літній Добродій (до Господині). Заспокойтеся, люба пані.

Бакалійниця. Що не кажіть, але й це лихо!

Господиня. Мій котику, мій котику, мій котику!

Дезі. Ох! Справді, це таки теж лихо.

Літній Добродій (підтримуючи Господиню і йдучи з нею до столика на терасі; за ними йде решта). Пані, сядьте ось тут.

Жан (до Літнього Добродія). Ну, що ви на це скажете?

Бакалійник (до Логіка). Ну, що ви на це скажете?

Бакалійниця (до Дезі, з вікна). Ну, що ви на це скажете?

Власник (до Подавальниці, що вийшла знову, тоді як заплакану Господиню, котра все колише мертвого kota, садовлять за столик). Скланку води для пані.

Літній Добродій (до Господині). Сідайте, люба пані!

Жан. Бідолашна жінка!

Бакалійниця (з вікна). Бідолашна тваринка!

Беранже (до Подавальниці). Ліпше коньяку принесіть.

Власник (до Подавальниці). Один коньяк! (Показуючи на Беранже).

Платитиме цей добродій!

Подавальниця (заходячи до кав'ярні). Зрозуміло, один коньяк.

Господиня (ридаючи). Я не хочу цього, не хочу!

Бакалійник. Таж перед цим він уже пробігав біля крамниці.

Жан (до Бакалійника). Це не той самий!

Бакалійник (до Жана). Але...

Бакалійниця. Ох! Так, це той самий.

Дезі. Так це він двічі пробігав?

Власник. Гадаю, що це той самий.

Жан. Ні, це не той самий носоріг. Той перший мав два роги на носі, то був азійський носоріг, а цей має лиш одного рога — це африканський!

Виходить із склянкою коньяку Подавальниця і йде до Господині.

Літній Добродій. Ось вам коньяк, щоб збадьоритись.

Господиня (в сльозах). Н-н-ні...

Беранже (зненацька розхвилювався, до Жана). Дурниці верзете!.. Та як ви роги помітили! Звір так промчав, що його самого ледь видно було...

Дезі (до Господині). Та випийте, вам полегшає!

Літній Добродій (до Беранже). Справді, промчав, як вихор!

Власник (до Господині). Покуштуйте, це добрий коньяк.

Беранже (до Жана). У вас часу не було, щоб йому роги рахувати...

Бакалійниця (до Подавальниці, з вікна). Хай вона вип'є.

Беранже (до Жана). Та він ще й куряву таку зняв...

Дезі (до Господині). Випийте, пані.

Літній Добродій (до Господині). Один ковточок, моя люба панусю... сміливіше...

Подавальниця підносить склянку Господині до рота, та хоче ніби відмовитись, проте п'є.

Подавальниця. Нарешті!

Бакалійниця (з вікна) та Дезі. Нарешті!

Жан (до Беранже). У мене в голові не туманилось. Розум був ясний, і я хутенько порахував.

Літній Добродій (до Господині). Вам краще?

Беранже (до Жана). Таж він біг з опущеною головою.

Власник (до Господині). Еге ж, добрий коньяк?

Жан (до Беранже). А так воно ще видніше.

Господиня (випивши). Котику мій!

Беранже (роздратувавшись, до Жана). Дурниці! Самі дурниці.

Бакалійниця (з вікна, до Господині). В мене є для вас інший котик.

Жан (до Беранже). Що? Ви насмілились припустити, що я кажу дурниці?

Господиня (до Бакалійниці). Я не хочу іншого! (Ридає й колише свого кота).

Беранже (до Жана). Так, незаперечні дурниці.

Власник (до Господині). Та прийдіть до розуму.

Жан (до Беранже). Я ніколи не кажу дурниць.

Літній Добродій (до Господині). Будьте філософом!

Беранже (до Жана). Ви просто претензійні! (Підвищивши голос). Ви педант...

Власник (до Жана й Беранже). Панове, панове!

Беранже (до Жана, ведучи далі) ...педант, не впевнений у власних знаннях, бо, по-перше, я азійського носорога один ріг, а в африканського — два...

Решта акторів полишають Господиню й оточують Жана та Беранже, що галасливо сперечаються.

Жан (до Беранже). Ви помиляєтесь, якраз навпаки!

Господиня (сама). Такий був гарненький!

Беранже. Давайте поб'ємось об заклад!

Дезі (до Беранже). Пане Беранже, не хвилюйтеся.

Жан (до Беранже). З вами я не буду битися об заклад. Це у вас два роги. Азіатичний вид!

Подавальниця. Ох!

Бакалійниця (з вікна, до Бакалійника). Вони зараз поб'ються!

Господиня (сама). Такий був гарненький!

Беранже. Давайте поб'ємось об заклад!

Дезі (до Беранже). Пане Беранже, не хвилюйтеся.

Жан (до Беранже). З вами я не буду битися об заклад. Це у вас два роги. Азіатичний вид!

Господиня. Ох!

Бакалійниця (з вікна, до Бакалійника). Вони зараз поб'ються.

Бакалійник (до Бакалійниці). Та думай хоч трохи, це парі!

Власник (до Жана й Беранже). Тут лиш не бийтеся.

Літній Добродій. Так, з'ясуємо... Який вид носорога має на носі один ріг? (До Бакалійника). Ви ж торговець, мусите знати!

Бакалійниця (з вікна, до Бакалійника). Ти мусив би знати!

Беранже (до Жана). В мене рогів нема, і ніколи їх не носитиму!

Бакалійник (до Літнього Добродія). Торговці всього знати не можуть.

Жан (до Беранже). Так!

Беранже (до Жана). І я зовсім не азійський. З іншого боку, азійські такі ж люди, як усі...

Подавальниця. Так, азійські такі ж люди, як ви або я...

Літній Добродій (до Власника). Таки правда!
Власник (До Подавальниці). А вас ніхто й не питає!
Дезі (до Власника). Вона має рацію. Це такі ж люди, як і ми.

Впродовж цієї суперечки Господиня все плаче.

Господиня. Такий був лагідний, був, як ми.

Жан (несамовито). Вони жовті!

Логік стоїть трохи оддалік, між Господинею та купкою людей навколо Жана й Беранже, уважно стежить за суперечкою, але участі не бере.

Жан. На все добре, панове! (До Беранже). А вам я нічого не зичу!

Господиня (плаче й далі). Він так лашився до людей! (Ридає).

Дезі. Схаменіться, пане Беранже, схаменіться, пане Жане...

Літній Добродій. Я мав друзів-азіатів. Може, вони були несправжніми азіатами...

Власник. А я знав справжніх.

Подавальниця (до Бакалійниці). В мене була подруга-азіатка.

Господиня (плаче собі). А він же в мене ще змалечку!

Жан (і далі не тямлячись). Вони жовті, жовті, жовтющі!

Беранже (до Жана). А ви зате червонющі!

Бакалійниця (з вікна) і Подавальниця. Ох!

Власник. Тут і до біди недалеко!

Господиня (плаче). Який був охайний! На тирсу ходив!

Жан (до Беранже). А коли так, ви мене вже не побачите! Я лиш час марную на такого йолопа, як ви.

Господиня (плаче). Розумів геть усе!

Розлютившись, Жан мерщій іде праворуч. Але, замість вийти з миром, обертається.

Літній Добродій (до Бакалійника). Азіати бувають білі, чорні, сині і такі, як ми.

Жан (до Беранже). П'яниця!

Всі вражено дивляться на нього.

Беранже (в бік Жана). Я вам не дозволяю!

Всі (в бік Жана). Ох!

Господиня (плаче). Одне тільки, що не говорив. Та це лиш здавалося так!

Дезі (до Беранже). Не слід було так дратувати його.

Беранже (до Дезі). Я тут не винен...

Власник (до Подавальниці). Підіть знайдіть якусь скатертину для цього нещасного створіння.

Літній Добродій (до Беранже). Гадаю, ви маєте рацію. В азіатського носорога два роги, в африканського — один...

Бакалійник. Але пан казав навпаки.

Дезі (до Беранже). Ви обидва винні!

Літній Добродій (до Беранже). Однак ви маєте рацію.
Подавальниця (до Господині). Пані, ходім укладемо його в коробку.

Господиня (аж не тямлячись від ридань). Навіки! Навіки!
Бакалійник. Перепрошую, вважаю, що рацію має пан Жан.
Дезі (обертаючись до Господині). Пані, будьте розважна!

Дезі й Подавальниця ведуть Господиню з мертвим котом до дверей кав'ярні.
Літній Добродій (до Дезі та Подавальниці). Можна, я теж піду з вами?

Бакалійник. В азіатського носорога один ріг, в африканського — два. І навпаки.

Дезі (до Літнього Добродія). Ми впораємось.

Дезі й Подавальниця заходять де кав'ярні, ведучи так і не потішену Господиню.

Бакалійниця (до Бакалійника, з вікна). Ет! У тебе завжди все не так, як у людей!

Беранже (вбік, тоді як решта й далі сперечається про носорожачі роги). Дезі має рацію, не слід було суперечити йому.

Власник (до Бакалійниці). Ваш чоловік має рацію, в азіатського носорога два роги, в африканського повинно бути два, і навпаки.

Беранже (вбік). Він це терпить заперечень. Найменша незгода, і він аж запініться.

Літній Добродій (до власника). Друже, Ви помиляєтесь.

Власник (до Літнього Добродія). Ласкаво перепрошую!..

Беранже (вбік). Лють — єдина його влада.

Бакалійниця (з вікна, до Літнього Добродія, власника та Бакалійника). А може, вони обидва однакові.

Беранже (вбік). По суті, серце в нього золоте, скільки він допоміг мені.

Власник (до Бакалійниці). Якщо в одного два роги, то в другого може бути тільки один.

Літній Добродій. Мабуть, в одного один ріг, а в другого два.

Беранже (вбік). Шкодную, що не був лагіднішим із ним. Але чому він так затявся? Я не хотів, щоб він зірвався. (До решти). Він завжди вдається в крайнощі! Завжди хоче вразити світ своєю обізнаністю і навіть не припускає, що може помилитись.

Літній Добродій (до Беранже). А докази у вас є?

Беранже. Які?

Літній Добродій. Щоб довести ваше недавнє твердження, через яке ви полаялися з другом.

Бакалійник (до Беранже). Справді, де ваші докази?

Літній Добродій (до Беранже). Звідки ви знаєте, що в одного з двох носорогів два роги, а в другого один? І в якого саме?

Бакалійниця. Та він знає не більше, ніж ми.
Беранже. По-перше, невідомо, чи їх було два. Я навіть гадаю, що був лиш один.

Власник. Припустімо, що їх було два. Котрий же носоріг однорогий, азіатський?

Літній Добродій. Ні, я гадаю, що два роги в африканського носорога.

Власник. Так котрий дворогий?

Бакалійник. Тільки не африканський.

Бакалійниця. Ну й важко буде дошукатися.

Літній Добродій. Однак треба з'ясувати питання.

Логік (виходячи з задуми). Панове, перепрошую за втручання. Питання полягає не в цьому. Дозвольте мені репрезентуватись...

Господиня (в сльозах). Це ж Логік!

Власник. Ох! Та це ж Логік!

Літній Добродій (представивши Логіка Беранже). Це Логік, мій приятель.

Беранже. Дуже потішений, пане.

Логік (ведучи далі). ...я Логік за фахом. Ось моє посвідчення. (Показує посвідчення).

Беранже. Пане, це для мене велика честь.

Бакалійник. Для нас це велика честь.

Власник. Тоді, пане Логік, будьте ласкаві, скажіть нам, африканський носоріг однорогий...

Літній Добродій. Чи дворогий...

Бакалійниця. І чи два роги в азіатського носорога.

Бакалійник. Чи, може, один.

Логік. Але насправді питання полягає не в цьому. Ось що я мушу визначити.

Бакалійник. А нам хотілося б знати саме це.

Логік. Панове, дайте мені сказати.

Літній Добродій. Нехай уже каже.

Бакалійник (до Бакалійниці у вікні). Та хай уже каже.

Власник. Пане, ми слухаємо.

Логік (до Беранже). Насамперед я звертаюся до вас. І до всіх присутніх також.

Бакалійник. І до нас також...

Логік. Ось дивіться, суперечка постала з питання, від якого ви всі несамохіть відхилилися. Бо спочатку ви питали, чи другий носоріг той самий, що й перше був, чи ні. Ось на що треба дати відповідь.

Беранже. А як?

Логік. Отак ви двічі могли бачити того самого носорога з одним ро-гом...

Бакалійник (повторюючи, ніби щоб краще зрозуміти). Двічі того самого носорога.

Власник (теж повторюючи). З одним рогом.

Логік (ведучи далі). І теж двічі ви могли бачити того самого носорога з двома рогами.

Літній Добродій (повторюючи). Одного носорога з двома рогами, двічі...

Логік. Отак воно. Також ви могли бачити першого носорога з одним рогом, а потім другого теж з одним рогом.

Бакалійниця (з вікна). Ха-ха...

Логік. А також першого носорога з двома рогами і другого носорога з двома рогами.

Власник. Точно.

Логік. А тепер: якщо ви бачили...

Бакалійник. Якщо ми бачили...

Літній Добродій. Так, якщо ми бачили...

Логік. Якщо ви бачили першого разу носорога з двома рогами...

Власник. З двома рогами...

Логік. ...А другого разу носорога з одним рогом...

Бакалійник. З одним рогом.

Логік. Той це не буде розв'язком.

Літній Добродій. Все це не буде розв'язком.

Власник. Чому?

Бакалійниця. А! Ось воно... Нічого не втямлю.

Бакалійник. Так! Так!

Бакалійниця стинула плечима й зникла у вікні.

Логік. Насправді могло бути й таке: відтоді, як ми бачили першого носорога, він утратив один свій ріг, і той, що пробіг удруге, — той самий, що й Перший.

Беранже. Я розумію, але...

Літній Добродій (уриваючи Беранже). Не заважайте.

Логік. А може бути, що обидва носороги з двома рогами, і кожен утратив по одному.

Літній Добродій. Може бути.

Власник. Авжеж, може бути.

Бакалійник. Чом би ні!

Беранже. Так, проте...

Літній Добродій (до Беранже). Не заважайте.

Логік. Якби ви могли довести, що той носоріг, якого ви бачили першого разу з одним рогом, азіатський або африканський...

Літній Добродій. Азіатський або африканський...

Логік. А другого разу носорога з двома рогами...

Літній Добродій. З двома рогами!

Логік. І що він був, байдуже, африканський чи азіатський...

Бакалійник. Африканський чи азіатський...

Логік (доводячи далі). То ми вже могли б зробити висновок, що мали справу з двома різними носорогами, бо мало ймовірно, щоб майже на очах за кілька хвилин на носі в носорога міг вирости другий ріг...

Літній Добродій. Так, мало ймовірно.

Логік (пишаючись своїм доведенням). І з цього виходить, що один носоріг був азіатський або африканський.

Літній Добродій. Азіатський або африканський.

Логік. А другий — африканський або азіатський.

Власник. Африканський або азіатський.

Бакалійник. Так, так.

Логік. Бо це б суперечило нормальній логіці, одна істота не може народитись одночасно в двох місцях...

Літній Добродій. І навіть послідовно.

Логік (до Літнього Добродія). Ось що треба було довести.

Беранже (до Логіка). Це ж очевидно, але воно не розв'язує питання.

Логік (до Беранже, всміхаючись трохи зверхньо). Звичайно, любий пане, та лише в такий спосіб питання ставиться правильно.

Літній Добродій. Ось що може логіка.

Логік (знявши капелюха). На все добре, панове. (Повертається й виходить ліворуч).

За ним іде Літній Добродій.

Літній Добродій. На все добре, панове. (Піднявши капелюха, йде за Логіком).

Бакалійник. Може, це й логіка...

В цю мить з кав'ярні виходить, тримаючи коробку. Господиня в жалобі, за нею Дезі та Подавальниця — ніби на похороні. Процесія прямує до виходу праворуч.

Бакалійник (ведучи далі). Може, це й логіка, проте чи можемо ми допустити, щоб наших котів у нас на очах чавили носороги — однорогі чи то дворогі, хай там азіатські чи африканські? (Театральним жестом показує на процесію, що вже виходить).

Власник. Він таки правду каже! Хіба ми допустимо, щоб наших котів чавили носороги або ще невідомо хто?!

Бакалійник. Ми цього не дозволимо!

Бакалійниця (вистромивши голову з дверей крамниці, до Бакалійника). Давай заходь! Покупці прийшли!

Бакалійник (ідучи до крамниці). Ні, ми цього не дозволимо!

Б е р а н ж е . Не треба було мені сваритись із Жаном! (До Власника).
Принесіть мені чарку коньяку! Повну!

В л а с н и к . Вже несучу. (Йде в кав'ярню по коньяк).

Б е р а н ж е (сам). Не треба було, не треба було драгувати його!

Виходить Власник з великою чаркою коньяку в руці.

В мене надто тяжко на серці, щоб іти до музею. Окультуруюсь якимось іншого разу. (Бере чарку коньяку й п'є).

Завіса.

Дія друга

Картина перша

Контора адміністративної установи.

Ботар. Це все сон рябої кобили.

Дезі. Я його бачила, я бачила носорога!

Дудар. Та в газеті написано, все ясно, ви не можете заперечити.

Ботар (з найглибшою зневагою). Пхе!

Дудар. Це написано, бо написали; дивіться, в рубриці про розчавлених котів! Пане начальнику, ось прочитайте повідомлення!

Пан Папільйон. «На церковному майдані нашого міста вчора перед обідом товстошкурый розтоптав ката».

Дезі. Та воно зовсім не там було!

Пан Папільйон. Ось і все. Більше нічого не пишуть.

Ботар. Пхе!

Дудар. Все ясно, досить і цього.

Ботар. Я не вірю газетярам. Вони всі брехуни, я знаю, про що говорю, я вірю тільки в те, що бачу на власні очі. Й понині, як колишній учитель, я люблю в усьому визначеність, наукову доведеність, розум у мене точний і методичний.

Дудар. А до чого тут методичний розум?

Дезі (до Ботара). Мені здається, пане Ботар, що ця новина дуже визначена.

Ботар. І це для вас визначеність? А про якого товстошкुरого тут ідеться? Що саме розуміє під товстошкурим редактор рубрики про розчавлених котів? Він нам цього не каже. А що він розуміє під котом?

Дудар. Всі знають, що таке кіт.

Ботар. Тут ідеться про ката чи про кішку? І яка в нього масть, яка раса? Я не расист, я навіть проти расизму.

Пан Папільйон. Але, пане Ботар, не про це мова, до чого тут расизм?

Ботар. Пане начальнику, ласкаво перепошую. Ви ж не заперечите, що расизм — одне з найбільших нещасть нашої доби.

Дудар. Звичайно, ми всі згодні, але ж тут не про...

Ботар. Пане Дудар, таким не легковажать. Історичні події переконливо довели, що расизм...

Дудар. А я вам кажу, що мова не про це.

Ботар. Такого не говорилося.

Пан Папільйон. Расизм тут ні до чого.

Ботар. Не треба втрачати жодної нагоди затаврувати його.

Дезі. Таж вам кажуть, що ми всі не расисти. Ви перекрутили питання, йдеться тільки про kota, якого розчавив товстошкурый, в даному разі носоріг.

Ботар. Але я не з півдня. У південців забагато уяви. Може, це тільки воша, яку розчавила миша. А з нічого таке зграмадили.

Пан Папільйон (до Дудара). Таки спробуймо з'ясувати все до рещти. Отже, ви навіч бачили носорога, що походжав собі вулицями міста?

Дезі. Він не походжав, він бігав.

Дудар. Я, власне, й не бачив його. Проте люди, яким можна вірити...

Ботар (уриваючи його). Таж самі бачите, що це теревені, ви повірили газетярам, які не знають, що й вигадати, аби лиш купували їхні огидні листки, аби, як ті слуги, догодити своїм хазяям! І ви, пане Дудар, вірите в отаке, ви, юрист, ліценціат права. Дайте я порегочу! Ха-ха-ха!

Дезі. Та хай мені руки відсохнуть, я бачила його, я бачила носорога.

Ботар. Та ви що? А я гадав, ви серйозна дівчина.

Дезі. Пане Ботар, мені ж не привиділось! Я була не сама, були ще люди, які бачили його.

Ботар. Пхе!.. Нема сумніву, вони щось бачили, тільки не це. Гультяї, дармовиси, нероби, ледацюги!

Дудар. Таж учора була неділя.

Ботар. Я працюю і в неділю. Я не слухаю священиків, що тягнуть вас до церкви, аби перешкодити вам діло робити, в поті чола свого заробляти на хліб.

Пан Папільйон (обурено). Ох!

Ботар. Перепрошую, я не хотів вас образити. Це не тому, що я зневажаю релігію, як можна було б сказати, я просто не визнаю її. (До Дезі). Поперше, ви знаєте, що таке носоріг?

Дезі. Це... це дуже великий звір, і брудкий!

Ботар. І ви ще нахваляється, що все точно знаєте! Носоріг, панно, це...

Пан Папільйон. Не читайте нам лекцію про носорога, тут не школа.

Ботар. А шкода.

Під час останніх реплік можна бачити, як сходами обережно піднімається Беранже, нечутко відчиняє двері до контори, і на них стає видно напис: «Правниче видавництво».

Пан Папільйон (до Дезі). Гаразд! Панно, вже по дев'ятій, дайте мені книгу приходу на роботу. Лихо тим, хто спізнився!

Саме в той час, коли заходить Беранже, Дезі прямує до столика ліворуч, на якому лежить книга приходу на роботу.

Б е р а н ж е (заходячи, тоді як інші й далі сперечаються, до Дезі). Добридень, панно Дезі. Я не спізнився?

Б о т а р (до Дудар та пана Папільйона). Я борюсь із невіглаством, де б воно не було!

Д е з і (до Беранже). Пане Беранже, поквартися.

Б о т а р . І в палацах, і в хижках!

Д е з і (до Беранже). Швиденько розпишіться в книзі приходу! Беранже. Ох! Дякую! Начальник уже є?

Д е з і (до Беранже, приставивши палець до губів). Тс! Так, він тут.

Б е р а н ж е . Вже? Так рано? (Квартися, щоб розписатись у книзі приходу).

Б о т а р (веде далі). Байдуже де! Навіть у видавництвах.

П а н П а п і л ь й о н (до Ботара). Пане Ботар, я вважаю, що...

Б е р а н ж е (розписуючись, до Дезі). Проте ще ж нема десяти хвилин на десяту...

П а н П а п і л ь й о н (до Ботара). Я вважаю, що ви вийшли за межі ввічливості.

Д у д а р (до пана Папільйона). Пане, і я так думаю.

П а н П а п і л ь й о н (до Ботара). Чи ви хочете сказати, що мій співробітник і ваш колега пан Дудар, ліценціат права, бездоганий службовець — невіглас?

Б о т а р . Я аж такого й не казав, хоча всі оті факультети, університет не варті середньої школи.

П а н П а п і л ь й о н (до Дезі). Ну, де там книга приходу?

Д е з і (до пана Папільйона). Ось вона, пане. (Простягає йому).

П а н П а п і л ь й о н (до Беранже). Диви, ось і пан Беранже!

Б о т а р (до Дудар). Випускникам університету бракує ясних ідей, спостережливого розуму, практичних знань...

Д у д а р (до Ботара). Та що ви!

Б е р а н ж е (до пана Папільйона). Добридень, пане Папільйон. (Поза спиною начальника, обходячи групу з трьох осіб, іде до вішалки, бере свою робочу блузу (або старий піджак) і на її місце вішає свій новий піджак, і саме тепер, коло вішалки, знімаючи одного піджака, вдягаючи другого, потім ідучи до робочого столу і витягуючи з шухляди наукавники з чорного люстрину та ще щось, вітається). Добридень, пане Папільйон. Перепрошую, я мало не спізнився. Добридень, Дударе. Добридень, пане Ботар.

П а н П а п і л ь й о н . Скажіть, Беранже, а ви теж бачили носорога?

Б о т а р (до Дудар). Випускники університету мають абстрактні знання і нічого не тямлять у житті.

Д у д а р (до Ботара). Дурниці!

Б е р а н ж е (і далі щось порядкує, готуючись до роботи, надмірно кваплячись, ніби щоб виправдати своє запізнення; до пана Папільйона, природним гоном). Авжеж, звичайно, я бачив його.

Б о т а р (відвертаючись). Пхе!

Д е з і . О! Бачте, я ж не вигадувала.

Б о т а р (іронічно). Хо! Пан Беранже каже це з галантності, бо ж він джигун, хоч і не скидається на такого.

Д у д а р . То це з галантності кажуть, що бачили носорога?

Б о т а р . Авжеж. Коли це для того, щоб потвердити слова панни Дезі. З панною Дезі галантні всі, і це зрозуміло.

П а н П а п і л ь й о н . Пане Ботар, не будьте злостиві, пан Беранже не брав участі в суперечці. Він щойно прийшов.

Б е р а н ж е (до Дезі). Еге ж, ми бачили його? Ми бачили.

Б о т а р . Пхе! Може, пан Беранже й вірить, що бачив носорога. (Робить поза спиною Беранже знак, ніби той п'є). В нього така уява! Для нього все можливе.

Б е р а н ж е . Я не сам бачив носорога! Або, може, двох носорогів.

Б о т а р . Вій навіть не знає, скількох він бачив!

Б е р а н ж е . Зі мною був мій приятель Жан!.. Та й ще були люди.

Б о т а р (до Беранже). Слово честі, ви вже казна-що верзете.

Д е з і . Це був однорогоий носоріг.

Б о т а р . Пхе! Та вони змовились обоє, аби позбиткуватися з нас!

Д у д а р (До Дезі). З того, що я чув, виходить, що це був таки дворогий!

Б о т а р . Ну, про роги слід було домовитись.

П а н П а п і л ь й о н (дивлячись на годинник). Годі, панове, час іде.

Б о т а р . Пане Беранже, а ви бачили одного чи двох носорогів?

Б е р а н ж е . Ох! Просто...

Б о т а р . Ви не знаєте. Панна Дезі бачила однорогого носорога. Ну, а ваш носоріг, пане Беранже, якщо він справді був носорогом, мав один ріг чи два?

Б е р а н ж е . Бачте, саме в цьому полягає проблема.

Б о т а р . Щось ви такої каламуті нагнали.

Д е з і . Ох!

Б о т а р . Я не хотів вас образити! Але я не вірю вашим балачкам! Носоріг у нас в країні — де се видано!

Д у д а р . Але один раз бачили!

Б о т а р . Де се видано! Хіба що на малюнках у шкільних підручниках. Ваші носороги тільки в кумась у голові цвітуть.

Б е р а н ж е . На мій погляд, не годиться прикладати слово «цвісти» до носорогів.

Д у д а р . Авжеж.

Б о т а р (ведучи далі). Ваші носороги — це міф!

Дезі. Міф?

Пан Папільйон. Панове, вважаю, час братися до роботи.

Ботар (до Дезі). Так само міф, як і летючі тарілки!

Дудар. Але розчавленого kota ви вже нікуди не дінете!

Беранже. Я це бачив.

Дудар (показуючи на Беранже). І цьому є свідки!

Ботар. Оце так свідок!

Пан Папільйон. Панове, панове!

Ботар (до Дудара). Масовий психоз, пане Дудар, масовий психоз! Подібно до релігії, яка є опіум для народу!

Дезі. Слухайте, а я вірю в летючі тарілки!

Ботар. Пхе!

Пан Папільйон (твердо). Але ж отак помаленьку, а заходить далеко. Годі вже балакати. Хай собі носоріг, хай собі летючі тарілки, — треба, щоб робота не стояла! Фірма платить вам не за те, що ви марнуєте час на теревені про якихось справжніх чи вигаданих звірів!

Ботар. Вигаданих!

Дудар. Справжніх!

Дезі. Справжнісіньких.

Пан Папільйон. Панове, нагадую ще раз: ви на роботі. Дозвольте мені припинити ці марні суперечки...

Ботар (уражений, іронічно). Будь ласка, пане Папільйон. Ви ж начальник. Коли ви наказуєте, ми мусимо коритися.

Пан Папільйон. Панове, швиденько. Я не хочу вдаватися до прикрої необхідності стягати штрафи з вашої платні! Пане Дудар, де ваш коментар до закону про боротьбу з алкоголізмом?

Дудар. Я саме дописую, пане начальнику.

Пан Папільйон. Давайте закінчуйте. Це негайно. Пане Беранже й пане Ботар, ви вже звірили коректуру регламентації вин за «контрольованим найменуванням»?

Беранже. Ще ні, пане Папільйон. Але вже чимало зробили.

Пан Папільйон. Давайте корегуйте разом. Друкарня вже чекає. А ви, панно, принесіть мені в кабінет пошту на підпис. Швиденько її віддрукуйте.

Дезі. Слухаю, пане Папільйон. (Іде до свого столика й друкує на машинці).

Дудар сідає на своє місце й починає працювати. Беранже й Ботар за своїм столом, обидва в профіль до зали; Ботар спиною до дверей на сходи; Ботар у лихому гуморі, Беранже млявий та неуважний; Беранже кладе коректуру на стіл і передає рукопис Ботарові; Ботар сідає, щось бурмочучи, а пан Папільйон виходить, хряснувши дверима.

Пан Папільйон. Щасливо, панове (виходить).

Беранже (читаючи й правлячи, тоді як Ботар з олівцем стежить за рукописом). Найменування сусла за походженням зветься «контрольованим»... (Править). З одним «н» контрольованим. (Править). Найменування... з двома «н» найменування... Вина контрольованого найменування Бордоського регіону, з долішніх ділянок пагорбів...

Ботар (до Дудара). В мене цього нема. Один рядок вискочив.

Беранже. Повторюю: вина контрольованого найменування...

Дудар (до Беранже й Ботара). Будь ласка, не читайте так голосно. Тільки вас і чути, ви мені не даєте зосередитись,

Ботар (до Дудара, через голову Беранже, поновлюючи нещодавню суперечку, тоді як Беранже ще якусь хвилю править і далі. Він читає, і в нього безгучно ворухаться губи). Це містифікація!

Дудар. Що саме містифікація?

Ботар. Та ваші ж теревені про носорога, хай їм біс! Це ваша пропаганда розпускає такі чутки!

Дудар (відірвавшись від роботи). Яка пропаганда?

Беранже (втручаючись). Це не пропаганда...

Дезі (припинивши друкувати). Тому я й кажу, що я бачила... я бачила... і всі бачили.

Дудар (до Ботара). Просто сміх бере!.. Пропаганда! А навіщо?

Ботар (до Дудара). Отакої!.. Ви це знаєте краще за мене. Не вдавайте невинного.

Дудар (сердито). Хай там як, але мені Понтенегріні грошей не давали.

Ботар (червоний від люті, б'ючи кулаком по столу). Це образа. Я не дозволю... (Підводиться).

Беранже (благально). Пане Ботар, але ж...

Дезі. Пане Дудар, але ж...

Ботар. А я кажу, що це образа...

Зненацька відчиняються двері кабінету начальника; Ботар і Дудар покvapно сідають. В руках у начальника відділу книга приходу на роботу; як тільки він показується, одразу запановує тиша.

Пан Папільйон. Пан Беф сьогодні не прийшов?

Беранже (роздивляється навколо). Справді, його немає.

Пан Папільйон. Таж він потрібний мені! (До Дезі). А він хоч казав, що хворий і не зможе прийти?

Дезі. Він мені нічого не казав. Пан Папільйон (відчинивши двері навстіж і заходячи). Якщо буде так і далі, я виставлю його за двері. Він уже не вперше таке виробляє. Я досі заплющував очі, але вже годі... В когось із вас є ключ від його шафи?

Саме в цю мить заходить пані Беф. Під час останньої репліки видно, як вона якомога швидше долає останні сходинки і гвалтовно відчиняє двері. Геть задихана й перелякана.

Беранже. Дивіться, ось пані Беф.

Дезі. Добридень, пані Беф.

Пані Беф. Добридень, пане Папільйон. Добридень панам і паням.

Пан Папільйон. Ну, а де ваш чоловік? Що там у нього скоїлось, він уже й зайти не може?

Пані Беф (сапаючи). Благаю, пробачте йому, пробачте моему чоловікові... В суботу він поїхав до своїх батьків, і зараз у нього легенький грип.

Пан Папільйон. Ага! В нього легенький грип!

Пані Беф (даючи якогось папера начальникові). Ось він сповістив про це телеграмою. В середу сподівається повернутись... (Майже непритомніючи). Дайте мені води... і сісти...

Беранже вносить на середину сцени свого стільця, й вона сідає, обм'якнвши.

Пан Папільйон (до Дезі). Принесіть їй води.

Дезі. Я миттю! (Протягом кількох наступних реплік вона ходить за склянкою води і дає випити пані Беф).

Дудар (до начальника). У неї, мабуть, серце слабе.

Пан Папільйон.. Дуже прикро, що пан Беф не вдома. Але ж не слід отак перейматись!

Пані Беф (ледь вимовляє). Це тому... тому, що від самого дому за мною гнався носоріг...

Беранже. Однорогий чи двоногий?

Ботар (розреготавшись). Сміх, та й годі!

Дудар (обурено). Дайте їй сказати!

Пані Беф (із великим зусиллям підносить руку, показуючи пальцем на сходи). Він там унизу біля дверей. Ніби хоче зайти.

В цю мить загуркотіло. Видно, як від ваги, безперечно значної, обриваються сходи. Зісподу долинає нажахане ревіння. Після того як розвіялась курява від падіння сходів, видно, що сходовий майданчик завис над порожнечою.

Дезі. Боже мій!..

Пані Беф (на стільці, рукою схопившись за серце). Ох! А!

Беранже заходився коло пані Беф, ляскає її по щоках, дає води.

Беранже. Заспокойтеся!

У цей час пан Папільйон, Дудар, Ботар кидаються ліворуч, штовхаючись, одчиняють двері й виходять на оповитий курявою сходовий майданчик; ревіння чути й далі.

Пан Папільйон (на майданчику). Ось він. Унизу! Справжнісінький!

Ботар. Взагалі нічого не бачу. Це ілюзія.

Дудар. Таж оно він, товчється внизу.

Пан Папільйон. Панове, нема чого й сумніватись. Він отам товчється.

Дудар. Він не може піднятися, бо нема вже сходів.

Ботар. Дуже дивно. Що б воно значило?

Дудар (обертаючись до Беранже). Ідїть лишень подивіться. Ідїть подивіться на свого носорога.

Беранже. Вже йду. (Беранже йде до сходового майданчика).

За ним Дезі, що відійшла від пані Беф.

Пан Папільйон (до Беранже). Так, ви знавець носорогів, тож дивіться.

Беранже. Я не знавець носорогів...

Дезі. Ох!.. подивіться... як він крутиться. Наче йому щось болить... чого ж він хоче?

Дудар. Він ніби шукає когось. (До Ботара). Ну, тепер ви бачите його?

Ботар (роздратований). Справді, я бачу його.

Дезі (до пана Папільйона). Може, нам привиділось? І вам теж...

Ботар. Мені ніколи нічого не ввижалося. Але внизу таки щось є.

Дудар (до Ботара). А що, що саме?

Пан Папільйон (до Беранже). Це таки носоріг, еге ж? Це той, якого ви бачили? (До Дезі). І ви теж?

Дезі. Аякже.

Беранже. Він дворогий. Це африканський носоріг або, швидше, азіатський. А! Я вже не знаю, чи в африканського носорога два роги, чи один.

Пан Папільйон. Він поламав нам сходи, тим краще, таке й мало статися, бо я вже просив у генеральної дирекції, щоб зробили бетонні сходи замість наших поточених шашелем.

Дудар. Пане начальнику, я відіслав заявку ще тиждень тому.

Пан Папільйон. Мало статися, таке мало статися. Це можна було передбачити. Я мав рацію.

Дезі (до пана Папільйона, іронічно). Як завжди.

Беранже (до Дудара й пана Папільйона). Постривайте, дворогість характерна для азіатських носорогів чи африканських? Однорогість характерна для африканських чи азіатських?..

Дезі. Бідолашна тварина, все реве й крутиться. Чого він хоче? Ох! Він дивиться на нас. (Звертаючись до носорога). Котику, котику, котику...

Дудар. Дивіться не поглядьте, він же безперечно дикий...

Пан Папільйон. Хай там що, але до нього не доступитись.

Носоріг жажливо реве.

Дезі. Бідолашна тварина!

Беранже (ведучи далі, до Ботара). Ви ж стільки знаєте, вам не здається, що, навпаки, дворогість?

Пан Папільйон. Любий мій Беранже, ви щось усе не до ладу, досі плутаєтесь. Пан Ботар мав рацію.

Ботар. Хіба таке можливе в цивілізованій країні?..

Дезі (до Ботара). Погоджуюсь. Проте існує він чи ні?

Ботар. Це безсоромне шахрайство! (Жестом оратора з трибуни, показуючи пальцем на Дудара, спляюючи його поглядом). Це ваша провина.

Дудар. Чому моя, а не ваша?

Ботар (люто). Моя провина? Таке завжди скошується на дрібноті. Якби це тільки мене обходило...

Пан Папільйон. Добре ж нам буде отут без сходів.

Дезі (до Ботара й Дудара). Заспокойтеся, панове, тільки не зараз.

Пан Папільйон. Це провина генеральної дирекції.

Дезі. Можливо. Але як ми зійдемо?

Пан Папільйон (жартома залицяючись до друкарки й пестливо беручи її за щічку). Я візьму вас на руки, і ми вдвох стрибнемо.

Дезі (відводячи руку начальника відділу). Ви, товстошкурый, заберіть свої шкарубкі руки від мого обличчя!

Пан Папільйон. Я пожартував!

Тим часом, — а носоріг і далі невпинно реве, — пані Беф підвелась і приєдналася до гурту.

Якийсь час пильно дивиться, як крутиться внизу носоріг, і зненацька моторошно зойкає.

Пані Беф. Господи! Невже це правда?

Беранже (до пані Беф). Що з вами?

Пані Беф. Це мій чоловік! Бефе, бідний мій Бефе, що сталося з тобою?

Дезі (до пані Беф). Ви впевнені?

Пані Беф. Я впізнала його, я впізнала його!

Носоріг відповідає потужним, проте лагідним ревінням.

Пан Папільйон. Отакої! Цього разу я таки вже виставлю його за двері!

Дудар. Він застрахований?

Ботар (убік). Я все збагнув...

Дезі. А як у такому разі виплачувати страхівку?

Пані Беф (падаючи непритомною на руки Беранже). О Господи!

Беранже. Ох!

Дезі. Відведемо сюди.

Беранже, якому допомагають Дудар та Дезі, тягне пані Беф до свого стільця й садовить.

Дудар (коли ведуть лані Беф). Пані Беф, не переймайтеся так.

Пані Беф. Ах! Ох!

Дезі. Все ще, може, владнається якось...

Пан Папільйон (до Дудара). А юридично що можна зробити?

Дудар. Треба запитати в адвоката.

Ботар (ідучи за гуртом і підносячи руки до неба). Це чистісіньке безумство! Ну й суспільство!

Всі збираються навколо пані Беф, ляпають її по щоках, вона розплющує очі, зойкнула, заплющує очі, знову її ляпають по щоках, а Ботар говорить.

Хай там що, але будьте певні, я все розповім своєму комітетові взаємодопомоги. Я не залишу товариша в біді. Про це знатимуть.

Пані Беф (повертаючись до тям). Бідолашненький мій, я не можу його так залишити, який же він нещасний. (Чути ревіння). Він кличе мене. (Ніжно). Він кличе мене.

Дезі. Вам уже краще, пані Беф?

Дудар. Вона вже очуняла.

Ботар (до пані Беф). Запевняю, що наша делегація підтримає вас. Хочете стати членом нашого комітету?

Пан Папільйон. Знову ми гаємося з роботою. Панно Дезі, давайте пошту!

Дезі. Спершу треба з'ясувати, як ми вийдемо звідси.

Пан Папільйон. Ну й проблема. Через вікно.

Всі йдуть до вікна, крім пані Беф, що осунулася у фотелі, та Ботара, який залишився посеред сцени.

Ботар. Я знаю, звідки це прийшло.

Дезі (біля вікна). Дуже високо.

Беранже. Мабуть, слід було б викликати пожежників, щоб вони приїхали із своїми драбинами!

Пан Папільйон. Панно Дезі, підіть у мій кабінет і зателефонуйте пожежникам.

Пан Папільйон трохи ніби супроводжує її. Дезі виходить крізь двері в глибині, чути, як вона бере трубку й каже: «Алло, алло, це пожежники?», потім приглушений гомін телефонної розмови.

Пані Беф (раптом підводиться). Я не можу його так залишити, я не можу його так залишити.

Пан Папільйон. Якщо хочете розлучитися, то зараз у вас будуть вагомі підстави.

Дудар. Звичайно, він буде винен.

Пані Беф. Ні! Бідолаха! Тільки не зараз, я не можу кинути свого чоловіка в такому стані.

Ботар. Ви доброчесна дружина.

Дезі (до пані Беф). А що ви зробите?

Біжучи в лівий бік, пані Беф метнулася до сходового майданчика.

Беранже. Обережно!

Пані Беф. Я не можу його покинути, я не можу його покинути.

Дудар. Затримайте її.

Пані Беф. Я поведу його додому!

Пан Папільйон. Що вона хоче робити?

Пані Беф (готуючись стрибнути з краю майданчика). Я йду, коханий, іду.

Беранже. Вона зараз стрибне,

Ботар. Це її обов'язок.

Дудар. Вона не зможе.

Всі, крім Дезі, яка ще досі телефонує, зібралися на майданчику біля пані Беф, вона стрибає; Беранже, проте, намагається затримати її і зостається з її спідницею в руках.

Беранже. Я не міг її втримати.

Чути, як знизу долинає розчулене ревіння носорога.

Пані Беф. Я прийшла, мій коханий, я прийшла.

Дудар. Вона сіла на нього верхи.

Ботар. Амазонка.

Голос пані Беф. Коханий мій, ходімо додому.

Дудар. Учвал побігли.

Дудар, Беранже, Ботар, пан Папільйон вертаються на сцену й підбігають до вікна.

Беранже. Швидко мчать.

Дудар (до пана Папільйона). А ви їздили верхи?

Пан Папільйон. Колись... трохи... (Обертаючись до дверей у глибині, до Дудара). Ще й досі вона дзвонить!..

Беранже (стежачи очима за носорогом). Вони вже далеко. Вже й не видно.

Дезі (виходячи). Ледве допросилася тих пожежників!..

Ботар (ніби завершивши внутрішній монолог). Чудово!

Дезі. ...ледве допросилася тих пожежників.

Пан Папільйон. Що, скрізь горить?

Беранже. Моя думка така ж, як у пана Ботара. Вчинок пані Беф справді зворушливий, яке в неї серце!

Пан Папільйон. Принаймні одного службовця я мушу замінити.

Беранже. Ви справді гадаєте, що він уже нам не згодиться?

Дезі. Ні, ніде не горить, просто пожежники поїхали до інших носорогів.

Беранже. До інших носорогів?

Дудар. Як до інших носорогів?

Дезі. Так, до інших носорогів. Повідомлення надходять майже з усього міста. Вранці було сім, а зараз уже сімнадцять.

Ботар. А що я казав!

Дезі (ведучи далі). А всіх випадків було б навіть тридцять два. Це ще неофіційно, проте нема сумніву, що воно таки правда.

Ботар (уже не такий переконаний). Пхе! Вигадують!

Пан Папільйон. А по нас вони прийдуть?

Беранже. А я їсти хочу!..

Дезі. Так, пожежники прийдуть, вони вже в дорозі!

Пан Папільйон. А робота?

Дудар. Я гадаю, що це надзвичайна ситуація.

Пан Папільйон. Втрачений робочий час треба буде надолужити.

Дудар. Ну що, пане Ботар, для вас носороги ще й досі не стали очевидністю?

Ботар. Наше представництво протестує проти того, що ви без попередження звільнили pana Бефа.

Пан Папільйон. Я таке й не вирішую, ще побачимо, що там скажуть.

Ботар (до Дудара). Ні, пане Дудар, я не заперечую очевидності носорогів. І ніколи цього не заперечував.

Дудар. Ви просто крутій.

Знизу долина метушня, гуркіт, гудіння двигуна. Показується каска пожежника, потім і він сам.

Пожежник. Панно, ходіть.

Голос Пожежника. Ходіть, ходіть...

Разом видираються на вікно. Пожежник допомагає їм зійти вниз, завіса опускається.

Картина друга

Жанова домівка. Коли завісу піднято, Жан під ковдрою спиною до публіки спить у ліжку. Чути, як він кашляє. Через якийсь час показується Беранже.

Беранже. Жане, мій дорогий, я прийшов навідати вас.

Жан. Хто там?

Беранже. Це я, Беранже. Я не перешкодив?

Жан (усе повернений спиною). Цікаво, що я не впізнаю вашого голосу.

Беранже. Я теж не впізнаю вашого голосу.

Жан (повернений спиною). Сідайте.

Беранже. Знаєте, Жане, я був йолоп, що посварився з вами через ту історію.

Жан. Яку історію?

Беранже. Вчора...

Жан. Коли вчора? Де вчора?

Беранже. Ви вже й забули? Та з носорогом, отим нещасним носорогом.

Жан. Яким носорогом?

Беранже. З тим носорогом, або, якщо хочете, з тими двома нещасними носорогами, яких ми бачили.

Жан. А! Так, пригадую... А хто вам сказав, що ті два носороги нещасні?

Беранже. Любий мій Жане, хочу вам сказати, що, кожен по-своєму, ми обидва мали слухність. Зараз це доведено. В місті є однорогі носороги так само, які дворогі.

Жан. А що я вам казав! Ну що ж, тим гірше.

Беранже. Так, тим гірше.

Жан. Або тим краще, це як подивитись.

Б е р а н ж е (ведучи далі). Звідки взялися одні, звідти й другі, або звідки другі, звідти й перші взялися, по суті, це не має значення. Єдине, що, на мій погляд, має вагу, — це саме існування носорогів, бо...

Ж а н (обертаючись і сідаючи на своє розстелене ліжко, обличчям до Беранже). Мені недобре, мені так недобре!

Б е р а н ж е . Я у відчай! Зрештою, що з вами?

Ж а н . Я й не знаю до ладу, якась недуга чи болешці.

Б е р а н ж е . Відчуваєте кваліть?

Ж а н . Де там! Навпаки, все кипить.

Б е р а н ж е . Я мав на увазі... якусь минуцу кваліть. Таке з кожним буває.

Ж а н . Зі мною ніколи.

Б е р а н ж е . Тоді, може, надмір здоров'я. Коли енергії багато, це іноді теж погано. Це розхитує нервову систему.

Ж а н . В мене вона чудово зрівноважена. (Жанів голос стає все хрипкішим). Я здоровий і духом, і тілом. Моя спадковість...

Б е р а н ж е . Авжеж, звичайно. Та, може, ви все-таки застудились? Температури нема?

Ж а н . Я не знаю. Хоч, певне, трохи морозить і болить голова.

Б е р а н ж е . Проста собі мігрень. Я піду, якщо хочете.

Ж а н . Зоставайтеся. Ви не заважаєте мені.

Б е р а н ж е . А ви ще й захрипли.

Ж а н . Захрип?

Б е р а н ж е . Так, трохи захрип. Саме тому я й не впізнав вашого голосу.

Ж а н . Чого б це я захрип? Мій голос не змінився, це швидше ваш став якимось не таким.

Б е р а н ж е . Мій?

Ж а н . А чом би й ні?

Б е р а н ж е . Може, й так. Я цього не помітив.

Ж а н . А що ви взагалі помічаєте за собою? (Приставляючи долоню до лоба). Власне, в мене чоло болить. Мабуть, десь ударився! (Його голос стає ще хрипкішим).

Б е р а н ж е . Коли ви вдарились?

Ж а н . Не знаю. Не можу пригадати.

Б е р а н ж е . Мабуть, вам боляче.

Ж а н . Може, я вдарився, коли спав?

Б е р а н ж е . Удар розбудив би вас. Мабуть, вам просто приснилося, що ви вдарились.

Ж а н . Мені ніколи нічого не сниться.

Б е р а н ж е (ведучи далі). Голова у вас почала боліти, коли ви спали, ви забули, що вам снилося, або швидше пригадуєте, але несвідомо.

Жан. Це я несвідомо? Я володар своїм думкам. І ніколи нікуди не збочую. Я йду прямо, завжди тільки прямо.

Беранже. Я це знаю. Але ви не зрозуміли мене.

Жан. Говоріть ясніше. Хіба вам важко сказати мені щось погане?

Беранже. Часто, коли болить голова, здається, що десь ударився. (Підійшовши до Жана). Якщо ви вдарились, то має бути гуля. (Розглядаючи Жана). Диви, й справді, у вас є гуля.

Жан. Гуля? Зовсім маленька.

Жан. Де?

Беранже (показуючи на Жанове чоло). Ось стирчить якраз над носом.

Жан. Нема в мене ніякої гулі. І в родині ніхто її не мав.

Беранже. Дзеркало у вас є?

Жан. Ет! (Мацаючи чоло). Таки правда. Піду у ванну, подивлюся. (Схоплюється і йде до ванної кімнати).

Беранже супроводить його поглядом.

(З ванної кімнати). Так, у мене гуля. (Повертається назад, колір його шкіри став якимось зеленкуватим). Зрозуміло, я таки вдарився.

Беранже. Вам недобре, ви поззеленіли.

Жан. Що ви розглядаєте мене як чудернацьку звірину?

Беранже. Ваша шкіра...

Жан. Що ви причепилися до моєї шкіри? Я ж вашу не розглядаю?

Беранже. Сказав би... так, сказав би, що вона на очах змінює свій колір. Зеленішає. (Пробує взяти Жана за руку). І грубшає.

Жан (знову висмикуючи руку). Не мацайте мене отак. Що на вас найшло? Ви дратуєте мене.

Беранже (до себе). Це, мабуть, серйозніше, ніж я думав. (До Жана). Треба викликати лікаря. (Йде до телефону).

Жан. Не чіпайте ту машинку. (Біжить до Беранже й відштовхує його).

Беранже захитався.

Хай це вас не обходить.

Беранже. Гаразд, гаразд. Це ж для вашого добра.

Жан (кашляючи і гучно дихаючи). Своє добро я знаю краще за вас.

Беранже. Вам важко дихати.

Жан. Кожен дихає як може! Вам не подобається моє дихання, а мені — ваше. Ви дихаєте дуже мляво, навіть і не чути як, я сказав би, що вам уже три чисниці до смерті.

Беранже. Ясна річ, я не такий дужий, як ви.

Жан. Я ж не посилаю вас до лікаря, щоб той вас оглянув. Кожен робить, що хоче.

Беранже. Не гнівайтесь на мене. Ви ж добре знаєте: я вам друг.

Жан. Дружби нема. Я не вірю у вашу дружбу.

Беранже. Сьогодні ви справжній мізантроп.

Жан. Так, я мізантроп, мізантроп, мізантроп, мені втіха бути мізантропом.

Беранже. Мабуть, ви ще досі сікаєтесь до мене через нашу дурну вчорашню сварку. Я визнаю свою провинку. Я саме й прийшов, щоб вибачитись...

Жан. Про яку ви сварку кажете?

Беранже. Зараз я вам нагадаю. Знаєте, через носорога!

Жан (не слухаючи Беранже). По правді, я не те що не люблю людей, вони мені байдужі або ж гидкі; хай лиш не стають мені на дорозі, я розчавлю їх.

Беранже. Ви ж добре знаєте, що я ніколи не стану на заваді...

Жан. В мене є мета, і я рвуся до неї.

Беранже. Звичайно, ви маєте слухність. Проте я вважаю, що тепер у вас моральна криза.

Вже якийсь час Жан ходить по кімнаті від стіни до стіни, наче тварина в клітці. Беранже спостерігає його, час від часу ледь відходить убік, щоб не зіткнутися. Жанів голос усе хрипшає.

Беранже (зазираючи Жанові у вічі). А знаєте, що сталося з Бефом? Він став носорогом.

Жан. Що сталося з Бефом?

Беранже. Він став носорогом.

Жан (обмахуючись полами курточки). Бр-р-р... Мені жарко, жарко. Бр-р-р... Хвилиночку. Піду охолоджусь.

Беранже (поки Жан метнувся до ванної кімнати). В нього гарячка.

Жан у ванній кімнаті. Чути, як він сапає, як дзюркоче вода з крана.

Жан. Болота! Болота!..

Беранже. Ой! Ваш ріг росте на очах! Ви стали носорогом!

Жан (у ванній кімнаті). Я затопчу тебе, я затопчу тебе!

У ванній кімнаті гармидер, ревіння, гуркіт меблів, падає й розбивається дзеркало, потім вискакує геть переляканий Беранже, із зусиллям таки зачиняє двері за собою, хоча помітно, як на них налягають із середини.

Беранже (збігаючи сходами). Швейцаре, швейцаре, у вас носоріг у будинку, викличте поліцію! Швейцаре!

Видно, як відхиляється верхній край дверей до комірчини швейцара, і звідти показується голова носорога.

Ще один! Боже мій! Господи! (Беранже заходить до Жанової кімнати, двері до ванної ще двигтять. На вулиці їх тепер уже ціле стадо! Носорожаче військо, біжить собі вулицею вниз! Як вибратись, як мені вибратись?.. Якби ж вони бігли тільки по вулиці! Вони виходять на тротуари, господи, як вибратись?! Цілісіньке стадо носорогів! А ще казали, що ця тварина живе одним! Що робити? Носороги! Носороги!

Дія третя

Все майже те саме, що й у попередній картині. Це кімната Беранже, яка надзвичайно нагадує Жанову. Беранже лежить одягнений. Голова в нього перев'язана.

Б е р а н ж е (підстрибуючи). Хто там?

Д у д а р . Я, Дудар. Я вам не заважатиму? Вам уже краще?

Б е р а н ж е . Перепрошую, але я не впізнав вашого голосу. Так, так, сподіваюсь, уже трохи краще.

Д у д а р . Мій голос не змінився. А я ваш голос зразу впізнав.

Б е р а н ж е . Перепрошую, мені здалося... але справді, ваш голос таки той самий. А мій голос теж не змінився, га?

Д у д а р . Чого б це він мав мінятися?

Б е р а н ж е . А він, не став трохи... трохи хрипким?

Д у д а р . Ні, я зовсім цього не відчуваю.

Б е р а н ж е . Ну й добре. Ви переконали мене.

Д у д а р . Та що з вами?

Б е р а н ж е . Так, весь час болить голова. Але в мене немає гулі, я ніде не вдарився!.. Так? (Піднімає пов'язку, показує свого лоба Дудареві).

Д у д а р . Ні, гулі у вас немає. Я не бачу її.

Б е р а н ж е . Сподіваюсь, що її не буде ніколи. Ніколи.

Д у д а р . Якщо ви ніде не вдарились, то звідки вона візьметься?

Б е р а н ж е . Якщо справді не хочеш ударитись, то й не вдарись!

Д у д а р . Ясна річ. Просто треба бути уважним. Усе-таки що з вами? Ви знервовані, збуджені. Це, мабуть, від вашої мігрені. Не рухайтесь, і вам буде легше.

Б е р а н ж е . Мігрені? Не кажіть мені про мігрень! Не згадуйте про неї.

Д у д а р . Воно зрозуміло, що після таких переживань у вас з'явилася мігрень.

Б е р а н ж е . Я ледве оклигав!

Д у д а р . Тоді нема чого й дивуватись, що у вас голова болить.

Б е р а н ж е (підбігаючи до дзеркала, піднімаючи пов'язку). Ні, нічого. Воно, знаєте, саме отак може й починатись.

Д у д а р . Що може починатись?

Б е р а н ж е . Я боюся переродитись. Знаєте, я не можу отямитись.

Д у д а р . Ви себе маєте центром усесвіту, гадаєте, що всі події зачіпають особисто й вас. Ви ж не всесвітня мішень!

Б е р а н ж е . Може, воно й так. Жан був надто гордий. А в мене нема амбіцій. Мене задовольняє мій теперішній стан.

Д у д а р . Може, він полюбляв чисте повітря, природу, простір... Може, в нього була потреба розслабитись, Я це кажу не на те, щоб виправдати його...

Б е р а н ж е . Я вас розумію або принаймні намагаюсь зрозуміти. Та навіть якщо мене звинуватять у відсутності спортивного духу і в тому, що я дрібний буржуа, зашкарублий у своєму тісному світові, я поглядів не зміню.

Дудар. Авжеж, ми залишимося собою. Тоді чому ви непокоїтесь через кілька випадків носорогіту? Це, мабуть, теж хвороба.

Беранже. Саме так, і я боюсь ухопити заразу.

Дудар. Ох! Та не думайте про це. Ви й справді всьому надаєте забагато значення. Те, що сталося із Жаном, аж ніяк не симптом, ні про що не свідчить, ви й самі казали, що Жан гордовитий. Даруйте за лихі слова про вашого друга, та, на мій погляд, це був шаленець, якийсь дикун, дивак, — навіть нема за що вважати його оригіналом. Оце й було вирішальним.

Беранже. Тоді все прояснюється. Бачите, ви не могли пояснити явище. А от зараз таки дали мені цілком імовірне пояснення. Так, щоб отак перетворитись, напевне треба бути в критичному стані, в якомусь шаленстві... Хоч у нього були аргументи, здається, він обміркував питання, обгрунтував своє рішення... Але Беф, невже й Беф теж був шаленцем?.. А решта, всі інші?..

Дудар. Залишається гіпотеза про пошесть. Щось ніби грип. А ми вже бачили пошесті.

Беранже. Жодна з них не скидалась на нинішню. А що, як її занесли з колоній?

Дудар. Хай там як, але хибно вважати, що Беф і решта зробили те, що зробили, або стали тим, ким стали, аби лиш дошкулити вам. Хіба вони вже настільки лихі?

Беранже. Алкоголь — чудовий засіб проти пошестей. Він імунізує. Наприклад, убиває мікробів грипу. Жан ніколи не пив спиртного. Нахвалювся цим. Може, якраз через це... може, це й пояснює те, що сталося. (Протягує повну чарку Дударові). Ви й справді не хочете?

Дудар. Ні, ні, до сніданку ніколи. Дякую.

Беранже спорожняє чарку, але й далі тримає її в руці, як і пляшку; кашляє.

Дудар. Бачте, бачте, воно вам не йде. Ви й закашлялись через те.

Беранже (занепокоєний). Так, тому я й закашлявся. А як я кашляв?

Дудар. Глядіть, бо станете неврастеніком. Коли вже зовсім оклигаєте від шоку, від депресії, вийдете надвір, на свіже повітря, то, певне, вам стане краще.

Беранже. Виходити? Звичайно; треба. Я думав про це. Отже, я маю здібатись із ними... А я вже тільки побачу їх, мене аж тіпає.

Дудар. Ставтесь до всього легше, не переймайтесь.

Беранже. Я почуваю солідарність з усім, що відбувається. Я беру участь, я не можу zostаватися байдужим.

Дудар. Я теж приголошений. Або, швидше, був. Та вже зникаю.

Беранже. Ваша нервова система зрівноважена краще, ніж моя. Вітаю вас. Але вам не здається, що це нещастя...

Дудар (уриваючи його). Я й не кажу, що це добро. І не думайте, що я таємний прихильник носорогів...

Знову носорожаче тупотіння, цього разу під рамою вікна на авансцені.

Б е р а н ж е (підскакуючи). Ось вони знову! Ось вони знову! Ох! Ні, нічого не вдієш, я не можу звикнути.

Д у д а р . Тоді змиріться з тим, що є, й не переймайтеся.

Б е р а н ж е . Це ж фаталізм.

Д у д а р . Це мудрість. Якщо таке сталося, безперечно були якісь причини. І це треба розуміти.

Б е р а н ж е (підводячись). Хай так, але я не хочу з цим миритися.

Д у д а р . А що ви зробите? Чого сподіваєтесь?

Б е р а н ж е . Поки що не знаю. Я подумаю. Надішлю листи до газет, напишучу маніфести, піду на прийом до мера або, якщо часу не має, до його заступника.

Д у д а р . Нехай влада сама вживе заходів! Зрештою, я й не знаю, чи маєте ви моральне право втручатись у події. До того ж я й далі думаю, що це несерйозне. Безглуздо, на мій погляд, шаленіти, через те що кільком особам заманулося поміняти шкуру. Їм було погано у власній. Вони ж вільні, це їх лиш обходить.

Б е р а н ж е . Треба перерубати сам корінь зла.

Д у д а р . Зло, зло! Пусті слова! Хіба можна знати, де зло, а де добро? Звичайно, вподобання в нас різні. Ви передусім за себе боїтесь. Істина саме в цьому, але ви ніколи не станете носорогом, так, справді, у вас нема покликання!

Б е р а н ж е . Отакої! Отакої! Якщо влада й наші городяни мислять так, як і ви, то бони не зважаться на дії.

Д у д а р . Проте ж не просити допомоги за кордоном. Це справа внутрішня, стосується тільки нашої країни.

Б е р а н ж е . Я вірю в міжнародну солідарність...

Д у д а р . Теж мені Дон Кіхот! Я кажу це без усякого зла, зовсім не ображаю! Самі знаєте, це ж для вашого добра, вам неодмінно треба заспокоїтись.

Б е р а н ж е . Я й не заперечую, пробачте мені. Я вкрай стривожений. Я виправлюсь. Пробачте й за те, що затримую вас, змушую слухати свої нісенітниці. Ви ж, мабуть, на роботі. Ви отримали мою заяву про відпустку у зв'язку з хворобою?

Д у д а р . Не переживайте. Все залагоджено. Та й контора досі не працює.

Б е р а н ж е . Ще не полагодили сходів? Ну й недбальство! Саме через це повсюди так зле.

Д у д а р . Їх лагодять. Це не так скоро робиться. Важко знайти робітників. Вони приходять, стають до роботи, працюють день чи два, а потім ідуть собі — й сліду нема. Доводиться брати інших.

Б е р а н ж е . А ще нарікають на безробіття! Сподіваюсь, їх принаймні з бетону зроблять.

Д у д а р . Ні, таки з дерева, але з нового дерева.

Б е р а н ж е . Ет! Адміністративна інертність. Марнують гроші, а коли йдеться про потрібну витрату, то вдають, що в них фонди малі. Пан Папільйон буде незадоволений. Він дуже наполягав, щоб сходи були бетонові. Що він каже на це?

Д у д а р . В нас уже нема начальника. Пан Папільйон пішов у відставку.

Б е р а н ж е . Я вражений... Це через ті сходи?

Д у д а р . Не думаю. Хай там як, але це не причина, щоб іти у відставку.

Б е р а н ж е . Так у чому ж річ? Що на нього найшло?

Д у д а р . Хоче перебратись у село.

Б е р а н ж е . На пенсію пішов? Та він же молодий, ще міг бути директором.

Д у д а р . Щоб нічого від вас не ховати... це досить смішно, він став носорогом.

Віддалений носорожачий тупіт і ревіння.

Б е р а н ж е . Носорогом! Пан Папільйон став носорогом! А! Отакої! Отакої! А мені зовсім не смішної Чом ви зразу цього не сказали?

Д у д а р . Ви й самі знаєте, настрої у вас був не той... Я не хотів вам казати... не хотів казати, бо, знаючи вас, розумів, що вам смішно не стане, що це вас уразить. Ви ж такі вразливі!

Б е р а н ж е (здіймаючи руки до неба). Ох! Це... Ох! Це... пан Папільйоні Як його шанували всі, я переконаний, переродження відбулось поза його волею.

Д у д а р . Звідки вам знати? Важко збагнути потаємні причини людських рішень.

Б е р а н ж е . Так, надаремне шукати. В нього були приховані комплекси. Йому треба було піти до психоаналітика.

Д у д а р . Любий мій Беранже, завжди треба намагатися зрозуміти. Й коли хочеш збагнути явище і його наслідки, то чесність думки спонукає докопатись аж до причин. І цього треба прагнути, бо ми ж мислячі істоти. Повторюю вам, мені це не вдалося, я не знаю, чи вдаватиметься й надалі. В будь-якому разі спочатку треба. ставитись прихильно або принаймні нейтрально, виявити нескутість розуму, властиву науковому мисленню. Бо все логічне. Зрозуміти — значить виправдати.

Б е р а н ж е . Ви скоро станете прихильником носорогів.

Д у д а р . Ні, аж ніяк. До такого я не дійду. Я лишень намагаюся на все дивитися холодно й прямо. Я хочу бути реалістом. І додаю, що в природному справжнього зла немає. Лихо тим, хто скрізь бачить нечестя. Це властиве інквізіторам.

Б е р а н ж е . Гадаєте, це природне?

Д у д а р . А що вже природніше за носорога?

Б е р а н ж е . Так, але людина, що стає носорогом, — незаперечна ненормальність.

Д у д а р . Ох! Незаперечна!.. Звідки вам знати...

Б е р а н ж е . Так, незаперечна ненормальність, абсолютна ненормальність.

Д у д а р . Як на мене, щось ви дуже самовпевнені. Хіба можна знати, де кінець нормальності й початок ненормальності? Ви можете визначити, що нормальне, а що ненормальне? Ні лікар, ні філософи не можуть розв'язати цієї проблеми. Ви мусили б знати про це.

Б е р а н ж е . Може, філософи й не можуть. Але практично це легко. Вам доводять, що рух не існує... і ходять, ходять, ходять... (починає ходити по кімнаті) ходять або кажуть собі, як Галілей: «А вона таки крутиться...»

Д у д а р . У вас усе змішалось в голові! Таж не плутайте. Якщо вже про Галілея, то там навпаки, теоретична й наукова думка була правою супроти тверезого глузду та догматизму.

Б е р а н ж е (знетямившись). Самі лиш вигадки! Тверезий глузд, догматизм, слова, слова! Я, може, й змішав усе в голові, а ви взагалі безголові. Ви вже не знаєте, що нормальне, що ні. Ви мене доконали із своїм Галілеєм... Чхав я на нього!

Д у д а р . Ви самі навели його слова й порушили питання, вважаючи, що останнє слово завжди за практикою. Воно, може, й так, але коли їй передує теорія, історія мислення й науки це добре доводить.

Б е р а н ж е (все лютіший). Та нічого вона не доводить. Самі балачки, це безумство!

Д у д а р . Знов-таки, звідки вам знати, що таке безумство...

Б е р а н ж е . Безумство — це безумство, і все! Безумство, та й годі! Всі знають, що таке безумство. А носороги — це практика чи теорія?

Д у д а р . І те, й те.

Б е р а н ж е . Як і те, й те?

Д у д а р . І те, й те, або одне й друге. Це ще обмислити треба!

Б е р а н ж е . Якщо так, я... відмовляюся мислити!

Д у д а р . Ви не володієте собою. Думки у нас справді різні, але обговорюймо їх мирно. Треба обговорювати.

Б е р а н ж е (нестямно). Гадаєте, що я не володію собою? Ще скажіть, що я Жан. Ох! Ні, ні, я не хочу, щоб зі мною сталося, як із Жаном. Ох! Ні, я не хочу стати як він. (Заспокоюється). Я не підкутий у філософії. Я не вчився, а у вас є дипломи. Ось чому вам легше говорити, а я не знаю, що й відповісти, я вахлай.

Ще гучніший носорожачий тупіт, що лунає спершу під вікном ззаду, а потім під вікном спереду.

Але я відчуваю, що ви помиляєтесь... Я це відчуваю інстинктивно, та швидше ні, це в носорога інстинкт, а я відчуваю інтуїтивно, ось потрібне слово, так, інтуїтивно.

Дудар. А що ви розумієте під інтуїтивним?

Беранже. Інтуїтивно — це значить отак, і все! І я отак відчуваю, що ваша надмірна терпимість, ваше шляхетне потурання, повірте мені, насправді лише слабкість... і засліплення...

Дудар. Воно таке тільки для вашого простацтва.

Беранже. Добре вам завжди кпити з мене. Але слухайте, я спробую знайти Логіка...

Дудар. Якого логіка?

Беранже. Логіка, філософа, Логіка, який... ви краще за мене знаєте, що таке Логік. Мого знайомого Логіка, він з'ясував мені...

Дудар. Що він вам з'ясував?

Беранже. З'ясував, що азіатські носороги — це африканські, а африканські — це азіатські.

Дудар. Щось я не втну.

Беранже. Ні... ні... Він нам довів протилежне, тобто африканські носороги — це азіатські, а азіатські... ну, я розумію. Це не те, що я хотів сказати. Зрештою, ви це з'ясуєте з ним. Він подібний до вас: людяний, витончений інтелектуал, ерудит.

Усе гучніший носорожачий тупіт. Слова обох акторів перекриваються носорожачим гармидером, що долинає з-під вікон; якусь мить видно, як воруються губи Дудара й Беранже, та не можна нічого почути.

Знову вони! А! Кінця цьому не буде! (Підбігає до вікна в глибині). Досить! Досить! Падлюки!

Носороги пішли далі. Беранже погрожує їм навздогін кулаком.

Дудар (сидить). Дуже хотів би познайомитись із вашим Логіком. Якщо він погодиться з'ясувати мені такі делікатні речі, делікатні й темні... Повірте, я більшого й не хочу.

Беранже (біжачи до переднього вікна). Так, я приведу його. Він поговорить із вами. Ви побачите, це непересічна людина. (Вслід носорогам, у вікно). Падлюки! (Знову погрожує кулаком).

Дудар. Хай собі бігають. І будьте чемніші. Так з тваринами не поведуться.

Беранже (ще у вікні). Оно знову!

В оркестровій ямі лід вікном показується брилик, простромленим носорожачим рогом, і швидко пролітає з лівого боку в правий.

Брилик, почеплений на розі! Ох! Це брилик Логіка! Брилик Логіка! Хай йому біс, Логік став носорогом!

Дудар. Це зовсім не причина, щоб бути брутальним!

Беранже. Кому вірити, господи, кому вірити?! Навіть Логік став носорогом!

Дудар (ідучи до вікна). Де він?

Беранже (показуючи пальцем). Он той, бачите?

Дудар. Це єдиний носоріг із бриликом. Ну й залишайтеся із своїми химерами. Це таки ваш Логік!..

Беранже. Логік... став носорогом!

Дудар. Він усе-таки зберіг ознаку колишньої індивідуальності! Беранже (знову погрожує кулаком услід зниклому носорогові з бриликом). Я з вами не піду! Я з вами не піду!

Дудар. Якщо це справжній мислитель, як ви казали, то він мусив не піддаватися. Перш ніж вибрати, він мав добре зважити всі «за» і «проти».

Беранже (й далі кричить у вікно вслід колишньому Логікові та іншим носорогам, що вже десь далеко). Я з вами не піду!

Дудар (умошуючись у фотелі). Так, є над чим замислитись!

Беранже зачинає переднє вікно, йде до вікна в глибині, під яким пробігають інші носороги, що, ймовірно, оббігли навколо будинку. Відчиняє вікно, кричить до них.

Беранже. Ні, я з вами не піду!

Дудар (убік, сидячи у фотелі). Вони оббігли круг будинку. Вони пустують! Великі діти!

Якийсь час із лівого боку вже можна бачити Дезі, яка долає останні сходинки.

Стукає в двері до Беранже. В руці у неї кошик.

Дезі (заходячи). Добридень, пане Дудар.

Дудар. Панно Дезі, ви!

Дезі. Беранже вдома? Йому краще?

Дудар. Добридень, люба панно, ви, отже, часто сюди ходите?

Дезі. Де він?

Дудар (показуючи на нього пальцем). Оно.

Дезі. Бідолаха, в нього нікого нема. А нині ще й трохи заслаб, авжеж, йому треба допомогти.

Дудар. Панно Дезі, а ви добра товаришка.

Дезі. Звичайно, я справді добра товаришка.

Беранже. Панно Дезі, знаєте, Логік уже став носорогом!

Дезі. Знаю, щойно я бачила його на вулиці. В мене є для вас новина: Ботар став носорогом.

Беранже. Це неможливо! Він був проти. Ви, мабуть, переплутали.

Дудар. Саме так.

Дезі. Я знаю, що він був проти. Та все-таки став носорогом наступного дня, після перетворення пана Папільйона.

Дудар. Ось воно! Він змінив свою думку! Всі люди мають право на розвиток. Але зовсім недавно ви запевняли, ніби це чесна людина.

Беранже (до Дезі). Мені важко повірити. Вам набрехали.

Дезі. Я сама бачила. Дослівно отак казав: треба йти за часом! Це були його останні людські слова!

Беранже. Ну хай собі, поміркувавши, я вже не дивуюсь витівці Ботара. Його твердість була тільки вдавана. Звичайно, це не заважає або не зава-

жало йому бути чесним. З чесних людей робляться чесні носороги. Гай-гай! Це тому їх можна дурити, що вони добромисні.

Дудар (до Беранже). Ваше міркування хибне, бо він одразу пішов за начальником. Навпаки, в нього, мені здається, дух єдності перемиг анархічні пориви.

Беранже. Це носороги-анархісти, їх же менше.

Дудар. Це тільки до часу.

Дезі. Ця меншість численна, і вона все зростає. Мій брат у перших став носорогом, його дружина теж. Уже й не кажучи про значних осіб: кардинал де Рец...

Дудар. Прелат!

Дезі. Мазаріні.

Дудар. Втілення в життя такого проекту здається неможливим. Товариство охорони тварин першим запротестує.

Дезі. Крім того, в кожного носорога є родичі й друзі, а це ще більше заплутує справу.

Беранже. В такому разі всі змовились!

Дудар. Просто солідарні.

Беранже. Але як можна бути носорогом! Де це видано! (До Дезі). Хочете, я вам допоможу стіл накрити?

Знадвору долинає гучний тупіт від швидкого бігу череди носорогів. Грають сурми.

Беранже. Нічогосінько не бачу, що там сталося?

Курява розвіюється.

Беранже (показуючи пальцем у залу). Вони зруйнували казарму пожежників.

Дезі. Виходять на бульвар!

Беранже. Це вже нестерпно, це нестерпно!

Дезі. Із кожного двору теж на вулицю йдуть.

Беранже. Виходять із будинків...

Дудар. Навіть крізь вікна!

Дезі. Й приєднуються до решти.

Видно, як ліворуч з дверей на сходовому майданчику виходить чоловік і чимдуж збігає сходами; потім ще один чоловік з великим рогом над носом, потім жінка з носорожачою головою.

Дудар. Ми вже не маємо більшості.

Беранже (до Дудара). Людина вища від носорога!

Дудар. Я й не кажу, що не так. І з вами теж не погоджуюсь. Я ж не знаю, тільки дослід може довести.

Беранже (до Дудара). І ви теж, Дударе, ви теж слабкі. Це минулий порив, потім пошкодуєте.

Дудар. В мене є совість! Я зобов'язаний аж до могили ділити із своїми начальниками й товаришами кожну радість і горе.

Б е р а н ж е . Ви ж не вінчались із ними.

Д у д а р . Я заперечую шлюб, надаю перевагу не малій, а великій, усесвітній родині. Мій обов'язок — не покидати їх, я виконаю свій обов'язок.

Б е р а н ж е . Навпаки, ваш обов'язок у... ви не знаєте свого справжнього обов'язку... ваш обов'язок — свідомо й несхитно опиратися їм.

Д у д а р . Я збережу свою свідомість. Усю свою свідомість. Якщо критикувати, то краще робити це зсередини, а не зовні. Я їх не покину, піду за ними.

Дудар тікає.

Б е р а н ж е . Він пішов до них, де він зараз?

Д е з і (підходячи до вікна). З ними.

Б е р а н ж е . А де саме він?

Д е з і . Про це вже не дізнаємось. Він такий, як усі! Ви не схибили, Дезі? Еге ж? Ні за чим не шкодуєте?

Д е з і . Ох! Ні, ні.

Б е р а н ж е . Я хотів лиш утішити вас. Я люблю вас, Дезі, не покидайте мене ніколи.

Д е з і . Коханий, зачини вікно. Я вже ніколи не залишу тебе самого.

Б е р а н ж е . З тобою я вже не знатиму страху.

Д е з і . Я відганятиму його.

Б е р а н ж е . Ми будемо удвох читати книжки. Я стану ерудитом.

Д е з і . А найліпше, коли їх поменшає на вулицях, ми довго гулятимем. ...Ми відносно кращі, ніж більшість людей. У нас є доброта.

Б е р а н ж е . Таки правда, ти добра, і я добрий. Таки правда.

Д е з і . Тоді ми маємо право жити. Це навіть наш обов'язок — удвох, без нікого — бути щасливими, незважаючи ні на що. Винність — небезпечний симптом. Це ознака недоброчесності.

Б е р а н ж е . Ох! Авжеж, це може привести до такого... (Показує пальцем на вікна, під якими ходять носороги, на стіну в глибині, де з'являється носорожача голова). ...Чимало з них почали саме з цього!

Чути, як дзвонить телефон.

Хто б це був? Може, це пан Папільйон, Ботар або Жан, може, Дудар, які хочуть сповістити, що змінили своє рішення. Може, це уряд, який щось робить і просить нашої допомоги у своїх заходах.

Д е з і . Я б у край здивувалась.

Знову дзеленчить телефон.

Б е р а н ж е . Алло?

Замість відповіді з трубки чути ревіння.

Ти чуєш? Вони ревуть! Послухай! ...

Дезі прикладає трубку до вуха, відсахується й швидко кладе її.

Д е з і . Лихі жарти.

Б е р а н ж е . Бачиш, я ж тобі казав!

Д е з і . Ти мені нічого не казав!

Б е р а н ж е . Я цього чекав, я передбачав.

Д е з і . Якщо я з тобою, зрозуміло, на чієму я боці. Це їхня помста. Але що ми їм зробили?

Б е р а н ж е (метнувшись до радіоточки). Увімкнімо радіо, щоб почути новини.

З приймача розлягається ревіння.

Це вже справді серйозно. Це мені не подобається, я не допущу! (Тремтить).

Б е р а н ж е (дуже збуджений). Спокійно! Спокійно!

Д е з і . Вони захопили радіостанцію!

Б е р а н ж е (тремтячи, вкрай збуджений). Спокійної спокійно! спокійно!

Дезі біжить до вікна в глибини, дивиться, потім до вікна спереду, знову дивиться;

Беранже робить те саме, але у зворотній послідовності, потім обоє сходяться посеред сцени обличчям одне до одного.

Д е з і . Це вже не простий собі жарт. Вони справді серйозно беруться!

Б е р а н ж е . Всюди тільки вони, самі лиш носороги. Уряд перейшов на їхній бік.

Дезі й Беранже бігають до вікон, потім знову сходяться посеред сцени.

Д е з і . Мені болить голова.

Б е р а н ж е (бере пов'язку, яку сам носив перед цим, і пов'язує на голову Дезі). Кохана, я люблю тебе. Не переймайся, це в них мине. Це минуший порив.

Д е з і . У них це не мине. Це остаточно.

Б е р а н ж е . Я люблю тебе, я нестямно люблю тебе.

Д е з і (знімаючи пов'язку). Хай буде, що буде. А що, по-твоєму, можна тут зробити?

Б е р а н ж е . Вони всі збожеволіли. Світ хворий. Усі вони хворі.

Д е з і . Вже ж не нам лікувати їх.

Б е р а н ж е . Як оце жити в одному будинку з ними?

Д е з і (заспокоївшись). Будьмо розважливі. Треба виробити *modus vivendi*, треба спробувати порозумітися з ними.

Б е р а н ж е . Вони не можуть нас розуміти.

Д е з і . Однак слід спробувати. Іншого виходу нема.

Б е р а н ж е . А ти їх розумієш?

Д е з і . Ще ні. Але ми мусимо спробувати зрозуміти їхню психологію, навчитися їхньої мови.

Б е р а н ж е . В них нема мови! Послухай... і це ти звеш мовою?

Д е з і . А що ти тямиш у цьому? Ти ж не полігло!

Б е р а н ж е . Послухай, Дезі, щось-то ми можемо зробити. В нас будуть діти, в наших дітей теж діти, і з плином часу ми вдвох зможемо відродити людство.

Д е з і . Відродити людство?

Б е р а н ж е . Таке вже робилося.

Д е з і . За сивої давнини. Адам і Єва... Вони були дуже сміливі.

Б е р а н ж е . І ми теж будемо сміливими. Сміливості, зрештою, треба не так уже й багато. І з часом, з терпінням, удвох — ми це зробимо.

Д е з і . Навіщо?

Б е р а н ж е . Ну, му, трохи сміливості, ну, зовсім трошечки.

Д е з і . Я не хочу дітей. Це таке морока.

Б е р а н ж е . А як ти тоді порятуєш світ?

Д е з і . Навіщо його рятувати?

Б е р а н ж е . Ну й питання!.. Зроби це для мене, Дезі. Порятуймо світ.

Д е з і . Це вони народ. І їм весело, їм добре в їхній шкурі. По них не видно, що вони божевільні. Вони дуже природні. І вони праві.

Б е р а н ж е (благальне склавши руки перед грудьми і з відчаєм дивлячись на Дезі). Запевняю тебе, Дезі, ми праві.

Д е з і . Ну й претензії.

Б е р а н ж е . Ти добре знаєш, що я правий.

Д е з і . Абсолютної правоти нема. Світ правий, а не ти чи я.

Б е р а н ж е . Ні, Дезі, я правий. Ось і доказ: ти розумієш те, що я кажу.

Д е з і . Це ще нічого не доводить.

Б е р а н ж е . Ось доказ: я люблю тебе, як лиш може чоловік любити жінку.

Д е з і . Сміховинний аргумент!

Б е р а н ж е . Я вже не збагну тебе, Дезі. Кохана, ти вже не знаєш, що й говориш. Любов! Любов, та ж любов...

Д е з і . Мені трохи соромно того, що ти називаєш любов'ю, отого кволого почуття, тієї чоловічої слабості. Та й жіночої. Це й порівнятися не може із жагою й надзвичайною енергією, якою аж пашать оті істоти навколо нас.

Б е р а н ж е . Енергії? Ти хочеш енергії? На, ось тобі енергія! (Дає їй ляпаса).

Д е з і . Ой! Я б ніколи не повірила! (Обм'якає у фотелі).

Б е р а н ж е . Ох! Пробач мені, кохана, пробач! (Хоче поцілувати її, вона ухиляється). Пробач мені, кохана, я не хотів. Я не знаю, що на мене найшло, як я міг так не стриматись!

Д е з і . Дуже просто: в тебе вже нема аргументів.

Б е р а н ж е . Гай-гай! За кілька хвилин ми вже чверть віку вкупі прожили.

Д е з і . І мені тебе жаль, бо я розумію тебе.

Б е р а н ж е (поки Дезі плаче). Хай, безперечно, я не маю вже аргумен-
тів. Ти їх вважаєш сильнішими за мене, може, сильнішими й за нас.

Д е з і. Безперечно.

Б е р а н ж е. Нехай, але всупереч усьому я присягаюсь, що не поступ-
люсь, я не відкинусь.

Д е з і (підводиться, йде до Беранже, обіймає його за шию). Бідненький
мій, я боронитимусь із тобою до самого кінця.

Б е р а н ж е. А ти зможеш?

Д е з і. Я дотримаю слова. Вір мені.

Долинає гармидер, уже мелодійний.

Вони співають, ти чуєш?

Б е р а н ж е. Вони не співають, а ревуть.

Д е з і. Вони співають.

Б е р а н ж е. Кажу тобі, що ревуть.

Д е з і. Ти дурний, вони співають.

Б е р а н ж е. Тоді слух у тебе аж ніяк не музичний!

Д е з і. Бідний мій друже, ти нічого не тямиш у музиці, подивися, як во-
ни граються, як танцюють.

Б е р а н ж е. І це ти звеш танцями?

Д е з і. Це їхній стиль, і які ж вони гарні!

Б е р а н ж е. Вони огидні!

Д е з і. Вони божественні.

Б е р а н ж е. Перебільшуєш, Дезі, придивися добре.

Д е з і. Любий мій, не будь ревнивим. І пробач мені теж. (Знову підхо-
дить до Беранже й хоче поцілувати).

Тепер уже Беранже ухилиється.

Б е р а н ж е. Бачу, що думки в нас зовсім різні. Вже краще не спереча-
тися.

Д е з і. Ти не будь таким вузьколобим.

Б е р а н ж е. Не будь дурною.

Д е з і (до Беранже, що повернувся до неї спиною. Він дивиться в дзер-
кало, розглядає себе). Спільне життя вже неможливе.

Беранже й далі розглядає себе в дзеркалі, вона поволі підходить до дверей, кажучи: Він недобрий,
справді, він недобрий. (І виходить, видно, як вона повільно спускається сходами).

Б е р а н ж е (все дивлячись у дзеркало). Я не такий уже бридкий як чо-
ловік. Хоч і не красень. Дезі, вір мені! (Обертається). Дезі! Дезі! Дезі, де ти?
Ти не зробиш цього! (Біжить до дверей). Дезі! Дезі! Піднімись! Повернися,
мила моя Дезі! Ти навіть не снідала! Дезі, не залишай мене самого! А що ти
мені обіцяла! Дезі! Дезі! (Припиняє гукати, з відчаєм махнувши рукою, пове-
ртається до кімнати). Ясна річ. Не порозумілися. Подружжя, де згоди нема. Й
тому таке німіцне. Але чому вона пішла, нічого не пояснивши? (Розглядаєть-

ся по кімнаті). Не написала мені й слова. Так не роблять. Тепер я зовсім самотній. (З люттю, але ретельно зачиняє двері на ключ). Я вам не дістанусь. (Ретельно зачиняє вікна). Мене ви не схопите. (Звертається до всіх носорожачих голів). Я з вами не піду, я вас не розумію! Я зостануся тим, ким є. Я ж людина. Людина. (Сідає у фотель). Становище абсолютно нестерпне. Якщо вона пішла, то це моя провина. Я був усім для неї. Що з нею станеться? Ще одна людина на совісті. Мені ввижалося лихо, і воно таки сталося. Бідне дитя, загублене в світі потвор! Ніхто мені не допоможе знайти її, ніхто, бо нема вже нікого.

Знову ревіння, шалений тупіт, хмари пилюки.

Я не хочу їх чути. Я ватою заткну собі вуха. (Затикає ватою вуха і говорить до себе у дзеркало). Нема іншого виходу, крім переконувати їх, — переконувати в чому? А зворотні мутації відбуваються? А й справді, є мутації назад? Це була б геркулесова робота, понад мою силу. А перш ніж переконувати їх, треба говорити з ними. А щоб говорити з ними, треба вивчити їхню мову. Чи хай вони вивчать мою. Але якою мовою я говорю? Яка в мене мова? Чи вона французька? І хіба французька саме така? І чому вона французька? Якщо хочеться, можна й так назвати, ніхто й не заперечить, я один розмовляю нею. Що я сказав? Чи я розумію себе, хіба я розумію себе? (Виходить на середину кімнати). А якщо, як казала мені Дезі, вони все-таки праві? (Повертається до дзеркала). Людина не потворна, людина не потворна! (Дивляється, гладячи себе рукою по обличчю). Ну й сміхота! Кого ж я нагадую? Кого? (Метнувся до шафи, витягає фотографії, роздивляється їх). Фотографії! Хто вони, ці люди? Пан Папільйон чи, може, Дезі? А ось це Ботар, чи Дудар, чи Жан? Або, може, я? (Знову метнувся до шафи, витягає звідти дві чи три картини). Так, я впізнав себе, це я, це я! (Чіпляє картини на задню стіну збоку від носорожачих голів). Це я, це я.

Коли він повішав картини, видно, що там зображено старого, гладку жінку, ще якогось чоловіка.

Потворність портретів контрастує з носорожачими головами, що вже просто гарні.

(Відходить, щоб роздивитися картини). Я бридкий, я бридкий. (Знімає картини, люто жбурляє їх на землю, йде до дзеркала). А вони гарні. Я завинив! О! Як би я хотів стати таким, як вони! Шкода, нема в мене рогу! Ну й бридке це пласке чоло. А мені б згодився один чи два, щоб підтягнути мої обвислі риси. Мабуть, вони виростуть, я вже не буду соромитись, зможу приєднатися до них. Але нічого не росте! (Дивиться на долоні). В мене м'які руки, а чи зашкарубнуть вони? (Скидає піджака, розхристує сорочку, розглядає свої груди в дзеркалі). В мене гладенька шкіра. А тіло яке більшоє й волохате! Як би я хотів мати міцну, чудову темно-зелену шкуру, бути, як вони, не мати волосся, одягу й усякого сорому! (Прислухається до ревіння). А співи їхні чарівні, трохи зарізкі, та всё ж чарівні! Якби я й сам міг отак. (Намагається імітувати їх). А-а. А-а... Б-р-р! Ні, це не те. Спробуймо ще, гучніше! А-а... А-а... Б-р-р! Ні, ні, це не те, а щось безмірно кволе, сили зовсім не відчувається!

Я не можу ревіти, лиш кричу. В мене совість була нечиста, тож треба було вчасно піти за ними. А тепер запізно! Шкода, я потвора, я потвора. Шкода, я ніколи не стану носорогом, ніколи, ніколи! Я вже не можу переродитись. Я так хочу, дуже хочу, але я не можу. Я вже не можу дивитися на себе. (Повертається спиною до дзеркала). Який я бридкий! Лихо тим, хто хоче зберегти свою оригінальність! (Раптом підсакає). Ну тим гірше! Я боронитимусь проти всіх! Мій карабін, де мій карабін?! (Повертається обличчям до зображень носорогів на стіні й кричить). Проти всіх я боронитимусь! Я остання людина і буду нею до самого кінця! Я не здамся!

Завіса

(Перекл. з франц. Петра Таращука)

Запитання і завдання

1. Яку роль відіграють у творах Йонеско фантастика, гротеск, парадокс? Чи відволікають ці засоби від реальності, чи наближають до «правди життя»?
2. Чим відрізняється художня побудова драми «Носороги» від ранніх «антип'єс» Йонеско?
3. Розкрийте образ Беранже. Як ви гадаєте, чому саме він залишився єдиною людиною серед тварин?
4. Дайте характеристику іншим героям драми (Жан, Ботар, Дудар, Дезі). Що спричинило їх перетворення на носорогів?
5. Чи можна назвати «Носороги» п'єсою-притчею? Якщо так, спробуйте потрактувати її «прихований» сенс.

Рекомендована література

1. Діброва В. Шляхи театрального авангарду: Ежен Йонеско // Всесвіт. — 1988. — № 10.
2. Дюшен И. Абсурдист ли Ионеско? // Современная драматургия. — 1989. — № 4, 5.
3. Дюшен И. Послесловие // Ионеско Э. Театр. — М., 1994.
4. Ионеско Э. Противоядия. — М., 1992.
5. Ионеско Э. Слова и послесловия // Театр. — 1994. — № 2.
6. Ионеско Э. Между жизнью и сновидением // Иностранная литература. — 1997. — № 10.
7. Куликова И. С. Философия и искусство модернизма. — М., 1980.
8. Михеева А. Когда по сцене ходят носороги. Театр Эжена Ионеско. — М., 1967.

ПОСТМОДЕРНІЗМ

Про постмодернізм на Заході широко заговорили на початку 1980-х років. Дата Одні дослідники вважають початком постмодернізму роман Джойса «Поминок по Фіннегану» (1939), інші — попередній Джойсів роман «Улісс», треті — американську «нову поезію» 40–50-х років, четверті гадають, що постмодернізм — це не «фіксоване хронологічне явище», а духовний стан, а «у будь-якій добі є власний постмодернізм» (У. Еко), п'яті взагалі висловлюються про постмодернізм як про «одну з інтелектуальних фікцій нашого часу» (Ю. Андрухович). Проте більшість науковців вважає, що перехід від модернізму до постмодернізму припав на середину **1950-х років**. У 60–70-ті роки постмодернізм охоплює різні національні літератури, а у 80-і він став домінуючим напрямом сучасної літератури і культури.

Першими проявами постмодернізму можна вважати такі течії, як американська школа «чорного гумору» (В. Берроуз, Д. Барт, Д. Бартелм, Д. Донліві, К. Кізі, К. Воннегут, Д. Хеллер тощо), французький «новий роман» (А. Роб-Грійє, Н. Саррот, М. Бютор, К. Сімон тощо), «театр абсурду» (Е. Йонеско, С. Беккет, Ж. Жене, Ф. Аррабаль тощо). До найвизначніших письменників-постмодерністів належать англійці Джон Фаулз («Колекціонер», «Жінка французького лейтенанта»), Джуліан Барнз («Історія світу в дев'яти з половиною розділах») і Пітер Акройд («Мільтон в Америці»), німець Патрік Зюскінд («Запах»), австрієць Карл Рансмайр («Останній світ»), італійці Італо Кальвіно («Неспішність») і Умберто Еко («Ім'я троянди», «Маятник Фуко»), американці Томас Пінчон («Ентропія», «Продається №49») і Володимир Набоков (англомовні романи «Блідий вогонь» тощо), аргентинці Хорхе Луїс Борхес (новели і есе) і Хуліо Кортасар («Гра у класики»).

Визначне місце в історії новітнього постмодерністського роману посідають і його слов'янські представники, зокрема чех Мілан Кундера і серб Мілорад Павич.

Специфічним явищем є російський постмодернізм, представлений як авторами метрополії (А. Бітов, В. Срофєєв, Вен. Срофєєв, Л. Петрушевська, Д. Прігов, Т. Толстая, В. Сорокін, В. Пелевін), так і представниками літературної еміграції (В. Аксьонов, Й. Бродський, Саша Соколов).

Постмодернізм претендує на вираження загальної теоретичної «надбудови» сучасного мистецтва, філософії, науки, політики, економіки, моди. Сьогодні говорять не лише про «постмодерністську творчість», але й про «постмодерністську свідомість», «постмодерністський менталітет», «постмодерністський умонастрій» тощо.

Постмодерністська творчість передбачає естетичний плюралізм на всіх рівнях (сюжетному, композиційному, образному, характерологічному, хронологічному тощо), повноту уявлення без оцінок, прочитання тексту в культурологічному контексті, співтворчість читача й письменника, міфологізм мислення, поєднання історичних і позачасових категорій, діалогізм, іронію.

Провідними ознаками постмодерністської літератури є **іронія**, «цитатне мислення», **інтертекстуальність**, **пастіш**, **колаж**, **принцип гри**.

У постмодернізмі панує тотальна **іронія**, загальне осміяння і глузування над усім. Численні постмодерністські художні твори характеризуються свідомою настановою на іронічне співставлення різних жанрів, стилів, художніх течій. Твір постмодернізму — це завжди висміювання попередніх і неприйнятних форм естетичного до-

свіду: реалізму, модернізму, масової культури. Так, іронія перемагає серйозний модерністський трагізм, притаманний, наприклад, творам Ф. Кафки.

Одним з головних принципів постмодернізму є **цитата**, а для представників цього напрямку притаманне **цитатне мислення**. Американський дослідник Б. Моррісетт назвав постмодерністську прозу «цитатною літературою». Тотальна постмодерністська цитата приходиться на зміну витонченій модерністській ремінісценції. Цілком постмодерністським є американський студентський анекдот про те, як студент-філолог вперше прочитав «Гамлета» й був розчарований: нічого особливого, зібрання поширених крилатих слів і виразів. Деякі твори постмодернізму перетворюються на книги-цитати. Так, роман французького письменника Жака Ріве «Панночки з А.» являє собою збірку 750 цитат з 408 авторів

Із постмодерністським цитатним мисленням пов'язане й таке поняття, як **інтертекстуальність**. Французька дослідниця Юлія Крістева, що вводить цей термін у літературознавчій обіг, зазначала: «Будь-який текст будується як мозаїка цитат, будь-який текст є продуктом всотування і трансформації якогось іншого тексту». Французький семіотик Ролан Барт писав: «Кожний текст є інтертекстом; інші тексти присутні в ньому на різних рівнях у більш або менш впізнаваних формах: тексти попередньої культури і тексти оточуючої культури. Кожний текст є новою тканиною, зітканою зі старих цитат». **Інтертекст** у мистецтві постмодернізму є основним способом побудови тексту і полягає в тому, що текст будується з цитат з інших текстів.

Якщо інтертекстуальними були і численні модерністські романи («Улісс» Дж. Джойса, «Майстер і Маргарита» Булгакова, «Доктор Фаустус» Т. Манна, «Гра в бісер» Г. Гессе) і навіть реалістичні твори (як довів Ю. Тинянов, роман Достоевського «Село Степанчиково та його мешканці» є пародією на Гоголя та його твори), то здобутком саме постмодернізму є **гіпертекст**. Це текст, побудований таким чином, що він перетворюється на систему, ієрархію текстів, водночас становлячи єдність і численність текстів. Його прикладом є будь-який словник чи енциклопедія, де кожна стаття відсилає до інших статей цього ж видання. Читати такий текст можна по-різному: від однієї статті до іншої, ігноруючи гіпертекстові посилання; читати всі статті поспіль або ж рухуючись від одного посилання до іншого, здійснюючи «гіпертекстові плавання». Отже, таким гнучким пристосуванням, як гіпертекст, можна маніпулювати на свій розсуд. 1976 року американський письменник Реймон Федерман опублікував роман, що так і називається — «На ваш розсуд». Його можна читати за бажанням читача, з будь-якого місяця, тасуючи пронумеровані і незброшуровані сторінки. Поняття гіпертексту пов'язано і з комп'ютерними віртуальними реальностями. Сьогоднішніми гіпертекстами є комп'ютерна література, яку можна читати лише на моніторі: натискаючи одну клавішу, переносишся у передісторію героя, натискаючи іншу — змінюєш поганий кінець на добрий і т.д.

Ознакою постмодерністської літератури є так званий **пастіш** (від італ. *pasticcio* — опера, складена з уривків інших опер, суміш, попури, стилізація). Він є специфічним варіантом пародії, яка у постмодернізмі змінює свої функції. Від пародії пастіш відрізняється тим, що тепер нема що пародіювати, немає серйозного об'єкта, який можна піддати висміюванню. О. М. Фройденберг писала, що пародіюватися можна тільки те, що «живе і святе». За доби ж постмодернізму ніщо не «живе», а тим більше не «святе». Пастіш розуміють також як самопародіювання.

Мистецтво постмодерну за своєю природою є фрагментарним, дискретним, еkleктичним. Звідси така його ознака, як **колаж**. Постмодерністський колаж може здатися новою формою модерністського монтажу, однак і суттєво відрізняється від нього. У модернізмі **монтаж**, хоча й був складений з неспівставних образів, був усе-таки об'єднаний у певне ціле єдністю стилю, техніки. У постмодерністському **колажі**, навпаки, різні фрагменти зібраних предметів залишаються незмінними, нетрансформованими в єдине ціле; кожен з них зберігає свою відокремленість.

Важливим для постмодернізму є **принцип гри**. Класичні морально-етичні цінності переводяться в ігрову площину. Як зауважує М. Ігнатенко, «учорашня класична Культура, її духовні цінності живуть у Постмодерні мертвими — його епоха ними не живе, вона ними грає, вона у них грає: вона їх знедійснює».

Серед інших характеристик постмодернізму — невизначеність, деканонізація, карнавалізація, театральність, гібридизація жанрів, співтворчість читача, насиченість культурними реаліями, «розчинення характеру» (повна деструкція персонажа як психологічно й соціально детермінованого характеру), ставлення до літератури як до «першої реальності» (текст не відображає дійсність, а творить нову реальність, навіть багато реальностей, часто незалежних одна від одної). А найпоширенішими образами-метафорами постмодернізму є кентавр, карнавал, лабіринт, бібліотека, божевільня.

Феноменом сучасної літератури й культури є також **мультикультуралізм**, через який багатоскладова американська нація природно реалізувала хистку невизначеність постмодернізму. Більш «заземлений» мультикультуралізм «озвучив» тисячі різноманітних неповторних живих американських голосів представників різних расових, етнічних, гендерних, локальних та інших конкретних струменів. Література мультикультуралізму включає афро-американську, індіанську («нейтівз»), тубільне населення Америки), «чіканос» (мексиканців та інших латиноамериканців, значна кількість яких мешкає у США), літературу різних етносів, що населяють Америку (зокрема й українців), американських нащадків вихідців Азії, Європи, літературу меншостей всіх ґатунків.

ЙОСИП БРОДСЬКИЙ (1940–1996)

«Бродський був великим поетом в епоху, коли великі поети не передбачені» — зауважив російський поет-постмодерніст Д. О. Прігов, коли дізнався про смерть Йосипа Бродського.

Йосип Олександрович Бродський народився в сім'ї лєнінградських журналістів. До 15 років він навчався у школі, а потім працював, змінивши ряд професій: у геологічних експедиціях в Якутії й Казахстані, на Білому морі й Тянь-Шані, був фрезерувальником, геофізиком, санітаром, кочегаром, водночас займаючись літературою. «Я змінював роботу, — говорив він, — тому що якомога більше хотів знати про життя і людей». У 1963 році Бродський звільнився з останнього місця роботи і почав жити виключно з літературної праці: поезії та перекладів. Того ж року в газеті «Вечірній Ленінград» вийшов фейлетон «Навололїтературний трутєнь», в якому Бродського звинувачували в дармоїдстві. А у липні 1964 року відбувся трагіфарсовий суд над поетом, який оголосив Бродського дармоїдом. Поета висилають на 5 років у глухе село Норинське в Архангельській області. Проте за звільнення поета клопотали Ахматова, Твардовський, К. Чуковський, Шостакович, Вігдорова, Сартр та інші діячі літератури

і мистецтва. Завдяки цьому заступництву Бродського було звільнено вже через півтора року. Він повертається в місто на Неві.

Бродський зростає як поет, але його твори майже не публікують (окрім чотирьох віршів і деяких перекладів). Проте його вірші стають добре відомими завдяки «самвидаву», їх зачували, виконували під гітару. На Заході ж виходять дві його збірки: «Вірші й поеми» (1965) і «Зупинка в пустелі» (1970). 1972 року поета примусили залишити батьківщину.

Бродський оселився в США, викладав російську літературу в американських університетах і коледжах, писав як російською, так і англійською. У період еміграції видаються його поетичні збірки: «В Англії» (1977), «Кінець прекрасної епохи» (1977), «Частини мови» (1977), «Римські елегії» (1982), «Нові станси до Августи» (1983), «Уранія» (1987).

У жовтні 1987 року Шведська академія оголосила Йосипа Бродського лауреатом Нобелівської премії з літератури. Він став п'ятим російським Нобелівським лауреатом (слідом за Бунінім, Шолоховим, Пастернаком і Солженіциним).

28 січня 1996 року внаслідок чергового інфаркту в Нью-Йорку земний шлях поета обірвався. Похований Бродський у Венеції — місті, яке він найбільше любив і якому присвятив чимало чудових віршів.

Творчість Йосипа Бродського зазвичай поділяють на два періоди. Вірші раннього етапу, який завершується в середині 60-х років, простіші за формою, мелодійні, світлі. «Перші 10–15 років своєї... кар'єри — згадував поет — я користувався... більш точними метрами, тобто п'ятистопним ямбом, що свідчило про певні ілюзії або про намір підпорядкувати себе певному контролю». Яскравими прикладами раннього Бродського є такі поезії, як «Пілігрими», «Різдвяний романс», «Станси», «Пісня». У пізнього Бродського переважають мотиви самотності, пустоти, кінця, абсурдності, що посилюється філософське і релігійне звучання, ускладнюється синтаксис: «в тому, що я пишу, набагато більший відсоток дольника, інтонаційного вірша, коли мова набуває, як мені видається, певної нейтральності». Підтвердженням цього є його поезії «Стрітнення», «На смерть другові», «Келомяккі», «Розвиваючи Платона», цикли «Частини мови» і «Кентаври».

В усіх поетичних творах Бродський віртуозно володіє мовними засобами, в його віршах стикається архаїка і арго, політична і технічна лексика, «високий штиль» і вуличні просторічки. Для його поезії характерні парадокси, контрасти, поєднання традиційного і експериментального. За словами Бродського, він скористався порадою свого друга — поета Євгена Рейна: звести до мінімуму використання прикметників, роблячи притиск на іменники. У своїх віршах Бродський орієнтувався як на російську, так і на англомовну традицію. Показово, що у своїй Нобелівській лекції поет назвав своїми вчителями Манделштама, Цветаєву і Ахматову, а також Роберта Фроста і Вістана Одена.

Бродський «спробував усвідомлено поєднати, здавалося б, непоєднувані речі: він схрестив авангард (з його новими ритмами, римами, строфікою, неологізмами, варваризмами, вульгаризмами тощо) з класицистичним підходом (величні періоди в дусі XVIII ст., ваговитість, неквапливість і формальна бездоганність), світ абсурду зі світом порядку.

У творчості Бродського є наскрізні мотиви, настрої, прийоми. Так, починаючи з вірша «Пілігрими» (1959) він зображує рух у просторі серед хаосу предметів. У цьому ж творі він застосував прийом переліку предметів, що проходять перед поглядом спо-

стерігача: Мимо ристалищ, капищ, / мимо храмів і барів, / мимо шикарних кладбищ, / мимо больних базарів, / мира і горя мимо, / мимо Мекки і Рима, / синим сонцем палими / идут по землі пилигрими.

Цей постмодерністський прийом трапляється у «Великій елегії Джону Донну», «Столітній війні», у поезіях «Пришла зима...» й «Ісаак і Авраам». Нерідко Бродський своїми «гіперпереліками» створює справжній постмодерністський **колаж**, відтворює мозаїчність світу. У віршах Бродського відчутна настанова на одночасне відтворення буття космосу, історії, людського духу, світу речей, екзистенціального відчаю, втрати, розлуки, абсурдності життя і особливо — пануючої смерті: Смерть — это все машины, / Это тюрьма и сад. / Смерть — это все мужчины, / Галстуки их висят. / Смерть — это стекла в бане, / В церкви, в домах — подряд! / Смерть — это все, что с нами, — / Ибо они — не узят.

Поезія Бродського інтертекстуальна. Нерідко в його віршах ми знайдемо чимало прихованих алюзій і ремінісценцій, а часом і неприхованих цитат із Данте і Донна, Шекспіра і Блейка, Гете і Шіллера, Кантеміра і Державіна, Пушкіна і Лермонтова, Ходасевича і Одена. Головне, що поет, користуючись чужими фарбами, завжди залишається самим собою. Природно й те, що Бродський обирає твори таких поетів, що близькі йому чи то за духом, чи то за даним настроєм, чи то за складом поетичного таланту.

Специфічною рисою поезики Бродського є також самоцитування. Так, у творчості 90-х років зустрічається чимало цитат із власної поезії раннього періоду, насамперед 70-х років.

Трапляється в поезії Бродського і постмодерністський пастиш. Яскравий приклад — шостий сонет із циклу «Двадцять сонетів до Марії Стюарт», в якому для вираження свого жорсткого і безжалісного погляду на людину, світ, кохання різко трансформується текст пушкінського шедевиру «Я вас кохав...»: Я вас любил. Любовь еще (возможно, / Что просто боль) сверлит мои мозги. / Все разлетелось к черту на куски. / Я застрелиться пробовал, но сложно / С оружием. И далее — виски: / в который вдарить? Портила не дрожь, но / задумчивость. Черт! Всё не по-людски! / Я вас любил так сильно, безнадежно, / как дай вам Бог другими — но не даст! / Он, будучи на многое горазд, / не сотворит — по Пармениду — дважды / сей жар в крови, ширококостный хруст, / чтоб пломбы в пасти плавилась от жажды / коснуться — «бюст» зачеркиваю — уст.

Від постмодерністської свідомості у Бродського присутні також іронія і самоіронія, змішання високого й низького, трагічного і фарсового, насиченість поетичних текстів образами попередніх історико-літературних епох і культурними реаліями. Усі ці та інші ознаки постмодерністської лірики є, наприклад, у його творі «Речь о пролитом молоке»: Я сижу на стуле в большой квартире. / Ниагара клопочет в пустом сортире. / Я себя ощущаю мишенью в тире, / Вздрагиваю при малейшем стуке. / Я закрыл парадное на засов, но / Ночь в меня целит рогами Овна, / словно Амур из лука, словно / Сталин в XVII съезд из «тулки».

Однак поезія Бродського — зовсім не сума неотрадиціоналістських і постмодерністських художніх прийомів. Це справді висока поезія, сповнена і філософською напруженістю, і тонким ліризмом, і високою громадянською позицією, і моральними питаннями, і роздумами про місце поета у сучасному світі, і ствердженням високої місії поетичного слова.

* * *

Ниоткуда с любовью, надцатого мартабря,
дорогой уважаемый милая, но неважно
даже кто, ибо черт лица, говоря
откровенно, не вспомнить уже, не ваш, но
и ничей верный друг вас приветствует с одного
из пяти континентов, держащегося на ковбоях;
я любил тебя больше, чем ангелов и самого,
и поэтому дальше теперь от тебя, чем от них обоих;
поздно ночью, в уснувшей долине, на самом дне,
в городке, занесенном снегом по ручку двери,
извиваясь ночью на простыне —
как не сказано ниже по крайней мере —
я взбиваю подушку мычащим «ты»
за морями, к которым конца и края,
в темноте всем телом твои мечты,
как безумное зеркало, повторяя.

(из цикла «Часть речи») 1975–76

* * *

Нівідкіль з любов'ю, надцятого квітнепада,
вельми поважаний, любя, це не так вже важливо
навіть хто, не зарадить жодна порада
згадати обличчя, вже не ваше, можливо,
нічий вірний друг вас вітає з одного
із п'яти континентів, що пливе на трьох ковбоях;
я любив тебе більше, ніж ангелів і самого,
і тому тепер я далі від тебе, ніж від мене оті обое;
глибокої ночі в заснулій долині, на дні,
в містечку, по клямку засніженім щільно,
на ліжку звиваючись в несонному сні —
так не скажеться нижче або довільно —
ревне «ти» поглинають подушки мої
за морями, яким ні кінця, ні краю,
в темноті всім тілом риси твої,
як причинне дзеркало, відбиваю.

(з циклу «Частина мови») 1975–76

Переклад з російської І. Лучука

Рождественская звезда

В холодную пору, в местности, привычной скорей к жару,
чем к холоду, к плоской поверхности более,
чем к горе,

младенец родился в пещере, чтоб мир спасти;
мело, как только в пустыне может зимой мести.
Ему все казалось огромным: грудь матери,
желтый пар
из волових ноздрей, волхвы — Балтазар, Гаспар,
Мельхиор; их подарки, втащенные сюда.
Он был всего лишь точкой. И точкой была звезда.
Внимательно, не мигая, сквозь редкие облака,
на лежащего в яслях ребенка издалека,
из глубины вселенной, с другого ее конца,
звезда смотрела в пещеру. И это был взгляд отца.

24 дек. 1987 г.

Різдвяна зірка

В пору зимну, в місцевості, звиклій радше до спеки,
ніж до холоду, до площини більше, ніж
до гірських підніж,
немовля народилось в печері, щоб світ спасти;
мело, як тільки може в пустелі взимку мести.
Йому видавалось таким невимовне великим все:
груди матері, в парі жовтій віл та осел;
Балтасар, Гаспар, Мельхіор — волхви,
і їхні дари. Він був лише
крапкою. Крапкою теж —
зоря згори.
Уважно, без мерехтіння, не блимнувши, віддаля,
крізь хмари рідкі, на спеленане в яслах маля
з вселенської глибини» з тамтого її кінця

зоря дивилася в печеру. І то був погляд Отця.

24 грудня 1987 р. Переклад І. Лучука

Запитання і завдання

1. Як склався життєвий і творчий шлях Йосипа Бродського на батьківщині і в США?
2. Як ви вважаєте, що мав на увазі Й. Бродський, коли сказав: «...я думаю, що не людина пише вірш, а кожен попередній вірш пише наступний»?
3. Назвіть основні мотиви лірики Бродського. Чи проходять вони крізь всю його поезію?
4. Чи можна лірику Бродського назвати постмодерністською? Аргументуйте свою відповідь.
5. Знайдіть у віршах Бродського ремінісценції, парафрази та прямі цитати із творів видатних поетів. Яку художню функцію вони, на вашу думку, виконують?

Рекомендована література

1. Волков С. Диалоги с Иосифом Бродским. — М, 1998.

2. Гордин Я. Дело Бродского // Нева. — 1989. — № 2.
3. Забытые имена: И. А. Бродский, А. Галич. // Рус. яз. и лит. в ср. уч. завед. Украины. — 1990. — № 9.
4. Срофеев В. «Поета далеко заводить мова» (Йосиф Бродський: Свобода і самотність) // Зарубіжна література. — 2000. — № 21.
5. Курицын В. Бродский // Октябрь. — 1997. — № 6.
6. Лев Лосев и Петр Вайль. Иосиф Бродский: труды и дни. — М., 1998.
7. Полухина Валентина. Бродский глазами современников. — СПб., 1997.
8. Якимчук Николай. «Я работал — я писал стихи» (Дело И. Бродского) // Юность. — 1989. — № 2.

КРИСТОФ РАНСМАЙР (нар. 1954 р.)

Крістоф Рансмайр народився у 1954 році в Австрії, в родині сільського учителя. У сусідньому містечку закінчив Бенедиктіанську гімназію, згодом студіював філософію у Відні. Після університету починав працювати над дисертацією про політичні утопії, але, захопившись літературною працею, роботи не завершив. Тривалий час Рансмайр працював журналістом, що допомогло виробити стиль, привчити до лаконізму.

Перший його твір — «Жахи криги і п'ятьми» (1984) про австро-угорську експедицію 1872-1874 рр. до Антарктики — інтелектуально-психологічний роман. Найвідоміший роман Рансмайра — «*Останній світ*» — було надруковано 1988 року. Він приніс письменникові світову славу.

Сьогодні письменник живе у Відні. Фінансова незалежність, пов'язана з успіхом «Останнього світу» дозволила йому здійснити давню мрію — подорожувати.

Останній світ (1988). Роман «Останній світ» розповідає про подорож римлянина Котти на околицю Римської імперії, у чорноморське місто Томи (сьогоднішня Констанца), куди був засланий імператором Октавіаном Августом поет Овідій. Поштовхом до подорожі була недостовірна звістка про те, що Овідій помер. Котта, що був прихильником творчості знаменитого поета, вирішує знайти в Томах Овідія або ж відомості про його смерть. Але головне, що його цікавило, це рукопис «Метаморфоз», що, за сюжетом роману Рансмайра, був спалений поетом перед його засланням, але нібито відновлений у Томах. Подієвий ланцюг «Останнього світу» складає життя Котти в Томах, пошуки Овідія і його «Метаморфоз», участь у чужому провінційному житті, а також знайомства з мешканцями міста, які носять імена персонажів Овідієвої поеми. Він стає свідком різноманітних «метаморфоз» героїв, слухає їхні історії, сам бере участь у містерії за сценарієм Овідія і йде в гори «Назоновим шляхом». У підсумку Котта не знаходить ні Овідія, ні підтвержень його загибелі, ні «Метаморфоз».

Книга К. Рансмайра — зразок постмодерністського роману. Насамперед вражає те, що письменник послідовно порушує історичну правду. Рансмайр поводить ся з античною історією і міфологією вільніше, ніж будь-хто з його попередників, а його «свідомі» анахронізми можуть шокувати звиклого до «достовірних» і навіть «експериментальних» історичних книг. Ось лише кілька прикладів. У Томах їздять на автобусах і дивляться кінострічки. У Римі існують газети і фотографії, телефони і прожек-

тори; живуть поліцейські в цивільному і президенти наглядових рад. І це не просто осучаснення історії — це її перемішування. Якщо класики літератури ХХ століття (М. Пруст, Т. Манн, Г. Уеллс) намагалися вивчити природу часу, віднайти «втрачений час», приборкати його, то К. Рансмайр відмовляється від усього цього. Він переконаний, що ніяким законом час не підвладний, і завдання своє вбачає в тому, щоб викрити ілюзорність цілеспрямованого руху цього самого часу. Часу ніби вже немає. Це дійсно «останній світ», що перебуває «над плином історичного часу». Подібне світо-відчуття є безперечною ознакою постмодерністської свідомості. За Рансмайром, земне життя нерухоме й незмінне, а «прогрес» є фікцією.

Головні парадокси в романі пов'язані з Овідієвими «*Метаморфозами*». Як відомо, цей твір існує насправді (інакше б і не було роману К. Рансмайра). Але в «Останньому світі» цієї книги — як тексту — його немає. Про існування «Метаморфоз» не знають мешканці «залізного міста». Проте персонажі книги Овідія живуть тут, у Томах! Це Лікаон, Терей, Кіпаріс, Прокна, Феме, Арахна, Ехо та інші. Вони, звичайно ж, знижені порівняно з творінням поета. Терей — різник, Ехо — повія, Фама — торгує колоніальними товарами і т.д. І хоча спочатку Рансмайр наділяє всіх цих людей іншою, ніж у Овідія, долею, поступово всі вони виявляють свій генетичний зв'язок із «Метаморфозами».

«Останній світ» є ілюстрацією концепції постмодернізму про **світ як текст**. Сама реальність сприймається як різновид безмежного тексту, текст стає головним героєм постмодерністської літератури. Спалена Овідієм книга в «Останньому світі» розчинилася в житті, вона втілилась у Томах, що являють собою текст-світ. А герой роману Котта стає свідком, а згодом — і учасником матеріалізації сюжетів і пророцтв Овідія у Томській реальності.

Законом тексту-світу в романі є метаморфози. Весь твір є потоком вічних перевтілень, що розпочинаються вже з його першої фрази, в якій зображено перетворення зграї білих птахів на білий гребінь хвилі. У статичному «останньому світі» певні зміни і зрушення відбуваються лише завдяки метаморфозам — нелогічним, несподіваним, абсурдним. Томський линвар Лікаон, що зберігає у своїй залізній шафі побиту міллю вовчу шкуру і зникає нічною порою, перетворюється на вовка. Сестри Прокна і Філомена, рятуючись від Терeya, перетворюються на пташок. А син крамарки Феме Батт, який цілими днями не відходить від фільмоскопу, обертається на камінь. Метаморфози постійно охоплюють природу Томів: містечко то потерпає від нестерпної спеки, то від жорстоких морозів, а то поблизу нього виростає новий Олімп.

Книга Рансмайра припускає різноманітні тлумачення. Очевидно, що поряд з постмодерністськими ознаками (світ як текст, гра, іронія тощо) в «Останньому світі» можна віднайти й актуальні проблеми людства: влада і митець, імперські амбіції та сепаратистські тенденції, роль мистецтва і доля творчої особистості за диктаторського режиму.

Останній світ

Ураган був пташиною зграєю десь у нічній високості; білою зграєю, що з клетотом підлітала все ближче, ближче і раптом виявлялася гребенем страшного валу, який насакував на судно. Ураган був зойками й риданням у темному трюмі й кислуватим смородом бловотини. Він був собакою, що ска-

звився й перегриз одному з матросів сухожилля. Рана одразу взялася пінястим шумовинням. Ураган — то була подорож до Томів. Котта цілими днями нікав судном, залазив у найдальші куточки, намагався втекти від розпуки, заснути чи бодай поринути в непритомний стан; але ні в Егейському морі, ні в Чорному заснути не вдавалося. І щоразу, коли після знемоги відроджувалася надія, він затикав вуха воском, зав'язував очі синім вовняним шарфом, лягав і починав лічити власні вдихи й видихи. Однак убивчі хвили знов підіймали його, підіймали судно, високо над солоною піною підіймали цілий світ, мить затримували на вису, а тоді опускали й світ, і шхуну, й виснаженого Котту назад на морську рівнину, повертали до нічниць і страхів. Ніхто на кораблі не спав.

Сімнадцять днів потерпав Котта на борту «Тривії». І коли одного квітневого ранку нарешті зійшов на берег і рушив молотом, гладенько вилизаним прибийними хвилями, в бік порослих мохом міських мурів під крутим узбережжям, — то ним так хитнуло, що двоє моряків, засміявшись, підхопили його під руки й поклали на купу порваних снастей перед портовою управою. Там Котта й лежав — серед смороду риби та смоли, силкуючись угамувати море, яке все ще бурхало в ньому. А на молу качалися запліснявілі помаранчі, що їх вивантажили з «Тривії», — спогад про італійські сади.

Було холодно; день починався без сонця. Чорне море мляво набігало на мис Томи й розбивалося на рифах або з гуркотом ударяло в скелі, що стрімко здіймалися з води. Де-не-де хвилі викидали на берег кригу, обліплену сміттям та пташиним послідом. Котта заціпеніло лежав на снастях і навіть рукою не ворухнув, коли чийсь худоробрий мул заходився жувати полу його пальта. Згодом море в ньому почало помалу, хвиля по хвилі, заспокоюватись, і він заснув. Подорож нарешті завершилася.

Томи, глуха глушина. Край світу. Залізне місто. Крім линваря Лікаона, в якого Котта винайняв неопалювану, обвішану яскравими gobеленами мансарду, на прибульця тут майже ніхто не звернув уваги. Аж згодом і без невідмінних у таких випадках прикрас за Коттою пішла чутка, яка в інші часи, певно, дала б привід для ворожих випадів: отой чужий чоловік, що стояв, мерзнути, під аркадою, списуючи собі на зупинці розклад руху автобусів, і на диво терпляче зносив гавкіт собак, — той чужий чоловік приїхав із самого Рима. Однак Рим у ці дні був набагато далі, ніж звичайно. Бо в Томах люди забули про світ — вони святкували кінець дворічної зими. Вдень на вуличках гриміли духові оркестри, а вночі лунали співи учасників карнавалу — селян, шукачів бурштину, свинопасів, які поприходили з розкиданих довкола хуторів та з найвіддаленіших гірських долин. Линвар, що й у мороз бігав босий і тільки в особливих випадках стромляв посірілі свої ноги в черевики й походжав, порипуючи, в тиші власного будинку, — в ці дні був узутий. На темних, вимощених сланцем подвір'ях серед терасних полів за містом люди пекли солодкий хліб із шафраном та ваніллю. Гірськими стежками вздовж кру-

того узбережжя тяглися процесії. Настала відлига. Уперше за два роки рінисті осипи сповзали з-під хмар униз уже без снігу.

З дев'яноста міських будинків уже тоді багато які стояли порожні; вони занепадали й зникали під виткими рослинами та мохом. Цілі квартали, здавалось, помалу знов оберталися в узбережні гори. І все ж крутими вуличками так само стелився дим від печей ливарів, які постачали місто ським-таким залізом — єдиним, чого тут ніколи не бракувало.

У Томах були залізні двері, залізні віконниці, огорожі, фігурки на фронтонах, а також місточок через бистрий струмок, що ділив Томи на дві нерівні частини. І все це пожирав солоний вітер, усе пожирала іржа. Місто мало колір іржі.

У будинках невтомно клопоталися жінки; вони рано старіли й завжди були одягнені в чорне. А в штольнях високо над містом на гірських схилах працювали закурені, виснажені рудокопи. Той, хто виходив у море на риболовлю, проклинав безрибні води, а хто обробляв латку землі — гризунів та шкідників, мороз і каміння. Тим, кому вночі не спалось, іноді ввижалося, ніби вони чують, як десь виють вовки. Томи були такі самі глухі, такі самі старі й безнадійні, як і сотні інших містечок на узбережжі, й Котту дивувало, що в цьому закутні, однаково пригніченому морем і горами, скутому давніми звичаями, змученому холодом, злиднями й важкою працею, взагалі могла статися подія, про яку точилися розмови в затишних салонах та кав'ярнях європейських метрополій.

Ота чутка з Томів, яка потім настирно привела сюди Котту і яка, нема сумніву, ще покличе в дорогу й інших, застала його за пустою розмовою серед бегоній та олеандрів на скляній веранді будинку на віа Анастасіо в Римі. Картини залізного міста, задимлених вуличок, пророслих зеленню руїн та нагромадженнь криги — все це того вітряного вечора стало неабияким обрамленням звістці, що без таких прикрас видалася б, мабуть, надто сухою й малоймовірною. Згодом ця чутка почала розтікатися, мов дощова вода спадистою вулицею, розгалужуватись, бігла вже кількома річищами, а там, де не знали таких слів, як Томи, Назон чи Трахіла, зупинялася й усихала.

Так чутка змінювалась, обростала новими подробицями чи пригасала, а часом її навіть спростовували. Але вона залишалася тільки коконом для однієї короткої фрази, в якій ховалася така собі лялечка, й ніхто не знав, що з тої лялечки ще вилупиться. Ця фраза була: «Помер Назон». Відповіді на перші Коттині запитання в Томах були плутані й нерідко являли собою, по суті, лише спогади про все, що колись здавалося тут чужим і дивним. Назон?.. Це не той причинний, який час від часу з'являвся в місті з цілим букетом вудлиць і навіть у хуртовину сидів на скелях у полотняній одежині? А вечорами пиячив у винаря, рипав на гармоніці й до пізньої ночі галасував...

Назон... Та це ж отой ліліпут, що кожного серпня приїздив фургоном до міста й, коли наставали сутінки, стрекочучи проектором, показував на задній

стіні будинку різника Терейя кінофільми про любов. А між сеансами продавав емальований посуд, кровоспинний галуновий камінь і турецький мед; під грім його гучномовців так вили собаки! Назон... Аж за тиждень після приїзду до Томів Котта випадково почув спогади, які його зацікавили. Терей, різник, що міг перекричати навіть ревіння бугая, коли накидав йому на очі шкіряну пов'язку, навіки позбавляючи його світла, і Феме, вдова бакалійника, — вона завжди чіпляла до полиць своєї крамниці гірлянди жалкої кропиви, щоб її син Батт, хворий на падучу, не хапав загорнене в червоний папір мило, викладені пірамідами консерви та слоїки з гірчицею... І коли цей малолітній епілептик жалив собі пальці об ті гірлянди, то заходився таким несамовитим криком, що люди в сусідніх будинках хряпали віконницями... Крім Терейя й Феме, була ще й Арахна, глухоніма ткаля, яка все розуміла по губах і у відповідь кивала або хитала головою. Отож ці троє добре пригадували: Назон був римлянин, вигнанець, поет, що жив зі своїм слугою-греком у Трахілі, покинутому висілку за чотири чи п'ять годин ходи на північ від міста. Одного дощового дня, коли Котта стояв у напівтемній крамниці Феме, її малолітній синок епілептик квапливо повторив кілька разів ім'я, яке перед тим згадала була мати: Публій Овідій Назон.

Атож, Назон, римлянин. Чи він ще живий? А як ні, то де його поховали? Ох, та невже ж є такий закон, що зобов'язує дбати про якогось там римлянина, котрий пропав у Трахілі? Закон, за яким мусиш складати звіт, коли один чужинець розпитує, де розшукати іншого чужинця. Кому вже доля судила жити на цьому узбережжі, той живе й помирає тишком-нишком, серед каміння, як ото мокриця. Кінець кінцем Котта збагнув одне: тут, на краю світу, люди вельми неохоче заводять балачки з тими, хто прибув із Рима. Мовчав навіть Лікаон, линвар. Отож у листі, який за кілька місяців надійшов на віа Анастасію, були слова: «Мені не довіряють».

І ось одного дня наприкінці квітня Котта вирушив до Трахілі. На березі, всипаному мушлями, що рипіли під ногами, він наздогнав процесію; прочани благали рудних жил і спокійного моря. Процесія підхопила Котту, і він мусив трохи пройти з нею; кількох прочан Котта впізнав навіть під личинами, що спотворювали обличчя. Був серед них і линвар Лікаон. Потім Котта звернув убік і побрався оброслою полином і терном звивистою стежною вгору. Коли згодом на хвилю спинився серед скель і поглянув униз, процесія вже мала вигляд нерівної вервечки безвиразних істот. Німотно посувалися люди берегом; над головами в них тріпотіли крихітні прапорці, крихітним здавався й балдахін над візком, якого тяг і підштовхував той чорний гурт. Рвучкий вітер відносив убік співи прочан, заклинання й передзвін цимбалів. Там, унизу, мешканці Томів намагалися помириться із божеством, що було до них немилостиве. В густому серпанку люди зливалися з берегом. Нарешті Котта зостався сам. Він перейшов на той бік гірського звору, кілька разів послизнувся

на злежаному снігу під стрімкими скелями. Далеко вниз мріло ніби застигле море. Тут колись ходив Назон. Це була Назонова стежка.

Тут, у зворі, було видно не далі як на крок; стежка здіймалася так круто, що місцями Котта мусив дертися навкарачки. І раптом він побачив перед собою кам'яного собаку — грубо витесану подобу без задніх лап. Важко дихаючи, Котта випростався. Він стояв серед руїн.

Трахіла. Ці розвалені мури з вапняку, еркерні вікна, з яких тепер витикалося соснове гілля, ці найжачені сланцеві й очеретяні покрівлі, що позападали в чорні від сажі кухні, спальні й світлиці, розчахнуті портики, крізь які тепер пропливав тільки час... Колись тут було, певно, п'ять чи шість будинків, хліви, повітки...

І серед цієї здичавілої пустки бовваніли, наче надгробки, кам'яні пам'ятники — десятки конусоподібних монументів, найвищі з яких сягали людського зросту, а найменші ледве діставали Котті до колін. Угорі на кожному з них тріпотіли прапорці — різнобарвні клаптики з покраяного та подептого на стяжки одягу. Підійшовши до одного з менших пам'ятників, Котта побачив на всіх клаптиках якісь слова; всі прапорці були обписані. Він легенько потяг до себе одну блідо-рожеву вицвілу стяжку. Вона була обв'язана навколо конуса так, що, коли Котта взяв її в руки, щоб прочитати слова на ній, конус розпався. Каміння покотилося з підірваних сосновим корінням східців, а Котта прочитав: «Нікому не зостається його подоба».

Цівка піску, що потекла була вслід за камінцями, зупинилася. Знову стало тихо. І тоді посеред цієї пустки Котта побачив уцілілий дах, на якому сиділи галки, і побачив між руїнами будинок. Котта рушив до нього і ще здалеку почав кричати. Він вигукував імена — своє й Назонове, кричав, що приїхав з Рима, приїхав аж сюди, кричав знов і знов...

Але довкола стояла тиша...

Ворота внутрішнього подвір'я були тільки прихилені. Котта штовхнув їх і ту ж мить, мовби злякавшись чогось, так і завмер із випростаною рукою: там, у світлому кутку подвір'я, на холоді гір, серед решток снігу та замерзлих калюж, сумирне стояла собі зелена шовковиця; стовбур її був побілений вапном — щоб не точили шкідники, а сніг під деревом аж посинів од падалишніх ягід.

Мов боягуз, що в темряві починає зі страху висвистувати й співати, Котта знов заходився гукати Назона, а потім, підбадьорюючи себе, перетнув подвір'я, пройшов під аркою і нарешті опинився в поетовому домі. Всі двері стояли навстіж. У кімнатах не було жодної душі.

На невеликих вікнах погойдувалися лляні фіранки і в міру того, як їх то надимав, то попускав рвучкий вітер, одкривали вид на густий садок і молочно-білу далечінь унизу. Десь там, під тією білизнаю, було море. З-за свого столу Назон бачив море. Вогнище було холодне. Серед закіптюжених горнят, склянок та сахарів снували вервечки мурашок. На полицях, стільцях, на ліж-

ку — повсюди лежав шар дрібнесенького білого піску, що сипався зі стелі та стін і порипував під ногами.

Котта обійшов увесь кам'яний будинок раз, потім удруге, втретє, оглянув вологі плями на потинькованих стінах, римський міський краєвид під склом у чорній дерев'яній рамці, провів рукою по корінцях книжок і прочитав уголос їхні назви, проте кликати більше нікого не став, а знову рушив до сходів, що вели на горішній поверх. У руці він усе ще неухважно тримав полотняного прапорця, аж поки його нарешті вихопив у нього протяг і тут-таки жбурнув на підлогу. Котта нахилився за прапорцем і раптом просто перед собою вздрів людське обличчя. У сутінках під сходами сидів, підібгавши коліна, старий чоловік. Він показав на прапорець і промовив до Котта, що так і стояв, затамувавши дух:

— Однеси назад.

Котта відчув, як в грудях у нього закалатало серце.

— Назон... — почав був він, затинаючись. Старий хутко підхопив з підлоги прапорця, зібгав його, кинув Котті межі очі й захихотів:

— Назон — то Назон, а Піфагор — це Піфагор.

Минула добра година після того, як Котта знайшов Піфагора, а той усе ще сидів там-таки, під сходами. Марно намагався заговорити Котта до старого, вкотре звертаючись до нього з тими самими запитаннями. Піфагор, Назонів слуга, не хотів нічого чути, хоч іноді квапливо й тихенько починав розмовляти сам із собою, обізвав Котту стерво'їдом, що живиться трупами власних родичів і забиває найвірніших своїх слуг. Потім знов захихотів, примовк, далі завів балачки спочатку, але вже про інше, заходивсь обкладати прокльонами якогось диктатора з островів Егейського моря, який щось там витворяв із козами, а після того сам, власноручно, вкорочував їм віку. Згодом Піфагор став привітнішим, навіть плеснув у долоні й захоплено розповів про диво переселення душ; він і сам, мовляв, уже пожив у подобі саламандри, гармаша й свинарки; а кілька років довелося бути й безокою дитиною, поки те нечестиве тільце зрештою зірвалося зі скелі й утопилось у морі.

Котта вже й не намагався перебити старого, тільки мовчав та слухав. Піфагор жив у своєму світі, й шляху до того світу, здавалося, немає. Аж згодом, коли слуга почав примовкати й надовго западала тиша, Котта озвався знову — спершу поблажливо, як ото розмовляють із недоумкуватими, лише для того, аби, може, все ж таки викликати в нього довіру. Та зрештою Котта збагнув: розповідає він тільки для того, щоб цій плутаній балаканині під сходами протиставити лад і здоровий глузд знайомого йому світу, протиставити Рим парадоксові отої шовковиці в снігу за вікном, кам'яним пам'ятникам у глушині, трахільській пустці.

Він розповідав слuzі про шторми, пережиті в морі, й про те, як сумно було в останні дні перед дорогою, говорив про гіркуватий присмак диких помаранчів у Сульмонських гаях і все далі заглиблювався в минуле, поки зреш-

тою знов опинився біля пожежі, яку дев'ять років тому побачив у Назоновому будинку на п'яцца дель Моро. З балкона кімнати, в якій зачинився Назон, курився дим. З відчинених вікон летів, наче сніг, попіл, а в передпокої, серед спакованих рече/, та зайчиків, що їх кидало на мармурову підлогу надвечірне сонце, сиділа й плакала жінка. То був останній Назонів день у Римі.

Як ото смерть іноді відчиняє найнепрístupніші двері і впускає не тільки родичів та друзів, а й тих, хто жалобу вдягає з обов'язку, впускає навіть просто цікавих чи й зовсім байдужих людей, так і в ті дні двері до будинку на п'яцца дель Моро, схованого за кипарисами та крислатими соснами, нагло розчахнула звістка про те, що Назон мусить їхати у вигнання. І хоч страхополохів це лихо налякало й вони воліли не показуватися в тому домі, на сходах і в салоні стояв натовп, і атмосфера тут панувала похоронна. Люди приходили, прощалися і знову йшли собі, а з ними приходили й ішли продавці лотерейних квитків, жебраки та вуличні хлопці, що пропонували букети лаванд, а самі тим часом крали зі столів келихи та столове срібло. Але на це ніхто вже не зважав.

Тільки після тривалих умовлянь Назон — блідий, із чорними від сажі руками — відчинив тоді двері своєї робочої кімнати. Синій килим на підлозі був геть устелений попелом, наче снігом; на столі, інкрустована деревом поверхня якого від жару потріскалась лусочками й поскручувалася, протяг гортав стоси обвуглених паперів; на полицях та в нішах дотлівали зв'язані в паки зошити й книжки. А одна купа все ще тліла. Назон, як видно, пройшов із вогнем повз папери так, як ото церковний служка обходить із запаленою свічкою канделябри; власні рукописи й нотатки поет попідпалював просто там, де в кращі часи складав їх вельми дбайливо. Сам Назон був живий-здоровий, а його праця обернулася на попіл.

Піфагор сидів, поклавши голову на коліна, і того, про що розповідав Котта, здавалося, не чув і не розумів. А Котта підтяг табурета ближче до суніні під сходами, сів і почав мовчки чекати, поки слуга підведе очі.

Звичайно, пожежа на п'яцца дель Моро поглинула тільки рукописи Назона. Ті його елегії та притчі, які доти були опубліковані й зажили слави або хули, на той час уже давно лежали в сховищах державних бібліотек, у домівках шанувальників та в архівах цензури. А одна газета в Падуї, яку конфіскували ще в день її виходу, в своєму коментарі навіть твердила, що Назон попідпалював усе лише на знак протесту проти заборони його книжок та вигнання з Рима.

Однак люди тлумачили цю подію по-різному. Палити книжки? То він зробив так зі злості й розпачу, здорового глузду в його вчинку немає. Розважливий крок? Просто він збагнув, у чому полягає суть цензури, і сам знищив те, що було невдале чи двозначне. Застрахував себе. Зробив признання. Надумав завести людей в оману. І таке інше.

І все ж це спалення, попри всі припущення й підозри, залишилося такою самою загадкою, як і причина Назонового вигнання. Влада мовчала або ж одбувалася відмовками. Та коли минуло кілька років і один із рукописів — доти всі вважали, що він уже давно в чіяхось надійних руках — безслідно зник, у Римі почали помалу здогадуватись: пожежа на п'яцца дель Моро — то був не розпач і не протест. То було справді знищення.

III

[...] Піфагорове дихання перейшло в тривалий, задушливий кашель, а кашель — у тишу. Потім на Котту посунула тінь згорбленого чоловіка. Піфагорова тінь. Просидівши неприступно кілька годин під сходами, слуга нарешті заспокоївся, підійшов до римлянина, обережно поклав йому на плече руку й прошепотів:

— Чого ти хочеш?

На мить Котта відчув ту панічну безпорадність, яка охоплювала його щоразу, коли нічне небо над Сульмоною прокреслював короткий розпечений слід метеора і, за звичаєм забобонних людей, треба було, поки зірка не погасне, встигнути задумати бажання. І ось тепер відблиск метеора знов повернув його до будинку на п'яцца дель Моро. Там горіли Назонової книжки — власне, в полум'ї рукописів горіла одна-єдина книжка. Вже сама її назва була в столиці імператора Августа зухвальством і підбурюванням — у Римі, де кожна споруда — то монумент владі, що підтверджує її могутність, непорушність і вічність. Ту книжку Назон назвав *«Метаморфозами»*, тобто *«Перетвореннями»*, і за це мусив відбувати спокуту на Чорному морі. Котта ніби бачив, як горить книжка, і знову відчув протяг, що гортав тоді припалені сторінки.

Нарешті Котта обернувся до Піфагорової тіні й відповів:

— Книжку.

Книжку? Тінь, так наче її раптом піддали анафемі, відсахнулася. Потім у кімнаті спалахнуло світло. Назонів слуга стояв тепер, схилившись над вогнищем; лампа, яку він щойно засвітив кількома спритними рухами, мляво хитнулася й відійшла на місце. На стінах закорчилися тіні.

Атож, книжку. А він довго її писав, ту спалену книжку? Чотири роки? П'ять? Виходить, Котта прибув ще з тих часів, коли в римських літературних гуртках та в додатках до великих газет це була тема не менш загадкова, ніж невичерпна, коли про *«Перетворення»* там знов і знов говорили як про *Назонів задум*. Назон, ходили чутки, у цілковитій тиші працює над своїм головним твором. Тоді у найзнаменитіших театрах імперії, та й у провінційних також, з успіхом ішла його трагедія. Назонові книжки у вітринах книгарень лежали цілими пірамідами, з них викладали мозаїки, і їх увінчував великий його портрет, навіть повії у столичних будинках розпусти прибирали собі імена з його еротичних віршів, видрукуваних високими тиражами. Любовні листи людей із вищого світу нерідко теж являли собою не що інше, як переписані його чудовні елегії. Але згодом Назонове ім'я почали згадувати, коли мова

заходила про скандали, про вікна в сад, бенкети, розкоші та всілякі пригоди можновладців... Назон, безперечно, став знаменитістю. Та що таке, зрештою, знаменитий поет? Досить було Назонові десь у шинку в передмісті підісти до ремісників чи відійти на годину-дві від Рима й заговорити під каштанами сільського майдану з торговцями худобою або в оливковому гаю — з селянами, як одразу ставало очевидно, що його ім'я там уже ніхто не знає і навіть ніколи не чув. Що таке невеличке коло добірних шанувальників поезії супроти величезних мас людей, які в цирку, на стадіоні чи на трибунах уздовж бігових доріжок у захваті кричать до хрипоти в горлі? Назонова слава сяяла тільки там, де було чогось варте друковане слово, і відразу меркла там, де хоч один бігун на довгі дистанції виборював, важко хекаючи, перемогу на гаровій доріжці чи акробат переходив високо напнутою ливною через ущелину вулиці. Оплески в театрі були досить скромним, жалюгідним шумком навіть проти шурхоту одягу десятків тисяч вірнопідданих, що підхоплювалися з місць, коли імператор ступав під свій балдахін у Колізеї. Назон, певно, розумів, що овації в Колізеї — то для поезії недосяжна міра похвали, й усе ж таки іноді він, схоже, піддавався спокусі зазнати саме такого тріумфу і тоді цілими днями блукав поблизу великих стадіонів, сідав там у затінку під парасолем і слухав, як наростає і спадає захоплене людське ревище. Те, що він, зрештою, прагнув сам постати перед людськими масами, і було, мабуть, однією з причин його нещастя. Бо на всі оті вірнопідданські вигуки й захоплене ревище на стадіонах мала право тільки одна людина: Август, імператор, герой світу.

— Книжку... — проказав Піфагор і тицьнув у бік Котти кочережкою, якою щойно підсунув назад у піддувало порожнього ящика на попіл. — Він хоче нашу книжку!

Але яким же моторним виявився цей дідуган! Засвітив світло, розпалив вогонь, позачиняв вікна, налив у кам'яну чашу води й знову, вештаючись, тихенько забубонів сам до себе:

— Ти ба, чого захотів! Дамо йому цибулину, дамо хліба, води, щоб помив руки... Хочє книжку? Може, він хоче пити? Вікна теж позачиняємо...

Котта був чемний гість. Мерзлякувато зіщулившись, він нишком сидів у ще холодній кімнаті, — хоч у вогнищі вже й потріскували дрова, — потім, стримано кивнувши, прийняв од Піфагора цибулину та окраєць чорного хліба, повну карафку оцту й слухняно підвівся, коли старий нарешті взяв цю карафку в одну руку, а ліхтаря в другу, штовхнув ногою двері й кивнув римлянинові головою, щоб ішов за ним.

Довга смужка світла з Назонових дверей упала на торішній сніг у дворі й на мить вихопила з темряви шовковицю, з якої вітер пострушував ягоди і вони порозбігалися на цьому вічному снігу, немов чорні жуки. А потім пелена хмар розступилася, ніби настав час відкрити очам римського гостя те, що так часто мав змогу бачити Назон зі своїм слугою і що, певно, втішало вигнанця й водночас нагадувало йому про його самотність: нічне небо над тра-

хільськими руїнами, сузір'я Ліри, Дракона та Корони і порубцьований місяць, який викотився із-за гірського хребта й так освітив дві ялини на виступі високої скелі, що вони здавалися величезними ножицями.

— Місяць, — мовив Піфагор, не підводячи погляду від видовбаних у скелі східців, що збігали з двору в садок, до глухих заростей під Назоновими вікнами.

— Місяць, — повторив Котта так непевно, ніби оце щойно опанував перше слово з Піфагорової мови. — Luna.

Котта йшов, спотикаючись, услід за старим і відчував, як кущі все ближче підступають до стежки, як уже починають хльоскати по обличчі — спешу листя, потім і гілки. Чи це, часом, не папороть, не оті здоровенні віяла, які він бачив у здичавілих оливкових гаях на Сицилії та в Калабрії? Кінець кінцем зарості за ним і над ним зімкнулися. Слуга з ліхтарем був десь попереду.

— Чого став, ходімо! — почув Котта. Пополудні він бачив тут із Назонових вікон лише густий садок, тільки зарості, такі собі невиразні темно-зелені куліси, за якими синє море в імлістій глибині позаду скоріше вгадувалося, ніж проступало насправді. Але тепер... Гущавина ніби проковтнула Назонів будинок, гори, навіть місячне сяйво і тепер, здавалось, неохоче розступається тільки перед слугою та світлом його ліхтаря.

Нарешті Піфагор спинився й неквапно повів ліхтарем у темряві довкола себе; вони завершили свій короткий шлях і тепер стояли посеред невеликої, майже суціль закритої вгорі заростями галявини, де всяка зелень наче позасихала. Кущі по краях цього темно-зеленого шатра зійшлися немовби зумисне для того, щоб заступити прохід. Котта стояв у світлі ліхтаря, навсібіч роззирався і бачив тільки власну тінь на живоплоті, але вже не міг угадати, звідки саме вони потрапили на цю галявину. Тим часом Піфагор виписав ліхтарем довкруг себе коло, і в тремкому світлі Котта уздрів камені, гранітні та сланцеві плити, менгіри, колони, а також здоровенні необроблені брили; одні з них стояли, інші попадали й уже повгрузили глибоко в землю, немовби їх висіяла на цій галявині чиясь могутня рука, і покривалися лишайником та мохом, — одне слово, такий собі занедбаний сад скульптур чи цвинтар. Але ні, то був не лишайник і не мох, а сотні, тисячі невеличких слимаків, що поналазили один на одного, позлипалися, вкривши ці камені в багатьох місцях довгастими лискучими подушечками.

Піфагор походжав поміж кам'яних колон, ніби поміж людей чи могил, спинявся й бурмотів незрозумілі слова, на інший камінь лише кидав побіжний погляд, кивав головою якомусь монументові, а тоді поставив карафку з оцтом на землю, поклав руку на купу слимаків, згріб долонею те слизке сплетіння й рушив далі. Котті вже підступала до горла нудота. Вони були в Назоновому садку. Згодом Піфагор ступив до одного з похмурих, вищих за людський зріст мегалітів і, ніби мимохідь, хлюпнув оцтом на клубок слимаків.

І ту ж мить тишу на галявині розітнув тоненький, багатоголосий милозвучний писк, що нагадував далеке, ледве чутне бриніння Еолової арфи. І Котта збагнув, що це — голос жаху, болю й умирання слимаків... І він побачив, як у тому в'язкому, мокрому клубку з тілець та щупалець хапливо заворушилося життя, заворушилася смерть. Від пекучої кислоти слимаки корчилися, звивались і разом із передсмертним писком випускали цілі клубки піни — невеличкі лискучі бульбашки, що утворювали справжні грона. Потім умирущі слимаки почали опадати — вони осувалися, словзали, хутко поспішали в обіймах один одного вниз, очищаючи камінь. І тоді на одному такому звільненому від життя п'ятачку проступило слово ВОГОНЬ. Котта збагнув, що на камені викарбувано якийсь напис, а слуга знай нищив слимаків далі. Тишу сповнював тихий, тоненький спів болю. Піфагор переходив з карафкою від каменя до каменя, виважено мовби за планом, поливав оцтом скопища слимаків, і на оголених поверхнях з'являлися все нові й нові слова та речення. Декотрі з них було важко прочитати, окремі літери виявилися завтовшки як палець, а чи й рука, так наче їх довбав різьбяр-початківець.

Тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять обтесаних колон нарахував зрештою Котта й на кожній прочитував слова — то «вогонь», то «гнів», то «труд», то «ймення», то «залізо». Він уже здогадувався, що перед ним — викарбуваний на п'ятнадцятьох менгірах напис, якесь послання на граніті й базальті під покривалом із слимаків. А потім уже Піфагор мовчки стояв і дивився, як гість із Рима, взявши в нього ліхтаря, обходить камені, чимдалі поквартніше й нетерплячіше, намагаючись збагнути зміст слів і зв'язок між ними; і на кожному камені був уривок речення.

Котта розшифровував і шепотів слова так, ніби вчився читати; потім заходився вже сам, власноруч розгрібати слимаків там, де, на його думку, мали стояти слова. Він сточував усе, що з'являлося перед його очима, знов і знов перевіряв зв'язки, міняв зміст і починав свою гру по-іншому, заново, поки йому кінець кінцем здалося, що всі можливості скласти й пов'язати окремі уривки в одне ціле вичерпано. І тоді Котта прочитав:

ОСЬ І ЗАВЕРШЕНО ТРУД
НІ ВОГОНЬ НІ ЗАЛІЗО
НІ ЗЛОБНА ДАВНІСТЬ
НЕ ВЛАДНІ НАД НИМ
АНІ ГНІВ РУЙНІВНИЙ ГРОМОВЕРЖЦЯ
ХАЙ НАДЛІТЕТЬ НЕМИНУЧИЙ
ТОЙ ДЕНЬ
ЩО ЗА ПРАВОМ ОДВІЧНИМ
ТІЛО БЕРЕ
ЗАКІНЧИТЬСЯ ЛИШ НИКЛЕ
МОЄ ІСНУВАННЯ
В ДЕНЬ ЦЕЙ ЄСТВА СВОГО
КРАЩОЮ ЧАСТКОЮ ЗВИВШИСЬ НАД СВІТОМ

ЗЛИНУ ДО ЗІР І НІЩО НЕ СХИТНЕ НЕ ЗАТРЕ
МОГО ЙМЕННЯ¹

Котта знав тільки одного чоловіка в світі, здатного на таке пророцтво, і все ж він гукнув у темряву до слуги:

— Хто це написав?

Піфагор стояв там, куди ще сягало світло ліхтаря, і зішкрібав сухою гіллячкою рештки слимаків із глибоко викарбуваного слова «ось». Сказав він те, що й мав сказати, — ім'я свого господаря.

Але де ж сам Назон? Чи він ще живий? Може, ховається десь у цій глушині?

— Немає, — тільки й відповів Піфагор. — Його немає. Що означало оте «немає»? «Немає» означало, що одного ранку Овідій Назон, як завжди, устав, одчинив вікно, а тоді вирубав сокирою у великому кам'яному жолобі в дворі кригу й набрав глек води; «немає» означало, що одного зимового ранку все було, як завжди, — Овідій Назон вирушив у гори, але назад не повернувся. Скільки ж часу минуло від того ранку, від тієї зими? Рік? Два? І чи його, Назона, хтось шукав? Але у відповідь на ці запитання Піфагор тільки стенав плечима й мовчав. А чистеньке «ось» уже проступило на менгірі, ніби шойно викарбуване. Задоволений Піфагор покинув гіллячку, відступив на крок і замилувався своєю роботою. «ОСЬ І ЗАВЕРШЕНО ТРУД».

Завершено. У Римі були відомі тільки окремі уривки. Прагнучи тріумфу й слави, Назон вимагав од шанувальників уваги і схвалення не лише своїх закінчених творінь, а й намірів та ще не записаних фантазій. Отож у столичних літературних колах зрештою звикли до того, що в переповнених, задушливих залах поет принагідне читав усілякі проби зі своїх ще не дописаних «Перетворень», ніколи не розкриваючи їхнього загального задуму. Вслід за цими читаннями щоразу, як і слід було сподіватися, зринали припущення, протести й інші ознаки зацікавленого, нетерплячого, ба навіть побожного очікування, і Назон, здавалося, тішився ними як особливою формою похвали. На публічних виступах він сидів, здебільшого низько схилившись над своїми помережаними дрібними каракулями аркушами, й говорив без жестів, без пафосу й так тихо, що слухачі мусили напружувати слух. А коли робив паузу, раптом западала глибока, німа тиша. В такій тиші наприкінці виступу Назон майже пошепки дякував слухачам і сходив з підвищення, ніколи не відповідаючи на запитання й не звертаючи на них уваги. Ця його неухважлива манера навдивовиж суперечила тій щирості й великодушності, з якою він писав і читав про кохання, війну і навіть про творчі муки. Складалося враження, ніби все, що Овідій Назон був здатний сказати й написати, він помалу переніс у царину своєї поетичної творчості, у віршовану форму або в довершену прозу і якби

¹ Тут і далі цитати з «Метаморфоз» подано в перекладі Андрія Содомори. (Публій Овідій Назон. «Метаморфози». — К., 1985).

раптом опинивсь у світі буденної мови, говірки, криків, кострубатих речень і фраз, то навіки замовкнув би.

Читаючи на своїх виступах уривки з «Метаморфоз», Назон щоразу зосереджував увагу на окремих персонажах і краєвидах, на людях, що перевтілювалися в тварин, і на тваринах, що оберталися в камінь, описував пустелі й праліси, літні парки й бойовища; але дуже рідко читав він перед слухачами завершені епізоди й цілі історії, хоч його творча уява здавалася невичерпною: в нього діяли видатні герої й кати, закуті в кайдани й принижені, люди жорстокі й лагідні, родоводи яких сягали крізь царства тварин, — вони говорили людською мовою і на щось ремствували, казкові істоти й забуті божества... Але отого величезного склепіння, в яке Назон один по одному вбирав свої уривки, слухачі не розуміли. Що ж писав Назон — роман, збірку малої прози, віршовану історію природи чи альбом міфів та легенд про перевтілення й сновидіння? Про це він мовчав і навіть не заперечував, не відкидав жодного припущення чи здогаду, ні на що не натякав і в такий спосіб підтримував дедалі більший ажіотаж навколо майбутньої своєї книжки, яку вже тоді називали *головним його творінням*, хоч ніхто ніколи не бачив більше, ніж кілька густо списаних аркушів, і не чув нічого, крім отих публічних читань.

Та коли балачки починали влягатись, Назон сам розворушував інтерес до своєї особи новим прилюдним виступом. Усі нитки цієї сплетеної з припущень та сподівань мережі завжди вели до нього — до того, хто оповивав свою роботу численними загадками й таємницями, і так не тільки підіймав ціну схованої за ними правди, а й оберігав цю правду від будь-якої критики й контролю. «Перетворення»... Тільки назва цього твору, попри всі пересуди, ні в кого не викликала сумніву, — назва, що кінець кінцем спричинила до того фатального припущення, нібито Назон пише основний роман римського суспільства, роман, у якому впізнають себе багато шанованих і маєтних громадян з їхніми потаємними пристрастями, діловими зв'язками й химерними звичками; усіх їх Назон нібито замаскував, викрив і віддав на поталу людським язикам.

І хоч цю підозру спочатку не підтверджувало жодне публічне читання, ніхто не мав сумніву: поет, якого так часто приводили на вечірки у вишукане товариство й запрошували до стількох домів, знає це суспільство, його салони й погрібці досить добре й цілком здатний написати такий роман. І річ не в тому, що Овідій Назон цей роман справді писав чи не писав, а в тому, що багатьом раптом стало очевидно, аж страшно: написати його поет *може*. Це й було однією з причин того, чому Назонові почали не довіряти в Римі, уникати його і зрештою ненавидіти. Але Назонова зірка ще довго здавалася недоторканною і сходила над небосхилом навіть тоді, коли в багатьох домах йому вже відверто виказували неприязнь. А після одного скандалу його слава сягнула навіть найширших народних верств, і поетове ім'я стало з'являтися у жирних газетних заголовках, як ім'я одного із знаменитих атлетів чи кінозірок.

Той скандал спалахнув задушливого вересневого вечора, коли на невеличкій столичній сцені показували прем'єру його комедії. П'єса — власне, низка не пов'язаних одна з одною картин — називалася «Мідас» і, згідно з афішами дирекції театру, розвішаними на деревах великих бульварів, являла собою ще один фрагмент із того загадкового, ще не завершеного Назонового твору; йшлося в ній про одного безтямно закоханого в музику генуезького судновласника, в якого від шаленої жадоби до грошей оберталосся в золото все, до чого він торкався. Спершу то була тільки рінь на алеї в саду, ліпні троянди та пшеничний сніп, але помалу-малу в того чоловіка почали застигати мисливські собаки, фрукти, які він брав у руки, вода, що в ній хотів скупатись, і нарешті люди, яких пробував пестити, яким подавав руку чи яких бив. Насамкінець нещасний Мідас, брудний, схудлий на тріску, вже сидів серед золотої пустелі, довкола нього тьмяно поблискували скульптури людей, яких він колись любив, і в цьому металевому світі судновласник виголошував гучний монолог, що являв собою не тільки прокляття грошам, а й гостре висміювання всіх тих, хто прагнув грошей.

У цьому монолозі, що його публіка раз у раз перебивала оплесками та сміхом, пролунали нарешті й приховані за паліндромами та акрофонічними перестановками імена відомих у всьому місті голів наглядових рад, депутатів та суддів... А судновласника кінець кінцем було звільнено від прокляття й урятовано від голодної смерті в обмін на іншу, вже не таку сувору кару: вуха в нього видовжилися, заросли шерстю, а голос зробився тремким і жалісним, як у віслюка. Так він і пішов зі сцени. Глядачі від утіхи аж горлали й кидали на кін оксамитові подушечки та квіти. Цього вечора, а також два наступні вечори всі квитки до театру було розпродано, а повітря в залі від парфумів та поту численних глядачів стояло таке важке, що білетери й під час вистави мусили розбризкувати в проходах ялиновий екстракт із пузатих пляшечок.

Але четвертого вечора загін кінної поліції, озброєної залізними кийками й довгими канчуками, не дав глядачам увійти до театру, а акторам — вийти з нього; багатьох акторів та глядачів було покалічено, і вони ще довго лежали, сходячи кров'ю та стогнучи, у своїх золотавих костюмах і святковому вбранні на сходах перед театром та під колонадою, поки їх нарешті позабирали. Один лігурійський сенатор, що володів у Генуї та Трапані судноверфями, любив вальси і мав, як стало відомо згодом, у своїй сицилійській літній резиденції величезний духовий оркестр, наказав заборонити ту комедію.

У відповідь на обурення громадськості й насамперед на протести в газетах, що нібито безперешкодно поминули цензуру, сенатор виправдав заборону й застосування кінної поліції у двох довгих промовах, їх надрукували листівками й понаклеювали на театральні афіші.

Назон замовчав і це. Скандал досяг кульмінації аж тоді, коли якось рано-вранці невдовзі по тому на березі великого, зарослого очеретом ставка під Римом знайшли одного з сенаторових охоронців — у ланцюгах, суглоби на

руках та ногах потрошені, і сам чоловік був у такому безтямному стані, що минуло цілих десять днів, а він усе ще не міг не тільки щось пояснити, ба навіть сказати жодного слова. У відповідь на всі розпитування лише вкрай нажахано, тупо дивився на людей. До бідолахи так уже й не повернувся ні глузд, ні мова, отож коли інтерес до нього трохи спав, його відвезли до одного закритого закладу, де він і помер. І хоч обурення, викликане заборонаю комедії, та біду, що сталася з тим охоронцем, попри численні інтриги, так і не пощастило пов'язати, але спогад про того каліку з очерету й посвист залізних кийків на сходах перед театром все ж таки залишився пов'язаним із комедією, а відтак і з Овідієм Назоном. Що ж це кінець кінцем за поезія, що це за творчість, коли вона призводить до такого насильства?!

Своє мовчання Назон порушив один-однісінький раз, повідомивши в денній газеті, що образ Мідаса в тепер уже сплюндрованому театрі було до невпізнання спотворено; пишучи ту низку картин, він, мовляв, мав на увазі не якогось конкретного судовласника, не реальну особу, а тільки одного грецького царя, що й став утіленням жадоби й безглузлого прагнення до багатства. Він, Овідій Назон, мовляв, ніколи й на гадці не мав так примітивно зображувати римську дійсність, тому заборона може стосуватися не особисто автора, а лише хибного тлумачення його речі... Та позаяк доти Назон жодних пояснень до своїх творів не давав, то й це сприйняли як вияв обережності й особливий уваги на нього не звернули. І все ж таки скандал обернувся цілком несподіваними наслідками й для нього самого, поета, — тепер його ім'я вже знали навіть продавці лотерейних квитків, торговці рибою та лимонадом, міняйла і зовсім неписьменні люди. Отож Назон уже не чинив перешкод подальшому розвитку подій. Він став, отже, популярним.

IV

[...] Спускатися на узбережжя було куди важче, ніж підійматись угору. Всю дорогу Котту ні на хвилину не полишали сумніви й підозри. Невже це та сама купа каміння — отам у густій тіні під виступом скелі, яку він поминув учора пополудні? Чи не йшов він усе ж отим косогором, що біліє при місяці отам далі? А що то видніє попереду — та сама ущелина, яку він уже бачив, чи тільки провалля в глибоку й чорну ніч? Декотрі місця здавалися Котті зовсім незнайомими, він подумав, що заблукав, і зрештою вже ладен був пересидіти десь у ніші під скелею до ранку. Та потім на латці торішнього снігу йому трапився слід — відбитки власних черевиків, і він дійшов по них аж туди, де починався спадистий схил. Тут Котта заспокоївся: далеко внизу, на ледь збриженій неозорій поверхні Чорного моря виднілася місячна доріжка, а там, де ця світляна смуга впиралася в темне узбережжя, мерехтіло кілька золотавих іскор. То були вогні залізного міста.

Коли Котта спустився звивистою стежкою до того місця на березі, де йому трапилася була процесія попільних облич, до його вуха раптом долинув якийсь дивний звук — так наче хтось біг босоніж бруківкою. На думку Котті

спав ливвар Лікаон з його величезними босими ступнями, і ту ж мить збоку виросла постать чоловіка, що, перестрибуючи з однієї сланцевої плити на іншу, нахилившись уперед, щоб не впасти, важко хекаючи, підіймався схилом угору. Лікаон! У цьому чоловікові Котта справді впізнав свого господаря. Босоніж, за плечима — місяць уповні, той біг по лискучому сланці, що, мов величезний полуплений дах, нависав над утвореним льодовиками звором. Лікаон поспішав у гори.

Наляканий, але разом і з полегкістю від того, що впізнав знайому людину, Котта гукнув свого господаря. Але той навіть не повернув у його бік голову. Лікаон пробіг повз нього й подався далі. Чого він так женеться оцим крутим схилом?.. Аж високо вгорі, там, звідки Котта побачив був вогні залізного міста, ливвар зупинився й перевів дух; він сапав так, наче намагався вдихнути в себе все широченне нічне небо. Нарешті важко виштовхнув із легень повітря, і цей звук нагадав вовче виття. Потім ливвар знов обернувся до гір і побрався кам'яним жолобом далі. Коли він перетнув кар у білому світлі зір, Котті здалося, ніби з роззявленого рота в ливваря скрапує спініними клубками слина. Немовби охоплений якоюсь страшною люттю, Лікаон дерся осипом дедалі вище й вище, нічого перед собою не бачачи й ні на мить не спиняючись, а тоді раптом спіткнувся і, схоже, на весь зріст простягся. Але те, що сталося потім, дуже нагадувало Котті його кошмарні трахільські сни: ливвар не зірвався, навіть не впав, а *сам кинувся* з розгону на каміння, після чого не підхопився знову на ноги, а чимдуж побіг навкарачки все вище, все глибше в ніч. [...]

Не добираючи дороги, Котта стрибками біг крутим схилом униз до моря, а довкола з шурхотом текли цілі потоки ріні та піску. Аж коли він майже добіг уже до берега, то збавну, що втівав, власне, тією самою стежкою, якою щойно дерся вгору Лікаон, — вовчою стежкою.

Нарешті під ногами зарипіли мушлі. Кісточки на ногах у Котти були побиті до крові й пекли вогнем; важко сапаючи, він стояв край води. Море було спокійне. З гір більше не долинав жоден звук. На калюжах, що позалишалися вздовж берега після припливу, блищала помережана чайними лапами крига. Місяць уже зайшов. Але залізне місто, що наближалось до знесиленого Котти все повільніше, ніби вагаючись, і зрештою, здавалося, почало навіть віддалятися, спокою не обіцяло. В Томах яскраво горіли ліхтарі. Невдовзі до Котти знов долинула та сама духова музика, яку він чув минулими ночами, горлання, литаври й бубонці; десь гупали у віконниці й ворота п'яні. На вуличках Томів ще тривало гуляння — люди святкували завершення двох сніжних років; залізне місто захмеліло від полегкості й грубих утіх, які на цьому узбережжі полишали по собі більші спустошення, ніж зимові бурі, крига й каменепади. Напередодні масниці в Томах була карнавальна ніч. Мерехтливі разки та іскри, що здалеку здавалися вогнями людського затишку, тепер ви-

явилися звичайними багаттями та смолоскипами в безтямному, крикливому глухому закутті. [...]

І тут він попався в руки ватаги п'яних гуляк, прибраних у шури з бичачими рогами; личини обступили його зусібіч, і, коли Котта спробував чкурнути в яскраво освітлену круту вуличку, вони з галасом зтягли його знов у свою гущу, викрикували якісь заклинання й про щось питали в нього мовою, якої він не розумів. А потім чиясь рука, справжня лапа, схопила Котту за чуба, друга хутко піймала його за шию, а ще дві стисли, мов лещатами, йому голову, силоміць розвели зуби й під вигуки та регіт ватаги влили з баклаги до рота горілку — холодну як лід, пекучу горілку, від якої римлянинові аж дух забило. Марно намагався Котта ухилитись від лютих ударів та штурханів, що сипалися на нього з усіх боків; він хапав ротом повітря, кашляв, ковтав горілку, відчуваючи між зубами холодну бляшану шийку баклаги, й бачив, як над рогатими головами мучителів пливе всіяне зорями небо. Потім лапи розтислись, і Котта впав у калюжу якогось мазуту, а чужі чоботи й важенні черевики загримотіли не знати куди. Томи, залізне місто, де він ось уже стільки днів розшукував Назона, де марно намагався заговорити з небалакучими, замкненими людьми, — це місто нарешті таки взялося за нього. Минуло кілька хвилин, і Котта — серце в нього ледве не вискакувало з грудей, — важко дихаючи, підвівся. Він був п'яний. Хитаючись, рушив через майдан і вже не обминав гурти блазнів, одні з яких кидалися смолоскипами чи порожніми пляшками, а інші дибцяли, як він, куди очі світять. Брудний, захмелілий, в одязі, від якої залилося саме дрантя, тепер Котта теж став одним із блазнів. У завулку, що вів поміж облуплених фасадів та почорнілих садиб до линваревого будинку, Котта потрапив у найбільшу карнавальну процесію цієї ночі. У довгій вервечці тут ішли гноми, живі камені, люди-птахи, на віслюках їхали верхівці, розмахували зброєю вояки, яких супроводжував духовий оркестр; він уже геть збився з такту й гримів без усякого ладу. У кінці стрімкого звивистого шляху через місто багато хто з переодягнених п'яних людей тепер уже ледве плентав, і коли хтось із них спотикався, падав і вже не міг підвестись, оркестр із гріхом пополам грав туш. Надходив світанок. Котта потерпав, що процесія знов потягне його на берег, і він, хоч і захмелілий, з усіх сил намагався проштовхатися крізь ці руки, плечі та ноги й вибратись на волю. Але підступитися хоч трохи ближче до линваревого будинку йому ніяк не щастило, він просто тупцяв на місці. А повз нього все йшли і йшли личини. Генерал із широкими, викроєними із свинячих вух еполетами тримав у панцерних кулаках кінці двох мотузків, і коли смикав за них, крильця на його шоломі тріпотіли й подзенькували. Здоровенна, оббризкана червоною фарбою жінка з тулубом із дерева та соломи раз по раз підкидала високо вгору тоненькими ручками, що росли в неї з подолу, картонну голову і з несамовитим вереском ловила її. Єпископ безнастанно благословляв себе самого. Чоловічий стате-вий член штовхав поперед себе два надуті пузирі, так наче то були сім'яні яє-

чка. За ним ішов чоловік, згинаючись під вагою почепленого на живіт лотка, на якому стояв електричний агрегат — укритий селітрою акумулятор; до нього була підключена гірлянда електричних лампочок, обвита навколо шиї чоловіка. Далі бруківкою гуркотів пофарбований у біле волячий віз, і в передку ледве тримався, вимахуючи підпаленим батогом, візник. То був Терей. Атож, у візникові, прикрашеному клаптиками сухозлітки та хромованими скалками, Котта впізнав міського різника. На голові в Терей стояла, прив'язана ремінцями, пташина клітка, і кризь її ґратки висівались білі сніжинки. У наповненій дрібним пухом клітці сиділи два пацюки; від люті й страху перед підпаленим батогом вони просто шаленіли, раз у раз насакували на ґратки й розсипали навколо різникової голови пух. І ось тої миті, коли хтось упав і музики саме зібралися вдарити йому туш, коли широкий віз примусив Котту притиснутися до стіни будинку і було чути лише цьвохання батога, шарудіння та тоненький писк пацюків, які боролися не на життя, а на смерть, він почав усвідомлювати, що саме мала символізувати ця процесія розпусних персонажів в останню годину карнавальної ночі. Терей у своєму карикатурному костюмі нагадував понівечені часом барельєфи на фасадах римських храмів, міністерств та палаців зображення бога сонця на вогняній колісниці... Різник хотів бути Фебом. Пастухи з гірських долин, ливарі й рудокопи залізного міста в цю годину мавпували розкоші римського неба. Перший з-поміж богів ніс міськими вуличками на лотку акумулятора; світіння вольфрамових ниток у вакуумі електричних лампочок втілювало Юпітерову велич і його блискавиці. Генерал, що, мов причинний, усе смикав за мотузки, — то був безсмертний бог війни, а червона жінка — забризкана кров'ю Медея, що зарізала рідного меншого брата, четвертувала трупика, а відтятою головою, отим закривавленим чубатим м'ячем, пожбурила в узбережні стрімчаки. Атож, це була Медея, заголовна постать Назонової трагедії, яку в усіх театрах імперії приймали з оваціями й тріумфом і яка принесла своєму творцеві славу; Медея, закривавлене, набите ганчір'ям і соломою опудало, що плентало, похитуючись, у процесії блазнів.

Затиснений з усіх боків цими живими римськими барельєфами та скульптурами, п'яний Котта помалу посувався до ливаревого будинку. Все виразніше поставали перед ним образи з крихкого каменю в метрополії. Але хто отой горбатий чоловік із бляшаним судном на голові?.. А отой, що в чорній ряднині, з цитрою під пахвою, — Орфей?

Ця процесія являла собою, звісно, лише тьмяний відблиск тих міфів, у яких вирувала, виснажуючись, римська уява, поки її під владою імператора Августа було перевтілено в усвідомлення обов'язку, послушенства та конституційної вірності і обернено на здоровий глузд. Все це були тільки жалюгідні рештки врочистого ходу, і все ж таки навіть п'яний римлянин бачив, що карнавальна ніч відбиває давній образ Риму, його богів і героїв, про діяння й подвиги яких в імператоровій столиці, схоже, навіть забули. А хіба то не На-

зон своїми елегіями, притчами й драмами знов розворушив забуте і нагадав захирілому до рівня звичайної держави Римові про оті давні, непогамовні пристрасті? Назон, поезії якого в царстві канцелярій, комендатур та магістратів кінець кінцем було оголошено переконливим доказом збляклої уяви, хворобливими картинами світу, що стоїть на краю загибелі.

Тепер п'ятий римлянин горлав уже разом з личинами, що перли йому назустріч, горлав так, ніби його подерте пальто, обчухрані руки й подряпане обличчя — всього-на-всього карнавальний костюм. А хіба ця блазенська процесія не була ще одним доказом того, що мешканці залізного міста мали з вигнанцем куди тісніші взаємини, ніж признавалися про це підозрілому чужинцеві, може, навіть римському шпигові? Доказом того, що Назон узяв образи своєї поезії з собою у вигнання, і навіть тут, де його спіткало лихо, не замовк, а розповідав свої притчі далі. Бо хіба різник додумався б сам у цій глушині перебратися на бога сонця, а своїх волів зробити вогняними кіньми? Як отой допотопний носоріг в імператоровім саду, так і в Томах ще здавалося живим те, що в столиці й решті великих міст імперії вже відійшло в минуле застигло в пам'ятниках та музейних експонатах, обернулося на кам'яні барельєфи, кінні статуї і фризи у храмах, що позаростали мохом.

Облишивши римлянина, юрбище блазнів поволі, але невтомно, мов згряя лемінгів, посунуло далі до моря. Тільки поодинокі гульвіси ще видибали, хитаючись, із вуличок і плентали вслід за гуртом. Котга стомлено, навпомацки пробирався попід муром навколо линваревого саду. Зненацька один із тих останніх гульвіс заступив йому дорогу, та, побачивши, що його жертва — римлянин, поквапився звернути вбік. Але тепер Котга вже сам міцно схопив блазня; ця постать, яка, здавалось, ось-ось розпливеться в нього перед очима, яка спробувала будь-що вирватись і втекти, ця голова з величезним гачкуватим носом нагадувала зображення, що його один заможний і сміливий Назонів шанувальник замовив викарбувати й роздав найближчим друзям поета, коли того вигнали з Рима, — такий собі медальйон на згадку. Члени того таємничого гуртка, в якому й після вислання Назона і далі читали його заборонені твори, стенограми його промов і, мов святині, коштовні уривки з «Метаморфоз», записані під час його виступів, — отож ці останні невстрашими шанувальники показували ті срібні медальйони господарям помешкань, де вони таємно сходилися, як знак невинної змови, що не завдавала шкоди імператорській владі, не допомагала вигнанцеві й підтримувала серед його друзів ілюзію того, ніби вони — прихильники вельми небезпечної, але важливої справи. Зображення на медальйоні передавало надивовиж великий ніс нещасного поета з якоюсь майже глузливою точністю — ніс такої різночюї форми, що завдяки йому поета ще раніше, в безхмарніші роки його життя почали називати — часом з любов'ю, а часом і з іронією — тим прізвиськом. «Назо-

ном»¹ його кликали друзі, «Назоном» його обзивали вороги. «Назонові» були адресовані й оті нашвидкоруч нашкрябані короткі цидулки, що їх залишали йому друзі в більярдному салоні на п'яцца дель Моро чи біля воріт його будинку, коли салон був порожній, а ворота зачинені. І оця голова, що тепер уперто відверталась од Котти, не бажаючи показувати свого обличчя, якраз і мала такий здоровенний ніс, який із жодним іншим не сплутаєш, — картонний ніс на гумовій зав'язці. І коли Котта грубо схопив за голову незнайомця, що відбивався руками й ногами, гумова зав'язка луснула, й римлянин несподівано побачив перед собою на смерть переляканого Батта, сина власниці бакалійної крамниці. Заверещавши, мов недорізане порося, недоумкуватий епілептик нарешті вирвався з Коттиних рук покинув свого картонного носа й зник у темряві.

V

Травень приніс синє небо й шторми. Теплий вітер, просякнутий запахом оцту й жовтцю, злизував на калюжах рештки криги, видував із вуличок пасма диму й гнав берегом рвані гірлянди, паперові квітки та масні клапті від кольорових ліхтариків. Після смиренних хресних ходів та виснажливої карнавальної ночі мешканці Томів повернулися кожне до своєї роботи — хто в гори, хто до копальні, хто на всіяне камінням поле, хто до ковадла чи в море.

Старі й недужі, які остерегалися холоду і яких досі тримала при житті сама надія на те, що сніг усе ж таки колись розтане, нарешті з полегкістю відітхнули. У цій безмежній полегкості, в умиротворенні й супокій багатьох спостигла смерть. За перший тиждень після того, як вітер повернув з півдня, Діт-германець викопав три ями, за другий — чотири й вивершив могили своїми вишуканими кам'яними надгробками.

У бухті залізного міста аж до глибоких сутінків навіть крізь гуркіт прибою було чути голоси птахів, що поверталися з вирію, в будинках лунали заупокійні молитви, стукали молотки трунарів, а на різниці ревіла худоба. Всі ворота й вікна в Томах стояли навстіж. Цілими днями над площем у садках тріпотіла виварена білізна, а на пласких узбережних скелях провітрювалися килими. Була весна.

Котта лежав у лихоманці серед яскравих гобеленів своєї мансарди. Температуру він схопив гарячої карнавальної ночі в Томах чи, може, отої холодної ночі в Трахлілі й тепер у маренні боровся в картинами та образами, що сходили із зітканих Арахною килимів і накидалися на нього. Ніхто його не доглядав. Щоразу, коли починало світати, жар спадав, і Котта засинав мало не до самого вечора. А коли очі його нарешті проясніли, він побачив у себе в ногах ливваря з бляшаним кухлем води й скибкою пухкого білого хліба. Котта написвся, поїв і завважив, що господар знов ходить босоніж; він подивився на його побиті ноги, давно не зрізувані нігті й засумнівався в тому, що збере-

¹ Назон — носань.

гла власна пам'ять. Невже оці руки й ноги старого чоловіка тієї ночі були лапами? Вовчими лапами?

У ті дні, коли температура в пожилця ще не зовсім спала, линвар був, як завжди, небалакучий. Та коли сили остаточно повернулися до Котти і одного ранку — була саме п'ятниця — він зійшов крученими сходами вниз, то вперше побачив на господаревому обличчі усмішку. Лікаон сидів на дзиглику й висмикував зі старої линви клоччя. Він був у майстерні не сам. Поряд на підлозі стояла навколішки вбрана в чорне жінка і змивала з дощок рідким милом та щіткою дивний візерунок, що нагадав Котті сліди від брудних чи закривавлених вовчих лап.

— Вовки, — мовив Котта. — Я бачив у горах вовків.

Лікаон пом'яв у долоні линву, що вилискувала сріблом, але нічого не сказав.

Жінка в чорному покинула мити підлогу, випростала спину й глянула на Котту. Вона була ще молода. Котта мимоволі позадкував. Її правильної форми обличчя було суціль укрите шолудями — білими пластівцями відмерлої і полущеної шкіри, так наче жінка вмочила обличчя, а zarazом і руки в крейду, і крейда аж тепер почала просихати, луштитись і відставати.

— Вовки? — прошепотіла вона. — У горах?

Линва вислизнула в Лікаона з рук і гучно ляснула на підлогу. Він, кречнувши нахилився по неї, так ніби не чув ні Коттиного голосу, ні жіничного шепотіння.

— Вовки, — кивнув головою Котта і звернувся до незнайомки: — А ти хто? — і, не дочекавшись відповіді, спитав у господаря: — Хто вона?

Стоячи навколішки, жінка приклала долоню до губів, немовби сама себе застерігала, і луска посипалася, ніби сніжинки, їй на груди. Вона втупилася в Котту й проказала:

— А ти хто? — Потім кивнула в бік Лікаона й тоном, яким щойно говорив Котта, запитала в линваря: — Хто вона?

Лікаон усміхнувся.

Спантелечений, присоромлений, відчуваючи себе жертвою якоїсь гри, що в неї вже сотні разів бавилися мешканці цього дому, Котта безпорадно повів розмову далі.

— Вона в тебе працює? — запитав він у Лікаона, який на нього навіть не глянув. — Як її звати? — А тоді сам відрекомендувався жінці в чорному так, наче вона була несповна розуму, — тицьнув пальцем собі в груди й сказав: — Котта.

— Котта, — повторила жінка, не зводячи з нього очей. — Вона в тебе працює? Як її звати?

— Ехо, — озвався нарешті линвар. — Її звать Ехо. Вона в мене прибирає.

— Прибирає, — повторила Ехо й знову низько схилилася над підлогою. — В мене прибирає.

Ехо не знала, як вона опинилася в місті. Кілька років тому її ціле літо вважали далекою родичкою чи годованкою глухонімої ткалі Арахни, бо Ехо допомагала їй у господарстві й так терпляче зносила переміни в настрої хворої на подагру старої ткалі, що сусіди тільки дивувалися. З крамниці Феме спершу пішла чутка, нібито ота тиха служниця приїхала з Трої, — вона, мовляв, нешлюбна дочка одного з Арахниних братів, і та взяла її до себе хатньою робітницею. Але за літо в крамниці Феме виникла інша версія: начебто Ехо прибилася до міста з гуртом точильників із Колхиди; та ні, казав дехто, її привіз із собою кіномеханік Кипарис — ту легковажну дівку покинув якийсь власник картин.

— Троя? — питали в Ехо люди. — Ти з Трої?

— З Трої, — відгукувалась Ехо з тим незворушним спокоєм, з яким згодом казала і «з Колхиди», і «з Петари», і «з Тетеї»...

Зрештою в Томах дійшли висновку, що Арахна просто дала тій недоумкуватій притулок. Та потім, коли настала осінь, ткаля звинуватила служницю, що та в неї нібито щось украла, й вигнала її з дому, а одній сусідці натякнула, що насправді Ехо ніяка їй не родичка і не годованка, — то, мовляв, зовсім чужа дівка, приблула.

Ехо зосталась у залізному місті й до кінця листопада ночувала просто неба, а потім, коли настала зима й почалися бурани, знайшла притулок у руїні під виступом скелі — у вцілілій темній кімнаті, стіни якої було складено наполовину з породи, — одне слово, радше печера, ніж людське житло. У тій вогкій, німій оселі, де Ехо відтоді й мешкала, вона іноді цілими днями лежала колодою, страждаючи від страшного головного болю, що трохи попускав тільки в прохолодних сутінках цієї руїни. Та ще більших страждань завдавала їй недуга, яку не гоїли ні сутінки, ні тиша: її мучила власна шкіра, на якій бракувало захисного верхнього шару, епідермісу, і яка через це була така вразлива, що один-однісінький сонячний промінь чи порив курного вітру залишав на ній сліди; навіть від м'якого світла й духмяного весняного повітря шкіра в цієї нещасної луцилася й осипалась пластивцями з тіла.

Аж перегода Котта довідався, що страждань Ехо постійно завдавала тільки частина шкіри — вкрита лускою чимала овальна латка, яка поволі кочувала її струнким тілом, острівець щільних пластивців, що висипали на обличчі, шиї, плечах та руках, з часом пересувалися на груди й на живіт. І коли ця пляма нарешті сходила, зникала під одягом, тоді Ехо ставала на тиждень чи й цілий місяць спокусливо чарівною жінкою, шкіра в неї була бездоганно чиста. Та згодом луска знов поверталася на її вид, і тоді не тільки кожен доторк, але нерідко навіть пильний погляд викликав в Ехо нестерпний біль, від неї відвертались, її уникали навіть ті, хто любив.

А любив Ехо, — хоч, правда, й потай, — багато хто на узбережжі. І пастухи, й ливарі часом під покриттям темряви навідувались до печери, щоб в обіймах Ехо, далеко від своїх черствих, змучених дружин обернутися в немовлят, володарів чи звірів. Коханці знали, що завдяки непроникній мовчазності Ехо їм не загрожують ні докори, ні ганьба, і за це серед каміння та сміття в руїні залишали їй хто бурштин, хто шкуру, хто в'ялену рибину чи горня смальцю.

До ливаря Ехо приходила вряди-годи й тільки для того, щоб підмести, помити підлогу та прибрати в майстерні те, що Лікаон уже називав мотлохом. Щоразу це було щось інше: то ливареві раптом ставало огидним усе, що росло в будинку, і Ехо мусила зішкребати з каміння мох, виривати плющ та траву й навіть викидати на смітник чи й на вулицю жоржини та орхідеї. А то, бувало, господар не міг далі терпіти в домі іржу, і Ехо доводилося начищати наждаком усі ґратки, дверні завіси, інструменти та залізні оздоби й покривати безбарвним лаком їхню блискучу поверхню, що від вологого морського повітря невдовзі знову тьмяніла.

Зате пилюка дуже рідко завдавала Лікаонові клопоту. Наче прудкі звірята, на підлозі в ливарні й усьому будинку перекочувалися волохаті клубочки порошу, втикані скіпками, скалками, волосинами та клоччям... Втільюючи безликий, кінецьний стан світу, порох лежав також на шпульках, дірчастих плитах, гарделях, вірьовках, шпагаті й ливах, здіймався від найменшого протягу, часом зблискував, мов коштовність, у скісних сонячних променях, а тоді, меланхолійно кружляючи, знов осідав хмарками на Лікаонову самотність.

Ехо приходила до Лікаона, коли той по неї когось посилав. Нічого не питаючи, вона слухняно повторювала розпорядження, викидала надвір усе, що їй наказували викинути, й вимивала та начищала те, що треба було зберегти. Від тої п'ятниці, як лихоманка в Котти минула і він побачив у вранішньому світлі вдягнену в чорне жінку, що колінкувала на підлозі в ливарні, залізне місто видавалося йому вже не таким холодним і осоружним. Образ Ехо, врода якої проступала з-під білих пластівців на тілі, не лише пробудив у ньому спогади про неквапні, лагідні руки й ніжні ласки римлянок; здавалося, вже завдяки очам Ехо, її погляду й граційним рухам Рим знову став йому ближчим.

Того ранку, коли Котта оклигав, Ехо прибрала і в його мансарді — помила сліпі вікна й натерла їх до блиску шматкою лайки, вперше за цілий рік повітрушувала й почистила гобелени та завіси, повернувши їм живі, соковиті барви — такі яскраві, що другої ночі Котті при сьйві свічок навіть спало на думку: саме сила цих барв і не дає йому стомитися й заснути. [...]

Цього дня Котта й собі вийшов з юрбою роззяв аж за місто, потім, коли люди почали відставати від фургона, рушив поперед усіх, а згодом, коли за Кипарисом зімкнулася хмара куряви, не повернув назад, як решта, а попростував далі. Мружачись від ядучої пилюки, Котта йшов і йшов у піщаному виборі за невидимим уже фургоном і спершу розгледів лише тонку, ніби безлику, постать, що простувала назустріч. Це була Ехо. Не затуляючи обличчя,

так наче курява була їй зовсім не страшна, жінка йшла в його бік, і Котта скоріше відчув, ніж побачив своїми сльозавими очима, що вона дивиться на нього. І що ближче підходила Ехо, то виразніше він відчував на собі її погляд — такий важкий, що зрештою Котта розгублено ступив ногою наче в провалля — насправді то була досить мілка баюра, — похитнувся й упав би, якби Ехо не простягла йому руку.

До Ехо було ще кроків два чи три і Котта однаково не дістав би її руки, але вже цей її порух, її готовність допомогти повернула йому впевненість у собі. Він опанував себе й випростався. Тепер вони стояли в хмарі куряви самі. Зненацька запала така тиша, яка буває тільки в самісінькому центрі циклону. Нарешті в очах у Котти помалу повітлішало, він заспокоївся, подививсь у бездоганно чисте, трохи бліде обличчя Ехо й узяв її руку.

Попелясто-сірі, мов пасажири автобуса, які щойно повернулися з подорожі до Ліміри, римлянин і линварева служниця вийшли цього полудня з хмари куряви, що повільно осідала, надаючи жмутикам полину край дороги такого вигляду, наче вони були кам'яні. Тим часом Кипарисові глядачі вже розійшлися в міських вуличках, і коли Феме, перше ніж знову ступити в сутінки крамниці, ще раз позирнула в той бік, де зник ліліпут, то побачила в даліні лише римлянина та Ехо — досить підозрілу пару, що, здавалося, нікуди не поспішала.

Простуючи до міста, Ехо з Коттою неквапно говорили про те про се, часто надовго замовкали, проте обоє так уміло приховували одне від одного своє збентеження, що складалося враження, ніби ці двоє закурених подорожніх пройшли вкупі вже досить довгий шлях. Позбивані линвареві ноги, Кипарисові фільми чи несподіваний ліліпутів від'їзд — хоч би про що вони заводили розмову, вона мало чим відрізнялася від звичайних, байдужих балачок, які можна почути десь на розі вулиць чи біля полиць та діжок із патокною в крамниці Феме. Та й із жодної відповіді Ехо Котта не довідався нічого нового: про залізне місто вона йому розповідала його ж таки словами. І все ж у всіх цих повтореннях, у цих нічого не вартих фразах Котта відчував мимовільний обмін бентежних почуттів, німу загадкову згоду. Щойно він знов упізнав в Ехо ту розгублену, сполохану служницю, яку побачив був коло Лікаонових ніг на підлозі линварні, а йому вже здавалося, ніби розмова з цією жінкою — це перше його спілкування із людською істотою, відколи він виїхав з Рима.

Потім Ехо звернула на стежку, обрамлену порослими зеленню мурами, до свого притулку, і Котта під якимсь приводом рушив услід за нею, намагаючись усе новими й новими запитаннями бодай трохи затримати її. Та поки він марно силкувався розтягти хвилини цього пообіддя, пустився дощ — спершу впали поодинокі краплі, згодом вони залопотіли рясніше, і нарешті зашуміла важка, тепла весняна злива, що знов прибила до землі куряву, а сходами та стічними рівчаками залізного міста ринули жовті, як глей, потоки. Обоє, перестрибуючи через струмки та калюжі, кинулися бігти під тим водоспадом і, поки дісталися захекані до руїни, були вже мокрі як хлющ. Потім

вони, сховавшись від водяної завіси під виступом скелі, що немовби зрослася в рештками мурів, стояли, важко дихали й мовчки дивились одне на одного.

Котта не сподівався вже почути відповідь, і все ж таки, аби лиш ще раз, востаннє відкласти хвилину прощання, перевів дух і вирішив поставити крізь шум дощу кілька звичайних запитань про Назона. Дорогою сюди він не важився ставити їх, щоб не підштовхнути цю жінку до тієї самої стіни мовчаня, на яку вже не раз наштовхувався після таких своїх розпитувань у залізному місті. Отож Котта поцікавився в Ехо про поета з Рима, про отого вигнанця, а також про його схибнутого слугу, і коли Ехо мимоволі, неначе йшлося про щось само собою зрозуміле, ствердно кивнула головою, — мовляв, ну звісно, адже про бідолашного Назона знають усі аж до Ліміри чи й далі, — в лопотінні дощу йому вчувся шум крислатих сосон на п'яцца дель Моро.

Пасмо за пасмом дощ змив Котті чуба на чоло; скапуючи водою, римлянин стояв тепер нерухомо на сухому піску під виступом скелі й слухав Ехо, так ніби досить було одного-однісінького слова, самої лише згадки про Назона, щоб її короткі відповіді перетворилися на цілу історію. Отож у ту пору року, коли не було снігу, розповідала Ехо, Назон щомісяця спускався зі своїм слугою з гір на узбережжя; приходив він уже й до неї в цю печеру, приносив дикий мед та горобину з трахільських ущелин.

Помер? Таж Назон і доти, бувало, не з'являвся в Томах місяцями, але ніхто тоді й гадки не припускав, що він помер.

Отут, на цій піщаній долівці, Назон розпалював багаття — одне в численних своїх багать, які горіли повсюди, де він сідав і починав розказувати. Навіть на столах у винаря він розпалював у тарілках та в горнятах невеличкі ватерки із трісочок та вовни.

Річ у тім, що бідолашний Назон запевняв, нібито вміє читати з полум'я, приску і навіть з уже білого, але ще теплого попелу; він казав, що в тих вогнях йому проступають слова, речення, а то й цілі історії з книжки, яка колись, одного чорного дня в його житті, мовляв, згоріла.

Того римлянина сприймали в місті спершу за такого собі палія, вела да-лі Ехо, затоптували його багаття, гасили вогні і взагалі обходилися з ним так зле, що він кінець кінцем мусив шукати собі притулку в горах, у Трахілі.

Та помалу й тут, у залізному місті, люди збагнули, що цей вигнанець нікому не чинить шкоди; згодом почали залюбки підсідати до його багать, коли він сходив по найнеобхідніше до моря, і слухали, як він читає з полум'я.

— А згоріла колись у того бідолахи, — додала Ехо, — либонь, якась книжка про каміння — каталог рідкісних мінералів абощо. Принаймні тут, під виступом оцієї скелі, він завжди бачив у вогні лише корали, всілякі скам'яніння та ринь. І в приску йому ввижалося щоразу те саме — каміння й каміння.

VI

Рік видався спекотний, засушливий, як ніколи. Цілими днями в небі над Томами не пропливала й хмарина. Повітря було наче скляне, обрій мерехтів і 626

розпливався, прибій завмирав, наставав мертвий штиль. Але шум не стихав — то дзюркотили зеленкуваті гірські потічки, що їх сотнями щедро живили талі води з льодовиків на узбережних верхах; потічки стрімко спадали зворотами й улоговинами вниз і часом, так і не доставшись до бухти чи в долину, розтікалися й усихали.

Чорне море лежало під крутими берегами мерехке й спокійне, мов озеро. Лагуни та бірюзові мілини прогрівалися так, що звиклі до крижаної води алебардові риби панічно втікали від теплих хвиль, вискакували на суходіл, викачувалися, б'ючи хвостами, в пісок та мушлі й у тому панцирі задихалися. Мешканці залізного міста вже згребли й закопали на березі дев'ять табунів цієї очманілої риби, бо не так голодно жили, щоб усю її поїсти, і не мали досить рук, щоб усю її пов'ялити. Навіть у свіжій прохолоді після заходу сонця на узбережжі стояв сморід тухлої риби; з настанням сутінків він підіймався кам'янистими схилами в гори й приваблював до моря шакалів. Щовечора, коли сонце осявало червонястим світлом уже тільки гірські верхи й хребти, з пустель ген по той бік лісів прилітали зграї стерв'ятників. Навіть Феме й найстаріші мешканці Томів не пригадували другої такої весни й тлумачили це дивне потепління як ознаку того, що настають згубні часи.

І ось одного ранку залізне місто збудила портова сирена й перелякані крики рибалок: море змінило свій колір! Вода в бухті була жовта — сірчисто-жовта, тьмава і стояла нерухомо, наче мертва. На молу зібралася юрба розгублених людей, і ніхто не важився стромити руку в ту сірку, аж поки заявила Арахна. З розпущеними косами, махаючи розпростертими руками, вона спускалася вуличкою на берег і раз у раз широко розтуляла рота, намагаючись щось закричати. Зрештою Ехо прочитала з її вуст, що таке море стара колись уже бачила — на авзонському узбережжі. Оця сірчиста жовтизна, мовляв, — усього лиш занесений вітром пилок — величезні маси пилку пінієвих борів.

— Пінієвих? — перепитували в глухонімої. — А що таке пінії?

Розгублені люди з полегкістю зітхнули, навіть повеселішали аж тоді, коли повільна течія підхопила квітковий пилок — оті золотаві латки на морській поверхні, — й очам рибалок знов відкрилися знайомі глибини.

У ці дні Котта часто замислювався над загадкою трахільської шовковиці й високої, на людський зріст, папороті в Назоновому садку. А потім на розкритих відвалах біля штолень над залізним містом йому трапився блакитний сафлор, глуха кропива, резеда й лаванда. А в тріщинах та притрушених землею розколинах на майдані перед портовою управою цвіла приморська бузина й зірчастий трілісник. Жодна з цих рослин у Томах доти ніколи не росла, навіть у садках та на грядках. Деякі рослини здалися ливарям такими дивними й цінними, що вони заходились їсти їхній цвіт з цукром та медом.

Коли риб'ячий мор минув і сморід на узбережжі розвіявся, після бурі, яка не вщухала два дні й дві ночі, вітер знов подув з моря, а з ним повернувся й прибій. Це був один із тих суховіїв, що налітають звичайно в розпалі літа; у

полуденній спеці він ніс над руїнами та узгір'ями запахи невідомих прянощів, а стрімкі гірські потічки від його гарячого подиху вужчали й затихали.

Люди в Томах помалу при звичаювалися до цієї незбагненої зміни клімату, до тепла, як колись при звичаювалися до морозів та крижаних ураганів. І зрештою залізне місто почало сприймати свою нову, буйну зелень так само байдуже, як колись оті дивні пориви холодних вітрів на узбережжі та снігові замети, — адже в штольнях та горизонтах копалень ясного неба не видно було так само, як і захмареного. І хоч на осипах десь біля штолень, на скелях і відвалах тепер росли бур'яни й безсмертники, глибоко в утробі гори, на закіптюжених стінках проходок було, як завжди, холодно й похмуро. Цього квітучого року коло ливарних печей і далі дощем сипались іскри, а жарота біля відчинених топок так само не спадала. На полях досі лежало каміння, а отари не більшали. І коли й останній, дев'ятий, дохлий табун риби, викинутий на берег, опинився в копильнях та в землі, то й море знову здалося таким самим бідним на рибу й безплідним, як і за холодних часів.

У крамниці Феме та винаревому погрібку балачки й пересуди помалу знов поверталися до сірих буднів, до тих самих, уже сотні разів перемелених на зубах клопотів, нарікань і злиднів, і кінець кінцем залишилася тільки одна новина, яка давала цим розмовам поживу, — закохана пара, що зійшлася того дня, коли з міста поїхав кіношник Кипарис: Котта й Ехо. І хоч би де ці двоє з'являлися, серед людей щоразу починалися ті злі, часом навіть сповнені ненависті балачки, якими громада Томів, скріплена вигідними шлюбами та тісними родинними зв'язками, карала підозрілих за кожну гадану чи справжню любовну пригоду, коли вона, як здавалося місту, уникала його недремного ока.

Хтось уздрів, як римлянин ішов поруч із Ехо гірською стежкою. Хтось підгледів, як він серед білого дня чекав на неї перед її притулком. А головне, бачили, що вона в ним розмовляє! І єднало тих двох, звісно, щось більше, куди більше, ніж те, що робив з отою шолудивою молодичкою під покровом ночі котрийсь із селян чи ливарів. То хто ж усе-таки цей римлянин — родич, товариш того вигнанця чи всього лише представник якоїсь далекої інстанції, що здійснює нагляд за становищем на узбережжі і з цією метою вдається до послуг легковірної Ехо?

Тут, на узбережжі, у цій глушині римські закони, влада й могутність утрачали силу. «Отут, — горлав хтось у винаревому погрібку, — жоден шпиг навіть під спідницею в сільській повійниці не знайде того, що хочуть сховати Томи!...» Але ж Ехо, як не кажи, розмовляє з тим приблудою. Досі ж бо вона не розмовляла взагалі. Цікаво, про що ото вона розказувала йому, коли вони спускалися на пристань або йшли повз відчинену браму кузні? Про те, як до неї навідується вночі Терей? Чи про те, який щедрий винар Фіней, адже він так старається власкавити Ехо дарунками — кораловим намистом, суліями горілки, — щоб вона потрималася за його трухлявий прутень. Чи про те, що навіть Феме бігала до печери Ехо з пшеничною крупкою та кишмишем і про-

сила молодичку поніжити годинку її Батта, аби хоч на одну ніч позбавити хлопця отого безперервного хтивого посмикування. Атож, та сама Феме, про яку й Ехо знала, що вона багато років тому пробувала труїти свого рідного падучого сина відваром із цикламена та вовчих ягід, щоб те нещасне створіння пішло з цього світу так само в гарячці й безтямно, як мати колись понесла його під одним облитим потом, несамовитим, важеним рудокопом.

У Томах кожне мало берегти якусь таємницю — коли вже не від Рима, то принаймні від власних сусідів. А Ехо знала багато міських таємниць, і серед них її спогади про заборонене спілкування ливарів із вигнанцем Овідієм Назоном були, мабуть, просто дрібницею.

Котта відчував, що залізне місто почало за ним стежити, ба навіть наглядати. Одним із перших, хто спробував якось підступитися до нього ближче, й вивідати, чого слід чекати, остерігатися чи боятися, був винар Фіней. Одначе цей римлянин — принаймні так винареві здалося після того, як вони півдня вдвох пропиячили, — справляв таке саме невинне враження, як і отой вигонець із Трахілі.

Котта був один із багатьох. У роки правління Августа все більше підданих і громадян Риму, щоб уникнути повсюдного нагляду, лісу знамен та торочіння патріотичних гасел, покидали метрополію; дехто втікав і від військової повинності чи просто від остогидлого римського громадянства з його детально, до смішного розписаними обов'язками. Далеко від усталеного, впорядкованого існування десь на здичавілих окраїнах імперії ці люди шукали можливості самовираження чи й навіяних уявою романтичних картин, одначе насамперед — життя без нагляду.

В урядових газетах та в поліційних протоколах таких людей називали *політутікачами*. Та самі вони не називали себе ніяк — надто неоднозначні й різні мали причини, щоб покинути Рим. Багато з тих людей пускалися берега в глухих, пустельних куточках серед безмежних просторів у глибині імперії чи на її нескінченних узбережжях. Ці блукальці ночували просто неба чи тупились, як Ехо, серед руїн та в печерах, гадаючи, що навіки позбулися своєї мармурової батьківщини. Вони розкорчовували невеличкі клаптики землі, закладали садки й вирощували картоплю чи торгували десь на сходах і тротуарах іграшками й усілякими дрібничками. А були й такі, що цілими днями жебрачили на пристанях, потім, утікаючи від поліційних облав, перебиралися до все віддаленіших місць і кінець кінцем зникали десь у глушині, помиралі від виснаження або від нестерпного гніту прадавніх цивілізацій, що їх імператорські війська колись хоч і завоювали, проте так ніколи й не підкорили.

Як завжди, коли зазнавав краху хтось великий, Назонове падіння також хоч і не сколихнуло римського суспільства, одначе неабияк його схвилювало; наслідки цього падіння, мов концентричні кола, ще довго розходилися на поверхні тиховоддя над тими глибинами, в яких зник вигонець. Поки з вікон будинку на п'яцца дель Моро ще сіявся, наче сніжинки, попіл спалених ру-

кописів, вороги й заздрісники Назона вже почали наживатися на його біді, а згодом ще й зажадали, щоб громадськість схвалила їхню давно приховувану ненависть до поета. Потім — у другому з тих концентричних кіл — бібліотеки заходилися переглядати свої сховища, академії — свої погляди, а книгарні — свої вітрини...

Згідно з фізичними законами, хвилі цікавості до Назонової пригоди ставали тим менші, чим ширше розходилися концентричні кола довкруг неспростовного факту його вигнання, й нарешті дійшли до берега — досягли краю суспільства, багатьох невдоволених, забороненої опозиції, а також усіх тих, хто хотів покинути Августову столицю не примусово, а з власної волі, чи й давно вже її покинув. І аж від цього краю, відбившись, хвилі покотилися назад, до осереддя влади. Якось уранці люди побачили, що мури палацу правосуддя обписані грубими висловами, на форумі палають вогнища — горять знамена та штандарти, і язики полум'я вже лижуть опудало, на шиї в якого висить зображення носорога — символ імператорської влади.

І хоч Назон ніколи не підтримував зв'язків ні з поміркованою опозицією, ні з політутікачами чи радикальними підпільними групами, що завдавали ударів з лабіринту катакомб, декотрі з його віршів, коли виникала потреба заставувати утопію, усе ж таки іноді з'являлись у листівках Опору.

Рід людський наприпочатку
Ні законів не знав, ні помсти.
У мирі та злагоді
Народи жили безтурботно,
Не потребуючи військ.

Назонів злет, його популярність та багатство знов і знов викликали в опозиційних колах підозру. В Туріні на мітингу, який поліція розігнала сльозоточивим газом, натовп глузуливо скандував: «Чоловік і вашим, і нашим!» Разом з тим політутікачі зберігали його книжки в шкіряних сумках та парусинових валізах так само дбайливо, як і аристократи — під склом.

Аж коли поет опинився на берегах Чорного моря, до його ім'я почали звертатися майже всі крила опозиції, а на плакатах та в листівках його почали згадувати й цитувати так часто, що органам влади Назонове вигнання з Рима тепер здалося, мабуть, уже не стільки неминучим, скільки не вигідним. Людину, чия доля спромоглася розпалити на форумі пожежу й заплямити мрамур палацу правосуддя, милостиво спровадили на чорноморські стрімчаки. А в одному надрукованому на гектографі й відразу конфіскованому памфлеті — він ще пах свіжою фарбою, його так і не встигли розповсюдити, — вигнанця навіть назвали героєм боротьби проти всемогутності імператора, поетом свободи, народовладдя і т. ін.

Атож, нові, опальні шанувальники Назона ставилися до нього прихильно й навіть захоплювалися ним, однак за те, щоб його помилювали чи бодай перевели до якогось іншого, не такого суворого місця, ні в катакомбах, ні в

інших пристанищах ворогів держави ніхто не міг і не хотів боротися. Славетна, хоч і зламана, жертва диктаторської жорстокості, зрештою, могла прислужитися цілям Опору багато краще, ніж якийсь там задоволений життям чи й щасливий чоловік. До того ж похмурі сірі барви скелястого узбережжя Томів пасували до гнаного *поета свободи* куди краще, ніж розкоші вілли на аристократичній п'яцца дель Моро та водограї в затінку столітніх дерев. У катакомбах від будь-якого поета вимагали тільки одного: щоб він був сучасний не в салонах, а в своїх творах, щоб був міфом серед міфів.

Певна річ, після того, як Назон зник, невстрашими його друзі рік у рік зверталися до імператорського палацу з проханнями та петиціями про його помилування. Але жодне з тих клопотань не доходило до серця влади — отої еркерної кімнати, де Август сидів край вікна і милувався згори носорогом, на могутньому тілі якого плин часу, здавалося, не залишав слідів; минали роки, цілі покоління мух, усіякої комашви та птахів, що висідали на ороговілій носороговій спині, плодилися, старіли й вимирали, а звір, що годував усі ті істоти й душив їх, викачуючись у поросі та в багнуці, зоставався незмінним, мов камінь.

Звичайно, листи до Рима надходили і з залізного міста. Пом'яті, залапані руками, що їх тримали й передавали далі, у плямах від вогкості, сліз чи солоних морських бризок, Назонові клопотання після багатомісячних поштових доріг нарешті досягали метрополії, і тут, десь у численних залах та коридорах, які вели до імператорських покоїв, назавжди зникали. У сутіні тих коридорів справу поета Публія Овідія Назона вже давно вважали вирішеною, закритою, списаною в архів. Доля цього вигнанця, здавалося, ще раз доводила: кожен римський підданий має право привернути до себе увагу імператора, наймогутнішої і найнедосяжнішої людини в світі, тільки один-однісінький раз, і навіть найбільший поет імперії не має шансів скористатися такою нагодою вдруге.

З погляду катакомб, а також державних канцелярій, Назонове існування після вислання з Рима перейшло в стадію між життям і смертю, і тепер кожна ознака цього існування оберталася мовби пам'ятником, застиглим у тій позі, в якій її застав імператорів рішенець. Так поет перетворився для своїх ворогів на скам'янілий символ справедливості римського правосуддя, що дбає тільки про благо держави, залишаючись сліпим навіть перед сяйвом знаменитості, а для шанувальників — на скам'янілу невинну жертву влади. Одним історія з Назоном постійно нагадувала про те, наскільки безглузді й марні будь-які спроби бунту проти імператорського панування; для інших поетова доля стала прикладом революційного пориву, прикладом, що засвідчував справедливість і необхідність такого бунту...

Та хоч на які міфи розпадалася під ударами політики Назонова доля, а всі заяви про його вигнання незмінне лишалися звичайнісінькими пропагандистськими викрутасами в боротьбі за владу, вони були по-різному вигідні

різним сторонам, і тому їх не треба було ні доводити, ні узгоджувати з фактами заслання й реального життя.

Друзі поета, а також Кіана, його дружина, тепер недовірлива замкнута вродливиця з одної великої сицилійської родини, не могли протиставити нападкам нічого, крім своєї туги, особистого протесту, затамованого гніву і, зрештою, надії, що колись Назона все ж таки помилують і він з тріумфом повернеться до Рима. Листи з Томів надходили також дуже рідко й нерегулярно. До цих свідчень розпачу, жахливих злиднів і палкої, безмежно поглибленої самотності любові іноді було прикладено вірші та епічні фрагменти; дістаючи ці окремі, випадкові уривки, люди сподівалися, що так вони помалу знов прилучаться до обгорілого поетового твору, що вигнанець повернеться додому принаймні в своїх «Метаморфозах». Та листи ставали чимраз скупіші, а те, що в них було, й далі залишалося світом уламків, у якому зблискували сльози і мрії.

Тільки дехто з поетових друзів час від часу робив марну спробу виклопотати у влади дозвіл і поїхати на край світу — до залізного міста. Ці намагання подолати неподоланне, що вже давно відділяло Назона від Рима та його світу, щораз увінчувалися нескінченною тяганиною й тією самою відповіддю: бракує паспорта. Бракує дозволу на виїзд. Нічого не вдієш, Овідій утратив право жити в суспільстві. Тягар самотності він, мовляв, повинен нести сам, як і відповідальність за свої злочини перед державою. А ті його родичі, які не позбулись імператорової ласки й не пішли разом з Овідієм на заслання, мають, мовляв, назавжди припинити свої зв'язки в ним. Подальші відвідини і йому, й усім іншим заборонено. Що ж до справи римського громадянина Публія Овідія Назона, то він виїхав зі столиці сам, без будь-якого примусу, й цим викликав відповідну постанову. «З огляду на вищезначене, ваше клопотання, про поїздку вимагає вирішення в установленому порядку...»

Назон не дозволив Кіані поїхати з ним на Чорне море, коли прощався з Римом; він сподівався, що невдовзі його помилують. До того ж, сказав він, йому буде спокійніше на душі, коли знатиме, що його будинок і вся маєтність, яка завдяки великодушному жесту правосуддя, — а може, й чиясь таємною заступництвом, — уникла конфіскації, залишиться під орудою і наглядом дружини. Та минуло трохи більше року після вислання, і Кіана збагнула, що віллу на п'яцца дель Моро вона не втримає; це був і залишився тільки Назонів дім, і все в ньому було невіддільне від Назона: мармурова підлога — від його кроків, білі стіни — від його тіні, навіть водограї в садку, латаття та яскраво-червоні лілії на ставках не могли існувати без його уважного погляду.

Невеликий маєток занепадав. Водограї та басейни вгрузали в землю, ставки вкривалися пінісевою глицею та листям. А з тієї закіптюженої кімнати з балконом, у якій усе ще лежав попіл від спалених книжок, яку власті опечатали свинцевими пломбами і про яку зрештою всі забули, здавалося, віє холодом, що помалу заповнював і решту кімнат і кінець кінцем позбавив Кіану

сну. Тепер кожна ніч приносила їй страждання. Та що далі безсонні години, сповнені чекання тижні й місяці ставали знаком Назона, то швидше збігав час повз безживні тепер речі в цьому домі, руйнуючи їх. Тонкі кришталеві келихи в мисниках без будь-якої видимої причини тріскались, книжки бралися цвіллю, а дерев'яні жалюзі на вікнах трухлявіли. І жоден слуга, жодні зусилля не могли спинити цього тліну.

І ось на другий рік після Назонового вислання, у грудні, Кіана втекла від цього невпинного занепаду до темного, приглушеного знадвору плющем, а всередині оксамитом, будинку на віа Анастасіо. Звідти на Чорне море пішли її нещирі листи. Вона мусила пильнувати, щоб не зросити папір слізьми, коли, кривлячи душею, писала, нібито мешкає все ще на п'яцца дель Моро, й розповідала вигнанцеві про життя в будинку, вікна якого вже давно стояли забиті дошками. Та коли Мемнон, садівник-ефіоп і останній мешканець у покинутому маєтку, через кілька місяців марного чекання нарешті одержав із Томів листа й прибіг із ним захеканий на віа Анастасіо, Кіана не знайшла в ньому жодного запитання ні про те, як справа на п'яцца дель Моро, ні про новини в Римі.

Можливо, Назон здогадувався, що будинок уже втрачено, й намагався змиритись із милосердою Кіаниною брехнею; а може, йому був просто нестерпний будь-який спомин про той дім. Принаймні в листах він жодним словом не згадував про щасливі роки, прожиті там, ні про що не питав, але й не відповідав на жодне Кіанине запитання, тільки писав про самотність, холодні гори й отих дикунів у залізному місті. З Томів до Рима лист ішов кілька місяців, і за цей час багато чого в ньому старіло, як і в листах із Рима, а дещо взагалі втрачало сенс, тож зрештою і Кіана почала писати чимдалі загальнішими й пустішими реченнями, поки кінець кінцем вигнанець і його дружина стали обмінюватись вже тільки довгими, сумними монологами, щоразу вдаючись до тих самих заспокійливих, обнадійливих або розпачливих висловів, і тепер уже ні він, ні вона не знали — дійшов-таки його або її лист чи й досі блукає десь між залізним і вічним містом.

На сьомому році їхньої розлуки таке спілкування взагалі урвалося, на томість почалась пора великого чекання. Це трапилося того нестерпно спекотного літа, коли поля вигорали, землю вкрили чорні тріщини й від сухот помер Гай Юлій Цезар Октавіан Август, імператор і володар світу. Може, зі смертю імператора — принаймні таку надію плекали й на віа Анастасіо — втратить чинність і вирок про вигнання?

У Римі було оголошено жалобу. Будь-який звук, що вирізнявся з перешіптування в почесній варті чи ледве чутного бриніння хоралів у храмах, вважали порушенням приписаної тиші, і його силоміць придушували. Ніхто не мав права стукнути молотком чи запустити якусь машину. На вулицях позавмирили цілі колони автомобілів. У ці дні поліційні патрулі та загони венеційської гвардії прочісували місто, затикали роти п'яницям та всіляким база-

рним торговцям і лупцювали їх до неприємності, забивали гавкітливих собак. Стих навіть вітер. Тільки в небі, на дахах та в кронах дерев офіційна заборона не мала чинності, і жалобний Рим сповнювали мільйони пташиних голосів.

Одного ранку жалобні судна без команд — під чорними вітрилами, з чорними надбудовами та щоглами, — охоплені вогнем, вирушили Тібром униз. Коли сонце підбилося над головою, на складеному з добірного дерева вогнищі спалахнуло й імператорове тіло. І тоді навіть перед прахом покійного Рим став навколішки. А через сорок днів після Августової смерті столичні мури сколихнула нова звістка, що її замілила імперія почула з гучномовців: сенат оголосив Августа божеством.

І коли згодом, через багато тижнів до залізного міста долетіла чутка про це перетворення, в котлованах та на риштуваннях у Римі вже гнула спина ціла армія каторжників, на віа Анастасіо втратили останні надії, а з еркерної кімнати в імператорському палаці на носорога в калюжі вже видивлявся новий диктатор. Це був Тіберій Клавдій Нерон, пасинок обоженого Августа; він прагнув залишити свою спадщину незмінною й не скасував жодного з колишніх законів, жодного вироку про вигнання і так ревно наслідував свого божественного попередника в усіх державних питаннях та рішеннях, що зрештою навіть прибрав його ім'я і звелів поклонятися собі, як Гасві Юлію Цезарю Октавіанові Августу.

Але залізного міста, як і поетової долі, всі ці події не торкнулися. Вигнанці й при новому володареві залишились так само безнадійно забутими, мов мерці. І хоч скільки заспокійливих листів слала тепер Кіана на Чорне море, звідти вже цілих три роки не було жодної відповіді, жодної звісточки. Так наче ота жалобна тиша, що важким тягарем гнітила столицю у дні, коли спалювали імператорове тіло, примусила замовкнути й залізне місто.

Отож коли на дев'ятому році поетового вигнання і на третьому році диктатури Тіберія до метрополії долетіла чутка про Назонову смерть, в імперських комендатурах та канцеляріях її спершу сприйняли всього лиш як ще один доказ уже давно з'ясованого факту. Щоправда, в ті тривожні роки такі чутки зринали часто, однак ця була перша, яку підкріплював власноручно написаний поетом заповіт. Тієї зими один торговець бурштином, що назвався Аскалапом і стверджував, нібито побував у Томах, приніс той заповіт м'якого дощового полудня на віа Анастасіо. Це була поштова листівка з краєвидом у блідих кольорах — сфотографоване з боку моря захмарене гірське пасмо; біля підніжжя величезного відвалу пустої породи виднілися білі гребені прибою, а на схилах — поодинокі будиночки. Це були Томи, залізне місто. На звороті тієї зіпсованої плямами фотокартки стояли написані Назоном рядки (та чи ці криві каракулі писала справді його рука?):

Люба Кіано,
пригадай, якими спокійними словами
стільки разів ми прощались,

завершували стільки листів...
На цей раз я скористаюся цими словами
востаннє. Це — єдине моє
бажання. Отже, бувай здорова!

Як ото часто трапляється, коли смерть уже давно забутої людини раптом викличе в суспільстві спогади й розмови, так і цього разу сталося те, чого в попередні роки не пощастило домогтися друзям Назона й чому вороги не змогли перешкодити тепер: поетова доля знову стала в Римі темою численних дискусій. Ті самі запитання лунали знов і знов уже відверто — запитання про поетову провину і його заслуги, про підступну цензуру й сваволю правосуддя... І хоч би де, хоч би з якого приводу люди висловлювали обурення, ніхто не проминав нагоди нагадати про ганебну Назонову загибель на Чорному морі. Правда, ніхто й не підтвердив, що поет таки помер; навіть торговець бурштином і той не бачив ні вже покійного, ні ще вмируючого Назона, — ту листівку чоловік одержав разом із рештою пошти з рук одної крамарки в Томах, чие ім'я він уже й не пам'ятав. Одне слово, ота вся в плямах, померезана кількома рядочками фотокартка з краєвидам залізного міста поки що була єдиним непрямым доказом Назонової смерті. Проте у великих містах газети вже почали друкувати некрологи й спогади, а потім і обережне поцінування поетових творів, які все ще лежали під замком.

Надто пізно збагнули власті, що вигнанцеві загрожувало тільки одне: незабуття, — і конфіскували декотрі публікації про нього аж тоді, коли в очах широких суспільних верств Овідій Назон уже перетворився на мученика, а його заборонені чи спалені книжки на відкриття. На Чорному морі, казали люди, Назон пройшов шляхами своїх «Метаморфоз» і давно вже обернувся на порох або лежить похований під камінням десь у дикім краю. Але для однієї інстанції, що, згідно з чутками, в ті роки обмірковувала, чи не пора вже непомітно помилувати Назона, ім'я поета тепер, після скандалу зі смертю, вперше в історії його злету й занепаду стало небезпечним, таким, від якого можна чекати чого завгодно.

Поет назавжди уник будь-якого нагляду. Тепер уже не можна було ні схопити його, ні завдати йому шкоди. Але пам'яттю про нього міг скористатися будь-хто і будь-як, не боячись викриття, коли раптом з'явиться таємний лист із заслання, повернеться сам поет або коли його помилують. А ще гірше буде, якщо в поетовій спадщині трапляться рядки чи строфи, які можна виспівувати замість гімнів чи бойових пісень або писати гаслами на знаменах у катакомбах...

У головах багатьох особливо пильних людей у державних установах помалу визрівали всілякі припущення, здогадки й висновки і нарешті народилося побоювання, що тепер кожне речення, кожне слово вигнанця, після його смерті на краю світу, може обернутися закликком до бунту. Одна сепаратистська організація на Сицилії вже зробила Овідія Назона своїм речником і закликала до мовчазного маршу вулицями Палермо, який марно намагалися

заборонити і який зрештою скінчився кривавою сутичкою з поліцією та військами. Три дні на палермських вулицях палали барикади, автомобілі й крамниці; понад двісті сепаратистів було заарештовано, і четверо з них загинули за глухими вікнами однієї з казарм. Біля національних пам'ятників на Сицилії майли схилені в жалобі прапори. У Римі влада вживала запобіжних заходів.

Через три дні після того, як торговець бурштином привіз Назонів заповіт, незадовго перед світанком до бездоглядного будинку на п'яцца дель Моро з'явився загін переодягнених у цивільне поліцаїв; вони штовхнули заспаного, переляканого садівника-ефіопа до комірчини для реманенту й замкнули там, а тоді, так ніби це була операція проти партизанів, поспішили на горішній поверх, зірвали свинцеві пломби на дверях до Назонової кімнати з балконом і заходилися коло попелу від рукописів, що пролежав тут дев'ять років.

Обгорілі стоси паперу, за цей довгий час відлигнувши, розсипалися в руках; поліцаї позапахали їх до задалегідь пронумерованих пластикових мішків, а попіл від рукописів — чи, власне, брудні чорні жмути — підмели віниками й зібрали совками; і навіть зішкребли ножами з полиць та обвугленого письмового столу запечену, вкриту грубим шаром пилу кірку від спалених книжок. Погляду поліцаїв не уникло нічого, жоден найнепримітніший клаптик паперу, на якому можна було прочитати слово чи бодай одну-однісіньку літеру. Коли через годину ця команда покинула віллу, садівник-ефіоп залишився живий-здоровий, зате колишнє пожарище було геть сплюндроване.

Та минуло всього лише кілька днів після цього нападу — про нього наляканий ефіоп, побувавши на віа Анастасіо, не сказав навіть Кіані, — і ті самі голови, які недавно ще наказали очистити Назонову кімнату й конфіскувати все, що там залишилося, нарешті, схоже, збагнули: правди про Назона приховувати далі вже не пощастить. Отож певні інстанції отямилась і подумали; коли вже будь-хто, навіть оті терористи з катакомб чи якісь сицилійські селюки, запеклі палії, можуть скористатися поетовим ім'ям собі на вигоду, то чом би не зробити цього насамперед і законотворчому Римові, його справжнім громадянам і патріотам?

Або припустити на хвилинку таке: якщо за наказом імператора й від його імені спорудити цьому Назонові пам'ятник, то чи не передумують потім катакомби вшановувати поета як великого мученика? Атож, пам'ятник! Вигнанець, якому вже, на превеликий жаль, не судилося прийняти помилування від великодушного й богорівного Юлія Цезаря Августа, все ж таки був *великим сином Риму* про це власне, сказано і в офіційній заяві палацу — сином, звісно, важким, нещасним, його, звісно, довго не розуміли, але ж кінець кінцем все-таки засяг імператорової ласки й повернувся додому...

Отож одного спекотного дня на початку літа представники влади знов з'явилися на п'яцца дель Моро; тепер вони вже не звернули уваги на вкрай нажаханого садівника, що в паніці намагався схватись в очереті на ставку. Ба більше, цього разу вони не тільки не поставили ефіопові жодного запи-

таня, а навіть не ввійшли до будинку, із забитих і потрісканих вікон якого вже витикалися бузина та бур'ян. Ні, ці люди тільки приставили драбину до кам'яного, оздобленого віночками з мушлів порталу при вході, попросвердлювали в мурі дірки й прикріпили до Назонового будинку плиту з червоного мармуру — меморіальну дошку. На ній позолоченими літерами було викарбувано його ім'я, рік народження і рік смерті, а внизу під цими датами стояло великими літерами одне речення з його забороненого твору: В КОЖНОГО МІСЦЯ СВОЯ ДОЛЯ.

VII

Котта був один з багатьох. Разом із двомастами тисячами римлян він захоплено слухав Овідія Назона на стадіоні «Сім притулків» — далеку постать серед ночі, ніби вкарбовану прожекторами в орнамент із смолоскипів, недосяжну в тому збуреному, всіяному вогнями величезному овалі.

Разом із рештою людей Котта захоплено плескав у долоні після поетової промови про чуму на Егіні. І згодом Назонове вислання вразило його так само глибоко, як і всіх тих, хто не любив імператора. Таких було теж багато. І Котті довго здавалося, що з цими багатьма його об'єднує принаймні відчуття тріумфу, коли, приміром, котрийсь із політутікачів переходив весь прикордонний пост і діставався туди, де його вже не можна було схопити, виставляючи на сторожових вежах снайперів з біноклями та зграями хортів. Проти відваги непокірних сміливців імператорова всемогутність виявлялася безсилою.

І коли один із тих опальних, що переховувалися в катакомбах, убивав чи бодай калічив когось із високих представників влади, армії або сенату, це сіяло паніку серед прихильників та прихвоснів диктатури. Котта також поділяв німу, невимовну радість багатьох таємних ворогів держави, але ніколи — ні в роки навчання в Сан-Лоренцо, ні в університеті, відомому тоді як «Академія Данте», — жодного разу не спускався до лабіринту катакомб, де стояв дух мирри, холодного воску й гнилятини. Бо входи до цього світу були сховані в підвалах убогих кварталів, у каналізаційних тунелях, захарашених задніх дворах та на відкритих вугільних складах передмість. Коли такий лаз виявляли, то, перше ніж влаштувати облаву, венеційські гвардійці пускали під землю повзучий вогонь фосфорного напалму, і цей непогасний сліпий жар починав уперто вгризатися в п'їтьму.

З-поміж численної і неоднорідної армії безіменних шанувальників поета Публія Овідія Назона Котта вирізнявся, мабуть лише почуттям страху, бо в поетовому падинні вбачав не просто трагедію уславленої людини, а й ознаки минулості, що все знищує, все перетворює. Та в міру того, як Котта мирився з усвідомленням, що нічого в світі не залишається таким, як було, він почав знову прилучатися до кола тих багатьох людей, які вважали себе прихильниками, навіть знайомими Назона, хоча ступити до його дому на п'яцца дель Моро вперше дістали змогу аж у ті дні, коли поет прощався з Римом.

Потім дехто з цього кола час від часу навідувався на віа Анастасію і в роки Назонового вигнання — підписати петицію про помилування поета чи просто послухати, як Кіана зачитує гостям кілька рядків з його листа, адресованого Римові; ці листи надходили чимдалі рідше. На одному з таких зібрань, які влада тримала під наглядом, однак терпіла, Котта й почув про того торговця бурштином та про останню звістку від Назона. Але по-справжньому близькими Котті не були ні сам поет, ні його дружина, що так страждала від Рима й від туги за Сицилією.

Бентежні розмови, що їх викликала в місті чутка про поетову смерть, зрештою дали поштовх до вирішальної переміни в житті Котти, і з непримітного, вірнопідданого громадянина римського суспільства, ладного зносити нагляд навіть у власній спальні, він став невгамовним політутікачем, глибоко, як ніколи доти, перейнявшись долею вигнанця. Річ у тому, що після численних обурених виступів з приводу загибелі Назона, після багатьох марних спроб спростувати чи підтвердити звістку про його смерть, після втішних і захоплених слів, а також перших, сказати б, мармурових ознак реабілітації, у столичних салонах заговорили про те, що органи влади мають намір відрядити на Чорне море експедицію й перевезти поетові останки до Рима. Спеціальна комісія нібито мала знайти прах Назона чи що там від нього залишилося й перевезти до столиці, помістити в саркофаг і задля прийдешніх поколінь поставити його в мавзолеї.

Та поки чутки в Римі розповзалися, стаючи дедалі неймовірнішими, і вже зринало запитання про те, кого ж офіційна влада пошле до залізного міста; поки один скульптор завбачливо, проте досить грубо витесував у камені Назонове погруддя, а червона мармурова плита на будинку поета залишалась єдиним підтвердженням його реабілітації, Котта, роздобувши паспорт та інші папери одного померлого від гангрені трієстського моряка, вже другий тиждень страждав на борту «Трівії» від весняних штормів у Середземному морі.

Довго не хотілося йому йти з палуби. Він усе чіплявся за поруччя й намагавсь утішити себе, уявляючи, який тріумф його чекатиме, якщо пощастить іще до офіційної комісії повернутись із залізного міста й розповісти в Римі правду про Назонове життя та смерть, а може, — хто знає! — навіть роздобути нову редакцію чи бодай копію римського варіанту «Метаморфоз»... Такий результат міг мати для опозиції й підпілля не менше значення, ніж для радників у імператорських приймальнях, і він, *Котта*, жадає від тих і тих визнання його заслуг за повторне відкриття великої поезії.

Але проти вітру ця віха, хоч яка солодка, була безсила. З кожним новим шквалом, що налітав на палубу «Трівії», картина сподіваного тріумфу в уяві Котти робилася дедалі блідішою й невиразнішою, поки кінець кінцем не тільки його власна подорож до залізного міста, а й узагалі будь-яка добровільна поїздка на Чорне море почала самому здаватися сміховинною, просто-таки божевільною. І аж згодом, під час одного нестерпного затяжного шторму-

му, намучившись від морської хвороби та страхів за власне життя, Котта нарешті усвідомив: на цю подорож, як і на все, що він досі робив, його штовхнула просто нудьга.

Але як же важко було, опинившись у полоні розлютованої морської стихії, навіть думати про пересит розкішним, безтурботним і безпечним існуванням у Римі, про пересит від багатства й уваги власної сім'ї, все нові покоління якої ставали чимдалі інертнішими й балакучішими... Тут, на борту шхуни, що плівла курсом на залізне місто, навіть показні розкоші офіціозу починали швидко заколисувати, і всі причини відмовитись від римського затишку зрештою блякли, втрачали будь-яке значення.

Коли «Тривія», до останнього куточка сповнена страху та смороду, проминула омиті хвилями прибою, запнуті дощовими хмарами грецькі острови й пустелі, безлюдні узбережжя, Котта все ще страждав на залізному ліжку в темному трюмі від кильової хитавиці й проклинав уже й свій замір, і навіть самого Назона. Але він був пасажиром на шхуні й іншого вибору однаково вже не мав. Судно залишалося його єдиним прихистком серед гострих зубців підводних скель та нищівного всевладдя хвиль, що раз у раз накривали палубу. Штурман клявся, що скоріше полетить під повними вітрилами, ніж ляже в дрейф чи ввійде в якусь обмілілу егейську гавань, тож Котта змирився з долею й знову віддався мріям. Так, він привезе до Риму правду про поета, а може, навіть зниклий твір! Котта не втрачав у це віри й тоді, коли через сімнадцять днів нарешті зійшов на берег і, похитуючись, рушив молотом у бік залізного міста.

Хоч Котта, простуючи за своєю мрією, кінець кінцем піднявся кам'янистими схилами високо в гори й знайшов серед трахілських руїн останній Назонів притулок, по-справжньому, як йому здавалося, він наблизився до вигнання все ж таки в ті дні, коли бував з Ехо, крок за кроком ступаючи поруч із цією шолудивою жінкою, яка після від'їзду кіношника Кипариса стала його коханкою. Отож у тих непристойних жартах, що їх городяни почали переповідати пошепки одне одному про цю пару, крім звичайної для таких пересудів зловтіхи, була й гола правда.

Під заспокійливий шум дощу, який напоював вологою тоненький, пісний шар ґрунту на терасових полях, під захистком скелі перед печерою Ехо до глибоких сутінків ділилася з Коттою своїми спогадами про Овідія Назона, про багаття та зрадливі долі, що їх вигнанець вичитував із вогню. А коли Котта, мов знавіснілий від жадання зальотник, важко дихаючи, грубо, схопив Ехо в обійми, її розповідь змінилася довгим, прикритим мовчанням.

У цій тиші Котту, враженого всім, що Ехо розповіла й ще мала розповісти про Назона, із настанням ночі, коли людське обличчя обертається на світлу пляму, а тіло — на темну постать і відчуваєш себе особливо самотньо, раптом охопив такий потяг до неї, така жага її тепла, її губів, що він уже не мав сумніву: ця жінка розкриє йому свої обійми з такою самою готовністю, з

якою щойно розкрила свою пам'ять. Отож він притяг Ехо до себе й поцілував її, принишклу й завмерлу від страху, в уста.

Щось палко шепочучи, раз у раз вибачаючись, Котта відтіснив Ехо в темний куток руїн, підвів у лещатах своїх обіймів до ложа під голою скелястою стіною, опустився разом із нею на холодну, грубу полотняну постіль і заходився зривати з неї одяг, а тоді, не випускаючи її, скинув свій. Ехо терпіла його поцілунки й руки мовчки, без жодного опору, без жодного звуку. І коли цей безтямний римлянин підібгав її під себе, вона німо припала до нього, щосили вп'явшись нігтями в його тіло, мов у баского дикого коня, щоб хоч трохи погамувати його сліпе шаленство, і не чула вже в себе над вухом важкого хекання, а тільки дослухалася з заплещеними очима до шуму дощу та до індичого гелготання, що ледве долинало крізь дощ із найближчого обійстя. Ехо ніби розчинилася в тих далеких, кумедних пташиних голосах і коли нарешті повернулася з тої далечі до тьми, то усвідомила, що Котта нічим не відрізняється від першого-ліпшого пастуха чи ливаря в залізному місті, від тих коханців, які втікали до неї від сірих буднів, щоб під покровом ночі трохи побути дикими. Аж тепер, коли розвіявся дурман від п'яного шуму дощу й індичого гелготання, Ехо пройняв біль розчарування, що й цей римлянин виявився тільки одним з багатьох, грубим, як і решта чоловіків, і вона закричала й спробувала відштовхнути його.

І коли потім Котта згадував ці безтямні свої хвилини, його від сорому щоразу обпікало морозом. Але не крик Ехо й не впертість, з якою вона боролася проти його шалу, повернули тієї ночі Котту з ілюзій до дійсності, а раптове почуття відрази: намагаючись погамувати ніжністю й крик Ехо, і її розпачливий спротив, він ненароком торкнувся рукою схованої в неї на спині плями — чималої шорсткої латки шкіри, такої сухої і холодної, що його враз пронизала думка про ящірку. Ця відраза вмить убила в ньому всю жагу й насолоду, скувала всі його рухи.

Аж тоді Котта відпустив Ехо. Сховані одне від одного пільмою, вони повставали й заходилися шукати навпомацки свій одяг — обережно, щоб не натрапити на другого. Ехо й досі не розплющувала очей, а Котта навіть у темряві довго не важився поглянути у той бік, де була Ехо. Вона плакала.

Тієї ночі Котта лишився в печері. Він невидимою тінню сидів у пільмі біля другої невидимої тіні, поки в нього затерпли руки й ноги. І тоді спробував утішити її, а zarazом і самого себе. Котта говорив поквапне й палко, так ніби словами можна було знов обернути Ехо на ту вродливу жінку, за чію руку він ухопився був у хмарі куряви сьогодні вдень. Він нарікав на свою самотність у залізному місті на тяжкі сні в мансарді, знов і знов шкодував, що припустився такої фатальної помилки щодо почуттів Ехо, помилки, сліпою жертвою якої він, мовляв, став. Гірко переживаючи, Котта прагнув викликати в жінки співчуття й прощення, і часом йому здавалося, ніби він бачить, як у пільмі проступає її обличчя й збентежений вираз на ньому сходить. Але на-

справді, коли Ехо почала схлипувати тихіше, а тоді й зовсім угамувалась і зникли останні ознаки її присутності, Котта, не перестаючи говорити, й далі дивився тільки в німу темряву.

Може, вона хоче, щоб він замовк? Чи щоб узагалі пішов? Але Ехо не відповідала. Дощ шумів, не вщухаючи, майже до ранку. І коли нарешті засіріло, Котта побачив, що його жертва спить. Упокорений вигляд Ехо заспокоїв його. Ця жінка заснула біля нього, отже, вона йому, мабуть, пробачила. Котта підвівсь і відчув, що його затерплі ноги немовби зліплені з пересохлої глини, й від болю аж застогнав.

Ехо не прокидалася. Похитуючись, Котта пошкандибав з печери. Сіре узбережжя вже парувало й тремтіло в повітрі. Дощ трохи вщух. Теплий вітер обкутував гори хмарами. Коли Котта, пригнічений, зморений, дістався до ливаревого будинку й побрався крутими сходами до себе в мансарду, Лікаон прочинив двері майстерні й мовчки помахав йому рукою. З майстерні пахло м'ясом і клоччям.

Після цієї першої й останньої ночі кохання, у ті дні, коли Котта й Ехо більше не торкались одне одного й усе ще не важилися навіть звести одне на одного погляд, нарешті справдилось те, що вже давно пророкували плетухи з крамниці Феме: Котта й Ехо в людських очах стали парою. Тепер у місті часто бачили, як вони вирушали вдвох у гори чи блукали на схилах. Ехо не запечувала проти того, щоб Котта ходив із нею.

Коли після тієї страшної їхньої ночі він уперше побачив її в зарослій бур'янами вуличці перед руїною й пішов поруч, вона не сказала жодного слова і за кілька годин, поки стинала й запихала до полотняної торби папороть та молодий полин, не відповіла на жодне його запитання. Але другого дня він прийшов знову, і вона вже відповіла на його привітання й стала скупно, затинаючись, розказувати про трави, які саме збирала на схилах у бухті, а третього й четвертого дня нарешті знов почала розповідати про Назонові багаття та його історії. Але входити до її печери, навіть ступати на піщану латочку під виступом скелі Котта, попри всі його примирливі жести, тепер права не мав. Багато про що згадувала Ехо на цих їхніх прогулянках, але про ту ніч ніколи не обмовилася жодним словом і не хотіла, щоб про неї заводив мову й Котта.

У ці дні римлянин спостерігав, як шолудивість з'явилася в Ехо на обличчі, а тоді перемістилась на шию і знову зникла. Інколи вночі до Ехо, як і доти, приходили потай чоловіки, їхні подарунки вона залишала неторканими в кутку печери або викидала чужим свиням та індикам. Ехо приймала на своє ложе вайлуватих жителів гірських долин, терпіла очманілих від горілки ливарів, а одного разу до неї навідався навіть Терей; різникові, як видно, було вже мало тієї його коханки десь високо в горах.

Ехо віддавалася чоловікам з такою байдужістю, ніби цим вона, беззахисна чужинка на узбережжі, сплачувала неодмінне мито за право жити під крилом і захистком залізного міста. Що ж до Котти, то він став єдиним чоло-

віком, з яким вона показувалась у ці чимдалі спекотніші й курніші дні на люди, — єдиним чоловіком, якого вона ніколи вже не обіймала і який, однак, майже щодня був поряд із нею. І коли ввечері після стомливих блукань берегом та схилами вони нарешті розлучалися перед печерою Ехо, траплялося так, що десь поблизу, сховавшись у тернику чи за рештками мурів, її вже чекав якийсь пастух чи свинар.

Але жоден із цих коханців, просяклих духом кіптяви та вогкої соломи, не розумів, що приниження, сором і відраза одної-однісінької ночі навек розлучили римлянина й шолудиву жінку, яких тепер зв'язували тільки спогади про Овідія Назона. Отож ті чоловіки почали приймати Котту за одного зі своїх і при зустрічі шкірилися до нього так, ніби були з ним знайомі чи й друзі. Бо хіба ж цьому римлянинові, мовляв, потрібно від молодиці в печері не те саме, що й їм, що, власне, й кожному чоловікові! Коли приходив такий залицяльник, Ехо мовчки облишала Котту, брала з рук прибулого обплетену сулію, куделю вовни чи курку, з туго зв'язаним дзьобом і зникала з гостем у своїй руїні.

Коли такого вечора Котта повертався до своєї мансарди, в линваревих вікнах звичайно вже не світилося, в домі стояла глибока тиша. Котта годинами сидів у рипучому плетеному кріслі, задивлявся при світлі газової лампи на гобелени, за якими ховався облуплений тинк та вогкі плями. Його погляд блукав у майстерно витканих чорно-зелених пралісах, що з них злітали фламінго та куріпки, у грозових хмарах і кронах платанів обабіч білого шляху; той шлях вів у ніч. Усі узлісся, всі болота й річки на гобеленах вийшли з-під руки глухонімої Арахни, про яку Ехо казала, що ткацькі рамці для неї — то заграгтоване основою вікно у строкатий безгучний світ.

Стежки, якими ходили Ехо й Котта, були важкі і часто вели в дикі пущі; нерідко доводилося перетинати звори й западини, які Котта ледве долав. Відставши від супутниці кроків на десять чи й на всі п'ятдесят, він хапав ротом повітря, засапано про щось питав і важко, короткими реченнями відповідав. Ехо дуже легко знаходила дорогу серед каміння та заростів і підіймалася без зусиль навіть найкрутішим схилом. Часом Котті здавалося, ніби вона не йде, а безплотною тінню шастає в якомусь непрохідному лабіринті, і він заспокоювався, коли Ехо, не озираючись, вигукувала йому через плече назву якоїсь рослини; майже жодної з тих назв він зроду не чув.

Не дивлячись на Котту, говорячи немовби сама до себе, навіть тоді, коли йти було вкрай важко, Ехо розповідала йому про книжку, яку вигнанець читав їй із багать і яку вона сама собі називала «Книгою каміння». Назон своїм розповідям у залізному місті назв ніколи не давав. У його історіях судна, що легко линули через океан, білосніжні хмарки вітрил під блакитним небом раптом обертались у камінь і йшли на дно.

А якось, коли вони простували іншою стежкою, Ехо розповіла про залицяльника, чій домагання знехтувала одна жінка. Нещасний чоловік у розпачі взяв та й повисівся в неї на одвірку і, вже борсаючись у зашморгу й ко-

наючи, вдарився коліньми у двері, які так довго були перед ним зачинені. Аж тепер на цей стук двері нарешті відчинились, і відчинила їх боязка, перелякана жінка. Побачивши чоловіка, що гойдається в зашморгу, вона так і скам'яніла й стояла на порозі пам'ятником самій собі навіть тоді, коли надгробок на могилі вішалника вже давно перехнябився, її будинок занепав, а колісь буйні, розлогі дерева в садку потрухлявіли...

Розповідала Ехо й про людей, які від розпачу, що народилися вмирущими, обертались на каміння. У цих історіях вихід із хаосу буття навіть звірам залишавсь один: скам'яніння. Почув Котга й про левретку та лисицю, які на полюванні наскочили одна на одну — собачка, охоплений прадавнім вовчим інстинктом, лисиця — в передсмертному страху...

— Каміння! — гукнула до нього через плече Ехо й подерлася прокладеною в ущелині стежкою вгору. — Каміння. Саме каміння!

Кожна Назонова історія, казала Ехо, завершувалася чийось скам'янінням, і часом, коли вигнанець ішов із печери й ватра його гасла, на шкарубкій кам'яній стіні їй, Ехо, ще цілими годинами ввижались обличчя тих нещасних, долі яких Назон вчитав із полум'я, — кам'яні носи, щоки, лоби й вуста, зажурені кам'яні очі над горнятами та відблесками вогню в топці. А розповідати Назон умів страшно й чудово. У своїх історіях він тлумачив Ехо, звідки беруться кругляки й ринь у пересохлих річищах струмків, у простому мулі він добачав цілу епоху, а в кожному камінчику — життя.

Іноді, коли Ехо слухала вигнанця, в неї навіть складалося враження, ніби його втішає спокій і непроминуність якоїсь базальтової колони чи скам'янілої подоби перед лицем нікчемної швидкоплинності його власного існування серед трахільських руїн. «Який матеріал, — питав Назон уночі в п'яній компанії у Фінеєвому погрібку, де вони справляли свято обжинків, — який матеріал здатний краще передати незаперечну гідність, тривалість, ба навіть вічність, ніж перенесений за межі стрімких часових змін, позбавлений податливості й будь-якого життя камінь? Навіть коли якась скеля під руйнівною дією вітрів, невгомонних, безжалісних тисячоліть чи розпеченого земного ядра розпадеться, обернеться на порох або розтопиться, а тоді знов прибере однієї з форм органічного світу, то й тоді вже звичайнісінький кругляк на цілі віки перетриває всі імперії й усіх завойовників і при цьому спокійнісінько лежатиме собі десь у затінку ущелини чи в м'якому глинястому ґрунті печери, хоч усі палаци імперій уже давно порозвалюються, династії вимруть, а блискучі мозаїчні підлоги в тронній залі будуть до самого даху вкриті шаром ґрунту, такого пісного, що над цією давньою розкішшю не ростимуть і будяки та вівсюг. Яка ж щаслива й гідна людини доля в того, хто скам'янів, порівняно з долею того, хто став жертвою відрозливого, смердючого, пришвидшеного червою та хробаками процесу гління!» — казав Назон. Проти цього жахливого процесу, мовляв, скам'яніння видається просто-таки порятунком,

шляхом, що веде до раю схилів, зворів та пуш. Метеоричний зблиск життя — це ніщо; гідність і тривалість каміння — це все...

— Того вечора, — знов гукнула через плече Ехо, — Назон був у винаревому погрібку напідпитку й розходився не на жарт! А ливарі тоді відверто махнули рукою на закон, який забороняв їм спілкуватися з вигнанцями. Вони весело реготали з поета, що бубонів собі в келих оті премудрощі.

Серед численних скелястих місць, де побували під час прогулянок Ехо з Коттою, було тільки одне таке, до якого вони приходили дуже часто, — повертаючись стомлені додому, простуючи до блідо-голубого мису вдалині чи й завертаючи просто для того, щоб мовчки посидіти там годину, перепочити, а тоді рушити далі. Іноді Котті здавалося, що те місце, звідки до гавані не було й години ходи, — таємний центр його з Ехо доріг; усі стежки променями виходили звідси або сюди вели. Це була широка, облямована смужечкою чорного піску, водоростей та мушель бухта, в яку поволи, в гуркотом котилися хвилі прибою. Говорити там можна було тільки криком; слова, мовлені звичайним голосом, тонули в гуркоті води та вітру.

Бухта лежала під прямовисною скелею заввишки метрів двісті-триста, що величезною підковою охоплювала берег. Той, хто хотів розгледіти з цього низького берега всю скелю, мусив так задирати голову, що, коли дивився на безмежно далеку вершину та хмари, які пропливали над нею, в нього наморочилось у голові. Але найдужче в цій скелі вражало не те, що вона була така страхотливо велика й висока, а виступи, які тяглися впоперек її. Це були такі собі карнизи, балкони й балюстради з первісної породи, що скидалися на порослі кущами й травою яруси театру. Коли Котта вперше ступив у затінок цієї скелястої стіни, йому раптом здалося, ніби він знов опинився у приглушеній площі та чорним деревом просторій залі монументального оперного театру, що його за наказом імператора було споруджено з пароського мармуру й передано громадянам Рима з нагоди святкування річниці якоїсь битви.

У минулі холодні роки люди із залізного міста не часто приходили до цієї грімкотливої бухти, де навесні море викидало на берег цілі гори криги, а після великих штормів, що не вщухали тижнями, — часом і потрошені, вимоклі рештки суден. Довгий час сюди постійно навідувалася з Томів тільки ткаля Арахна. Ехо розповіла, що мусила супроводжувати стару до бухти навіть у січні; загорнувшись у шкури, Арахна сідала на одному з тих «балконів» і застиглим поглядом дивилася на плиткий, мерехтливий візерунок, що його клало на морську гладінь холодне зимове сонце — світляну гру, яку ткаля намагалася потім перенести на свої гобелени білими едвабними та сріблястими нитками з острова Кітера.

Відколи клімат на широті залізного міста з кожним сходом сонця почав м'якшати, викликаючи до життя ніколи не бачені тут рослини, до бухти балюстрад уже навідувалася не тільки глухоніма ткаля та поодинокі блукачі, що збирали рештки затонулих суден, а й усе частіше ковалі, рудокопи та ли-

варі зі своїми жінками та дітьми. Святкового дня, коли ці люди не працювали, вони влаштувалися на кам'яних «балконах» і тишилися гуркотом хвиль, що позбавляв їх необхідності розмовляти, просипали десь під тентом пообідню спеку чи обпивалися жовтавим, мов сірка, вином, яке приносили з собою в бурдюках. І з кожним градусом, на який підіймалася температура повітря над пустирищами навколо Томів, у бухті, здавалося, зростало й число тих, хто тільки спав та тинявся без діла. Адже кам'яні майданчики та балюстради в цьому куточку узбережжя, втиканому стрімчаками та гострими скелями, що вистромлялися просто з води, належали до тих небагатьох місць в околицях Томів, де можна було кілька годин привільно відпочити під неозорим морським небом.

Отож Котта, ступаючи чорним піском, помалу вже звук бачити, як високо на скелястій стіні тріпотять тенти, а з «балконів» визирають скуйовжені на вітрі голови й байдуже споглядають пару, що прогулюється далеко вниз. Оті дві крихітні постаті, які рухалися так близько над водою, що іноді навіть ледве встигали відскочити від хвилі, у Томах уже ні в кого не викликали роздратування. У ті дні, коли настало потепління, римлянин і його супутниця стали для ливарів майже такими самими сірими й нецікавими, як і всі чоловіки та жінки на цьому сірому узбережжі.

Саме в бухті балюстрад одного імлистого полудня Ехо пригадала Назонову історію, яка завершувалася не скам'янінням, а тим, що в ній ринь обернулася на живі істоти, на людей. Це була остання розповідь із «книги каміння», яку Котта почув від Ехо. Вона йшла, поклавши руку супутникові на плече й намагаючись перекричати рокіт прибою. Вперше після тієї нещасливої ночі Ехо була йому така близька. І все ж, коли вона прокричала, що зараз він почує історію про майбутню загибель світу, власне, пророцтво, він ледве повірив власним вухам.

Тієї хвилини на Ехо несподівано зійшло таке натхнення, таке самозречення, вона так перемінилася, що Котта вражено зупинився й уперше за стільки днів розгублено замилювався нею. Саме відкочувалася хвиля прибою, і вони стояли по кісточки у воді.

— Загіне! — ще раз прокричала Ехо. — Цьому людству з його вовчими звичаями настане кінець! — Назон, мовляв, як ніхто інший, усвідомлював, що в майбутньому на світ чекає катастрофа, і це передбачення, мабуть, і стало справжньою причиною його вислання з Рима. Кому ж бо охота слухати, що саме в найбільшому, найчудовішому місті світу хтось так пристрасно, як Овідій Назон, передбачає загибель, нагадує про кінець усієї величі й краси?!

Котта відчував, як хвилі наносять йому в черевики дрібного чорного піску, як водяні язики перекочуються по ногах на берег, а тоді знов у море і змивають усі його, Коттині, і її, Ехо, сліди. І все ж таки він не сходив з місця; немовби скутий рукою Ехо, Котта стояв, нахилившись до неї, і слухав розповідь про загибель світу.

Це було видіння, про яке Котта в жодному виступі Назона перед римлянами не чув. З майже фанатичним натхненням у голосі Ехо об'являла йому про сторічну зливу, що геть розміє землю, і змалювала майбутній потоп з такою певністю, ніби ця катастрофа відбувалась у минулому.

Вже першого дощового року всі річки порозмивали свої русла, мов сліди на піску, всі озера поховали під собою власні береги й перетворили набережні та парки на баговиння. Греблі попроривались або сховалися під водою, а з гір та полонин ринули стрімкі потоки до низин і далі до океану, над яким нависала щільна запона хмар.

Все, що могло рухатись, перебралося на судна та плоти й на таких та ще жалюгідніших пристанищах уже давно погойдувалося над затопленими місцями й лісами. А вода й далі підіймала на поверхню й поволі, але неспинно збивала до купи те, що не трималося корінням у ґрунті чи могло плавати, і змикалася над усім, що не спливало на поверхню.

Помалу річки злилися в один суцільний потік, і він досяг нарешті океану й підніс його високо над берегами, і тепер уже лінія, де сходилася вода з суходолом, потяглася назустріч небу. Згодом над водою витикалися вже немовби покряні ярами острівці, тільки вкриті льодовиками гірські вершини. Але дощ поглинав і кригу.

Минали роки, десятиріччя, і судна та плоти у цьому відкритому морі почали занепадати, іржавіти, гнити, розламуватись і тонути. Те, що мало руки чи кігті й могло чіплятись, тепер боролось, борсаючись у воді, за гнилі, наскрізь промоклі уламки. Поверхня навколо кожної деревиняки аж вирувала від рук, ніг та лап. Але потім уже й птахи, знесилені від марних пошуків місця для перепочинку, почали падати цілими зграями у хвилі і йти на дно — туди, де колись були ниви й міста. Голими алеями, крізь колони й арки, пропливали дельфіни; на гребенях дахів виростили морські анемони, а на ди-марях — корали. У поросі вулиць залягала камбала. Немовби на свято з нагоди повернення з вирію птахів, що зграя за зграсю опускалися в глибину, на будівлях погойдувалися стяги з водоростей.

— Але як же тихо там унизу! — вигукнула Ехо. — Як же там неймовірно тихо!

Котта дивився на тенти, що маяли на кам'яних балюстрадах у бухті, й бачив сріблясто-зелені стяги в морських глибинах.

Аж тепер, коли вода, здавалося, поглинула вже й останні ознаки життя на суходолі, дощ почав ущухати, а тоді й зовсім перестав, і крізь розпанахані хмари вперше за сотню років виглянула небесна блакить. Але ця переміна означала не порятунок, а навпаки — страшний кінець. То була зелена, мертва тиша дна, що піднялася з глибини й тепер важко, оскліло лежала на поверхні.

Нарешті дмухнув суховій; засяло гаряче, вже майже забуте сонце, і потоп повільно, дуже повільно зійшов, відкривши небу та зорям, що також повернулись, їхнє творіння — безживний, болотяний світ. Вода спала, і риб

спостигла доля потопельників. Те, що було забарне й не встигало за водою, яка відступала, не встигало пірнути у струмок, у річечку, на глибину, зоставалося в теплих болотах та калюжах, лежало, б'ючи хвостами й плавцями, у пересохлих гірських долинах, на схилах чи в ущелинах і хапало зябрами задушливе повітря

— Коли вигнанець прочитав мені з полум'я долю світу, — сказала Ехо, — його ока, звісно, не уникло те, як це мене вразило й засмутило. Я зіщулилась від холоду, сиділа біля вичахлого багаття й мовчки дивилася на того чоловіка, чекаючи, що пророцтво, може, ще завершиться якось не так безрадісно. І, мабуть, тільки через те, що я, єдиний свідок його ясновидіння, хотіла почути щось інше, а може, так воно в майбутньому буде й насправді, але потім — світ уже загинув, і потоп почав спадати — вигнанець розповів про пліт.

То були всього-на-всього кілька скріплених ланцюгами бочок з-під вина, а на них — дерев'яні двері від стайні. На дверях лежали, міцно притиснувшись одне до одного, двоє з тих, що зазнали кораблетрощі, — чоловік і жінка, яким судилося пережити загибель і відродження світу з мочарів. Полишені на волю м'явих коловертів, вони опускалися на плоту разом із водою вздовж гірського схилу все нижче й нижче.

Чоловіка Назон називав Девкаліоном, а жінку — Піррою. І ще вигнанець сказав, що потоп, крім цих двох, більш ніхто не пережив.

Океан повільно відступив у чашу своїх берегів, залишивши двох останніх людей на кам'янистому схилі. Довго не важилися вони сходити зі свого безпечного пристанища з бочок та дощок і все роззиралися нажахано довкола. І бачили тільки далеко розкидані навкруги сірі, безживні рештки світу: безладні купи риби та птахів, серед голого, без кори, галуззя позависали трупи — в карколомних, як у циркачів, позах, — поруч із дохлими вовками та левами з простромленими боками лежали під курми та вівцями корови зі здутими черевами. В мулі, на ліжках і на хорах стирчали флагштоки й поїдені іржею та сіллю щогли; були тут і оздоблені кам'яними трояндами контрфорси, лопатеві колеса від турбін, ліхтарі, бронзовий полководець на коні... Здавалося, весь мотлох світу звалено на цій укритій дохлою звіриною та людськими трупами замуленій пустелі. Чи, може, все це, щойно затонувши й набувнявівши, почало знов уперто проростати на болотяному дні? Але ні, тут уже ніщо не проростало. Все просто валялося, переламане й потрошене, під тепер уже безхмарним небом.

— Жодна душа, — вигукнула Ехо, — не годна собі узвяти, які самотні й безпорадні були ті двоє людей! Серед тої пустки, на кам'янистому схилі, який обертався навколо сонця, їм судилось усвідомити, що, крім них, на світі нікого більше не зосталося, що вони — єдині живі істоти на могилі людства! Як же, мабуть, хотілося тій парі, Девкаліонові й Піррі, — провадила Ехо, — теж лежати скарлюченими, як і решта жертв, серед корів, левів та всілякого

моглоху! Самотність тих, що залишилися, — усе кричала Ехо, — це, безперечно, найтяжча з усіх покар!

Девкаліон і Пірра. Останні люди... Тремтячи від холоду, сиділи вони на плоту — безмовні, не в змозі ні щось зробити, ні бодай виказати порухом свій біль. Першого дня після того, як їх прибило до суходолу, вони цілими годинами поправляли одне на одному одіж, коси та чуб, потім лягали, пригортались і жалісно скімлили, а іноді, немовби налякані новою хвилею потопу, підхоплювались і знову до всього байдужіли.

Аж як настали сірі вечірні сутінки, Пірра простягла з плоту руку й помацала суходіл, так ніби перед тим, як ступити перший крок, хотіла впевнитися, чи твердий тут ґрунт, або крадькома пересвідчитися в тому, що ця пуста — все ж таки не міраж, а гори — не гребені хвиль. Отож вона занурила руку в твань, і пальці її натрапили на камінчик — гладенький кругляк. Пірра піднесла його до обличчя і обнюхала, як ото тварина обнюхує здобич; потім міцно стисла в кулаку, покачала між долонями, а тоді недбало викинула в калюжу й відразу забула про нього. З непритомним, як у причинній виразом обличчя Пірра лежала на плоту, повернувшись очима до ще тьмяних зірок; вона раз у раз опускала руку в твань, знаходила камінчика, потім ще одного, ще, брала їх одного по одному й жбурляла всі у воду або в болото — так машинально й невтомно, що плюскіт тих камінців на мокрій і грузькій поверхні зрештою почав нагадувати цокання годинника, і калюжі та мочарі, побрижені колами від тих камінчиків, тепер лежали перед очима в Пірри, мов пральна дошка.

Девкаліон, знесилений і безвільний, заснув і аж після того, як Пірра жбурнула сотню чи й більше круглячків, раптом стрепенувся й розплющив очі. Й ту ж мить побачив, як щойно кинутий у каламутну калюжу камінець опустився на мулисте дно. Але той завбільшки як кулак шматок породи не залишився мертво лежати, а, виглядаючи наполовину з води, прокотився, немовби його штовхала якась невидима сила, м'яким дном, перевернувся на один бік, на другий, *заворушився* й, посуваючись кривульками, почав збільшуватись, наче ото сніжка, що котиться згори; на ньому тепер витикалися волосини, набігали якісь гулі, з'являлися мацаки; ті мацаки ставали тремтливими, тендітними ніжками та ручками, що посмикувалися, ніби намагаючись ухопитися за порожнечу, і все росли й росли.

Пірра, помітивши, який нажаханий Девкаліон, вражено перевела очі туди, куди він дивився, й побачила у стоячій воді незбагненне видовище: камінець помалу прибирав вигляду людини — згорненої клубочком жінки, що вже починала випростуватись! Щоб не закричати, Пірра хутко затулила собі рота вимазаною мулом долонею, а тоді, немовби бажаючи цю кам'яну з'яву настрахати, загнати назад під воду й знищити, заходилася несамовито запускати обидві руки в мул і закидати ту дедалі більшу жінку рінню, піском та кругляками, а Девкаліон, охоплений, як і його кохана, панікою, почав їй допомагати. Від цього їхнього обстрілу вода в калюжі аж запінилась.

Але та мара не злякалася, не розсипалась і не розтанула в повітрі; на-
впаки, вона все росла, росла, поки стала Завбільшки така, як ці двоє останніх
людей, і тоді Девкаліон і Пірра вжахнулися ще дужче. Бо цілі пригорщі ріні й
піску, що, виписуючи плавну дугу, падали у воду або відскакували від голого
тіла тієї жінки й тонули, геть усі тут-таки розм'якали й починали ворухити-
ся; вони котилися по дні, перекидались, бубнявіли й, викачані в мулі та глині,
зрештою лускалися, мовби яйця в гнізді.

І тоді з твані почали плодитися люди — з кожної калюжі по цілому гур-
ту. З тих камінців, що їх кидала Пірра, поставали жінки, а з тих, які кидав Де-
вкваліон, — чоловіки. Тепер уже ціле неосяжне велике військо стояло, похи-
туючись, на суходолі й німо дивилося на двох останніх людей, народжених
людьми. Пірра й Девкаліон, тремтячи від страху, знов посідали на пліт і поза-
туляли обличчя руками, щоб не бачити цих нестерпно порожніх поглядів. І
вода в калюжах і далі вирувала, пузирилася, і лави того війська ставали чим-
раз щільнішими...

— Після майбутнього потопу, який усе знищить, із граду каміння по-
стане нове людство! — закричала Ехо. — Це майбутнє провівив мені з вогню
одного зимового дня Назон. З кожного камінчика — по чудовиську! — вигу-
кувала Ехо. — Вигнанець прорікав, що в тому його світі люди будуть з ка-
міння. Але саме те, що вилізло з болота, рід, який загинув через свою вовчу
неситість, своє глупство й жадобу до влади, Назон і називав істинним, власне
людством — виплодом міцним, як мінерали, з базальтовими серцями, серпа-
нтиновими очима, позбавленим почуттів і мови кохання. Однак не знатиме те
поріддя й ненависті, жалю та смутку; воно буде таке саме непохитне, таке
саме глухе, німе й стійке, як скелі на цьому узбережжі!..

Прокричавши останні слова, Ехо змовкла, жадібно вдихнула повітря,
так ніби цей надсадний крик геть її виснажив, і поклала руку на плече Котти.
Високо над бухтою, на кам'яних «балконах» сиділи й лежали під тентами ли-
варі, байдужі до двох постатей далеко внизу, оббризканих хвилями прибою.
Разом із ливарями на гребені хвиль некліпно дивилася й глухоніма ткаля. По-
тім рука Ехо м'яко спала з Коттиного плеча; аж тепер він знов побачив знак її
хвороби, і той знак, як і першого дня, вжахнув його. Котта побачив шолудиве
затилля її долоні, пластівці відмерлої шкіри, побачив руку, немовби зроблену
з слюдяного сланцю, сірого польового шпату, вапна та грубого піску, — тен-
дїтну скульптуру з суміші крихкого каміння...

Мовчки поверталися вони цього дня з бухти балюстрад до повитого бі-
лою млою залізного міста. Згадуючи виступи Назона в столиці, Котта марно
намагався віднайти в пам'яті картину загибелі світу, співзвучну з розповіддю
Ехо. Він виразно пам'ятав, як читає й говорить Назон, однак жодного його
слова про потоп не міг пригадати.

Ехо ступала поруч так стомлено, неначе в ту свою надсадну переповідь
Назонового пророцтва вклала не тільки весь свій голос, а й усю снагу спога-

дів, — так стомлено, немовби, повідомивши про апокаліпсис, вона до останку виконала своє покликання й тепер знову поринає в німоту.

Пополудні вони розійшлися на молу, коротко, недбало махнувши одне одному рукою. Потім Котта ще кілька годин сидів там на тесаних з брил окам'янілостей каменях, погладжував, поринувши в роздуми, скойки та шупальця допотопних слимаків, кільчастих черв'яків та рачків, а тоді його знов здолала туга за Римом — тут, у Томах, вона прокидалася в ньому іноді ні з сього ні з того і, після низки коротких споминів, зрештою так само несподівано згасала. Він полічив сегменти на спинці в морської стоноги, що навки вросла в камінь, згадав про білу, гладеньку поверхню каррарського мармуру, відчув під собою всотану брилою полуденну спеку і зі смутком подумав про розморені, затишні години на веранді, про канапи й набиті волосом крісла. На молу билися, зі скреготом терлись один об один припнуті човни, немовби в'язні з Трініта-де-Монті після якоїсь святкової ночі вичищали дротяними мітлами та щітками великий стадіон чи театр.

Коли він нарешті підвівся, було вже темно. Туга його прибирала чимдалі блідіших образів; меркла й кінець кінцем привела його в думках знову туди, куди Котту погнав час і задущлива атмосфера Римської імперії, — до безлюдних сходнів гавані на краю світу, до місця вигнання. Але водночас у ньому зміцніла впевненість: хоч би там як, а він, Котта, таки віднайде «Метаморфози», цей спалений, розтриньканий серед ливарів та свинопасів і вдруге вже не записаний твір, і поверне його Римові. Визбирає з пам'яті Ехо та інших людей, що сиділи коло Назонових багать, усі поетові історії, хоч самого їхнього автора йому в трахільській глушині знайти й не пощастило. «Книга каміння», — сказала Ехо. І Котта, повернувшись до мансарди ливаревого будинку, на початку своїх нотаток про загибель світу, вивів: «Книга каміння».

У той час, як він до пізньої ночі сидів над своїми записами, на ущелини та поблизкькі гірські звори налетіла буря. А на залізне місто вона накинута з такою люттю, що Котті раптом здалося, ніби він перенісся в розповідь Ехо про потоп. І коли встав, щоб причинити віконницю, бо вітер раз у раз бив нею в стіну, й виглянув на вулицю, то побачив, як пориви вітру зривають із дахів мох, покрівельний сланець та очерет і жбурляють у струмок. Течія несла сміття, дошки й тріски, поламані паркани, вирвані з корінням кущі. Струмок сповнював усе місто клекотом і за кілька хвилин став таким повноводим і бурхливим, що сягав уже підмурівків поставлених на узбережних скелях будинків та підпор дерев'яних сходнів.

Але марно чекав Котта край вікна, що ось-ось почнеться катастрофа, марно чекав, що вулицями розпачливими криками, розмахуючи руками, побіжать нажахані люди... В будинках повсюди було темно. Цієї бурі в Томах наче ніхто й не помічав, і коли на вітрі десь хряпала ворітниця чи хвіртка, то її ніхто не причиняв. Неподалік на піддашшя впало й так і залишилось лежати відламане крило вітряка; ніхто не ловив мула, що волочив за собою кілка,

до якого він був припнутий у лузі. Струмок ніс повний саж поросят. Спустошлива стихія безкарно робила своє діло, а залізне місто спало, так наче була звичайнісінька, лагідна літня ніч.

Засліплений цілим снопом блискавок, Котта стояв біля вікна, заціпеніло очікував удару грому, наслухав, як порипують під натиском бурі крокви та бантини, і не годен був подолати лабіринту сходів, коридорів та комор і бодай розбуркати ливваря, що спав десь у кутку своєї майстерні. Чи, може, лежав без сну?

Та згодом буря вщухла — так само раптово, як і знялась. Вона перекодилася через частокіл гірських хребтів на узбережжі й, немов охоплена полум'ям флотилія, зникла за обрієм разом із громаддям хмар та спалахами блискавиць. Потім угамувався й струмок. Невдовзі про зливу нагадував уже тільки шум у ринвах, а з листя притихлих дерев з листка на листок скапували краплі води. Виснажений страшною бурєю та записом розповіді про загибель світу, Котта заснув просто за столом.

Вранці повітря пахло росою на квітках та поваленими вночі деревами, а крутий берег проступав у такому різкому золотавому світлі, що коли Котта, ще сонний, прочинив вікно, нічна гроза видалася йому звичайним безглуздим сном. На вуличках, у подвір'ях та в садках мешканці залізного міста прибирали сліди спустошення. У Томах знову лунали удари молотків, вищали пилюки в стовбурах дерев, що попадали на вулиці, скреготали на бруківках лопати. Ливарі, лаючись, розбирали завали.

Лікаонів будинок не постраждав, а що сталося з рештою будинків, те ливваря не обходило. Він стояв у себе в майстерні, махаючи мотовилом, і, здавалося, був такий заглиблений у роботу, що Котта, намагаючись дістати від нього відповідь, мусив повторювати свої запитання по кілька разів кожне. Буря вночі?

А він, Лікаон, нічого такого й не помітив. Спав під самісіньким відчиненим вікном, а не відчув навіть свіжого вітру.

Повиривало з корінням дерева?

Що ж, трухляві дерева часом падають і самі. Навіть такої ночі, коли ніщо ніде й не шелесне. Завали на вулицях?

— Та коли кругом гуляє стільки будинків, коли стільки руїн, то й так у кожному кутку раз по раз щось обвалюється та обсипається, — відказав ливвар. — Уночі я спав. А вдень у мене робота. — І знову замахав мотовилом.

Спантелечений черствим Лікаоновим тоном, Котта з якоюсь тривогою в грудях подався до руїни, де жила Ехо. І хоч би кого він питав про бурю — германця Діта, що саме забивав дошками проломину в стіні, чи винаря, в якого впала повна бочка з солодом на сходи в погрібку і який, стоячи тепер навколішки в калюжі серед купи клепок, лаявся й вичерпував коряком солод у відро, — всі до одного запевняли, нібито не чули ні гуркоту грому, ні навіть жодної блискавки не бачили.

А вся ота шкода, оті спустошення — це ж, мовляв, звичайнісіньке лихо, заподіяне, либонь, шквалом вітру чи якоюсь звіриною. Буря? Злива? Та все це йому, римлянинові, мабуть, просто приверзлося!

Стоячи серед каміння перед руйною Ехо, Котта кілька разів погукав її, але відповіді не дістав. Печера — це вперше він увійшов сюди після тієї нещасливої ночі — нагадувала бойовище. Мисник, де в Ехо стояли тендітні вази, келихи з Мурано, розмальовані карафи та обсіпані кварцовим порошком кулі, ці свідчення її любові до гарних речей, був перекинутий і все побите. На затоптаній глиняній долівці валялися різнобарвні уламки та скалки, що смагдагово-зеленими, сріблястими та вогняно-червоними блискітками відбивали скісне вранішнє світло. На сусідньому подвір'ї каменепад розбив дротяну клітку, і четверо індиків, що втекли з неї сюди, приваблені цим мерехтінням, тепер сиділи на лігві господині, на столі й холодній плиті. Коли Котта сполохав їх і вони подибцяли всіяною блискітками долівкою надвір, з-під їхніх лап залунав ніжний, мелодійний дзенькіт.

Ехо зникла. До самого полудня Котта блукав наповненими ядучим димом вуличками. Подекуди на майданах люди порозкладали великі багаття й спалювали на них поламані дерева та всілякий мотлох. Та коли Котта починав розпитувати на цих чадних майданах про Ехо, всі тільки стенали плечима. А винар Фіней під регіт у гурті виїняв із рота свої штучні щелепи і, вдаючи з себе актора лялькового театру, проклацав ними вслід збентеженому Котті й прошамкав беззубим ротом, що від одного римлянина повійниця й тут, на Чорному морі, не проживе, тож їй, мовляв, доводиться при нагоді засакувати в кущі і з свинопасами.

Котта вибрався з міста і ще раз пройшов тими стежками, якими, бувало, ходив з Ехо. Круті береги, схили, всі гори цього дня немовби вимерли, і Котті раз по раз траплялися місця, де могла б зникнути людина, — урвища, провалля, звори, в які можна було впасти й опинитися похованим під купою каміння або в бурхливому гірському потоці, що змиває все до підземної річки. День уже добігав кінця, коли Котта ступив на чорний пісок у бухті балюстрада. Виступами та галереями він підіймався все вище й вище, аж поки, поминувши прямовисну скелю, усвідомив, що простує в бік Трахіли. На отій темній, омитій бурунами косі внизу він слухав напередодні розповідь про кінець світу, а в перші дні після свого приїзду сюди спостерігав процесію попелясто-сірих личин під хоругвами та балдахінами. Але тепер берег та скелі були пустельні.

У потоках теплого повітря, що здіймалися з моря, канюки, розпростерши крила, злітали спіралями високо вгору, аж туди, де стояв Котта. В гори Ехо піти не могла — стежку тут місцями пересипав дрібний пісок та земля, і слідів ніде не було.

Якою ж близькою стала йому ця пуста!.. Сонце вже позлизувало останні снігові перемети, через які йому так важко було добиратися до Трахіли першого разу. В глибоких западинах уже все цвіло. Дрік, проліски, мирти

й ломикамінь яскравіли серед скель, немов оті пістряві скалки в печері Ехо. Сонце сплющилося в еліпс і сховалося за серпанком над виднокраєм, і коли Котта повернув назад, з ущелин уже почала виповзати темрява, а разом із нею й страх, що погнав його тієї ночі перед великим постом з Трахіли, а тепер відлякував від того останнього пристанища.

Високо вгорі між бескидами на мить уже промайнули, затріпотіли, як йому здалося, прив'язані до каменів полотняні клаптики. Спускаючись униз, до моря, Котта підбадьорював сам себе голосом і все кликав і кликав Ехо. Та хоч скільки вигукував її ім'я, від урвищ, виступів на скелях та стрімчаків, де на кристалах і лусочках слюдяного сланцю вже мерехтіло місячне сяйво, йому відлунював лише власний голос.

VIII

Ехо не повернулась. Минув уже й другий день, і третій, а від неї не було ні слуху, ні духу. Котта марно шукав її цілий тиждень. Залізне місто мліло в спекоті часу і, здавалося, не помічало, що одна з його жінок десь поділася.

Те, що Ехо зникла, не обходило й винокура Фінея.

— Вчора вона служниця, сьогодні — міська повійниця, а завтра шукай вітру в полі! — бурмотів Фіней у себе в погрібку, де після тієї буряної ночі все ще тхнуло солодом. — А втім, може, та шолудива показала й непоганий приклад — до такої глушини, як Томи, найкраще приїздити й ушиватися звідси, либонь, тишком-нишком, без галасу.

Печера Ехо була сплюндрована. За одну ніч позникали всі подарунки від залицяльників — іржаві залізні виливанці, повні горнята згірлого масла, вовняні руна... А те хатнє надіб'я, що після погрому залишилося ціле, дотрощив божевільний вугляр Марсій, який разів три-чотири на рік покидав свої вогнища на полонині й спускався на узбережжя. Цього разу Марсій напився з Фінесом, а тоді цілісеньку ніч марно ждав єдину жінку, яка від нього не втікала. Він усе гукав її в порожній темній печері, а коли його сподівання не сповнилися, вкрай розлютився і потрощив та потовк усе, що було ще не потрощене й не потовчене.

Марсій так гатив ногами в кам'яні стіни печери, що аж звалився на землю, а коли спробував вилізти по черепках надвір, то порізав собі руки та обличчя. Заюшений кров'ю, жалібно схлипаючи, він так і сидів у темряві. Згодом угамувався, прийшов до тями й почав грати на двох порожніх пляшках від горілки, як на флюярі. Звук виходив такий, наче із гори, подаючи гудки, впливає судно. Ця музика й п'яний стогін, яким вугляр перебивав свою гру, цілу ніч не давали мешканцям сусідніх будинків спати, і коли різник Терей відчинив удосвіта ворота й, лаючись, важко рушив вуличкою вгору, щоб кінець кінцем заткнути тому п'яниці пельку, печера Ехо вже не була схожа на людське житло. Щойно Терей ступив до неї, в ніс йому вдарило смородом. Посеред печери, притиснувши до підборіддя обслинені шийки двох пляшок,

із засохлою кров'ю на обличчі лежав у власному лайні Марсії. Вся долівка була в темних плямах його крові. Довкола панував рейвах.

Терей схопив нещасного Марсія за комір, витяг його, тусаючи руками й ногами, до водопою для худоби, підняв, укинув у каламутну воду й подався, навіть не озирнувшись, вуличкою вниз. Назустріч йому вибігла Прокна. Вона заламувала в розпачі руки й щось белькотіла, намагаючись заспокоїти чоловіка. Терей відштовхнув її і грюкнув за собою воротами.

Саме гладкій різниковій дружині Марсій мав завдячувати того ранку, що не втопився в кам'яному жолобі. Схлипуючи, згораючи від сорому за такий брутальний учинок свого чоловіка, Прокна витягла безтямного вугляра з води й заходилася легенько поплескувати його по щоках своїми почервонілими, набряклими долонями, поки він нарешті розплющив очі. Тоді Прокна поклала вугляра на бруківку, відкрила ковдрою, якою в неї були запнуті плечі, і Марсій знову заснув, а вона ще й підмостила йому під голову його ж таки чоботи. Так Прокна й залишила вугляра. І п'яний Марсій, поринувши в горілчаний чад, обплутаний тяжкими сновидіннями, пролежав аж до світу. Роззявивши рота, хропучи та стогнучи, він перекидався з боку на бік на порослому мохом камінні й не прокидався ні від палючого сонця, ні від збитошних дітлахів, що прив'язали йому до ніг по дохлій рибині й «прикрасили» його пір'ям, будяками та глиняними кавалками. Потім прибігли собаки, обнюхали Марсія й пожерли рибу. Рудокопи гучно віталися з сонним вуглярем і копали його під бік ногами. Марсій не прокидався. А в Котти, що того дня поспішав і тільки мимохідь глянув на сонного Марсія, склалося враження, ніби цей упо-сліджений, обгиджений чоловік — єдина на всьому узбережжі людина, якій знищення Ехо завдало глибокої туги.

Не зупиняючись біля водопою, Котта поспішив до крамниці Феме. З вікна мансарди він угледів чоловіка, що підіймався сходами від пристані. Той сердитий дід тяг за повід мула, проклинаючи його останніми словами, хоч, правда, й не бив ціпком. До в'ючного сідла були прив'язані торби та кошики, і в них подзенькували порожні пляшки. Постать погонича видалася Котті знайомою, він стрімголов кинувся, мало не впавши, сходами надвір і помчав вуличкою навздогін, щоб переконатися, що таки не помилився. Бо, може, то був усього лиш один з отих обшарпаних, грубих чабанів, які в ці дні проходили через місто, бо трава на полонинах вигоріла й доводилось шукати пашу для отари у холодкуватих глибоких долинах.

Перед крамницею Феме, серед ящиків із твердими поморщеними яблуками, качаним салатом, червоними буряками та сушеними кінськими каштанами Котта нарешті наздогнав погонича. Ні, він таки не помилився. Чоловік із мулом справді виявився Назоновим слугою.

Піфагор стояв, нахилившись над діжкою з морською сіллю, й просіював її крізь пальці. Коли Котта заговорив до нього й простяг руку, старий злякано підвів голову, мовчки втупився в римлянина, потім з полегкістю всміхнувся і

знов одвернувся до діжки з сіллю. Піфагор не впізнав чоловіка, що приходив колись у гості. Ввечері перед масницею? Кам'яні стовпи в саду? Слимаки? Ну звісно, атож. І Піфагор, почувши про камені в саду та слимаків, закивав головою. Так, він пригадує, як марно боровся з отою навалою, слимаками, як вони гинули від оцту, пригадує місяць у небі, все-все... От тільки цього чоловіка, що нібито приходив до нього тієї ночі, Піфагор не пригадував. Він, мовляв, уже багато років не бачив у Трахілі жодної людини.

Цієї миті Феме з-поза спини старого зробила ошелешеному римлянинові знак — мовляв, із цим дідуганом нема чого розбалакувати, він пам'ятає все й разом не пам'ятає нічого. Піфагор, схоже, був у неї постійним покупцем. Цілком природно, так, ніби виконуючи якийсь щоразу те саме, давно завчене напам'ять замовлення з Трахілі, Феме виносила з глибини крамниці загорнені в газету пакунки і складала їх на столі біля дверей, а її син, який чистив скребницею та обнюхував шию в мула, раз у раз у захваті вигукував слово, коли, як йому здавалося, вгадував, що в тому чи тому пакунку:

— Мило!.. Чай!.. Тріска!.. Свічки!..

Піфагор наповнював свої кошики, торби та пляшки припасами й міцно ув'язував усе на сідлі, поки мул під важкою поклажею почав норовитися. Епілептик спробував заспокоїти тварину, загуливши їй долонями очі, але, відчувши, як під рукою в нього здригаються повіки, так розсміявся, що мати цитькнула на нього, ще й потягла ганчіркою по губах.

Котта стояв, непомалу вражений тим, що Піфагор його не впізнав. Ледве впоравшись зі своїм збентеженням, він, щоб нагадати про себе, заходився розповідати, поки старий пакувався, про ту свою ніч у Трахілі, про те, як уперто розпитував тоді в Піфагора про його господаря... До речі, спитав він, Овідій Назон уже повернувся з мандрівки в гори? А чи він коли-небудь приходив з ним, Піфагором, сюди, до залізного міста?

Піфагор чемно відповідав, раз у раз вклоняючись римлянинові, проте жодним словом не натякнув, чи знає, хто оце з ним розмовляє. Ні, казав слуга, господар ще не повернувся з гір. Йому, Піфагорові, мовляв, довелося самому перетерпіти останні зимові тижні, оті лавини напровесні й добряче-таки попомучитись, поки два дні тому нарешті пощастило розчистити стежку до узбережжя. Він пробирався сюди через завали та осипи, щоб не довелося зустрічати господаря, коли той повернеться, з порожніми мисками. Вино, солодоші — все тепер є в кошиках і тільки чекає, мовляв, того дня...

Згодом старий розбалакався, заходивсь показувати Котті брудні від бабання в грязюці руки, розповідати про Еолові арфи, які нібито поприв'язував на деревах замість дороговказів для вигнанця, — десятки Еолових арф, аж до верхів'їв долин. І Котта почав помалу розуміти причину того недовірливого мовчання й ніяковості, що і в багатьох домах залізного міста викликала вже сама згадка про Овідія Назона: кожне село чи місто, до якого влада засилала вигнанця, — так було сказано в римському законі, — несло відповідальність

за нього і за його життя так само, як і за те, щоб він не втік. Цей закон перетворював місцевих жителів у наглядців. Розмовляти чи, тим більше, вступати з державним злочинцем у близькі взаємини було заборонено; обов'язок кожного — пильність, доноси — справа честі. І якщо те чи те місто нехтувало обов'язками наглядача або виконувало їх абияк, то воно втрачало свої привілеї на звільнення від податків, свободу торгівлі тощо.

У Томах, певна річ, уже давно збагнули, що вигнанець Овідій Назон не просто пішов мандрувати в гори, а зник. Тут припускали думку, що людина може й не виконати імператорської волі. Томи склали з себе свої повноваження, примусивши поета усамітнитись в оточеній гірськими пасмами Трахілі й приставивши до нього в помічники божевільного, який, ні про що не здогадуючись, узяв на себе відповідальність цілого міста. І Овідій Назон, змушений перебратись до свого останнього пристанища, певно, сам пустив по голос про власну смерть, щоб приховати найстрашніший злочин, що його може скоїти вигнанець, — утечу.

Котті пригадалось одне з гасел на транспарантах, спрямованих проти жорстокості римського правосуддя: «З вигнання тільки одна дорога — до смерті». Той, хто втікав із заслання, колись таки мав упасти від пострілів взводу солдатів, а той, хто тримався в засланні до останку, помирав од самотності. Бо, на відміну від політутікача, прізвище якого через п'ять років викреслювали з державних паперів, а разом і з державної пам'яті, вигнанець, поки й жив, залишався під наглядом.

Не було таких широких просторів, такого глибокого моря, таких пустельних гір, де б утеклий вигнанець міг сховатися від праведного гніву Рима. Затятість, з якою імператорська юстиція домагалася виконання своїх вироків, не могли послабити ні відстані, ні моря, ні пустельні гори. І хай там у якому глухому закутні ховався втікач, однаково наставав час, коли кожнісіньке око, кожнісіньке вухо поруч із ним кінець кінцем таки оберталося в очі та вуха Рима.

Але те, що загрожувало безіменному державному злочинцеві, чий знімок мали всі прикордонні пости, портові управи та митниці, куди більше загрожувало, мабуть, в'язневі знаменитому, чоловікові, чії портрети з'являлися на вулицях міст, в усіх газетах, чії риси карбувальники переносили на мідні монети, а скульптори втілювали в камені; на додачу до всього вигнанець Овідій Назон мав носа, якого не можна було ні переплутати з іншим, ні забути!

Втікач із таким обличчям не міг довго переховуватись ні в тіснях міст, ні в малолюдних селах, де кожен чужак викликав невтолиму цікавість — навіть тоді, коли його вже давно вважали покійним і не сподівалися побачити живим, тим більше не збиралися шукати на цьому світі.

Феме, здавалося, вгадала хід думок Котті й заперечила йому. Поки Піфагор ув'язував поклажу й накривав її парусиною від дорожньої куряви, а покараний Батт, чипіючи за кадубом із квашеною капустою, розпускав нюні, крамарка відвела римлянина вбік. У Томах, сказала вона, кожне знає, що він,

вигнанець, іноді по кілька тижнів блукав сам у горах, ночував у кошарах, поїдав до решти припаси шукачів високогірного бурштину й збирав мох, скам'янілості та темні смарагди в річищах гірських струмків, аби розплачуватися ними за питво та вечерю у Фінея, за всілякі інструменти й харчі тут, у крамниці. Онде Батт розіклав на полицях у задній кімнаті цілу колекцію тих каменів, серед них є й два гарні опали з Трахілі.

Утік? Дурниця! Куди ж із Трахілі втечеш? Через гори стежки нема, провадила Фемере, Та якщо хтось усе ж таки надумає підійматися все вище й вище в гори, то за кожним гребенем на нього чекатиме тільки ще одне урвище, ще одна долина, а потім — новий підйом, нова вершина, щоразу стрімкіша, й нарешті — скеляста стіна, що в самісінькій високості зливається з чорно-синім небом... Ні, звідси нікуди не зникнеш, нікуди не втечеш. Із залізного міста всі шляхи у світ ведуть лише вздовж узбережжя та через море.

Цього дня Котта провів слугу аж до косогорів. Два зачучверених, кошлатих пси, що їх Терей пустив вовчим слідом, на мерехтливих схилах утратили нюх і тепер тюпали за мулом з його поклажею, що пахла маслом та сиром, аж поки Котта прогнав їх камінцями. А ось Піфагорові ті собаки не заважали; задоволений тим, що йому трапився такий уважний слухач, він простував собі далі. Котта вже нічого не питав — слуга сам розповідав, що Назон часто спускався до бухти балюстрад, яка оце лежала далеко внизу під ними, і подовгу, нерідко до самого вечора, сидів з отою глухонімою ткалею, а він, Піфагор, ждав його в затишку за виступом скелі й мерз.

— Оті фламінго, пальмові гаї, — казав Піфагор, — усе, що можна побачити на gobеленах глухонімої Арахни, вона прочитала з вуст мого господаря.

Вони поволі вийшли з міста й нарешті дістались туди, де кінчалися дерева. Тут Котта попрощався з Піфагором. І за всю дорогу римлянин перебив старого один-однісінький раз: він запитав слугу, чи той коли-небудь чув, щоб Овідій Назон розповідав про кінець світу, про море, що вийшло з берегів, про те, як людство загинуло у хвилях та в мулі, а тоді відродилося з каміння.

Загинуло людство? Піфагор так раптово зупинився, що мул аж тицьнувся мордою йому в плече. Потім старий нахилився, узяв камінця й жбурнув його вниз. Ні, відповів нарешті він, про те, що хтось тонує, мови не було. Он унизу, на березі — в Томахі — адже там кінець світу, мовляв, видно краще, ніж на тих омріяних чи вигаданих картинах страхіть. У цих руїнах, у закуренних, здичавілих вуличках і на занедбаних нивах, у цих брудних халупах і на чорних від кіптяви обличчях їхніх мешканців, у кожному куточку, в кожному скреготі залізного міста вже можна побачити й почути майбутнє і навіть доторкнутись до нього рукою. Навіщо вигадувати й лукавити?! Адже в першій-ліпшій брудній калюжі у Томах уже відбивається майбутнє, кожна така калюжа — то вікно у спустошений часом світ.

Там, де спинилася сіра кам'яна лавина, поховавши під собою стежку до Трахілі, Котта повернув назад. Піфагор наче й не завважив, що його супут-

ник уже попрощався. Не довго думаючи, він переліз через гору каміння, тягнувши за собою мула, що раз у раз спотикався, і зник серед валунів та оголено-го коріння, яке, немов чийсь кігті, стирчало з рештками землі із руїн.

Стопившись, Котта став серед цієї пустки перепочити. Тут, на півдорозі від Томів до трахлських руїн, він відчув таку нехоть до всього, що колись його хвилювало й зрештою погнало з Рима в ці гори, аж здавалося, вже зробився наче той камінь, на який він саме сперся, — сірий, байдужий, німотний, полишений на поталу ерозійним силам та часові. Чуб його заростав мохом, нігті на руках і ногах обертались на сланець, а очі — на вапняк. Тут, серед цього страшного громаддя гір, втрачало свою сутність і значення все, що саме не було каменем. Про Назона й людей з інших поколінь — до і після нього — ці ущелини нічого не знали; байдуже зяяли вони до хмар, чії тіні так само байдуже пропливали гірськими схилами. До Рима звідси було так далеко, немовби його й узагалі ніколи не було, а «Метаморфози» тут видавалися чужим, позбавленим глузду словом, яке, щойно його промовиш, одразу перетворюється на порожній звук і цей звук означав не більше й був не лункіший, ніж пурхання пташки, що злетіла з гнізда, чи стук віслучоного копита.

Каркнула ворона. Котта прочувсь од роздумів і збентежено роззирнувся довкола. Чи це йому щойно не приснилося, нібито з відчиненої топки плавильної печі на нього пахнуло білим жаром? Чи не приснилося, що він, римлянин-політутікач, став ливарем?

Коли Котта підвівся й знову вирушив у дорогу, про сон та жар він уже забув. Він знав тільки, що ніколи доти не почувався таким схожим на мешканців залізного міста, як цієї години. Так само байдуже, як томські громадяни робили своє діло біля плавильних печей, у штольнях чи на обнесених мурами нивах, він здався на волю своєму давно згаслому шаноліобству. Мов пожбурений камінь, у якому вже не зосталося нічого від живої, теплої долоні, що підняла його й кинула, Котта віддався своєму покликанню. Як ото камінець улягає закону земного тяжіння, так і він, Котта, підкорився притягальній силі Назонової біди. Поетів крах виштовхнув його з римського затишку, і тепер Котта падав услід за вигнанцем. Він стомився. Вже не прагнув ні значущості ні успіху. Котта робив те, що робив. Покинув місце, де відпочивав, — воно лежало високо над морем і низько під трахлськими руїнами, — і спускався до залізного міста.

Коли Котта дійшов до перших будинків на околиці, вже смеркало. Вночі він не міг заснути, сидів у своїй мансарді й тупо дивився на стіни та гобелени на них. Як же так — невже він, проживши стільки днів серед цих тканих річок, пралісів, морських бухт та квітучих рівнин, не розгледів у них жодного красвиду, витвореного уявою вигнанця Овідія Назона? Спав серед порослих очеретом берегів, фламінгових зграй і мерехтливих проток із шовку, вовни та сріблястого прядива, прокидався — й жодного разу йому не спало на думку, що гобелени в цій комірчині нагадують лаштунки з «Метаморфоз»?

Другого дня цикади від спеки зняли в траві на терасних нивах таке пронизливе сюрчання, що собаки ливарів просто показилися — валували, вили, і довелося позаганяти їх до підвалів чи позав'язувати їм морди. Того спекотно-го дня Котта не виходив з дому, сидів у плетеному кріслі й розглядав звивисті річки на гобеленах. Узбережні луки, праліси та степи кишіли табунами всілякої звірини, що паслася, кудись гналась, тікала й спала. Однак людей на гобеленах не було.

Рай? Линвар Лікаон уже давно позабував, що зображено на тих гобеленах; вони висіли тут, під його дахом, щоб захистити житло від зимових холодів, зберегти тепло, а також затулити потріскані від морозу стіни. Линвареві було байдуже до ідилічних картин із ниток. Ці гобелени Арахна продала йому за право жити в його будинку, який він занедбав і покинув.

Той будинок стояв на скелі під зведеним із білих тесаних каменів маяком на північній околиці міста; сигнальний вогонь на маяку погас десятки років тому, а вхід до нього був похований під руїнами перекриттів та сходів. Потріскані, перекошені мури ткалиного будинку похилилися на маяк, покривля низькі просіла і в багатьох місцях була побита, с'як-так залатана й поросла пухким мохом, що пересихав на спекоті. Щоранку будинок зникав у цілому хмаровищі чайок — вони з пронизливим кигиканням билися за покидьки, які глухоніма кидала їм з вікна.

Поїдені іржею залізні віконниці грюкали на вітрі, одна ґратка зі скрего-том відскакувала й знов ставала на місце. Але про гуркіт у своєму домі глухоніма господиня нічого не знала — вона не чула цієї поліфонії занепаду так само, як не почула й Коттиного стуку у двері; він знов і знов із брязкотом гупав залізним кільцем у бляшану обшивку на дверях, поки нарешті згадав про ткалину недугу й мовчки переступив поріг незамкненого будинку.

Арахну він застав в освітленій сонцем кімнаті з побіленими стінами: ткаля стояла, схилившись над щойно напнутою основою свого верстата. По-крученими від подагри пальцями вона перебирала, мов струни, нитки, ворущила губами й часом поглядала поверх верстата на море за широко розчах-нутими вікнами, на спінену оторочку узбережжя та білу лінію прибою, що танула в с'яйві далечини. Те, що погойдувалося й гуркало за вікнами, могло бути Егейським морем або Адріатикою. Ця неспокійна, глибока синява нагадувала колір моря, лагуни якого Арахна вилітала в свої гобелени; нагадувала хвилі, що б'ють у мальовниче римське узбережжя.

Солоний, просяклий кенафом та розмарином вітер залетів до кімнати старої, відкинув їй із чола пасмо волосся й з грюкотом причинив за Коттою двері. Руда кішка, що спала на стосі паперових викрійок та пожовклих газет біля Арахниних ніг, шаснула надвір. Тінь римлянина впала на ткалю. Арахна рвучко відвела очі від берега, вражено подивилася гостеві в обличчя й прочитала на ньому збентеження людини, яку зненацька застала в чужій оселі, а на вустах — прохання вибачити й запитання: чи вона не покаже йому свої гобелени?

Якою ж згорбленою й худенькою стала Арахна, як висохли в неї руки! Котта не бачив її від того ранку, коли вона пояснювала розгубленому натовпові на молу, що такий сірчисто-жовтий колір води в бухті — від квіткового пилку з пінієвих борів. Одколи зникла Ехо, Арахна втратила єдиний голос, який взагалі мала в житті. У залізному місті не залишилося вже нікого, хто б знав її мову пальців. Коли Арахна приходила до крамниці Феме по сіль чи до фінеєвого погрібка по пляшку винного спирту, щоб законсервувати горіхи, люди її, звісно, розуміли, але про що стара думала, що відчувала, можна було прочитати тільки на її гобеленах, чиї розкоші барв і виразність у декого з мешканців Томів викликали потаємну тугу за якимсь чужим світом. Бо красу Арахниних гобеленів, що їх люди могли виміняти навіть за вівцю, кількох курей чи за куте хатнє начиння, годі було порівняти з будь-яким садком чи й квітучим схилом на цьому узбережжі.

Те, що до неї хтось прийшов, аби лиш подивитися на гобелени, неабияк насторожило ткалю, і вона вже хотіла була показати Котті на двері. Та потім таки впізнала його — ага, та це ж той, що прийхав з Рима! Цей чоловік прибув тим самим судном, що з ним нарешті надійшла пошта, якої вона, Арахна, чекала аж вісім місяців, — пака міланських газет. Це ж він розпитував її тоді про вигнання з Рима! Отож стара підвелася й запропонувала Котті стілець; її дім був у Томах єдиним місцем, де римлян не тільки терпіли, а й радо приймали.

Арахна спробувала на мигах розповісти гостеві про свою тугу за столичними красотами, за розкішними вулицями й палацами, які бачила лише в газетах та в поплямованому вогкістю альбомі визначних пам'яток, що його багато років тому подарував їй один матрос із «Трівії». Котта нічого не зрозумів, однак йому все ж таки здалося, ніби він здогадався, що хоче почути від нього стара, і заговорив про Назонову славу, про свою подорож сюди, на Чорне море, а тоді похвалив мальовничий краєвид у неї за вікном. Арахна читала все з його губів, але в пам'яті своїй відкладала тільки те, що, на її думку, стосувалося римських красот — про решту вона одразу ж забувала.

Потім Арахна охоче повела римлянина до задушної, геть затемненої комори. Там вона розчахнула віконниці, і знадвору почувсь оглушливий леммент чайок, які чекали поживи; тіні численних крил заметлялися по кам'яній підлозі й мотлоху, яким була завалена вся кімната. Засліплений раптовою повінню світла, Котта побачив спершу тільки запнуті ганчірками та ковдрами меблі, прихилені до стіни весла, порожні обплетені бутлі, роздерту ширму, а вже потім гобелени — згорнені й покидані серед ящиків, скринь та стосів паперу, декотрі не ширші за рушник, інші такі широкі, аж понадломлювались сувої, без сумніву, надто великі як для стін у залізному місті. Більшість гобеленів, схоже, вже попірили, просякли сирістю і взялися білими плямами плісняви.

Тих сувоїв тут було десятків три-чотири чи й більше, і Арахна зберігала їх недбало, мовби якісь трухляві колоди. Тільки Ехо могла зрозуміти глухоніму ткалю й перекласти римлянинові її пояснення, що для неї гобелен мав

цінність лише доти, доки народжувався й був ще на кроснах. Та коли вже готовий гобелен потрапляв до її вкритої пліснявою комори, його доставали звідси на білий світ лише тоді, як хтось із ливарів чи селян надумував прикрасити свої закіптюжені стіни гарним краєвидом і приносив натомість вівцю. Арахна тільки перетинала в неї на ногах путо й пускала на кам'янисті тераси своєї скелі, де вівця й дичавіла.

І поки ткаля полотнище за полотнищем розгортала перед римлянином свої творіння, поки брудна підлога в коморі й увесь мотлох довкола помалу зникав під купою райських світлів, Котта усвідомив, що на цих панорамних картинах найбільше важить не земля й не море, а небо — чисте, блакитне, трохи захмарене або затягнене грозовими хмарами, але повсюди ніби *живе*, заселене летючими птахами; небо, де кожна зграйка мала своє місце.

Навіть те, що жило на суходолі чи в морі, що там повзало, плавало, за чимось гналося чи від чогось утікало, — все, здавалося, прагло краси й довершеності пташиного лету. А вгорі над табунами звірів численні фігури пташиного лету являли собою знаки звільнення від будь-якого тягіння. Коли море було збурене, розбурхане, а береги покраяні розщілинами чи залиті водами сизигійських припливів, тоді рожеві чайки, буревісники й чорні кряки здіймалися над спіненими гребенями хвиль та рифами, так ніби разом із припливом їхнє прагнення до легкості тільки зростало. Над чорно-зеленими непрохідними лісами виписували свої спіралі кречети, шугали коршаки, перелітаючи через гострі верхи бескидів, цих просто сміховинних, як для них, перепон. У колючих заростях хижак роздирав свою здобич, над землею зависали, заливаючись співом, жайворонки. І хоч як далеко внизу була земля, високо вгорі над усіма перешкодами й западинами завжди пропливали птахи: вони радісно й легко віддавалися повітряним круговертям, раптово вихоплювалися з цієї уявної поразки супроти вітру, кидалися сторчма вниз, а тоді знов шугали вгору, немовби тільки так могли знехтувати залежністю від Землі й прямої ходи.

Аж на останніх картинах, що їх Арахна розгортала перед Коттою, він завважив якийсь сумнів у величі лету, завважив, власне, падіння; різучий, якийсь майже зловтішний контраст до райського самозабуття пташиних зграй. Це була картина порожньої далечини, зіткана з ниток синіх, білих та сріблястих відтінків, — вид на море, що спокійно простилалося під сонцем: небо, поцятковане легенькими літніми хмарками, мертва хвиля, а вгорі — поодинокі чайки. Але ніде ні берега, ні острова, ні судна.

Далеко-далеко, на самісінькому обрії Котта розгледів двоє широких і сірих, як у кондора, крил, безпорадно скинутих над водою, наче руки потопельника; проте ні дзьоба, ні голови не видно було. Навколо крил із води білими списками здіймалися фонтани бризок, а з високості ще летіли, погойдуючись, загублені пір'їни й легенькі пушинки — вони опускалися на море повільніше, ніж важке тіло, що його доти несли ті крила. Там, удалині, в море впало щось велике й схоже на птаха, а у висхідному повітряному потоці не-

рухомо позависали чайки, і філігранне оздоблена легеньким бризом морська поверхня відкидала в небо сонячне світло.

Ікар. Ім'я того, що впав у хвилі й зникав у тому яскравому сяйві, було одним із багатьох знаків, який спурхнув із пальців глухонімої ткалі і якого так і не зрозумів Котта.

Арахна всіляко запобігала перед гостем із Рима й кивала головою у відповідь на кожне запитання, яке читала з його вуст. Хто їй описав ці праліси й пальмові гаї, хто розповів про всіх отих птахів, яких на узбережжі залізного міста ніхто ніколи не бачив? Може, Піфагор таки не збрехав і ткаля справді часто просиджувала пополудні з Овідієм Назоном на отих кам'яних галереях?.. Та коли Котта спитав у старої, чи розповідав їй вигнанець іще про щось, крім мистецтва лету та пташиний світ, — приміром, про кристали, скам'яніння чи бронзу, — вона тільки похитала головою.

Раптом Арахна почала ще дужче впадати коло римлянина, непомітно вирядила його з комори, причинила на заціпку залізнi віконниці їй, забувши про гобелени, поставила перед ним у кімнаті горіхову наливку та піріг.

Збитий з пантелику, із затуманеною від наливки свідомістю, Котта виїшов нарешті з будинку на скелі, який, коли він озирнувся ще раз, уже зник у хмарі чайок. Невже Назон кожному, хто його слухав, прочиняв щораз інше вікно до своїх фантазій і кожному розповідав лише ті історії, які той хотів і був спроможний почути? Ехо пізнала книгу каміння, Арахна — книгу птахів. «І я питаю себе, — писав Котта в одному шанобливому листі до Кіани, листі, який так ніколи й не надійшов на віа Анастасіо, — чи не були «Метаморфози» замислені як велика історія природи — історія, що починалася від каміння й сягала аж до хмар?»

ІХ

Настав серпень — спекотний місяць, єдиною оздобою якого було імператорове ім'я¹. Під сонцем цього місяця згоряло все, що не було таке стійке, як кактуси, будяки чи тамарикси. В обідню пору стрекотання цикад ставало особливо нестерпним, і жінки залізного міста затикали вуха своїм дітям розім'ятим воском, щоб захистити їх від тієї лиховісної музики, яка нібито вчувалася в сюрчанні. Лискучі ящірки вилазили з тріщин у мурах та скелях і злизували з гарячого міського каміння мух. На сланцевих дахах грілися під сонцем змії.

Германець Діт, шукаючи духмяне зілля для настоянок, у руїнах однієї вулички — люди покинули її десятки років тому — побачив павуків завбільшки з кулак; їхнє павутиння було таке міцне, що в ньому заплутувалися й гинули не тільки цикади, а й в'юрки, навіть вівсянки, які вже вбилися в пір'я.

Та переляк, викликаний у Томах цими досі не баченими потворами, швидко минув: виснажене швидкими часовими змінами та спекою, місто вже звикало до нових клопотів, як перед тим звикло до пишної рослинності й те-

¹ Augustus — серпень (*лат.*).

плових бур нового клімату. Лише різник Терей не знаходив собі місця від люті. Одного дня видерся навкарачки на дах різниці, щоб побити коцюбою змії; у сусідньому дворі одразу зібралася ціла ватага гамірної дівтори й відвідувачів винаревого погрібка. Публіка, позадиравши голови, спершу підозрювала Терей, а згодом рушила вслід за ним; різник з коцюбою та незапаленим смолоскипом у руках через заселені отруйними павуками руїни порвав кілька павутин, у яких заплуталися цикади й пташки, й наловив на смолоскипа павуків. Потім один із винаревих помічників під тюкання та оплески ватаги вмочив пальця в темну липку піну, що виступала на черевах у павуків, і поквцав нею собі щоки та лоба.

У ці дні не було, здавалося, нічого такого, до чого Томи після короткої хвилини жаху чи подиву не могли б звикнути; не минало й години, і це місто немовби знов байдужіло навіть до того, що доти було йому геть чуже. Але одна подія, яку в Томах очікували особливо нетерпляче і яка для ливарів та свинопасів важила більше, ніж усі загадки природи, не наставала й не наставала: хоч як напружено люди виглядали, однак над звивистою узбережною дорогою не з'являлася жодна хмарка курави. Кіномеханік Кипарис, що вже багато років підряд приїздив до залізного міста в серпні, наче у воду канув.

У Томах уже так змудилися за ліліпутовими фільмами, що якимось уранці стіна різникового будинку виявилась геть розмальованою. Ті незграбні малюнки, нашкрябані вуглиною та кольоровою крейдою, нагадували про останні Кипарисові фільми: яскраві султани на шоломах, кінські гриви, стяги, вітрила, списи...

Терей накинув на шию крамарчиному синові Батту цілий вінок вуджених ковбас за те, що хлопець забілів йому вапном ту мазанину на стіні.

Котта вже взяв собі за звичку щовечора обдивлятися мансарду й вилувлювати скорпіонів. Відколи якоюсь безсонної ночі засвітив світло й побачив у тріщині біля вікна одну таку величезну погань, він уже не лягав спати доти, доки не освітлював усі закамарки й не обляпував віничком усі складки на гобеленах. Та коли нарешті засинав, йому часто снилися жала, укуси й усіялякі інші капості, на які здатна субтропічна фауна.

Цілими днями Котта блукав узбережжям, аж поки спека заганяла його в затінок під прямовисною скелею, разом із рештою міських нероб очікував у бухті балюстрад вечірньої прохолоди або сидів в Арахни й спостерігав, як на ткацькому верстаті майже непомітно для ока народжується заселене птахами небо. А вночі писав листи до Рима — своїй родині, Юані. Писав, що хоче діждатися в Томах Назона, який має повернутися з гір. Котта порівнював глибоко врізані в суходіл бухти Чорного моря зі скелястими сицилійськими берегами, а колючі живоплоти в долинах — із римськими гаями та дібровами... І все, що Котта писав, він запечатував у конверт, відносив уранці до крамниці Феме й укидав у наготований до наступного прибуття «Трівії» поштовий мішок, де ті листи помалу вкривалися пліснявою.

І хоч би що Котта робив, усе його, як і решту мешканців узбережжя, страшенно стомлювало. Серпнева спекота немовби пригнічувала Томи важким кошмаром, від якого ніхто не міг утекти, який сковував будь-який живий рух. Декотрі ливарі кидали свої печі і з самого ранку обпивались у винаря, що охолоджував свою сивуху штучним льодом; інші цілими днями куняли під тентами в бухті. Пополудні в місті було чути тільки цикад — жодного людського голосу, жодного удару молотка. Курні й порожні лежали майдани у сліпучому світлі. [...]

X

[...] В ці дні Котта вже не міг усидіти в тісній мансарді й виходив на вулички залізного міста поглянути в бік ущелин та повитих хмарами гірських кряжів. У такі хвилини в нього часом з'являлося відчуття, ніби всі його колишні й нинішні сни та страхи народжувалися в глибині цих громохких, лиховісних гір. І осердя цих гір мало назву Трахіла. Після отої жахливої карнавальної ночі перед великим постом Котта уникав трахільських схилів і щоразу знаходив нові вагомні причини, аби не повертатися до пошуків Овідія Назона в сповненому небезпек останньому пристаніщі вигнанця. Та хоч би які таємниці крилися там, угорі, серед повалених підворіть, порожніх зиниць вікон та зарослих бур'янами підмурівків, ніщо вже не могло викликати глибшого, гнітючого враження, ніж статуя в крамниці Феме.

Був ясний жовтневий ранок. Уночі пройшов дощ, край синього, як море, неба танули останні громаддя хмар, а повітря пахло мокрим листям. Котта вийшов з линваревого будинку, певний, що тільки одна-однісінька людина може врятувати його від божевілля, повернути впевненість у собі й здоровий глузд римлянина. І ця людина була Овідій Назон.

Вигнанця пригнічували загадки цього узбережжя, певна річ, так само, як і його, Котту. Але за роки свого заслання Назон довідався про ці загадки і їхні розгадки, мабуть, набагато більше. І хоч Котта пустився шукати поета і його обгоріле творіння просто з шанобливого, потягу до пригод чи з нудьги, цього жовтневого ранку він таки усвідомив, що вибору в нього більш нема. Він *мусить* знайти вигнанця.

Отож Котта вирушив у гори. На нього сонно дивилася корова, що лежала, жуючи жуйку, на одному з терасних полів. Вона витріщалася вслід йому доти, доки він зник з її очей. З багатьох можливих шляхів, які він обирав собі ще на борту «Трівії», тепер у нього зостався тільки один: шлях до Трахіли.

XI

Селеві потоки не пощадили жодної долини в горах. Наче допотопні чудовиська, обтикані вирваними з корінням соснами, гуркочучи, сунули з повитої хмарами височини потоки щебеню та глею, заливаючи пасовища, хатини й устя вироблених копалень.

Крутосхили, немов карнавальні костюми, покидали з себе все, що на них росло, і тепер світили голими скелястими спинами. Звори, де колись паслись отари, пересохлі річища були заповнені селем, який тепер звивистими каскадами тік до моря... Що вище підіймався Котта, то страшніші спустошення поставали перед його очима. Гори, які Котта вже трохи знав, перетворилися на пустища. Перед ним раз у раз виникали нові перепони, втягаючи його в тяжку боротьбу, каміння й колючі чагарі роздирали ножами руки.

Котта, цей блукалець, плазун, комашка, темна рухома цятка, що загубилася серед хаосу, на цілі хвилини зникав у ярах та западинах, потім вигулькував знов, сходяв вище, знову щезав і знову з'являвся. Та хоч який плутаний був його шлях, Коттині супутники — стерв'ятники, що кружляли в нього високо над головою, — знали, де він перебуває щохвилини. Байдуже, спокійно виписували вони свої петлі над змученим мандрівником; це були сипи — Котта розгледів їх, коли після гуркітливої кам'яної лавини вони цілою зграєю зависли над місцем катастрофи і, розпростерши крила, чекали, коли внизу знов стане тихо, збіжить вода, розвіються хмари куряви й з'являться трупи.

Котта зводив до неба погляд, утирав з чола піт, кляв своїх супутників, але вітер, однак, одразу зносив його прокльони. А коли птахи, розпростерши крила, облітали гостроверху скелю, а тоді з клекотом сідали на неї, він жбурляв у них камінням. Незворушно й пильно спостерігали стерв'ятники за кожним порухом цього змученого подорожнього, чий безсилі камінці не долітали до них.

Один із рудокопів, які допомагали Дітові вигрібати з-під селю й ховати чабанів, розповідав у Фінеєвому погрібку, що, коли вони знайшли ті два трупи, один із них був уже без очей, навіть без обличчя, хоч руки й ноги ще не зовсім охололи. Чабани лежали, присипані камінням, з поламаними руками й ногами, безпорадні перед дужими птахами. А очі тому бідоласі стерв'ятники повиймали, певно, ще живому. Те, що найм'якше й найніжніше, вони вильовують насамперед.

Котта вже п'ять годин підіймався в гори, а був ще далеко від тієї заваленої стежки, що кілька місяців тому привела його до Трахілі. Напрямок тепер можна було визначити лише за сонцем. Коли від жбурляння камінців у Котти заболіло плече, він завважив, що птахи вже не намагаються підлетіти ближче. Кінець кінцем вони знялися й почали здійснювати все вище й вище, поки на очі їм трапилась інша здобич. Раз у раз ховаючись за гнаними рвучким вітром, пошматованими хмарами, птахи кружляли над гірським пасмом, тоді стали виписувати дедалі вужчі й вужчі кола, і Котта подумав, що вони кружляють не десь там, а вже над Трахілою. Саме згряя підказала йому, що він дуже збився з дороги: від останнього Назонового притулку його відділяв цілий лабіринт розколин, западин та зворів. І Котта ввійшов до цього лабіринту.

Пополудні хмари розійшлися, не стало видно й птахів. Досягнувши плоскогір'я, зритого напівзруйнованими часом і негодою копальнями, Котта обминув один-єдиний прохідний схил і нарешті підійшов до руїн Трахілі. На

прямовисних скелях зяяли штольні, біля підніжжя розкривного відвалу стояв зарослий колочим чагарником каркас стрічкового транспортера, перекинуті вагонетки валялись обабіч вузькоколійки, що закінчувалась у калюжі води. А на купі каміння досі бовваніли гондоли, нанизані на обірвану лину підвісної канатної дороги. Перед Коттою були рештки мідної копальні загиблого міста Ліміри. У Томах ще жила пам'ять про це місто, про нього розповідали з покоління в покоління, бо така доля, казали люди, зрештою спіткає всі гірничорудні міста.

Лімірійські рудокопи за кілька сторіч спорожнили ціле гірське пасмо, виробили останні рудні жили і потягли штольні від свого схованого в горах міста все ближче й ближче до узбережжя, поки порода вже стала така пуста, як рінь, і над Лімірою нависла загроза занепаду. Зникла мідь, зник і добробут, а разом з добробутом — і мир та злагода.

І коли комори та склади спорожніли й люди вирізали всю худобу, ті, хто ще зоставався в місті, почали нападати одне на одного вже навіть за окраєць хліба, поки якоїсь серпневої ночі один бік гори, поточений штольнями та штреками, завалився й поховав під собою майже збезлюдніле місто. Другого дня над горами стояла страшна золотаво-червона хмара куряви, яку зрештою пошматував південний вітер і погнав у бік моря.

Поїдений іржею автобус, який у літні місяці іноді привозив до лімірійських руїн прадавнім, прокладеним серед скель шляхом орду шукачів скарбів, ставав на ті кілька днів гримучим архівом усього, що було відомо про це загибле місто. Поки пасажири, сидячи в автобусі й намагаючись перекинути ревіння двигуна, розповідали один одному про те, як роздовбували гострими кайлами та розгрібали лопатами завали, про свої успіхи в пошуках домашнього бронзового начиння, прикрас, зброї, мідного дроту й усіляких інструментів, а потім кінець кінцем знов поверталися в тому напхому напханому автобусі на узбережжя, Ліміра ще раз поставала із забуття.

Здавалося, шукачі міді гребуться не просто в завалах, не просто там, де колись сталася катастрофа, а в самому часі. На кожній укрітій мідянкою пряжці наче прозиравав спогад про жінку, що взяла з собою ту оздобу не тільки в могилу, а й у вічність; із кинджалів та сокир, що зітліли й обернулися на позублені чорні пилки, немовби скрапувала кров давно забутих бойовищ, а в казанах без дна доварювалося м'ясо вимерлих тварин. Із кожної копальні курілася минувшина.

Шукачі розривали могили так само незворушно, як і кошару чи комору якогось лімірійця, що його гірський обвал застав сонного в ліжку. Незалежно від того, що, коли і як було поховано — кам'яною лавиною чи людськими руками ще задовго до катастрофи, — все те шукачі виносили на денне світло, бо в знайдених речей від багатьох значень, які вони, певно, мали колись у лімірійському світі, тепер залишилося тільки одне: вартість міді. Дріт, статуетки, браслети, талісмани, які захищали людей у глибині копалень від біди, — шукачі перетоплювали все, що знаходили, на пласкі виливки тут-таки серед

руїн, а потім, коли їхали назад, ці вилівки на кожній баюрі бились один об один і видавали такі звуки, наче згори з гуркотом котяться камінці.

Котта не раз чув у Фінея та в крамниці Феме про ті наїзди, про пом'ятий автобус, що належав якомусь механікові з Констанци, але сам того автобуса ніколи не бачив. Він щороку з'являвся в залізному місті на кілька тижнів — перед першими осінніми бурями — й здебільшого був уже заповнений галасливими пасажирами. Бо перед кожною такою подорожжю механік об'їздив якнайдаліші села та хутори на чорноморському узбережжі доти, доки в автобусі не зоставалося жодного вільного місця. Але цього року його марно чекали в Томах.

Котта обмив свої побиті, подряпані руки та натруджені ноги в зеленкуватій калюжі, забрів затопленою колією по коліна у воду, а тоді знеможено сів, прихилився спиною до однієї з перекинутих вагонеток і довго дивився спершу вниз, а потім поверх гірських хребтів у небо, що помалу згасало. До ночі йому тепер було не дістатися ні в Трахілу, ні в Томи.

Хоч Котта перебував у ніби підвішеному стані між незаперечною імперсько-римською дійсністю і загадками залізного міста, ніщо не викликало в нього такого страху, як перспектива самому заночувати в горах. Та він зрештою змірився й підготувався до цього випробування: спорудив із каміння та всілякого брухту перед входом до заваленої штольні захисток од вітру, набирав хмизу на багаття, не маючи ні відкривачки, ні ножа, розітнув гострим камінцем дві іржаві бляшанки з консервами, що їх купив у крамниці Феме, й просто руками, з яких скрапувала оливкова олія, почав їсти м'яку рибу, консервовану кукурудзу та хліб.

Сонце зайшло. З моря встала оксамитово-синя темрява, знебарвила речі, денних звірів та птахів позаганяла до печер та крон посушлих дерев, а нічних повиманювала зі схованок. І коли в глибоких сутінках тепер щось і шастало, лазило чи пролітало, то робило воно це дуже обережно, нишком, і Котта не чув довкола нічого, крім мирної тиші.

Загорнувшись у ковдру, він лежав на піску в чорній пащі штольні, пергородженій обваленою породою та потрошеними підпорами, спокійно лежав серед ночі. Десь глибоко внизу була рівнина моря, невидимий берег, а він мав таке відчуття, немовби його плечі, спина, все тіло прилипло до склепіння величезної зали, і дивився він уже не вгору на зорі, а вниз, у бездонну, всіяну мірадами іскор глибінь...

Цієї ночі його сон ніщо не потривожило. Він прохропів до самого світанку при вході в штольню, звідки час від часу вихоплювався подих гори — затхлий, гнилий, запертий обвалом протяг. Заколисаний літніми снами, пригадати яких Котті ніколи не щастило, він не бачив, ні як сходив, ні як заходив місяць, не чув навіть виття, що знялося в одному із залитих місячним саявом зворів і змовкло аж тоді, коли це саяво згасло.

Сни у цій останній з покинутих лімірійських копалень були для Котти таким самим надійним сховком, як колись у сульмонських садах, чий кам'яні

огорожі, сходи та мармурові статуї цілу ніч дихали теплом літнього дня. Котта чув дзенькіт склянок, гомін і сміх людей на завітчаних рожево-ліловим бужевілем терасах, лагідні звуки, що губилися в оливкових та помаранчевих гаях. Серед неосяжних кам'яних пустель чорноморського узбережжя він був ніби личинка, що, покладена в пісок, мох чи ніжно-зелений лишайник, чекає свого пробудження.

Котта прокинувся вдосвіта. Перший, про кого він подумав, був Овідій Назон, який, звичайно, кожну ніч проводив у цих горах, — римлянин, що поміняв на голе небо не тільки пишноти Рима, а й кам'яний дах над головою в своєму останньому притулку. Цієї глушини Котта вже не боявся.

Коли жовтневе сонце підбилося над гострими гребенями хребтів і безживну кам'яну пустелю затопило невблаганне світло, Котта вже був далеко від обваленої мідної копальні. Вперто, так ніби за одну цю ніч він поріднився з горами, римлянин уже кілька годин простував до своєї мети. Цього ранку птахи знов кружляли над тими прямовисними скелями, де мала бути Трахіла.

Перед Коттиною рішучістю падали всі перепони; він так затято крокував, що аж злякався, коли вже над полудень наштовхнувся на першу ознаку Трахіли — оту розбиту скульптуру собаки, яка колись уже трапилася була йому на шляху. Перед ним був останній Назонів притулок. І все ж серед цього красвиду Котта навіть не міг собі уявити могилу. Стрімчаки на тлі сірих обвітрених гір були тут такі білі, немовби щойно відкрита каменяря. Там, де колись стояли голі, понівечені ерозією хребти, тепер зяяло плетиво чорних розколин, а на рівних, наче опалі намети, осипищах лежали величезні, мов будинки, кам'яні брили.

Котта здолав останній перед трахільськими руїнами підйом, і стерв'ятники підлетіли до нього так близько, що він почув навіть шурхіт їхніх крил. Німотно виписували птахи коло за колом над Назоновим притулком. І тоді серед уламків потрощеної сосни Котта нарешті побачив і здобич, яку вони щойно довбали, наче кайлами, своїми дзьобами. Там лежала — без очей, з роздертими боками, тельбухи геть виклювані, а нутрощі обліплені роями лискучих мух — вовча падаць.

ХІІ

Трахіла була похована під камінням. У пустельній самоті, до якої римський поет утік від ворожого залізного міста, не лишилося навіть руїн.

Розвалені мури висілка, поетів будинок, криниця — майже все, що тут ще нагадувало про людське існування, було потрошене й знесене кам'яною лавиною, чий широкий, усіяний уламками слід вів згори, з тверджі бескидів та скелястих виступів. Очевидно, лавина зірвалася з отих стрімчаків — ураган каміння, який налетів на Трахілу й понісся далі; слід губився в синіх глибинах звору. Ні мури, ні жоден підмурівок не витримав цієї навали. Тільки одна ворітня ще стрімгла з купи щебеню, ніби востаннє скинута над водою рука потопельника, а під величезною брилою, що застрягла в розколині перед

Назоновим садком, Котта побачив рештки тих густих заростів, де ховались обліплені слимаками камені. Ціла зосталася й шовковиця, вся, мов прикрасами, обвішана синьо-чорними ягодами.

Пригнічений раптовим почуттям самотності й безнадії, Котта рушив повз дохлого вовка до воріт; з падла, вкритого присохлою кров'ю, із дзижчанням знявся рій мух і лискучим градом порснув на римлянина. Котта затупив обличчя долонею, пробіг крізь цей град і від огиди аж скрикнув. Та тільки птахи злякалися його крику й злетіли ще вище. А мухи сліпо й глухо, щойно знявшись, знов ринули вниз на падло й позапускали свої хобітки в солодку гниль.

Ясний металічний блиск лежав на трахільських завалах. На мить це мерехтіння здалося Котті залишковим світінням, слідом роїв зелених мух — так наче комахи, злітаючи й знов сідаючи, струшували з крилець свій єдвабний полиск, і він залишав в осінньому повітрі розсипистий, переливчастий слід. Тільки там, де стояв поетів будинок, увесь блиск від лавини зійшов і з'явилося холодне сяйво, що кидало відсвіти навіть на здіблені високо вгорі скелі. На декотрих розбитих брилах той блиск уже потьмянів од окислення, взявся чорною осугою, але в інших місцях ще так яскрів, так променився, як ото срібні карафи, столове начиння та вази на п'яцца дель Моро, коли в добру годину пообіднє сонце падало крізь крони дерев та відчинені вікна на скляні мисники в салоні.

Руда. Та лавина, що поховала під собою Трахілу чи, може, підхопила її й понесла вниз, складалася з галеніту й срібної руди. Жажливий потік багатства, що змив на своєму шляху все живе — калікуваті сосни, дернину, вовків і їхню здобич...

Та хтось із Трахіли, бодай одна душа все ж таки уникла катастрофи, бо межу лавини так само обрамляли десятки каменів; вони бовваніли на верхах скель, серед потрощених, пропахлих живицею стовбурів, і на всіх них тріпотіли клаптики. Декотрі монументи вціліли від гірського обвалу завдяки льодовиковим валунам, але більшість були зведені чисою рукою з уламків уже після катастрофи й поставлені як знаки тріумфу поверх застиглого кам'яного потоку.

Ще не отямившись від вигляду Трахіли, Котта завважив тоненькі цівки диму, що вилися з-поміж брил. І раптом наче прийшов до тьми: менш як за півсотні кроків од нього, в неглибокій ніші курилася чавунна трубка з Овідієвого будинку, а перед відчиненими дверима сидів Піфагор, розстеливши на колінах блакитну пілку, яка вперто метлялася на вітрі й на якій він наче щось писав. Але неподалік від старого, там, куди не сягало оте срібне сяйво на схилах, стояв спершись ліктями на кам'яний конус, немов на бюрко, й недбало піднісши в привітальному жесті руку, сам Овідій Назон, поет Риму.

Задивившись на вогонь у грубці, Назон, здавалося, щось говорив до свого слуги. Голос Назонів Котта впізнав, однак не зрозумів жодного слова. Потім він почув, як у голові в нього зашуміла кров, почув подуви вітру, що зривали з вуст вигнання слово за словом і відносили їх на схили. А Піфагорова

рука все пурхала над блакитною пілкою, так наче слуга намагався якомога хутчіш позаписувати слова, поки їх не розвіяв вітер.

Та ось час уповільнився, зупинивсь, а тоді повернув у минуле. Запліснявілій помаранч котився молом залізного міста, розбурханим морем пливла, зазнаючи кільової хитавиці, «Гривія». З одного вікна на п'яцца цель Моро сіявся, мов сніжинки, попід, а на стадіоні «Сім притулків» перед цілим букетом мікрофонів стояла, осяяна світлом вогненного візерунка з двохсот тисяч смолоскипів, невеличка постать. І вже з цього гамірного овалу час знову швидко повернув назад до трахільських завалів.

Я знайшов Назона. Я знайшов зсланого, безвісти пропалого поета Рима, вигнанця, якого всі вже вважали небіжчиком. Серед цього спустошення, тут, на руїнах останнього пристанища найзнаменитішого колись чоловіка в столиці, Котта відчув полегкість, так ніби з плечей у нього спав нестерпний тягар. Вигляд цих двох чоловіків біля курної трубки, вигляд огорненого димом поета, що стояв у недбалій позі, так, як тоді, коли виголошував промову на стадіоні, вивільнив Котту з лещат залізного міста й переніс знов до римської дійсності. І він побіг до вигнанця, і щось закричав, замахав руками й засміявся, а тоді послизнувся на рині, вдарився кісточкою на носі, але не відчув ні цього удару, ні різкого болю в сухожилках. Нарешті він таки знайшов Овідія Назона!

Коли, стрімголов пробігши півсотні кроків по срібній руді, об яку порозбивав собі ноги ще дужче, ніж об усі перешкоди на шляху до Трахіли, Котта, спотикаючись, нарешті ступив із саява схилів у тінь прямовисної скелі, коли від раптової зміни світла йому на хвилю потемніло в очах, коли позад нього ще котилися порушені ним камінці і він, важко хекаючи, привітався, то раптом збагнув, що, крім нього, тут більш нікого нема.

Так, грубка стояла на місці, і з неї курився дим: дверцята топки відлетіли, збоку в чавуні зяяла тріщина; порив вітру знов роздмухав пригаслий присок, глибоко схований під обвугленими полінами та білим попелом. Так, і блакитна, обписана пілка тріпотіла, билася на вітрі; але той клапоть тканини лежав не на колінах Піфагора, а був прив'язаний до незграбного монумента, що здаля нагадував людину, зіп'яту навпочіпки. І то не поет Риму стояв, спершись на другий камінь, ні, — це був обчухраний сосновий стовбур, що його, мабуть держали тут про запас на той випадок, як скінчатся дрова; обламане гілля безладно валялося навкруги трубки. Тільки одна гілка завтовшки як рука, вціліла на стовбурі: та гілка, хоч і поцюкана сокирою чи ножем, все ще міцно трималася на стовбурі і вказувала на Котту й далі вниз. Там блищало море. Котта був сам.

Ядучий дим, що його кидав в обличчя змінний вітер, вивів Котту із заціпеніння. Він аж тепер відчув у носі такий біль, аж на очах виступили сльози. Застогнавши, Котта пошкандибав до блакитних клаптиків, сперся на камінь, потім опустився на землю й сів, прихилившись до каменю спиною. А

пілка все лопотіла й ляскала його по обличчі щоразу, коли вітер на хвилю повертав із заходу на південь. Котта навіть не загнув долонею очі. Тим часом вогонь почав затухати й нарешті погас. Грубка вичахла. Котта безтямно дивився на цей викинутий кам'яною лавиною шматок брухту й відчував, як у глибині його єства народжується якась сила і починає спершу спроквола, а тоді дедалі дужче його трясти. А з темного отвору топки, мов сніжок, сівся попіл — дрібнесенький білий попіл. Так і є — він, Котта, певно, стратився розуму.

Божевільний... Дивно, що довкола й досі валяються камінці і їх можна брати в руки й жбурляти. Й оце болоче сіпання в нозі не минуло, й ворітня, присипана уламками, ще на місці, й ліжко, й отой блиск на схилах... Так, він збожеволів, але світ усе ж не покинув його, а навпаки, терпляче лежить поряд із ним, своїм останнім мешканцем. І море залилося з ним. І гори. Й небо.

А потім його раптом звели судоми й роззявився рот. Що ж то було — ревіння, сміх чи ридання? Цього Котта не знав. Власний голос долинув до нього наче звідкись іздалеку-здалеку. Котта був тепер десь поза собою, високо вгорі, на мерехтливих скелях і бачив, як серед трахільської пустки, перед вичахлою грубкою, там, далеко внизу, сидить навпочіпки божевільний, змучений чоловік. Блакитна пілка метлялася на вітрі й раз у раз біла його по губах, біла по очах, аж у нього виступили сльози. І тоді він перестав кричати, перестав сміятися й ридати. Навкруги стало навдивовиж тихо.

У цій тиші Котта повернувся з висоти скель знов до своєї душі, до свого подиху, до своїх очей. Нестерпне протиріччя між римським здоровим глуздом і незбагненою дійсністю на Чорному морі щезло. Епохи позбувалися своїх назв, переходили одна в одну, перетиналися. Тепер хворий на падучу крамарчин син уже міг скам'яніти й грубою статуєю стояти серед діжок із квашеною капустою, люди могли обертатись у тварин чи вапняк, а тропічні рослини могли серед криги розквітати й знов одмирати... Отож Котта заспокоївся, впіймав тріпотливу пілку й почав читати нашкрябані вуглиною, шматком руди та крейдою окремі слова напису, майже стерті сліди якого він ще мав знайти на решті монументів:

...ГОСТРЯКИ
СРІБЕРНІ
...ГРІМ...
..БЕЗЗАХИСНО
СЕРЦЕ...
РІЗНИЧКИ
...СОЛОВЕЙКО

Два дні пробув Котта серед трахільських руїн. Він витяг із каміння ту блакитну пілку й перев'язав нею свою напухлу ступню. А на ніч спорудив із шматків руди перед нішею в скелі захисток од вітру, розпалив поряд з трубою чимале багаття і, згорнувшись клубочком, заснув у відблисках жару. А перед тим, оточений роями зелених мух і знемагаючи від огиди, він прикидав

дохлого вовка камінням, ще й спробував вивершити якусь піраміду. Та це йому не вдалося. І все ж падаць тепер лежала під купою каміння, над якою ще довго гуділи мухи, вишукуючи щілин, щоб проникнути всередину. А стерт'ятники зникли.

Ці два дні заходив він і до здичавілого Назонового садка, зусібіч обсіпаної рінню оазі під навислими кам'яними брилами, і знайшов там обписані колони, тесані плитняки та менгіри. Вони стояли так само, як тієї квітневої ночі, коли він побував тут уперше, — повгрузали в землю, поперекошувались, а декотрі й зовсім попадали: занедбані надгробки, схожі скоріше на пам'ятніobelіски. Але тепер ці менгіри, захищені від літньої спеки лаврами, папороттю й терном, захопило наступне покоління слимаків, і поверх написів так само пульсувало слизьке покривало. Тільки подекуди ще можна було прочитати окремі слова, і складалося враження, ніби в цих невеличких заглибинах ще стоїть дух оцту, смерті, що створює довкола тих небагатьох слів атмосферу страху. Здавалось, неначе слимаки *тримають в облозі* кожнісіньку літеру, аж поки з неї вивітриться остання згадка про загибель, а потім поблажливо, спокійно розповзаються по всіх знаках на камені, ховаючи під собою одне по одному всі слова.

Котта шкандибав світом трахільських руїн як людина, що дивом залишилася жива й никає завалами знищеного стихією міста — спочатку спантеличено й без певної мети, згодом усе зосередженіше й нарешті навіть з готовністю пошукати серед каміння якихось ще придатних речей... Але в Трахілі не лишилось нічого, крім потрісканої трубки та нашкрябаних на клаптиках тканини чи викарбуваних на камені слів. Отож Котта монумент за монументом обійшов це хранилище потьмянілих знаків, повисмикував з каміння прапорці, серед тиші прочитав уголось те, що ще можна було прочитати, — якийсь позбавлений глузду текст, — і наповнив свою торбу тим шматтям. Бо серед багатьох вицвілих написів та окремих слів на вітрі лопотіли й імена, йому знайомі, — імена мешканців залізного міста.

Минуло два дні, харчі скінчились, і зуби в Котти від водявих шовковиць стали фіолетовими. А на стрімчаках та гребенях хребтів, куди Котта зі своєю скаліченою ногою не міг видертися, й досі бовваніли монументи з непрочитаними словами.

Голод гнав Котту назад, на узбережжя, але він ще мусив повернутися сюди, поки дощі не змили на клаптиках останню літеру!

І ось одного вітряного жовтневого ранку Котта обережно, спираючись на ціпок із розщілини, ступаючи крок за кроком, спустився до моря. Ще до смерку він був уже в бухті балюстрад. Там його й знайшов винар Фіней, який привів на берег двох мулів з великими кошиками, щоб набрати подрібненої прибоєм щебінки. Побачивши виснаженого римлянина, винар повідв'язував з одного сідла кошики й запропонував Котті сісти на мула. Отак після заходу сонця Котта, напівсонний, скоцюрблений, доїхав, похитуючись до ливаре-

вого будинку й застав там усе так, як і сподівався. Вікна й двері стояли на-встіж. Лікаонів дім був порожній.

ХІІІ

Томи нагадували прифронтове місто. Дедалі більше верховинців утікало з худобою на узбережжя, бо в горах морени й кам'яні лавини спустошували житла та пасовища. Звори зникали під осипищами. Були дні, коли від підземних поштовхів у мисниках залізного міста бряжчав посуд, у бухті балюстрад обвалювались еркери та карнизи, а в оточеній мурами гавані здійсмалися такі вали, що всі човни довелося повитягати на суходіл. Під завісою осіннього дощу гори, здавалося, скидають із себе все живе, збирають його на узбережжі й ув'язнюють на вузькій смужці між скелями та морем. Життя в Томах, як ніколи, пожвавішало.

Утікачі з гір знаходили собі притулок у печерах та серед руїн; вони робили над розваленими мурами тимчасові дахи з віття, комишу та бляхи, обсаджували ці вбогі оселі люпином і спали поміж овець та свиней, просто на камінні. Нічну темряву тепер осявали їхні миготливі багаття, сповнювало валування вівчарок та крики безпритульних п'яних чоловіків, що ховалися від дощу у Фінеєвому погрібку. Дехто з горян ще зроду не бував на узбережжі. Ці люди, обвішані з голови до ніг амулетами проти злих духів, на яких склали вину за своє лихо, нарікали незрозумілою говіркою на долю, кидали з крутих бескидів у розбурхане море жертву — бурштин, череп'яні фігурки та сплетені з волосся віночки — і, коли хвилі нарешті вгамовувались, монотонно, кволими голосами співали своїх пісень.

Не минало й дня без сварки чи й бійки між цими варварами з гір та мешканцями залізного міста. Дехто з ливарів не відчиняв удома віконниць тепер уже й удень і, коли вуличкою проходили ті втікачі, жбурляв на них через мур камінцями та всілякими покидьками або обливав їх поміями.

Тільки винар, здавалося, був радий ватагам цих нещасних, яких день у день більшало. Як і крамниця Феме, його погрібець був одним із тих місць, котрих не проминали ні горяни, ні бережани. Фіней скроплював недолу своїх нових відвідувачів вермутом та ялівцівою, а плату брав із них тим, що їм пощастило врятувати на своїх ізворах та полонинах. Отож його комори з гольми кам'яними стінами помалу заповнювалися грубо вичиненими шкурами, всілякими різьбленими речами та мінералами; а внутрішній двір обернувся на хлів, де в дощові дні Фіней і сам загрузав по кісточки в багні.

У цю напружену пору винар не виходив з погрібка вже й уночі; спав він тепер у дерев'яній халабуді, що стояла біля шинквасу й була схожа на собачу будку. Від гармидеру й криків п'яних гуртів Фіней відділяла тільки груба полотняна ширма; він лежав у халабуді на залізному ліжку й намагавсь увити собі обличчя тих тіней, що мелькали на ширмі, поки й засинав. Та коли в погрібку спалахувала сварка або коли Фіней слуга хапав за барки котрогось із підпилих відвідувачів і, обкладаючи його лайкою та прокльонами, тяг до схо-

дів, Фіней ураз ніби вилущувався з тонесенької шкаралупи сну, відкидав ширму, сідав зі своїм тлустим черевом голяка серед брудних простирادل, а тоді діставав з-під матраца залізний прут і гамселив ним у трубчасте бильце ліжка доти, доки в погрібку западала тиша; потім він мовчки, грізно кивав тим прутом на винуватця рейваху, сердито запинав штору й, гучно зітхнувши, знову падав на зібгані простирадла. Це видовище тепер повторювалося майже щоночі.

Повернувшись із Трахілі, Котта жив у ливаревому домі сам. Він обійшов увесь будинок до останнього закутка, шукаючи якихось таємниць, але не знайшов нічого, крім купи мотлоху та припалих порохом інструментів у ливарні. Котта щовечора брав залізні віконниці та ворота на прогоничі й засуви, ніби боявся нічних розбишак, а тоді годинами лежав без сну, обливаючись потом від люті на загальний гармидер.

Іноді він прокидався від того, що хтось розбивав на бруківці пляшку, або від криків, а коли ставав у темній ніші вікна й виглядав надвір, то бачив тільки, як попід різниковим будинком плентали, заточуючись, пастухи, що, попри вологу задуху, ходили в хутряних бурках, горлали сентиментальних пісенок, а тоді раптом замовкали, бо їх аж вивертало від бловання... Але жоден із них, навіть найбільший відчайдух чи п'яниця, не підходив надто близько до ливаревого будинку й не намагався бодай штовхнути ворота. А Котта став уже сторожем у винайнятій оселі, ба більше: немовби з загальної мовчазної згоди, ливарі вже сприймали його як нового господаря будинку, що помалу знов обростав бур'янами. Стіни знадвору встилав плющ і затемнював вікно за вікном, поки декотрі віконниці вже переставали відчинятись і зникали за жовтими, як віск, сердечками листочків. Покалічена нога в Котти тепер майже не боліла, зате почала так відчувати погоду, що в дощові дні та перед сходом молодика він не міг і години витримати взутим. Отож у такі дні Котта ходив босоніж.

Зникнення ливаря Лікаона схвилювало мешканців залізного міста не більше, ніж звістка про загибель Трахілі... Кому потрібні були нитки, шворки чи вірвовки, той просто входив до ливарні з боку освітленої сонцем вулички й під наглядом римлянина порпавсь у тому припалому порохом безладі, поки нарешті знаходив те, що шукав, і платив пригорщею монет, які Котта байдуже кидав до бляшаної коробки. Так само байдуже Лікаон щоразу кидав колись гроші до своєї залізної шафи. Часом люди бачили, як римлянин стоїть уранці біля крутильні й дослухається до знайомого хурчання.

Було в Лікаоновому домі й дещо нове, і воно привертало увагу: цілі гірлянди прапорців; ті гірлянди Котта понапинав навкіс через ливарню, а також у веранді. Це були нанизані на конопляні шворки клаптики, які він повибільняв із трахільських кам'яних монументів і приніс до залізного міста. Мов оті незліченні гасла та заклики на столичних вулицях та на дошках для об'яв, що нагадували римським громадянам про їхні численні обов'язки, так у лив-

варевому будинку погойдувалися тепер на вздовж і впоперек напнутих шворках пообписувані й вицвілі прапорці з Трахілі.

Згодом Котта спробував дати цим клаптикам лад. Тепер на кожній шворці вони були якось пов'язані між собою, кожна шворка мала свою назву: «Арахна», «Чайки», «Єдваб»... Але куди нанизати численні назви рослин та камінців? На шворку «Ехо»? Чи на ту, що дістала ім'я скам'янілого епілептика? Гра, в яку Котта почав грати знічев'я, аби перебрати клунок ганчір'я, іноді тримала його в напрузі цілими днями.

Арахна про це нічого не знала.. Коли він приніс їй клаптик з її ім'ям, вона тільки сплеснула в долоні й показала на мигах щось незрозуміле.

А Фіней, перше ніж повернути Котті такий самий клаптик зі своїм ім'ям, засміявся й витер тим клаптиком шинквас.

Терей ледве-ледве прочитав своє ім'я, тоді мовчки стенов плечима й знову схилився над діжкою з тузлуком.

Тільки Феме щось пригадала. В тузі за сином вона стала дуже балакуча, їй увесь час потрібно було, щоб її хтось слухав. Навіть обвішаним амулетами втікачам із гір, які збиралися біля полиць та перед осяяною мерехтливим світлом свічок Баттовою статуєю й, нічого не розуміючи, витріщалися на крамарку, вона все розповідала й розповідала про своє горе і платила слухачам за їхнє терпіння чаркою гіркої та жувальним тютюном.

А пригадала Феме ось що: такі клаптики, як оці, Назонів слуга Піфагор збирав у томських будинках, приходячи на узбережжя, — фартухи, подертий одяг, речі, з яких повиростали діти; потім, у горах, він ставив якісь дивні кам'яні баби і обертав їх на такі собі дороговкази.

Одного холодного грозового літа, розповідала крамарка, Піфагор зійшов на берег з «Арго» — і то ще задовго до Назонового приїзду в Томи. Винахідник, учений, що втік від якогось деспота на своїй батьківщині в Греції. Ту батьківщину він називав *Самосом* і мріяв про часи, коли на острові не стане не тільки деспота, а й будь-якого панування людини над людиною і всі заживуть у злагоді. Однак листи й газети, що доходили до нього в ті роки, зводили всі його мрії нанівець.

Років десять чи й більше грек жив у кам'яному будиночку на березі глибоко врізаної в суходіл бухти на південь від Томів — у тимчасовому пристановищі для рибалок, які завертали туди пересидіти, коли негода заставала їх дорогою додому. Дуже довго, крім тих рибалок, самітник більш ні з ким не спілкувався. Часом рибалки брали його з собою до залізного міста, і люди приймали Піфагора радо, бо він, немов посланець удачі, завжди з'являвся лише після щасливо пережитої бурі. Так у Томах народився звичай підносити йому подарунки. Після таких відвідин Піфагор, важко хекаючи під важкою ношею, повертався гірською стежкою до своєї самотності, сідав серед викинутих морем трісок та водоростей і писав на піску слова та знаки, а хвилі змивали їх і примушували писати все спочатку, по-іншому, знов і знов.

У кроні сосни, єдиного дерева в своїй бухті, Піфагор почепив три Еолові арфи й, наслухоючи гармонію їхніх звуків, які то наростали, то стихали, визначав, коли слід чекати шторму, а з ним і гостей із моря. У ті довгі роки тиші й самотності Піфагор почав розмовляти сам із собою і зрештою став забалакуватись. Перед Тереевою різницею він виголошував довгі промови про те, як ганебно жерти м'ясо, аж поки одного разу Терей висипав з вікна йому на голову відро овечих тельбухів.

Піфагор запевняв, нібито в очах корів та свиней уміє розгледіти погляди зниклих, перевтілених людей — так само, як у вилуплених баньках п'яного ливаря вже вбачає насторожений погляд хижака; грек стверджував, що в міру того, як перекочувувала його власна душа, вона жила в тілах ороговілих ящірок та офіцерів, і звільнили її з тих нікчемних подобин пострілами. Він казав, нібито бачив, як міста Троя й Карфаген виростали з каміння і знов розсипались на порох. І коли одного бляклого дня на початку літа в гавані залізного міста з'явилася «Трівія» і з неї на очах у роззяв зійшов отой вигнанець, Овідій Назон, Піфагора в місті вже давно мали за причинного. Під наглядом двох солдатів із прикордонної охорони Назон ступив на берег, підписав у портівій управі стос перекладених синьою копіркою формулярів і, коли через кілька годин шхуна відпливла від причалу й під свіжим вітром невдовзі зникла з очей, він так і сидів мовчки зі своїми речами на пристані.

Побачивши цього пригніченого, охопленого розпачем вигнанця, Піфагор згадав про власний біль, власну долю і того дня на свій берег уже не повернувся. Без увагу щось розповідаючи, він допоміг римлянинові влаштуватись у порожньому будинку, який тому відвели на безлюдній вуличці, лишився з ним на кілька днів, а тоді на цілі тижні, місяці й кінець кінцем, коли ворує наставлені Томи примусили Назона вибратись до глухої Трахілі, Піфагор вирушив за поетом до того останнього притулку. Зрештою залізне місто збагнуло, що й римлянин, і його слуга, ні в чому не винні, та повертатися до будинку на узбережжі ні той, ні той уже не схотіли. В Трахії було безпечніше.

У Назонових розповідях Піфагор ніби віднаходив свої власні думки й почування, гадав, що в цьому збігові нарешті відкрив гармонію, яку варто підтримувати й передавати далі. Одне слово, він кинув черкати на піску й почав залишати написи повсюди, де тільки бував. Спершу дряпав цвяхами та складаним ножиком тільки на столах у винаревому погрібку, згодом став шкрябати черепками на стінах будинків, обписувати крейдою стовбури дерев, а при нагоді — й котрусь прибудну вівцю чи свиню.

— Ох, Батт... — Феме зігнула і, як завжди, коли згадувала про сина, втерла на очах слюзи. Батт, мовляв, як бігав гуляти на всипані рінню схили, то часом теж приносив додому такі самі клаптики, як оце в Котти, хоч вона й забороняла синові заходити так далеко — через його падучу — й шоразу карала: ставила навколішки на поліняку.

А те, що на цій пілочці, яку Котта щойно поклав перед нею на прилавок і розгладив долонями, стоїть її ім'я, нічого, мовляв, не означає. Піфагор, бачте, у своєму схилинні перед поетом зайшов надто далеко і почав записувати все, що Назон казав, — кожнісіньке слово, кожнісіньке згадане ім'я. А до Трахілі він утік від мешканців залізного міста, які вже почали були протестувати проти отих написів на їхніх будинках та кам'яних огорожах, вдаючись до відер з водою, собак та камінців. У Трахілі грек цілком віддався своєму захопленню й *кожному* Назоновому слову ставив пам'ятник. Десятки кам'яних монументів тяглись аж туди, де обвалювались льодовики, здіймалися бескиди та нависали скелі, — на знак того, що він, Піфагор Самоський, із своїми думками та поглядами тепер уже не сам на світі.

Настав уже й грудень, а сніг у Томах так жодного разу й не випав. М'який вітер, що вряди-годи переходив в ураган, раз у раз розганяв навіть найбільші скупчення дощових хмар, а тоді знов навішував над морем нову нерозривну пелену хмар. Та між цими оновленнями сірого, мов залізо, неба іноді робилося так ясно й тепло, що люди виносили на кам'яні огорожі повітрявати подушки та ковдри, рибалки викладали рядком на пристані й конопатили свої перекинуті догори днищами човни, іноді навіть спускали їх на воду, випливали на веслах у бухту, а тоді, налякані новою стіною хмар, утікали до гавані. На узбережжі все ще буяла зелень.

Котта ждав. Гуркіт у горах то замовкав, то знов наростав, а з високогірних ізворів усе йшли і йшли втікачі й розповідали про загиблих людей, знищені отари та присипані камінням хатини. Все це доводило, що поспішати знов до Трахілі — безглуздий ризик. Отож тепер майже не було дня, щоб Котта не заходив на кілька годин до крамниці Феме; він брав склянку чаю, сідав на ослінчику біля Баттової статуї, гортав позовклі, всі в плямах від вогкості журналі, що їх привезла останнього разу «Трівія», часом допомагав крамарці перекочувати бочки, складати ящики, бо Феме розмовляла з ним так довірливо й уважно, ніби він ніколи й не був тут чужаком. І Котта приходив сюди знов і знов.

Обслуговуючи вбогих своїх покупців із гір, пильно оглядаючи вовну, опали та вже припсовані смушки, що їх утікачі приносили на обмін, Феме ремствувала на власне й чуже горе, лаялась через життєві негаразди і, на підтвердження справедливості своїх нарікань, щоразу згадувала все нових і нових мешканців залізного міста, розповідала про їхні складні долі. Котта мовчки сидів собі на ослінчику, ні про що не перепитував, але часом на обличчі в нього проступав такий самий дурний вираз, із яким крамарчині теревені колись слухав її син. Мешканці узбережжя ненавиділи горян, здавалося, не стільки через їхню нужду чи грубі, незвичні манери, скільки через те, що в злиднях цих обшарпаних, безпритульних людей впізнавали власне минуле.

З сумних крамарчинних оповідей Котта помалу довідувався не лише про те, що доля слуги-грека була схожа на долю його господаря-римлянина, а й

про те, що тут долі *всіх* людей схожі між собою принаймні в одному; всяк, хто знаходив прихисток у руїні, печері чи ветхому кам'яному будинку залізного міста, колись і сам прибув сюди з чужини, хтозна й звідки. Крім кількох обідраних, патлатих дітлахів, у Томах, здавалося, немає жодної людини, яка жила б тут від народження, а не занесена на узбережжя вітрами втечі або заслання.

З балаканини Феме залізне місто поставало всього лише здичавілим закутнем, таким собі пересильним табором, до якого людина потрапляє внаслідок нещасливого збігу обставин та вироку долі й живе серед руїн, ніби в штрафній колонії, поки час чи випадок нарешті визволить її з цієї глушнини або вона просто безслідно зникне, як зникли Ехо, Лікаон і ще багато інших людей, що колись з'явилися тут, певний час тулилися серед цього каміння, а тоді знову згинули з очей.

Ткала Арахна, наприклад, прибилася на узбережжя Томів із судном грека-фарбаря, що шукав серед рифів червоних рогачів — непримітних на вигляд колючих мушель, зі слизу яких добував «імператорську фарбу» — чудовий густий пурпур, за який в італійських портових містах вагу за вагу вимінював сапфіри. Але перед самою бухтою балюстрад фарбареве судно потрапило в шторм, наскочило на риф і пішло на дно, а глухоніма ткаля вчепилася за корковий буй, і її викинуло на берег. Із п'ятьох чи шістьох урятованих, що вибралися після цієї катастрофи на берег, тільки Арахна залишилася жити в залізному місті...

Або взяти Терей. Якщо вірити Феме, то різник зі своєю Прокною втік із високогірної долини від снігових лавин, спричинених раптовою відлигою, як ото чабани та хлібороби втікають від селевих потоків. Кілька місяців Терей марно чекав у томських печерах судна на Візантію, а тоді почав заробляти на життя різництвом. Він спроваджував худобу на той світ та розчиняв туші так спритно, що люди помалу стали перекладати на нього всю різницьку роботу в місті. Терей забув про Візантію, дав лад одній із руїн — і зостався в ній жити...

Або Фіней. Феме пишалася тим, що за багато років після його приїзду до Томів вона ще жодного разу з ним не привіталася, і називала винаря шахраєм, якого обминають навіть гедзі. Одного року він приїхав у серпні разом із Кипарисом як його напарник — горілчаний торговець, що набирав повен рот спирту й видихав язика полум'я, вмів грати на кларнеті й показував цілий кошик змій, якими обвивав собі шию та прикрашені татуюваннями руки. Коли після третьої вистави один забобонний свинопас, бажаючи звільнити Томи від тих лиховісних плазунів, підпалив Фінейв намет і всі змії спеклися, Фіней зажадав од мешканців залізного міста відшкодувати йому збитки; він з лютьми криками гатив ломом у ворота, стіни й погрожував розчалити тому свинопасу голову. Кінець кінцем люди почали кидати йому з вікон гроші й запропонували пожити кілька днів, до від'їзду, в одному порожньому будинку.

Та коли в тому ж таки серпні ліліпут Кипарис спакував свого проєктора й поїхав далі, Фіней залишився в Томах. Може, йому додав духу отой страх, з яким люди намагалися вгамувати його гнів, але він привласнив цей покину-

тий будинок, перебрався до нього з усіма своїми врятованими від пожежі бє-бєхами, обгорілими клунками та обплєтєними лозою судїями завбїльшки як черево вїслюка, подїставав їз валїзи всїякі слїоки та рурки ї склав їз них перєгїнний апарат. Так Фїней за одїн-однїсїнський дєнь з мандрївного фокусника став мїським винокуром.

Ї хоч пїсля цього перетворєння Фїней ще довго говорив про перєїзди, мандри, африканські оази, пасати ї одногорбїх верблїудїв, але тим часом вїн усе глїбше ї глїбше заковуався в кам'янисту землїю залїзного мїста ї з до-помогою чорного пороху та зубила видовбав у скелї пїд своїм будинком пїд-вал. Потїм вїн тримав у ньому кисле вино та бурякову горїлку ї о будь-якій порї днї та ночї приймав вїдвїдувачїв. З-помїж усїх винаревїх заходїв саме той погрїбець ї викликав у Фєме особлївї заздросчї, ба навїть зненавїсть. Бо крамарчинї покупцї, що доти всїдалися за бочкою вїд патоки ї попивали тя-гучу наливку, згодом, як хотїли хильнути, почали завертати до Фїнеєвого по-грїбка, а у Фєме шерєги строкатїх пляшок з наливкою припадали пїлом.

Коли Котта сїдїв на ослїнчику перед кам'яним Баттом ї слухав Фєме, жїнка щоразу починала згадувати про колишній затишок у крамниці, якого її позбавив Фїней, потїм розповїдала про гамїр та крики в базарнї днї, плакала за сином, що жалив собї пальцї об кропив'яні гїрлянди на полицях з налив-кою, з дєдалї бїльшою гїркотою говорила про свїт, що його, хоч їз шкури пнїся, не втримаєш ї не збережєш. Що було, те минулось.

Вїдколи разом їз Баттом скам'янїли, заклєкли її особистї поглїди, про долю мешканцїв залїзного мїста Фєме судїла лише з того, наскїльки легше чи важче чуже горе вїд її власного горя. Єдина людина, з якою крамарка себе не порївнювала, був германець Дїт, цїлитель ї гробар. Дєсятки рокїв тому кїнь так ударив його копїтом у груди, що ребра на лївому боцї довелося ви-їмати з тїла, мов обламанї стрїли; вїдтодї в цьому чоловїковї билося беззачї-сне серце. Досить було повалити його на землїю, копнути ногою чи штурхну-ти кулаком у його запалї, покраяні рубцями груди, ї вїн мїг померти.

До залїзного мїста Дїта принєсли на ношах кочовї пастухи — вони знаїшли його, заюшеного кров'ю, серед камїння на дорозї, що вєла до Лїмї-ри, ї вирїшили вїднєсти нещасного помирати на берєг. Але в гаванї, там, дє тепер вїднїють лише зарослї полином та дроком товстї мури, тодї ще стояв шпиталь, у якому покалїченї рудокопи чєкали мїлиць ї викашлювали з легє-нїв пїллогу та кров.

Сїм мїсяцїв пробув Дїт у тому шпиталї. Вїн лежав, прив'язаний до залї-зного лїжка, ї їнодї на цїлї днї впадав у глїбку непритомнїсть; їз грудей у нього стримїв цїлий букєт срїбних трубочок, крїзь які вїтїкала сукровиця з гноєм, а коли йому мїняли пов'язки, круг нього розходився такий сморїд, що хворого зрєштою одїн раз на тїждєнь почали зносити невисокими сходами на пристань, скидали бандаж ї на свїжому вїтрї обробляли рани. В такї хви-лини Дїтїв крик чули в цїлому мїстї ї навїть на всїпаних рїнню схилах; то

було таке болісне ревище, що Феме щоразу, як Дітові міняли пов'язки, тікала в глибину крамниці, затуляла долонями вуха й, зішулившись, чекала, поки ті крики перейдуть у жалісний стогін і нарешті стихнуть. Одначе те, чого чекало й іноді навіть бажало місто, нажахане цим болісним ревінням, не наставляло. Каліка не помирав, а навпаки, видужував.

Він був останній із ветеранів розбитої, розпорошеної армії, яка в несамопитій люті підпалила навіть море. У Дітових кошмарних снах ще й тепер знов і знов прокочувався давно затихлий гуркіт канонади — прокочувався з такою нестерпною силою, що чоловік, не прокидаючись, аж роззявляв рота, щоб не полускали барабанні перетинки; потім йому ввижалися важкі панцирні крейсери та шпитальні судна, що йшли на дно, а до берега пливли підпалені пострілами з гармат нафтові плями. Констанца, Севастополь, Одеса та інші квітучі чорноморські міста ще раз, знов і знов зникали за вогняною завісою, і посеред якогось спустошеного й завойованого міста Діт мусив у кожному сні підходити до брами складу, розчиняти важкі ворітні й терпляче застигати перед жахливою картиною людства.

У тій кам'яній споруді без вікон було напхом напхано й подушено отруйним газом мешканців цілої довжелезної вулиці. Брама витримала натиск смертельного страху, мук і розпачу тієї хвилі людей, що, задихаючись, безтямно роззявляючи роти, марно намагалися ковтнути хоч трохи свіжого повітря зі шпарин та тріщин; дужчі дерлися по тілах слабкіших усе вище й вище, але клуби газу, згідно з фізичними законами, байдуже підіймалися вслід за ними й кінець кінцем обертали і їх, дужчих, у звичайнісінькі сходи для ще дужчих, що, мов гребінь цієї людської хвилі, також страждали в передсмертних муках, забризкані кров'ю та блювотиною, і дряпали, й душили одне одного, виборюючи ще бодай однісіньку мить життя.

Щоразу, коли Діт відчиняв одну ворітню браму й бачив, як із жахливо сморідної хмари на нього цілими стосами валиться люд, вся боротьба вже давно була завершена, а жертви лежали з роззявленими ротами, закоцюблі в судамах. і тоді він прокидався й скрикував, і Прозерпіні, його нареченій, доводилось тримати Діта й угамовувати, доводилось вже вкотре пояснювати йому, що та брама — минуле, і тепер вона завжди стоятиме розчинена, що ота чорнота довкола нього — просто томська ніч, а не смерть, просто залізне місто, просто море. Прозерпіна мусила пояснювати йому це щоразу, знов і знов.

Одного з тих воєнних років, коли було знищено й утрачено майже все, що можна знищити й утратити, і велика частина краю, за який точилася боротьба, знов обернулася на пустку, Діта поймав неймовірний страх. Отож якось пополудні він узяв та й вибіг із військової колони, що сунула зворами та гірськими перевалами назустріч загибелі. Не усвідомлюючи, чому страх охопив його саме в цю особливу хвилину й не дав ступити ще крок разом з усіма, Діт зненацька скочив на підводу, схопив віжки, заходився, не сідаючи, перішити батогом, мов навіжений, коня й погнав гірською дорогою вниз.

Услід йому ніхто нічого навіть не крикнув. Не пролунало й пострілу. Лише кілька зморених, виснажених облич подивилося в бік дезертира, а тоді знов повернулися туди, куди тяглася колона.

Діт гнав з гори, чув, як падають із воза на землю ящики з набоями, бухти колючого дроту, сигнальні тички, й без упину репіжив коня, хоч підвода так підскакувала на вибоїнах, що, здавалося, ось-ось розпадеться. Діт мав таке враження, наче в цій скаженій їзді його колона весь час залишається в нього за спиною, наче не *він* несеться згори, а назустріч йому летить блакитна, зелена й чорна глибочінь, летять кущі й каміння. Перед ним стелилася гірська дорога, всіяна уламками, тваринними й людськими трупами.

А потім на шляху в нього виріс отой скелястий виступ, і Діт так рвучко потяг за віжки, що кінь закинув голову назад, став дибки і підводу шарпнуло вбік і тоді вже не витримав і Діт. Кулаки в нього розтислись, і віжки та батіг випали з рук. Діт сторчма полетів на коня і ще в повітрі спробував ухопитися за його хвіст чи гриву. Йому зрештою пощастилося, але перепуджений від батожіння, змилений від натуги кінь хвищнувся, з усієї сили вдарив заднім копитом отого хижака, отого мучителя — вдарив Дітові в груди й, ту ж мить відчувши, що за хвіст його вже не держать, знов перейшов на клус.

Ще до того, як із рота вдарила кров, Діт знепритомнів од удару, йому привиділись білі коловерті на небі, а над ним ковзнула громохка споруда з осей, перекладин та планок, страшна химера, а тоді на диво весело промиготів частокіл колісних шпичь, за який він спробував ухопитися і який укрутив його за собою.

Коли Діта знайшли, він уже був далеко од цього світу. Глибоко внизу через ячміль на терасній ниві, залишаючи кривулястий слід, якийсь кінь волочив на одній голоблі купу уламків, його потім ледве спіймали. Діт лежав у чорному супокої й не відчув, як його взяли на руки, як кудись понесли. Аж через сімнадцять днів крізь криваву завісу до його свідомості проникли перші звуки — удари ковальського молота, жалібний ослячий крик, людські голоси, чиєсь ім'я. Це були Томи.

Хоча Діт від туги за білими, як крейда, фрісландськими піщаними мілинами страждав ще дужче, ніж через своє каліцтво, хоч іноді він, сидячи над своїми тиглями та слоїками з мазями, заплющував очі й мріяв про загублені серед узбережних мілин пташині острівці й пасовища з чередами корів та сріблястими чайками, однак бажання повернутися на батьківщину ніколи не виказував. Після того, як Діт побачив стільки трупів і відчув у собі стільки руйнівної люті, шлях назад, на рідні береги, йому видавався навіки заказаним; ніщо вже не могло знов стати таким, як було.

Внаслідок марудного листування, що за умов морської пошти та безкоштовних зим затяглася на цілі роки, якийсь інвалідський фонд кінець кінцем переказав Дітові гроші; на них він купив собі клопоть перелогу й почав розводити пасльонові та всілякі ароматичні трави. Помалу Діт опанував рецепти ліків, що від них колись зарубцювались і його власні рани, готував мазі, товк

на порошок якісь тьмяні кристали, продавав настоянки в темно-синіх пляшечках і нарешті навіть знайшов на одному глухому хуторі жінку, котра спершу виявила бажання пожити з ним у залізному місті, а тоді й зосталася назовсім, хоч погодилася на це й не відразу. Це була Прозерпіна, його наречена. Рік у рік вона намагалася вмовити Діта поїхати вдвох до чарівного міста Рима; після пересварок, що тривали в них цілими днями, вона іноді кидала його, але потім щоразу все ж таки поверталася до їхнього тихого будинку, сповненого запахів мирри й столітника.

Та хоч як дбала Прозерпіна про нареченого, проте його похмурої туги не могло розвіяти навіть її палке кохання. Бо відколи Діт, понівечений війською й копитами, знову прийшов до тям, став на ноги й поніс під рубцями своє беззахисне серце, жив він, по суті, вже тільки задля мертвих. Його мазі та настоянки неабияк допомагали людям, але в глибині душі він усе ж таки був переконаний, що живим уже ніщо не зарадить і нема такої жорстокості, нема такого приниження, на яке жива людина не зважиться від голоду, гніву, страху чи просто з дурної голови. Жива людина здатна на все.

Тільки на обличчях мерців Діт іноді бачив — принаймні так йому здавалося — вираз безневинності, яка його зворушувала і яку він за допомогою всіляких есенцій намагався зберегти до тієї хвилини, коли зрештою ховав усі ті страшні сліди розкладу під землею та камінням. Гробар Діт не знав нічого беззахиснішого, нічого беспоряднішого, ніж людський труп. Отож мерців, яких йому доручали поховати, він обмивав дбайливо, мов немовлят, напахчував їх, гарно наряджав, укладав у домовину, а могилу вивершував своїми майстерними кам'яними надгробками на знак того, що смерть — це, як не кажи, все.

Коли Діт, небалакучий, зосереджений, сидів у Фінеєвому погрібку, винокурові часом щастило завести з ним розмову. І Дітова розповідь про краєвиди на узбережжі була така розлога й спокійна, як море в тиху погоду. Згадував Діт і про рябих корів та затоплені водою ліси, а одного разу навіть розстебнув на собі сорочку й показав п'яній компанії рубці на грудях; під рубцями в нього билосся серце. Та коли вже Діт починав говорити, то щоразу вплітав у розповідь ті самі слова — банальні слова, про які Феме казала, нібито їх привіз із Рима Овідій Назон, і які для Діта були такі характерні, що люди потай навіть лічили, скільки разів він згадає їх за вечір, нерідко й закладалися з цього приводу. Діт розумів, що з нього глузують, і все ж таки той банальний вислів знову й знову злітав йому з губів, бо в ньому було все, чого він зазнав і що йому засвідчив світ: *людина людині вовк*.

XIV

Зима минала без снігу, не було навіть інею на деревах, а в затишку під мурами та скелями цвіли блідо-жовтим квітом кущі.

Коли минуло зимове сонцестояння і дні знов почали непомітно довшати, рвучкий вітер так торгав віконницями в Коттиній мансарді, що надвірна

рама випала з коробки й шибки побилися. Жити в комірчині стало неможливо. Пліснява невтримно наповзала й на пташині зграї, безкрає небо, райські ліси та горбисті рівнини гобеленів і проганяла Котту до сухішої ливарні. Отож він постелився серед припалих порохом вірьвовок, мотовил та котушок, а горішній поверх полишив шершням та попелясто-бурих турманам, які, приваблені магичною силою битого скла та порожніх зіниць вікон, заселяли в Лікаоновому будинку кімнату за кімнатою. Стінами тяглися цілі армії мурашок, вливаючись у безгучні бойовища за пір'їнки, неперетравлені зерна в глибокому посліді чи лискучий, геть виідений панцир бронзівки.

Коли Котта повертався до свого занепаłego дому від Феме, наслухавшись і розповідей та нарікань, то іноді до пізньої ночі обходив свої гірлянди, які все ще висіли вздовж і впоперек ливарні, наче прикраси на карнавалі злиднів, і порівнював крамарчину балаканину з окремими словами, уривками речень та іменами на вицвілих трахільських клаптиках.

І хоч би про що говорила Феме, хоч би на що нарікала, більшість із усього того він, як йому здавалося, знаходив потім, походжаючи ливарнею, на тих обписаних полотняних шматинах. Беззахисне Дітове серце, Фінеє-ві змії... І хай чимало з тих написів залишалися незбагненими, але одного з таких вечорів Котта все ж таки дійшов висновку, що з трахільських пам'ятних каменів можна було довідатись не набагато більше, ніж із крамарчиної балаканини, — про людські долі, чутки й легенди, зібрані на цьому узбережжі Овідієм Назоном та його слугою-греком, перенесені в гори й записані в стилі химерної дитячої гри. Те, що стояло на цих поплямлених, потріпаних, нанизаних на білизняні шворки клаптиках полотна, а в горах тріпотіло під вітром на трахільських каменях, було пам'яттю залізного міста. [...]

На початку січня рослина проникла вже й у саму ливарню. То була блакитна берізка; вона безперешкодно повилася навколо вбогих Коттиних гірлянд. Наче для того, аби прикрасити ці трахільські клаптики, берізка, чіпляючись вусиками, поповзла по шворках і то пришпилювала до манишки, одірваної від чоловічої сорочки, брошку чи орден із своїх квіточок-дзвоників, то обрамляла шматок шовкової підкладки віночком з листя, переплітаючи гірлянди й обертаючи їх помалу на суцільне шатро, таке собі колихке склепіння, що його Котта сприймав байдуже, як плющ на мурах або мох на сходах.

Може, це плетиво з клаптиків, шворок та квіточок Котта вже ніколи й не розплутав би й узагалі забув би про оті вицвілі написи так само, як забув про крамарчину балаканину, а згодом і про Рим, якби одного січневого ранку в залізному місті раптом не з'явилась ота здичавіла жінка — босоноге, спотворене рубцями та болячками створіння, чия поява зрештою мала призвести не тільки до загину цього склепіння в ливаревому домі, але й до краху Коттиного світу.

Чужинка ніби спустилася з хмар; загорнена в драну накидку, вона виринула з пасмом туману, який цього ранку вставав із моря, підіймався вгору й

пропливав над покрівлями залізного міста і всипаними рінню схилами. На всьому узбережжі лежала просякнута випарами біла тиша. Дощ перестав.

Дивлячись тільки на стежку перед собою, чужинка дошкандибала до берега і, здавалося, навіть не завважила, що її вже давно оточують не гірські обвали, а будинки, й що йшла вона вже не ярами та розколинами, а вуличками міста. Жінка простувала до моря. На Томи, на світ людей, вона не звертала уваги, та спочатку й саму її, по суті, ніхто майже не помічав: у ці дні тут вешталосся стільки обшарпаних, стільки нещасних...

Нарешті, вже на молу, вона сперлася на перекинутий догори днищем човен і ніби аж із полегкістю задивилася в порожнечу. Так минуло кілька годин; жінка стояла нерухомо, застигло, немовби приставши до смоли, якою був покритий човен. А часом, коли об хвилеріз у кам'яній чаші гавані розбивався пінявий вал, вона виштовхувала з грудей хрипкі, незрозумілі звуки. Згодом на неї звернули увагу дітлахи, що трошили неподалік мушлі й хутко збагнули, яка беззахисна ця чужинка. Вони спершу заходилися кидати в неї камінчиками, потім підступили ближче, посмикали за лахміття й з реготом сипонули врозтіч, тоді почали штурхати і палицями, а коли жінка стала злякано скрикувати, від утіхи аж заверещали. Вона не відганяла мух, що обседали виразки в неї на щоках, зате коли Ітіс, різників син, настромив на палицю й простят її краєць хліба, ту ж мить його схопила.

Ця жінка була, мабуть, німа й спілкувалася з людьми на мигах, як ото глуха ткаля. Отож десяток чи й більше маленьких ручок заходилися робити їй знаки — стискали кулачки, розмахували ними, згинали, мов у театрі тіней, пальці, поки цьому гарמידеру зрештою поклав край різкий крик, і всі руки злякано опали, ніби листячко на мімозі.

Але то закричала не чужинка, а Прокна, захекана гладка різничиха. І скрикнула так, що її крик ту ж мить прикував увагу цілого міста до однієї-єдиної людської долі. Томи відразу ж звернули свої погляди до цієї страшної незнайомки; звідусіль бігли ливарі, вбрані в чорне жінки, горяни, рудокопи.

Прокна саме начиняла в різниці ковбаси й побачила з вікна свого синочка на пристані, побачила серед галасливої дітлашні аж надто близько біля води. Вона спробувала гукнути малого, але не догукалась і поквапилася, важко сапаючи, сходами на пристань, щоб забрати Ітіса додому. І коли раптом уздріла чужинку, що нерухомо дивилася в порожнечу, то враз упізнала в цій знівеченій, обліпленій мухами жінці Філомелу, свою сестру.

Отож різничиха скрикнула, запала тиша, а вслід залопотіли врозтіч дитячі ніжки. Нарешті чужинка відчула, що до неї вже збігається місто, відвела погляд від моря й побачила Прокну. Однак цього обличчя, яке запливло жиром, вона начебто не впізнала й уже розтулила була рота, щоб застогнати, і в цю мить усі, хто стояв довкола, збагнули, що причина німоти в неї зовсім не та, що в ткалі Арахни. Замість рота в чужинки зяяла тільки мокра, вся в темних рубцях рана; уста в неї були порвані, зуби повибивані, шелепи потро-

щени. Ця жінка, що застогнавши, ступила назустріч Прокні й упала в її обійми, не мала язика.

І це — Філомела? В пам'яті мешканців залізного міста, що тим часом зібралися на березі, зринуло вродливе обличчя двадцятирічної дівчини, яка промивала в різниці кишки, патрала над ночвами з окропом курей і в усьому була цілковитою протилежністю своїй незграбній, тлустій сестрі. У Прокнінім домі Філомелі жилося не краще, ніж служниці. Кілька років тому вона нібито загинула десь у горах, однак її трупа тоді так і не знайшли... Невже це таки Філомела?

Цього ранку Томи згадали й про чутки, що ходили тоді на узбережжі; правда, тим, хто їх поширював, різник суворо пригрозив, отож чутки згасли, від них лишилося тільки те, що мало право лишитися, — як, власне, сталося саме лихо.

Одного дня Терей нав'ючив мула м'ясом, маючи намір доправити його до табору шукачів бурштину, й вирушив з Прокніною сестрою, що й раніше супроводжувала його в гори. Та ввечері того ж таки дня — тоді саме прогриміла літня гроза, з-над моря піднявся такий же туман, як оце й тепер, — різник захеканий, подряпаний, зійшов з гір і в слъзах почав кричати, що мул на гірській стежці схарпудився, посковзнувсь і потяг Філомелу за собою в урвище.

Терей мав змучений вигляд, але не схотів одпочити й години; разом із помічниками, що прихопили з собою вірьовки, смолоскипи та ліхтарі, він поспішив знов у гори.

Два дні й дві ночі шукали вони дівчину, але знайшли в напівтемному зворі, дно якого було все в тріщинах та розколинах, тільки понівечений труп мула. Довкола валялися ковбаси, окости, солонина, в сусідніх урвищах завивали голодні шакали, марно силкуючись дістатися до цієї поживи, що впала сюди просто з неба. Те, що лежало потрошене на дні глибокої прірви, можна було врятувати лише за допомогою вірьовок, А Філомела, казали тоді люди, певно, провалилася крізь одну з тих чорних зяючих розколин на дні звору кудись глибоко-глибоко.

І ось Філомела стояла на березі; вона з'явилася в залізному місті, мов сама смерть, — покалічена, спотворена, приречена на довічну німоту жертва, що скиглила в Прокніних обіймах і не розуміла, здавалося, жодного запитання, жодного заспокійливого слова. Їй був нестерпний будь-який доторк, крім доторку червоних, набряклих Прокніних рук, і коли на неї бодай падала тінь якогось чоловіка, Філомела аж зіщулювалась.

Цього ранку Томи збагнули, що різничишина сестра позбулася не тільки язика й краси, а й глузду, і почути від неї нічого не пощастить. Але Філомелу все одно намагались розпитувати, тоді безпорадно звертались одне до одного, й кожне щось бурмотіло собі під ніс, аби лиш не давати однієї-єдиної відповіді, не вимовляти одного-єдиного ім'я, яке крутилося в усіх на вустах. Люди крадькома роззиралися в натовпі, шукаючи поглядом різника. Та серед тих, що збіглися на берег, Теря не було. Не було і його човна.

Сховавши обличчя в Прокни на грудях, тут, поруч із білою, просякнутою сіллю безконечністю, Філомела мовби сприймала людські голоси як чайне кигикання чи рокіт прибою. Аж коли до обох жінок проштовхався винар і широко роззявивши рота, висолопив язика, а тоді схопив його пальцями й спробував цим страшним порухом викликати в пам'яті каліки найжахливішу мить у її житті, ще й закричав: «Хто? Хто?» — нещасна на хвилю ніби повернулася зі своєї далечі в світ здорового глузду й жорстокості, усвідомила, що стоїть серед людей, і моторошним поглядом втупилася в їхні обличчя. Вона побачила вкриті зеленню руїни залізного міста, халупи під крутосхилами, побачила на березі багато невідомих їй рослин, а посеред цих заростів — білу, аж блискучу від сонця стіну, на облупленому тиньку якої за щасливіших часів мерехтіли Кипарисові картини.

І Фіней збагнув: у цю хвилину на Філомелу зійшло просвітлення. І ту ж мить він злякався, що зараз вона знов замкнеться в собі й не подасть їм жодного знаку. Отож він заходився кричати їй на вухо, наче глухий, допитуючись ім'я того, хто так над нею поглумився.

Діт спробував відтягти ошалілого винаря, і тоді Філомела подивилася Фінсєві в очі так, що він замовк і мусив відвести погляд, а вона піднесла руку — поволі, немовби під тягарем страшенної втоми, — й кивнула на голу, обрамлену плющем та диким виноградом стіну — на різників будинок.

XV

Коли Терей увечері ввійшов на човні під легким західним вітром у гавань залізного міста й причалив до пристані, на берег уже впали густі сутінки. З самого ранку море було спокійне, і Терей, скориставшись цим, порозставав у сусідніх бухтах верші та сіті. Томи зустріли його тишею. Вулички та майдани наче вимерли; на небі вперше за багато тижнів висіялися зорі.

Стомлено ніс Терей додому свій вилов — два кошики гарної риби; декотрі рибини ще хапали ротом повітря й марнували рештки життєвої сили, час від часу рвучко стріпуючись та б'ючи хвостами.

Різник не помітив, як ціла вервечка тіней сахнулася від нього в темні підворіття, ніші та під'їзди. У багатьох вікнах світло не горіло, щоб тіням із чорних кімнат було краще видно, як той нелюд простує вуличками.

Різник поставив кошик з рибою на кам'яну лаву біля воріт, штовхнув ногою хвіртку й привітався до п'тьми. Але в його будинку було так само тихо, як у цілому місті. І тоді у вікнах спалахнуло світло. З будинку вислизнули дві тіні й розтанули серед руїн. Прокна потягла сестру за собою в ніч.

Терей машинально, мов розмальований блазень у годиннику, трибки якого то відчиняють, то зачиняють дверцята, виставляючи та ховаючи порцелянові фігурки, ступив у ворота свого будинку; він був тепер яскраво освітлений сам, ще й осявав подвір'я та вулицю.

Взявши сина на руки, на яких тьмяно вилискувала риб'яча луска, різник обережно зійшов сходами до криниці. Але за кожним його кроком синова го-

лівка перекочувалася з боку на бік, а босі ніжки теліпалися й бились одна об одну, і залізне місто, й не побачивши заюшену кров'ю дитячу сорочечку, здогадалося, що малий Ітіс мертвий.

Терей не кричав, не плакав. Той самий Терей, який міг перекричати в різниці навіть бика, охопленого смертельним страхом, тепер безтямно, геть безпорадно спускався до криниці, притискаючи до грудей мертве тільце; нарешті обережно поклав його на вишмуглий вільвовкою з відрами кам'яний зруб. Аж коли він стяг із хлопчика сорочечку і з темної різаної рани потекла кров, усі, хто стояв у темряві досить близько й заціпеніло спостерігав цю сцену, почули, як різник застогнав, почули вже зовсім інший, спотворений бодем голос, такий самий чужий і моторошний, як скигління скаліченої Філомели.

Терей обмив сина, як обмивають небіжчика, притисся чолом до гострих країв рани, і припишкле в темряві місто збагнуло, що ця смерть — не тільки сліпа, безпорадна помста за Філомелине каліцтво, а й завершення десятирічного розпачу. Прокна забрала сина з часу й повернула його знов до свого серця.

Покинувши закривавлену сорочечку біля криниці, Терей поніс Ітіса до хати. Там він поклав хлопчика в ліжку, вкрив накрохмаленим білим простирадлом, взяв сокиру й назавжди покинув свій дім. Хто бачив, як він навмання гатить сокирою в усі ніші й куці, ретельно освітлює ліхтарем усипані камінням долівки в руїнах та біля багать горян, зриває з поснулих людей ковдри, а тоді німо, недбало переступає й іде далі, той уже знав: різник шукає Прокну, він хоче її вбити. Але не звелася жодна рука, не озвався жоден голос, щоб його вгамувати чи втішити. Як ото дикі зарості сотнями очей зачасно чатують на хижака, що висліджує здобич, так і Томи спостерігали за різником, що шукав жінку, якої вже й слід запався.

Жодні двері в залізному місті не витримали б тієї сокири. Захищений тільки пільмою, Котта сидів біля вікна в линваревому будинку й стежив за світлом Тереевого ліхтаря, за тривожними, миготливими відблисками, що перебігали з вулички на вуличку, зникали то в темені повітки, то десь у печері, спалахували знов, пробиралися крізь густий садок і гнали перед собою по мурах та фасадах будинків тремтливі тіні.

І коли те світло спинялось, Котті починало здаватися, ніби він уже чує чийсь крики, тупіт ніг, чує, як котиться каміння... Але в місті стояла тиша. І коли під дверима до линварні Котта почув розгніваний здавлений голос, то не зважився ні засвітити світло, ні одійти од вікна. Потім хтось обережно прочинив двері, і Котта розгледів оголену матово-білу руку. Це була Прокна, вона привела до цієї схованки свою нажахану сестру; різничиха пошепки заспокоювала Філомелу й затуляла їй долонею рота.

Філомела впиралася, не хотіла входити до темної линварні, не хотіла взагалі нікуди йти, хотіла спати. Біля розчинених навстіж дверей жінки — дві чорні тіні на темно-сірому тлі подвір'я — посідали на долівку. Котта мов-

чав — спершу приголомшений і розгублений, а потім охоплений страхом, що одне-однісіньке слово, один-однісінький крок може їх сполохати і вони кинуться навіть або від жаху скрикнуть і цим накличуть на себе оте мерехтливе світло й сокиру. Отож він почав нишком відхилятися в густу п'тьму ніші, аж поки відчув поза спиною подих вітру, що залітав до будинку крізь розбите вікно.

Філомела притислася до огрядного теплого сестриного тіла й невдовзі заснула; і хоч заспокоювати її вже не треба було, Прокна все шепотіла й шепотіла їй на вухо, так ніби тепер, через стільки років мовчання, прагнула ще раз згадати кожен утрачений день і збагатити згаслу Філомелину пам'ять ще однією розповіддю.

А потім на Котту налягла така втома, що тихий, на диво лагідний Прокнин голос часом долинав до нього вже немовби десь іздалеку-здалеку. Так вони й сиділи втр'ох серед ночі, зв'язані самим цим неспинним голосом, що проникав у сни скаліченої Філомели й у Коттину втому. Цей чарівний, заспокійливий голос так його заворожував, що зрештою він почав слухати вже не слова й речення, а лише їхнє мелодійне бриніння, і помалу забув і про Терезя, й про небезпеку. Так година за годиною спливла ніч.

Скоро мало світати, за ніч вітер розігнав і хмари, й туман.

Нараз Котта прокинувся з короткого сну, і йому здалося, що весь линварів будинок сповнений тихим лагідним голосом, *співом* таким чарівним, неначе до Прокни повернулася і її врода, й молодість, і втрачене щастя. Та коли Котта підвів голову, щоб розгледіти в темряві бодай натяк на це перетворення, раптом побачив у дверях різника. Побачив тьмавий полиск його сокири. Терезя таки знайшов синову вбивцю.

Що сталося наступної миті, було тільки сповненням пророцтва, яке вже давно стояло на трахільських клаптиках та прапорцях.

Спів урвався. Терезя заніс над головою сокиру, аби вчинити те, що йому наказувала вчинити скорбота й ненависть. Він підскаочив до своїх жертв, але з-під стіни скинулися не руки двох жінок — спурхнули, розпростерши крила, дві сполохані пташки. Їхні назви також були вже записані в трахільському хранилищі: ластівка й соловейко. Перш ніж криве Терезеєве сокирище обернулося на довгий дзьоб, його руки — на крила, а чуб — на чорне та буре пір'я, врятовані пташки, шалено б'ючи крильми, перетнули линварню, вилетіли крізь розбиті шибки надвір і зникли у ще по-нічному синьому небі. А слід за ними стрімко, хоч і плавно, шугнув, ніби здоганяючи Прокнин голос, одуд.

Цього ранку сонце вставало з блискучого, мерехтливого моря й осявало на узбережжі зовсім інші, перемінені гори. До неба зводилася нова гора, звільнена від туманів та хмаровиння дощової пори, обрамлена гостроверхими гребенями, осипами та завалами кам'яних лавин. Схили гори вкривала буйна зелень, а верх увінчували вічні сніги. Натужно спинаючись із земних надр до зір, це громаддя здіймалося над субтропічною рослинністю узбережжя аж до темно-синіх крижаних хмар. Будь-який гуркіт викидів, рокіт потоків ріні й

навіть м'який шурхіт піску — все тепер змовкло. Зморена тиша залягла над зворами та схилами.

Нестямно, по-дитячому радий, сидів Котта самотою в линварні під своїм розпанаханим склепінням, перебирав клаптики гірлянд, вивільняв од вусиків та листочків берізки обписані прапорці й прочитував уголос у порожній кімнаті написи, як ото людина, що перебирає мотлох і востаннє називає речі, перше ніж навіки з ними розлучитися.

На тих клаптиках стояло, що Терей був одудом, Прокна — соловейком, Ехо — луною, а Лікаон — вовком... На трахільських каменях колись тріпотіли під вітром оці аж тут прочитані Коттою долі не тільки колишніх, а й майбутніх мешканців залізного міста. На одному з полотняних клаптиків траплялася й назва того увінчаного снігом громаддя, чие мерехтіння Котта бачив з розбитого вікна, — *Олімп*. Він кидав на узбережжя Томів могутнішу тінь, ніж будь-яка інша гора, що здіймалася в усі часи над Чорним морем.

Коли залізне місто спроквола виступило з цієї тіні, а Котта вийшов з линваревого будинку, була вже обідня пора. Сонце стояло в zenіті, мов розпечений до білого образ вогню. Фіней саме вдобрював бурякову грядку деревним попелом. Побачивши римлянина, що простував вуличкою, винар покрутив пальцем біля скроні: мовляв, божевільний, та й годі. Атож, цей римлянин, либонь, таки стратився розуму. Він бурмотів щось сам собі під ніс, нічого довкола не помічаючи, на шії — якесь плетиво зі шворок, ганчірок та берізки, що волочилося за ним, наче хвосту паперових зміїв.

Котта не чув слів, які лунали йому вслід, не помічав і рук, що махали до нього; він, мабуть, дослухався до чайного кигикання, гуркоту прибою, пташиного співу та шурхоту пальмових віял на вітрі. Але жоден людський голос уже не проникав у його свідомість. Перед очима стояли тільки картини, що їх провіщали йому оті написи на трахільських клаптиках: різників будинок тепер був усього лиш порослою мохом скелею, де згряя ворон чистила дзьоби; вулиці являли собою ущелини в розквітлих колючих заростях, а мешканці тих вулиць пооберталися в каміння, птахів, вовків та в порожнє відлуння. Над Арахниною скелею з галасом знялася величезна чайна згряя: вивільнившись із петель поприліх гобеленів, птахи злетіла в безхмарне блакитне небо.

Сповнений утіхи, що з кожним кроком у ньому наростала й час від часу вихлюпувала тихеньким хихотінням, Котта підіймався виспаними рінню готими схилами в бік Трахіли, до тієї нової гори. Тут ступав Овідій Назон, це був його шлях. Вигнаний з Рима; з царства необхідності й здорового глузду, поет розповів на Чорному морі свої *«Метаморфози»* до кінця, зробив голе круте узбережжя, де мерз і тужив за домівкою, своїм узбережжям, а тих варварів, що утискували його і зрештою вижили до занедбані Трахіли, взяв за свої образи. Розповівши кожну історію до самого її кінця, Овідій Назон урешті звільнив власний світ від людей та їхніх звичаїв. А потім він, певно, й сам ступив до картини, на якій не було людей, невразливим камінчиком ско-

тився зі схилів, бакланом шугнув над спіненими гребенями прибою чи пурпуровим мохом переможно примостився десь на рештках угрузлих у землю міських мурів.

А те, що якийсь слуга-грек позаписував Овідієві оповіді й кожному його слову поставив пам'ятник, тепер уже не мало значення й у найкращому разі було грою для божевільних. Книжки пріли, згоряли, оберталися на попіл і порох; кам'яні монументи падали й знов розсипалися щебенем десь на схилі; і навіть викарбувані в базальті знаки щезали під навалою слимаків. Щоб осягти дійсність, написи вже не були потрібні.

В гори Котту вабив тільки один-однісінський напис, який ще треба було відкрити. І він знайде його й прочитає на прапорці, захищеному в сріблястому трахілському сьйві або десь у ріні на схилах нової гори. Але той прапорець буде, без сумніву, зовсім невеличкий — адже на ньому стоятиме лише одне слово з двох складів. І коли Котта спинявся, щоб перевести дух, а тоді застигав — такий мізерний під навислими над ним скелями, він часом кидав ці два склади в кам'яну пустку, а тоді, як до нього поверталось віддлуння власного вигуку, відповідав: «Тут!» Бо те уривисте слово з двох складів, що відбивалося від бескидів, було його власне ім'я.

ОВІДІВ РЕПЕРТУАР

[...]

Актеон

В «Останньому світі». На ярмарку у Візантії художник-декоратор зранку розмальовує парокінний фургон заїжджому кіномеханікові *Кипарису*. До полудня на парусиновій халабуді постає картина в темно-червоних тонах, де зображено оленя, що його роздирає зграя собак. Кипарис просить художника розтлумачити зміст картини, і той розповідає історію мисливця Актеона, що обертається в цьованого псами оленя.

У давньому світі. Беотійський герой, переслідуючи оленя, випадково потрапляє в скелястий грот і застає там богиню мисливства Діану, яка купається зі своїми німфами. Діана, розгнівана, що смертний побачив її голу, оббризкує його джерельною водою й перетворює в оленя. [...]

Алкіона

В «Останньому світі». Головний жіночий персонаж мелодрами, яку кіномеханік *Кипарис* показує на стіні різникового будинку в Томах. Плакатний портрет римської актриси Антонелли Сімоніні, виконавиці характерних ролей, що в образі Алкіони уславилася далеко за межами Августової імперії, висить на дверях крамниці *Феме*.

У давньому світі. Дочка бога вітрів Еола, Кеїкова дружина, цариця Трахіна. Марно намагається відговорити чоловіка від морської подорожі, коли той надумує пуститися в паломництво до святилиці Аполлона Клароського. Кеїк вирушає на вітрильнику до узбережжя Малої Азії, потрапляє в шторм і разом з усіма товаришами гине. Алкіона місяцями чекає чоловіка на кам'янистому березі Трахіна, а коли помічає нарешті в хвилях мертве Кеїкове тіло, кидається зі скелі в море. [...]

Арахна

В *«Останньому світі»*. Глухоніма ткаля, що живе в сторожці біля зруйнованого, давно погаслого маяка в Томах. Переносить на гобелени історії, які зчитує з Назонів вист. Та коли одного ранку море в бухті коло залізного міста стає сірчисто-жовтим, тільки вона пояснює на мигах враженим мешканцям узбережжя причину такого забарвлення води: просто це — пилок від цвітіння пінієвих борів. «А що таке пінії?» — питають у неї. Арахна й сама прибилася до узбережжя залізного міста так, як отой сірчисто-жовтий пилок на воді: вона припливла на судні одного фарбаря й торговця пурпуром, який шукав серед рифів рожеві мушлі; але судно наскочило на підводний риф і затонуло, а глухоніма ткаля, вчепившись за корковий буй, дісталася до берега і єдина з-поміж небагатьох тих, хто врятувався, залишилася жити в Томах.

У *давньому світі*. Дочка фарбаря пурпурових тканин Ідмона з Колофона; знаменита своїм мистецтвом ткати й гапувати. Викликає помагатися Афину Палладу, незайману богиню війни: «Я, Арахна, тчу краще й вишуканіше, ніж сама богиня!» Арахнина тканина, на якій зображено любовні пригоди богів, і справді виходить бездоганна й перевершує роботу Афіні. Тоді розгнівана Паллада шматує ті Арахнині картини й б'є саму жінку ткацьким човником. Це приниження так прикро вражає Арахну, що вона намагається повіситись. [...]

Аскалаф

В *«Останньому світі»*. Торговець бурштином із Сульмони, що під час подорожі на Чорне море разом з поштою привозить із Томів до Рима також Назонів заповіт — барвисту листівку з видом залізного міста. В цій листівці, адресованій *Кіані*, вигнанець висловлює єдине побажання, яке в нього залишається насамкінець: «Бувай здорова!»

У *давньому світі*. Демон підземелля; виказує *Прозерпіну*, коли та скуштувала в підземному царстві гранатовий плід. Внаслідок цього Прозерпіна дістається царству тіней. Щоб помститися Аскалафові за цю зраду, вона обертає його в птаха. [...]

Батт

В *«Останньому світі»*. Син крамарки *Феме* й рудокопа, хворий на падучу. Він просто не в змозі витримати, щоб не пересвідчитись, що та чи та річ справді існує, отож мусить усього торкнутись, усе помацати, все назвати вголос. Щоб не допускати сина до краму на полях, Феме розвішує скрізь гірлянди з жалкої кропиви, і епілептик раз у раз жалить собі руки, бо ні досвід, ні біль нічого його не вчить. Наприкінці життя обертається в камінь.

У *давньому світі*. Мессенійський пастух; бачить, як посланець богів Меркурій жене вкрадену худобу, і за хабар — корову — присягається не виказати його. Меркурій рушає далі, але потім у подоби іншого чоловіка вертається назад і вирішує перевірити пастуха. Батт не додержує слова. [...]

Гектор

В *«Останньому світі»*. Головний персонаж першої частини трилогії про героїв, що її *Кипарис* демонструє в Томах страсного тижня. У фільмі показано загибель Трої та поразку її мужнього захисника Гектора, якого кінець кінцем починають волочити навколо мурів його ж таки фортеці; цій жахливій мученицькій смерті зрештою покладає край величезна зграя собак, що довго ще гризуться за розкидані шматки Гекторового тіла.

У давньому світі. Син Пріама й Гекуби, останнього царського подружжя Трої; найушлавленіший з-поміж усіх троянських героїв. На десятому році війни за місто гине від руки Ахіллеса, і його голе тіло волочать навколо мурів; Гекторів батько також гине, мати потрапляє в рабство до греків. [...]

Геракл

В «Останньому світі». Головний персонаж другої частини трилогії про героїв, яку *Кипарис* демонструє в Томах. У фільмі показано життя нездоланного воїна Геракла, що кінцем кінцем розриває себе власними руками. Герой гине від отруєної сорочки, яка відразу, щойно він її надяг, приростає до шкіри й починає горіти, як ото кипляча олія, і стягти її можна не інакше, як тільки разом із життям. Геракл зриває з себе сорочку разом із шкірою та м'ясом і оголює свої кровоточиві сухожилля, лопатки, грудну клітку, в якій згасають його легені та серце. І падає.

У давньому світі. Син Юпітера, верховного бога, і смертної жінки Алкмени. Крім багатьох героїчних учинків, здійснює дванадцять подвигів на службі в аргоського царя; б'ється з річковим богом Ахелоем за красуню Деяніру й дістає її; вбиває кентавра Несса, який хоче забрати в нього дружину. Гине від отруєної Нессовою кров'ю сорочки, яку йому дарує, ні про що не здогадуючись, Деяніра, — вона гадає, що так пощастить повернути їхнє кохання. Шаленіючи від болю, Геракл кидає *Ліхаса* — свого супутника, який передав йому цю сорочку, — в Евбейське море, а сам спалює себе на вогнищі в Етських горах. [...]

Девкаліон

В «Останньому світі». Персонаж одного з переказів *Ехо*, яка розповідає *Комті* про «Книгу каміння», де висланий поет Овідій Назон нібито написав: «У цій книзі Девкаліон виступає останнім чоловіком, що пережив загибель світу; разом зі своєю коханою *Піррою* він перебував на плоту потоп, який змив усе на своєму шляху». Самотність тих, що zostалися живі, додає *Ехо*, — то, безперечно, найстрашніша з покар.

У давньому світі. Син титана Прометея, чоловік *Пірри*; разом із нею він пережив великий потоп, у якому Юпітер потопив людський рід. Коли вода спадає, ці двоє сходять зі свого плоту на схили Парнасу, шукають розради в занесеному мулом храмі й тут дістають підказ кидати через плече каміння. Не здогадуючись, що приховує в собі це пророцтво, Девкаліон і Пірра роблять так, як їм підказано. [...]

Діт

В «Останньому світі». Томський цілитель і гробар, якого війна закидає з Фрісландії на Чорне море. Одержує морською поштою гроші від інвалідського фонду, і тому в залізному місті його називають «багатієм». Відколи кінь розтросив йому копитом груди так, що ребра з лівого боку довелося виймати, як обламани стріли, в Дітові б'ється беззахисне серце. І хоч як добре допомагають людям його мазі та настоянки, в глибині душі він усе ж таки переконаний, що живим уже нічим не зарадиш. Тільки на обличчях у мерців Діт іноді бачить — принаймні так йому здається — невинний вираз, який його зворушує і який він намагається за допомогою всіляких есенцій зберегти до тієї хвилини, коли ховає всі ті страшні сліди розкладу під землею та камінням. І хоча Діт від туги за білими, як крейда, фрісландськими піщаними мілинами страждає ще дужче, ніж від свого каліцтва, його нареченій *Прозерпіні* не щастить умовити його поїхати ні до Рима, ні на його батьківщину. Після того, як Діт побачив

стільки трупів і відчув у собі стільки руйнівної люті, шлях назад, на рідні береги, видається йому навіки втраченим. Ніщо вже не може знов стати таким, як було.

У *давньому світі*. Діт («Багатій») — одне з римських імен Плутона. Сатурнів син, Юпітерів і Нептунів брат, бог підземного світу й володар царства тіней. Царство йому дісталось внаслідок жеребкування між трьома братами після перемоги над батьком: Юпітер стає володарем неба й землі, а Нептун — морів та річок. Те, що Діт закохується в *Прозерпіну* й викрадає її, має свою передісторію: Венера дорікнула своєму синові Амуру, що він, мовляв, перемиг усюди — в небі, на землі і в морі, от тільки в царстві тіней усе ще не знають кохання. Отож бог кохання взяв свою зброю... [...]

Ехо

В *«Останньому світі»*. Щира подруга *Котти*, його коханка на одну ніч і його жертва. Страждає від шолудивості, що час від часу з'являється плямою то в одному місці на її тілі, то в іншому. Коли пляма ховається під одягом, Ехо зачарує всіх своєю красою; та коли шолудивість виступає знову у неї на виду, то не тільки кожен доторк, а й навіть відвертий погляд на неї завдає Ехо такого болю, що її уникають і ті, хто її любить. А люблять цю жінку — хоч, правда, й потай, — багато жителів чорноморського узбережжя; пастухи й ливарі під покриттям темряви іноді приходять до неї в печеру, щоб у її обіймах обернутися в немовля, володаря чи звіра. Ці коханці знають, що з мовчазною Ехо їм не загрожують ні докори, ні ганьба, і за це лишають серед каміння в її руїні бурштин, хутра, в'ялену рибу та горнята смальцю.

У *давньому світі*. Німфа, що довгими розмовами відвертає увагу Юпітерові дружини Юнони, поки бог розважається зі своїми подругами. Щоб покарати Ехо за цю її змову з невірним Юпітером, Юнона позбавляє її членороздільної мови; відтоді Ехо може тільки повторювати останні слова, з якими до неї звертаються люди. Отак нещасна Ехо й живе, поки одного разу зустрічає вродливого юнака Наркіса й закохується в нього; але Наркіс не здатний покохати нікого й нічого, крім власного відображення; він нехтує німфою, і вона з розпуки втікає до диких заростів. [...]

Ікар

В *«Останньому світі»*. Тема одного з гобеленів, що їх *Котта* розглядає в домі глухонімої ткалі *Арахни*. На ньому зображено порожню далечінь, зіткану з ниток блакитних, білих та сріблястих, море, що спокійно лежить під сонцем, на небі політньому жваво пропливають хмарки, лагідний приплив, угорі — поодинокі чайки. Але не видно ні берега, ні острова, ні жодного судна. Ген далеко-далеко, майже на самій лінії обрію, зникають двоє пошарпаних крил, немов скинуті над водою руки людини, що потопає. Завширшки ті крила, як у кондора. Фонтани бризок білими списками високо здіймаються навколо цих крил, а з високості падає велике й дрібне пір'я; воно опускається на море повільніше, ніж важке тіло, що його несли крила. *Ікар* — ім'я тієї істоти з крильми, що зникає у хвилях. Це один із знаків, які глухоніма ткаля показує Котті на мигах. Він бачить, як ті знаки спурхують з *Арахниних* пальців, але не розуміє їх.

У *давньому світі*. Син Дедала — аттичного будівничого, винахідника й убивці. Занапастивши із задрощів свого небожа й учня Пердіка, Дедал утікає з Афін на Крит, до двору царя Міноса, споруджує за його наказом коносський лабіринт, розробляє нові моделі суден та всіляке бойове спорядження — і кінець кінцем надумує втекти з-під захисту і влади Міноса. З цією метою він робить собі й своєму синові крила; обидва

злітають з кносського палацу й перетинають море. Але Ікар надто захоплюється й підіймається все вище й вище... [...]

Ігіс

В «Останньому світі». Син різника *Терея* і його дружини *Прокни*, *Філомелин* небіж. Під час одного з кіносеансів калічить собі пальця, стромивши його у вентилятор, за допомогою якого *Кипарис* охолоджує лампи проектора. Лопаті вентилятора розбризкують кров хлопчини дрібнесенькими краплями по всьому ліліпутовому проекторі. *Прозертіна* каже, що це — лиха привістка. Через рік Ігіс і справді стає жертвою трагедії.

У давньому світі. Син фракійського царя *Терея* та *Прокни*, дочки аттичного володаря; небіж царівни *Філомели*. Почувши, як мати проклинає батька, Ігіс здогадується, яка його чекає доля... [...]

Кеїк

В «Останньому світі». Головний чоловічий персонаж мелодрами, що її кіномеханік *Кипарис* одного квітневого вечора показує на стіні різникового будинку в Томах. Але, на відміну від виконавиці ролі Алкіони, образ Кеїка не приніс акторові щастя. Неаполітанець Омеро Дафано накладає на себе руки — після того, як у римському журналі «Колоссо» з'явилася різка критика на створений ним образ Кеїка.

У давньому світі. Син Вранішньої Зорі, *Алкіонин* чоловік, володар Трахіна. Не послулавшись дружининих благань та вмовлянь, вирушає в паломництво до Клароса, потрапляє на морі в шторм і гине, а його тіло хвилі прибивають знов до трахіського кам'яного узбережжя. Алкіона знаходить його і з розпуки кидається в море. [...]

Кипарис

В «Останньому світі». Карликовий на зріст кіномеханік із Кавказу, що в селах на чорноморському узбережжі не тільки показує фільми, а й продає турецький мед та галуновий камінь і під маршову музику примушує танцювати на задніх ногах оленя. Кипарис любить своїх глядачів; він довго, ретельно готує проектора, і коли на чистій білій стіні нарешті з'являється збільшений образ героя, а сама стіна стає вікном у праліси та пустелі, ліліпут сидить нишком у темряві й спостерігає в синіх відблисках за обличчями людей. З їхнього виразу Кипарис іще раз бачить, які глибокі й марні були його власні мрії. Іноді під час сеансу він засинає, і йому сняться дерева — кедри, тополі, кипариси; йому сниться, нібито шкіра в нього береться мохом, нігті на ногах розпукоються, криві ноги пускають коріння, і воно проникає все глибше, зв'язуючи його з тим місцем, де він стоїть. А навколо серця в нього залягають захисні кільця років. Він росте.

У давньому світі. Вродливий юнак, улюбленець Аполлона, бога віршування, музики, пророцтва та лікування. Ненароком убиває свого прирученого оленя. [...]

Кіана

В «Останньому світі». Дружина вигнанця *Назона*, сором'язлива красуня з відомого сицилійського роду. Сподіваючись, що її чоловіка незабаром помилують, намагається зберегти їхній дім на п'яцца дель Моро. Та марно — садиба занепадає, водограї обвалюються і вгрюзають у басейни, поверхню ставків укриває сухе листя та пінієва глиця. Вже через рік після Назонового вислання Кіана втікає від цього неспинного занепаду до темних, приглушених знадвору плющем, а всередині оксамитом

кімнат у будинку на віа Анастасію й описує в листах на Чорне море життя будинку на п'яцца дель Моро, вікна якого давно забиті дошками.

У *давньому світі*. Кіанея — сицилійська німфа; стає на дорозі богам підземного царства й намагається завадити йому викрасти *Прозерпіну*. Розгніваний бог кидає в потік своє берло, розколює землю і зникає з *Прозерпіною* в царстві тіней. [...]

Котта

В *«Останньому світі»*. Котта такий, як і багато інших. У роки панування Августа все більше й більше підданих і громадян Риму покидають метрополію, щоб уникнути утисків апарату влади, тотального нагляду, лісу прапорів та торочіння патріотичних гасел. Дехто втікає також від рекрутських наборів чи просто від нудних, розписаних до смішного обов'язків римського громадянина. Далеко від упорядкованого життя, десь на здичавілих околицях імперії ці люди шукають життя без нагляду. На жаргоні урядових газет та в поліційних протоколах таких бурлак називають *політуті-качами*.

У *давньому світі*. Котта Максим Мессалін. Наймолодший син оратора Валерія Мессала Корвіна, поет і оратор, Овідій товариш; про нього не раз згадують історики Пліній і Тацит — наприклад, що він представляв у сенаті погляди *Тіберія*; згодом імператор сам узяв Котту під захист, позаяк його звинуватили в образі імператорової особи. Помер, як припускають, від отруєння ліками. Йому адресовано шість Овідієвих листів із Чорного моря («Послання з Понту»). [...]

Лікаон

В *«Останньому світі»*. Томський линвар. Здає *Комті* неопалювану, обвішану яскравими гобеленами мансарду. Час від часу наймає *Ехо* як служницю; спить серед мотівил та вірвовок у кутку своєї майстерні й навіть у морозні дні ходить босоніж. У залізній шафі поруч із зіжмаканими паперовими грішми, почорнілим срібним столовим прибором та військовим пістолетом зберігає й сіру, як камінь, побиту міллю вовчу шкуру.

У *давньому світі*. Аркадський тиран; хоче вбити вві сні *Юнітера*, що в людській подобі приходить до нього в гості. Бажаючи перевірити, чи Юпітер справді все знає, частує бога людським м'ясом. Юпітер спалює тиранів палац, а сам Лікаон рятується втечею. [...]

Ліхас

В *«Останньому світі»*. Місіонер старовірців, який щороку перед Великоднем припливає рибальським баркасом з Босфору до Томів і в сутінках занедбаній, вкритій лишайниками та пліснявою церкви читає літанію про тортури, що їх зазнають члени його секти під римським пануванням. Якось у страсну п'ятницю уриває кінофільм про Орфееву смерть криком про те, що такого дня треба згадувати тільки про муки та страждання розп'ятого владаря світу, і калатанням у дзвони примушує Кипариса припинити показувати фільм узагалі.

У *давньому світі*. Слуга, що приносить Гераклові просочену кентавровою кров'ю сорочку, від якої герой має померти. Геракл, уже знемагаючи від мук, спричинених отруєною сорочкою, кидає Ліхаса в Евбейське море. [...]

Марсії

В «Останньому світі». Вугляр з лімірської гірської долини, один із коханців Ехо. Після того, як вона зникла, цілу ніч марно чекає її, обпивається і трощить усе в печері. Своім криком та химерною музикою не дає спати мешканцям залізного міста. На світанку Терей укидає Марсію до жолоба, в якому напувають худобу й з якого його витягує Прокна, не даючи йому захлинутись. Безтямний від перепою, занурений у тяжкі сні, вугляр лежить до полудня на порослому мохом камінні біля жолоба; єдина людина на узбережжі залізного міста, яка тужить за Ехо.

У давньому світі. Сатир, майстерний гравець на подвійній флейті. Аполлон, бог віршування та музики, здирає з нього шкіру, бо сатир викликав його на змагання і грав на флейті незрівнянно краще. Аполлон вішає Марсію головою вниз на дереві. [...]

Медея

В «Останньому світі». Заголовний персонаж Назонової трагедії, що з успіхом іде в усіх театрах імперії і приносить її авторові славу. Котгі здається, що він упізнає цю постать серед личин карнавальної процесії блазнів у Томах — здоровенна, вимашена червоною фарбою жінка з тулубом із дерева та соломи. Вона раз у раз підкидає вгору тоненькими ручками картонну голову й з пронизливим криком ловить її. У Назонової трагедії Медея вбиває рідного брата, четвертує труп і кидає відтату голову на скелі.

У давньому світі. Заголовний персонаж зниклої трагедії Овідія; дочка колхідського володаря Еета, онука сонячного бога Геліуса, велика чарівниця. Закохується в Ясона, допомагає йому здобути золоте руно, вирушає з ним як його дружина до Іолка, там убиває Ясенового дядька, вбиває наречену Ясона, своїх дітей від нього, втікає в Афіни до царя Егея, виходить за нього заміж, намагається отруїти його сина Тесея і знов утікає. Крім багатьох іншиз? чарівних сил, має також здатність повертати назад час і омолоджувати все живе.

Мемнон

В «Останньому світі». Переселенець з Ефіопії, забобонний садівник у Назоновій віллі на п'яцца дель Моро. Вранці після знаменитого виступу поета підстригає в садку живопліт, очкує дику вишню і вбачає у величезній голубиній зграї, що пролітає над садибою, затьмарюючи небо, щасливу прикмету. Насправді ж у цій зграї, чия тінь пропливає над будинком, садком, над цілим міським кварталом, уже відчуваються барви Чорного моря.

У давньому світі. Ефіопський цар; син богині вранішньої зорі Аврори та оберненого в безсмертну цикаду Тігона. Як один з останніх троянських героїв, гине від руки Ахіллеса. Поки його тіло згорає на поховальному вогнищі, Аврора слізно благає Юпітера полегшити її страждання.

Мідас

В «Останньому світі». Заголовний чоловічий персонаж Назонової комедії, яка викликає в Римі скандал. У п'єсі йдеться про одного захопленого музикою судновласника з Генуї, в якого від його шаленої жадиби все, до чого тільки він торкнеться, обертається на золото. В останній дії судновласник — худий, як тріска, весь брудний, з потворними осячними вухами — серед золотої пустелі; в його довгому монолозі трапляються сховані за паліндрамами та акрофонічними перестановками імена відомих у місті голів наглядових рад, депутатів та суддів. Після трьох вистав, що їх глядачі зу-

стріли з тріумфом, з волі одного лігурійського сенатора, який володів у Генуї та Трапані корабельними, комедію забороняють. Озброєний залізними палицями загін кінної поліції не дає глядачам увійти до театру, а акторам — вийти з нього; і акторів, і глядачів покалічено, і одні в своїх золотистих, а другі в святкових вечірніх костюмах лежать, спливаючи кров'ю та стогнучи, на сходах перед театром, поки їх звідти забирають. Цей скандал обертається для Назона цілком несподіваними наслідками: тепер його ім'я знають навіть торговці рибою та лимонадом, міньяйла і зовсім неписьменні люди; він стає популярним.

У давньому світі. Фрігійський владар, що його Вакх, бог вина й сп'яніння, наділяє силою перетворювати все, до чого він доторкнеться, на золото.

Назон, Публій Овідій

В «Останньому світі». Римський поет. Відомий своїми любовними елегіями, знаменитий трагедією «Медея», але справжню популярність йому принесла комедія «Мідас». Унаслідок політичних конфліктів довкола його особи розквітає ціле суцвіття всляких міфів: коли для одних він — ексцентричний поет, то інші вшановують його як революціонера, побоюються як ворога держави чи зневажають як опортуніста, що прагне до розкошів. Зрештою, в одному сумніві нема: поета висилають на Чорне море. З розпачу він спалює рукопис головного свого твору. Шанувальники поезії знають лише його назву — «Метаморфози» — та ще окремі уривки, які чули з вуст самого Назона. Після цього поет зникає на дикому узбережжі. Рим сумує й тріумфує. А ще намагається розгадати загадку: котра з Назонових помилок спричинилася до вислання, де почався його, поетів, шлях на край світу? Якщо це була не єдина причина падіння, тоді до нього значною мірою все ж призвела та недбалість, якої так необачно припустився Назон, виступаючи одним із одинадцяти промовців на відкритті нового стадіону. Адже на знак імператора, якому після сьомої промови вже, здавалося, стало нудно і який нарешті й восьмому промовцеві кивнув головою з такої далечини, що поет не розгледів і виразу блідого Августового обличчя... Отож після того стомленого, байдужого кивка головою Назон ступив тієї святкової ночі до цілого букета мікрофонів і цим одним кроком залишив позад себе всю Римську імперію. Він не виголосив — забув виголосити! — неодмінного й наголовнішого в світі привітання, забув схилити коліно перед сенаторами, генералами, зрештою перед самим імператором під балдахіном, забув про самого себе і про своє щастя, підійшов, не зробивши й найменшого поклону, до мікрофонів і сказав тільки: «Громадяни Рима...»

У давньому світі. Римський поет. Народився в сім'ї аристократа-землевласника 43 р. до н. е. в Сульмоні; вивчає у Римі риторіку, подорожує з метою поглибити освіту до Малої Азії та Греції. Його недовга кар'єра службовця завершується тим, що він відмовляється від шансів стати сенатором і цілком присвячує себе (спираючись на батькові статки) літературній творчості. Після цієї його відмови та передчасної смерті брата, здібного промовця, родина облишає всі надії домогтися суспільного піднесення. Й тут усіх несподівано вражає Овідій: вже перша любовна елегія приносить йому великий успіх, і він кінець кінцем стає уславленим поетом. Але яку ж сенсацію викликає те, що цього знаменитого, екстравагантного чоловіка у 8 р. до н. е. без суду й слідства, самим указом імператорського кабінету висилають до міста Томів на Чорному морі — на край світу! Про справжні причини цього вислання (яке з юридичного боку нагадує всього лиш таке собі відрахування студента з університету) вже ось дві

тисячі років пишуть книжки. Овідія офіційно звинуватили в тому, нібито його еротична поезія непристойна. Тепер багато хто доходить висновку, що поет, певно, був замішаний у світському скандалі з онукою Августа або в політичних інтригах Агріппи Постума (прямого наступника Августового) й мусив зникнути з Рима. Всі зусилля домогтися перегляду імператорового указу виявилися марними. Помер Овідій у 17 або 18 р. н. е. в Томах; місце його могили невідоме.

Твори. Amores («Любовні елегії»), Ars amatoria («Мистецтво кохання»), De medicamine faciei femide («Як доглядати за жіночим обличчям»), Medea («Медея»; трагедія, рукопис якої пропав), Remedia amoris («Засоби від кохання»), Heroïdes («Листи до героїв від їхніх дружин»), Metamorphoses («Перетворення»; підготовлені аж до останньої коректури, але на той час, коли Овідієві довелося піти у вигнання, не вийшли, і він з туги та розпуки, що мусить прощатися з Римом, спалює один примірник рукопису), Fasti («Календар римських свят», незавершений), Epistulae ex Ponto («Послання з Понту»), Tristia («Скорботні елегії»)

Майже все, що нащадкам, на їхню думку, пощастило довідатися про Овідієве життя, взято з четвертої книжки «Скорботних елегій», яка містить його автобіографію і *вважається першою в європейській літературі поетичною розповіддю про себе.* [...]

Орфей

В «Останньому світі». Головний персонаж третього фільму трилогії про героїв, що її Кипарис демонструє на страстному тижні в Томах. Фільм має показати мученицьку смерть поета, з якого закутані в шкури пантер та оленячі ковдри жінки здирають шкіру й четвертують його сокирами та серпами... Але кіносеанс уже на перших хвилинах перериває місіонер старовірців Ліхас.

У давньому світі. Син бога віршування й музики Аполлона та музи Калліопи; найвідоміший співець давнини. Його дружина Еввідіка помирає від укусу гадюки, але Орфей домагається від володаря підземного царства звільнення Еввідіки, та знову втрачає її, бо порушує заборону озиратися, вертаючи з підземного царства. Запроваджує у фракійців гомосексуалізм, і ошалілі жінки роздирають його як жінконенависника. [...]

Пірра

В «Останньому світі». Образ із переказів Ехо, яка розповідає Котті про «Книгу каміння», що її нібито писав вигнанець Назон. У тій книжці Пірра виступає останньою жінкою, що пережила загибель світу і разом із своїм коханим Девкаліоном пересиділа на плоту потоп, який усе знищив. Самотність тих, що зостаються живі, каже Ехо, — це, без сумніву, найстрашніша покара.

У давньому світі. Дочка титана Епіметея; разом зі своїм чоловіком Девкаліоном переживає великий потоп, у якому з волі Юпітера гине людський рід. Коли вода спадає, обоє сходять з плоту на схили Парнасу, і в замуленому храмі їм щось ніби підказує кидати через плече позад себе камінці. Не здогадуючись про наслідки цієї намови, Пірра з Девкаліоном так і роблять. [...]

Піфагор

В «Останньому світі». Грек-переселенець. У залізному місті його мають за божевільного Назонового слугу; чіпляє в кроні сосни Еолові арфи, і з того, як вони бринять, визначає наближення бурі чи граду. Вірить у переселення душ, запевняє, нібито в очах корів та свиней бачить погляди перевтілених людей, і тому виголошує перед

різницею промови, в яких вживання м'яса називає ганьбою; за це Терей вивертає йому на голову овечі тельбухи. У Назонових стражданнях упізнає власну долю, в його словах — власні думки і вважає, що в цьому збігові нарешті знайшов гармонію, яку варто підтримувати й передавати далі. Починає — спершу на столах у винаря, потім на стінах будинків та огорожах — робити написи й кінець кінцем ставить кожному Назоновому слову пам'ятник — кам'яний монумент, обвішаний пописаними полотняними клаптиками, — на знак того, що тепер Піфагор Самоський з його думками та міркуваннями про світ не самотній.

У давньому світі. Вчений із Самоса, народився близько 570 р. до н. е. За владарювання Полікрата залишає близько 532 р. до н. е. острів і засновує в південноіталійському місті Кротоні релігійно-наукове товариство, політичну активність якого зрештою придушено за допомогою зброї. Внаслідок цього Піфагор у розквіті сил переселяється до Метапонтіона і там близько 497 р. до н. е. помирає. Позаяк жодних записів про свої погляди Піфагор, щоб знання не дісталися невігласам, не залишив, то уявлення про ці знання можна скласти собі з загальних положень *піфагореїзму* (наприклад, вчення про перетворення душ та про круглу форму Землі, фізичні й математичні закони тощо). У книзі п'ятнадцятій «Метаморфоз» Назон надає вченому довге слово, в якому змальовано філософсько-релігійне підґрунтя всіх перетворень. [...]

Прозерпіна

В «Останньому світі». Наречена томського цілителя й гробаря Діта. Любить, коли торговці худобою витріщаються на неї, мов на корову, а торговці бурштином — мов на коштовний камінь, — так каже про неї, заглулюючи долонею рота, *Феме*. Рік у рік Прозерпіна марно намагається вмовити нареченого поїхати з нею до чудесного міста Рима. Іноді вони цілими днями сваряться, потім Прозерпіна кидає Діта, але щоразу повертається до його тихого, пропахлого миррою та тисячолісником будинку. Та хоч як вона дбає про Діта, палким коханням не може розвіяти його похмурої туги.

У давньому світі. Богиня підземного царства; дочка Юпітера й Церери — богині родючості й хліборобства. Діт, володар підземного царства, покохав її й викрав, та зрештою дозволяє їй повертатися на родючу половину року на землю. [...]

Прокна

В «Останньому світі». Дружина різника *Терея*, *Ітісова* мати, *Філомеліна* сестра. Не живе з чоловіком, а мучиться, хоч ні на що й не нарікає. Терей часто б'є її — мовчки й без злості, немов худобину, яку йому привели на забій; кожним своїм ударом він ніби намагається заглушити в дружини нікчемні рештки її волі й відрази до нього. Єдине, що захищає Прокну від чоловіка — це її чимдалі більша повнота, отой жир, який вона плекає всілякими мазями та запашними оліями і в якому ця колись тендітна жінка помалу наче зникає. Коли стає очевидним, що Терей звалтував і скалічив Філомелу, Прокна божеволіє, забирає з часу свого сина й переносить його знов до свого серця.

У давньому світі. Дочка афінського царя Пандіона, *Філомеліна* сестра, *Тереєва* дружина; вбиває рідного сина *Ітіса*, щоб помститися Тереєві за те, що звалтував і скалічив Філомелу. [...]

Терен

В «Останньому світі». Томський різник. Розвалює худобі голови на мілководді міського струмка. Коли його обух лунко опускається межі очі прив'язаній тварині,

будь-який інший звук стає таким неістотним, що навіть дзюрчання води на мить ніби уривається й переходить у тишу. Теорей гвалтує й калічить *Філомелу*, сестру своєї дружини *Прокни*. Глибоко вражена цим, Прокна вбиває свого сина Ігіса, єдине створіння, до якого Терей відчуває ніжність. Цілу ніч Терей шукає синову вбивцю, вдосвіта знаходить обох сестер у ливаревому будинку, заносить сокиру, щоб ударити Прокну, — і тут Філомела злітає ластівкою, Прокна — соловейком, сокирище обертається на довгий дзьоб, Тересві руки — на крила, чуб його — на бурі й чорні пір'їни. І вже одудом несеться він за двома врятованими пташками.

У *давньому світі*. Фракійський володар, що допомагає Афінам захищатися від варварських орд і здобуває перемогу; за це дістає в дружини *Прокну*, дочку афінського царя Пандіона. Закохується в Прокнину сестру *Філомелу*, гвалтує її й вириває в неї язика, щоб вона не виказала його. Коли про це лиходійство все ж таки стає відомо, Прокна, щоб помститися Тересві, вбиває і четвертує свого сина *Іміса*, вдвох із Філомелою вони смажать і варять хлопчикове м'ясо і пригощають ним Терая. [...]

Феб

В *«Останньому світі»*. Карнавальна личина на Терей у процесії блазнів. Прикрашений клаптиками сухозлітки та хромованими бляшками, різник їде на возі, пофарбованому в біле й запряженому парою волів, вуличками залізного міста, розмахуючи підпаленим батогом. Котті здається, що ця личина — карикатура на бога сонця з його вогняною колісницею. Різник мріє бути Фебом.

У *давньому світі*. Осайний. Один з епітетів Аполлона, бога віршування, музики, пророцтва та лікування, а також бога сонця Соля. У *«Метаморфозах»* обидва виступають під цим ім'ям. Коли змія намагається проковтнути відтяту *Орфееву* голову, Феб перетворює її в камінь. [...]

Феме

В *«Останньому світі»*. Крамарка з Томів, удова бакалійника. Народжує від одного зайжджого гірника сина-епілептика; у годину розпачу за допомогою відвару з цикламенів та квіту вовчого лика намагається звести свого непуячого сина зі світу, але зрештою так до нього прив'язується, що коли справді його втрачає, всім розказує про своє лихо і від усіх чекає розради. Розповідає Котті про долі мешканців залізного міста.

У *давньому світі*. Богиня поголосу.

Філомела

В *«Останньому світі»*. Скалічена чужинка; одного ранку в січні вона приходить із гір до залізного міста, і *Прокна* впізнає в ній свою рідну сестру, що її всі вважали мертвою. Філомела не розуміє жодного запитання, жодного втішливого слова, гірко плаче в Прокниних обіймах і аж зіщулюється від страху, коли на неї бодай тільки падає тінь якогось чоловіка.

У *давньому світі*. Дочка афінського царя Пандіона, сестра *Прокни*, чий чоловік, *Терей*, гвалтує Філомелу, а щоб вона не виказала, калічить її. [...]

Фіней

В *«Останньому світі»*. Приїздить з *Кипарисом* до залізного міста як продавець горілки та заклинач змії. Коли йому спляють намет і кошика зі зміями, займає занедбаний будинок, осідає в Томах і стає винокурором. Частенько заводить балачки про те,

що пора вирушати далі, говорить про подорожі, африканські оази, вітри-пасати й одногорбих верблюдів, а сам тим часом усе глибше закопується в томську землю, за допомогою чорного пороху та зубила розширює печеру під будинком і влаштовує там погрібець, де зберігає кисле вино, сивуху з цукрових буряків і ладен приймати відвідувачів о будь-якій порі дня і ночі.

Юпітер

В «Останньому світі». Личина у процесії блазнів карнавальної ночі в Томах; під нею ховається чоловік, що аж згинається від ваги акумулятора, від якого живиться, ритмічно спалахуючи, гірлянда електричних лампочок.

У давньому світі. Бог небесного світла, цар богів, владар Срібного віку; син Сатурна і Реї, брат і чоловік Юнони, брат Нептуна й Діта; разом з братами скидає батька до підземного царства і ділить з ними владарювання над всесвітом; на його долю випадають небо й земля. [...]

Ясон

В «Останньому світі». Фессалійський мореплавець, що запливає військовим кораблем, переобладнаним на торгове судно, до гаваней чорноморського узбережжя — несподівано, не додержуючись жодних приписів, — і нерідко залишає по собі сум'яття, сварки й ненависть. Бо цей фессалієць перевозить не тільки товари, що їх обмінює на залізні вироби, шкури та бурштин, а й щоразу бере на борт ватагу переселенців — безробітних ремісників, зубожілих селян, мешканців гетто в Салоніках, Волосі й Афінах... І всім Ясон обіцяє золоті гори та безхмарне майбутнє на Чорному морі, забираючи в людей останні гроші за місце на смердючій середній палубі. Й аж на розвалених одеських та констанцьких пристанях, біля вигорілих севастопольських доків чи в якомусь іншому пустельному місці Ясонові пасажери усвідомлюють усю марність своїх надій. Але на той час у них уже давно нема ні коштів, ні сили на поворотний шлях до Греції. Отож у тих безрадісних місцях вони сходять на берег і шукають серед руїн бодай тіні примарного щастя.

У давньому світі. Син царя Есона, володаря Іолка; будівничий судна «Арго». Його дядько Пелій, що відібрав у брата владу над Іолком, посилає Ясона до Колхиди на східному узбережжі Чорного моря, щоб той відбив у царя Еета золоте руно. Разом з товаришами Ясон досягає під попутним вітром берегів Колхиди, за допомогою Еетової дочки Медеї проходить крізь усі випробування, що їх перед ним ставлять, заволодіває золотим руном і повертається з Медеею, тепер уже своєю дружиною, до Іолка. [...]

(Пер. з нім. Олекси Логвиненка)

Запитання і завдання

1. У чому полягає незвичайність роману Рансмайра? Які ознаки постмодерністського роману ми знаходимо у ньому?
2. Як автор інтерпретує в романі відомі історичні і літературні факти? З яких причин він це робить?
3. Як в романі Рансмайра реалізують себе прийоми інтертекстуальності та метаморфози?
4. У чому полягає художня цінність і новаторство Рансмайра?

Рекомендована література

1. Бегун Б. «Последний мир» К. Рансмайра: избавление от текста или неизбежность текста? // Вікно в світ. — 1998. — № 2.
2. Затонський Д. Метаморфози Овидія Назона, или Покушение на движущееся время // Вікно в світ. — 2000. — № 2.
3. Цибенко Л. Крістоф Рансмайр і його роман «Останній світ» // Рансмайр Крістоф. Останній світ: Роман / Пер. з нім. О. Логвиненка. — К.: Основи, 1994.

Зміст

I. ЛІТЕРАТУРА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. ВСТУП	
<i>1. ПСИХОЛОГІЧНА ТА ЛІРИЧНА ПРОЗА, ВІРШІ У ПРОЗІ</i>	8
Олександр Купрін	10
Гранатовий браслет	13
<i>2. МОДЕРНІСТСЬКА ПРОЗА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.</i>	44
Франц Кафка	46
Перевтілення	77
<i>3. АВАНГАРДИСТСЬКІ Й МОДЕРНІСТСЬКІ ТЕНДЕНЦІ В ПОЕЗІЇ ХХ СТ.</i>	86
ЗАХІДНА ПОЕЗІЯ	113
Гійом Аполлінер	116
Міст Мірабо.....	119
Лорелея	119
Зарізана голубка й водограй.....	121
Райнер Марія Рільке	122
Орфей, Еввідіка, Гермес	124
Сонети до Орфея.....	127
Пантера	128
Осінній день	128
РОСІЙСЬКА ПОЕЗІЯ	130
Олександр Блок	134
Вітер далекий навів	137
Незнайома.....	137
Весно, весно, без меж і без краю	138
Анна Ахматова	140
Про вірші	142
Сіроокий король.....	142
Не пити нам із однієї склянки	143
Твій білий дім і тихий сад залишу.....	143
Мені не обцяний ти ані Богом	143
Requiem.....	144
Володимир Маяковський	150
Послухайте!	152
А ви змогли б?	153
Лілічко!	153
Борис Пастернак	156
Цей лютий! Час для сліз і віршів	160
Визначення поезії.....	161
Дзеркало	161
Гамлет	162
Зимова ніч.....	162
<i>4. ПРОЗА І ДРАМАТУРГІЯ 30-Х РОКІВ</i>	138
Томас Манн	170
Маріо і чарівник.....	174
Михайло Булгаков	209
Майстер і Маргарита	214

Бертольт Брехт	314
Матінка Кураж та її діти	319
<i>5. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА У ДЗЕРКАЛІ ЛІТЕРАТУРИ</i>	343
ПРОЗА	376
Альбер Камю	376
Чума	380
Генріх Белль	467
Подорожній, коли ти прийдеш у Спа	469
ПОЕЗІЯ	477
Олександр Твардовський	477
Я поліг біля Ржева	480
Василь Тьоркін	452
Пауль Целан	479
Фуга смерті	481
II. ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.	
<i>1. ЗАХІДНА ПРОЗА</i>	483
Ернест Хемінгуей	486
Старий і море	491
<i>2. ПРОЗА І ПОЕЗІЯ ПОЗА МЕЖАМИ ЗАХІДНОГО СВІТУ</i>	533
Габріель Гарсія Маркес	536
Стариган із крилами	539
<i>3. ЗАХІДНА ДРАМАТУРГІЯ</i>	544
Ежен Йонеско	546
Носороги	548
<i>4. ПОСТМОДЕРНІЗМ</i>	594
Йосип Бродський	596
Нівідкіль з любов'ю, надцятого квітнепада	599
Різдвяна зірка	600
Крістоф Рансмайр	601
Останній світ	602

Навчальне видання

Ігор Володимирович Палуша
Євген Михайлович Васильєв
Віталій Миколайович Назарець
ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА

Посібник-хрестоматія

11 клас

Редактор *Оксана Давидова*

Обкладинка *Антон Костенка, Сергія Музики*

Відповідальна за випуск *Оксана Давидова*

Підписано до друку 25.07.2002. Формат 60x84/16. Папір газетний. Гарнітура Times. Друк офсетний. 41,05 ум.-др. арк., 45,30 обл.-вид. арк.
Тираж 5000. Замовлення 02-154

Редакція газети «Підручники і посібники». Свідоцтво ТР №189 від 10.01.96.
46020, м. Тернопіль, вул. Поліська, 6а. Тел. 8-(0352) 43-10-21, 43-10-31, 43-15-15.
Факс 8-(0352) 43-10-21. Електронна пошта PP&PP.UTEL.NET.UA